НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2018

Випуск 4 (29)

КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:
СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар:
ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУРДУКЕВИЧ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Вроцлавський університет (Польща)

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій, доктор історичних наук, Інститут археології РАН

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України

ХОХОРОВСКІ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Інститут археології Ягеллонського університету (Польща)

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

МОНОГРАФІЯ В ЖУРНАЛІ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
29.05.2018, протокол № 5.

Наукові редактори: *І. Б. Тесленко, Л. В. Чміль*
Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2018

Підписано до друку 30.11.2018. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 49,2. Обл.-вид. арк. 54,9. Тираж 100 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

Передмова **5** Introduction

МОНОГРАФІЯ В ЖУРНАЛІ

MONOGRAPH in JOURNAL

Тесленко, І. Б. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу **7** *Teslenko, I. B.* Glazed Pottery Manufacturing in Crimea at the Times of Ulug Ulus

СТАТТІ

ARTICLES

Манігда, О. В. Комплекси X—XIII ст. з території Волинської та Галицької земель як приклад синхронного побутування керамічних форм **84** *Manigda, O. V.* Ceramic Complexes Discovered form Sites in Galician and Volhynian Lands as an Example of Ceramic Isochronal Existence

Бардецький, А. Б., Прищепа, Б. А. Особливості волинських керамічних комплексів другої половини XIII — першої половини XIV ст. за матеріалами досліджень поселення в ур. Гнідавська Гірка поблизу Луцька **98** *Bardetskyi, A. B., Pryshchepa, B. A.* The Peculiarities of Volyn Ceramic Assemblages of the Second Half of the 13th — First Half of the 14th Centuries in Hnidavska Hirka near Lutsk

Меламед, К., Евтімова, Е. Характеристика кераміки зі Східних Родопів, Болгарія (VI—XII ст.) **110** *Melamed, K., Evtimova, E.* Characteristics of Pottery from the Eastern Rhodopes (Bulgaria) (6th—12th c.)

Сергєєва, М. С., Журухіна, О. Ю. Глиняні форми для виготовлення скляних посудин (за даними розкопок середньовічного виробничого комплексу Київського Подолу) **119** *Sergeyeva, M. S., Zhurukhina, O. Yu.* Clay Molds for Making Glass Vessels (after Data from the Excavations of the Medieval Production Complex)

Коваленко, О. В. Продукція полтавських гончарів XVIII ст.: горщики **125** *Kovalenko, O. V.* Products of Poltava Potters of the 18th Century: the Pots

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. Планіграфія та типологічна характеристика скляних виробів з Аккерману **133** *Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye.* Planigraphy and Typological Caracterystyc of Glass Items from Akkerman

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATIONS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Гунь, М. О. Керамічний комплекс давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка (за матеріалами розкопок 2008—2013 рр.) **149** *Gun, M. O.* Ceramic Assemblage of the old Russian Horizon of Sofievska Borshchagivka Settlement (on the Materials of Excavations 2008—2013)

Моисеев, Д. А. Строительная керамика из раскопок «пещерного города» Эски-Кермен в 1936—1937 гг.: каталог предметов из фондов Бахчисарайского музея-заповедника **165** *Moisieiev, D. A.* The Building Ceramic from the Excavations of the «Cave Town» Eski-Kermen in 1936—1937: the Catalogue of Finds from the Founds of the Bakhchysarai Museum-Preserve

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2018

Толкачов, Ю. І., Журухіна, О. Ю. Скляні вироби з розкопу XII на території Меджибізької фортеці у 2015 р. **226**

Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV — початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського **230**

Ільків, М. В., Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. Горн кінця XV — початку XVI ст. із старої частини м. Чернівців **241**

Оногда, О. В. Комплекс із полив'яною керамікою другої половини XV — першої половини XVI ст. (за матеріалами розкопок Старого арсеналу в Києві) **246**

Нечитайло, П. О. Керамічні вироби з розкопок закритого комплексу кінця XVII ст. у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2) **254**

Чеканoвський, А. А. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі **269**

Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В. Колекція кахель з Дубенського Спасо-Преображенського монастиря **280**

Tolkachov, Yu. I., Zhurukhina, O. Yu. Glassware from the Excavations on the Territory of the Medzhybozh Fortress in 2015 **226**

Starenky, I. O., Boltanyuk, P. A, Levinson, Ye. Yu. Ceramic Assemblage from the Pottery Kiln of the Middle of the 15th — the Beginning of the 16th Century in Kamianets-Podilskyi **230**

Il'kiv, M. V., Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V. Pottery Kiln of the End of the 15th — the Beginning of the 16th Century from the Old Part of Chernivtsi **241**

Onohda, O. V. Archaeological Complex with Glazed Pottery of the Second Half of the 15th — First Half of the 16th Centuries (Based on Materials of the Kyiv Old Arsenal Excavations) **246**

Nechytaylo, P. O. Pottery from a Closed Complex of the Late 17th Century in Kamyanets-Podilsky (Polish Market, Pit 2) **254**

Chekanovskyi, A. A. Finds of Pipes for Smoking of the 17th—18th Centuries from the Excavations in Podillya **269**

Pshenichniy, J. L., Tkach, V. V. The collection of the Stove Tiles from Spaso-Preobrazhensky Monastery in Dubno **280**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

Веремейчик, О. М. Кераміка середини XIII ст. з садиби ювеліра в Любечі **297**

Оленич, А. М. Про технологічні аспекти продукції одного гончарного горна XI ст. з посаду літописного Вишгорода (за матеріалами розкопок 1990 р.) **317**

Чміль, Л. В. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. **323**

Синчук, И. И. Результаты исследования археологического стекла из раскопа 1989 г. в историческом центре Могилёва (оптический спектральный анализ) **342**

Veremeychyk, O. M. Ceramics of the Middle of the 13th Century from the Jeweler's Estate in Lyubech **297**

Olenich, A. M. About Technological Aspects of the Old Rus Kiln Production from Vyshgorod (Based on Materials from the Excavations 1990) **317**

Chmil, L. V. The Results and Perspectives of Studying Ceramic Ware Production Technology in the Middle Dnieper Region in the 16th—18th Centuries **323**

Sinchuk, I. I. The Results of a Study of Archaeological Glass from the Excavation 1989 in the Historical Center of Mogilev (Optical Spectral Analysis) **342**

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ARCHIVAL MATERIALS and HISTORICAL RESEARCH

Руденко, О. О. Діяльність дибинецького осередку кераміки в українській художній культурі XIX—XX ст. **361**

Школьна, О. В. Дибинецька фаянсова фабрика графів Браницьких на Київщині в світлі даних першоджерел **386**

Чміль, Л. В., Шепель, Л. Ф. Нові дані про невідомі фаянсові заводи XIX ст. на Правобережному Поліссі: уривки з праці О. П. Оглоблина «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.)» **403**

Оленич, А. М., Оленич, А. М. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень) **413**

Rudenko, A. A. Dybyntsi's Ceramic Center Activity in Ukrainian Art Culture of the 19th—20th Century **361**

Shkolna, O. V. Dybintsy Faience Factory of Counts Branitsky in the Kiev Province in the Light of the Given Primary Sources **386**

Chmil, L. V., Shepel, L. F. New Facts about Unknown Faience Factories Inside the Right Bank Polissian Area: the Fragments of O. Ohloblin's Work «The Industry of the Right Bank Polissian Area in the Past and Modernity (the Science Report of the Expedition of 1932)» **403**

Olenich, A. M., Olenich, A. M. Pottery Workshop of Mykilska Slobidka Village in the First Half of the 19th Century (Based on the Latest Archaeological Excavations) **413**

ПЕРЕДМОВА

Цей випуск за одностайною згодою усіх авторів присвячуємо пам'яті видатного українського археолога, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, прекрасної, світлої та талановитої людини — Гліба Юрійовича Івакіна. У своїх дослідженнях він яскраво продемонстрував безперервність і спадковість розвитку матеріальної культури на українських землях від великокняжої епохи до нових часів. Г. Ю. Івакіна можна назвати фундатором систематичного археологічного вивчення пам'яток пізнього середньовіччя і модерного часу. Під його керівництвом були здійснені розкопки київського гончарного осередку XVII—XVIII ст., територій Михайлівського Золотоверхого монастиря, Старого Арсеналу, Десятинної церкви, середньовічного Києво-Подолу. Ці дослідження дали величезну кількість археологічних знахідок, що належать до майже тисячолітнього періоду історії Києва. За наукового керівництва Г. Ю. Івакіна було введено до наукового обігу значні обсяги знахідок XIV — початку XIX ст., в тому числі виробів з кераміки і скла.

Дослідження здобутих розкопками речових матеріалів посідають значне місце в археологічних студіях. Цей випуск є першим тематичним у журналі «Археологія і давня історія України», присвяченим різноплановому вивченню двох найпоширеніших категорій артефактів: керамічних і скляних виробів.

Представлені тут матеріали охоплюють досить широкий хронологічний період, переважно від часу розквіту Давньоруської держави до XIX ст., а в географічних межах — від Полісся на півночі до Північно-Західного Причорномор'я, Криму і Східних Родопів на півдні та від Полтавщини на сході до Буковини, Галичини і Волині на заході.

Зазначимо, що спеціальним дослідженням з керамологічної проблематики та склоробства означеного часу на європейському науковому просторі присвячено вже чимало тематичних конференцій та видань. Серед них перш за все слід згадати Європейські тематичні конференції з проблем давньої кераміки (*European Meeting on Ancient Ceramics*), які проводяться з 1991 р. кожні два роки та присвячені різним аспектам вивчення археологічної кераміки, в тому числі культурологічним, археологічним, археометричним тощо. Із 1992 р. Міжнародна асоціація вивчення середньовічної та сучасної середземноморської кераміки (AIECM2, з 2012 р. AIECM3) регулярно проводить керамологічні конгреси та семінари (*International Congress On Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramics*) і видає їхні матеріали. Міжнародні симпозіуми по кераміці та склу з 2014 р. проводяться Інститутом археології і етнології Польської академії наук та Академією мистецтв і дизайну ім. Євгеніуша Геперта у Вроцлаві. У Москві в 2013 р. відбувся Міжнародний симпозіум «Сучасні підходи до вивчення стародавньої кераміки в археології», організований Інститутом археології РАН, за результатами роботи якого було видано збірник «*Современные подходы к изучению древней керамики в археологии*» (Москва, 2015). Інститут Керамології, відділення Інституту народознавства НАН України проводить керамологічні конференції та присвячує цій темі окремі розділи у своїх періодичних та серійних виданнях тощо.

Певними віхами, що стимулюють інтерес до вивчення полив'яної кераміки Східноєвропейського регіону, можна вважати також дві конференції, проведені Кримським філіалом Інституту археології НАНУ в 1998 і 2007 рр. — «Історико-культурні зв'язки Причорномор'я і Середземномор'я X—XVIII ст. за матеріалами

полив'яної кераміки» і «Полив'яна кераміка Східної Європи, Причорномор'я і Середземномор'я в X—XVIII ст.», за матеріалами яких також було опубліковано збірки наукових праць.

23—25 березня 2011 р. у Москві пройшла міжнародна наукова конференція «*Скло Східної Європи в давнину, середньовіччя і новий час: вивчення і реставрація*» (організатори: Інститут археології РАН та Російський державний гуманітарний університет). До заходу долучилися дослідники різних напрямків з шести східноєвропейських країн. Їхні наукові доробки знайшли відображення у виданій в 2015 р. у Санкт-Петербурзі збірці наукових праць «*Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*».

Отже очевидно, що подібні спеціалізовані заходи та видання покликані об'єднувати зусилля широкого кола спеціалістів різного профілю, спонукати до публікації нових матеріалів з розкопок та музейних колекцій, апробації нових підходів та методів тощо, в цілому сприяти прогресу у розкритті наукового потенціалу окремих категорій археологічних артефактів.

Зважаючи на доцільність таких тематичних зібрань, було вирішено започаткувати в серійному академічному виданні Інституту археології НАН України збірку, присвячену кераміці та склу періоду від класичного середньовіччя до модерного часу. Актуальність подібного тематичного видання обумовлена й тим, що кераміка та скло означеного періоду складають досить суттєву частку археологічних і музейних колекцій на теренах України та Східної Європи, і кількість їх, з огляду на розширення археологічних досліджень, невпинно зростає, значно випереджаючи процес введення знахідок до наукового обігу, їх осмислення та аналізу. До того ж напрямок модерної археології в Україні взагалі ще досить молодий, тож серед завдань проекту слід означити і розвиток модерного пам'яткознавства.

Крім того, охоплення досить широкого хронологічно і територіально діапазону виробів, а також залучення спеціалістів різних галузей до їх вивчення, надасть змогу зібрати разом якомога більше матеріалів щодо поширення та трансформації технологій і традицій гончарства та склоробства в межах Східної Європи — від періоду утворення Київської Русі до початку розвитку масштабного промислового виробництва, та сприятиме просуванню в напрямку до розуміння закономірностей, механізмів та шляхів розвитку матеріальної культури на зазначеній території.

До даної збірки увійшли праці понад тридцяти фахівців, як вже добре відомих своїми науковими здобутками, так і молодих вчених, з різних наукових та науково-освітніх установ України, Білорусі та Болгарії. Серед них — археологи, спеціалісти з археологічної і історичної кераміки та скла, хіміки-технологи, історики, архівісти, культурологи.

Керамологічні дослідження відображені у двадцяти дослідженнях. Тематика робіт різноманітна. Більшість з них — це публікації нових матеріалів із розкопок останніх десятиліть. Серед них як керамічні колекції з культурних шарів поселень і окремих житлово-господарських комплексів (М. О. Гунь, О. М. Веремейчик, К. Меламед, Є. Євтімова, О. В. Оногда, П. А. Нечитайло, А. Б. Бардецький, Б. А. Прищепа), так і решткі гончарних виробництв (А. М. Оленич, І. О. Старенький, П. А. Болтанюк, Є. Ю. Левінзон, М. В. Ільків, В. А. Калініченко, С. В. Пивоваров), та поглиблені дослідження певних категорій виробів (А. А. Чекановський, О. В. Коваленко). Окремо слід відзначити застосування дослідниками різних методів та підходів до вивчення керамічних колекцій: формально-типологічного, стилістичного, регіонально-хронологічного, статистичного аналізу, фотограмметрії, трасологічного, залучення етнографічних паралелей тощо.

Окрім того, пропонується декілька аналітичних узагальнюючих студій стосовно кераміки Галицької та Волинської земель X—XIII ст. (О. В. Манігда), виробництва полив'яного посуду в Криму за часів Джучидської держави (І. Б. Тесленко), результатів і перспектив вивчення технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. (Л. В. Чміль). В двох статтях аналізуються та вперше публікуються архівні матеріали щодо фабричного керамічного виробництва Середньої Наддніпрянщини і Правобережного Полісся (О. В. Школьна, Л. В. Чміль, Л. Ф. Шепель). Ще в двох статтях на основі писемних, етнографічних та археологічних матеріалів розглядається кустарний гончарний промисел відомих осередків XIX—XX ст. (А. М. Оленич, А. М. Оленич, О. О. Руденко).

Окремий блок складають публікації архітектурної кераміки: керамічних покрівельних матеріалів Ескі-Кермену в Криму (Д. А. Моісеєв), кахель з Дубенського монастиря Рівненської області (Ю. Л. Пшеничний, В. В. Ткач).

Чотири статті присвячені вивченню археологічного скла. В одній з них висвітлено результати дослідження склоробного комплексу Київського Подолу XII—XIII ст. (М. С. Сергеєва, О. Ю. Журухіна), в другій — представлені деякі знахідки з розкопок на території Меджибізької фортеці (Ю. І. Толкачов, О. Ю. Журухіна). Третя робота присвячена комплексному аналізу різних категорій скляних виробів (прикраси, посуд, віконне скло, гранати), здобутих під час десятилітніх досліджень турецької лазні і барбакану в Нижньому дворі Аккерманської фортеці (С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко), в четвертій наводяться результати оптичного спектрального аналізу різноманітних скляних виробів модерного часу із розкопок в історичному центрі Могильова (І. І. Сінчук).

Видання підготовлене згідно з плановими темами Відділів археології Києва та ахеології Криму і Південно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України. Упорядкували цей випуск Л. В. Чміль та І. Б. Тесленко. Щиро дякуємо усім дослідникам, які взяли участь у його формуванні.

Ірина ТЕСЛЕНКО, Леся ЧМІЛЬ

УДК: 904.02(477.75)"653"

І. Б. Тесленко

ВИРОБНИЦТВО ПОЛИВ'ЯНОГО ПОСУДУ В КРИМУ ЗА ЧАСІВ УЛУГ УЛУСУ

Присвячую пам'яті
Гліба Юрійовича ІВАКІНА

У роботі розглянуто питання, пов'язані з виробництвом глазурованого посуду в Таврицi за часів Джучидської держави і генуезької колонізації. Для дослідження залучаються матеріали археологічних розкопок XX та перших десятиліть XXI ст., застосовуються сучасні підходи до аналізу великих обсягів кераміки, а також залучаються результати вивчення окремих груп виробів археометричними методами.

Ключові слова: *Крим, середньовіччя, Улус Джучі, гончарство, полив'яна кераміка.*

ВСТУП

З утворенням Монгольської держави і розвитком міжнародної торгівлі в Чорноморському басейні, контрольованої переважно італійцями, Кримський півострів, розташований на західній околиці євразійського степового коридору і північно-східній околиці середземноморсько-чорноморської навігаційної зони, опинився в центрі жвавих культурно-економічних контактів представників східних і середземноморських цивілізацій. Почалася чергова епоха його історії, що тривала з деякими метаморфозами більше двох століть аж до османських завоювань 1475 р.

Нові геополітичні реалії сприяли економічному піднесенню регіону, що відобразилося, зокрема, в появі і розквіті нових міст на перевалочних пунктах торгівельних комунікацій. Лідируючими серед них стали столиця Кримського улусу Джучидської держави — Крим (Солхат) (сучасний Старий Крим) і генуезька торгівельна факторія Кафа (сучасна Феодосія), засновані у другій половині XIII ст. (Крамаровський 1989, с. 142—143; Balard 1978, p. 114—118).

© І. Б. ТЕСЛЕНКО, 2018

Ці міста, заселені вихідцями зі східних і західних ближніх і дальніх околиць, стали осередками нових культурних традицій півострова та центрами формування специфічної поліетнічної матеріальної культури, що знайшла відображення у численних виробах ремесла, в тому числі, гончарного. Одним з яскравих витворів місцевих майстрів був полив'яний посуд. Маючи значний комерційний успіх за межами півострова, він став своєрідним культурним феноменом епохи, що вплинув на керамічне декоративно-прикладне мистецтво на теренах від Волги до Дунаю.

Останнім часом питання, пов'язані з виробництвом полив'яного посуду в Таврицi за часів панування тут монголів, викликають жвавий інтерес. Але здебільшого праці дослідників, принаймні щодо найбільш яскравого етапу цього періоду — приблизно з 1260-х і до 1360-х рр. — останньої чверті XIV ст., базуються переважно на матеріалах не з Криму, а з материкових територій Золотої Орди (див., напр. Волков 1992, с. 9—10; Масловский 2006а, с. 355—371; 2012а; 2017). Тому доцільно детальніше, наскільки це можливо [1], проаналізувати відомі на сьогодні рештки керамічного виробництва і особливості кримської полив'яної кераміки саме на місцевому матеріалі.

Перші спроби виділити місцеві гончарні вироби в масі полив'яного посуду з Криму були зроблені більш ніж століття тому (Bock 1897, p. 12—53; Штерн 1905). Найґрунтовнішою на той час і все ще актуальною залишається праця Е. Р. фон Штерна «Феодосія і її кераміка», що побачила світ в 1905 р. Дослідження прове-

1. Із дотриманням професійної етики, не порушуючи авторських прав колег.

дене на матеріалах, зібраних А. Л. Бертьє-Делагардом при будівництві феодосійського порту. Кераміку з Кафи Е. Р. фон Штерн розділив на дві групи. До першої увійшов червоноглиняний посуд з гравійованим орнаментом, виготовлений, на його думку, «*в самій Кафі по Візантійським зразкам*», в другу — фаянсовий посуд, який «прийнято називати Перським» або «арабо-перським» (Штерн 1905, с. 77). Як доказ місцевого полив'яного виробництва Е. Р. фон Штерн навів відомості про знахідки пічного припасу (триніжок) в Феодосії і Херсонесі (Штерн 1905, с. 54—58). Дослідник датує обидві групи виробів часом не раніше початку генуезької колонізації Криму, тобто XIII ст. (Штерн 1905, с. 62—64, 79). І хоча підхід автора до розподілу полив'яних виробів за походженням був, здебільшого, інтуїтивним [1], однак, в цілому, ґрунтовний аналізу матеріалу, ретельний пошуку аналогій, детальний опис знахідок та якісні ілюстрації дозволяють його праці зберігати актуальність і в наші дні.

СВІДОЦТВА ВИРОБНИЦТВА

З активізацією археологічних досліджень в другій половині XX ст. об'єм інформації щодо виробничих центрів значно збільшився. На сьогодні різноманітні свідоцтва виготовлення полив'яної кераміки відомі не менш ніж в 12 середньовічних населених пунктах Криму (рис. 1) (Teslenko, Waksman 2016). У п'яти з них — стародавній Херсон і хутір Бермана, що на території сучасного Севастополя; територія колишнього села Кади-Кой, нині район Кадиковка сучасної Балаклави; городище Чуфут-Кале на околиці Бахчисараю; поселення на Фуні в околицях с. Лучисте — це лише окремі знахідки триніжок — різновиду пічного припасу, що використовувався в процесі випалювання полив'яної кераміки (Косцюшко-Валюжинич 1901, с. 44; 1902, с. 21; Якобсон 1979, с. 146, рис. 93: 3, 4; Иванов и др. 1998, с. 112, рис. 1: 25; Веймарн 1968, с. 70; Тесленко 2016а, с. 146, рис. 6: 7). Крім того, на Мангупі знайдено уламки денець двох перепечених і деформованих полив'яних виробів, що на думку авторів розкопок могли бути виробничим браком (Герцен и др. 2006, с. 387; Герцен, Науменко 2005, с. 262). Проте усіх цих свідоцтв замало для якихось впевнених висновків щодо наявності та специфіки полив'яного гончарства в означених населених пунктах. Хоча, безумовно, подібні припущення по відношенню до таких значних міських центрів як середньовічні Херсон та Мангуп виглядають цілком логічними. Проте апріорні спроби виділити місцеві вироби в масі глазурованої кераміки поки що не можна назвати вдалими. Так, наприклад, 4 групи виробів (5 і 7, почасти 6 і 8) XIII — початку XIV ст., визначені А. Л. Якобсоном як витвори майстрів візантійського Херсону (Якобсон

1. «Інтуїтивний» підхід до визначення кола виробів місцевого виробництва залишався найвживанішим ще багато десятиліть поспіль.

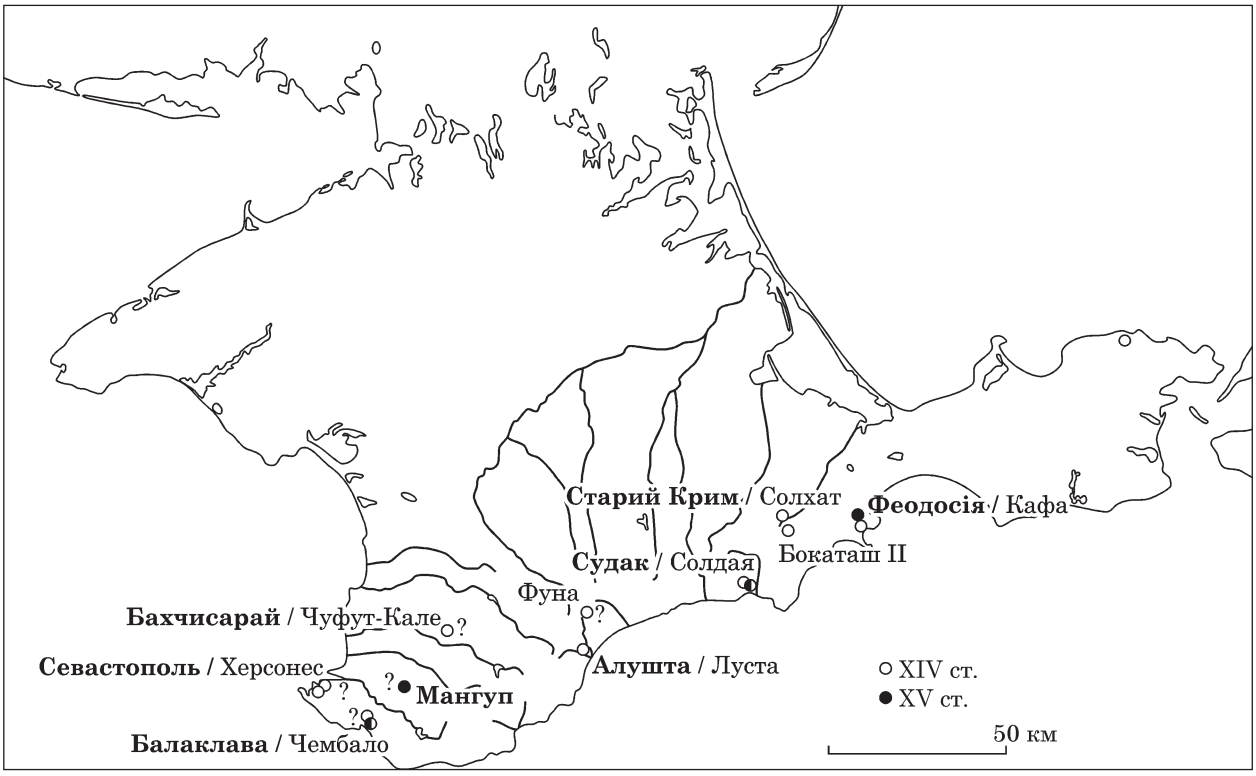

Рис. 1. Карта-схема розташування гончарних майстерень по виготовленню полив'яної кераміки та знахідок окремих свідоцтв, пов'язаних з цим виробництвом; малюнок автора

1979, с. 140—146), при подальшому вивченні виявилися здебільшого імпортом (Голофаст, Рыжов 2003, с. 200—209; Голофаст 2008, с. 352; Зеленко, Тимошенко 2011; Waksman et al. 2009, p. 854—855). А різноманітні типи масового полив'яного посуду з Мангупу, віднесені А. І. Романчук та В. М. Даниленком до місцевої продукції XIV—XV ст., взагалі належать до хронологічно та генетично різних груп (Даниленко, Романчук 1969; Тесленко 2016b, с. 198—199). Це свідчить про відсутність у дослідників чітких критеріїв при класифікації масового керамічного матеріалу та значні труднощі з хронологією комплексів.

КЕРАМІЧНІ МАЙСТЕРНІ

Більше виразних свідоцтв щодо діяльності гончарних осередків було отримано в процесі археологічних досліджень на території середньовічних городищ в Феодосії (Кафа), Старому Криму (Крим-Солхат) та його околиці (с. Бокаташ II) і в Судаку (Солдая), де виявлені майстерні з горнами, а також в Алушті (Луста) і Балаклаві (Чембало), де знайдено значну кількість напівфабрикатів, браку та пічного припасу (рис. 1). Розглянемо ці випадки детальніше.

У **Судаку** залишки двох керамічних майстерень з горнами досліджував в 1964—1965 і 1974 рр. А. М. Фронджуло. Обидва комплекси розташовані на ремісничому посаді середньовічного міста, приблизно в 0,12—0,20 км на захід від фортечних мурів, в районі сучасної вул. Приморської, 42 і 46 (Фронджуло 1974, с. 147; Джанов 1998; Майко, Джанов 2015, с. 194, рис. 77; 103—104) [1].

У першій майстерні, виявленій під час земляних робіт при будівництві пансіонату «Львівський залізничник», зафіксовано залишки одного гончарного горну. Від нього збереглася половина паливної камери (розміри вцілілої частини — 1,25 × 1,25 м), влаштованої в підпрямокутному котловані, впущеному в материкову глину. Камера видовжена по лінії Пн—Пд з незначним відхиленням на захід, обладнана одним поздовжнім і не менш ніж трьома парами поперечних каналів (рис. 2: I). У північній стінці знаходилося округле устя (діаметр — 0,39 м). За спостереженнями автора розкопок, верхню частину горну (обпалювальну камеру та під) було зруйновано ще в давнину, тому більше деталей щодо його конструкції встановити не вдалося. Серед археологічних матеріалів тут зустрічалися «*…уламки керамічних форм-штампів для нанесення рельєфного орнаменту і уламки кераміки з подібним же орнаментом*», на підставі чого дослідник дійшов висновку, що «*…в печі випалювалася штампована полив'яна кераміка*» (Фронджуло 1974, с. 147). Фото декількох фрагментів матриць опубліковані О. В. Джановим (1998, рис. 2) [2] (рис. 3: 3—8). Він же пов'язує період функціонування майстерні з «золотоординським» часом (Джанов 1998, с. 87), згодом окреслюючи його лише в межах XIV ст. (Майко, Джанов 2015, с. 194). Підстави для більш детальної хронології відсутні.

На ділянці другої майстерні, локалізованої серед приватної забудови на невеликому вододілі між двома глибокими балками, розкопано залишки кам'яної будівлі з двома печами-тандирами та комплекс з чотирма гончарними горнами (Джанов 1998, с. 87—88, рис. 3; Майко, Джанов 2015, с. 194, рис. 104). Горни споруджені на попередньо знівельованій ділянці крутого схилу, двоярусні, округлі та підквадратні в плані (рис. 2: II). Паливні камери впущені в ґрунт, мають вигляд котлованів, обмазаних глиною, без якихось допоміжних конструкцій, підтримуючих теплопровідно-роздільний блок. Виділено 2 будівельних періоди в їх історії. На думку автора публікації майстерня функціонувала протягом другої половини XIV—XV ст. та спеціалізувалася на виготовленні посуду з декором у техніці сграфіто (Джанов 1998, с. 88; Майко, Джанов 2015, с. 194).

За конструктивними особливостями горни обох майстерень знаходять аналогії в гончарнях золотоординських ремісничих осередків (див., напр. горни типу 1, 3 і 4 по: Фёдоров-Давыдов, Булатов 1989, с. 225—230; Пигарёв 2008, с. 11—17; 2015, с. 106—107; 110—111). Тобто вони цілком типові для керамічного виробництва на території Улуг Улусу і з'являються в Криму, очевидно, разом з підданими Монгольської держави.

У публікації відсутні зображення згаданих в тексті напівфабрикатів і уламків полив'яної кераміки із заповнення випалювальних споруд, а також синхронних їм культурних шарів, що не дозволяє отримати більш повне уявлення про продукцію, що випускалася. Представлені лише матеріали з ями 1 (Джанов 1998, рис. 4). Проте через відсутність зафіксованої стратиграфії залишається незрозумілою відносна хронологія ями і виробничого комплексу, а також відкритих на північ та північний схід від нього кам'яної будівлі, двох тандирів та двох вкопаних піфосів. Цілком можливо, що дата об'єктів може не збігатися. Наприклад, яма 1 може бути більш пізньою порівняно з гончарною майстернею і не мати до неї прямого відношення. Принаймні, матеріали з неї, серед яких відзначені горщики групи ГРВ та фрагмент іспанської

1. Про одну з майстерень коротко повідомляє сам автор (Фронджуло 1974, с. 147). Більше деталей дізнаємося з щоденників дослідника, що зберігалися в його особистому архіві, та згодом, через декілька десятиліть, були опубліковані О. В. Джановим (Джанов 1998; Майко, Джанов 2015, с. 195, рис. 77; 103—104).

2. Доля інших знахідок з майстерні автору не відома.

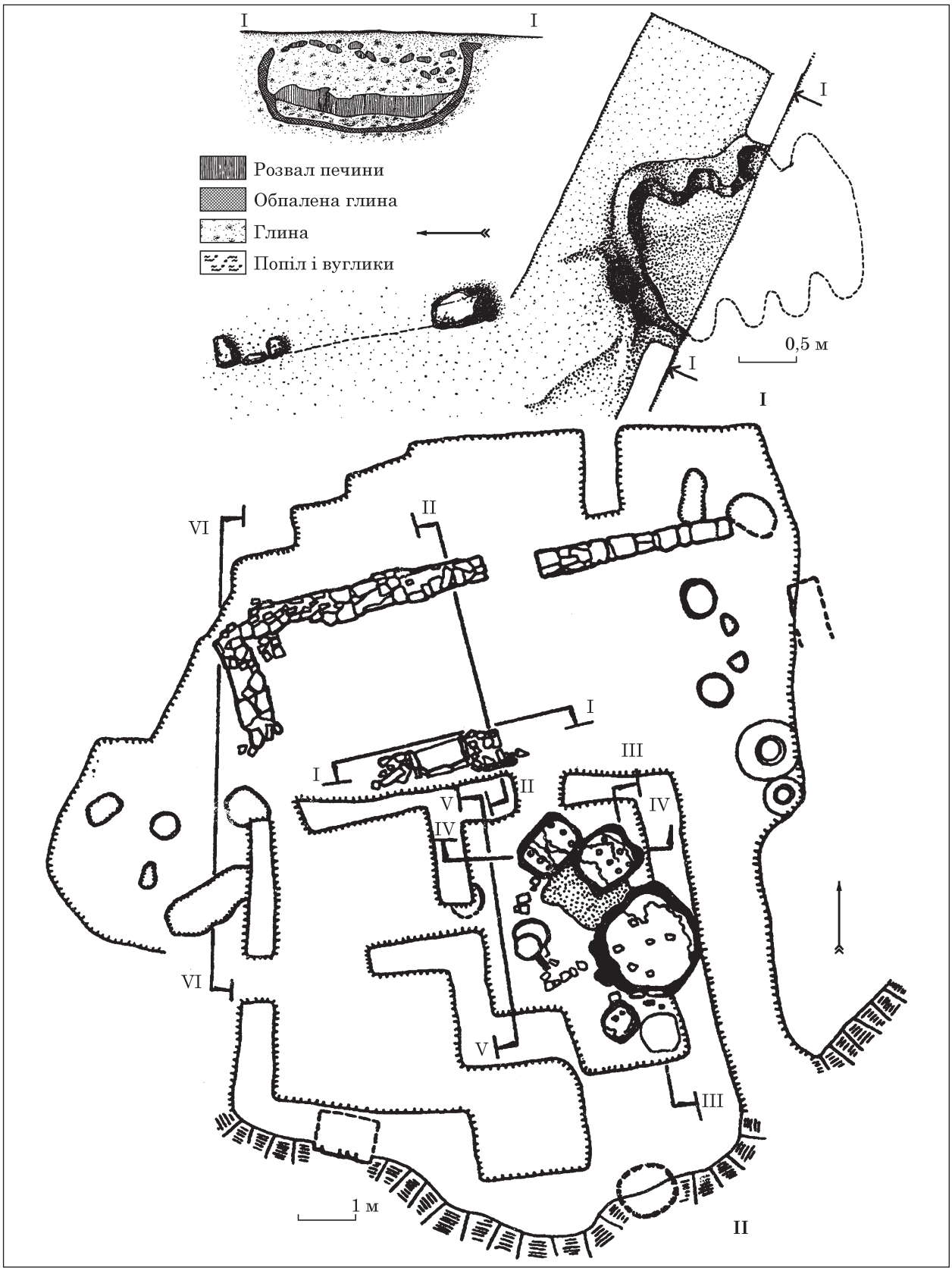

Рис. 2. Судак (Солдая): керамічні майстерні 1 та 2 на ремісничому посаді середньовічного міста; за: Джанов 1998, рис. 1, 3

люстрової чашки з орнаментом у вигляді листка чортополоху (Джанов 1998, с. 88, рис. 4), датуються часом не раніше середини — другої половини XV ст. (Тесленко 2004, с. 477; 2011), а не першої половини XV ст., як це пропонує автор публікації (Джанов 1998, с. 88). До того ж

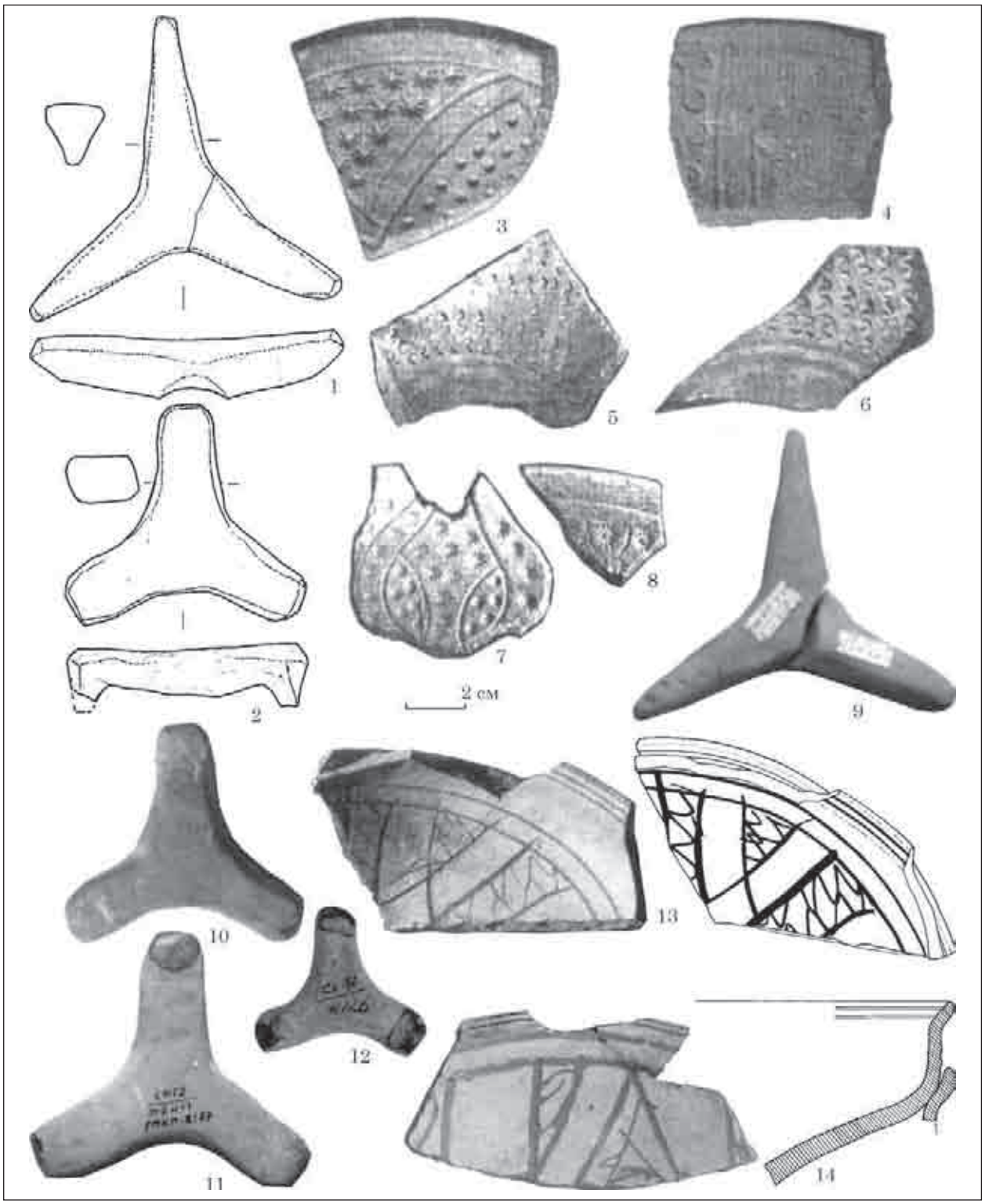

Рис. 3. Судак (Солдая): 1, 2, 9—12 — пічний припас; 3—8 — фрагменти форм для виготовлення «штампованої» кераміки; 13, 14 — напівфабрикати: 1—10 — майстерня 1; 11, 13 — ремісничий посад; 12, 14 — територія фортеці (3—8 — за: Джанов 1998, рис. 2; решта — малюнок автора)

серед матеріалів з ями не зазначені напівфабрикати, брак та пічний припас.

Невелику колекцію артефактів, що безпосередньо мали відношення до процесу виробництва, вдалося відшукати в фондах Національного заповідника «Софія Київська» та його кримського філіалу «Судацька фортеця» 15 років тому [1]. Це 14 триніжних підставок (сепаї) та 2 уламки напівфабрикатів. Дві триніж-

1. Висловлюю подяку дирекції та співробітникам НЗ «Софія Київська» та особисто О. В. Джанову, що сприяли вивченню матеріалів з музейних фондів.

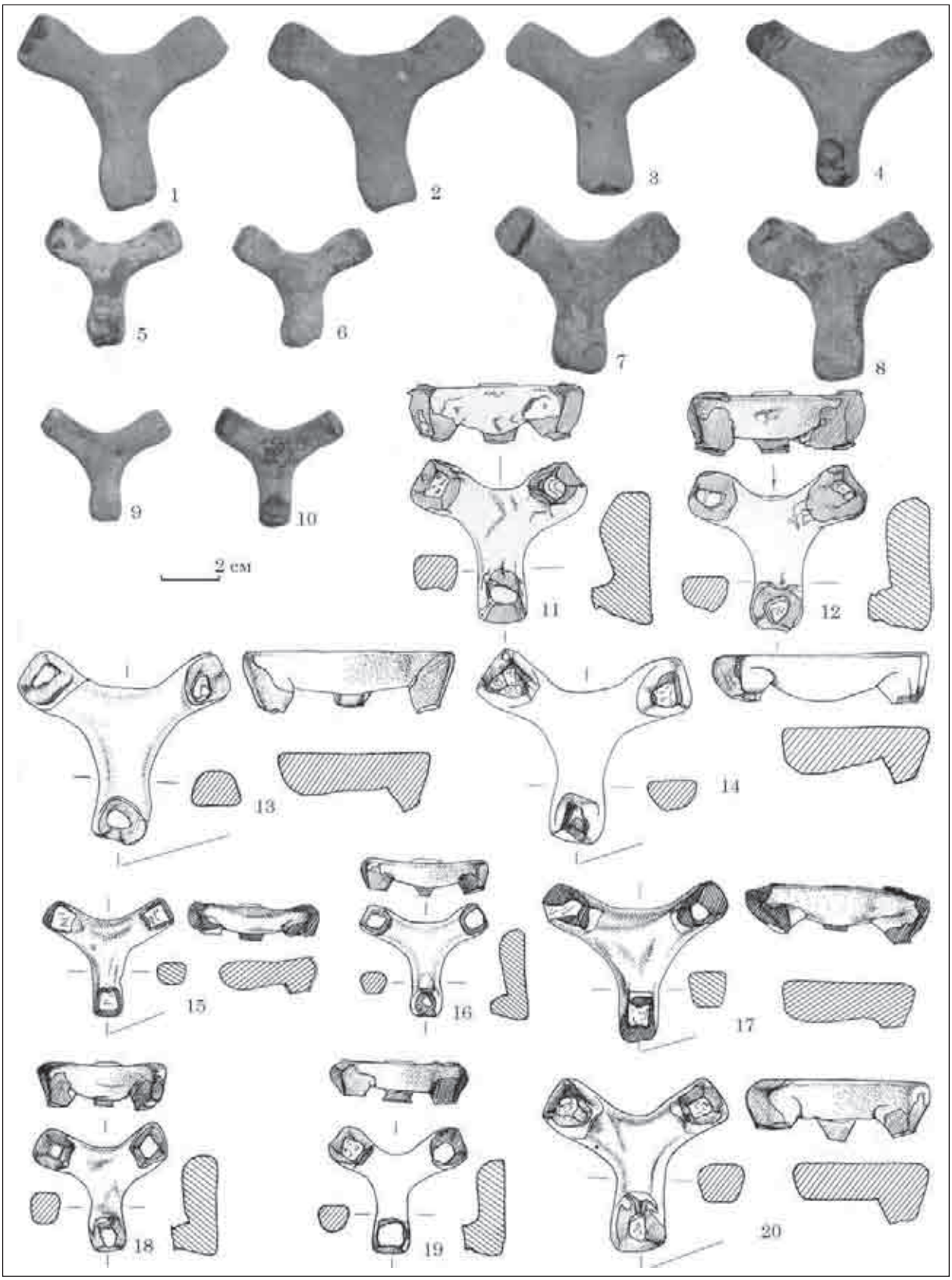

Рис. 4. Судак (Солдая): пічний припас з майстерні 2; малюнок Л. В. Чміль та автора

ки походять із заповнення горну в майстерні 1 (рис. 3: 1, 2, 9, 10), 10 — з майстерні 2 (рис. 4). Один уламок двох спечених чаш з орнаментом сграфіто, не покритих поливою (напівфабрикат), та одну триніжку знайдено відповідно у 1971 (Ск-71/К-39) та 1972 (Ск-72/П-2 № 11) роках на посаді фортеці в «садибі ремісника XIV—XV ст.» (рис. 3: 11, 13), що розташована не більш

ніж в 50—60 м південніше майстерні 2 (Майко, Джанов 2015, с. 189—190, рис. 97: 1; 98). Ще один фрагмент напівфабрикату і 1 підставка виявлені в 1987 р. на ділянці куртини XIV Судацької фортеці, між вежами Лукіні ді Фієскі ді Лаванья № 9 і Безіменною № 10 (рис. 3: 12, 14) (Баранов 2004; Майко, Джанов 2015, с. 304, рис. 165: 2). Чіткий стратиграфічний контекст цих знахідок залишився невідомим.

Знайдені триніжки належать до двох типів. Переважну більшість складає тип 1 — це пласкі трипроменеві вироби, що вписуються в правильний трикутник, з пірамідальними ніжками-шипами на кінцях (рис. 3: 2, 10, 11, 12; 4). Аналогічні підставки були досить поширеним елементом пічного припасу в полив'яному виробництві від Китаю, де вони з'являються ще в перші століття нової ери (Morgan 1942, p. 22), до Середземномор'я, включаючи території візантійського культурного впливу. Тут вони починають широко застосовуватися з початку XIII ст. (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 21—22; Waage 1933, p. 327—328, fig. 21: c). З появою полив'яного виробництва в Таврициі цей тип стає найпоширенішим серед пічного припасу (Тесленко 2005, с. 325—326; Гинькут 2014, с. 313—314).

Одна підставка з майстерні 1 має інші морфологічні особливості (тип 2). В неї відсутні пірамідальні ніжки, промені в перетині трикутної форми, центр перехрестя позначений пальцевим відтиском (рис. 3: 1, 9). Така форма більш притаманна гончарним традиціям країн Сходу (див., напр. Коваль 2010, с. 183). В значній кількості вони відомі в матеріалах X—XIII ст. столиці Волзької Булгарії Білярі (Кокорина 1986, с. 68, рис. 3: 4, 8, 9; 2006, рис. 9: 4, 8, 9), в комплексах XIII—XIV ст. Середньої Азії (Старий Мерв) (Лунина 1969, рис. 16) та на території Азербайджану (Исмизаде 1964, табл. V: 4, 5) і навіть потрапляли на Русь, ймовірно, разом з булгарськими переселенцями (Коваль 2010, с. 183, рис. 64: 27—28). Близько XIV ст. такі сепаї використовували в золотоординському Азаку (Перевозчиков 1993, с. 214—217, рис. 8: 16). Для візантійського гончарства аналогічні приладдя не характерні (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 21—22; Waksman 2012, p. 147, fig. 1), хоча окремі екземпляри знайдені в Константинополі (Hayes 1992, pl. 12h). Відомі вони й серед пічного припасу майстерень Ізніку (візантійська Нікея, північний захід Анатолії) (Aslanapa et al. 1989, p. 304), куди, можливо, потрапили зі сходу, разом з носіями нових гончарних традицій, після підкорення західної Анатолії Османами.

Елементи орнаменту напівфабрикатів типові для масової полив'яної кераміки XIV—XV ст. з Криму. Хоча незначна кількість останніх дозволяє лише в загальних рисах визначитися зі спеціалізацією обох майстерень, не даючи змоги скласти виразну уяву про весь асортимент продукції та специфіку декорування виробів. Натомість знахідки напівфабрикатів демонструють особливості складу формувальних мас кераміки Солдаї, що фіксуються візуально. Випалений черепок виробів цегельно-червоний, в їх пластичному тісті добре помітна значна кількість шамоту, природні домішки часток вапна і окремих зерен дрібної жорстви місцевих порід Таврійської серії (алевролітів, аргілітів).

У **Феодосії** гончарні комплекси досліджувалися двічі. Один з них був відкритий під час розкопок Феодосійської археологічної експедиції ІА АН СРСР спільно з Феодосійським краєзнавчим музеєм під керівництвом Б. Г. Петерса за участю О. А. Айбабіної на Карантинному пагорбі, в південній частині цитаделі в 1975—1976 рр. Розкоп закладено в районі веж Кріско і Клемента VI з внутрішнього боку оборонних рубежів. Тут нижче рівня забудови XVII—XVIII ст. виявлено «*…фундаменти приміщень XIV—XV ст., що йдуть паралельно до оборонних споруд Кафи, а також вимощена вулиця, водостік і гончарна піч. Остання має квадратну форму; в її обпалювальній камері простежено залишки глиняного склепіння, а на підлозі камери — роздавлену посудину і сліди спеченої поливи. Камера згоряння одноканальна, складена з випаленої цегли на розчині*» (Петерс 1976, с. 377—378). При розкопках горна знайдені триніжки, шматки склоподібної маси, керамічний брак і напівфабрикати (Петерс 1976, с. 377—378).

Узагальнена інформація про ці знахідки, але без ілюстрацій, була опублікована в 1995 р. (Сазанов, Иващенко 1995, с. 118—120). З цієї публікації та звітної документації дізнаємося більше деталей про конструкцію горну. Він був двоярусним з вертикальним ходом гарячих газів. Загальні розміри в плані — 1,25 × 1,25 м. Випалювальна камера не збереглася, вцілів лише нижній ярус (паливний блок) та частково теплопровідно-роздільний блок (розмір 1,0 × 1,0 м) (рис. 5: 1—5). Стіни топки складені з каменю і обмазані зсередини товстим шаром вапняно-піщаного розчину. Висота конструкції — 0,95 м. В західній її стінці влаштовано димохід (повітряно-тяговий отвір), а в північній — отвір для завантаження палива, який було закладено вапняковими плитами (0,1 × 0,3 × 0,4 м). Перед ним зафіксовано залишки ями, розмірами близько 0,4 × 0,5 м, глибиною до 0,3 м, заповненої золою. Під спирався на 2 аркових склепіння, що здіймалися від бокових стін. Арки викладені із випаленої цегли на вапняно-піщаному розчині (рис. 5: 2—4). Поверхня поду та стінки верхньої камери також споруджені з цегли (розмір цеглин — 0,05 × 0,15 м). Вціліла частина теплопровідно-роздільного блоку мала 9 округлих отворів — продухів (діаметром близько 0,08 м), розташованих симетрично. З півночі і сходу від горну збереглися залишки вимостки із щільно підігнаних одна до одної плит вапняку (розмір в плані до 0,3 × 0,4 та 0,4 × 0,5 м), влаштованої

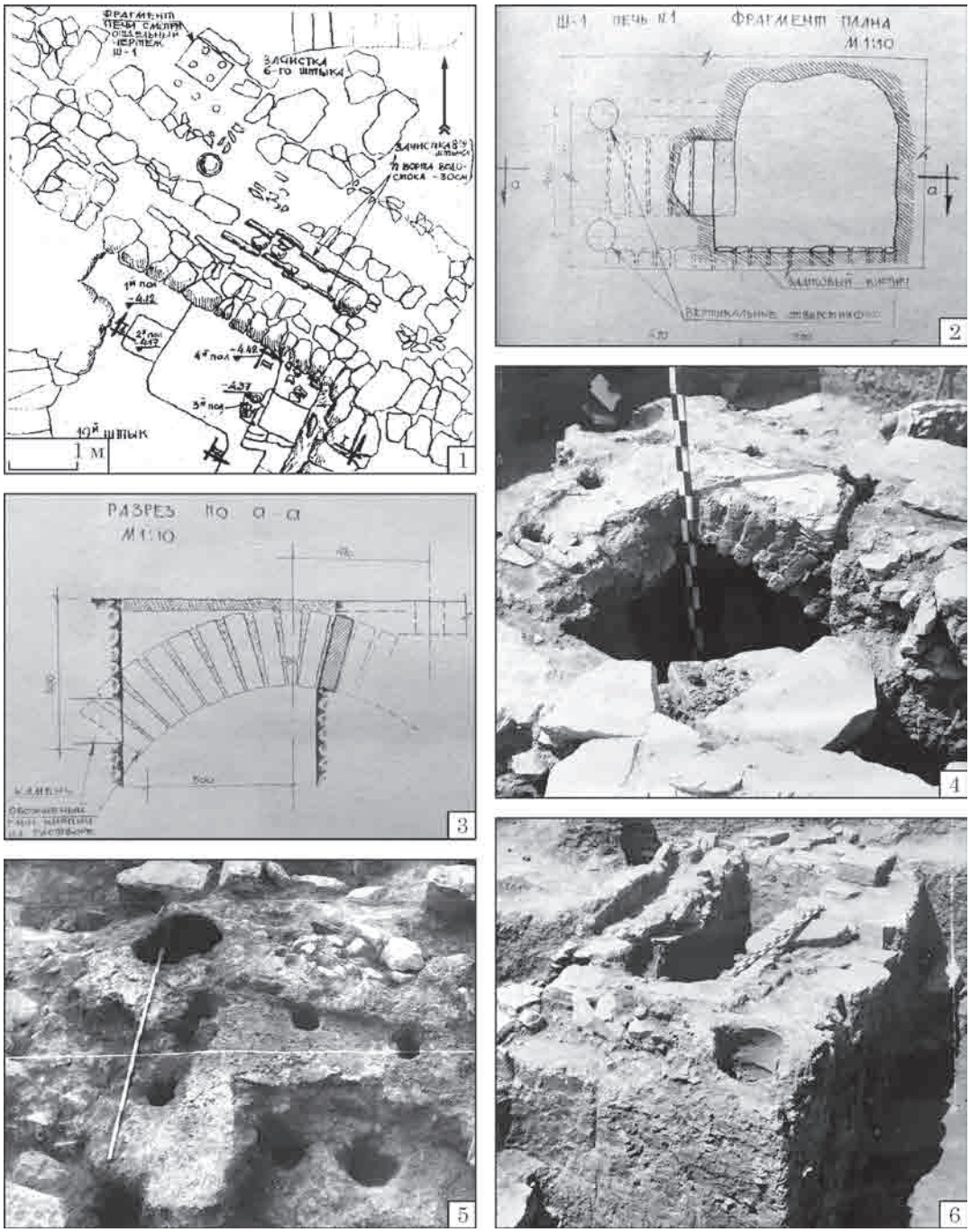

Рис. 5. Феодосія (Кафа): гончарна майстерня на Карантинному пагорбі, в південній частині цитаделі; за: Петерс 1975, с. 242, 257, 260, рис. 177; 203: 2; 206; 1976, с. 51, 52, рис. 190: 1; 191: 1

для підходу до топки. Біля південно-східного кута печі було вмонтовано глек, призначення якого достеменно не відомо (рис. 5: 6) (Петерс 1975, с. 9—10; 1976, с. 6—7). В цілому, конструкція гону досить монументальна і що цікаво, знаходить найближчі аналогії серед випалювальних споруд з території Італії (Калабрії, Апулії, Сицилії), зразки яких наводяться в спеціальному дослідженні О. О. Бобринського, на жаль, без посилання на першоджерело (Бобринский 1991, с. 72, 79, рис. 23; 30; 46: 7, 8).

Фото пічного припасу, напівфабрикатів та готової продукції у звіті представлені досить скромно (рис. 6). З тексту відомо, що в майстерні використовувався пічний припас у вигляді триніжок з шипами, аналогічних більшості знайдених в Судаку (рис. 6: 1). Серед продукції — фрагменти посудин відкритої форми на кільцевих піддонах з монохромною прозорою жовтою та зеленою поливою по світлому ангобу, з орнаментом сграфіто та поліхромним розписом. Привертає увагу чаша напівфабрикат не покрита поливою, з прокресленим рослинним декором, що включав елементи у вигляді листя та спіралеподібних завитків, розмальованих плямами зеленої та коричневої фарби (Петерс

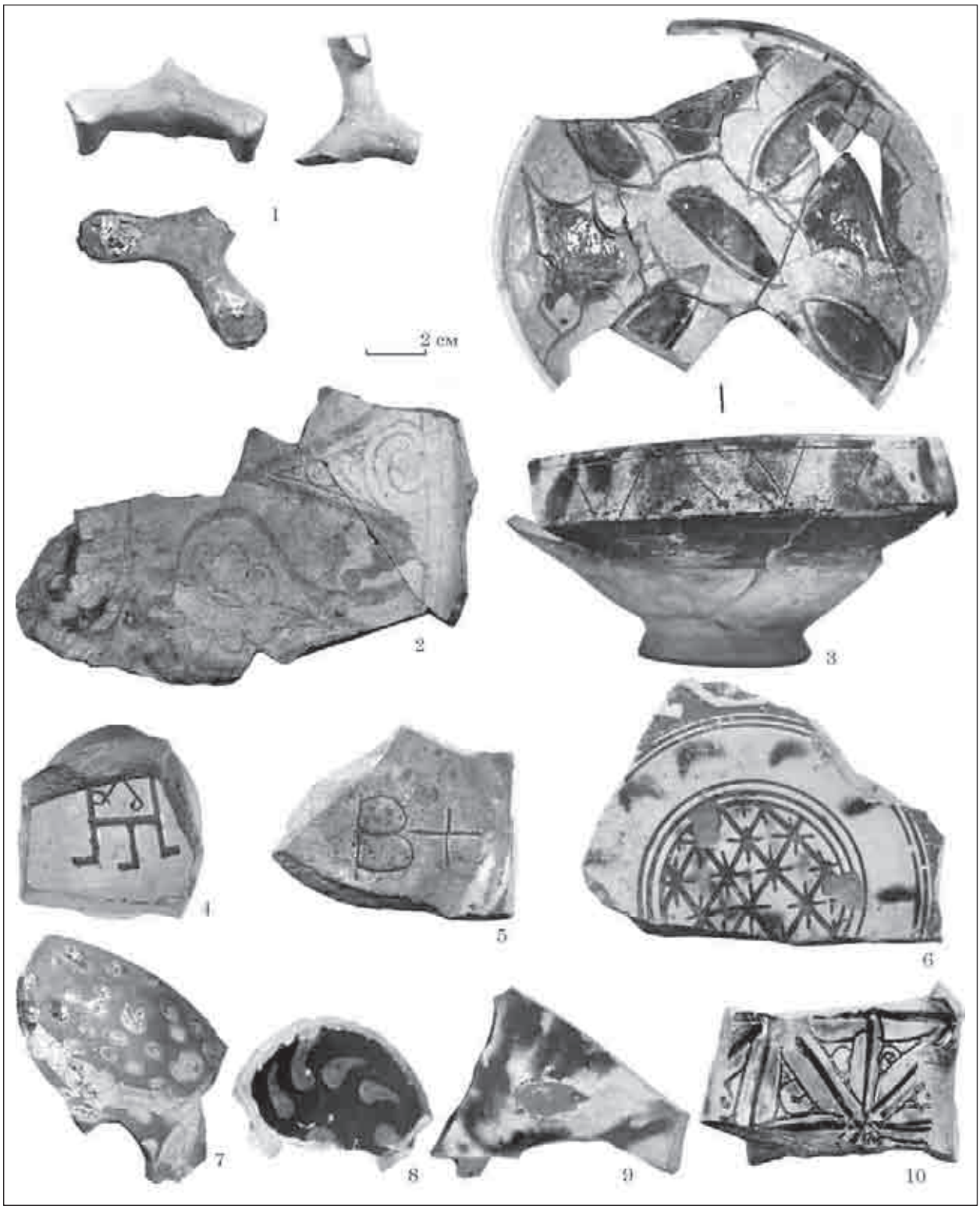

Рис. 6. Феодосія (Кафа), гончарна майстерня: 1 — пічний припас; 2 — напівфабрикат; 3—10 — готові вироби; за: Петерс 1975, с. 136, 138, 140, 143, рис. 11, 13, 15, 18; 1976, с. 33, 40, 44, 45, 50, рис. 173, 179, 183, 184, 189

1976, с. 6—7, рис. 184: 2; Айбабина 1988, с. 68) (рис. 6: 2). Подібні вироби набувають поширення з другої половини — останньої третини XIV ст., що не протирічить хронологічній позиції комплексу в цілому. Його нижня дата визначається періодом спорудження цитаделі (1345—1352 рр.), верхня — знахідками монет 80-х рр. XIV ст. на черені горну (Сазанов, Иващенко 1995, с. 118—120). Серед матеріалів із шарів, пов'язаних з функціонуванням та руйнуванням горну, окрім поліхромних виробів з орнаментом сграфіто (рис. 6: 3, 6, 10) зустрічаються також полив'яні посудини відкритої форми з прокресленими монограмами, розпи-

сом білим ангобом чи аморфними плямами марганцю, монохромним сграфіто, сграфіто та резервом (рис. 6: 4, 5, 7—9).

Друга гончарна майстерня досліджувалася в 1994—1995 рр. Феодосійською археологічною експедицією КФ ІА НАНУ під керівництвом О. А. Айбабіної. Залишки полив'яного виробництва було виявлено на східному схилі того ж Карантинного пагорбу в районі південно-східної стіни цитаделі (Aibabine et al. 1999). Матеріали розкопок детально не публікувалися. З короткого повідомлення авторів робіт, викладеного в тезах 7 Міжнародного конгресу по середньовічній кераміці Середземномор'я, відомо, що гончарний комплекс включав горн, дві господарські ями, піч-тандир, капітальну будівлю і дві площадки для звалища різноманітних відходів (Aibabine et al. 1999). Про конструкцію горну судити складно, зрозуміло тільки, що він був двоярусним з впущеною в ґрунт паливною камерою, розміром в плані близько 1,10 × 1,10 м. Стінки випалювального блоку збереглися на висоту до 0,20 м. На час розкопок горн був заповнений уламками власних конструктивних елементів, фрагментами напівфабрикатів і готових полив'яних виробів, приладдям для випалу. Пічний припас складався з триніжок, аналогічних попереднім, та пробників для визначення термостійкості глини. Серед продукції центру відмічені чашки і тарілки різних типів з чотирма варіантами оформлення зовнішньої поверхні: монохромною зеленою чи жовтою глазур'ю по світлому ангобному ґрунті без додаткового декору; геометричним чи рослинним орнаментом сграфіто під такою ж монохромною поливою; орнаментом сграфіто, розмальованим плямами коричневої і зеленої фарби; монограмами із літер МХ (ім'я «Михаїл»). Ілюстрації відсутні. Автори відзначають червоний з варіаціями відтінків колір черепка випалених виробів та шамот в складі їх формувальної маси, хоча в пізнішому дослідженні зауважується, що в Кафі також виготовлявся посуд без домішок шамоту в глиняному тісті (Бочаров и др. 2013, с. 51). Хронологія майстерні визначена за знахідками монет в межах 1420-х років — кінця XV ст. (Aibabine et al. 1999, p. 29). Полив'яні вироби, які наразі прийнято співвідносити з продукцією майстерень Кафи XV ст., детально проаналізовані в публікаціях автора цієї статті (Тесленко 2010; 2012; Teslenko 2015).

Більше гончарень виявлено у **Старому Криму** та його околицях.

У 1940 р. О. Л. Якобсон згадує велику кількість уламків посуду з розписом білим ангобом з «гончарної майстерні», виявленої під час земляних робіт по вул. Червоноармійській в східній частині міста. Додаткова інформація в його повідомленні відсутня. Матеріали надійшли в місцевий краєзнавчий музей, але були втрачені під час Другої світової війни (Якобсон 1950, с. 194).

Найвагоміші на сьогодні відкриття належать Старокримській археологічній експедиції Державного Ермітажу Російської Федерації (далі ДЕ), яка під керівництвом М. Г. Крамаровського проводить розкопки Солхату з 1978 р.

На жаль матеріали цих робіт опубліковані також вкрай скупо. З двох коротких повідомлень М. Г. Крамаровського на звітних археологічних сесіях ДЕ відомо про знахідки трьох гончарних майстерень різної спеціалізації в різних районах городища (Крамаровский 1991; Зильманович, Крамаровский 1992).

Одна з них відкрита в центральній частині середньовічного міста в 1987 р. Вона була оснащена горном «*з внутрішньою паливною камерою наземного типу*», спеціалізувалася на виробництві «*водоносного посуду*» і функціонувала в період з кінця XIV до початку XV ст. (Крамаровский 1991, с. 22—23).

Друга — виявлена в 1990 р. на південно-західній околиці сучасного Старого Криму, в районі нової забудови, в 150—200 м на південь від шосе Сімферополь—Феодосія (об'єкт «Солхат П»). Тут досліджено три гончарних горна (двоярусні, еліпсоїдної форми, впущені в материк, з одноканальною паливною камерою і устям), що слугували для випалу неполив'яного кухонного посуду, серед якого — червоноглиняні горщики та глеки, прикрашені рядками прокресленого чи штампованого орнаменту (Крамаровский 1991, с. 21—22). За монетними знахідкам над обпалювальною камерою (4 джучидських пули, з яких 2 стерті: один — 50—60-х рр. XIV ст., інший — 1383 р., карбований від імені Тохтамиша), верхня дата функціонування комплексу може бути визначена в межах останньої чверті XIV ст.

Третя майстерня досліджена в 1990—1992 рр. біля південної стіни «караван-сараю» (об'єкт XII). Комплекс включав двоярусний горн (округлий в плані, впущений в материк, з устям і припічною ямою) під навісом; 7 піфосів і яму 1 з виробничим браком (деформовані скарбнички), триніжками і формами-калипами для виготовлення посудин з тисненим орнаментом. За монетними знахідками період активної діяльності майстерні визначається 1320-ми роками. Верхня дата комплексу — не пізніше 50—60-х рр. XIV ст. (Зильманович, Крамаровский 1992, с. 7—8; Крамаровский, Зильманович 1993, с. 21—22). Детальна характеристика кераміки, креслення горнів і малюнки посудин в публікаціях відсутні. Взагалі із знахідок полив'яної кераміки в Старому Криму особливу увагу приділено лише одній чаші зі сценою «молодіжної гулянки в гранатовому саду», виявленій в заповненні землянки під підлогою так званої «мечеті Бей Барса» в контексті зі 117 джучидськими монетами XIV ст. (найбільш пізні з них монети хана Абдаллаха, 1360—1370-ті рр. і часу правління Тохтамиша, 1376—1399 рр. з верхньої частини засипу) (За-

лесская, Крамаровский 1990, с. 18—26; Крамаровский 2012, с. 170—193; 2016, с. 68—69). Без аналізу контексту опубліковані декілька посудин та одна триніжка з виставок «Золота Орда, історія і культура» (Золотая Орда… 2005, с. 137—147) та «Кримський юрт Золотої Орди: спадок зниклої імперії» (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 85—100; 131—151), поодинокі екземпляри чаш із зображенням «воїна зі щитом», «сидячого латинянина» (Залесская, Крамаровский 1990, с. 29, рис. 14; 15), глек з відтисненим у формі декором, виявлений разом з аналогічними матрицями (Крамаровский 1996, с. 99, 113, рис. 3: 4), окремо згадуються фрагменти візантійського імпорту епохи Палеологів (Крамаровский 2012, с. 298). Коротко охарактеризована полив'яна кераміка з комплексів 1330-х рр. — кінця XIV — початку XV ст. (ями і водогін), досліджених в 2013 р. біля медресе Солхата (Крамаровский и др. 2014). О. В. Гаврилов та В. В. Майко серед ілюстрацій до науково-популярної книги навели кілька світлин місцевих полив'яних виробів, знайдених в різних районах міста (Гаврилов, Майко 2014, с. 25, 37, 44, 51, 65, 66, 68, 80, 96).

У той же час результати розкопок гончарного комплексу округи Солхату — поселення Бокаташ II, представлені більш детально. Цей археологічний об'єкт знаходиться в передгір'ях пасма Карасан-Оба, в 1,4 км на південний схід від м. Старий Крим (рис. 1). Роботи тут проводилися в 2001—2007 рр. на двох ділянках загальною площею понад 1000 кв. м. Попередня інформація про результати досліджень перших п'яти польових сезонів опублікована авторами розкопок М. Крамаровським та В. Гукіним в серії звітів (Крамаровский, Гукин 2004; 2006; 2007; Крамаровский 2012, с. 325).

На одній з ділянок (розкоп XXII, 2001—2005 рр.) вивчено 7 наземних споруд, 2 напівземлянки, 18 гончарних горнів (з них № 4 і 14 в публікації не представлені, конструкція 6 зарахована до обпалювальних споруд умовно, ймовірно, це яма-колектор), 5 тандирів, 25 господарських ям. На іншій (розкоп XXIII, 2004—2007 рр.) — виявлено 8 гончарних горнів, 2 наземні кам'яні споруди, 1 напівземлянка, 2 глинобитні печі, 2 тандира, 8 господарських ям, матеріали з яких представлені в опублікованих звітах (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—25, 30; 2007, с. 10—19, 22—23) і ще 12 (?) гончарних горнів (4 — в одній з майстерень з трьома спеціалізованими приміщеннями), 5 наземних кам'яних споруд-майстерень (?), 6 тандирів, 1 глинобитна піч і 10 господарських ям, коротка інформація про які міститься лише в окремих статтях (Крамаровский 2009, с. 301—302; Ломакин 2016, с. 17—18).

Значні за площею розкопки гончарних майстерень дозволили отримати відомості з топографії, організації та спеціалізації місцевого керамічного виробництва. Виявлено комплекси гончарних горнів декількох будівельних періодів. Серед них як окремо розташовані випалювальні споруди, так і згруповані по 2—4 та об'єднані однією припічною ямою комплекси. Горни переважно двоярусні з вертикальним ходом гарячих газів, сформованими паливним (ПБ), теплопровідно-роздільним (ТРБ) та обпалювальним (ОБ) блоками і устям. Нижня частина споруди заглиблена в ґрунт чи скелю. По деталям конструкції, що більш-менш вціліли, можна визначити три варіанти облаштування теплопровідно-роздільного блоку (далі ТРБ) (рис. 7).

Перший з них — це ТРБ, що мав в основі консольний каркас з глиняних видовжених прямокутних блоків (розміри двох вцілілих із горну 12: 0,52 × 0,23 × 0,11 і 0,46 × 0,24 × 0,10 м). Вони кріпилися в стінах горну паралельними рядами один навпроти одного і з'єднувалися замковим каменем чи великим уламком кераміки по центру камери. Потім конструкція обмазувалися глиною з грубими домішками. В обмазці між рядами консолей влаштовувалися теплопровідні канали (наприклад, горни 9, 12 на розкопі XXII) (Крамаровский, Гукин 2006, с. 13—15, чертеж 9) (рис. 7: горни 9 і 12).

Для другого варіанту характерні опори-пілони, що споруджувалися з плоских каменів на глиняному розчині паралельно один одному вздовж стін паливної камери. На них опиралася черінь з теплопровідними каналами, сформована з глини зі значною домішкою соломи, також, можливо, на каркасі із цеглин (наприклад, горни 7, 11 на розкопі XXII) (Крамаровский, Гукин 2004, с. 30, 36, чертеж 7, 10) (рис. 7: горни 7, 11).

Третій варіант відзначається облаштуванням консольно-аркової конструкції із глиняної цегли як основи для ТРБ. Тобто в паливній камері споруджувалися цегляні аркові склепіння (розмір цеглин 0,30—0,40 × 0,20—0,25 × 0,10—0,12 м), основа яких кріпилася в стінах топки. Простір між арками заповнювали вже згадувані консолі з видовжених блоків, з'єднані замковими каменями чи великими уламками кераміки. Вони разом з арками утворювали каркас для ТРБ, що обмазувався глиною та обладнувався продухами. Такі конструкції горнів відмічені переважно на ділянці розкопу XXIII (горни 1, 2) (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, чертеж 3) (рис. 7: горни 1 і 2). На думку дослідників пам'ятки, вони не знаходять аналогів не тільки на Кримському півострові, але й в ареалі золотоординської культури (Крамаровский, Гукин 2006, с. 28—29).

Випалювальні споруди розташовувалися як всередині приміщень, так і під відкритим небом або навісом. Досліджено майстерні з декількох приміщень, де відбувався процес виготовлення й просушки готових виробів. В одній з них (споруда 4 на розкопі XXII) знайдено де-

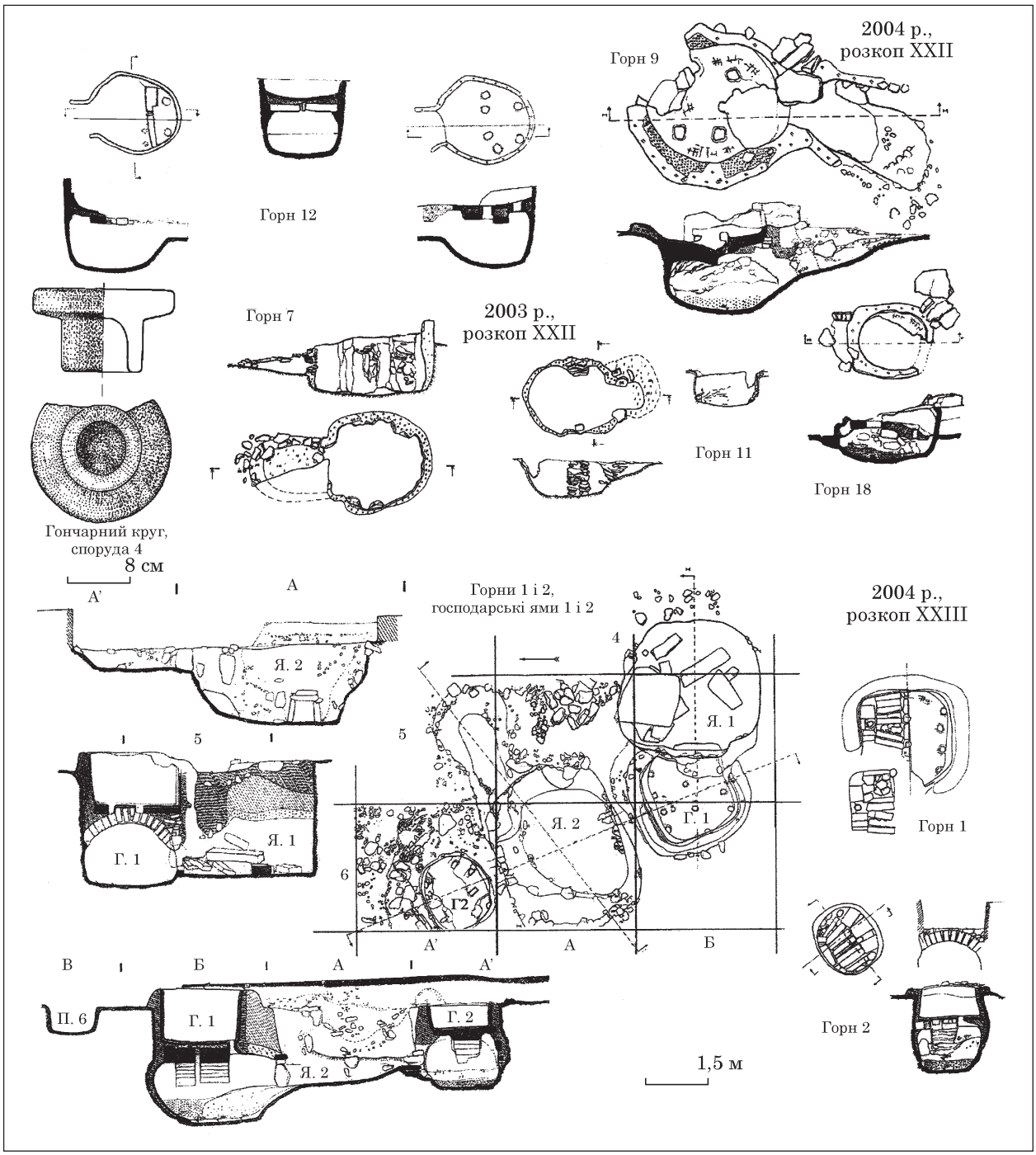

Рис. 7. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: основні типи гончарних горнів та кам'яний гончарний круг; за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 116, табл. 34; раскоп XXII, чертеж 10; 2006, раскоп XXII, чертеж 10; раскоп XXIII, чертеж 5; малюнок автора

талі кам'яного ножного гончарного круга (Крамаровский, Гукин 2004, с. 31—33, табл. 34, 35, 113) (рис. 7). На території комплексу відкрито також ями-глинники, резервуари для води, колектори для виробничих відходів тощо. Як зауважують автори розкопок, тут, «*на порівняно невеликій території поселення… присутній повний спектр керамічного виробництва, починаючи від первинної обробки глини і закінчуючи кінцевим продуктом*» (Крамаровский, Гукин 2004, с. 50).

У межах поселення вдалося прослідкувати спеціалізацію окремих складових виробничого комплексу. Наприклад, на ділянці гончарного центру, дослідженій на розкопі XXII, де зафіксовані переважно горни першого та другого різновидів, виготовлявся в більшості неполив'яний посуд: плоскодонні і круглодонні горщики, покриті сірим ангобом; посудини відкритої форми («*неглибокі миски*»); котли з загнутим всередину вінчиком, підтрикутними наліпами по верхньому краю тулуба і петелькоподібними ручка-

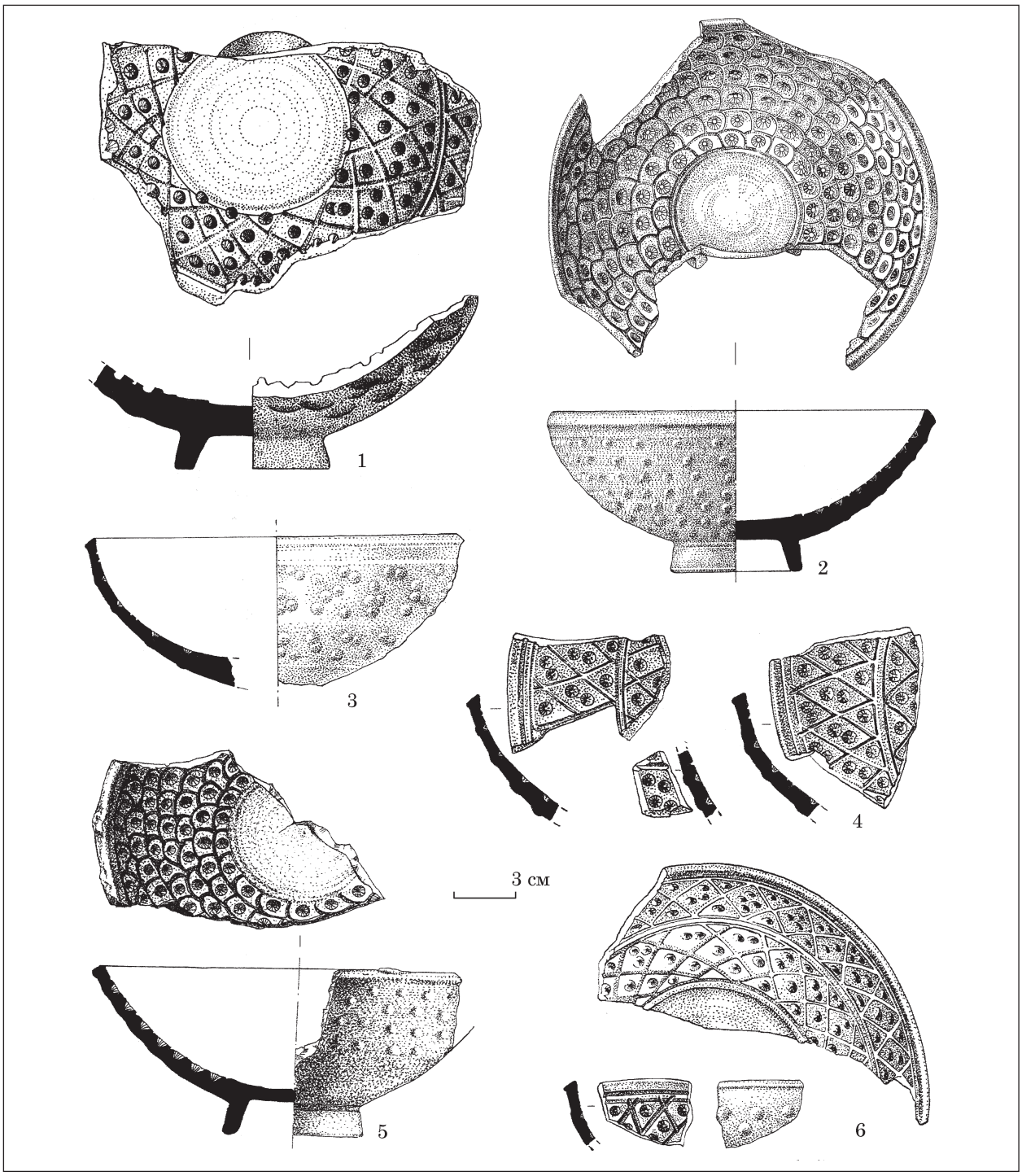

Рис. 8. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: *керамічні матриці для виготовлення «штампованих» посудин*: 1, 2 — розкопки 2003 р.; 3—6 — розкопки 2004 р.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 110, 111; 2006, табл. 86; 109

ми; різноманітні дископодібні та конусоподібні кришки (Крамаровский, Гукин 2004, с. 7—51, табл. 18—111; 2006, с. 12—18, 22—30, табл. 1—167; 2007, с. 10—23, табл. 1—146). Крім того тут зустрічаються матриці (калипи) з заглибленим візерунком (переважно в горні 17 та пов'язаній з ним ямі 22) та триніжки (сепаї) зі слідами зеленої поливи (рис. 8; 9: 2—4) (Крамаровский, Гукин 2004, табл. 110; 111; 2006, табл. 86; 90; 109), що свідчить про наявність виробництва «штампованого» та глазурованого посуду. Знайдено також один глек зі складним рослинно-геометричним декором в техніці резерв і сграфіто, не покритий поливою, тобто напівфабрикат (рис. 9: 1). Матеріали з ями 22 супроводжувалися знахідками 9 монет, з яких 8 — золотоординських і сельджуцьких 1280—1290-х рр. та 1 — візантійська, першої чверті XIV ст., що дозволяє визначити хронологію комплексу з керамічними матрицями в межах останньої чвер-

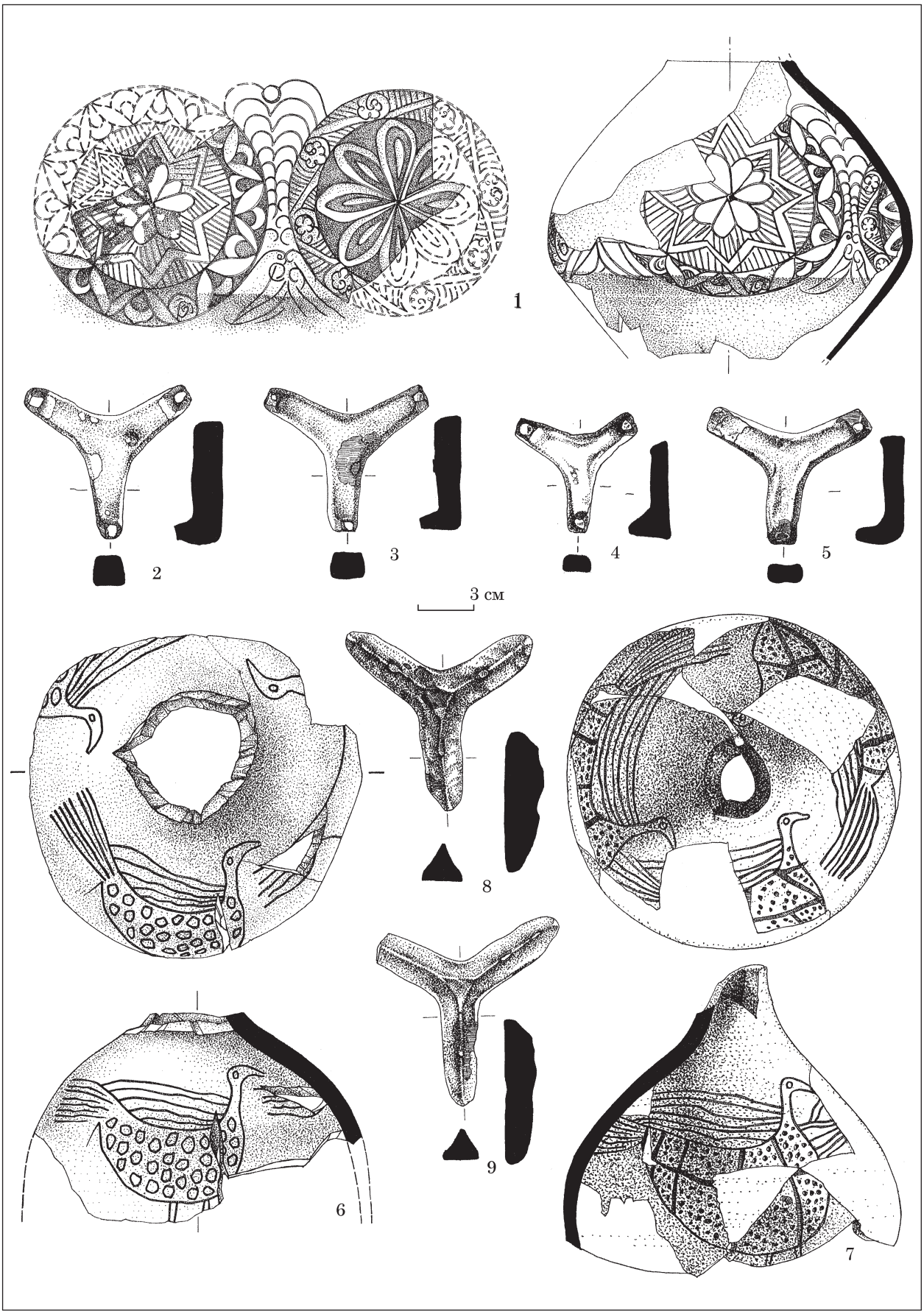

Рис. 9. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: 1, 6, 7 — напівфабрикати; 2—5, 8, 9 — річний припас (*розкопи 2004 р.*: 1—4 — XXII; 5—9 — XXIII); за: Крамаровский, Гукин 2006, табл. 45, 87, 88, 90, 109, 160—163

ті XIII — першої чверті XIV ст. (Крамаровский, Гукин 2006, с. 15—16, табл. 87—88). На жаль, незначна кількість опублікованих знахідок не дозволяє скласти повне уявлення про асортимент полив'яних виробів.

У той же час на іншій ділянці в межах розкопу XXIII, де переважали горни третього різновиду, окрім різноманітного кухонно-столового неглазурованого посуду, в одній з гончарень зафіксовано велику кількість пічного припасу, напівфабрикатів та готових виробів, прикрашених в техніці сграфіто, що опубліковані більш детально (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, табл. 118; 125; 130—139; 141; 143; 145; 148; 150; 151; 153; 154; 156; 157; 160—163; 2007, с. 12—16, табл. 109; 110; 117; 126; 133; 136). Ця майстерня обслуговувалася двома горнами, об'єднаними однією припічною ямою (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, чертеж 3) (рис. 7: горни 1 і 2, яма 2). Судячи з наявності або відсутності слідів поливи в горнах зрозуміло, що вони мали різну спеціалізацію. В одному з них, ймовірно, проводився перший випал виробів до покриття глазур'ю, в другому — уже після їх глазурування.

Серед припасу 2 типи триніжок. Тип I — з невеликими виступами-шипами для опори (рис. 9: 2—5) — знаходить широке коло аналогій на значній території і доволі стандартний для місцевого керамічного виробництва. Тип II — без таких виступів, з трикутними в перетині променями та пальцевим відтиском по центру (рис. 9: 8, 9), має місцеву аналогію лише серед пічного припасу із майстерні 1 в Судаку і, як вже згадувалося, є більш характерним для гончарства Волжської Булгарії, а також країн Сходу та Центральної Азії.

Браковані та готові вироби представлені посудинами закритої і відкритої форми декількох видів: фляги, невеликі округлобокі і вузькогорлі глеки, тарелі, тарілки, чаші та чашки на кільцевих піддонах (рис. 9: 6, 7; 10;

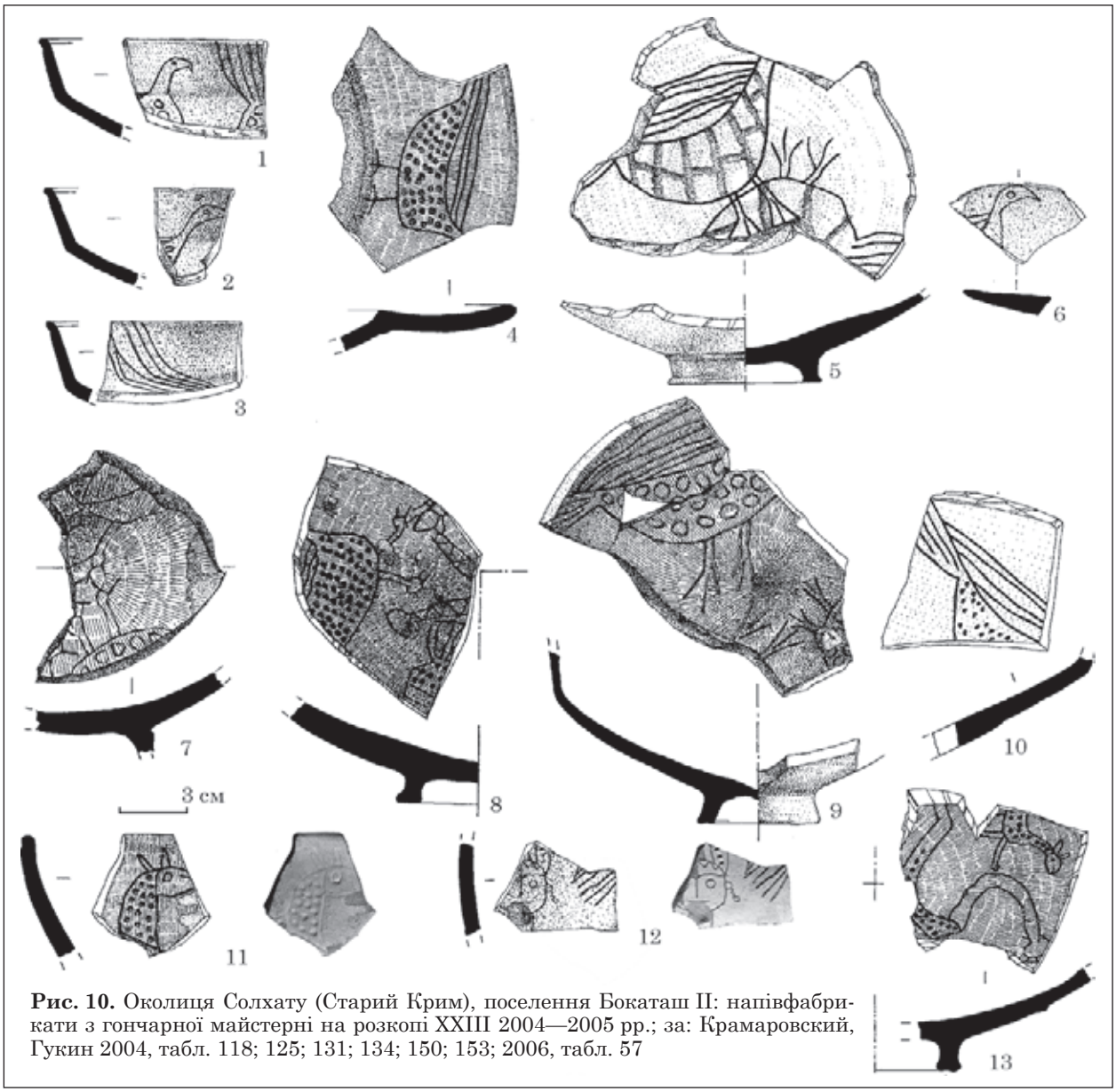

Рис. 10. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II: напівфабрикати з гончарної майстерні на розкопі XXIII 2004—2005 рр.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 118; 125; 131; 134; 150; 153; 2006, табл. 57

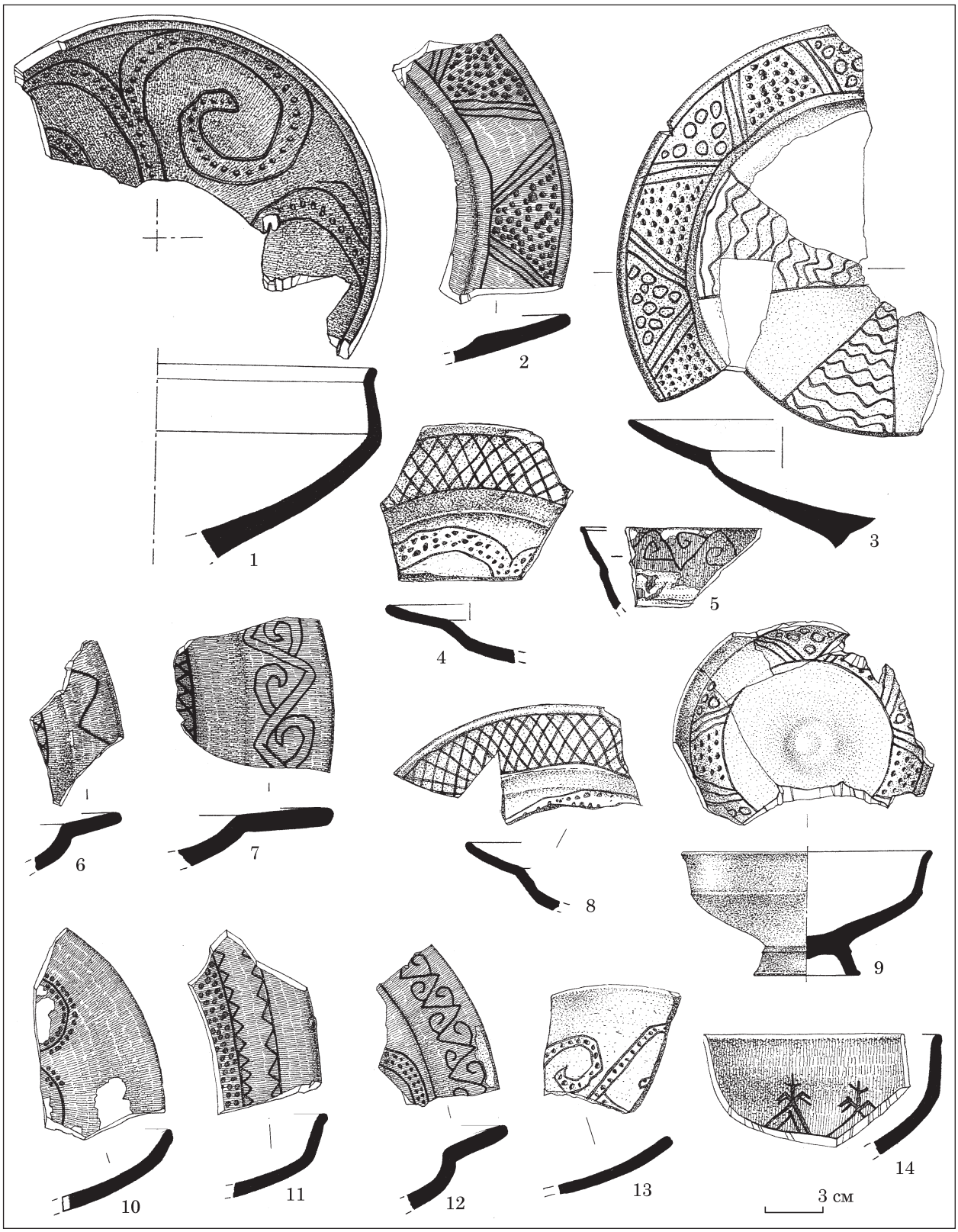

Рис. 11. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II: напівфабрикати й готові вироби з гончарної майстерні на розкопі XXIII 2004 р.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 136; 138; 139; 143; 145; 148; 151; 154; 156

11; 13: 1—3). Піддони низькі, виконані в техніці кільцевого наліпу. У більшості з них помітне двостороннє розширення опорної площини (рис. 10: 5, 8, 9, 13). Черепок виробів насиченого жовто-червоного кольору, в глиняному тісті міститься значна кількість природної домішки жорстви вапняку, що перетворилася на вапно під дією високих температур, та шамот. Для

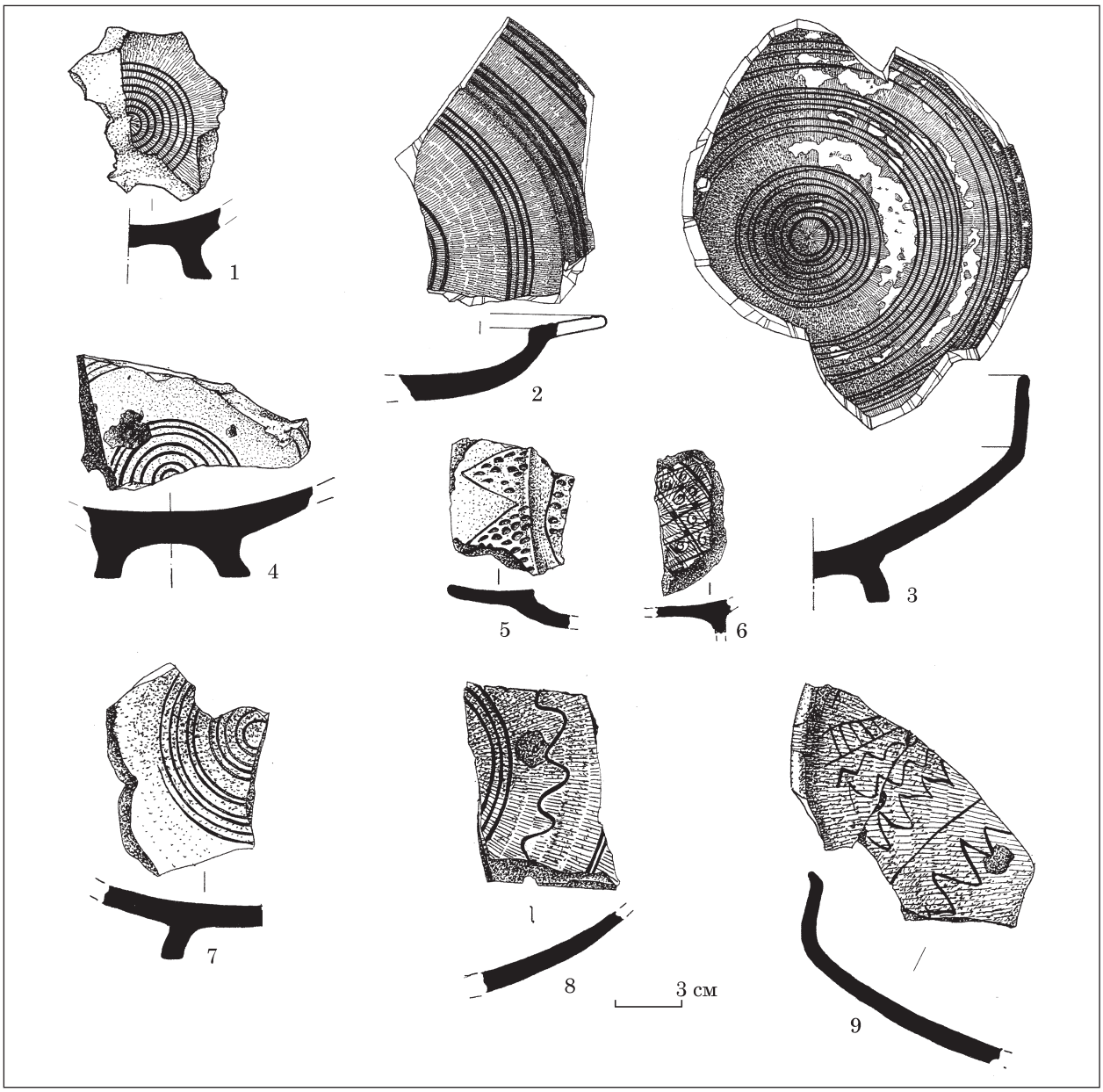

Рис. 12. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II: полив'яні вироби з гончарної майстерні та інших комплексів 2004—2005 рр.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 122, 135; 2006, табл. 15; 109; 126; 136

глазурування застосовувалася здебільшого прозора полива темно-зеленого чи болотяного кольору. Декор посуду відзначається доволі оригінальними геометричними композиціями, зображеннями птахів, чотириногих тварин (ймовірно, копитних) та людей (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, табл. 118; 125; 130—139; 141; 143; 145; 148; 150; 151; 153; 154; 156; 157; 160—163) (рис. 9: 6, 7; 10; 11; 12: 5, 6; 13). Ці малюнки за своїм стилем не знаходять навіть приблизних аналогій серед опублікованих матеріалів з інших гончарних осередків Криму, а також золотоординських комплексів Поволжя, Подоння, Придніпров'я та Придністров'я. Віддалені асоціації викликають керамічні вироби з майстерень Середньої Азії (наприклад, Мерву чи Прикопетдагського регіону, що на території сучасного Південного Туркменістану), де також відома манера заповнення різноманітних фігур кільцями та крапками (Бяшимова 1989, с. 42—43, 47, 52). Більш виразних паралелей відшукати поки що не вдалося. Відзначимо лише, що мотив плям та крапок був досить популярним в країнах Близького Сходу та Центральної Азії. Наприклад, в народному мистецтві Туркменістану він є обов'язковим в килимарстві та вишивці одягу як орнамент-оберіг (Бяшимова 1989, с. 69).

У той же час в декорі виробів майстерень Бокаташу зустрічаються комбінації з концентричних спіралей та кіл, радіальних прямих та хвилястих ліній (рис. 12: 1—4, 7—9), що взагалі набули широкої популярності в орнаментації полив'яної кераміки в Східному

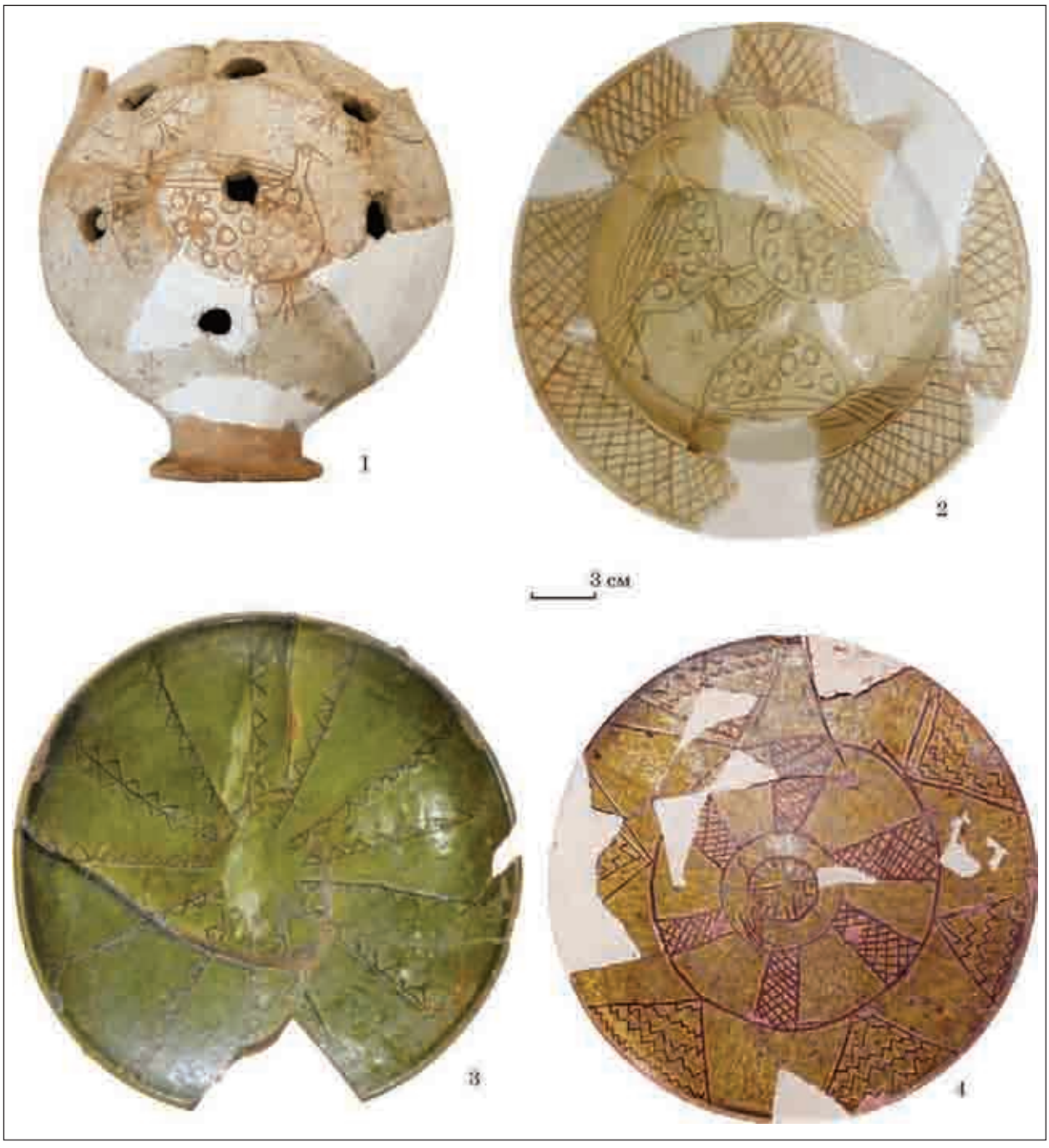

Рис. 13. Продукція гончарної майстерні поселення Бокаташ II в околиці Солхату: 1, 2 — напівфабрикати; 3, 4 — готові вироби (1—3 — Бокаташ II, 2004 і 2006 рр. (розкоп XXIII); за: Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 89, 94, 142—143, № 83, 88, 90; 4 — Судак, 1983 р.; за: Баранов 1983, с. 7, рис. 11: 4; 13)

Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом останньої третини XIII — на початку XIV ст. (Waksman, Teslenko 2010). Тож, на прикладі Бокаташу маємо нагоду в рамках одного ремісничого поселення спостерігати прояви наслідування модним тенденціям часу поряд з яскравою індивідуальною, ймовірно, традиційною творчістю окремих ремісників.

В цілому матеріали з поселення Бокаташ II, свідчать про те, що значну частину його мешканців складали гончарі досить широкого спектру спеціалізації, серед яких були майстри по виготовленню декоративного полив'яного посуду з рельєфним «штампованим» декором та з орнаментом сграфіто.

Відмінності в конструкції горнів, пічному припасі, асортименті виробів, техніці та стилі декору вказують на діяльність тут носіїв різних культурних традицій, які, скоріш за все, мешкали на поселенні компактними групами. На думку М. Г. Крамаровського, гончарне виробництво на поселенні Бокаташ II мало родинний характер, тобто майстерні могли належати окремим сім'ям ремісників, що спеціалізували-

ся на певному виді продукції (Золотая Орда… 2005, с. 139). Отже, цілком можливо, що виготовленням посуду з оригінальнім орнаментом сграфіто також займалася одна з родин гончарів. Проте започатковані нею традиції не прижилися на півострові, а їх специфічний декоративний стиль не набув тут подальшого розвитку. Слід відзначити, що знахідки продукції цієї майстерні на інших пам'ятках взагалі зустрічаються рідко. Окремі полив'яні вироби з характерним орнаментом сграфіто відомі в культурних шарах рубежу XIII—XIV ст. на Тепсені (Посідіма) (Майко 2008, с. 469, рис. 4: 1; Бочаров 2017, с. 434, рис. 26: 6), та в Судаку (Баранов 1983, с. 7, рис. 11: 4; 13) (рис. 13: 4) [1]. У комплексах останньої чверті XIII — початку XIV ст., наприклад, Азаку, де доля Кримської кераміки складає вже не менше 20—30 % імпорту, подібні вироби не відзначені. Складається таке враження, що ця майстерня існувала зовсім короткий проміжок часу десь наприкінці XIII, рубежі XIII—XIV ст., і її продукція не набула значного поширення на відміну, наприклад, від кераміки, прикрашеної концентричними колами та спіралями і «штампованої» кераміки з інших майстерень цього чи споріднених осередків, яка зустрічається досить часто і на значних відстанях від центрів її виробництва (Кравченко 1986, с. 78—79, рис. 31; Белинский, Масловский, 1998, с. 218, рис. 16: 4—5; Масловский, 2006а, с. 368—369, рис. 24; 2017, с. 472—473, рис. 4: 7—9; Козырь, Боровик 2017, с. 337—339, рис. 1: 2, 3; Ельников, Тихомолова 2017, с. 357—360; Юдин 2015, с. 214—226).

Хронологічна позиція складових гончарного комплексу поселення Бокаташ II визначається чисельними монетними знахідками [2]. Найбільш ранні відносяться до останньої чверті — кінця XIII ст. (понад півсотні, серед яких мідні анонімні монети 70—80-х рр. XIII ст.; срібні дирхеми Туга-Менгу 1280—1287 рр.; Тула-Буги 1287—1290 рр. та інші), найбільш пізні — до 60—80-х (?) рр. XIV ст. (наприклад, мідна монета трапезундського імператора Олексія III 1349—1390 рр.; анонімний пул карбування Сарая, 80-і рр. XIV ст.; пул Абдалаха (Азак?), 1362/63—1363/64 рр.) (Крамаровский, Гукин 2007, с. 209—214). Виходячи з аналізу стратиграфії і нумізматичних матеріалів, автори розкопок виділяють 3 будівельні періоди для поселення і 2 головних періоди функціонування гончарного комплексу (Крамаровский, Гукин 2006, с. 29—30). На перший з них, що датується другою половиною — кінцем XIII — 1330-ми рр., припадає становлення і розквіт майстерень, що спеціалізуються на випуску широкого асортименту простого і полив'яного посуду. Другий період відноситься до кінця правління Джанібека (1343—1357) — часу правління Тохтамиша (1375—1395) і характеризується припиненням випуску полив'яних виробів, скороченням асортименту іншої продукції і переходом на виготовлення «*стандартизованого масового посуду, переважно кухонного*» (Крамаровский, Гукин 2007, с. 23). Як відзначають дослідники пам'ятки «*…напередодні періоду анархії 1357—1380 рр. гончарне виробництво на поселенні Бокаташ II занепадає*» (Крамаровский, Гукин 2007, с. 23). На рубежі XIV—XV ст. ділянка, де розташовувалися майстерні, вже використовується під християнський некрополь (Крамаровский, Гукин 2004, с. 19, 43—47; 50; 2006, с. 24—25, 30—32; 2007, с. 21—23). Серед можливих причин занепаду називають пандемію чуми, що спалахнула в 1346 р., спричинивши запустіння регіону та регрес транзитної торгівлі (Крамаровский, Гукин 2006, с. 30) [3]. Певну роль в цьому процесі могла відіграти і так звана «криза Тани» 1343—1347 рр., наслідками якої стала 3 літня осада Кафи татарами та 5-літня перерва в торгівлі італійців з «сарацинами» (Карпов 2016), в якій, як відомо, керамічна продукція осередків Південно-Східного Криму займала досить значне місце (див., напр. Масловский 2006а, с. 355—373; 2012а; 2017). Крім того негативним чинником могла стати наростаюча конкуренція з боку міських майстерень Солхату, Кафи чи Солдаї тощо. Доля ремісників Бокаташу в цьому історичному контексті залишається невідомою, а їх походження є досить цікавим питанням для подальших студій. Проте наразі майстерні Бокаташу залишаються одними з найбільш ранніх та найкраще досліджених серед відомих гончарних осередків Криму, де виготовлявся полив'яний посуд.

Окрім великих міських центрів з їх околицями, численні свідоцтва полив'яного виробництва, як вже згадувалося, зафіксовано на середньовічному городищі в приморському містечку Алушта та на території генуезької фортеці Чембало в Балаклаві. Ці матеріали публікувалися раніше доволі докладно (Гинькут 2005, с. 495—512; 2014; Тесленко 2005, с. 324—348; Ginkut 2012; Teslenko, Waksman 2016), тому наведемо лише узагальнені дані.

1. На жаль, судацька знахідка не має чіткого археологічного контексту, зі звіту зрозуміло лише, що культурні нашарування, з яких вона походить, відносяться до початку «генуезького» періоду (Баранов 1983, с. 6—8). Слід відзначити, що об'єктів рубежу XIII—XIV ст. на території Криму поки що досліджено взагалі вкрай мало і є певні труднощі з визначенням специфіки речового комплексу цього часу. Тобто в подальшому, з появою нових даних, картина, безумовно, може дещо змінитися.
2. За період 2001—2005 рр. знайдено більше двох з половиною сотень монет, серед яких переважають джучидські монети карбування Криму / Солхату, зустрічаються монети Візантії, Болгарії, Ірану і Малої Азії (Крамаровский, Гукин 2004, с. 299—300; 2007, с. 210—214).
3. Про роль чуми в занепаді монгольської держави взагалі див., напр. Шамільоглу 2001, с. 18—29.

Рис. 14. Алушта, середньовічне городище, продукції гончарної майстерні: I — типи виробів; II — пічний припас; малюнок автора

В **Алушті** за 15 років археологічних досліджень (1981, 1984—1994, 1998—1999, 2009 рр., розкопки В. А. Сидоренко, В. Л. Мица, І. Б. Тесленко) було знайдено 36 цілих і фрагментованих триніжок, 351 уламок не покритих поливою заготовок не менше ніж від 81 посудини відкритої форми на кільцевих піддонах [1] та однієї кришки (рис. 14; 15). За візуальними ознаками та за хімічним складом визначено також

1. Реконструйовано 3 цілі форми, 57 вінчиків, 13 верхніх частин корпуса з вінчиком, 8 денець.

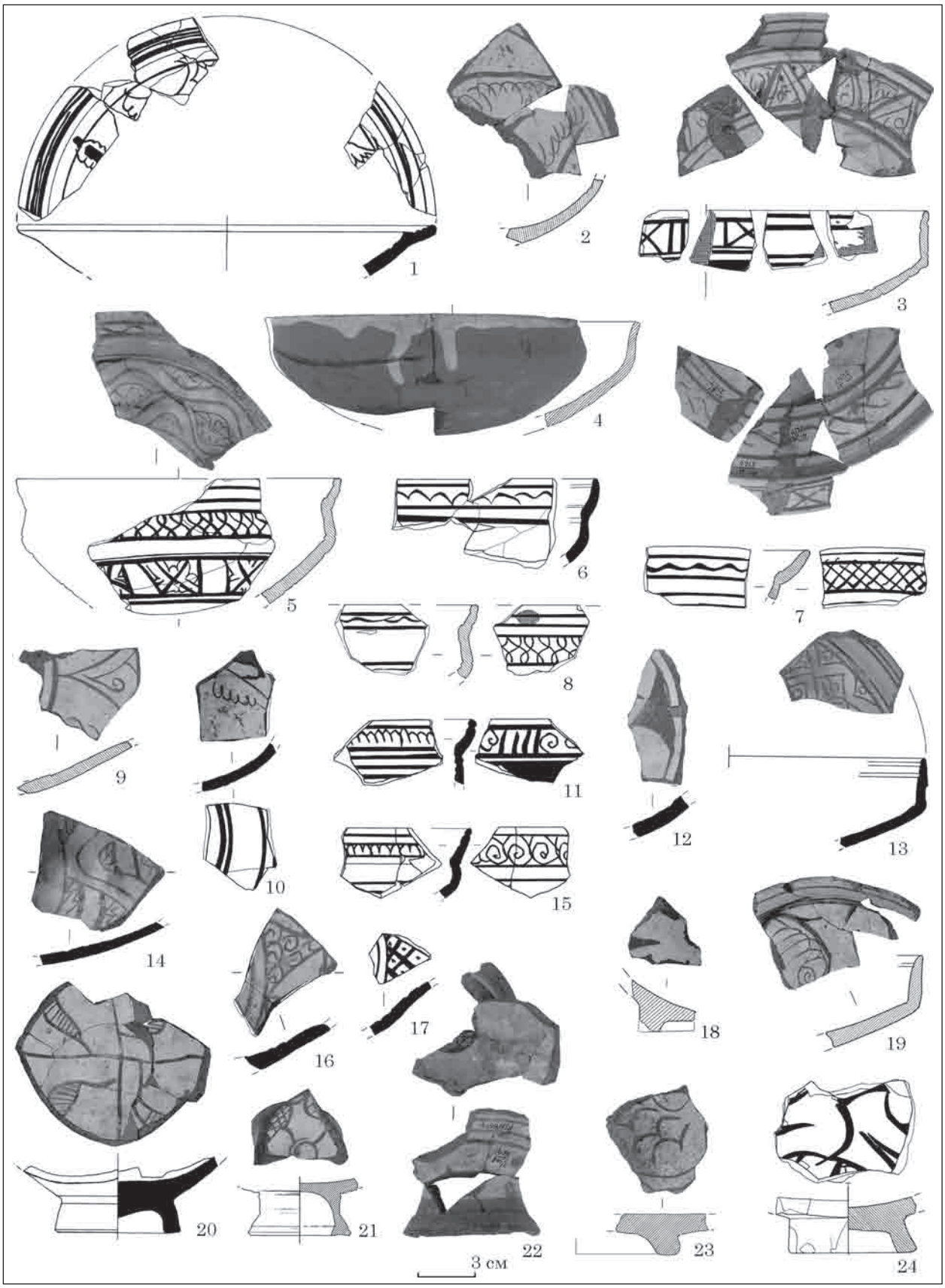

Рис. 15. Алушта, середньовічне городище, продукція гончарної майстерні: напівфабрикати; малюнок автора

близько 93 фрагментованих готових виробів, які могли бути продукцією цього центру, що походять як з розкопок в Алушті (65 одиниць), так і з інших пам'яток Південного і Південно-Західного Криму (6 — з Фуни, 6 — з Ай-Тодору, 2 — з Верхньої Ореанди, 1 — з Чембало,

13 — з поселення на західному підніжжі г. Аю-Даг) (Teslenko, Waksman 2016; Тесленко 2016а, с. 141—142, рис. 6, цв. вст. 2: 1—5, 9; Тесленко и др. 2017, с. 205, цв. вст. 23; 24) (рис. 16).

Триніжки двох типів: 35 з них — це найбільш масові в Таврицi трипроменеві вироби з пірамідальними опорами (рис. 14: II, 2, 3) і одна — незвичайної форми, з монолітною

Рис. 16. Алушта, середньовічне городище, продукція гончарної майстерні: готові вироби

округлою площадкою і високими ніжками (рис. 14: II, 1). Судячи з етнографічних даних вона могла використовуватися як нижня підставка під перевернуту догори дном посудину (Джаббаров 1971, рис. 10: 6). Однак слідів контакту алуштинської триноги з полив'яними виробами (плям глазурі на поверхні) не виявлено, тому не можна з упевненістю говорити про використання її у виробництві глазурованого посуду.

Для продукції майстерні властивий щільний черепок жовто-червоного або коричнево-червоного кольору на зламі, іноді з тонким коричневим шаром біля зовнішньої поверхні. У складі формувальної маси фіксується значна кількість дрібного та середнього піску, зерна жорстви щільного мінералу темно-коричневого або сіро-коричневого кольору дрібної і середньої фракції (довжиною до 0,3—0,4 см) (місцеві породи таврійської серії). В окремих випадках в тісті помітні також частки пухкого мінералу білого кольору, ймовірно, вапняку. Можливо, для виготовлення посудин використовувалися глинища з різним природним вмістом карбонату кальцію ($CaCO_3$). Всі вироби сформовані на гончарному крузі (етап РФК-7). Піддони виконані в техніці кільцевого наліпу, переважно конічної форми, декількох варіантів конфігурації профілю (Тесленко 2005, с. 328) (рис. 15: 20—24).

В асортименті виробів визначається не менш ніж 3 види посудин відкритої форми (тарілки, чаші та чашки), що в залежності від особливостей форми підрозділяються на 13 типів, та один тип кришок з округло-витягнутим навершям (рис. 14: I).

Оформлення поверхні посудин досить різноманітне. Зустрічаються як вироби без декору, тільки покриті глазур'ю по світлому ангобу, так і прикрашені в техніці монохромного або поліхромного (з додатковим підфарбуванням малюнку коричневими та зеленими фарбами) сграфіто, часом в поєднанні з резервом (рис. 15; 16). В одному випадку зафіксовано розпис білим ангобом у вигляді радіальних смуг, що розходяться від центральної плями (рис. 15: 18). Для гравіювання використовувалися інструменти з різною шириною робочої поверхні. В малюнках переважає поєднання широкої лінії, що показує ключові елементи або контур, з тонкою, що доповнює деталі зображення. Поверхня покривалася прозорою поливою зеленого, жовто-коричневого, світло-жовтого кольорів різної насиченості. На тарілках та неглибоких мисках основна увага приділялася орнаментації внутрішнього поля. Глибокі чаші часто прикрашалися ще й зовні (рис. 15; 16).

У побудові декоративних композицій застосовувалося концентричне, радіальне і вільне розташування складових малюнку, серед яких широкий спектр рослинних і геометричних мотивів, а також зображення птаха (голуба?) (рис. 15: 23). Характерними для даної майстерні елементами декору були такі: концентричні круги та спіралі; медальйони в техніці резерву в центрі посудин; вузькі орнаментальні пояси вздовж контуру поля чи по бортам і корпусу глибоких посудин, часом з досить складним рослинно-геометричним наповненням із хвиль, меандрів, ромбів, напівпальмет, центричних спіралей, S-подібних фігур тощо; геометричні фігури, переважно трикутники і овали, заповнені лінійним чи сітчастим штрихуванням, маленькими одновитковими спіралями, рядами ламаних ліній, лусочками; пальмети, напівпальмети; трилисники і листки з хвилястим краєм, що розходилися від центру, заповнюючи все внутрішнє поле; комбінації з радіальних прямих та ламаних ліній та інші елементи (рис. 15; 16).

В цілому в орнаментації виробів алуштинської майстерні значне місце посідали традиції, притаманні кераміці візантійського кола. Оскільки найбільше аналогій орнаментальним мотивам вдалося знайти на Балканах, а саме на території сучасних Болгарії і Греції (Велико Тирново, Червен, Салоніки) та в західній Анатолії (Георгиева 1974; 1985; Йосифова 1982; Цветков 1989; François 1995, pl. 18: a; Vavylopoulou-Charitonidou 1989, fig. 16—18; 21; 22; 41; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 188, 205—210, 215—216; Böhlendorf-Arslan 2004; Waksman 2012), то цілком можливо припустити, що майстер, який організував виробництво художнього полив'яного посуду в Лусті, міг походити з якогось із цих регіонів. Проте його почин, як і у випадку з майстернею на Бокаташі, не прижився на місцевому ґрунті.

Період найбільш активної діяльності алуштинської гончарні визначено в межах близько другої третини XIV ст. Її продукція, судячи з географії знахідок, поступала, переважно, на локальні ринки, сягаючи Чембало на заході та Сугдеї на сході. Проте в незначній кількості вона потрапляла навіть за межі півострову (Teslenko, Waksman 2016).

Серед причин занепаду виробництва могли бути трагічні події в регіоні, наслідком яких стала тотальна пожежа, що знищила забудову на городищі не раніше середини 60-х рр. XIV ст. (Тесленко 2005, с. 332—333; Мыц 2009, с. 55—68), конкуренція з боку потужніших виробничих центрів Південно-Східного Криму, продукція яких заполонила місцеві й заморські ринки [1] (Масловский 2017; Тесленко 2017, с. 392—395; Тесленко и др. 2017, с. 201—205) тощо. Зрештою в комплексах XV ст. полив'яна кераміка з ознаками алуштинської групи вже не зустрічається.

1. Як відомо, після передачі Лусти (Алушти) разом з іншими приморськими поселеннями Генуї в 1380-х рр. на узбережжі Таврики встановлюється монополія Кафи на торгівлю.

Рис. 17. Балаклава, фортеця Чембало, продукція гончарної майстерні: I — типи виробів; II — пічний припас; за: Гинькут 2014, рис. 2; 4—7; Ginkut 2012, fig. 2—5; Waksman, Ginkut 2015, fig. 1; малюнок автора

На території фортеці **Чембало** за період з 1999 по 2013 рр. (керівники розкопок М. О. Алексеенко, С. В. Дьячков, С. Б. Адаксіна, В. Л. Миц) виявлені наступні свідоцтва виробництва полив'яної кераміки: пічний припас, брак, напівфабрикати, шматочки оплавленої глини.

Пічний припас складають невеликі одноманітні трипроменеві підставки з ніжками-шипами, найпоширенішого в Таврицi типу. Всього в колекції близько 40 цілих та фрагментованих виробів трьох стандартів розміру (Гинькут 2014, с. 313—314, рис. 2; 3) (рис. 17: II, 1—3).

Рис. 18. Балаклава, фортеця Чембало, продукція гончарної майстерні: 1—6 — напівфабрикати; 7—15 — готові вироби; за: Гинькут 2014, рис. 2; 4—7; Адаксина и др. 2010, с. 22, 69, рис. 91; 92; Адаксина и др. 2012, с. 12, 14, 110, 113, рис. 67: 1; 71: 1; Ginkut 2012, fig. 2—5; Waksman, Ginkut 2015, fig. 1; малюнок автора

Заготовки під покриття поливою фрагментовані. Вони належать одному глеку і не менш ніж двом десяткам посудин відкритої форми. Крім того, з розкопок походить кілька десятків уламків та реконструйованих форм готових вкритих поливою виробів цієї майстерні (Ginkut 2012; Гинькут 2014).

Черепок їх щільний, на зламі червоного кольору з рожевим відтінком. Формувальні маси ретельно вимішані з крихтами шамоту і вапна. Посудини сформовані на гончарному крузі (етап РФК-7). Піддони виконані в техніці кільцевого наліпу, мають форму, близьку до циліндричної, або злегка розширені на конус з заокругленим чи сплощеним опорним краєм (рис. 17: I; 18). Наразі в асортименті налічується три види посудин відкритої форми (тарілки, чаші, чашки), що об'єднують не менш ніж 17 типів виробів (рис. 17: I).

Способи декоративного оформлення різноманітніші, ніж в алуштинській майстерні. Тут, окрім простого глазурування по світлому ангобному ґрунті, монохромного і поліхромного (з зеленою та коричневою розмальовкою) сграфіто, використовувалося рельєфне моделювання корпусу (рис. 17: I, тип 2.7, 2.8), частіше зустрічається розпис білим ангобом, виконаний в іншій манері (рис. 18: 11). Сграфіто наносилося як однозубим, так і тризубим тонкими різцями. Техніка резерву не відмічена (Гинькут 2014, с. 317—321).

Залежно від можливостей, що надавалися формою виробу, могла прикрашатися як його внутрішня, так і зовнішня поверхня. З середини застосовувалися концентрична і радіальна моделі розташування орнаменту. Серед поширених композиційних рішень слід відзначити складні розетки з серцевиною у вигляді концентричних кіл чи крупної спіралі та пелюстками з листя еліптичної чи перисто-розгалудженої форми (останні нагадують листя фінікової пальми); комбінації із дуг, що утворювали 7 чи 8-променеві фігури; перехрестя з 4 ліній, увінчаних овальними листами на кінцях, що поділяли поле чаші на 8 секторів, та інші (рис. 17: I; 18: 1, 3, 4, 6—10, 12). Декоративні композиції доповнювалися ламаними лініями, видовженими овалами та трикутниками з лінійним чи сітчастим штрихуванням, центричними та видовженими спіралями. На внутрішньому полі посудин зрідка трапляються сюжетні сцени із зображенням птахів, людей та міфічних істот (рис. 18: 13—15). Зовні виробів відмічено лише прості орнаментальні пояси з прямих чи хвилястих ліній; горизонтальних зигзагів, утворених паралельними лініями чи мендалеподібними фігурами; вузьких смуг, заповнених сіточкою в поєднанні з вертикальними прямими (рис. 17: I; 18: 2, 3, 6, 13).

Декоративне оформлення полив'яної чембальскої кераміки, як і інших майстерень, безсумнівно диктувалося певними модними тенденціями періоду в поєднанні з естетичними уподобаннями виконавців, які багато в чому мали бути обумовлені певними традиціями їх культурного середовища. На думку Н. В. Гінькут, в декорі та формах чембальської кераміки найпомітнішим є синтез візантійських (в варіаціях Балканського регіону) і закавказьких (територія Грузії, Вірменії) традицій, хоча відзначаються окремі елементи, властиві для мистецтва італійських і близькосхідних (Сірія, Кіпр) гончарів (Гинькут 2014, с. 317—321).

Виходячи з контексту більшості знахідок, Н. В. Гінькут визначає найбільш плідний період діяльності майстерні в Чембало — з кінця XIV ст. до 1430-х рр. Остаточне припинення виготовлення глазурованого посуду дослідниця пов'язує з захопленням фортеці османами в 1475 р. (2014, с. 322—323).

Ареал розповсюдження готової продукції майстерень Чембало також неширокий. Зустрічається вона безпосередньо на території фортеці та її найближчої округи, що свідчить про локальність виробництва та обслуговування переважно зони впливу консульства Чембало.

Таким чином, очевидно, що з шести відомих нині осередків виробництва полив'яної кераміки в Криму матеріали лише трьох майстерень з Алушти, фортеці Чембало і Бокаташу опубліковані детально і дозволяють скласти більшменш повну уяву про їх продукцію.

Водночас результати розкопок з найбільших міст Криму періоду Джучидів — Солдаї, Солхату та Кафи, ще й досі здебільшого не введені до наукового обігу. Тому про масову продукцію їхніх керамічних майстерень можна судити здебільшого за непрямими даними, виходячи з відомих технологічних характеристик виробів, на основі яких вони можуть бути виділені в керамічних колекціях.

ГРУПА ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ (ПСК). ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Значного прогресу у виділенні полив'яної кераміки Південно-Східного Криму як компоненту речових комплексів пам'яток за межами півострова вдалося досягти завдяки застосуванню етно-археологічного підходу до обробки великих об'ємів кераміки, методологічні та методичні засади якого були сформульовані О. О. Бобринським наприкінці 1970-х рр. (Бобринский 1978). На початку 1990-х рр. його було втілено на практиці для аналізу середньовічної кераміки з Азаку І. В. Волковим. В основі цього підходу лежать техніко-технологічні характеристики гончарних виробів (склад формувальних мас, рівень навичок гончарів, техніка моделювання виробів тощо), за якими спочатку вони розподіляються на групи, що об'єднують продукцію однієї або споріднених майстерень, з подальшим розподілом на відді-

ли (за наявністю або відсутністю поливи), види (за морфологічними ознаками, пов'язаними з призначенням посудин) і типи (за комплексом стійких технологічних і морфологічних ознак та розмірів) (Волков 1992, с. 2; 2005, с. 131—133). На підставі матеріалів з розкопок Азаку І. В. Волков визначає специфічні технічні характеристики масової кримської кераміки, об'єднуючи її в групу Східного або Південно-Східного Криму (далі ПСК) з підгрупами Кафа, Солдая і Солхат, що розрізняються переважно за концентрацією шамоту в тісті і способами формування піддонів (Волков 1992, с. 9—10; 2005, с. 137). Тобто дослідник окреслює ключові ознаки для атрибуції продукції трьох великих гончарних осередків, які залишилися найменш вивченими в самому Криму.

Характеристики сировини та технології виготовлення виробів такі:

- пластичні однорідні формувальні глиняні маси без вмісту піску, здебільшого з домішками шамоту різної концентрації та природнім нестабільним вмістом жорстви вапняку різних розмірів, яка, розширюючись під дією високих температур, спричиняла на поверхні кратероподібні вищербини;
- застосування швидкісного кругу для формування більшості виробів (на плоских денцях добре помітні сліди зрізання ниткою чи дротом, а всередині посудин закритої форми — сліди ротації);
- рівномірний окислювальний випал, що давав черепок від світлого червонувато-бежевого до насиченого жовто-червоного та коричнево-червоного кольору;
- прозора зелена, жовта, коричнева чи жовто-коричневого полива різних відтінків.

Проте подальший розподіл кераміки ПСК за майстернями, як вже відзначалося, досить умовний. На наш погляд, зараз більш-менш впевнено можна визначитися лише з двома великими підгрупами, які в майбутньому, з появою більш виразних критеріїв, можуть бути роздроблені детальніше.

Для однієї з них, що отримала назву «Солхат», властива значна концентрація крупних часток шамоту та вапняку в тісті, насичений червоно-помаранчевий чи коричнево-червоний колір випаленого черепка, більш інтенсивне забарвлення глазурі, збіг кольорових пігментів з контурами гравійованого малюнку на виробах з поліхромним декором, застосування техніки вирізання піддонів з монолітного дна посудин. Хоча останній показник не є стабільним (Масловский 2006а, с. 355—356; 2017, с. 456).

Відмінними рисами другої підгрупи, що має назву «Кафа», є менша концентрація шамоту дрібнішої фракції в тісті або й повна його відсутність, менш насичений жовто-червоний колір черепка, поверхня якого помітно світліша зламу, слабше забарвлені глазурі, розпливчасті плями розпису гравійованого орнаменту та застосування техніки кільцевого наліпу при формуванні піддонів (Масловский 2006а, с. 356; 2017, с. 456—457).

Третя підгрупа — «Судак», яку виділяє І. В. Волков, а слідом за ним і А. М. Масловський (2006а, с. 356), не надто виразна, що відзначають і самі дослідники. Візуальні характеристики формувальних мас напівфабрикатів, які вдалося оглянути, практично такі самі як і в підгрупи «Солхат». Вони не мають якихось чітких відмінностей, принаймні помітних без спеціальних фізико-хімічних досліджень. Тому зараз розділити ці підгрупи досить складно.

Звичайно, за таких обставин достеменно визначити походження виробів навряд чи можливо. Тому створення окремих типологічних класифікацій для кожної з підгруп потребує подальших зусиль, так само як і розподіл кераміки за конкретними виробничими центрами. Тож нинішній рівень знань про гончарне виробництво в Південно-Східному Криму дозволяє лише дати узагальнюючі характеристики морфологічних та стилістичних ознак групи ПСК, означивши окремі спостереження щодо належності їх до окремих підгруп.

Проте, незважаючи на певні недоліки, запропонований І. В. Волковим метод поділу матеріалу набув широкого застосування в практиці азовських і кримських археологів, як найбільш результативний. Переважно за таким принципом полив'яна кераміка ПСК була виділена в речових комплексах кінця XIII—XIV і XV ст. Подоння, Поволжя, Північного Кавказу і Русі (Волков 1992, с. 9—12; 2007а, с. 36; 2007b, с. 27—31; 2016, с. 197, рис. 64; Белинский, Масловский 1998, с. 209—219; 2005, с. 160—177; Панина, Волков 2002, с. 90; Недашковский 2000, с. 105, рис. 28: 2, 4; Коваль 2002; 2010, с. 106, 109—134; Масловский 2006а, с. 355—388; 2007; 2012а; 2017; Пьянков 2007; Полубояринова 2008, с. 57—61, рис. 6, 7; ил. V, VI; Курочкина 2012; Кубанкин, Масловский 2013, с. 136—137; Бочаров, Масловский 2015; Юдин 2015; Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 501—506, 507—510). Це в свою чергу сприяло збільшенню якісної інформації щодо її датування, видового і типологічного різноманіття та ареалу розповсюдження.

ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОЛОГІЇ

В останні роки найбільш повний аналіз виробів групи ПСК та їх детальну хронологію в межах останньої третини XIII — кінця XIV ст. пропонує російський археолог А. М. Масловський за матеріалами з Азаку (2006а, с. 355—371; 2012а; 2017).

Узагальнюючі дослідження з цієї проблематики на матеріалах Криму поки що не побачили світ, незважаючи на те, що знахідок полив'яної кераміки накопичено вже досить багато. Розкопки різного масштабу велися на більш ніж

півсотні археологічних пам'яток півострову з залишками антропогенної активності часів Джучидської держави (Тесленко 2016b). Серед них є й комплекси з більш-менш визначеними датами, що утворюють декілька хронологічних груп. Розглянемо їх детальніше.

1. 1260—1270-ті рр. — остання чверть XIII ст.

Культурні залишки з шарами масштабної пожежі, що відбулася не раніше 1250—1260-х рр. та призвела до знищення цілих міст, зафіксовано в Херсонесі, Ескі-Кермені, Баклі, Алушті та інших середньовічних населених пунктах (Айбабин 1991, с. 49; 2014, с. 223; Мыц 2015; 2016; Золотарев, Коробков, Ушаков 1998; Голофаст, Рыжов 2003; Голофаст 2008; 2009; Ушаков 2005; Паршина 2015 та ін.). З приводу точної дати цих подій науковці все ще не дійшли єдиної думки (історіогр. див. Мыц 2016). Однак, введені на сьогодні до наукового обігу супровідні нумізматичні знахідки не виходять за межі 1250—1260-х рр. (Алексеенко 1996). Серед причин катастрофи називають походи Ногая 1278 чи 1299 рр. (Мыц 2016, с. 96—97), але переконуючих доказів на користь тієї чи іншої версії поки що замало. З нашарувань, пов'язаних з пожежею, походить велика кількість різноманітних гончарних виробів, які дозволяють скласти доволі повну уяву про керамічне начиння домашніх господарств Таврики близько середини — останньої третини XIII ст.

Крім того, яскравою пам'яткою для вивчення матеріальної культури 60—70-х рр. XIII ст. є вантаж торгівельного корабля з бухти навпроти селища Новий Світ поблизу Судака. Рештки судна понад 10 років (1999—2013) досліджувалися підводно-археологічною експедицією Київського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом С. М. Зеленка (Зеленко 1999; 2008, с. 126—167) [1]. Встановлено, що корабель загинув в результаті катастрофи, яка супроводжувалася пожежею (Зеленко 1999; 2008, с. 126—167; Waksman et al. 2009 та ін.). Хронологічна позиція комплексу визначається трьома з половиною десятками монет трапезундського імператора Мануїла I Комніна (1238—1263) 1260-х рр. випуску (Дергачева, Зеленко 2008). Дослідники пам'ятки пов'язують залишки цього корабля зі згаданою в письмових джерелах пізанською галерою, спаленою в сутичці з генуезцями 14 серпня 1277 р. на очах у жителів Солдаї (Зеленко 2008, с. 142—143). Як би там не було, нижня дата аварії — не раніше початку 60-х рр. XIII ст.

З розкопок корабля зібрана численна колекція різноманітних керамічних виробів (великої і средньогабаритної тари, кухонного та столового посуду), що походять з різних куточків Середземномор'я і Причорномор'я (Іспанія, Італія, Егейський регіон, Левант, Кіпр, Мала Азія та ін.). Вона не має аналогів ні в одному з надійно датованих наземних комплексів (див., напр. Зеленко 1999; 2008, с. 126—167; Waksman et al. 2009; Waksman, Teslenko 2010; Тимошенко, Зеленко 2012; Морозова, Зеленко 2012; Зеленко, Морозова 2012; Zelenko, Morozova 2010; Morozova et al. 2013).

Унікальність об'єкту полягає ще і в тому, що тут, у вантажі одного судна, присутні групи полив'яного посуду, які на наземних пам'ятках, зазвичай, разом не зустрічаються і переважно відносяться дослідниками до різних хронологічних періодів. Можливо, на цьому кораблі перевозили одні з останніх партій кераміки і посудини з особистого майна команди, виробництво яких чи поставки в Чорноморський регіон незабаром припинилися (наприклад, візантійські Glazed White Ware IV (GWW IV); «Zeuxippus Ware ss», «Port Saint Simeon Ware», «Seldjuk Ware» та ін.), спільно з одними з перших партій посуду, масове виготовлення якого на експорт щойно почалося (група «Новий Світ», далі — «НС» [2] і глеки з розписом вертикальними смугами білого ангобу) (Waksman et al. 2009; Morozova et al. 2013; Waksman, Teslenko 2010). Комплекс має значну цінність в плані вивчення і синхронізації імпортного посуду різних груп. Проте в цілому він справляє враження дещо молодшого ніж керамічні колекції з шарів пожежі другої половини XIII ст. наземних пам'яток Таврики.

Для розуміння відносної хронології керамічних комплексів другої половини XIII ст. цікавими є результати розкопок в портовій частині Сугдеї.

Тут в одній з садиб досліджено шар пожежі, який містив набір кераміки, близький до комплексів з шарами руйнування не раніше 1250—1260-х рр., що згадувалися вище (Майко 2013b) [3], а також заповнення двох піфосних ям,

1. Пам'ятка вперше задокументована експедицією ІА УРСР під керівництвом П. М. Шульца в 1957—1958 рр., проте довгий час залишалася без належної уваги фахівців, які проводили тут лише епізодичні розвідки. До початку охоронних розкопок в 1999 р. залишки корабельної аварії регулярно піддавалися розоренню любителями дайвінгу (Зеленко 1999).

2. Це кераміка сграфіто з концентричними колами і спіралями («Sgraffito with Concentric Circles» [SCC]), що належить до «Zeuxippus Ware Family» (ZWF). SCC виготовлялася в багатьох великих і малих майстернях від Північної Італії і Егейського регіону до Криму, включаючи Західну Анатолію, Центральну Грецію і Балкани. Продукція однієї з великих майстерень, місце розташування якої ще не встановлено, складала головний вантаж корабля, залишки якого досліджені біля смт. Новий Світ, від чого й одержала умовну назву група «НС» («Novy Svet Ware» [NS]) (Waksman, Teslenko 2010).

3. У випадку з Судаком автор публікації датує загибель садиби в портовій частині міста ранішим часом — першою половиною (1230-х рр.) XIII ст., гіпотетично співвідносячи його або з захоплен-

засипаних при подальшому перепланування цієї ділянки, з іншим складом керамічних артефактів (Майко 2013a).

Серед полив'яного посуду з ям абсолютно переважали вироби «візантійського кола» з концентричними кільцями і спіралями, подібні до групи «НС» (Майко 2013a, рис. 3; 4). Імпортна амфорна тара тут представлена виключно виробами типу IV за Н. Гюнсенін (або «Трапезундська група» за І. В. Волковим) (Майко 2013a, рис. 2). Подібне поєднання імпорту наближає цей комплекс до керамічного ансамблю з поселення Кабарді в Приазов'ї (Волков 2005) і об'єктів Азаку часів заснування міста (Масловский 2006b, с. 257—293). Перший з них, на підставі змін технології виробництва двох груп імпортних амфор і аналізу відомих політичних подій, І. В. Волков датує 1240—1260-ми рр. з 1261 р. як кінцевою датою існування поселення (Волков 2005, с. 130). А. М. Масловський аргументовано пропонує не обмежувати верхню дату Кабарді та аналогічних комплексів Азаку 1261 р., лишаючи для неї більш широкий діапазон в межах 1260-х рр. або другої половини третьої чверті XIII ст. (Масловский 2006b, с. 290—292). На наш погляд це є більш доцільним, тому що суб'єктивні уявлення про вплив певної політичної ситуації на долю конкретного поселення не завжди можуть збігатися з дійсністю. Прив'язки до будь-яких подій без вагомих аргументів досить умовні, що в принципі не заперечує і сам І. В. Волков.

У випадку з ямами в портовій частині Сугдеї, terminus post quem їх заповнення уточнюється знахідками монет: трьох пулів карбування Солхата 1260-х і 1270-х рр. Два з них мають зображення стременоподібної тамги (Майко 2013a), що з'являється на джучидських монетах не раніше 665 р. х. (1266 р.) (Гончаров 2011). Ймовірно, цей же хронологічний репер може бути визначений як terminus ante quem для попереднього шару пожежі. При цьому обидва комплекси яскраво демонструють фінальний і початковий етапи великих змін в складі керамічного імпорту, що відбулися, очевидно, десь на проміжку 1260—1270-х рр.

Цікаво, що серед кераміки з об'єктів, досліджених в Криму, вироби групи ПСК не згадуються взагалі, що цілком зрозуміло для вантажу іноземного судна, але дещо дивно для наземних пам'яток, особливо для керамічного комплексу з піфосних ям в портовій частині Сугдеї. Судячи з масового матеріалу, ями практично синхронні поселенню Кабарді та раннім комплексам Азаку, де окремі уламки стінок кримської кераміки вже трапляються [1] (Волков 2005, с. 137; Масловский 2006b, с. 284—285).

2. Остання чверть XIII — початок XIV ст.

Дані про особливості керамічного ансамблю цього хронологічного етапу було отримано з верхніх горизонтів середньовічного селища на південно-східному схилі г. Сююрю-Кая (Тепсень), відомого під назвою Посіділма (Бочаров 2007; 2017; Майко 2008). В культурних шарах, що співвідносяться з цим населеним пунктом, більшість знахідок полив'яної кераміки (близько 60 %) становлять імпортні вироби так званої групи «Візантія», велика частка яких по візуальним характеристикам подібна до групи «НС», а близько 40 % — вироби місцевого виробництва, імовірно з Солхату і його околиці. Деякі предмети, як вже згадувалося, знаходять близькі аналогії в продукції гончарних майстерень поселення Бокаташ II другої половини — кінця XIII ст. Серед них, наприклад, чаша зі специфічним орнаментом сграфіто у вигляді спіралеподібних стрічок, заповнених крапками (Майко 2008, рис. 4: 1; Бочаров 2017, рис. 26: 6; аналогії див. Крамаровский, Гукин 2006, табл. 20: 3; 34: 4; 37: 4; 145; 155: 1—2; 157), а також фрагмент стінки глечика зі «штампованим» орнаментом (Майко 2008, рис. 8: 3), деталі якого аналогічні малюнку, вирізаному на матриці, знайденій на Бокаташі (Крамаровский, Гукин 2004, с. 294, табл. 111). В одному екземплярі присутнє блюдо сельджуцької групи («Seldjuk Ware») малоазійського імпорту (Майко 2008, рис. 8: 2), відомої в Криму в шарах пожежі другої половини XIII ст. та серед вантажу новосвітського корабля[2]. Дату комплексів уточнюють знахідки шести монет, п'ять з яких визначені як анонімні пули кримської

ням Сугдеї «золотоординськими військами», або з наслідками «походу сельджукського полководця Кай-Кубада I» (Майко 2013b, с. 77). Головним аргументом для такої ранньої дати служить відсутність серед полив'яних виробів знахідок кераміки «умовно пов'язаної з виробництвом Нікеї», під якою, ймовірно, мається на увазі одна з груп великої родини «Zeuxippus Influence Ware», з концентричними колами і спіралями в декорі (можливо, група «НС»), що набула поширення з останньої третини XIII ст. Однак, в синхронних шарах пожежі інших пам'яток вона також поки що не знайдена. Водночас в судацькому комплексі відсутні вироби, характерні для кінця XII — першої половини XIII ст., наприклад, «Middle Byzantine Production» з Егейського регіону (принаймні автор публікації про них у даному контексті не згадує), що може свідчити на користь формування комплексу вже після того, як ці предмети зникають з ринку.

1. На поселенні Кабарді — це 3 уламки глека групи ПСК в нижній частині заповнення однієї з ям (Волков 2005, с. 137), в Азаку — це 11 уламків (1 %) від неполив'яних (6) і полив'яних (5) посудин. Серед останніх — 3 стінки чаш і 2 стінки посудин закритої форми (Масловский 2006b, с. 284, 286).
2. Сам автор публікації помилково співвідносить його з більш пізньої групою візантійського імпорту («Elaborate Incised Ware»), що набула поширення у другій половини XIV ст. (Майко 2008, с. 474), відповідно омолоджуючи весь комплекс в цілому, що не відповідає дійсності.

чеканки 1276 (2), 1291 (1) рр., та кінця XIII — початку XIV ст. (2) (Бочаров 2017, с. 441—442). Отже наразі це одна з небагатьох досліджених пам'яток півострова з об'єктами останньої чверті XIII — початку XIV ст., де можна спостерігати продукцію майстерень Південно-Східного Криму початкового етапу їх діяльності в поєднанні з усе ще масовим імпортом кераміки візантійського кола. Хоча належність деяких предметів до вказаного хронологічного періоду викликає сумніви (див. Бочаров 2017, рис. 12: 1; 25: 21; 32), які можуть бути розвіяні лише при більш чіткому визначенні контексту знахідок.

До цього ж періоду (остання чверть XIII ст. — 1330-ті рр.) відносяться об'єкти нижнього стратиграфічного горизонту поселення Бокаташ II: горн 8 з двома ямами-глинниками, горни 4 (?), 9, 10, 12, 17, 18, напівземлянки 1 і 2, тандири 2—4, господарські ями 7, 10, 11, 14, 22 першого та другого будівельних періодів на розкопі XXII; горни 1—3, 10, 12, тандир 1, господарські ями 1, 2, 4; напівземлянка 1, що належать до першого будівельного періоду на розкопі XXIII (Крамаровский, Гукин, 2004, с. 17—19, 37—41, 48—51; 2006, с. 13—16, 22—24, 27—30; 2007, с. 11—17, 22—23). Проте, на жаль, керамічні знахідки з них опубліковані частково, без детальної характеристики технологічних особливостей і не завжди чітко співвіднесені з дослідженими об'єктами.

3. Перша половина — друга чверть XIV ст. — 1360-ті рр.

Об'єкти, нижня дата яких визначається не пізніше другої чверті XIV ст., з шарами пожежі і руйнувань близько середини чи 60-х рр. XIV ст., зафіксовані в Південно-Західному, Південному та Південно-Східному Криму.

У Херсонесі — це забудова в портовій частині міста. Серед досліджених об'єктів особливо слід відзначити один двоповерховий будинок з 4-х приміщень та залишки ще двох будівель з 5 приміщеннями (51—53; 47, 48). В шарах руйнування знайдено монети Тохти (1290—1313), Узбека (1313—1339), Джанібека (1339—1357). Керамічні матеріали опубліковано декілька разів (Романчук 1997, с. 280—218, рис. 2—10; 1999, с. 187—201, рис. 1—9; 2000, рис. 112—120; 2003a, с. 189—191, 205, табл. 2: 9; 41: 138; 46: 154; 56: 190; 71: 224; 74: 230, 231; 97: 287; 136: 370; 210—211; 214: A7; 215: A11; 2003b) [1].

А. М. Масловський, звертаючись до матеріалів з «шарів пожежі XIV ст.» в Херсоні, вказує на значний відсоток серед них полив'яної кераміки, характерної для археологічних комплексів Азаку 1330-х рр. — першої половини XIV ст. Дослідник виключає датування шару пожежі 1395—1396 рр., як це пропонує в одній з публікацій А. І. Романчук (Романчук 2000, с. 185), та висловлює сумніви з приводу хронологічної гомогенності представленого в публікаціях Али Іллівни набору кераміки (Масловский 2017, с. 476). Дійсно, про детальну хронологію періодів існування будівель та відносну хронологію матеріалів з них у випадку з садибами Херсону здебільшого судити складно, оскільки стратиграфічні розрізи в публікаціях не відображені, детальний аналіз матеріалів за шарами відсутній. Часом, на жаль, дослідниця й сама не може визначитися, з яких контекстів походять окремі артефакти, наводячи в різних публікаціях суперечливі відомості про них (див., напр. Романчук 2000, рис. 110; 2003a, с. 103—104, табл. 91, 93 та ін.). Тому до цих матеріалів слід ставитися критично і перевіряти їх хронологічну позицію за надійно датованими аналогіями.

У середньовічній Лусті (Алушті) до вказаного періоду належать залишки декількох садиб з 18 житлово-господарськими приміщеннями (№ 64, 65, 80; 35, 42, 42а, 42б; 38—41; 88, 93, 94; 89, 90, 92; 95), а також культурні відкладення нижніх горизонтів заповнення ще 10 приміщень інших будівель (№ 15, 13; 66, 66а, 82; 79). Комплекси датуються знахідками монет Узбека (1313—1339) з надкарбуванням другої половини XIV ст. і золотоординською монетою 1350—1361 рр. (Тесленко 2005, с. 332; 2017). Матеріали однієї з садиб, що збереглася найкраще, опубліковано повністю (Тесленко 2017), інші — було вивчено в музейних колекціях Алуштинського краєзнавчого музею (АФ ЦМТ) та ще не введено повною мірою до наукового обігу.

На підставі аналізу археологічних, нумізматичних та письмових джерел, В. Л. Миц датує чергове розорення Херсону, Лусти та деяких інших населених пунктів Гірської Таврики 1360-ми рр., співвідносячи його, переважно, з походами темника Мамая (Мыц 2009, с. 42—43, 47—68; 2015). Цей рубіж поки що очевидний не для всіх населених пунктів. Однак, принаймні про синхронність трагічних подій в Херсоні та Лусті для деяких об'єктів свідчать окремі повні аналогії серед керамічних виробів з шарів пожежі та руйнувань (див., напр. Романчук 2003a, с. 64, табл. 45: 152; 46: 153; Тесленко 2017, рис. 8: 4; 10: 4; 14: 3, 2).

На південному сході півострова хронологічно близькі об'єкти розкопувалися в середньовічній Сугдеї, на ділянці генуезького оборонного муру (куртина XIV). Тут досліджено залишки двоповерхової кам'яної будівлі з трьох приміщень,

1. Щоправда інформація в різних публікаціях дещо відрізняється. Наприклад, в одному і тому ж комплексі з 4 приміщень у статті 1997 р. вказано 10 неполив'яних і 10 полив'яних червоноглиняних глеків, 15 полив'яних посудин відкритої форми (Романчук 1997, с. 281); у каталозі (Романчук 2003a, с. 189) — 10 глечиків і 15 мисок покритих глазур'ю, 6 «невеликого розміру чашок», 15 посудин «без глазурованого покриття» (Романчук 1997, с. 280—218, рис. 2—10; 2003a, с. 189—191, табл. 210—211).

що передувала спорудженню куртин. Період руйнації споруди датується монетами другої половини XIV ст. (Баранов 2004, с. 528—529). На думку І. А. Баранова, вона припинила існування близько середини 1360-х рр. Дослідник пов'язує цю подію із захопленням міста генуезцями в 1365 р. (Баранов 1988, с. 81—88; 2004, с. 529). Матеріали розкопок, включаючи значну частину керамічних колекцій, введені до наукового обігу (Баранов 2004) [1], що надає змогу використовувати їх для подальших досліджень, хоча проблема якості фіксації та гомогенності опублікованих комплексів тут, як і у випадку з Херсоном, також залишається актуальною (див., напр. Мыц 2007, с. 89). Крім того, в статті 2004 р. вказано, що з подіями 1365 р. слід співвіднести руйнування ще декількох об'єктів середньовічного міста: «ремісничої майстерні» і «торгової лавки» на ділянці Головних воріт фортеці, а також будівель, що передували генуезькому храму Діви Марії (Баранов 2004, с. 529). Проте дані, наведені в попередніх працях, дещо суперечать подібним твердженням. І. А. Баранов в статті 1991 р. відзначає, що нижній хронологічний рубіж перших двох об'єктів визначається знахідкою в шарі будівельного сміття мідної монети Мануїла I Комніна (1143—1180), а верхній — часом спорудження східної надворітної вежі, тобто 1381 р. Крім того, на підлозі житла знайдено 4 мідні монети кінця XIII — першої пол. XIV ст., карбовані в місті Крим, а в «будинку ремісника» і «лавці» — кілька десятків мідних і срібних джучидських монет, найбільш пізня з яких карбування Токтамиша не раніше 1377 р. (Баранов 1991, с. 112, 119). Такі суперечливі відомості не дозволяють повноцінно використовувати отримані матеріали для хронологічних побудов, і датування кераміки стає можливим тільки на підставі аналогій.

4. 1340-і рр. — остання чверть (?) XIV ст.

У такому хронологічному діапазоні датується третій будівельний період поселення Бокаташ II: наземні будівлі 1—7, горни 1—3, 5, 7, 11, 13—15; кам'яні загородки 1—3, тандити 1, 5, декілька господарських ям на розкопі XXII (Крамаровский, Гукин 2004, с. 7—51; 2006, с. 22—24, 29—30; 2007, с. 20—21).

5. Об'єкти з нижньою датою близько 1340-х рр.

Так датуються найбільш ранні архітектурно-археологічні комплекси, пов'язані з початковим періодом існування лігурійської факторії Чембало, заснованої в 1345 р. (Адаксина, Мыц 2015, с. 15). Проте через активну антропогенну діяльність в наступні часи, стратифіковані залишки початкового етапу забудови вціліли лише на незначних ділянках, а пов'язані з ним знахідки часто перевідкладені. Тому запропонувати детальну відносну хронологію артефактів середини — другої половини XIV ст. на основі доступних для ознайомлення матеріалів з розкопок фортеці наразі складно. Однак, в цілому, очевидно, що інтенсивне накопичення тут антропогенних залишків відноситься до часів не раніше кінця другої чверті XIV ст., що уможливлює визначення нижньої дати знайдених тут артефактів.

6. 1350—1380-ті рр. — перша чверть XV ст.

У цьому діапазоні визначається хронологічна позиція найбільшої кількості культурних залишків джучидського часу, досліджених на різних пам'ятках Криму.

Серед них окремі об'єкти **середньовічної Кафи**, а саме 2 ями і руїни двох будівель в районі Лікарняного провулку, а також залишки вже згадуваної гончарної майстерні з горном для випалу полив'яної кераміки (Сазанов, Иващенко 1994; 1995, с. 118—119).

На жаль в публікаціях відсутні креслення стратиграфії і планів досліджених ділянок, а також ілюстрації до переважної більшості керамічних знахідок, що не дозволяє повною мірою оцінити достовірність стратиграфічних спостережень авторів і скласти вичерпне уявлення про кераміку з конкретних шарів. Опубліковано лише 3 реконструйованих і 4 фрагментованих полив'яних чаші різного походження з заповнення ями 1 з монетами 1350—1360-х рр. (розкопки 1992 р.) (Сазанов, Иващенко 1994, с. 179—186, рис. 1—3).

Поселення в заплаві р. Байбуги: досліджено залишки 4 садиб, що загинули в пожежі, пов'язані з ними 5 тандирів, 3 господарських ями, водостік та вимощений каменем двір, верхня дата існування яких за монетними знахідками окреслюється 1380-ми роками (Айбабина 1998, с. 7—12, рис. 1; 2; 2005, с. 229—246, рис. 7—11). А. М. Масловський на підставі знахідки однієї тарілки з лінійно-хвилястим орнаментом відносить нижню дату поселення до першої чверті XIV ст. (Масловский 2017, с. 468), але відсутність керамічного імпорту цього часу та комплекс інших артефактів не надають достатньо доказів на користь цього припущення. Знахідка дирхема Узбека 1313/14 р. також досить слабкий аргумент для зістарювання пам'ятки. Як відомо, срібні монети могли бути в обігу значний час. Натомість анонімний пул 1384 р. чекану Сарайя ал-Джадид дозволяє визначитися з заключним періодом існування поселення, якому, ймовірно, синхронна більшість знайдених тут керамічних виробів.

Золотоординське поселення Кринички II в 3 км на північний схід від Старого Криму, поряд з с. Кринички, в степовій зоні, що прилягає до гірського кряжу Агармиш. Тут, на площі 375 кв. м, виявлені архітектурно-археологічні комплекси — 4 житла (2 наземних і 2 напівземлянки), 5 господарчих споруд (1 — наземна, 4 напівземлянки), 14 тандирів, 1 піч,

1. Керамічні знахідки вдалося оглянути в фондах музею «Судацька фортеця».

24 господарських ями, 4 кам'яні і 2 сирцеві вимостки, що співвідносяться з трьома будівельними періодами. Проте детальна хронологія їх за наведеними даними неможлива (Крамаровский, Гукин 2002). Спираючись на нумізматичні матеріали (56 монет), автори розкопок датують існування поселення в цілому в рамках другої половини XIII — початку XV ст., припускаючи (на підставі наявності «пізніх люстрових посудин»), що поселення могло функціонувати до кінця XV ст. (Крамаровский, Гукин 2002, с. 9—32).

На наш погляд запропоновані хронологічні рамки можна звузити на наступних підставах. Найбільш рання монета другої половини XIII ст., на яку спиралися дослідники у визначенні нижньої дати, походить з комплексу третього будівельного періоду, де знайдено ще 9 монет 1350-х рр. і другої половини XIV ст. (Крамаровский, Гукин 2002, с. 121—140). Тобто в даному випадку вона є «раритетом», який не може бути повноцінно використаний для хронології культурних шарів пам'ятки в цілому. Крім того, серед полив'яної кераміки з нашарувань навіть першого будівельного періоду відсутні вироби, які можна було б впевнено віднести до кінця XIII — першої чверті XIV ст. У той же час «пізні люстрові посудини» (Крамаровский, Гукин 2002, с. 64, табл. 22: 1, 104; 2: 5), на датуванні яких базується верхня хронологічна межа поселення, при детальному огляді виявилися продукцією іспано-мавританських гончарів Валенсії, яку об'єднують в групу «Pula». Як відомо, хронологічна позиція групи обмежується переважно 1330 і 1380 або 1420 рр. (Тесленко 2004, с. 473—474). До того ж наймолодшою нумізматичною знахідкою на пам'ятці є єдина мідна монета з генуезьким надкарбуванням першої чверті XV ст., що знайдена в дерновому шарі (Крамаровский, Гукин 2002, с. 91). Основна ж маса нумізматичного матеріалу з культурних відкладень, пов'язаних з житлово-господарськими спорудами, відноситься до 1350—1380-х рр. (Крамаровский, Гукин 2002, с. 33, 91, 140). Найімовірніше цим проміжком визначається період найбільш інтенсивного накопичення тут антропогенних залишків. Таким чином, найбільш активна фаза життєдіяльності на поселенні, очевидно, припадає на 1350—80-ті роки XIV ст. Цим же часом може бути датована і основна маса знахідок кераміки. Остаточний занепад життєдіяльності тут відбувається, очевидно, не пізніше 1420-х років.

Двоапсидний храм з некрополем поблизу фортеці Фуна. Період зведення споруди датується монетою карбування Хаджи-Тархана 1381 р., що була знайдена в забутовці північно-західної стіни (Айбабина 1991, с. 195). З нижнього ярусу одної з найбільш ранніх могил (№ 4) походить полив'яна чаша з рельєфним моделюванням корпусу (Айбабина 1991, с. 201—202, рис. 8: 2).

Житлово-господарські комплекси, що передували появі фортеці Фуна. Це залишки кам'яних будівель на східному схилі скелі Кельсенин-Хаяси, під східними оборонними рубежами феодоритської фортеці (приміщення VII, VIII, XXIII—XXVIII), верхня дата яких визначена 1423 р. — часом спорудження фортечних мурів (Кирилко 2005а, с. 35—81). Керамічні матеріали з комплексів детально проаналізовані в одній з публікацій автора (Тесленко 2016а).

7. Археологічні об'єкти наступного етапу — 1420-х рр. — третьої чверті XV ст. з представницькими керамічними колекціями досліджені на території Криму в значній кількості, що дозволяє без особливих труднощів відокремити їх від більш ранніх комплексів (Тесленко 2010; 2012; Teslenko 2015).

Отже, підсумовуючи огляд хронології археологічних об'єктів, відзначимо, що матеріали епохи Джучидів з розкопок кримських пам'яток, доступні для дослідження, представлені нерівномірно. Найбільш чисельні колекції першого хронологічного періоду та середини — другої половини XIV ст. Проте серед останніх практично відсутні об'єкти короткого періоду існування, що є визначальним при побудові детальних хронологічних схем за археологічними матеріалами. Крім того, хронологічна гомогенність деяких комплексів викликає серйозні сумніви (див., напр. Мыц 2007, с. 88—89; 2009, с. 47—49; 2015; Масловский 2017, с. 457—458, 476). Водночас значна кількість знахідок керамічних виробів групи ПСК кінця XIII — початку XV ст. взагалі позбавлена чіткого археологічного контексту. Тож для уточнення датування артефактів з Криму суттєве значення мають матеріали вузько датованих об'єктів інших пам'яток, вивчених здебільшого за межами Кримського півострова, зокрема в Азаку. Тут хронологія замкнутих комплексів часів Джучидської держави розроблена з точністю до чверті століття і навіть детальніше (Белинский, Масловский 1998; Масловский 2008; 2012а; 2017; Бочаров, Масловский 2012, с. 20—21). Тож порівнюючи їх з кримськими матеріалами стає можливим уточнити дату останніх.

Переходячи до характеристики глазурованої кераміки групи ПСК ще раз відзначимо, що на об'єктах Таврики з шарами пожежі не раніше 1250—1260-х рр. її знахідки, як і вироби інших відомих місцевих центрів, не зафіксовані, принаймні наразі про них нічого не відомо. В наземних пам'ятках серед полив'яного посуду переважну більшість становить візантійський імпорт. Склад імпортної кераміки в цілому досить близький до вантажу корабля з Новосвітської бухти. Але, на відміну від нього, на поселеннях суттєву частку разом з GWW IV

складають так звані «Zeuxippus Ware sensu stricto» (class I & II) (ZWss). При цьому в матеріалах з шарів руйнації не помітно не лише місцевих полив'яних виробів, але й візантійського імпорту, схожого на групу «НС», хоча інші екземпляри «Zeuxippus Ware Family» з концентричними колами та спіралями зустрічаються в різних співвідношеннях (див., напр. Мыц 2016). Ймовірно імпорт підгрупи «НС» на час масового розорення міст Таврики ще не набув масовості.

Водночас в піфосних ямах в портовій частині Сугдеї, що, судячи з їх стратиграфічної позиції, дещо молодші попередніх комплексів, а також на приазовському поселенні Кабарді та в ранніх об'єктах Азаку, верхня дата яких визначається часом не раніше 1260-х рр. (другої половини?), керамічні вироби, аналогічні групі «НС», складають переважну більшість. Крім того в Азаку та на поселенні Кабарді вже знайдено уламки виробів групи ПСК (Волков 2005, с. 137; Масловський 2006b, с. 284, 286). За спостереженнями А. М. Масловського в цей період в Приазов'ї вони можуть складати до 2—5 % комплексу полив'яної кераміки (Масловский 2012а, с. 193) [1].

Отже, очевидно, що пожежа другої половини XIII ст. в кримських населених пунктах сталася раніше, ніж було залишене поселення Кабарді, виникли ранні комплекси в Азаку, були викопані піфосні ями в портовій частині Сугдеї і потоплено корабель в Новосвітській бухті, тобто, мінімум перед 1266—1268-м рр., максимум — до 1270-х рр.

У будь-якому випадку зрозуміло, що питання детальної хронології комплексів другої половини XIII ст. ще потребує вивчення.

У другій хронологічній групі пам'яток (остання чверть XIII — перша чверть XIV ст.) як Криму, так і Приазов'я, кераміка ПСК вже присутня в значній кількості та в певному видовому різноманітті. У Посідімі вона складає близько 40 % серед полив'яного посуду (Бочаров 2007). У комплексах Азаку останньої чверті XIII ст. — перших десятиріч XIV ст. — до 20—30 % полив'яного посуду (Дмитриенко, Масловский 2006, с. 237—239; Масловский 2012а, с. 193; 2017, с. 263—264). Переважну більшість на цей час серед неї становлять вироби підгрупи «Солхат», серед яких вирізняється і продукція гончарень Бокаташу, окремі фрагменти відносять до підгрупи «Судак» (Дмитриенко, Масловский 2006, с. 239; Бочаров 2017, с. 442). Підгрупа «Кафа» ще відсутня в якихось виразних проявах. На думку А. М. Масловського, до кінця першої чверті XIV ст. сформувалися усі специфічні техніко-декоративні особливості кераміки Південно-Східного Криму (Масловский 2012а, с. 194).

Із другої чверті XIV ст. — 1330-х рр. дослідники відзначають виробничий бум, що сприяв стандартизації кераміки ПСК (Масловский 2017, с. 469). На жаль в самому Криму комплекси саме цього вузького хронологічного періоду поки що не відомі, принаймні не введені до наукового обігу належним чином. Проте спостереження колег за межами півострова свідчать про те, що географія знахідок виробів ПСК з цього часу значно розширюється, а їх кількість в комплексах зростає (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 501—510; Белинский, Масловский 1998, с. 209—219; 2005, с. 160—177; Бочаров, Масловский 2015; Волков 1992, с. 9—12; 2007а, с. 36; Ельников, Тихомолова 2017, с. 355—360; Коваль 2002; 2010, с. 106, 109—134; Козырь, Боровик 2017, с. 337—345; Кубанкин, Масловский 2013, с. 136—139; Курочкина 2012, с. 84—92; Лавыш 2017, с. 620, рис. 13: 1—3 [2]; Масловский 2006а, с. 355—388; 2007; 2012а; 2017; Панина, Волков 2002, с. 90; Пьянков 2007; Юдин 2015). В Приазов'ї, наприклад, не зважаючи на розвиток аналогічного місцевого гончарства, доля групи ПСК не зменшується і в деяких комплексах може перевищувати по кількості місцеву продукцію (Масловский 2007, с. 86; 2017, с. 486). На початку другої чверті XIV ст. серед імпортних виробів ПСК як і раніше переважає підгрупа «Солхат» і лише приблизно з 1340-х рр. помітну частку починає становити підгрупа «Кафа» (Масловский 2007, с. 85; Кубанкин, Масловский 2013, с. 137; Бочаров, Масловский 2015, с. 190).

Наступний хронологічний проміжок — з середини до кінця XIV — початку XV ст. представлений найбільшою кількістю матеріалів з кримських пам'яток. Він відзначається певними морфологічно-стилістичними змінами в керамічному комплексі, в якому домінують вироби підгрупи «Кафа» (Масловский 2007, с. 87; 2017, с. 484—485).

МОРФОЛОГІЯ ТА ДЕКОР

Отже, враховуючи доступні для ознайомлення досягнення кримської археології та новітні розробки колег по матеріалам суміжних територій, можна в загальних рисах дати

1. Відсутність виробів ПСК серед керамічних знахідок з піфосних ям в портовій частині Сугдеї може пояснюватися, наприклад, не надто ретельним відбором фрагментарного матеріалу, коли окремі уламки кераміки, яка ще не стала масовою, не потрапляли до колекції тощо.

2. Автор неправильно інтерпретує три уламки денець та стінки з колекції Вітебського музею як кераміку Візантії XII—XIII ст. (Лавыш 2017, с. 620, рис. 13: 1—3). На жаль в статті відсутня детальна характеристика формувальної маси, на основі якої можна будо б визначитися з походженням виробів, проте техніка, стиль та елементи малюнку вказують на близькість цих чаш до виробів «золотоординського» кола, та можливе їх походження з Криму.

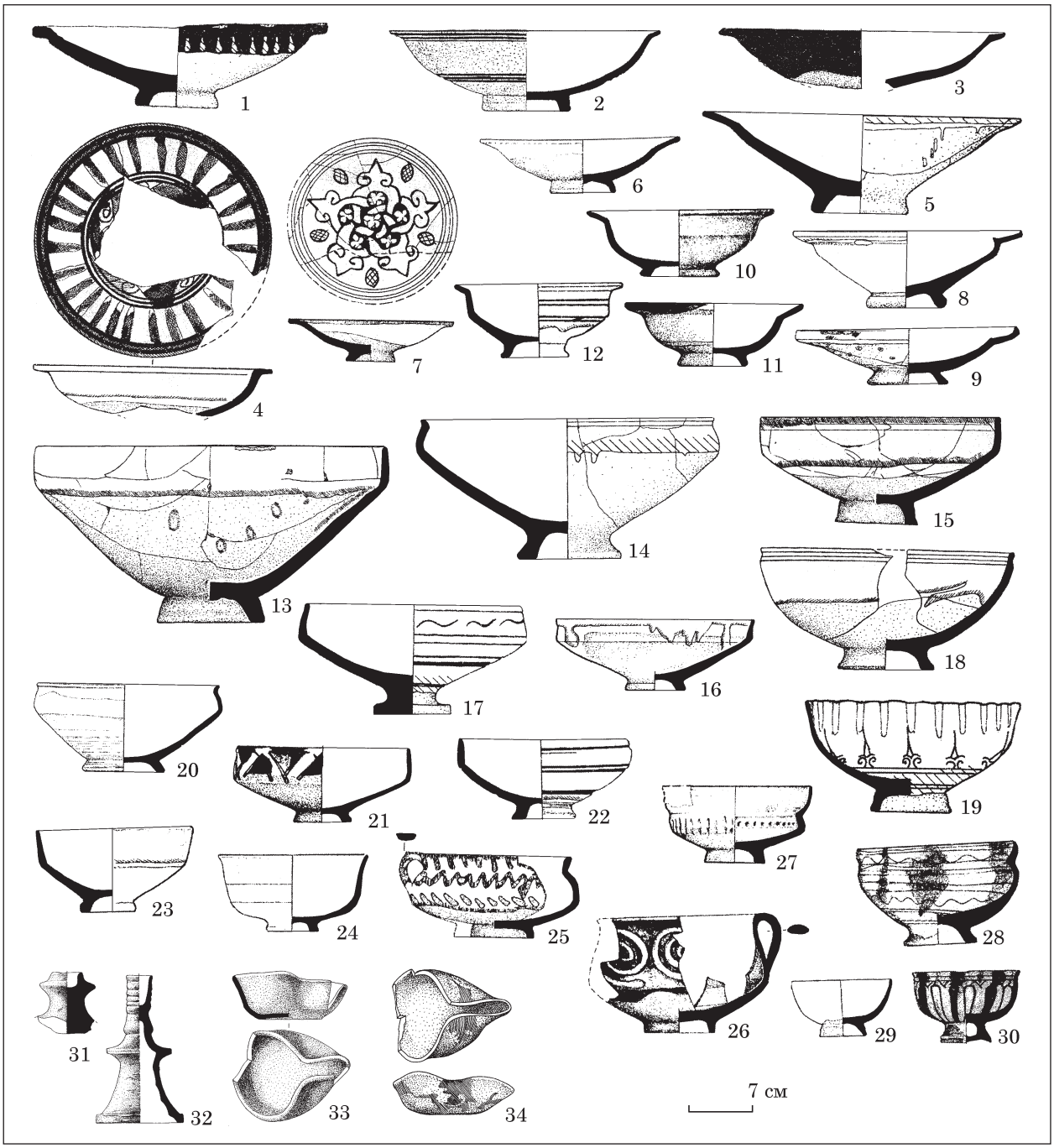

Рис. 19. Група кераміки ПСК: 1—30 — різновиди посудин відкритої форми; 31—34 — освітлювальні прилади; 1—30 — за: Масловский 2006а, рис. 19—21; 31—34 — за: Крамаровский, Гукин 2002, табл. 7; 12; 14; малюнок автора

характеристику продукції великих гончарних осередків Південно-Східного Криму часів Улуг Улусу.

В цілому видовий склад виробів виділяється представницьким набором форм посудин різних розмірів і конфігурацій. Принаймні А. М. Масловський для періоду з останньої третини XIII до кінця XIV ст. нараховує понад півтора десятка видів та більш ніж півсотні типів посудин відкритої і закритої форми (Масловский 2006а, с. 359—371, рис. 19—25; 2017, с. 457) (рис. 19; 20). Серед перших для ранніх етапів притаманніші великі тарелі (діаметр понад 22—24 см) та чаші (діаметр 20 см і більше) (рис. 19: 1—3, 5, 6, 8, 9, 13—20). Десь з другої чверті — середини XIV ст. переважають чаші середніх розмірів (діаметр 14—19 см) і чашки для пиття (діаметр переважно 9—10 см) (рис. 19: 21—30). Є також тарілки (діаметр до 21—22 см) та блюдця (діаметр 14—16 см) (Масловский 2006а, с. 359—364, рис. 19—22) (рис. 19: 7, 10, 11, 12). Серед посудин закритої форми найбільшого поширення набули широкогорлі глеки переважно з двома ручками-петельками в верхній частині

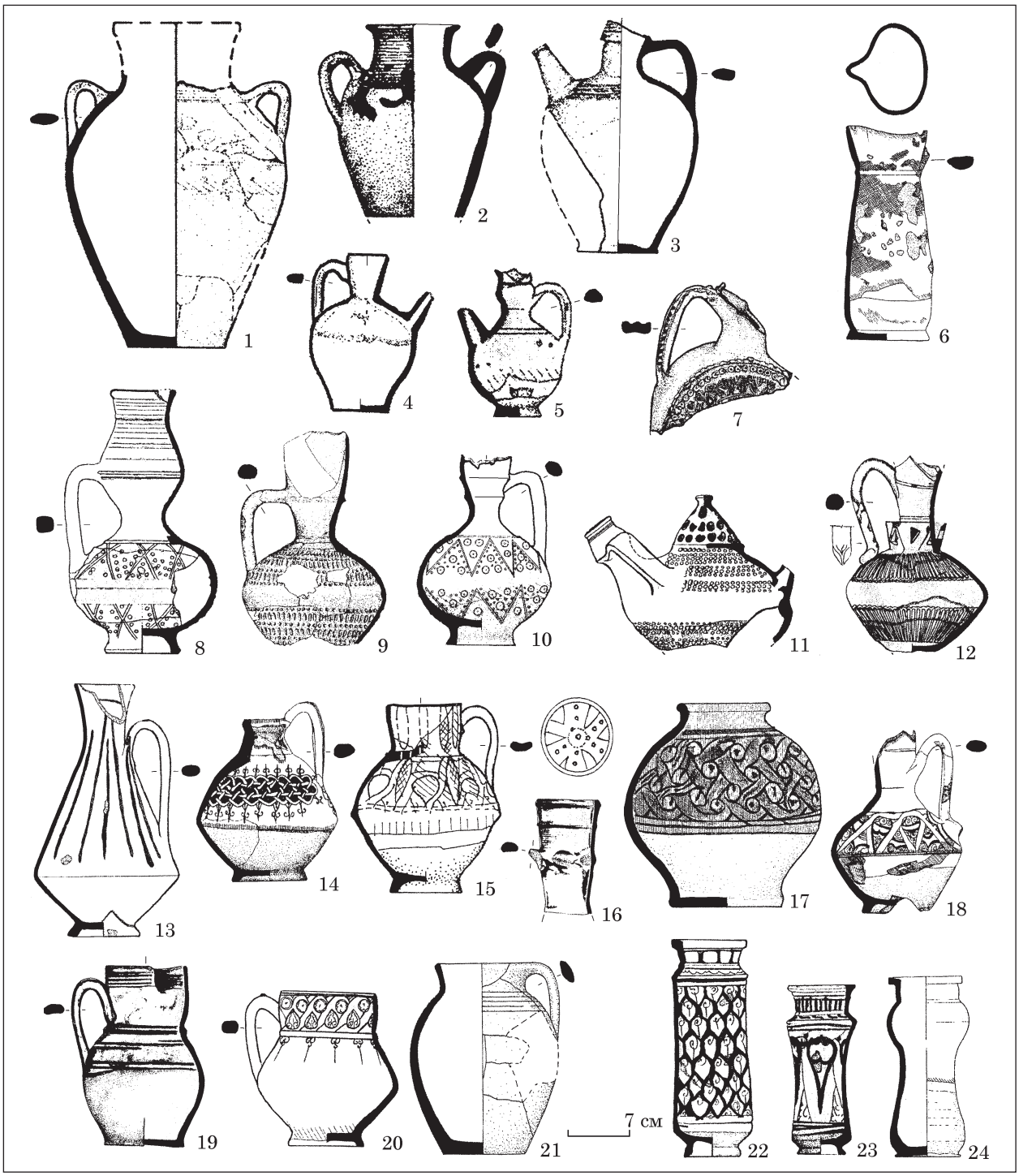

Рис. 20. Група кераміки ПСК: різновиди посудин закритої форми; за: Масловский 2006а, рис. 22—25; малюнок автора

корпусу (так звані «аптечні амфори» [1] — різновид середньогабаритної тари), вузькогорлі глечики з приплюснуто-кулястим тулубом і рельєфним тисненим декором та широкогорлі глечики з вузьким видовженим корпусом, широким, низьким, раструбоподібним горлом і зливом на вінцях (Бочаров, Масловский 2015) (рис. 20: 1, 2, 6, 8—10). Рідше зустрічаються альбарело (рис. 20: 22—24), афтоба (рис. 20: 3—5), плоскодонні глеки з кулястим тулубом, широким видовженим горлом зі зливом у вигляді защипу на вінцях (рис. 20: 19), горщики (рис. 20: 21), глечики на кільцевому піддоні з

1. Назва умовна, запропонована І. В. Волковим на підставі морфологічної схожості з європейськими аптечними посудинами (Волков 2004, с. 144—145). На нашу думку навряд чи всі такі посудини використовувалися виключно для транспортування та зберігання лікарських препаратів. Проте термін увійшов до наукової літератури (Бочаров, Масловский 2012, с. 190) і є зрозумілим, лаконічним та зручним у використанні.

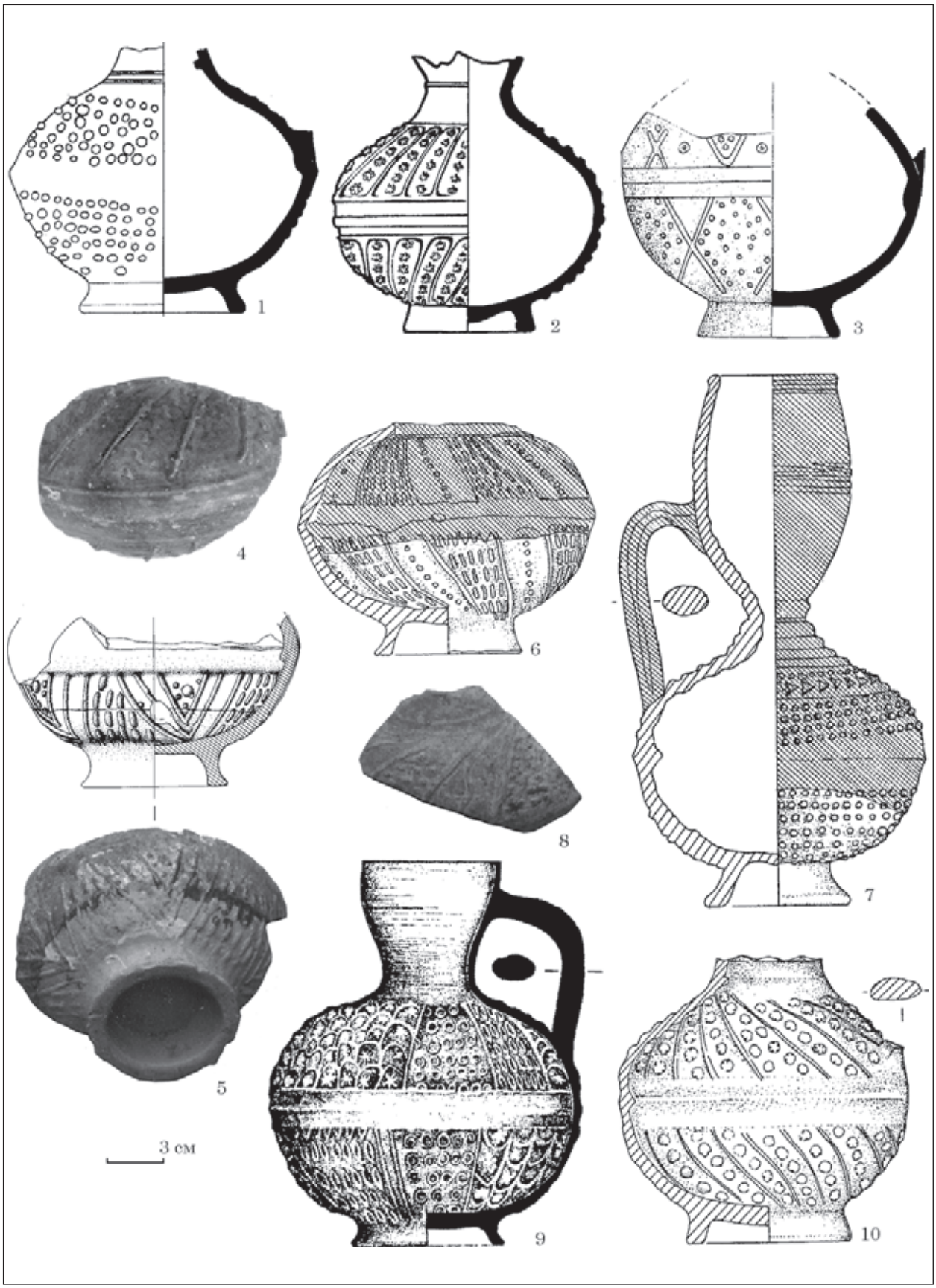

Рис. 21. Група кераміки ПСК, глеки з відтиснутим у формі декором: 1—7 — вкриті зеленою глазур'ю; 8—10 — вкриті червоно-коричневим ангобом (1—3 — Херсонес; 4, 5, 8 — Судак; 6, 7, 9, 10 — Азак). За: 1—3 — Романчук 2003b, рис. 9; 4 — Баранов 2004, рис. 3: 4; 6, 7, 9, 10 — Масловский 2004, рис. 2: 2, 5; 3: 3; 2006a, рис. 18: 11; 5, 8 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1972 р. (Ск-1972/ 51, Ск-72/110), з фондів НЗ «Софія Київська»; малюнок автора

біконічним тулубом (рис. 20: 13—15, 18, 20), туваки (Масловский 2006а, с. 364—371). Інші форми поодинокі (Масловский 2017, с. 457). Крім того слід відзначити ще два види освітлювальних приладів — масляні світильники у вигляді низенької плошки з носиком, сформованим пальцевим защипом, та підсвічники на високій порожнистій ніжці (рис. 19: 31—34).

Що стосується декору полив'яних виробів ПСК, то, як визнають і кримські і азовські дослідники, на самому початку виробництва більшість з них складали прості неорнаментовані посудини переважно відкритої форми з зеленою та жовтою глазур'ю (Бочаров 2007, с. 16—17; Масловский 2012а, с. 193). Але вже на ранніх етапах для оздоблення застосовувалися різні декоративні техніки, які протягом першої — початку другої чверті XIV ст., принаймні до 1330-х рр., розквітають в усьому своєму різноманітті (Масловский 2012а, с. 194; 2017, с. 469—484).

Популярними серед них були такі.

1. Відтиск в орнаментованій формі-калипі (moulded decoration) (рис. 20: 7—12; 21). Так звана «штампована» кераміка (muolded ware) взагалі є однією з характерних рис золотоординської культури, її виробляли в більшості великих міст (Панина, Волков 2000, с. 89). Сама по собі ідея виготовлення відтиснутого в орнаментальній формі посуду, що імітував більш коштовні металеві вироби, не нова і сягає корінням щонайменше античних часів. В середньовіччі «штампована» кераміка була у вжитку на Близькому Сході (Східна Туреччина, Сирія, Ірак, Іран) та заході Центральної Азії (Туркменістан, Узбекистан) вже з VIII—IX ст. Її виробництво тут досягло особливого розквіту в XII—XIII ст. та поступово поширилося в суміжні регіони (Orssaud 2001; Rousset 2001; Mulder 2014; Заурова 1962, с. 208—212; Лунина 1962, с. 285—348). Протягом XIII—XIV ст., разом з завоюваннями мусульман, технології muolded ware досягають західних околиць Анатолії, де разом з іншими гончарними інноваціями приходить на зміну візантійським традиціям керамічного виробництва (Waksman et al. 2015). З утворенням Улуг Улусу та розвитком там містобудування, ця гончарна техніка розповсюджуються також на північ і північний захід — в Поволжя, Приазов'я, Придністров'я, Подунав'я та Крим (Панина, Волков 2000, с. 89—90; Stănică 2009, p. 411—420). Причому на Кримському півострові керамічні майстерні з відповідною спеціалізацією з'являються одними з перших. Принаймні в Південно-Східному Криму спочатку ангобовану, а потім полив'яну «штамповану» кераміку починають виготовляти близько останньої чверті XIII ст. Залишки такого виробництва (горни, форми-калипи, браковані вироби) зафіксовані в Судаку, Старому Криму і його сільській околиці на поселенні Бокаташ II (Фронджуло 1974, с. 48; Джанов 1998, с. 82—89; Зильманович, Крамаровский 1992, с. 7—8; Крамаровский, Гукин 2004, с. 293—294, табл. 110; 111; 2006, табл. 86; 109) (рис. 3: 3—8; 8), а готові вироби трапляються в шарах останньої чверті XIII ст. — початку XIV ст. поселень Криму і Приазов'я (Майко 2008, рис. 8: 3; Бочаров 2017, с. 434, рис. 36: 5—7; 37: 1; Дмитриенко, Масловский 2006, с. 237, рис. 2: 16, 18, 21; Белинский, Масловский 2007, с. 327, рис. 6: 4; Масловский 2012а, с. 194, рис. 3: 5—10; 2017, с. 465).

Найбільшого обсягу виробництво сягає близько 1330-х рр. (Масловский 2006а, с. 368). Синхронні та дещо пізніші знахідки «штампованих» посудин ПСК відомі, окрім самого Криму (див., напр. Романчук 2003а, табл. 210: 1, 3, 4, 6; Баранов 1991, с. 110, рис. 4: 5; 2004, с. 532, рис. 3: 4, 5, 7) на західних та центральних теренах Джучидської держави (Кравченко 1986, с. 78—79, рис. 31; Белинский, Масловский 1998, с. 218, рис. 16: 4—5; Масловский 2006а, с. 368—369, рис. 24; 2017, с. 472—473, рис. 4: 7—9; Козырь, Боровик 2017, с. 337—339, рис. 1: 2, 3; Ельников, Тихомолова 2017; Юдин 2015, с. 214—226), а також на суміжних до неї землях (Коваль 2010, с. 112—113, 144).

Видовий асортимент представлений посудинами закритої форми. Здебільшого це глеки на кільцевому піддоні з тулубом у вигляді дещо сплощеної сфери, високим горлом з конічним чи ускладненим овалоїдними або кулястими розширеннями абрисом (рис. 20: 8—10; 21). Навколо горла трапляється також декоративний «комірець» у вигляді невисокого циліндричного чи конічного бортика з трикутними прорізями (рис. 20: 12) [1]. Частина глеків має вставку між тулубом та горлом у вигляді керамічного диску з прорізаними трикутними чи округлими отворами. Рідше зустрічаються дископодібні фляги та фляги-водолії (рис. 20: 7, 11).

Найбільш ранні вироби вкриті темно-коричневим чи червоно-коричневим ангобом (рис. 21: 8—10). Дещо згодом починає застосовуватися зелена полива, що наноситься на верхню частину посудин. Згадується навіть використання бірюзової поливи на глеках ПСК (Ельников, Тихомолова 2017, с. 354, рис. 1; 5: 1, 2). Декоративні композиції складаються, переважно, з досить простих геометричних та рослинних елементів (рис. 20: 8—12; 21).

З 1330-х рр., як вважається, на солхатських виробах з'являються складні епіграфічні орнаменти, виконані в дусі хорезмійської традиції (Панина, Волков 2000, с. 90; Бочаров, Масловский 2015, с. 24), що може бути пов'язано з міграціями сюди хорезмійських майстрів, або, принаймні, розповсюдженням звідти моди на більш вишукане рельєфне декорування.

Виробництво «штампованого» посуду припиняється близько середини — третьої чверті

1. Трикутна різьба відома в керамічному декорі Закавказзя (див., напр. Якобсон 1959, с. 286).

XIV ст. На Бокаташі, можливо, дещо раніше — в 1340-і рр., в Судаку — в 1360-і рр., ймовірно, після захоплення міста генуезцями. Надалі ця технологія в місцевому гончарстві не простежується.

Цікаво відзначити, що на території Криму знахідки «штампованої» кераміки трапляються нерівномірно. Наприклад, на відміну від південно-східної частини півострова, де вони масові, на пам'ятках південного узбережжя Криму відомі лише поодинокі уламки таких посудин, при тому, що інших полив'яних виробів досить багато (Тесленко 2016а, с. 143—144; 2017, с. 400—402; Тесленко и др. 2017, с. 201—205). Не відзначені вони також і серед продукції Кафинської, Чембальської і Алуштинської майстерень. Тобто виробництво відтиснутої в формах столової кераміки та її розповсюдження асоціюється здебільшого з зоною безпосередньої присутності мігрантів, підданих Улуг Улусу, чи тісних кроскультурних контактів з ними. Очевидно, що поява технології тиснення в орнаментальній формі у Криму пов'язана зі східним чи південно-східним вектором культурного впливу, а зникнення синхронне занепаду саме «золотоординських» гончарних осередків.

2. Розпис білим ангобом під коричневою, жовтою чи зеленою поливою (slip-painted decoration) (рис. 22). Розпис білим ангобом застосовувався в керамічному декорі на Близькому Сході, в тому числі Закавказзі в IX—X ст., звідки близько XI—XII ст. розповсюджується в Візантійських землях, стає популярним в регіоні Егейського моря, на Півдні Балканського півострову і на Кіпрі, продовжуючи розвиватися тут протягом XIII—XIV ст., а на території Греції аж до новітнього часу (François 2003, p. 313—314; Papanikola-Bakirtzi 1996, p. 213—216, pl. II—V; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 53—57; Sanders 1999, p. 160—161; Vroom 2005, p. 80—81, 124—125, 186—187, etc.). Починаючи приблизно з XII ст. slip-painted wares потрапляють в Таврику як імпорт (див., напр. Якобсон 1950, с. 194—195, табл. 24—25; Залесская 2011, с. 179—180; Романчук 2003а, табл. 1—5; 7—11; Голофаст, Рыжов 2003, с. 205—206), що судячи з аналогій міг походити з регіону Егейського моря, Кіпру та Сельджукської Анатолії [1].

В Кримському гончарстві техніка розпису білим ангобом відома вже з ранніх етапів полив'яного виробництва. Але спочатку такі вироби не були масовими, а малюнок відзначався спрощеною схемою виконання, маючи вигляд прямих радіальних променів, що розходилися від центральної плями (Масловский 2012а, с. 194, рис. 1: 8; 2: 6).

Близько середини — другої половини XIV ст. набуває популярності інша манера розпису, де поле посудин густо заповнене дрібними декоративними елементами в різних комбінаціях чи навіть в досить складних композиціях (рис. 22) (Масловский 2017, с. 485, рис. 11: 3; 23: 3, 4). Вона поширюється в золотоординських містах Поволжя, Приазов'я, Придністров'я та на території Криму, причому вироби означених регіонів Улуг Улусу часом об'єднує подібна стилістика декору, який складається з ідентичних елементів (див., напр. Булатов 1976, с. 79—81, табл. II; Кравченко 1986, с. 67, рис. 25: 1; Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 15: 2; 2007, с. 329—330, рис. 9; Масловський 2012b, с. 25—26, рис. 19—20). Найбільш вживані декоративні мотиви, зокрема епіграфічній орнамент у вигляді куфічних написів з благими побажаннями («ікбаль» — успіх), стилізовані зображення риб (символ щастя), поєднані в вихрові розетки (рис. 22: 4, 9—11), були притаманні також декоративному мистецтву середньовічного Близького Сходу, що дозволяє припускати значний вплив близькосхідної традиції в керамічному виробництві золотоординських міст (див., напр. Коваль 2005). Аналогічні елементи орнаменту широко застосовувалися також в оздобленні більш дорогої кашинової кераміки (soft-paste ware) поволзьких центрів. Напевно саме їх почасти наслідували розписи білим ангобом на червоноглиняних виробах (Федоров-Давыдов 1994, с. 125).

Проте розписи не обмежувалися лише вказаними мотивами. Серед них є й прості комбінації з округлих плям, прямих ліній та дужок (рис. 22: 2, 3, 6, 7, 8, 12), а також складні декоративні композиції, детальний аналіз яких потребує додаткових досліджень (рис. 22: 1, 5).

Вироби з підглазурним розписом білим ангобом представлені посудинами відкритої форми декількох типів та зустрічаються в обох підгрупах — «Солхат» і «Кафа». На кримських пам'ятках вони трапляються переважно в комплексах і шарах середини — другої половини XIV ст. Зокрема в керамічних колекціях з розкопок об'єктів середини — другої половини XIV ст. в Кафі, Алушті, Судаку, на поселеннях Бокаташ II та Кринички, в заплаві р. Байбуга та ін. (Сазанов, Иващенко 1994, с. 180—182, рис. 1: 3; Баранов 2004, с. 534, рис. 4: 3, 5, 6; Крамаровский, Гукин 2002, с. 153, 156, 158, 165, табл. 1: 4; 4: 1, 4; 6: 7; 13: 2; 2004, с. 149, табл. 31: 1; Айбабина 2005, с. 234, рис. 11: 1), значно рідше — в комплексах XIV ст. в Херсоні (Романчук 2003а, с. 31, табл. 6:

1. А. Л. Якобсон та А. І. Романчук помилково вважали кераміку з підглазурним розписом білим ангобом витворами місцевих майстрів, об'єднуючи в одну групу хронологічно та генетично різні вироби (Якобсон 1979, с. 144—146; Романчук 2003а, с. 28—34). Безумовно, дослідження цієї керамічної сім'ї потребує подальших зусиль. Проте навіть зараз зрозуміло, що в Таврику протягом XII—XIII ст. ввозилися вироби з різних регіонів, в тому числі наприкінці XIII ст., ймовірно, з Анатолії (близькі аналогії див. Романчук 2003а, табл. 3: 10; François 2003, fig. 2).

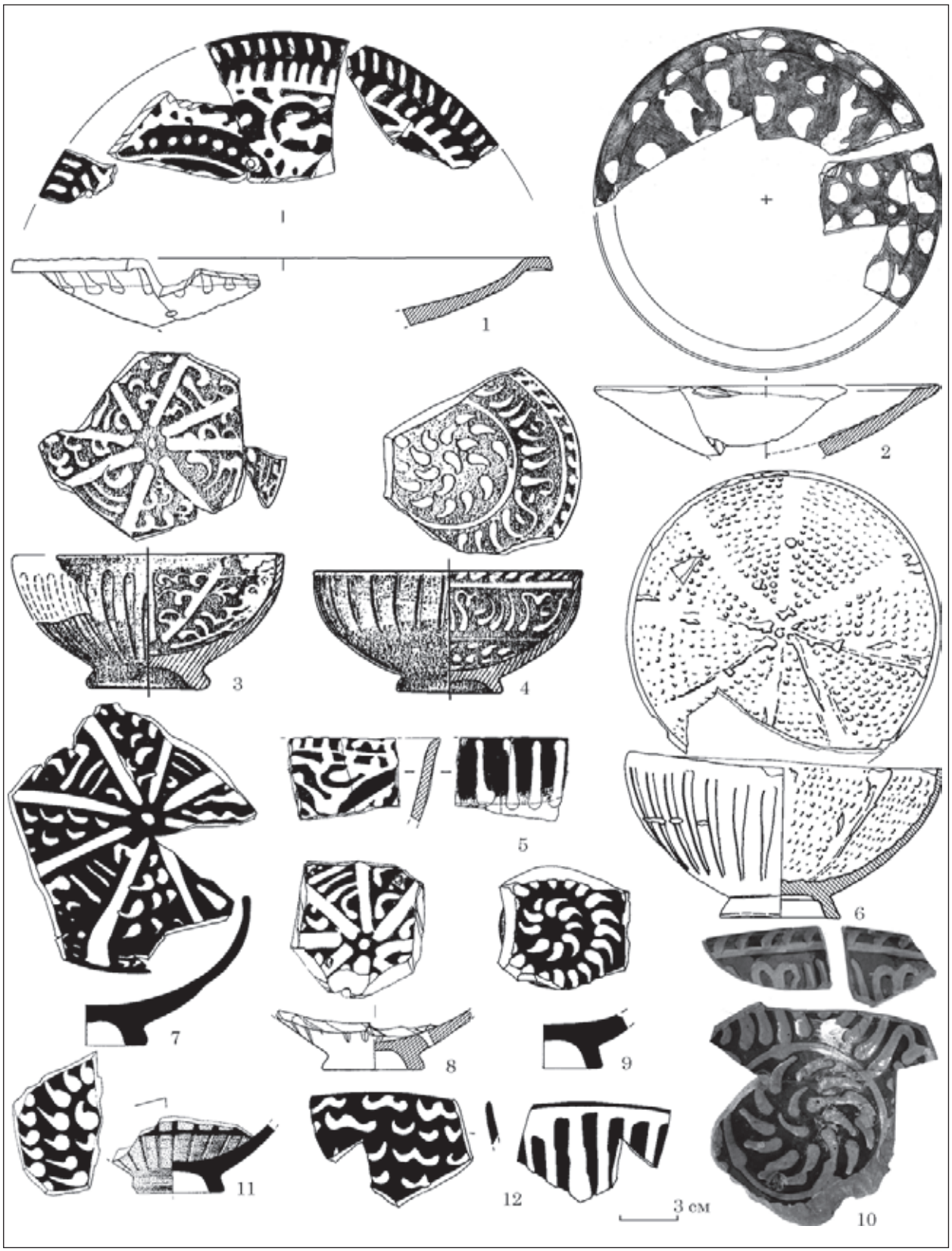

Рис. 22. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з підполив'яним розписом білим ангобом: 1, 2, 5, 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 та 1993 рр., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ; 3, 4 — середньовічний храм з могильником на Полікуровому пагорбі в Ялті, розкопки І. А. Баранова та Г. М. Олійник в 1974 р., малюнок з особистого архіву О. А. Паршиної; 6, 10 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії» і житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, за: Баранов, Майко 1998, рис. 3: 1; Баранов 2004, рис. 3: 6; 7, 9, 12 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 156, 158, 165, табл. 4: 1, 4; 6: 6; 13: 2; 11 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 149, табл. 31: 1; малюнок автора

17 [1]) та на Південному узбережжі Криму (Паршина 1974, с. 73, рис. 12).

Залишки такого виробництва в Солхаті були відмічені, як вже згадувалося, А. Л. Якобсоном (Якобсон 1950, с. 194). Окремі екземпляри є також серед продукції керамічних майстерень Лусти та Чембало. При чому в першій з них зафіксовано лише декор у вигляді радіальних смуг, що розходяться від центральної плями, а в другій — цяток та потьоків, що густо заповнюють поле посудин та прикрашають верхню частину корпуса зовні (рис. 15: 18; 18: 11). Проте тут вони не були масовими.

За археологічними даними завершення випуску розписаного білим ангобом посуду слід датувати не пізніше останньої чверті XIV ст., у комплексах XV ст. він вже відсутній (Тесленко 2010; 2012).

3. Розпис аморфними плямами буро-коричневого кольору під жовтою поливою (purple splash under the yellow glaze) (рис. 23). Цей декоративний прийом кримських майстрів має інші витоки. В даному випадку, ймовірно, копіювався декор масової кераміки візантійських центрів, що в доволі значній кількості потрапляла в Північне Причорномор'я з кінця XIII — протягом першої чверті XIV ст. (Масловский 2010, с. 237). Більш грубі місцеві копії набувають поширення в Криму і за його межами в першій половині XIV ст. (пік масовості припадає на 1330 — початок 1340-х рр.), а потім остаточно виходять з обігу (Белинский, Масловский 2007, с. 324, рис. 3: 13, 14; 4: 1; Масловский 2008, с. 96, рис. 6: 1, 4; 7: 2—7; 23: 2; 2012b, с. 193—194; 2017, с. 470—471; Коваль 2010, с. 115; Бочаров, Масловский 2016, с. 22).

В Криму ці вироби, на відміну від «штампованої» та розписаної білим ангобом кераміки, в значній кількості представлені практично на всій території півострова, включаючи південне узбережжя (Паршина 1974, с. 73, рис. 13; Тесленко и др. 2017, с. 202, цв. вст. 8; 9). Однак в комплексах останньої третини XIV ст. вони не відзначені, принаймні як стабільний компонент (див., напр. Сазанов, Иващенко 1994; 1995; Баранов 2004; Айбабина 2005; Тесленко 2017), а на багатошарових об'єктах, які почали своє існування близько кінця другої чверті XIV ст., зустрічаються зрідка (Гинькут 2001, с. 53, 58, рис. 3: 11—14).

Плямистим декором прикрашалися посудини відкритої форми декількох типів (рис. 23) та один тип глеків (рис. 20: 6), який є імітацією італійських протомайолікових екземплярів, що надходили в Північне Причорномор'я в кінці XIII — першій половині XIV ст. (Масловский 2006а, с. 437—439, рис. 52: 1—4). Причому за спостереженнями А. М. Масловського, глеки, на відміну від посудин відкритої форми, були у вжитку з кінця XIII ст. до 1360-х рр. (Бочаров, Масловский 2016, с. 22; Масловский 2017, с. 471).

Отже, в даному випадку спостерігаємо яскравий приклад південно-західного (візантійсько-латинського) впливу в місцевому гончарстві. Цікаво, що така техніка відмічена здебільшого серед виробів підгрупи «Кафа» [2]. Припинення її застосування на посудинах відкритої форми пов'язане вочевидь не з завершенням діяльності майстерень, а зі змінами модних тенденцій в керамічному декорі.

4. Рельєфне моделювання стінок чаш короткими вертикальними заглибленнями (відтиск пальця або спеціальної лопаточки) набуває поширення з третьої чверті XIV ст. Знахідки аналогічних чаш добре відомі в нашаруваннях другої половини XIV ст. як в Криму, так і в золотоординському Азаку та Білгороді-Дністровському (Айбабина 1991, с. 201, рис. 8: 2; Тесленко 2017, с. 392, рис. 8: 1—3; 13: 1—4; Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 15: 4; Масловский 2017, с. 485, рис. 11: 6, 7; 23: 5, 6; Кравченко 1986, с. 67) [3].

Ця техніка застосовувалася здебільшого самостійно, на глибоких чашах зі дзвоноподібним чи усічено еліпсоїдальним корпусом (рис. 24). Інколи вінця посудин також мають хвилястий контур (рис. 24: 4, 6). Переважна більшість відомих автору виробів належать до підгрупи «Кафа». Окремі екземпляри відомі серед продукції Чембало (Гинькут 2014, с. 316, рис. 5: B-12; 6: F-28). Ймовірно, ця техніка була притаманна гончарним майстерням генуезьких факторій в другій половині XIV ст. В місцевій продукції XV ст. вона вже практично не зустрічається (Тесленко 2010; 2012).

5. Гравіювання по світлому ангобному покриттю під монохромною зеленою, жовтою чи коричневою поливою (monochrome sgraffito ware with green, yellow or brown glaze) (рис. 25—32). Ця техніка, відома в Передній та на південному заході Центральної Азії з IX — початку X ст. (Watson 2004, p. 253; Шишкина 1979, с. 51—52;

1. Аналогічна таріль походить з розкопок Азаку, де датується другою половиною XIV ст. (Масловский 2017, рис. 23: 4).

2. Принаймні серед численних зразків з пам'яток Південного та Південно-Західного Криму, які вдалося оглянути в натурі, трапився лише 1 екземпляр з піщанистою формувальною масою, більш характерною для підгрупи «Алушта». Іншим були притаманні характеристики підгрупи «Кафа». С. Г. Бочаров та А. М. Масловський вказують на виготовлення такої декоративної серії в майстернях Азаку та Маджару (Бочаров, Масловский 2016, с. 22—23), але в Криму продукція цих гончарень не набула поширення.

3. Дещо інша техніка рельєфного моделювання, що утворювала фестончасті вінця та гофрований корпус з хвилястим контуром, відома на напівсферичних чашах з орнаментом сграфіто групи ПСК 1330—1350-х рр. (Масловский 2017, с. 477, 479, рис. 5: 2, 3; 16: 5). Проте вона відрізняється способом виконання та декоративним ефектом, що мав на меті стилізацію посудини під чашечку квітки.

Рис. 23. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з розписом аморфними плямами пурпурово-коричневого кольору під жовтою поливою: 1—3, 5, 6, 11 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 8; 9; 4, 7, 9, 10 — храм з могильником в Верхній Ореанді, 8 — храм на г. Ай-Тодор в Малому Маяку, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 та 1969 рр., фонди ЯІЛМ (№ ЯИЛМ КП 5215, 5216, 5220, А1 867, 868, 872; ЯИЛМ КП 5105, 5113 А1 751, 760); малюнок автора

Бяшимова 1989, с. 17—18), з кінця XI—XII ст. стає популярною в Візантійському світі, де протягом XII—XIV ст. розвивається в різноманітних локальних варіаціях (див., напр. Papanikola-Bakirtzi 1999; Sanders 1995; Vroom 2005, p. 83—93, 107—123).

На теренах Таврики вона починає застосовуватися однією з перших, сягаючи розквіту в

Рис. 24. Група кераміки ПСК, чаші з рельєфним моделюванням стінок: 1, 4, 5 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 7: 1—3; 2, 3, 6 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, за: Тесленко 2017, рис. 8: 1—3; 13: 2—4; 7, 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/287; Ал-88/342); малюнок автора

другій—третій чверті XIV ст. (Масловский 2012а; 2017), та є найуживанішою в декорі місцевого посуду, принаймні до масової появи поліхромного сграфіто з третьої чверті XIV ст. Тут відомі три варіанти виконання малюнку: гравіювання інструментом однієї товщини (0,15—0,25 см); тонким (до 0,15—0,25 см) та широким (близько 0,3—0,5 см) різцями; поєднання гравіювання з виїмчастою технікою, переважно «резервом» (рис. 25—32) (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, 94—100, № 48—71). У глазуруванні виробів зустрічається зелена, жовто-коричнева, темно-жовта та слабо забарвлена жовтувата чи зеленувато-жовта прозора полива. Досить часто використовувалася комбінація з двох кольорів, коли слабо забарвлена глазур наносилася зсередини посудин відкритої форми, а зелена — зовні (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, 95, № 51, 55—57).

Монохромне сграфіто прикрашає посудини різних типів закритої і відкритої форми та має в наборі значний асортимент геометричних, рослинних і зооморфних декоративних мотивів, поєднаних в різних композиційних рішеннях. Детальний аналіз орнаментів заслуговує на окреме дослідження. Проте наразі, дякуючи новим розробкам А. М. Масловського на матеріалах з вузько датованих комплексів Азаку, стало можливим уточнення датування окремих декоративних серій монохромного сграфіто групи ПСК (Масловский 2017).

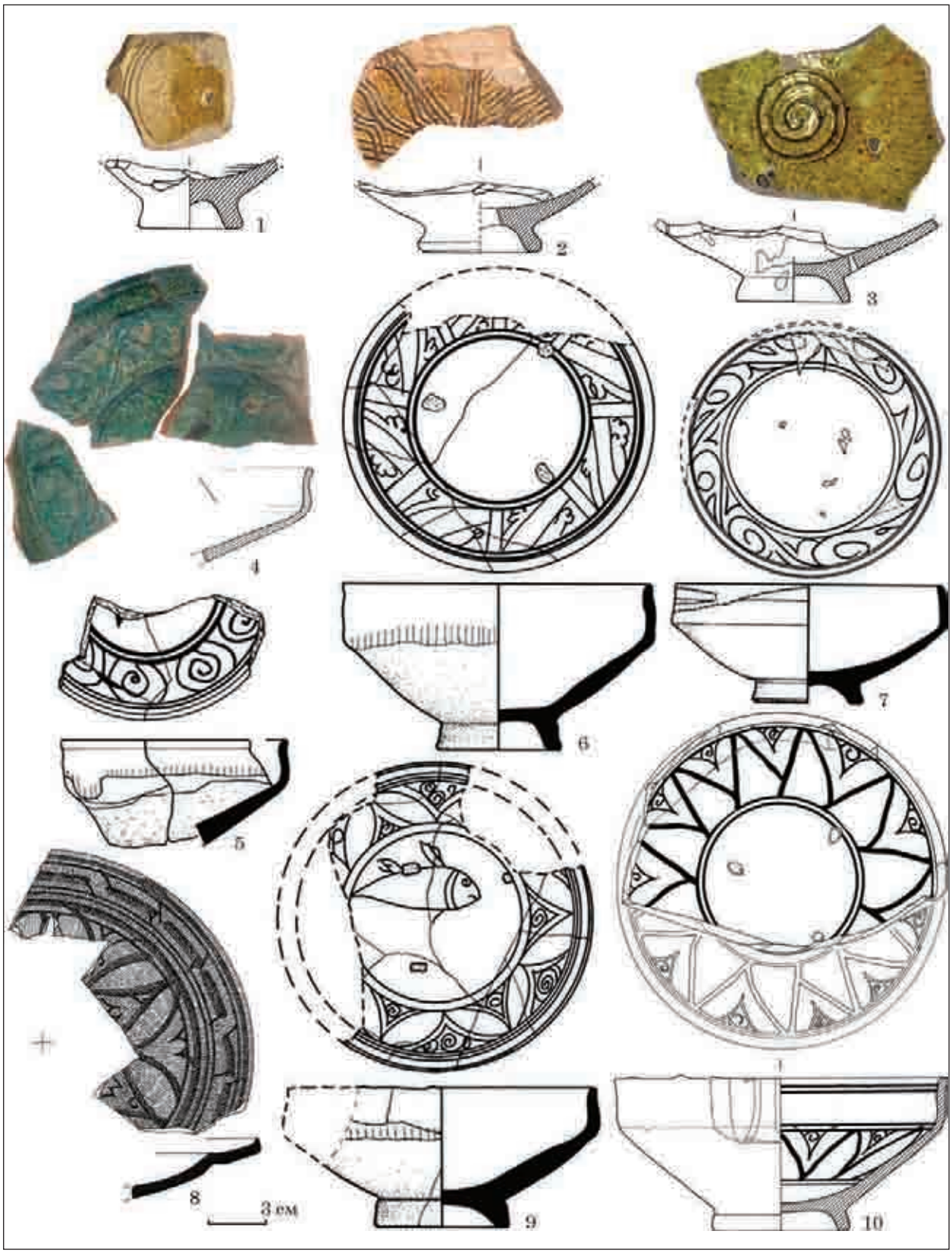

Рис. 25. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 11: 2, 7; 3 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1986 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-86/97); 4 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/31); 5—7, 9 — Азак, комплекси першої половини XIV ст., за: Масловский 2017, с. 471—472, рис. 4: 2, 3, 5, 6; 8 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2006, с. 231, табл.111: 1; 10 — храм з могильником в Нікітському ботанічному саду поблизу Ялти, розкопки О. О. Паршиної 1989 р., фонди ЯІЛМ (Н-89/18); малюнок автора

Рис. 26. Група кераміки ПСК: 1—6 — «сельджуцький» стиль (1 — чаша зі сценою банкету в гранатовому саду, друга чверть XIV ст., за: Зильманович, Крамаровский 1992, рис. 12; Крамаровский 2005, с. 147, кат. 547; 2, 3 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 103, табл. 1: 1, 3; 5 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 3: 3; 4, 6 — Азак, комплекси XIV ст., за: Романчук, Перевозчиков 1990, рис. 25: 76; Масловский 2017, рис. 9: 4; малюнок автора); 7 — деякі зразки декоративних полив'яних плиток заміського палацу сельджуцьких султанів Кубад-Абад (музей сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії (б. м.), http://www.pbase.com/dosseman/karatay&page

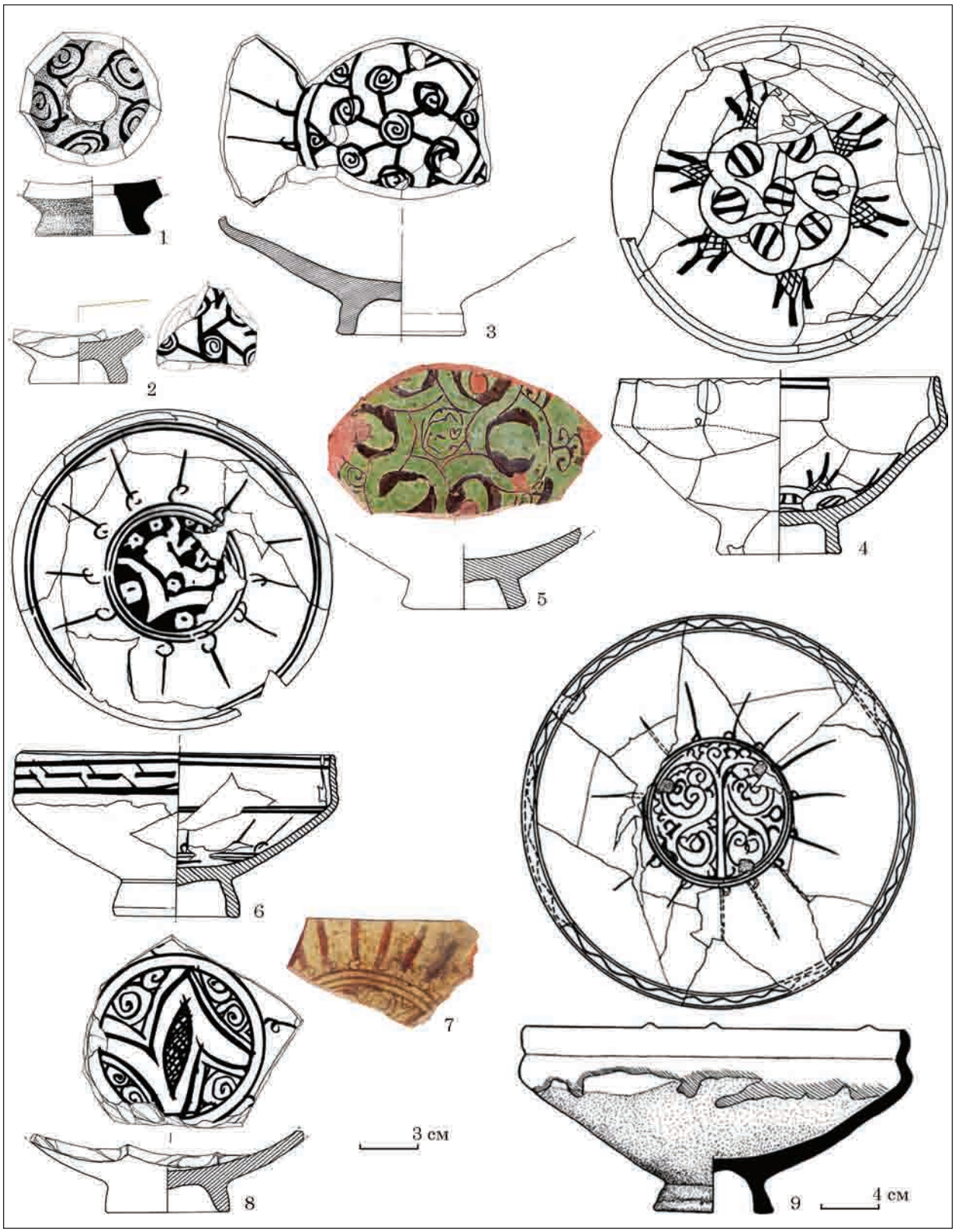

Рис. 27. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 57, табл. 15: 1; 2 — поселення на Фуні, північно-західний схил г. Демереджі, Алуштинський регіон, за: Тесленко 2016а, рис. 7: 10; 3, 5, 7 — розкопки М. А. Фронджуло на посаді Судацької фортеці в 1971 та 1972 р, з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-71/90, Ск-72/70, Ск-72/83); 4, 6 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії» і житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, за: Баранов, Майко 1998, рис. 1: 3, 4; 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1987 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-87/463); 9 — Азак, комплекси другої чверті XIV ст., за: Масловский 2017, рис. 7: 1; малюнок автора

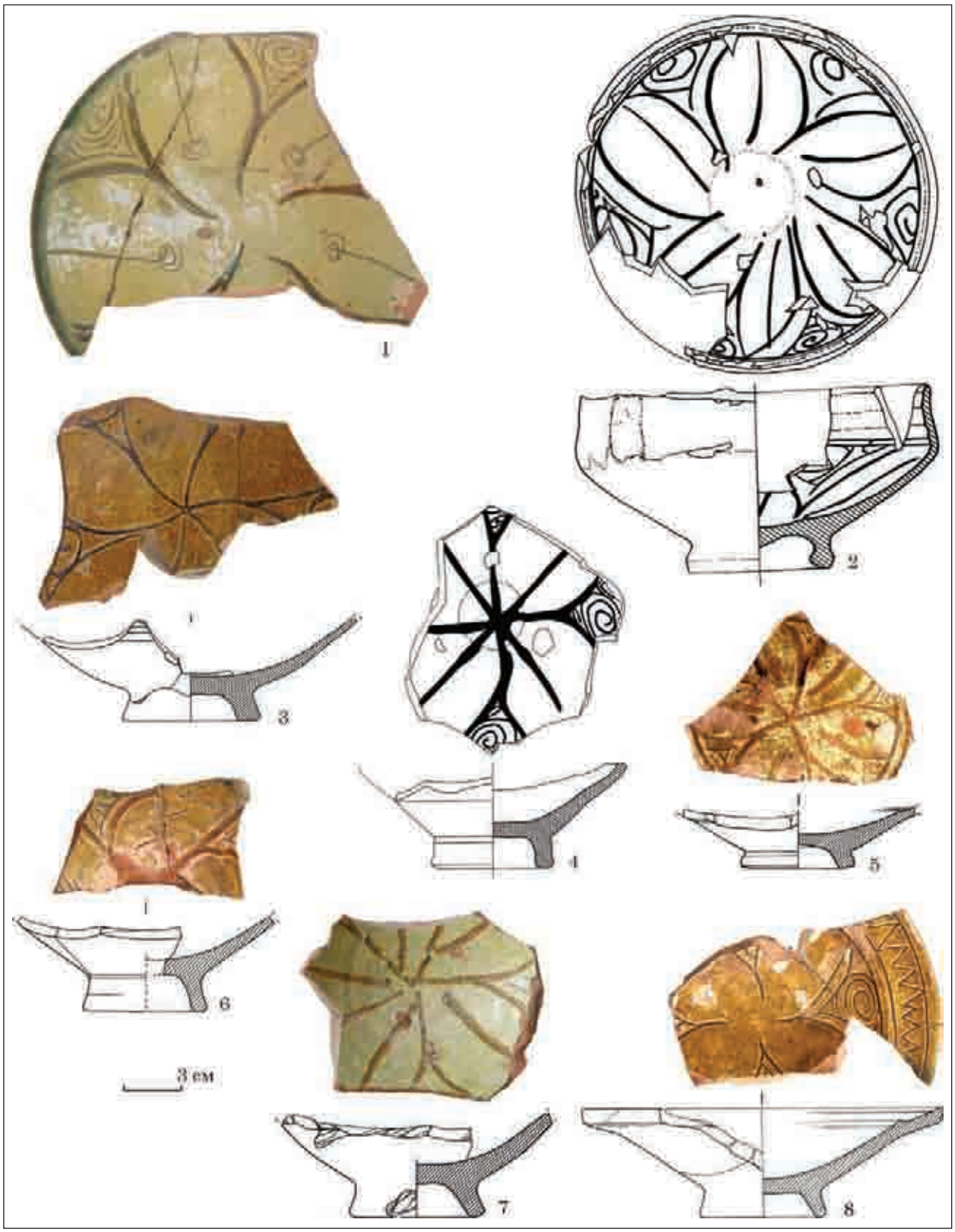

Рис. 28. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2—4 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/48) та господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 1: 2; 3 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (б. н.); 7 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 10: 1; 14: 5; 4 — храм з могильником в Верхній Масандрі, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 р., фонди ЯІЛМ (№ ЯИЛМ КП 3988); 5, 6, 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 12: 1, 2, 4; малюнок автора

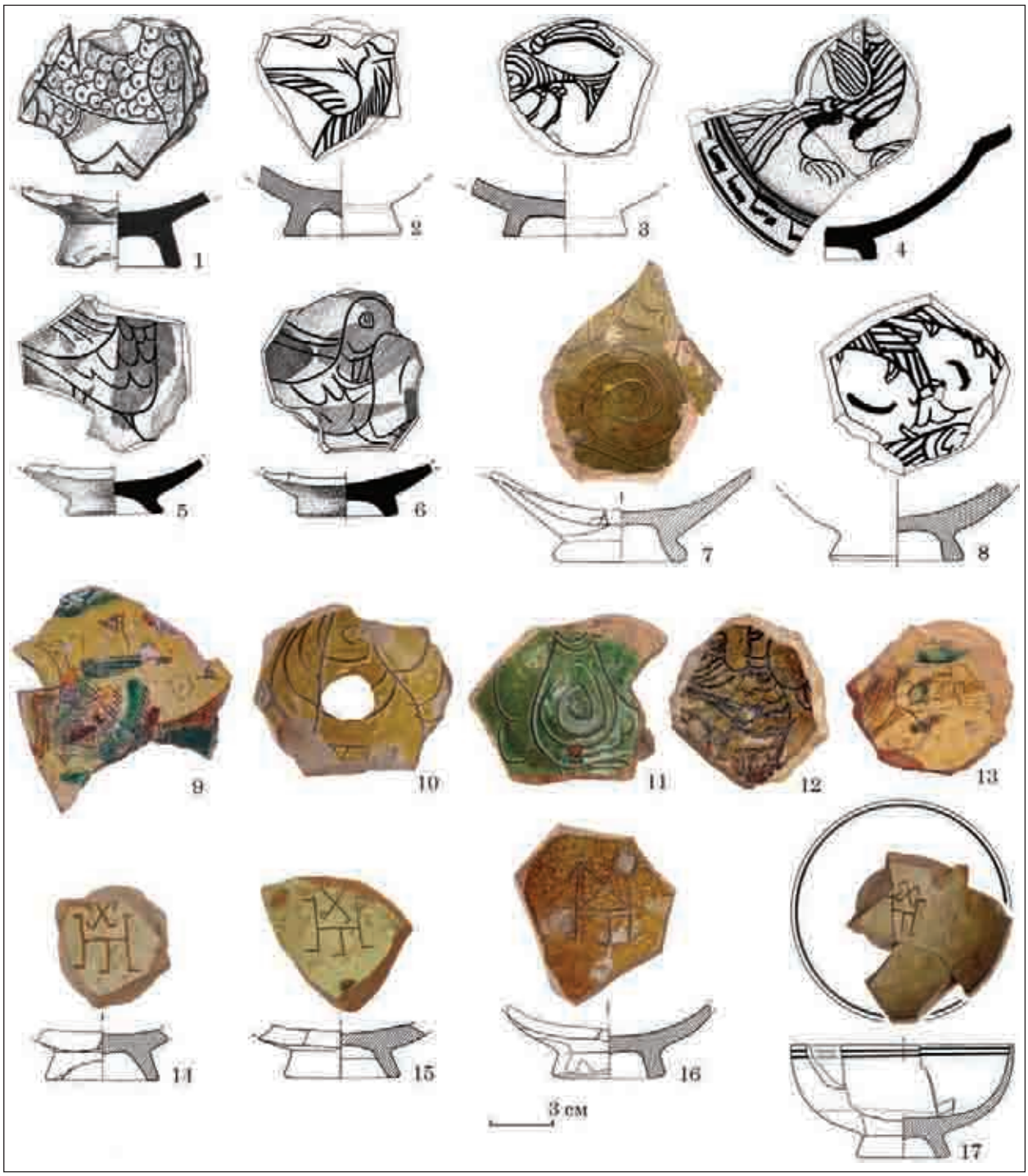

Рис. 29. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з зооморфними зображеннями та монограмами: 1, 10—12, 14, 16, 17 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1985, 1991 та 1993 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-85/бн; Ал-93/123 і 86; Ал-85/71, Ал-91/51, 53, 2); 2, 3, 8 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1971 р., з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-1971/ 46, Ск-71/12, Ск-71/18); 4, 5, 6 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 59, 61, 108, табл. 17: 2; 19: 1; 6: 1; 7, 15 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 15: 1, 3, 5; 9 — золотоординське поселення Тобен-Сарай, Білогорського району, розкопки Е. І. Сейдалієва, за: Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 99, 142, № 82; 13 — дослідження середньовічної Сугдеї на ділянці куртини XV, шари догенуезького періоду, розкопки І. А. Баранова 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/50); малюнок автора

До найраніших, окрім вже згаданих виробів однієї з майстерень Бокаташу зі специфічною стилістикою декору, належать посудини з простим орнаментом у вигляді концентричних кіл, подекуди в поєднанні з хвилями, та радіальних променів з прямих та хвилястих ліній (рис. 25: 1—3). Тарілки та чаші, прикрашені таким чином, є серед кераміки з об'єктів нижнього стратигра-

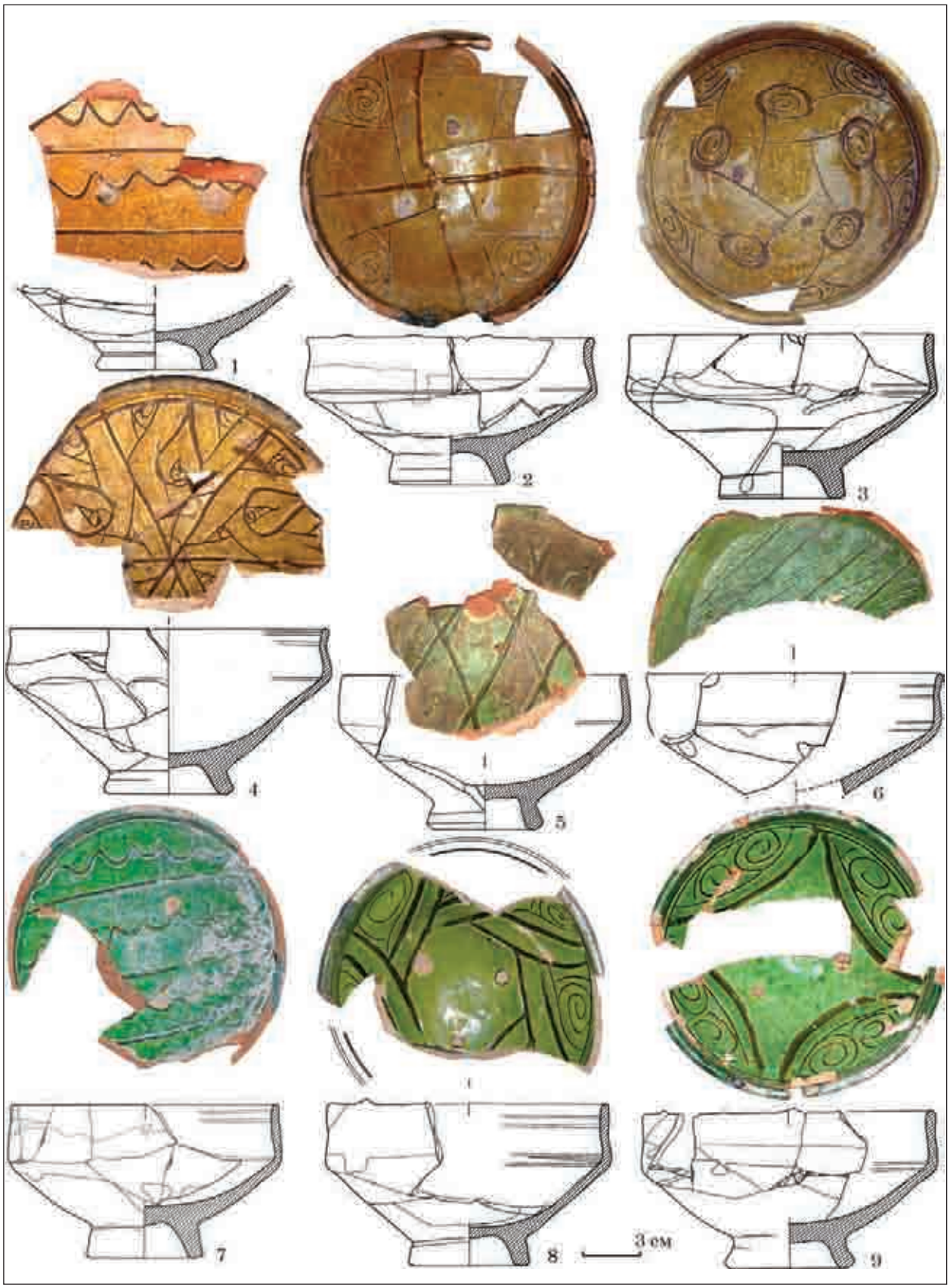

Рис. 30. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 4—6 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 13: 1, 2, 4; 17: 2, 3; 2 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі 1360-х рр., розкопки В. Л. Мица 1988 р., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/422); 3, 7—9 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 8: 4; 9: 2; 10: 2—4; 14: 1—4; малюнок автора

Рис. 31. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 р. (фонди музею «Судацька фортеця», Ск-83/14) та 1987 р., за: Баранов 2004, рис. 4: 7; 3 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), збори О. В. Гаврилова; 4—6, 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 12: 5; 14: 5, 8, 9; 7 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 р., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/68); 9 — храм з могильником в Верхній Масандрі, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 р., фонди ЯІЛМ (№ ЯИЛМ КП 3986); малюнок автора

фічного горизонту поселення Бокаташ II (рис. 12) (Крамаровский, Гукин 2006, табл. 122: 1; 135: 2; 2007, табл. 109: 1; 126: 1; 136: 1, 6), та серед знахідок без чіткого хронологічного контексту (рис. 25: 1—3) (Тесленко и др. 2017, с. 203, цв. вставка 11: 2, 7). В Азаку незначна серія тарілок з аналогічним малюнком походить з комплексів 1320-х рр. (Масловский 2017, с. 468, рис. 1: 8; 14: 6).

Рис. 32. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 4 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), за: Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 94, 95, 136, 137, № 51, 53; 2, 10—12— житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 та 1987 рр., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/113, 102, Ск-83/35, Ск-87/104); 3 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 10: 2; 5, 8, 9 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1971 та 1972 рр., з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-1971/86, 96, Ск-1972/98); 6, 7 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 52, 60, табл. 10: 1; 18: 2; малюнок автора

Подібний декор набув поширення на кераміці візантійського кола приблизно з останньої третини XIII ст. і залишався популярним протягом ще мінімум першої третини XIV ст. та був притаманний різним гончарним осередкам (див., напр. Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 188—189, 220—223, 233; Waksman, Teslenko 2010; Inanan 2010; 2013; Waksman 2013).

Наступну хронологічну серію складають вироби з вузьким орнаментальним поясом, заповненим стилізованим рослинним декором навколо центрального неорнаментованого медальйону. Малюнок виконаний тонкою лінією. Серед найбільш поширених елементів декоративного ряду присутні комбінації з похилих парних ліній і видовжених спіралей, схематизованих напівпальмет, центричних спіралей тощо (рис. 25: 4—7, 10) (Масловский 2008, с. 96, рис. 5: 8; 2017, с. 471—472, рис. 4: 1—4, 6; 19: 1—3). Подібний декор типовий для посудин з комплексів 1330-х рр. (Масловский 2017, с. 471—472), хоча зустрічається і раніше, наприклад, на борту тарілки з заповнення ями кінця XIII — початку XIV ст. (Белинский, Масловский 2007, с. 326—328, рис. 3: 12). Такі декоративні схеми та їх елементи мають паралелі в кераміці візантійського кола (Георгиева 1974, обр. 64; Papanicola-Bakirtzi et al. 1992, p. 53, fig. 13; François 1995b, pl. 15: c; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 140; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 89, fig. 102; Mercangöz 2013, p. 32—37, fig. 1—11), також зустрічаються серед продукції вірменського міста Ані, де на думку А. Бабаджанян був помітним візантійський вплив на місцеве керамічне виробництво (Babajanyan 2018, p. 275, pl. 1: 2).

Окремо слід відзначити появу в місцевому декорі з другої чверті XIV ст. орнаментального поясу з розташованих зигзагом мигдалеподібних фігур (Масловский 2017, с. 471—472, рис. 4: 5; 19: 4), який в подальшому, аж до кінця третьої чверті XV ст., використовувався в оздобленні кримського полив'яного посуду як в монохромних так і в поліхромних варіаціях (рис. 25: 8, 9; 32: 2; 34: 9) (Тесленко 2010, с. 228, рис. 2: 7.1; 3: III; Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, № 55). Він має близькі паралелі чи навіть прямі аналогії в сім'ї кераміки стилю «Port St. Simeon Ware» і його унаслідувань (дериватів), що набули поширення в Північній Сирії, Анатолії, на Кіпрі з XIII ст. (див., напр. François 1995, p. 96—97, pl. 14: a—c; Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. XVIII: 94; Böhlendorf-Arslan 2004, taf. 148: 758; 165: 893; Avissar, Stern 2005, p. 52—56), а також в іншій столовій кераміці Сельджуцької Анатолії, виробництво якої пов'язують з ірано-кавказькою традицією, поширюваною вірменськими і грузинськими майстрами (François 2003, p. 316—322, fig. 5), та безпосередньо на Кавказі (Майсурадзе 1954, табл. 25: № 358, 415; Ибрагимов 2000, с. 157, рис. 30).

З впливом декоративно-прикладного мистецтва Сельджуків співвідносять також декоративні сюжетні композиції із зображенням людських фігур, гарпій, птахів, кошачих хижаків проміж кущів чи гілок гранату з парними стрільчастими листочками та плодами чи квітами (рис. 26: 1—6), що з'являються в другій чверті XIV ст. (Крамаровский 2012, с. 165—172; Масловский 2017, с. 483, рис. 7: 4; 18: 2). Дійсно, сюжети, манера зображення та навіть окремі елементи малюнку знаходять досить близькі аналогії в кераміці Анатолії (Крамаровский 2012, с. 183—187), в тому числі в розписах декоративних полив'яних плиток заміського палацу сельджуцьких султанів Кубад-Абад (нині зберігаються в музеї сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії) (рис. 26: 7). Існує думка, що вплив сельджуцького декоративно-прикладного мистецтва в кераміці сграфіто інших міст Улуг Улусу поширився саме з Криму, куди спочатку вони, ймовірно, потрапили разом з носіями цих традицій з Анатолії, та розвинулися на місцевому ґрунті вже після того, як Конійський султанат перестав існувати (Крамаровский 2012, с. 197—198). Хоча не виключено, що в Азак та на Північний Кавказ гончарі могли мігрувати беспосередньо з Закавказзя чи східної Анатолії, приносячи туди подібні декоративні традиції. Близькі сюжети та елементи малюнків зустрічаються, наприклад, серед кераміки гончарних осередків золотоординських Азаку та Маджару (Масловский 2006а, с. 348—349, 380—381, рис. 16: 1; 29: 9). У будь-якому разі це цікаве питання потребує подальшого вивчення.

Приблизно синхронно входить до вжитку орнаментальний пояс з ряду горизонтальних смужок з симетричними похилими штрихами з обох кінців (варіації мотиву «сельджуцького ланцюжка»?), що використовувався в оздобленні вінець та бортів посудин відкритої форми й надалі — в середині — другій половині XIV ст. (рис. 25: 8; 27: 6) (Бочаров 2017, рис. 25: 14; Баранов, Майко 1998, рис. 1: 3; Крамаровский, Гукин 2006, табл. 111: 1, 2; 2002, с. 108, табл. 6: 1; 154, табл. 2: 8; 160, табл. 8: 3).

Починаючи з кінця першої чверті — 1330-х рр. з'являються серії з невеликими квітковими розетками, утвореними замкнутою по обводу плетінкою з двох стрічок, зі спіральками по центру і в кожній з округлих пелюсток (рис. 27: 1—5) (Масловский 2012а, рис. 3: 3; 2017, с. 481—483, рис. 7: 2, 3; Романчук 2003, с. 72, табл. 56: 185; Крамаровский, Гукин 2007, табл. 27: 4). Є варіації малюнку, де плетінка вже яскраво не виражена (Штерн 1906, табл. 6: № 46; Тесленко 2016а, рис. 7: 10; Крамаровский, Гукин 2007, с. 80, табл. 27: 4), кружки в пелюстках і серцевина заповнені штрихуванням тощо (рис. 27: 4, 5) (Баранов, Майко 1998, рис. 1: 4; Тесленко 2016а, рис. 4: 2). По-різному також оформляли поле навколо розеток. За межами Криму, окрім Азаку, де вони є і в місцевих варіантах виконання (Масловский 2012b, рис. 14: 2, 3), вироби цієї

Рис. 33. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1—4 — Азак, комплекси першої половини XIV ст. (1330-х рр.), за: Масловский 2017, с. 475—476, рис. 6: 2—5; 17: 2, 4—6; 5—7 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/31); малюнок автора

серії відомі в Побужжі (Торговиця) та Поволжі (Болгар, Увек) (Козырь, Боровик 2017, рис. 2: 1; Полубояринова 2008, ил. V: 5). Взагалі мотив квіткової розетки з двострічкової плетінки, виконаний здебільшого в виїмчастій техніці, зустрічається в декорі кавказької, кіпріотської та

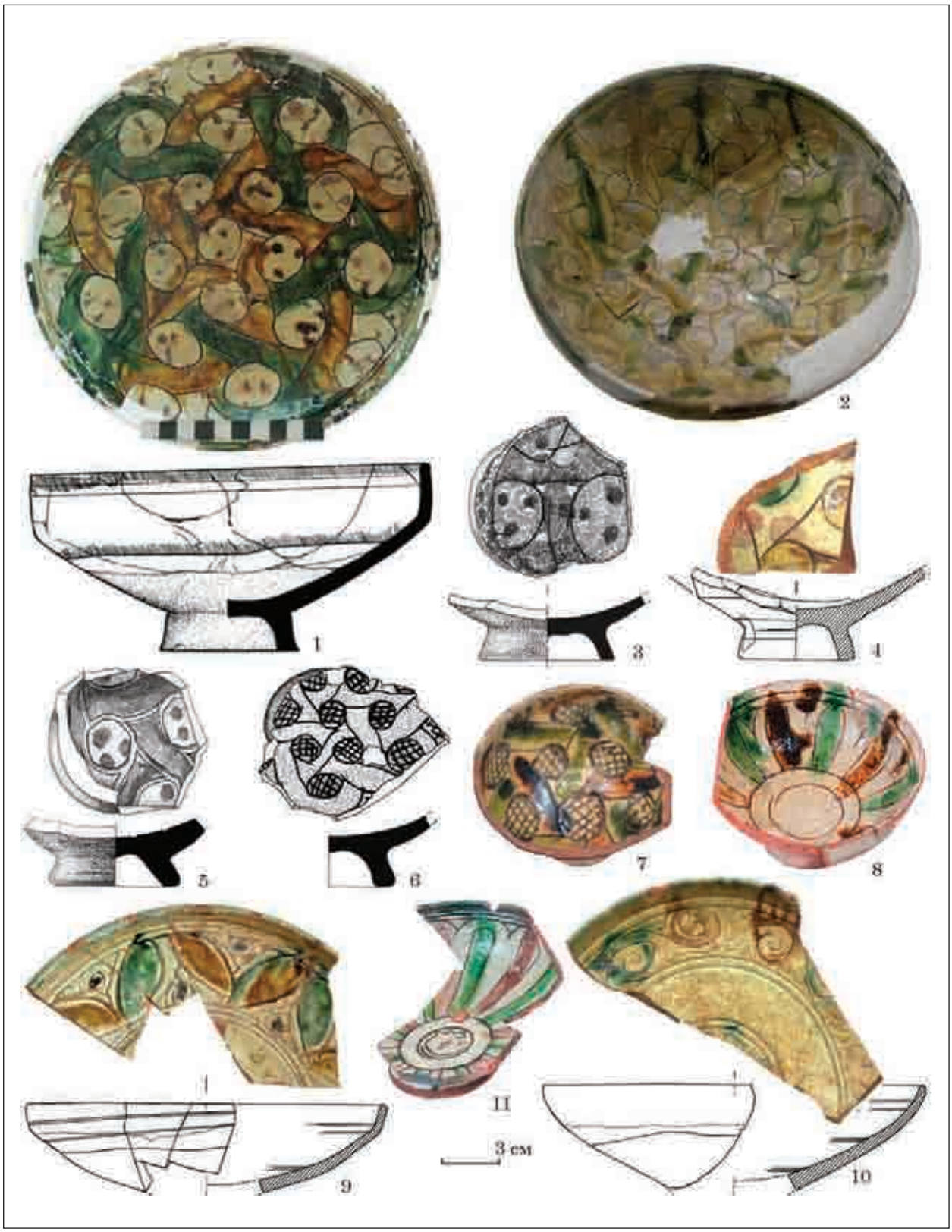

Рис. 34. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1 — Азак, 1360-ті рр., за: Масловский 2017, с. 486, рис. 10: 2; 22: 2; 2 — таріль з музею сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії, 2299 (б. м.), http://www.pbase.com/dosseman/image/131676159; 3 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 245, табл. 62: 1; 4, 9, 10 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 18: 3, 5, 6; 5, 6 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, табл. 20: 2; с. 158, табл. 6: 4; 7 — золотоординське поселення Тобен-Сарай, Білогорського району, розкопки Е. І. Сейдалієва, за: Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 99, 140—141, № 76; 8, 11 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), за: Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 96, 100, 140, № 73, 74; малюнок автора

центрально-візантійської полив'яної кераміки (François 1999, p. 124, fig. 29: 314; 2005, fig. 2; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 83, N 91; Ибрагимов 2000, с. 154, рис. 26).

Для цього ж періоду характерні блюда та чаші великого діаметру, все поле яких заповнюють зображення квіткових розеток, переважно шестипелюсткових, нанесених тонкою лінією (Масловский 2017, рис. 5: 1, 4; 16: 2, 4).

Подібна орнаментальна схема з розеток, що мали від чотирьох до семи пелюсток, використовувалася і надалі — близько середини та в другій половині XIV ст., але малюнок виконується вже здебільшого широким або широким та тонким різцями і на посудинах меншого діаметру (рис. 28). Слід відзначити, що ці зображення знаходять аналогії в кіпріотській кераміці (Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. XIX: 96—99; XX; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, 163, N 366).

До 1330-х рр. відноситься поява композицій, базу яких становить центральний медальйон, утворений подвійною чи потрійною лінією в оточенні тонких променів з С-подібними завитками в основі (рис. 27: 6—9) (Масловский 2017, с. 479—482, рис. 6: 1; 16: 1; Полубояринова 2008, ил. VI: 3). Вони набули поширення в різних варіаціях в наступні десятиліття (Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 14: 9; Масловский 2017, с. 484, рис. 20: 5). У ранніх екземплярів медальйон здебільшого заповнений дрібним малюнком зі стилізованими рослинними мотивами (рис. 27: 7—9), також трапляються зображення квітки лотосу у виїмчастій техніці (рис. 27: 6) (Масловский 2017, с. 479, рис. 5: 20).

Своєрідною формою, притаманною для 1330—1350-х рр., що також прикрашалася центральними медальйонами з рослинним чи геометричним візерунком, були глибокі напівсферичні чаші з хвилястим краєм, що за формою нагадували чашечку квітки (рис. 32: 2). У ранніх посудин гофрований весь корпус, у пізніх — лише край (Масловский 2017, с. 477, 479, рис. 5: 2, 3; 16: 5; Полубояринова 2008, с. 61, рис. 6).

З цього ж періоду відзначені рідкісні зображення хижаків сімейства кошачих в геральдичних позах (Дмитриенко 2017, с. 452, 453, рис. 3; 4: 2) (рис. 29: 1), риб (рис. 29: 8) та масова поява різноманітних зображень пернатих як в монохромних, так і в поліхромних варіаціях [1] (Масловский 2017, с. 483, рис. 7; 18) (рис. 29: 2—7, 9—13). Причому фігури птахів були стабільно присутніми в декорі аж до кінця третьої чверті XV в. (Кирилко 2005b). Зображення відрізняються між собою манерою виконання. Визначення їх хронологічних особливостей потребує додаткових досліджень.

Близько середини XIV ст. поширюються посудини з радіальним орнаментом з шести чи восьми секторів, заповнених краплеподібними фігурами (бутон лотосу?) та невеликими центричними спіралями (рис. 30: 4) [2] (Масловский 2017, с. 485). Вони також є як в монохромному виконанні, так і підфарбовані зеленою глазур'ю (Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 12: 2).

Не раніше середини XIV ст. з'являються чаші місцевого виробництва з двоярусною монограмою з букв «М» і «Х», яка читається як ім'я «Михаїл» (рис. 29: 14—17) (Баранов 1998, с. 21—22, рис. 2; Сазанов, Иващенко 1994, с. 180, рис. 1: 1—2; Мыц 2005, с. 290—292; Тесленко 2010, с. 224, рис. 3: I; Тесленко и др. 2017, с. 203—204, цв. вставка 15: 5; Aibabine et al. 1999, p. 28—29). Існує обґрунтована думка про культове призначення цих посудин та інтерпретацію написів як посвячень однойменному архангелу (Мыц 2005, с. 290—292; Залесская 2014, с. 48—49). Подібні монограми добре відомі на групі столового візантійської посуду, яка надходила в Таврику в другій половині XIV ст. (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 22, fig. 6, 7; François 1995, p. 103—108, pl. 16: c; 2005, fig. 3; 4). Ці чашки, а також популярність культу святого на півострові, ймовірно, сприяли появі значної кількості місцевих варіацій монограм.

У другій половині XIV ст. до широкого обігу входять серії чаш середніх розмірів з малюнком на все поле, який виконано здебільшого двома різцями різної товщини. Усі оглянуті екземпляри належать до підгрупи «Кафа». Серед поширених декоративних елементів — великі спіралі; 4- 5- чи 6-пелюсткові розетки; горизонтальні ряди прямих і хвилястих ліній або похилого штрихування між паралельних смуг; чотири чи п'ятипроменеві плетінки або багатокутники в супроводі центричних спіралей (деякі спіралі додатково окреслені широкими лініями та нагадують стилізовані троянди), сітчасте штрихування тощо (рис. 30: 1—3, 5—9). Полива жовто-коричнева або зелена, нерівномірно забарвлена, покриває всю внутрішню поверхню посудин та їх бортик ззовні. Представницька колекція таких чаш походить з шарів руйнування третьої чверті XIV ст. на городищі в Алушті (Тесленко 2017, с. 392—393, рис. 8; 9; 10: 1—4; 13: 6—9; 14), хоча в цілому досить стабільно зустрічаються на синхронних пам'ятках Криму та Приазов'я (Айбабина 2005, с. 229—235, рис. 7: 2; 8: 3; Белинский, Масловский 1998, с. 209—218, рис. 13: 5; 14: 1, 4; 15: 1; Масловский 2017, с. 485, рис. 12: 1—3; 13: 1, 4; 24; 25: 1, 3, 4; Крамаровский, Гукин 2002, с. 82—84,

1. Одні з перших зображень птахів є серед виробів вже згадуваної майстерні поселення Бокаташ II та на одній з ранніх серій ПСК (Тесленко и др. 2017, цв. вст. 11: 3).

2. За спостереженнями А. М. Масловського ця ж серія широко представлена також серед місцевої продукції Азака (Масловский 2012b, с. 22, рис. 12: 3—6, 8; 34: 2; 35: 1).

105, табл. 3: 1; 110, табл. 8: 1; Паршина 1974, рис. 14: 11, 13; Тесленко и др. 2017, с. 203, цв. вст. 12—14; 17: 2, 4, 6). Для цього періоду фіксуються також випадки використання тризубого різця в монохромному декорі, але вони поодинокі (рис. 31: 4, 5) (Белинский, Масловский 1998, рис. 13: 5; 14: 3; Масловский 2017, рис. 12: 3; 24: 3).

Наведемо приклад ще декількох типових декоративних елементів на кераміці ПСК, хронологічна позиція яких в цілому не виходить за межі другої — останньої чверті XIV ст. та може бути уточнена згодом. Це комбінації з двострічкових плетінок і лілей (Романчук 2000, с. 197, рис. 110; Баранов 2004, рис. 4: 7); різноманітні квіткові розетки в техніці «резерв» і сграфіто (Судак, Артек); пальмові чи гранатові (?) гілки; плетінки зі стрічок, заповнених хвилястою лінією, радіальні геометрично-рослинні композиції; сітчасте штрихування в медальйоні; пальмети в різних комбінаціях; каплеподібні (бутон квітки лотосу?) та V-подібні фігури в центральному медальйоні; шестигранник з густим штрихуванням в центрі декоративної композиції тощо (рис. 31; 32).

Деякі з вживаних в цей час декоративних елементів також мають досить близькі аналогії в синхронній та більш ранній кераміці візантійського кола (як монохромній так і поліхромній) на Балканах, Кіпрі та заході Малої Азії (див., напр. Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. 17: 85; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 146, N 301; p. 163, N 336; 172, N 353; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 86 (bowl 97), p. 88 (bowl 100), p. 213—216 (bowls 244—249), p. 232 (bowl 270); Doğer 2012, p. 128, tab. 15: 49; p. 136, tab. 23; p. 139, tab. 26; p. 160, tab. 47: 217, 122, 123; Георгиева 1974, обр. 60: 4; 1985, табл. 7; Цветков 1989, обр. XIII; 16), а також в керамічному мистецтві на Кавказі (див., напр. Майсурадзе 1954, табл. 31; 33: 341—346; 34: 1032, 2456, 275; Левиатов 1940: рис. 11; 14; Достиев 2017, с. 659—662, рис. 15: 1, 3, 7, 9, 11).

У цілому, монохромне сграфіто — одна з технік, яка продовжує використовуватися в місцевій кераміці й надалі, але в XV ст. їй притаманні дещо інші декоративні композиції, хоча, безумовно, з окремими орнаментальними мотивами попередньої епохи (Тесленко 2010, с. 224—226, рис. 3).

6. Поліхромне сграфіто (painted sgraffito; polychrome painted sgraffito; brown and green sgraffito; green, brown and purple sgraffito) — розфарбування гравійованого орнаменту трьома (коричневою, зеленою та пурпурово-коричневою — «марганцевою») чи двома (коричневою та зеленою) фарбами — починає використовуватися на південному заході Центральної Азії та Близькому Сході з IX—X ст., куди мода на неї проникає з Китаю (див., напр. Шишкина 1979, с. 52; Бяшимова 1989, с. 18; Якобсон 1959, с. 245; Jenkins 1983, p. 11). Тут розвиваються різні стилі поліхромного сграфіто (Splashed Ware, Bamiyan Ware, Amol Ware, Aghkand Ware, Garrus Ware [1] etc.), один з яких — Агханд (Aghand Wares), поширений поряд з іншими на території Ірану (Pope, Ackerman 1965, pl. 607—611), з XII ст. широко застосовується в керамічному декоративно-прикладному мистецтві на Кавказі (Майсурадзе 1954; Якобсон 1959, с. 260—270, табл. XXV—XXX; Мицишвили 1976; 1979; Шелковников 1957; Babajanyan 2018, p. 271—272, pl. 1: 4—8). Протягом XII—XIII ст. техніка поліхромного сграфіто набуває популярності на території Малої Азії та в Східному Середземномор'ї, де в XIII ст. також формується своєрідний стиль — «Port St. Symeon Wares» (далі PSS) чи «Al-Mina Wares» (літ. див. Avissar, Stern 2005, p. 52—53), а на Кіпрі — «Cypriot Green and Brown Sgraffito Ware» (Papanikola-Bakirtzi 1993; 1996; von Wartburg 1997, p. 336—339; Redford 2014; Waksman 2014a etc.). Звідси, завдяки стабільним комунікаціям, мода розповсюджується на Італію (Varaldo 1997; Riaves 2001, p. 528—530; von Wartburg 2002). В XIII—XIV ст. поліхромне сграфіто поширюється на Балканах (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 23, 222—242; Zikos 1999, p. 243—248; Георгиева 1974, с. 45—61; Bikić 2016 etc.).

У Південно-Східному Криму застосування цієї техніки в місцевому гончарстві фіксується з першої чверті XIV ст. (Масловский 2012а, с. 194, рис. 1: 12, 14; Бочаров 2017, с. 434, рис. 32; 33: 4). Частка поліхромних виробів на цей час серед іншої глазурованої кераміки ПСК складає не більше 1—5 %, що само по собі є датуючою ознакою (Масловский 2008, с. 96; 2017, с. 475; Бочаров 2017, с. 440, табл. 1). Дійсно масовими вони стають з третьої чверті XIV ст. як на території Криму, так і за його межами (див., напр. Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 11; 12; Масловский 2017, с. 486, рис. 9; 10; 12: 4—9; 21; 22; 26).

1. У перших двох випадках потьоки і плями забарвленої глазурі, що розтікалася в процесі випалювання, наносилися поверх гравійованого малюнку в вільній манері без урахування його контурів, подібно до китайських «T'ang Three-Colored Ware», які вони швидше за все наслідували (Brend 1991, p. 41). Для стилю Амол і Агханд (за назвами міст на півночі та північному заході Ірану) притаманний декор, де зображення розмальовані мінеральними фарбами по контуру (Амол) чи в межах (Агханд) гравіювання, що надавало їм більшої виразності (Lane 1965, pl. 32A; 33A; 34B; Pope, Ackerman 1965, pl. 623—630; 607—611). На виробах в стилі Гаррус (за назвою селища на північному заході Ірану, в провінції Східний Азербайджан), також поширених в Сельджуцький період, ключові зображення декоративних композицій виконані в виїмчастій техніці під монохромною зеленою чи блідо-жовтою глазур'ю або розмальовані потьоками зеленої, коричневої чи пурпурово-коричневої поливи (див., напр. Watson 2004, p. 260—264).

Для розфарбування прокресленого малюнку використовувалася комбінація з двох або трьох фарб: коричневої та зеленої (виготовлені на основі окислів міді та заліза) чи коричневої, зеленої та пурпурово-коричневої (оксид марганцю) (рис. 33—37). Якась одна з них трапляється зрідка (Масловский 2008, с. 96).

Окрім того, застосовувалося переважно 2 способи розфарбування сграфіто, що також мають певні хронологічні відмінності.

В першому з них кольорові плями точніше узгоджуються з контуром прокресленого малюнку, подібно до стилю Агханд. Цей спосіб притаманний підгрупі «Солхат» і вважається більш раннім (Масловский 2017, с. 475—476). Серед реконструйованих форм виробів другої чверті XIV ст. — великі тарелі з пласкими вінцями та чаші з вертикальним бортом, чашки з сегментоподібним корпусом на кільцевих піддонах, внутрішнє поле яких прикрашають стилізовані квіткові розетки з каплеподібними чи трикутними пелюстками (Масловский 2017, с. 475—477, рис. 6: 2, 4, 5; 17: 2, 4, 6) (рис. 33: 1—3). Відзначимо, що комбінації з каплеподібних фігур набули поширення в поліхромному декорі місцевої кераміки й надалі — протягом середини — другої половини XIV ст. (Баранов 2004, рис. 6: 2; Крамаровский, Гукин 2002, с. 60, табл. 18: 1; с. 110, табл. 8: 3). Крім того, в орнаментиці ранніх виробів використовувалося заповнення фігур та простору між ними невеликими краплями коричневої фарби (рис. 33: 2), подібно до іранських виробів в стилі Амол та деяких екземплярів стилю Агханд. Паралелі такому декоративному прийому знаходимо також в Анатолії, де зустрічаються досить схожі орнаментальні схеми серед кераміки місцевого виробництва, що прийшла на зміну гончарним традиціям візантійської доби після підкорення цих територій османами (див., напр. Vroom 2005, p. 28—30, pl. 9: 17, 18, 20; Waksman 2014b, fig. 3: c).

У цей час побутували також глеки з кулястим тулубом, прикрашені вертикальними дводжгутовими вісімкоподібними плетінками (рис. 33: 4—7). Вони відомі з розкопок в Судаку (рис. 33: 5—7) та Херсонесі (Романчук 2000, с. 197, рис. 111: 4), проте не мають тут чіткого археологічного контексту. В Азаку, за спостереженнями А. М. Масловського, такі знахідки характерні лише для комплексів 1330-х рр. (Масловский 2017, с. 476, рис. 6: 3; 17: 5). Сам декоративний мотив використовувався в декорі протягом наступних десятиліть, але переважно на посудинах відкритої форми (Баранов 2004, рис. 4: 4; Крамаровский, Гукин 2002, с. 63, табл. 21: 1) (рис. 36: 6, 9).

Для другого способу розфарбування сграфіто притаманні розпливчасті кольорові плями, що чітко не співпадають з контурами гравійованих ліній, хоча все одно більш-менш узгоджуються з орнаментальним ритмом прокреслених зображень (рис. 34: 9, 10; 35: 5—8; 36: 7, 8, 11; 37), які, починаючи з третьої чверті XIV ст., наносилися як одинарним, так і двозубим чи тризубим різцями (36: 5, 12, 13; 37: 2, 4) (Масловский 2017, с. 484—485). Як вважається, він більш характерний для підгрупи «Кафа» та набуває поширення приблизно з середини XIV ст., продовжуючи розвиток в наступному столітті (Масловский 2007, с. 87).

Зі збільшенням об'ємів виробництва поліхромного сграфіто в другій половині XIV ст. зростає і кількість декоративних серій, наше уявлення про які з накопиченням нових матеріалів та введенням до наукового обігу вже здобутих колекцій безумовно ставатиме виразнішим. Наразі відзначимо лише декілька з них.

Досить оригінальна серія посуду з суцільним орнаментом зі складної плетінки в поєднанні з округлими медальйонами, що заповнював все внутрішнє поле посудин відкритої форми (рис. 34: 1, 3—5), або прикрашав горло чи верхню частину тулуба глеків (Масловский 2017, с. 486; рис. 10; 22: 1, 2). Елементи плетінки розмальовані зеленою та жовто-коричневою фарбою, кожний з медальйонів додатково оформлений трьома марганцевими крапками (рис. 34: 1, 3, 5). Подібна орнаментальна схема відома в поліхромному та монохромному виконанні з різними варіаціями оформлення медальйонів (див., напр. Крамаровский, Гукин 2002, с. 158, табл. 6: 4) (рис. 34: 4, 6, 7). Керамічні вироби з таким декором, що легко ідентифікується навіть на невеликих уламках, зустрічаються на пам'ятках східної, південної та західної частин Криму, де вони зафіксовані в шарах другої половини XIV ст. або знайдені без чіткого хронологічного контексту (Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, табл. 20: 2; Тесленко и др. 2017, с. 204, цв. вст. 18: 3; Романчук, Перевозчиков 1990, с. 119, рис. 30—96; Романчук 2003, с. 110, табл. 105: 300; 120). В Азаку аналогічні знахідки походять переважно з комплексів 1360-х рр., що дозволило А. М. Масловському обмежити їх побутування саме цим періодом (2017, с. 486, рис. 10; 22: 1, 2). Цікаво, що подібні в деталях орнаменти зустрічаються на більш ранній кераміці Кавказу (Шамкир) (Достиев 2017, с. 665—666, рис. 19: 5) [1] та центральної частини Анатолії (Конія) (рис. 34: 2) (François 2003, p. 321, fig. 1; 7; 12). На думку французької

1. На кераміці Кавказу та на виробах стилю Агханд взагалі, досить часто, як допоміжний елемент декору, використовували згруповані по три крапки, виконані марганцевою фарбою, подібно до тих, що заповнюють медальйони на кримських посудинах (див., напр. Мицишвили 1979, табл. XX; XXII; XXVII; Достиев 2017, с. 666, рис. 20: 5; 22: 4, 5 та ін.). Як зауважує Т. М. Достієв, посилаючись на спеціальне дослідження Р. Ефенді, вони скоріше за все мали символічне значення і відігравали роль оберегу (Достиев 2017, с. 666; Эфенди 1967, с. 92).

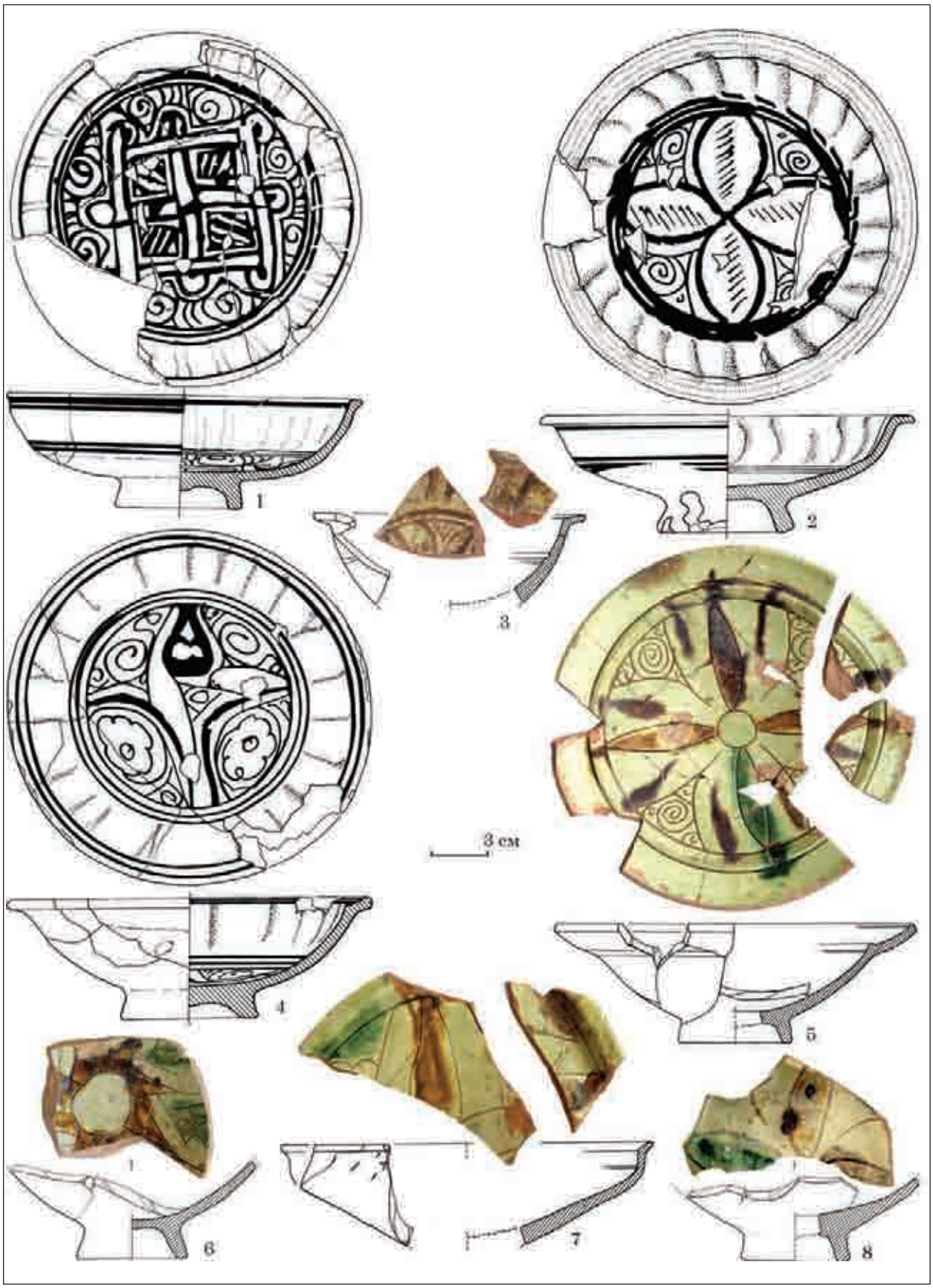

Рис. 35. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1, 2, 4 — та господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 2: 1, 2, 4; 3, 5, 7 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 19: 2, 4, 5; 6, 8 — садиба XIV ст. на середньовічному городища в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 11: 1, 2; 15: 1, 2; малюнок автора

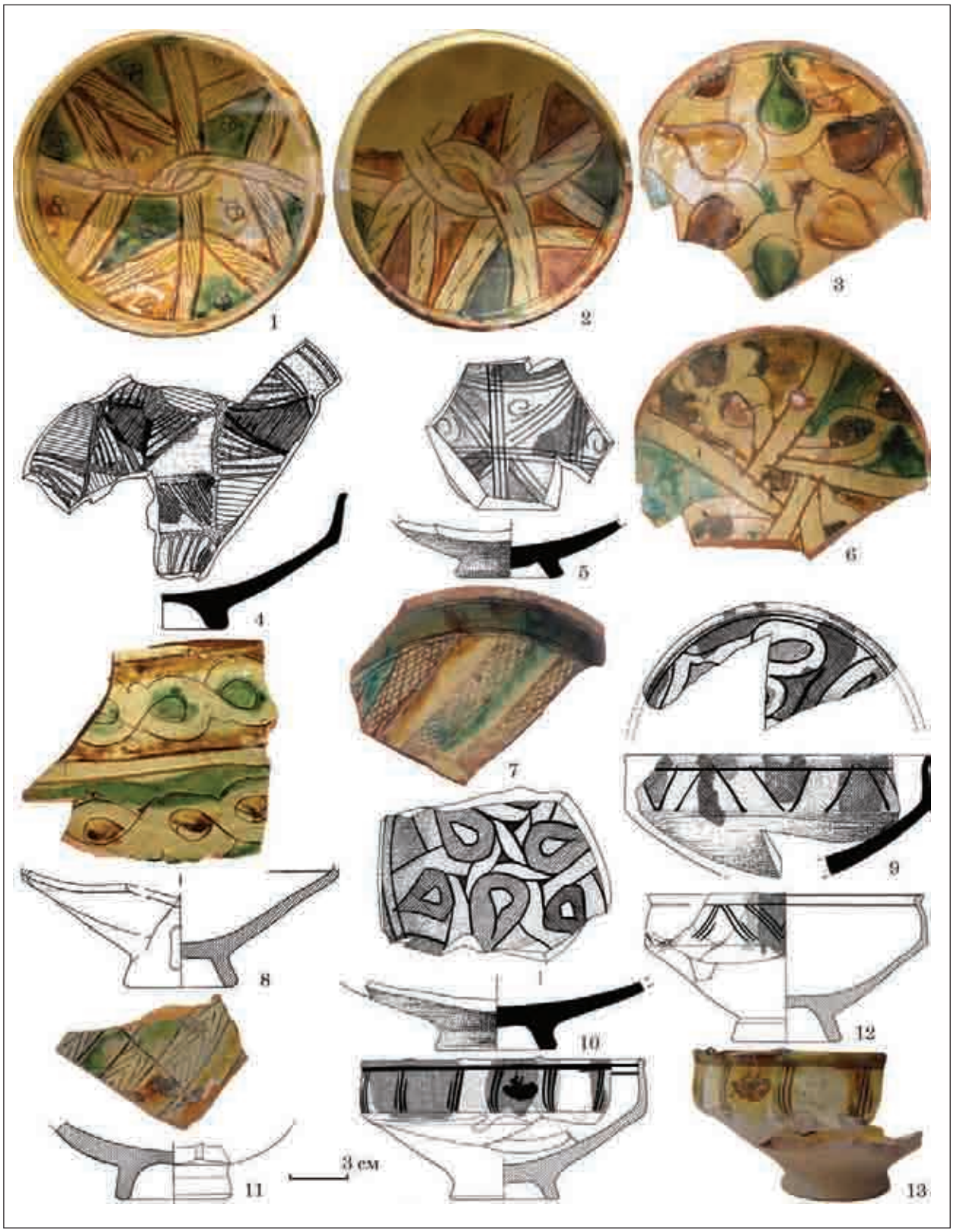

Рис. 36. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1, 2 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), розкопки М. Г. Крамаровського 1980 р. (фото з сайту https://theofilakt.livejournal.com/89314.html, дата звернення 22.08.2017); 3, 6, 7 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 рр. (за: Баранов 2004, рис. 4: 4; 6: 2) та 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/105); 4, 5, 9 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, 63, табл. 20: 3; 21: 1; с. 153, табл. 1: 2; 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 22: 2; 10 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 154, табл. 36: 1; 11, 12, 13 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988, 1991 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/бн, Ал-88/67, Ал-91/81); малюнок автора

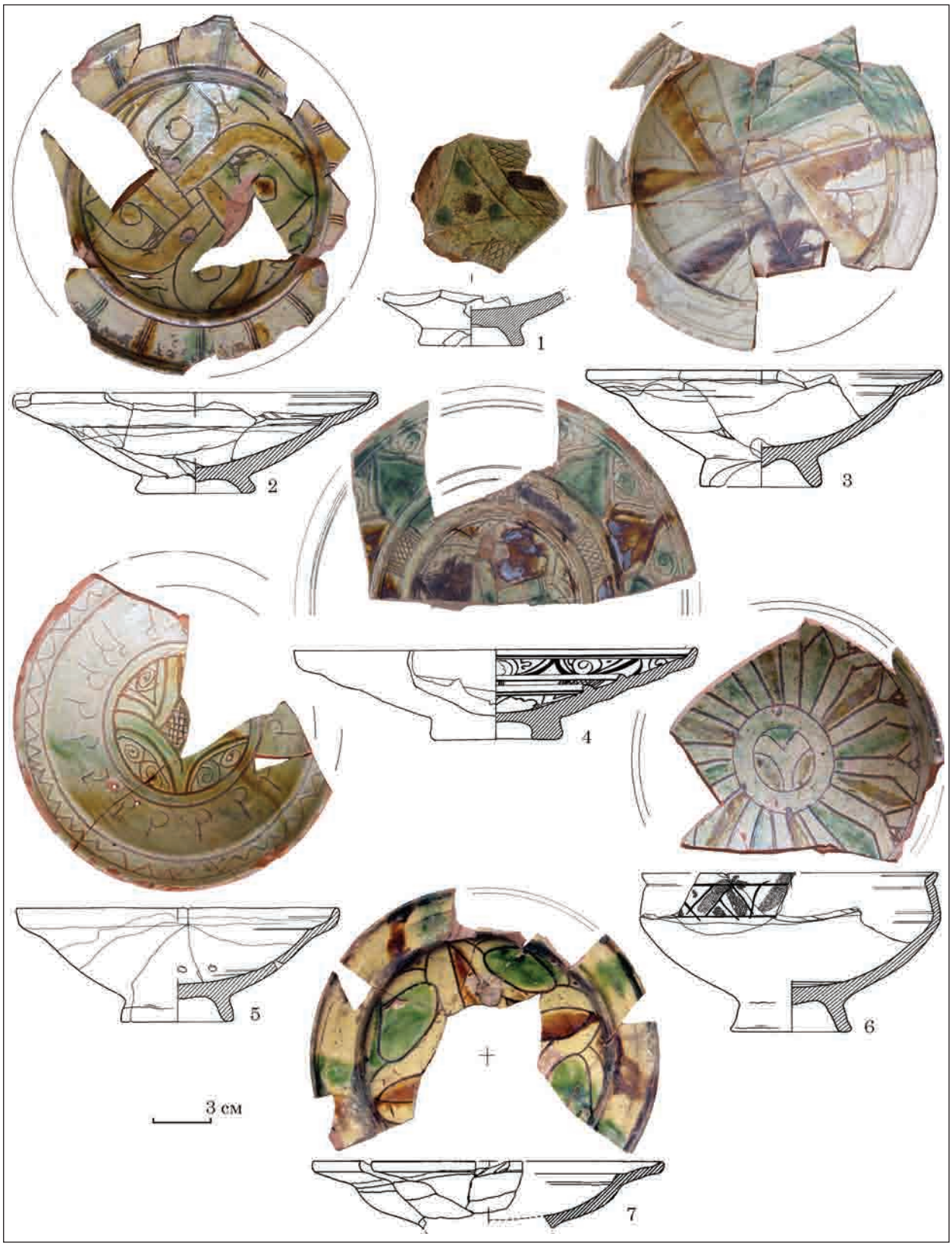

Рис. 37. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто, житлова забудова XIV—XV ст. городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1985—1988 і 1991 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/351, Ал-88/796, Ал-86/бн, Ал-91/168, Ал-88/40, Ал-85/546; Ал-87/428); малюнок автора

дослідниці Веронік Франсуа розповсюдження схожого керамічного декоративного стилю на теренах від Кавказу до Сирії та Криму може бути пов'язане з міграціями вірменських та грузинських гончарів під час монгольських завоювань (François 2003, p. 321—322).

Представницька також серія посудин відкритої форми з центральним медальйоном, за-

повненим різноманітними декоративними композиціями (абстрактні геометрично-рослинні орнаменти, зображення міфічних істот та ін.) в оточенні радіальних смуг зеленої, коричневої чи марганцевої фарби, що нанесені по неглибоким жолобкам (рис. 35: 1—4). Вони добре відомі в комплексах 1350—1360-х рр. XIV ст. в Азаку (Масловский 2017, с. 485, рис. 9; 21). Декілька цілих форм походить з господарської ями в районі так званого храму Діви Марії в Судаку (Баранов, Майко 1998, рис. 2: 1, 2, 4), окремі фрагменти — з південнобережних пам'яток (Тесленко и др. 2017, цв. вст. 19: 4). Один уламок знайдено в Володимирі-Волинському (Коваль 2010, ил. 52: 2).

Окремо слід відзначити напівсферичні чашки, внутрішнє поле яких займає стилізоване зображення квітки лотосу з видовженими пелюстками та серединою, виділеною парою концентричних кілець (рис. 34: 8, 11). Оглянуті екземпляри відносяться до підгрупи «Солхат», детальна хронологічна позиція їх поки що не визначена. Серія скоріше за все не обмежувалася лише посудинами відкритої форми. Уламок глека ПСК зі стилістично близьким декором знайдено в золотоординському Маджарі (Волков 2016, рис. 65: 6).

З третьої чверті XIV ст. поширюються чаші середнього розміру, які об'єднує подібний декор зовнішньої поверхні вертикального борту. Він складається з горизонтального ряду розміщених зигзагом парних ліній або овалів, ритмічно розмальованих жовто-коричневою та зеленою фарбами (рис. 36: 9, 12; 37: 6) (Масловский 2017, с. 486, рис. 12: 4—9; 22: 3—6; 26: 1, 3; Крамаровский, Гукин 2002, с. 66—66, табл. 21: 1; 22: 2; 24) чи ряду згрупованих по дві вертикальних ліній (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 503—504, рис. 5) (рис. 36: 13). Всередині посудини прикрашені в техніці поліхромного чи монохромного сграфіто або взагалі позбавлені додаткового декору. В двох останніх варіантах полива зсередини темно-жовта чи жовто-коричнева, нерівномірно забарвлена (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 503—504, рис. 5) (рис. 36: 12, 13). Такі вироби відомі також серед продукції Чембало, близької за характеристиками сировини до виробів ПСК (Гинькут 2014, с. 316, рис. 6: F-12).

У декорі внутрішньої поверхні поліхромного варіанту застосовувалися центричні, концентричні, радіальні, сегментні та суцільні композиції, в яких переважають геометричні або рослинно-геометричні мотиви, окремі з яких зустрічаються і на монохромній кераміці. Зрідка трапляються зооморфні зображення (переважно птахи) (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 501—502, рис. 2). Серед найбільш поширених елементів орнаменту всередині посудин відзначмо вже згадувані каплеподібні фігури (бутони квітки лотосу?), розміщені навколо шестигранника чи трикутника (рис. 36: 3, 10), двострічкові плетінки (рис. 36: 6, 8), складні плетінки із заштрихованих смуг (рис. 36: 1, 2) [1], паралельні смуги з густим сітчастим штрихуванням (рис. 36: 7), стилізоване зображення квітки лотосу на все поле (рис. 37: 6) тощо. В цілому малюнки дещо схематичні і недбалі, якихось значущих для детальної хронології серій серед них поки що не відзначено (Масловский 2017, с. 486, рис. 12: 4—9; 22: 3—6; 26: 1—3; Романчук, Перевозчиков 1993, рис. 15; 16; 18; 21: 68).

Серед поширених мотивів, почасти відомих в монохромних варіаціях, залишаються орнаментальні пояси, утворені рядом спіралей та напівпальмет чи зигзагом з мигдалеподібних пелюсток (рис. 34: 9, 10), комбінації з заповнених хвилястою лінією чи заштрихованих стрічок (рис. 36: 11; 37: 1, 3), чотирипелюсткові розетки (рис. 35: 2, 5, 8; 37: 7), «вузол щастя» (рис. 37: 2) та ін.

Близькі стилістичні паралелі в орнаментації поліхромної кераміки Криму, як вже зазначалося, зустрічаються від Кавказу до Східного та Північно-Східного Середземномор'я. Так, до наведених вище прикладів додамо шаховий орнамент з варіаціями заповнення розділених діагоналлю клітинок (рис. 36: 4, 5), який знаходить аналогії серед кіпріотських виробів (Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 165, N 342). Дещо раніше близькі декоративні схеми широко застосовувалася і на Кавказі (Майсурадзе, 1954, табл. 22: 2181; Мицишвили 1979, табл. XXXVI). Тут, окрім того, відомі поширені в монохромному та поліхромному декорі кримської кераміки варіації з N-подібними фігурами та чотирипелюстковими розетками з вузькими видовженими пелюстками, каплеподібні фігури тощо (Майсурадзе, 1954, табл. 18: № 2313, 2460; Мицишвили 1979, табл. XXIII; XXX; LVII: 2; LVIII: 2; Кудрявцев 1981, с. 88, рис. 7: 7; Достиев 2017, рис. 19: 10; 20: 5). Детальний аналіз таких паралелей та визначення можливих векторів кроскультурних впливів безумовно потребує окремого дослідження.

Наприкінці слід відзначити вироби з аморфними плямами та потьоками підфарбованої глазурі, що зрідка нанесені на гравійований малюнок та не співпадають з його контурами. Ця манера розфарбування сграфіто не отримала поширення на півострові. Одна реконструйована тарілка походить з шару середини — третьої чверті XIV ст. на городищі в Алушті (рис. 37: 5). Проте мотиви гравійованого орнаменту цілком типові для синхронних монохромних виробів.

Загалом техніка поліхромного сграфіто, так само як і монохромного, набула подальшого розвитку на півострові (Тесленко 2010, с. 226—

1. Аналогічно декорована чаша походить з однієї зі сміттєвих ям Азаку, датована 1363—1381 рр. (Белинский, Масловский 2007, с. 328—330, рис. 11: 1).

230; Teslenko 2015). Потрійна кольорова гамма в поєднанні з гравіюванням зустрічається в декорі кримської кераміки до першої чверті XV ст., в той час як подвійна — з зеленого та коричневого кольорів — продовжує використовуватися до кінця третьої чверті XV ст. [1] та навіть довше, вже після підкорення Криму Османами (Тесленко 2010, с. 226—228; 2012, с. 229; Алядинова, Тесленко 2015, с. 169—171). Хоча в Османську епоху (1475 р. — остання чверть XVIII ст.) місцеве виробництво полив'яної кераміки зазнало суттєвих змін (Алядинова, Тесленко 2015, с. 168—175; Алядинова и др. 2015, с. 486—487).

Підводячи підсумок розгляду групи кераміки ПСК відзначимо, що саме такі керамічні вироби завоювали ринки Таврики та в великій кількості потрапляли в усі куточки Золотої Орди і Руські землі починаючи з другої половини XIII і протягом майже всього XIV ст. Як вважається, гончарні технології та декоративний стиль кримської кераміки мали певний вплив на розвиток декоративного гончарства в інших регіонах Улуг Улусу, що знайшло особливо яскраве відображення в стилістиці декору полив'яних виробів Азаку (Масловский 2012b; 2017, с. 486), а також ремісничих центрів в Подунав'ї, Придністров'ї та Поволжі (див., напр. Stănică 2009, p. 411—420; Полевой 1969, с. 141—177; Абызова и др. 1981, с. 51—70; Федоров-Давыдов 1994, с. 135—137; Булатов 1976, с. 98).

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи питання керамічного виробництва в Криму, слід звернути увагу на результати археометричних досліджень кераміки означеного періоду, які велися в двох напрямках: фізико-хімічні дослідження формувальних мас та спектральний аналіз поливи.

Найбільш масштабні роботи в першому напрямку проведено в Лабораторії археометрії і археології Французького національного дослідницького центру (CNRS UMR 5138) в Ліоні під керівництвом доктора С. Й. Ваксман [2]. Тут вивчено більше трьох сотень зразків місцевого та імпортного полив'яного посуду з розкопок Кафи (Феодосія), Солдаї (Судак), Фуни, Херсонеса (Севастополь), корабельної аварії поблизу селища Новий Світ, Лусти (Алушта) і Чембало (Балаклава). Ці дослідження виявилися досить інформативними завдяки відпрацьованій і неодноразово перевіреній на практиці методиці, значній кількості відібраних зразків та наявності в розпорядженні лабораторії представницької бази даних по хімічному складу кераміки з інших пунктів Причорноморського і Середземноморського регіонів.

В результаті вдалося перевірити деякі припущення щодо походження імпорту, висловлені на основі візуальних спостережень і з точністю до виробничого центру визначити місце виготовлення окремих груп привозного полив'яного посуду, позбавиться від певних неправильних інтерпретацій, а також виділити гомогенні групи імпорту, точне походження яких ще належить з'ясувати (Waksman et al. 2009; 2014, p. 408, 414, fig. 15; Waksman, François 2004—2005; Waksman, Romanchuk 2007; Waksman, Teslenko 2010).

Крім того, значну увагу було приділено вивченню формувальних мас саме місцевої гончарної продукції. В 2013—2014 рр. проводилися хімічні дослідження сировини гончарних осередків середньовічного городища Луста (Алушта) (27 зразків) та фортеці Чембало (Балаклаві) (32 зразки), а також керамічних виробів групи ПСК з розкопок обох пам'яток (24 зразки) [3]. В результаті вдалося з'ясувати специфіку їх хімічного складу. З одного боку, отримані характеристики дозволили виявити вироби обох майстерень в керамічних комплексах інших об'єктів (продукцію Алушти — на Фуні і в Чембало, продукцію Чембало — в Херсонесі) (Waksman, Ginkut 2015; Teslenko, Waksman 2016). З іншого боку, при порівнянні сировини різних гончарних районів Криму виявилося, що глини майстерень Чембало, Кафи, Херсонесу та його околиць [4] не тільки схожі за візуальними ознаками у випаленому черепку,

1. Про специфічні риси та хронологічні особливості поліхромної кераміки XV ст. див. Тесленко 2010, с. 226—228, рис. 2; 4; 2012, с. 229—232, рис. 1.
2. Спроби якихось фізико-хімічних досліджень полив'яної кераміки Південно-Східного Криму робилися також у 2012—2013 рр. по одному з науково-дослідних проектів під керівництвом С. Г. Бочарова, однак підсумки робіт були представлені лише у вигляді коротких повідомлень, тому складно оцінити дослідницькі методи та їх результативність (Бочаров и др. 2013; Bocharov, Maslovskiy 2015, p. 604).
3. Дослідження виконувалися в рамках франко-українського проекту «Кераміка Криму як індикатор Причорноморсько-Середземноморських культурно-економічних зв'язків» («Les céramiques de Crimée [14th—15th s.] Comme indicateurs des relations culturelles et économiques entre mer Noire et Méditerranée») (28229UM). за програмою міжнародного співробітництва Україна-Франція (PAI DNIPRO) в 2013—2014 рр. за підтримки Міністерства національної освіти, Міністерства вищої освіти і наукових досліджень Франції і Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України. Керівники — Dr. S. Y. Waksman і к. і. н. І. Б. Тесленко.
4. Оскільки в Херсонесі виразні сліди виробництва не виявлені, за зразки його продукції умовно були прийняті дворучні глеки-амфори з внутрішньої горбистою поверхнею, рибальське грузило, кераміди і група полив'яних посудин відкритої форми, що збігалися з ними за візуальними характеристиками черепка і хімічним складом сировини (Waksman, Romanchuk 2007, p. 384—385, 387).

але також є близькими за хімічним складом. У той самий час продукція алуштинської майстерні істотно відрізняється від них по аналогічним показникам. Це пояснюється присутністю на заході і сході Криму глин з однієї міоценової формації, що перетинають півострів приблизно в широтному напрямку, досягають узбережжя в районі Херсонеса з одного боку і околиць Феодосії і Керчі з іншого, частково оминаючи його південну частину (Waksman, Ginkut 2015, p. 722—723; Waksman, Romanchuk 2007, p. 389).

Таким чином полив'яна кераміка, яка зараз за візуальними характеристиками визначається як група ПСК, не обов'язково може походити виключно з Південно-Східного Криму, оскільки за цим показником її досить складно відрізнити від продукції, наприклад, Чембало або району Херсонеса. Незначні відмінності спостерігаються лише за хімічними складовими (Waksman, Ginkut 2012, p. 722—723) або за технологічними і стилістичними особливостями готових виробів. Одночасно група Алушта досить виразна за візуальними та хімічними показниками, тому її не слід об'єднувати з групою ПСК, як це, наприклад, пропонує А. М. Масловський (Масловский 2012 с, с. 13).

Роботи другого напрямку були націлені на вивчення хімічного складу полив Візантії, Північного Причорномор'я і золотоординського Поволжя. Результати цих досліджень ґрунтовно проаналізовані та підсумовані В. Ю. Ковалем (Коваль 2010, с. 31—36; 2017). Ним, для перевірки отриманих раніше даних (Булгаков 2005), було проведено додаткове вивчення 42 зразків поливи з пам'яток Криму, Поволжя і Русі. Для порівняння залучалися проби іспанської та італійської майоліки XIV—XV ст. і напівмайоліки з Волзької Булгарії (Коваль 2010, с. 31—36; 2017). У результаті Володимир Юрійович дійшов висновку про загальну специфіку сировини і рецептури для глазурі Візантії, Північного Причорномор'я і золотоординського Поволжя, яка значно відрізнялася від західно-середземноморських полив XV ст. Дослідник також зазначає, що на наявній нині базі «*…не можна будувати надійні висновки про існування всередині візантійсько-причорноморської рецептури приготування свинцевих полив будь-яких локальних традицій*» (Коваль 2010, с. 36—37). Проте, безумовно, проведена робота дуже корисна для з'ясування технологій виготовлення середньовічних полив в Причорноморському регіоні і оцінки перспектив майбутніх вишукувань в означеному напрямку.

ВИСНОВКИ

Отже, виходячи з наведених даних, очевидно, що виготовлення полив'яного посуду в Криму почалося найвірогідніше в південно-східній частині півострова близько останньої чверті XIII ст., принаймні не раніше кінця 1260-х років. Серед найбільш раннього з відомих осередків відзначимо гончарне поселення Бокаташ II, проте його полив'яна продукція, за виключенням можливо лише відтиснутих в формі виробів, не набула значного поширення. Щодо більш раннього полив'яного виробництва в Херсоні вагомих доказів поки що не знайдено.

У цілому на території середньовічного Криму наразі достеменно локалізовано щонайменше 10 гончарних майстерень, які випускали полив'яний посуд. 8 з них розташовані в п'яти середньовічних містах півострова: 2 — в Кафі (1345—1352 — 1380-ті рр. і 1420-х рр. — кінець XV ст.), 2 — в Солдаї («золотоординська» доба та XIV—XV (?) ст.), не менше 2 — в Солхаті («золотоординська» доба і 1320 — 1350—1360-ті рр.) та по одній в Алушті (близько другої третини XIV ст.) і Чембало (друга половина XIV — третя чверть XV ст.). Ще 2 чи більше таких майстерень виявлено на селищі гончарів Бокаташ II поблизу Солхату (остання чверть XIII — 1330—1340-і рр.). Визначено візуальні і в деяких випадках археометричні характеристики їх продукції. Це, в свою чергу, надало змогу оцінити як обсяги самого виробництва окремих майстерень (зокрема в Алушті, Чембало, Бокаташі), так і в загальних рисах визначитися з географією, масштабами та динамікою торгівельного обороту полив'яних виробів з Криму.

Стала очевидною локальна специфіка полив'яного керамічного виробництва різних районів і навіть окремих населених пунктів Криму, проте нагальною залишається деталізація її в часі і просторі. У зв'язку з цим, як і раніше є актуальними публікації матеріалів розкопок великих міських центрів (Кафи, Судака, Солхата), що були, як вважається, основними виробниками і постачальниками керамічної продукції на ринок в означений період, а також локалізація інших майстерень, про існування яких зараз можна здогадуватися лише за окремими ознаками (наразі артефакти, що можуть бути пов'язані з виробництвом глазурованого посуду відомі не менш ніж в 6 пунктах).

Аналізуючи матеріали кримських осередків, слід відзначити, що тут ми маємо змогу на початковому етапі розвитку цього ремесла спостерігати прояви культурних традицій різних регіонів Причорномор'я та Середземномор'я. Деякі з них досить виразні і свідчать про походження майстрів, що стояли у витоків розвитку цієї галузі декоративно-прикладного мистецтва в Таврицi, з Балкан (Алушта, Чембало?), Анатолії (Солхат, Сугдея? Бокаташ?) [1], Закав-

1. Зауважимо, що значний вплив сельджуцького декоративного стилю помітний також і в форму-

каззя (Солхат, Кафа?, Чембало?), Східного Середземномор'я (Кафа, Чембало) а можливо і Центральної Азії (Бокаташ?) чи Італії (Кафа, Чембало). Згодом ця індивідуальність поступається стандартизації виробництва. Відзначено також спільні риси в гончарстві деяких майстерень, наприклад, Бокаташу, Солхату, Судаку, що виготовляли «штамповану» кераміку. Тобто їх організатори, скоріш за все, походили з близького культурного середовища.

Значних масштабів виробництво полив'яного посуду в Криму сягає з другої чверті XIV ст. У цей час воно стає товарним, націленим на широкий ринок, який, судячи з географії знахідок, охоплював переважно терени Джучидської держави та меншою мірою суміжні землі. До того ж в деяких випадках вдалося відстежити динаміку поставок кримської кераміки в центральні райони Золотої Орди. Наприклад, відмічено різке скорочення кримського імпорту в Поволжі після 1330—1340-х рр. Це, ймовірно, було обумовлено низкою політичних та соціально-економічних причин, що викликали труднощі в міжнародній і регіональній торгівлі (Кубанкин, Масловский 2013, с. 137).

Як вважається, протягом кінця XIII — першої третини XIV ст. серед імпорту переважають вироби з ознаками, характерними для підгрупи «Солхат», а починаючи з 1330—1340-х рр. першість в керамічних комплексах поступово переходить до підгрупи «Кафа» та зберігається за нею ще більш ніж століття. Дійсно, цілком логічно початок підйому в Кафі гончарного ремесла віднести до часів не раніше другої чверті XIV ст., коли генуезцям вдалося вже більш-менш надійно закріпити свої позиції в факторії, що ознаменувалося реалізацією плану відновлення Кафи, та початком зведення кам'яних оборонних рубежів навколо міста (Бочаров 1998). Хоча, безумовно, питання співвідношення виробів групи ПСК з конкретними гончарними осередками, так само як і походження гончарів, ще потребує подальшого ретельного вивчення.

Таким чином, підводячи підсумок, ще раз відзначимо, що для керамічного ремесла Криму часів Улуг Улусу притаманний яскравий калейдоскоп різноманітних технік та стилів з виразними локальними особливостями, серед яких добре помітні візантійсько-балканські, анатолійські, східно-середземноморські, кавказькі паралелі. Деякі з започаткованих в цей період традицій керамічного декоративного мистецтва надалі були втрачені в круговерті буремних подій та в умовах нових торгівельно-економічних реалій, що склалися протягом останньої третини XIV ст. Інші в різній мірі вплинуть на формування вже більш стандартизованого декоративного стилю місцевої полив'яної кераміки другої половини XIV—XV ст.

Для подальшого плідного вивчення керамічного виробництва Криму XIII—XV ст. та Північного Причорномор'я взагалі, одними з нагальних завдань залишаються публікації матеріалів розкопок пам'яток, у тому числі музейних колекцій кераміки, а також продовження археометричних досліджень продукції середньовічних гончарних осередків.

ванні нової архітектурної стилістики на території Криму протягом другої половини XIII—XIV ст. (Айбабина 2001, с. 174—177). Носіями його, як і анатолійського стилю в керамічному ремеслі, могли бути малоазійські вірмени.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н. 1982. Гончарная мастерская на поселении XIV в. у с. Костешт. *Археологические исследования в Молдавии (1977—1978)*. Кишинев, с. 160-171.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л., Ушаков, С. В. 2010. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008—2009 гг.* Санкт-Петербург; Симферополь: Государственный Эрмитаж.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л., Ушаков, С. В. 2012. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г.* Санкт-Петербург; Симферополь: Государственный Эрмитаж.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л. 2015. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало: 1345—1475 гг.). *Таврические студии. Исторические науки*, 7, с. 12-18.

Айбабин, А. И. 1991. Основные этапы истории городища Эски-Кермен. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, II, с. 43-51.

Айбабин, А. И. 2014. О дате разрушения городища на плато Эски-Кермен. *Античная древность и средние века,* 42, с. 215-227.

Айбабина, Е. А. 1988. Оборонительные сооружения Каффы. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 67-81.

Айбабина, Е. А. 1991. Двухапсидный храм близ крепости Фуна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Византийская Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 194-205.

Айбабина, Е. А. 2001. *Декоративная каменная резьба Каффы XIV—XVIII вв.* Симферополь: Сонат.

Айбабина, Е. А. 2005. Керамика из раскопок золотоордынского поселения близ Феодосии. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 229-246.

Алексеенко, Н. А. 1996. К вопросу о деятельности Херсонесского монетного двора в XIII столетии. *Херсонесский сборник,* VII, с. 187-191.

Алядинова, Д. Ю., Тесленко, И. Б. 2015. Некоторые древности османского периода из селения Алушта. В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Terra Alustiana MMXI: сборник научных трудов по материалам X научной конференции посвященной 110-летию города Алушты и 1460-летию со времени основания крепости*. Симферополь: Антиква, с. 157-199.

Алядинова, Д. Ю., Тесленко, И. Б., Майко, В. В. 2015. Керамика из раскопок зольника османского периода в портовой части Сугдеи (по материалам ис-

следований 2010 г.). *Археологический альманах*, 33: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Е. А. Паршиной, с. 482-511.

Армарчук, Е. А., Дмитриев, А. В. Поливная посуда XIII—XIV веков из Северо-Восточного Причерноморья. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 499-512. Археологические источники Восточной Европы.

Баранов, И. А. 1983. *Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости и укреплении на берегу Кутлакской бухты близ с. Веселое в 1983 г.* НА ІА НАНУ, 1983/11.

Баранов, И. А. 1988. Главные ворота средневековой Солдаи. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 81-97.

Баранов, И. А. 1991. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Византийская Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 101-121.

Баранов, И. А. 1998. Поливная керамика XIV в. из Судака. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 21-24.

Баранов, И. А. 2004. Комплекс третьей четверти XIV века в Судакской крепости. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак: Академпериодика, с. 524-559.

Баранов, И. А., Олейник, Г. Н. 1974. *Отчет об археологических раскопках на холме Паликур на месте строительства Южного центра кинематографии в Ялте в 1974 г.* Архив Ялтинского историко-литературного музея.

Баранов, И. А., Майко, В. В. 1998. Комплекс поливной керамики XIV в. из раскопок храма Девы Марии в Сугдее. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 24-28.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 1998. Типологическая характеристика материалов раскопок участка золотоордынского Азака (г. Азов, ул. Московская, 7). *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995—1997 гг.,* 15, с. 179-252.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 2005. Импортная поливная керамика Азака. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 160-177.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 2007. Три закрытых комплекса из раскопок средневекового Азака. В: Гугуев, Ю. К. (ред.). *Средневековые древности Дона*. Москва; Иерусалим: Гешарим, II, с. 325-344.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Бочаров, С. Г. 1998. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.). В: Карпов, С. П. (ред.). *Причерноморье в средние века*. Санкт-Петербург: Алтея, с. 82-117.

Бочаров, С. Г. 2007. Рубеж XIII—XIV вв., по материалам керамического комплекса Посидима (Коктебель). В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 12-17.

Бочаров, С. Г. 2017. Поселение Посидима в Юго-Восточном Крыму и его керамический комплекс (рубеж XIII—XIV вв.). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 409-446. Археологические источники Восточной Европы.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII — конец XIV вв.). *Поволжская археология,* 1, с. 20-36.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2015. Наиболее массовые типы поливных импортов Крымского производства и некоторые вопросы торговли в Восточной Европе в XIV в. *Поволжская археология,* 4, с. 189-201.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2016. Поливная керамика с росписью марганцем (Византия и Золотая Орда). *Археология евразийских степей*, 23: Материалы первого Маджарского археологического форума (Пятигорск — Буденовск 2012), с. 20-42.

Булатов, Н. М. 1976. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов. В: Смирнов, А. П., Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Средневековые памятники Поволжья*. Москва: Наука, с. 73-107.

Булгаков, В. В. 2005. Глазури северопричерноморской поливной керамики XIII—XV вв. (Предварительные результаты). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 359-378.

Бяшимова, Н. С. 1989. *Поливная керамика Южного Туркменистана*. Ашхабад: Ылым.

Веймарн, Е. В. 1968. О двух неясных вопросах средневековья Юго-Западного Крыма. В: Домбровский, О. И. (ред.). *Археологические исследования средневекового Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 45-82.

Волков, И. В. 1992. *Керамика Азова XIV—XVIII вв. (классификация и датировка)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Волков, И. В. 2005. Поливная керамика комплекса Кабарди. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 122-159.

Волков, И. В. 2007a. Поливная керамика Маджара. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 33-42.

Волков, И. В. 2007b. Поливная керамика могильника Черный Ерик-1. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 26-32.

Волков, И. В. 2016. Керамика золотоордынского города Маджара. *Археология евразийских степей*, 23: Материалы первого Маджарского археологического форума (Пятигорск — Буденовск 2012), с. 139-222.

Георгиева, С. 1974. Керамиката от двореца на Царевец. В: Миятев, Кр. (ред.). *Царевград Търнов:*

дворец на българските царе през Втората българска държава: Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. София: БАН, 2, с. 7-186.

Георгиева, С. 1985. Грънчарство. В: Михайлов, С. (ред.). *Средновековният Червен*: Цитаделата на града. София: БАН, 1, с. 133-164.

Гаврилов, А. В., Майко, В. В. 2014. *Средневековое городище Солхат — Крым (материалы к археологической карте города Старый Крым)*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 257-287.

Герцен, А. Г., Землякова, А. Ю., Науменко, В. Е., Смокотина, А. В. 2006. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XII, с. 371-494.

Гинькут, Н. В. 2001. Поливная керамика XIV—XV вв. из раскопок «консульской церкви» Чембало. В: Бабинов, Ю. А. (ред.). *Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе: сборник научных трудов*. Севастополь: Вебер, с. 53-60.

Гинькут, Н. В. 2005. Византийские и восточные традиции в культуре генуэзской крепости Чембало (Крымский полуостров) по данным поливной керамики. In: Solomon, F. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iaşi: Trinitas, с. 495-512.

Гинькут, Н. В. 2014. Производство поливной во второй половине XIV — середине XV вв. керамики в крепости Чембало. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 311-344.

Голофаст, Л. А. 2008. Ремесла и промыслы Херсона в XIII в. (по находкам из слоя пожара). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XIV, с. 345-384.

Голофаст, Л. А. 2009. Градостроительный облик Херсона в XIII веке. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XV, с. 275-377.

Голофаст, Л. А., Рыжов, С. Н. 2003. Раскопки квартала X в северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, X, с. 182-260.

Гончаров, Е. Ю. 2011. «Стремявидная» тамга — тамга Берке? (Джендский вклад в нумизматику Крыма). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки, с. 58-65.

Даниленко, В. Н., Романчук, А. И. 1969. Поливная керамика Мангупа. *Античная древность и средние века,* 6, с. 116-138.

Дергачева, Л. В., Зеленко, С. М. 2008. Монеты Трапезунда с кораблекрушения XIII века в бухте поселка Новый Свет. *Сугдейский сборник,* III, с. 425-439.

Джаббаров, И. М. 1971. Ремесло узбеков Южного Хорезма в конце XIX — начале XX веков (историко-этнографический очерк). *Среднеазиатский этнографический сборник*, 3: Занятия и быт народов Средней Азии, с. 72-146.

Джанов, А. В. 1998. Гончарные печи XIV—XV вв. на посаде Сугдеи. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 82-89.

Дмитриенко, В. Н., Масловский, А. Н. 2006. Комплекс 1310-х годов из раскопок Азака. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г.*, 22, с. 231-257.

Достиев, Т. М. Поливная керамика средневекового города Шамкир. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века.* Кишинев: Stratum, 2, с. 639-674. Археологические источники Восточной Европы.

Ельников, М. В., Тихомолова, И. Р. 2017. Тисненая керамика городища Большие Кучугуры. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века.* Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 353-362. Археологические источники Восточной Европы.

Залесская, В. Н. 2011. *Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX—XV веков. Каталог коллекции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Залесская, В. Н. 2014. Византийская поливная керамика в литургическом контексте. В: *Поливная керамика Причерноморья — Средиземноморья как источник по изучению Византийской цивилизации.* Тезисы докладов. Севастополь, 5—8 сентября 2014 г. Севастополь, с. 47-50.

Залесская, В. Н., Крамаровский, М. Г. 1990. *Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII—XIV веков*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Заурова, Е. З. 1962. Керамические печи VII—VIII вв. на городище Гяур-Кала Старого Мерва. *Труды ЮТАКЭ*, XI, с. 174-216.

Зеленко, С. М. 1999. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Черном море в 1997—99 гг. *Vita Antiqua,* 2, с. 223-234.

Зеленко, С. М. 2008. *Подводная археология Крыма*. Киев: Стилос.

Зеленко, С., Морозова, Я. 2012. Редкие товары и тарная керамика в морской торговле 13 века в бассейне Черного моря. В: Гендлек, Л., Кшижовский, Т., Михальский, М. (ред.). *Regiones euxinum spectantes. Культурные, этнические и религиозные отношения на протяжении веков*. Краков, с. 187-202.

Зеленко, С., Тимошенко, М. 2011. Торговые отношения между Анатолийским регионом и Таврикой в Поздневизантийский период. *Археологія і давня історія України,* 6, с. 121-126.

Зильманович, И. Д., Крамаровский, М. Г. 1992. Солхат — Крым: Ремесленная мастерская на объекте XII. В: *Отчетная археологическая сессия. Краткие тезисы докладов. Июнь 1992 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 7-8.

Золотарев, М. И., Коробков, Д. Ю., Ушаков, С. В. 1998. Кладовая дома XIII века в северо-восточном районе Херсонеса. *Херсонесский сборник,* IX, с. 182-194.

Золотая Орда. История и культура. Каталог выставки. 2005. Санкт-Петербург: Славия.

Ибрагимов, Б. И. 2000. *Средневековый город Киран*. Баку; Москва.

Иванов, А. В., Савеля, О. Я., Филиппенко, А. А. 1998. Комплекс поливной керамики средневекового Кадыкоя. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи*

Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.). Симферополь: Каламо, с. 108-112.

Исмизаде, О. Ш. 1964. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г. *Материальная култура Азербайджана*, V, с. 5-130.

Йосифова, М. 1982. Средновековна керамика от Калиакра. *Археология*, 3—4, с. 58-71.

Кирилко, В. П. 2005a. *Крепостной ансамбль Фуны 1423—1475 гг.* Киев: Стилос.

Кирилко, В. П. 2005b. К вопросу об авторской идентификации некоторых средневековых керамических изделий. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.,* Киев: Стилос, I, с. 349-358.

Козырь, И. А., Боровик, Т. Д. 2017. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Кишинев: Stratum, 2, с. 335-352. Археологические источники Восточной Европы.

Коваль, В. Ю. 2002. Керамика Восточного Крыма в средневековой Руси. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: материалы научной конференции (Судак, 16—22 сентября 2002 г.).* Киев; Судак: Академперіодика, с. 127-128.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII вв*. Москва: Наука.

Коваль, В. Ю. 2017. Глазури причерноморских средневековых посудных майолик: химический состав по данным спектрального анализа. В: Бочаров, С. Г. , Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 725-738. Археологические источники Восточной Европы.

Кокорина, Н. А. 1986. О технике билярского гончарства. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Посуда Биляра*. Казань: ИЯЛИ КФ АН СССР, с. 53-61.

Кокорина, Н. А. 2006. Гончарное производство Волжской Булгарии X — начала XIII веков: становление и развитие. *Материалы и исследования по археологии Поволжья*, 3: Средневековая археология Евразийских степей, с. 108-157.

Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1901. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии,* 1, с. 1-55.

Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1902. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии,* 2, с. 1-39.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре*. Киев: Наукова думка.

Крамаровский, М. Г. 1989. Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII—XIV вв. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 141-157.

Крамаровский, М. Г. 1991. Гончарные печи Солхата. К итогам полевого сезона 1990 г. В: *Отчетная археологическая сессия Государственного Эрмитажа за 1990 год. Краткие тезисы докладов научной конференции*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 19-23.

Крамаровский, М. Г. 1996. Три группы поливной керамики из Северного Причерноморья. В: *Византия и византийские традиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 96-116.

Крамаровский, М. Г. 2005. Городские ремесла. Гончарство как ремесло и искусство. В: *Золотая Орда. История и культура*. Каталог выставки. Санкт-Петербург: Славия, с. 137-147.

Крамаровский, М. Г. 2009. Редкая сельджукская (?) лампа XII — начала XIII в. из пригорода Солхата. *Античная древность и средние века*, 39: К 60-летию доктора исторических наук, профессора В. П. Степаненко, с. 301-313.

Крамаровский, М. Г. 2012. *Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия*. Санкт-Петербург: Евразия.

Крамаровский, М. 2016. Крым и Рум в XIII—XIV столетиях (Анатолийская диаспора и городская культура Солхата). *Золотоордынское обозрение*, 1, с. 55-88.

Крамаровский, М. Г., Зильманович, И. Д. 1993. Работы на городище средневекового Солхата в Крыму в 1992 году. В: *Отчётная археологическая сессия* (за 1992 г.). Май 1993 г. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 21-22.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2002. *Золотоордынское поселение Кринички (результаты полевых исследований).* Материалы Старокрымской археологической экспедиции: Раскопки в Старом Крыму в 1998—2000 гг. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, I.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2004. *Поселение Бокаташ II (результаты полевых исследований Золотоордынской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2001—2003 гг.).* Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, II.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2006. *Поселение Бокаташ II (результаты полевых исследований Золотоордынской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г.).* Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, III.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2007. *Отчет об археологических исследованиях средневекового поселения Бокаташ II в 2005 г.* Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, IV.

Крамаровский, М. Г., Науменко, В. Е., Сейдалиев, Э. И. 2014. Глазурованная керамика из двух закрытых археологических комплексов XIV в. в медресе Солхата (по материалам исследований 2013 г.). В: *Международный научный семинар «Поливная керамика Причерноморья-Средиземноморья как источник по изучению византийской цивилизации»* (Севастополь, 5—8 сентября 2014 г.). Тезисы докладов. Севастополь, с. 64-69.

Кубанкин, Д. А., Масловский, А. Н. 2013. Предметы импорта с Увекского городища (случайные находки из фондов Саратовского областного музея краеведения). *Поволжская археология*, 3, с. 130-155.

Кудрявцев, А. А. 1981. Поливная керамика Дербента. *Материалы по археологии Дагестана*, 10: Керамика древнего и средневекового Дагестана, с. 78-109.

Курочкина, С. А. 2012. Альбарелло нижневолжских столиц Улуса Джучи. *Поволжская археология*, 1, с. 78-93.

Лавыш, К. А. Восточная и византийская поливная керамика в средневековых городах Беларуси. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века.* Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 603-624. Археологические источники Восточной Европы.

Левиатов, В. Н. 1940. *Керамика Старой Гянджи*. Баку: Аз. ФАН СССР.

Ломакин, Д. А. 2016. «Работы по исследованию золотоордынского периода в Крыму не могут быть начаты, чтобы не быть законченными»: к новейшей истории исследования сельской периферии средневекового поселения Солхат. *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время*, 12 (1). 2227-9490e-aprovr_e-ast12-1.2016.42 (Дата обращения 15 октября 2017).

Лунина, С. Б. 1962. Гончарное производство в Мевре X — начала XIII вв. *Труды ЮТАКЭ*, XI, с. 217-417.

Лунина, С. Б. 1969. Новые сборы тимуридской керамики в Южном Туркменистане. *Общественные науки в Узбекистане*, 8—9, с. 89-93.

Майко, В. В. 2008. Средневековая Посидима. Штрихи к археологическому портрету. *Сугдейский сборник*, III, с. 466-480.

Майко, В. В. 2013a. Закрытый комплекс середины XIII в. из раскопок в портовой части средневековой Сугдеи. В: Ганкевич, В. Ю., Непомнящий, А. А. (ред.). *Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма. Материалы VI Международной научной конференции (Новый Свет, 6—7 октября 2012 г.)*. Симферополь: Новый Свет, с. 185-194.

Майко, В. В. 2013b. Закрытый комплекс первой половины XIII в. в портовой части среденевековой Сугдеи. В: Алексеенко, Н. А. (ред.). *Χερσωνοσ Θεματα «империя» и «полис»*. Севастополь: Арефьев, с. 69-90.

Майко, В. В., Джанов, В. В. 2015. *Археологические памятники Судакского региона Республики Крым*. Симферополь: Ариал.

Майсурадзе, З. П. 1954. *Грузинская художественная керамика XI—XIII веков*. Тбилиси: АН Грузинской ССР.

Масловский, А. Н. 2004. Раскопки в Азове в 2003 г. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 20: 2003 г., с. 142-155.

Масловский, А. Н. 2006a. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 21: 2004 г., с. 308-472.

Масловский, А. Н. 2006b. О времени возникновения Азака. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 22: 2005 г., с. 257-295.

Масловский, А. Н. 2007. Восточнокрымский поливной импорт в Золотоордынском Азаке. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 86-87.

Масловский, А. Н. 2008. Подвал купеческого дома конца первой половины XIV века из Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 6, с. 93-124.

Масловский, А. Н. 2010. Об одной группе византийской поливной керамики кон. XIII — 1-й пол. XIV в. из раскопок золотоордынского Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8, с. 231-252.

Масловский, А. Н. 2012a. Начало производства поливной керамики в Юго-Восточном Крыму в последней четверти XIII — первой половине XIV в. *Филология и культура*, 1 (27), с. 192-196.

Масловский, А. Н. 2012b. Поливная керамика местного производства в золотоордынском Азаке. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 11: Золотоордынское время, с. 7-72.

Масловский, А. Н. 2012c. *Керамический комплекс низовьев Дона в XI—XV вв.: типология и хронология*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА РАН.

Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт в золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 455-490. Археологические источники Восточной Европы.

Масловский, А. Н., Белинский, И. В. 2007. Три закрытых комплекса из раскопок золотоордынского Азака. *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*, 2, с. 325-344.

Мицишвили, М. Н. 1976. *Из истории производства грузинской поливной керамики (XI—XVIII вв.)* (на груз. языке). Тбилиси: Ганатлеба.

Мицишвили, М. Н. 1979. *Производство поливной керамики в средневековом Тбилиси IX—XIII вв.* (на груз. языке). Тбилиси: Мецниереба.

Морозова, Я. И., Зеленко, С. М. 2012. Средневековая испанская амфора с кораблекрушения в Черном море. В: Гладких, М. І. (ред.). *1000 років візантійської торгівлі (V—XV століття)*. Київ: Чальцев, с. 83-86. Бібліотека Vita Antiqua.

Мыц, В. Л. 2005. Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV—XV вв. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 288-305.

Мыц, В. Л. 2007. Поливная керамика XIV в., как хронологический индикатор политических событий средневекового Крыма. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 88-89.

Мыц, В. Л. 2009. *Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.

Мыц, В. Л. 2015. «Крымский поход» Тимура в 1395 г.: историографический конфуз, или археология против историографической традиции. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинев: Stratum, с. 99-123. Археологические источники Восточной Европы.

Мыц, В. Л. 2016. Завоевание поздневизантийской Таврики Монголами: историко-археологический контекст катастрофы последней четверти XIII в. *Stratum plus*, 6, с. 69-106.

Науменко, В. Е., Сейдалиев, Э. И., Сейдалиева, Д. Э. 2017. Штампованная керамика Золотой Орды: история изучения. *Золотоордынская цивилизация*, 10, с. 203-210.

Недашковский, Л. Ф. 2000. *Золотоордынский город Укек и его округа*. Москва: Восточная литература РАН.

Панина, Э. Л., Волков, И. В. 2000. Штампованная керамика золотоордынских городов. В: Иневаткина, О. Н. (ред.). *Средняя Азия. Археология, история, культура.* Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. Государственный музей Востока, Москва, 14—16 декабря 2000 г. Москва: Государственный музей Востока, с. 89-91.

Паршина, Е. А. 1974. Средневековая керамика Южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1965—1969 гг.). В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Феодальная Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 56-94.

Паршина, Е. А. 2015. «Дом священника» на театральной улице Херсонеса. *Археологический альма-*

нах, 33: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Елены Александровны Паршиной, с. 17-38.

Перевозчиков, В. И. 1993. Гончарный комплекс XIV в. в котловане под домом быта «Юбилейный». *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 11: 1991 г., с. 160-223.

Петерс, Б. Г. 1975. *Отчет о работе Феодосийско-Михайловской экспедиции в 1975 г.* НА ІА НАНУ, 1975/98.

Петерс, Б. Г. 1976. *Отчет об археологических раскопках в Феодосии в 1976 г.* НА ІА НАНУ, 1976/68.

Петерс, Б. Г., Айбабина, Е. А., Катюшин, Е. А. 1976. Раскопки Феодосийской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 377-379.

Пигарёв, Е. М. 2008. *Гончарное производство золотоордынского города Сарая (Селитренное городище).* Автореферат диссертации канд. ист. наук. МарГУ.

Пигарёв, Е. М. 2015. *Гончарное производство золотоордынского города Сарай* (*Селитренное городище*). Йошкар-Ола: МарГУ. Матерериалы и исследования по археологии Поволжья, 7.

Полевой, П. П. 1964. Поливная керамика из раскопок гончарного района на поселении XIV в. у с. Костешты. В: Зеленчук, В. С. (ред.). *Материалы и исследования по археологи и этнографии Молдавской ССР*. Кишинев: Картя молдовеняскэ, с. 166-181.

Полевой, П. П. 1969. *Городское гончарство Прутo-Днестровья в XIV веке. По материалам раскопок гончарного квартала на поселении Костешты.* Кишинев: АН МССР.

Полубояринова, М. Д. 2008. Торговля Болгара. В: Старостин, П. Н. (ред.). *Город Болгар*: *Культура, искусство, торговля.* Москва: Наука, с. 26-102.

Пьянков, А. В. 2007. Поливной кувшин из погребения знатного адыга у х. Суповского в Адыгее. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.).* Тезисы конференции. Ялта, с. 94-97.

Романчук, А. И. 1997. Херсон XIV в.: каким могли видеть свой город херсониты. В: Мещеряков, В. Ф. (ред.). *Античный мир Византия*. Харьков: Бизнес Информ, с. 272-289.

Романчук, А. И. 1999. Глазурованная керамика поздневизантийского Херсона: к вопросу о гибели города в XIII или XIV в. *Античная древность и средние века*, 30, с. 187-202.

Романчук, А. И. 2000. *Очерки истории и археологии византийского Херсона.* Екатеринбург: УрГУ.

Романчук, А. И. 2002. Блюда с изображением конных и пеших воинов из раскопок в Херсонесе (сосуды типа «Zeuxippos Ware»). *Античная древность и средние века*, 33, с. 128-138.

Романчук, А. И. 2003a. *Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. Портовый район.* Екатеринбург: УрГУ.

Романчук, А. И. 2003b. Кувшины и миски из слоя пожара XIV в. Херсонесского городища (сочетание техники сграффито и шамплеве). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, X, с. 261-276.

Романчук, А. И., Перевозчиков, В. И. 1990. Глазурованная керамика из Азова (херсоно-азакские параллели в орнаментике). В: Поляковская, М. А. (ред.). *Античная древность и средние века: Византия и сопредельный мир*. Свердловск: УрГУ, с. 94-136.

Сазанов, А. В., Иващенко, Ю. Ф. 1994. Исследования средневековой Каффы в 1991—1992 гг. В: Паромов, Я. М. (ред.). *Боспорский сборник*. Москва: Фарсал, с. 179-186.

Сазанов, А. В., Иващенко, Ю. Ф. 1995. Хронология слоев генуэзской Каффы. *Причерноморье в средние века*, 2, с. 117-130.

Тесленко, И. Б. 2004. Испанская керамика с росписью люстром в Крыму. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак: Академпериодика, с. 467-494.

Тесленко, И. Б. 2005. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 324-348.

Тесленко, И. Б. 2010. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). I: Типология, распространение, происхождение. *Древности*, 9, с. 216-234.

Тесленко, И. Б. 2011. Хронологія однієї групи кухонного посуду з пам'яток Криму XV ст. *Археологія*, 4, с. 60-68.

Тесленко, И. Б. 2012. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). II: Хронология. *Древности*, 11, с. 223-236.

Тесленко, И. Б. 2016a. Керамика Фуны «золотоордынского времени» (анализ материалов из комплексов, предшествовавших строительству феодоритской крепости). *История и археология Крыма*, IV, с. 97-100, 132-157.

Тесленко, И. Б. 2016b. Поливная керамика Крыма от эпохи Золотой Орды и генуэзской колонизации до Османских завоеваний: 120 лет исследований (историографический очерк). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, VIII, с. 92-158.

Тесленко, И. Б. 2017. Комплекс керамики из раскопок усадьбы золотоордынского периода на территории средневекового городища в Алуште (Крым). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века.* Кишинев: Stratum, 2, с. 387-407. Археологические источники Восточной Европы.

Тесленко, И. Б., Лысенко, А. В., Майко, В. В., Семин, С. В. 2017. Новое поселение XIV—XV вв. у западного подножья г. Аю-Даг (Южный Крым). *История и археология Крыма*, V, с. 192-233.

Тесленко, И. Б., Сейдалиева, Д. Э. 2016. Гончарное производство и керамический импорт Крыма конца XIII — начала XV вв. В: Сейдалиев, Э. И. (ред.). *Крым в золотоордынский период. Крымский Юрт Золотой Орды: наследие исчезнувшей империи, каталог выставки.* Симферополь: Тарпан, с. 85-105, 133-151.

Тимошенко, М., Зеленко, С. 2012. Торговые отношения между Анатолийским регионом и Таврикой в Поздневизантийский период. В: Гладких, М. І. (ред.). *1000 років візантійської торгівлі (V—XV століття).* Київ: Чальцев, с. 113-120. Бібліотека Vita Antiqua.

Ушаков, С. В. 2005. Поливная керамики из комплексов XIII в. Северо-восточного района Херсонеса (квартал XCVII, помещения 1, 3, 11). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 70-92.

Федоров-Давыдов, Г. А., Булатов, Н. М., 1989. Керамическая мастерская Селитренного городища. В: Булатов, Н. М., Дворниченко, В. В., Зиливинская, Э. Д., Федоров-Давыдов, Г. А. *Сокровища сармат-*

ских вождей и древние города Поволжья. Москва: Наука, с. 133-248.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1994. *Золотоордынские города Поволжья*. Москва: МГУ.

Фронджуло, М. А. 1974. Раскопки в Судаке. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Феодальная Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 139-150.

Цветков, Б. 1989. Керамика. В: Георгиева, С., Нешева, В. (ред.). *Мельник. Град в подножието на Славова крепост*. София: БАН, с. 120-160.

Шамильоглу, Ю. 2001. Направления в исследовании Золотой Орды. В: Усманов, М. А, (ред.). *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223—1556*. Материалы Международного научного семинара, 23—26 июня 1998 г., Казань. Казань: Институт истории АН РТ, с. 15-29.

Шелковников, Б. А. 1957. *Поливная керамика из раскопок города Ани*. Ереван: АН Армянской ССР.

Шишкина, Г. В. 1979. *Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII — начало XII вв.)*. Ташкент: Фан.

Штерн, Э. Р. 1906. Феодосия и ее керамика. *Музей Императорского Одесского общества истории и древностей*, III, с. 52-83.

Эфенди, Р. 1967. Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана. *Известия АН Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусства*, 2, с. 86-94.

Юдин, Н. И. 2015. Поливная керамика производства Юго-Восточного Крыма из раскопок Царёвского городища. *Поволжская археология*, 3, с. 214-227.

Якобсон, А. Л. 1950. *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*. Москва; Ленинград: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 17.

Якобсон, А. Л. 1959. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала) (по материалам раскопок 1953—1955 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 67: Труды Азербайджанской (Орен-Калинской) археологической экспедиции, I, с. 228-302.

Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.

Aibabine, E., Botcharov, S., Mytz, V. 1999. A Glazed Pottery Workshop of the XVth century at Caffa, In: *VIIe Congres International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Thessaloniki, 11—16 octobre 1999)*. Préactes. Thessaloniki, p. 28-29.

Aslanapa, O., Yetkin, S., Altun, A. 1989. *The Iznik tile kiln excavations (The Second Round: 1981—1988)*. Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Reserch Center.

Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Babajanyan, A. 2018. The glazed pottery of Armenia in the XII—XIV centuries in the cultural context of Est and West. In: Yenişehirlioglu, F. (ed.). *Proceedings of 11th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, Antalya, 19—24 Octobre 2015. Antalya, p. 271-278.

Balard, M. 1978. *La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle)*. Génes; Rome, 2.

Bikić, V. 2016. Byzantine inspiration in Serbian medieval pottery. In: Bikić, V. (ed.). *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology. Byzantine Heritage and Serbian Art*. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies, 1, p. 167-173.

Bock, W. de. 1897. Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée. *Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, LVI.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Yayinlari, III.

Brend, B. 1991. *Islamic Art*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Doğer, L. 2012. *Hisartepe / Daskyleion Kazısı Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları. Daskyleion II.

François, V. *La ceramique Byzantine a Thasos*. Athenes: Ecole Française D'Atènes, 1995.

François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.

François, V. 2003. Céramique fine de l'Anatolie Seldjoukide: une production de tradition Irano-Caucasienne. In: *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 1999*. Athens, p. 313-324.

François, V. 2005. Elaborate incised ware: un témoin du rayonnement de la culture Byzantine á l'époque Paleologue. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Киев: Стилос, I, с. 195-208.

Ginkut, N. V. 2012. Glazed Ware Manufacture in the Genoese Cembalo Fortress (Crimean Peninsula) in the Late fourteenth and Fifteenth Century. In: Gelichi, S. (ed.). *Acts of IX Congresso Internazionale sulla ceramica Medievalenel Mediterraneo*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 68-70.

Hayes, J. W. 1992. The pottery. *Excavations at Sarachane in Istanbul*. Princeton: Princeton University Press and Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection, 2.

Inanan, F. 2010. Anaia — Kadikalesi: A New Zeuxippus Ware Production Centre. In: Ertekin Doksanalti, Erdo an Aslan (eds.). *Proceedings of the International Symposium «Trade and Production Through the Ages», Konya, 25—28 November 2008*. Konya: Selçuk University, p. 115-128.

Inanan, F. 2013. Zeuxippus Type Ceramics and Samples from Kadikalesi/Anaia, Kusadasi. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 59-76.

Jenkins, M. 1983. *Islamic Pottery. A Brief History*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 40, no. 4. Available at: www.jstor.org (Accessed 25 Desember 2017).

Lane, A. 1947. *Early Islamic Pottery*. London: Faber and Faber.

Mercangöz, Z. 2013. Archaeological Finds on Late Byzantine Commercial Productions at Kadıkalesi, Kuşadası. In: Mercangöz, Z. (ed.) *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 25-58.

Morgan, Ch. H. 1942. The Byzantine pottery. In: *Corinth XI*. Cambridge-Massachusets: American School of Classical Studies at Athens, p. 108-168.

Morozova, I., Zelenko, S., Timoshenko, M. 2013. Green and brown white wares from the collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: Morozova, I., Oniz, H. (eds.). *SOMA 2010, Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford, p. 127-132.

Mulder, S. 2014. A survey and typology of Islamic molded ware (9th—13th centuries) based on the discovery of a potter's workshop at Medieval Bălis, Syria. *Journal of Islamic Archaeology*, 1.2, p. 143-192.

Orssaud, D. 2001. Les céramiques à glaçure monochrome de Qal'at Sem'an (VIIIème—IXème siècles). *Bibliothèque Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVème—VIIIème siècles ap. J.-C.): actes du colloquetenu à Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 215-220.

Papanikola-Bakirtzi, D. 1993. Cypriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Question. In: Bryer, A. A. M. and Georghallides, G. S. (eds.). *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*. Nicosia: The A. G. Leventis Foundation, p. 115-130.

Papanikola-Bakirtzi, D. 1996. *Medieval Glazed Pottery of Cyprus: Paphos and Lapithos Ware (Greek; English summery)*. Thessaloniki.

Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Papanikola-Bakirtzi, D.,Maguire, D. E.,Maguire, H. 1992. *Ceramic art from Byzantine Serres*. Catalogue of an exhibition held at the Krannert Art Museum, Urbana, Ill. Urbana: University of Illinois Press.

Papanikola-Bakirtzi, D., Mavrikiou, F. N., Bakirtzis, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.

Pope, A. U., Ackerman, Ph. 1965. The Ceramic Art in Islamic Times. *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, 10.

Redford, S. 2014. Port Saint Symeon Ceramics and Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D. and Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 125-152.

Riavez, P. 2001. Atlit — ceramica port St. Symeon 1217—1291, graffite «crociate» del Mediterraneo orientale. *Archeologia Medievale*, XXVIII, p. 505-532.

Rousset, M. O. 2001. La céramique de Hira à décor moulé, incisé ou appliqué. Techniques de fabrication et aperçu de la diffusion. *Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe—VIIIe siècles apr. J.-C.), Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 221-230.

Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to C. 1125*. A thesis for the degree doctor of philosophy. University of Birmingham.

Sanders, G. D. R. 1999. Corinth workshop production. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 159-164.

Stănică, A. 2009. Golden Horde Pottery Discovered at Isaccea, Tulcea County. *Peuce (Serie Nouă) — Studii şi cercetari de istorie şi arheologie*, VII, p. 411-420.

Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.

Teslenko, I., Waksman, S. Y. 2016. Lusta, a Small Glazed Pottery Workshop on the Southern coast of Crimea. In: Ferri, M., Moine, C., Sabbionesi, L. (eds.). *In & Around. Ceramiche e comunitá. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Incegna del Ciglio, p. 192-194.

Varaldo, C. 1997. La graffita arcaica tirrenica. In: D'Archimbaud, G. D. (ed.). *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe colloque de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 1995*. Aix-en-Provence: Narration Éditions, p. 439-452.

Vavylopoulou-Charitonidou, A. 1989. Ceramique d'offrande trouvee dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XVIII, p. 209-226.

Vroom, J. 2005. *Byzantin to modern pottery in the Aegen — 7th to 20th century*. Bijleveld: Parnasus press.

Waage, F. 1933. Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine pottery. *Hesperia*, 2, p. 308-328.

Waksman, S. Y. 2007. Byzantine Chersonesos, an investigation of the local production of ceramics by chemical analysis. *Byzas*, 7, p. 383-398.

Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople / Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internationale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009, Venezia*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 147-151.

Waksman, S. Y. 2013. The Identification and Diffusion of Anaia's Ceramic Products: A Preliminary Approach Using Chemical Analysis. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 101-112.

Waksman, S. Y. 2014a. Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D., Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 257-278.

Waksman, S. Y. 2014b. Long-term pottery production and chemical reference groups: examples from Medieval Western Turkey. In: Meyza, H. (ed.). *Late Hellenistic to Mediaeval Fine wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their* production*, imitation and use*. Varsaw: Editions Neriton, p. 107-125.

Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Swet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real: Asociación Espańola de Arceología Medieval, II, p. 851-856.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.

Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2015. Late medieval pottery production in South Western Crimea: laboratory investigations of ceramics from Cembalo (region of Sebastopol / Chersonesos). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo, Silves — Mertola, 22—27 October 2012*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 719-723.

Waksman, S. Y., Burlot, J., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J. 2015. Moulded wares production in the Early Turkish/Beylik period in Western Anatolia: A case study from Ephesus and Miletus. *Journal of Ar-*

chaeological Science: Report. Available at: http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.11.015 (Accessed 30 November 2017).

Wartburg, M. L. von. 1997. Lemba ware Reconsidered. *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, p. 323-340.

Wartburg, M. L. von. 2002. Venice and Cyprus. The archaeology of cultural and economic relations. In: Maltezou, C. A., Schreiner, P. (eds.). *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII—XV secolo). Atti drl Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o. p. (Venezia, 1—2 disembre 2000)*. Venezia: Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, p. 503-559.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson.

Zelenko, S., Morozova, I. 2010. Amphorae assemblage from the 13th century shipwreck in the Black Sea, near Sudak. In: Kassab Tezgör, D., Inaishvily, N. (eds.). *Actas de la Table Ronde international de Batoumi et Trabzon, 27—29 Avril 2006*. Istambul, p. 81-84.

Zikos, N. 1999. Pottery workshop at Mikro Pisto in Thrace. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 243-248.

REFERENCES

Abyzova, E. H. 1982. Goncharnaya masterskaya na poselenii XIV v. u s. Kostesht. *Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii (1977—1978)*. Kishinev, s. 160-171.

Adaksina, S. B., Myts, V. L., Ushakov, S. V. 2010. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovoy kreposti Chembalo (g. Balaklava) v 2008—2009 gg.* Sankt-Peterburg; Simferopol: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Adaksina, S. B., Myts, V. L., Ushakov, S. V. 2012. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovoy kreposti Chembalo (g. Balaklava) v 2011 g.* Sankt-Peterburg; Simferopol: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Adaksina, S. B., Myts, V. L. 2015. Formirovaniye malykh gorodov Genuezskoy Gazarii (na primere faktorii v Chembalo: 1345—1475 gg.). *Tavricheskiye studii*, *Istoricheskiye nauki*, 7, s. 12-18.

Aybabin, A. I. 1991. Osnovnyye etapy istorii gorodishcha Eski-Kermen. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, II, s. 43-51.

Aybabin, A. I. 2014. O date razrusheniya gorodishcha na plato Eski-Kermen. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 42, s. 215-227.

Aybabina, E. A. 1988. Oboronitelnyye sooruzheniya Kaffy. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 67-81.

Aybabina, E. A. 1991. Dvukhapsidnyy khram bliz kreposti Funa. In: Tolochko, P. P. (otv. red.). *Vizantiyskaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 194-205.

Aybabina, E. A. 2001. *Dekorativnaya kamennaya rezba Kaffy XIV—XVIII vv*. Simferopol: Sonat.

Aybabina, E. A. 2005. Keramika iz raskopok zolotoordynskogo poseleniya bliz Feodosii. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 229-246.

Alekseyenko, N. A. 1996. K voprosu o deyatelnosti Khersonesskogo monetnogo dvora v XIII stoletii. *Khersonesskiy sbornik*, VII, s. 187-191.

Alyadinova, D. Yu., Teslenko, I. B. 2015. Nekotoryye drevnosti osmanskogo perioda iz seleniya Alushta. In: Rudnitskaya, V. G., Teslenko, I. B. (ed.). *Terra Alustiana MMXI, sbornik nauchnykh trudov po materialam X nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 110-letiyu goroda Alushty i 1460-letiyu so vremeni osnovaniya kreposti*. Simferopol: Antikva, s. 157-199.

Alyadinova, D. Yu., Teslenko, I. B., Mayko, V. V. 2015. Keramika iz raskopok zolnika osmanskogo perioda v portovoy chasti Sugdei (po materialam issledovaniy 2010 g.). *Arkheologicheskiy almanakh*, 33: Drevnyaya i srednevekovaya Tavrika. Sbornik statey, posvyashchennyy yubileyu E. A. Parshinoy, s. 482-511.

Armarchuk, E. A., Dmitriyev, A. V. Polivnaya posuda XIII—XIV vekov iz Severo-Vostochnogo Prichernomoria. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 499-512. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Baranov, I. A. 1983. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Sudakskoy kreposti i ukreplenii na beregu Kutlakskoy bukhty bliz s. Veseloye v 1983 g.* NA IA NANU, 1983/11.

Baranov, I. A. 1988. Glavnyye vorota srednevekovoy Soldai. In: S. N. Bibikov (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 81-97.

Baranov, I. A. 1991. Zastroyka vizantiyskogo posada na uchastke glavnykh vorot Sudakskoy kreposti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Vizantiyskaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 101-121.

Baranov, I. A. 1998. Polivnaya keramika XIV v. iz Sudaka. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 21-24.

Baranov, I. A. 2004. Kompleks tretyey chetverti XIV veka v Sudakskoy kreposti. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeyskiy sbornik*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 524-559.

Baranov, I. A., Oleynik, G. N. 1974. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh na kholme Palikur na meste stroitelstva Yuzhnogo tsentra kinematografii v Yalte v 1974 g.* Arkhiv Yaltinskogo istoriko-literaturnogo muzeya.

Baranov, I. A., Mayko, V. V. 1998. Kompleks polivnoy keramiki XIV v. iz raskopok khrama Devy Marii v Sugdeye. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 24-28.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 1998. Tipologicheskaya kharakteristika materialov raskopok uchastka zolotoordynskogo Azaka (g. Azov, ul. Moskovskaya, 7). *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 1995—1997 gg.*, 15, s. 179-252.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 2005. Importnaya polivnaya keramika Azaka. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 160-177.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 2007. Tri zakrytykh kompleksa iz raskopok srednevekovogo Azaka. In: Guguyev, Yu. K. (ed.). *Srednevekovyye drevnosti Dona*. Moskva; Ierusalim: Gesharim, II, s. 325-344.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy*. Moskva: Nauka.

Bobrinskiy, A. A. 1991. *Goncharnyye masterskiye i gorny Vostochnoy Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Bocharov, S. G. 1998. Fortifikatsionnyye sooruzheniya Kaffy (konets XIII — vtoraya polovina XV vv.). In: Karpov, S. P. (ed.). *Prichernomorye v sredniye veka*. Sankt-Peterburg: Alteya, s. 82-117.

Bocharov, S. G. 2007. Rubezh XIII—XIV vv., po materialam keramicheskogo kompleksa Posidima (Koktebel). In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 12-17.

Bocharov, S. G. 2017. Poseleniye Posidima v Yugo-Vostochnom Krymu i ego keramicheskiy kompleks (rubezh XIII—XIV vv.). In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 409-446. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2012. Vizantiyskaya polivnaya keramika v gorodakh Severnogo Prichernomoria zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII — konets XIV vv.). *Povolzhskaya arkheologiya*, 1, s. 20-36.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2015. Naiboleye massovyye tipy polivnykh importov Krymskogo proizvodstva i neko-

toryye voprosy torgovli v Vostochnoy Evrope v XIV v. *Povolzhskaya arkheologiya*, 4, s. 189-201.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2016. Polivnaya keramika s rospisyu margantsem (Vizantiya i Zolotaya Orda). *Arkheologiya evraziyskikh stepey*, 23: Materialy pervogo Madzharskogo arkheologicheskogo foruma (Pyatigorsk — Budenovsk 2012), s. 20-42.

Bulatov, N. M. 1976. Klassifikatsiya krasnoglinyanoy polivnoy keramiki zolotoordynskikh gorodov. In: Smirnov, A. P., Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Srednevekovyye pamyatniki Povolzhia*. Moskva: Nauka, s. 73-107.

Bulgakov, V. V. 2005. Glazuri severoprichernomorskoy polivnoy keramiki XIII—XV vv. (Predvaritelnyye rezultaty). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 359-378.

Byashimova, N. S. 1989. *Polivnaya keramika Yuzhnogo Turkmenistana*. Ashkhabad: Ylym.

Veymarn, E. V. 1968. O dvukh neyasnykh voprosakh srednevekovia Yugo-Zapadnogo Kryma. In: Dombrovskiy, O. I. (ed.). *Arkheologicheskiye issledovaniya srednevekovogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka, s. 45-82.

Volkov, I. V. 1992. *Keramika Azova XIV—XVIII vv. (klassifikatsiya i datirovka). Avtoreferat dissertacii kand. ist. nauk*. MGU im. M. V. Lomonosova.

Volkov, I. V. 2005. Polivnaya keramika kompleksa Kabardi. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 122-159.

Volkov, I. V. 2007a. Polivnaya keramika Madzhara. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy*, *Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta*, *19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 33-42.

Volkov, I. V. 2007b. Polivnaya keramika mogilnika Chernyy Erik-1. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy*, *Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 26-32.

Volkov, I. V. 2016. Keramika zolotoordynskogo goroda Madzhara. *Arkheologiya evraziyskikh stepey*, 23: Materialy pervog Madzharskogo arkheologicheskogo foruma (Pyatigorsk — Budenovsk 2012), s. 139-222.

Georgiyeva, S. 1974. Keramikata ot dvoretsa na Tsarevets. In: Miyatev, Kr. (ed.). *Tsarevgrad Trnov: dvorets na blgarskite tsare prez Vtorata blgarska drzhava*. Keramika, bitovi predmeti i vorzheniye, nakiti i tkani. Sofiya: BAN, 2, s. 7-186.

Georgiyeva, S. 1985. Grncharstvo. In: S. Mikhaylov (ed.). *Srednovekovniyat Cherven*. Tsitadelata na grada. Sofiya: BAN, 1, s. 133-164.

Gavrilov, A. V., Mayko, V. V. 2014. *Srednevekovoye gorodishche Solkhat-Krym (materialy k arkheologicheskoy karte goroda Staryy Krym)*. Simferopol: Biznes-Inform.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2005. Polivnaya keramika iz raskopok tsitadeli Mangupa. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 257-287.

Gertsen, A. G., Zemlyakova, A. Yu., Naumenko, V. E., Smokotina, A. V. 2006. Stratigraficheskiye issledovaniya na yugo-vostochnom sklone mysa Teshkli-Burun (Mangup). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XII, s. 371-494.

Ginkut, N. V. 2001. Polivnaya keramika XIV—XV vv. iz raskopok «konsulskoy tserkvi» Chembalo. In: Babinov, Yu. A. (ed.). *Vzaimootnosheniya religioznykh konfessiy v mnogonatsionalnom regione: sbornik nauchnykh trudov*. Sevastopol: Veber, s. 53-60.

Ginkut, N. V. 2005. Vizantiyskiye i vostochnyye traditsii v kulture genuezskoy kreposti Chembalo (Krymskiy poluostrov) po dannym polivnoy keramiki. In: Solomon, F. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi: Trinitas, s. 495-512.

Ginkut, N. V. 2014. Proizvodstvo polivnoy vo vtoroy polovine XIV — seredine XV vv. keramiki v kreposti Chembalo. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 311-344.

Golofast, L. A. 2008. Remesla i promysly Khersona v XI-II v. (po nakhodkam iz sloya pozhara). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XIV, s. 345-384.

Golofast, L. A. 2009. Gradostroitelnyy oblik Khersona v XIII veke. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XV, s. 275-377.

Golofast, L. A., Ryzhov, S. N. 2003. Raskopki kvartala X v severnom rayone Khersonesa. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 182-260.

Goncharov, E. Yu. 2011. «Stremyavidnaya» tamga — tamga Berke? (Dzhendskiy vklad v numizmatiku Kryma). In: Boryak, G. V. (ed.). *Spetsialni istorichni distsiplini: pitannya teorii ta metodiki*, 18: Aktualni problemi numizmatiki u sistemi spetsialnikh galuzey istorichnoï nauki, s. 58-65.

Danilenko, V. N., Romanchuk, A. I. 1969. Polivnaya keramika Mangupa. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 6, s. 116-138.

Dergacheva, L. V., Zelenko, S. M. 2008. Monety Trapezunda s korablekrusheniya XIII veka v bukhte poselka Novyy Svet. *Sugdeyskiy sbornik*, III, s. 425-439.

Dzhabbarov, I. M. 1971. Remeslo uzbekov Yuzhnogo Khorezma v kontse XIX — nachale XX vekov: (Istoriko-etnograficheskiy ocherk). *Zanyatiya i byt narodov Sredney Azii: Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik*, 3, s. 72-146.

Dzhanov, A. V. 1998. Goncharnyye pechi XIV—XV vv. na posade Sugdei. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta*, *25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 82-89.

Dmitriyenko, V. N., Maslovskiy, A. N. 2006. Kompleks 1310-kh godov iz raskopok Azaka. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 2005 g.*, 22, s. 231-257.

Dostiyev, T. M. Polivnaya keramika srednevekovogo goroda Shamkir. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria*, *X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 639-674. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Elnikov, M. V., Tikhomolova, I. R. 2017. Tisnenaya keramika gorodishcha Bolshiye Kuchugury. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 353-362. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Zalesskaya, V. N. 2011. *Pamyatniki vizantiyskogo prikladnogo iskusstva. Vizantiyskaya keramika IX—XV vekov. Katalog kollektsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zalesskaya, V. N. 2014. Vizantiyskaya polivnaya keramika v liturgicheskom kontekste. In: *Polivnaya keramika Prichernomoria — Sredizemnomoria kak istochnik po izucheniyu Vizantiyskoy tsivilizatsii*. Tezisy dokladov. Sevastopol, 5—8 sentyabrya 2014 g. Sevastopol, s. 47-50.

Zalesskaya, V. N., Kramarovskiy, M. G. 1990. *Izobrazheniye cheloveka v keramike Severnogo Prichernomoria XII—XIV vekov*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zaurova, E. Z. 1962. Keramicheskiye pechi VII—VIII vv. na gorodishche Gyaur-Kala Starogo Merva. *Trudy YuTAKE*, XI, s. 174-216.

Zelenko, S. M. 1999. Itogi issledovaniy podvodno-arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo universiteta imeni Tarasa Shevchenko na Chernom more v 1997—99 gg. *Vita Antiqua*, 2, s. 223-234.

Zelenko, S. M. 2008. *Podvodnaya arkheologiya Kryma*. Kiev: Stilos.

Zelenko, S., Morozova, Ya. 2012. Redkiye tovary i tarnaya keramika v morskoy torgovle 13 veka v basseyne Chernogo morya. In: Gendlek, L., Kshizhovskiy, T., Mikhalskiy, M. (ed.). *Regiones euxinum spectantes. Kulturnyye, etnicheskiye i religioznyye otnosheniya na protyazhenii vekov*. Krakov, s. 187-202.

Zelenko, S., Timoshenko, M. 2011. Torgovyye otnosheniya mezhdu Anatoliyskim regionom i Tavrikoy v Pozdnevizantiyskiy period. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 6, s. 121-126.

Zilmanovich, I. D., Kramarovskiy, M. G. 1992. Solkhat — Krym: Remeslennaya masterskaya na obyekte XII. In: *Otchetnaya arkheologicheskaya sessiya. Kratkiye tezisy dokladov*, *Iyun 1992 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 7-8.

Zolotarev, M. I., Korobkov, D. Yu., Ushakov, S. V. 1998. Kladovaya doma XIII veka v severo-vostochnom rayone Khersonesa. *Khersonesskiy sbornik*, IX, s. 182-194.

Zolotaya Orda. Istoriya i kultura. Katalog vystavki. 2005. Sankt-Peterburg: Slaviya.

Ibragimov, B. I. *Srednevekovyy gorod Kiran*. Baku; Moskva. 2000.

Ivanov, A. V., Savelya, O. Ya., Filippenko, A. A. 1998. Kompleks polivnoy keramiki srednevekovogo Kadykoya. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokladov nauchnoj konferencii (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 108-112.

Ismizade, O. Sh. 1964. O raskopkakh v Kabale na territorii yuzhnoy chasti gorodishcha v 1960 g. *Materialnaya kultura Azerbaydzhana*, V, s. 5-130.

Yosifova, M. 1982. Srednovekovna keramika ot Kaliakra. *Arkheologiya*, 3—4, s. 58-71.

Kirilko, V. P. 2005a. *Krepostnoy ansambl Funy 1423—1475 gg*. Kiev: Stilos.

Kirilko, V. P. 2005b. K voprosu ob avtorskoy identifikatsii nekotorykh srednevekovykh keramicheskikh izdeliy. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, 1, s. 349-358.

Kozyr, I. A., Borovik, T. D. 2017. Polivnaya keramika Torgovitskogo arkheologicheskogo kompleksa perioda Zolotoy Ordy. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 335-352. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Koval, V. Yu. 2002. Keramika Vostochnogo Kryma v srednevekovoy Rusi. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeya, Surozh, Soldayya v istorii i kulture Rusi-Ukrainy: materialy nauch. konf. (Sudak, 16—22 sentyabrya 2002 g.)*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 127-128.

Koval, V. Yu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII vv.* Moskva: Nauka.

Koval, V. Yu. 2017. Glazuri prichernomorskikh srednevekovykh posudnykh mayolik: khimicheskiy sostav po dannym spektralnogo analiza. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 725-738. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Kokorina, N. A. 1986. O tekhnike bilyarskogo goncharstva. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Posuda Bilyara*. Kazan: IYaLI KF AN SSSR, s. 53-61.

Kokorina, N. A. 2006. Goncharnoye proizvodstvo Volzhskoy Bulgarii X — nachala XIII vekov: stanovleniye i razvitiye. In *Materialy i issledovaniya po arkheologii Povolzhia*, 3: Srednevekovaya arkheologiya Evraziyskikh stepey, s. 108-157.

Kostsyushko-Valyuzhinich, K. K. 1901. Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh v Khersonese Tavricheskom v 1899 godu. *Izvestiya Imperatorskoj Arheologicheskoj Komissii*, 1, s. 1-55.

Kostsyushko-Valyuzhinich, K. K. 1902. Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh v Khersonese Tavricheskom v 1900 godu. *Izvestiya Imperatorskoj Arheologicheskoj Komissii*, 2, s. 1-39.

Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyy Belgorod na Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.

Kramarovskiy, M. G. 1989. Solkhat-Krym: k voprosu o naselenii i topografii goroda v XIII—XIV vv. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi rabot arkheologicheskikh ekspeditsiy Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 141-157.

Kramarovskiy, M. G. 1991. Goncharnyye pechi Solkhata. K itogam polevogo sezona 1990 g. In: *Otchetnaya arkheologicheskaya sessiya Gosudarstvennogo Ermitazha za 1990 god. Kratkiye tezisy dokladov nauchnoj konferencii*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 19-23.

Kramarovskiy, M. G. 1996. Tri gruppy polivnoy keramiki iz Severnogo Prichernomoria. In: *Vizantiya i vizantiyskiye traditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 96-116.

Kramarovskiy, M. G. 2005. Gorodskiye remesla. Goncharstvo kak remeslo i iskusstvo. In: *Zolotaya Orda. Istoriya i kultura. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Slaviya, s. 137-147.

Kramarovskiy, M. G. 2009. Redkaya seldzhukskaya (?) lampa XII — nachala XIII v. iz prigoroda Solkhata. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 39: K 60-letiyu doktora istoricheskikh nauk. professora V. P. Stepanenko, s. 301-313.

Kramarovskiy, M. G. 2012. *Chelovek srednevekovoy ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya*. Sankt-Peterburg: Evraziya.

Kramarovskiy, M. 2016. Krym i Rum v XIII—XIV stoletiyakh (Anatoliyskaya diaspora i gorodskaya kultura Solkhata). *Zolotoordynskoye obozreniye*, 1, s. 55-88.

Kramarovskiy, M. G., Zilmanovich, I. D. 1993. Raboty na gorodishche srednevekovogo Solkhata v Krymu v 1992 godu. In: *Otchetnaya arkheologicheskaya sessiya* (za 1992 g.). May 1993 g. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 21-22.

Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2002. *Zolotoordynskoye poseleniye Krinichki (rezultaty polevykh issledovaniy)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Raskopki v Starom Krymu v 1998—2000 gg. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, I.

Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2004. *Poseleniye Bokatash II (rezultaty polevykh issledovaniy Zolotoordynskoy ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 2001—2003 gg.)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, II.

Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2006. *Poseleniye Bokatash II (rezultaty polevykh issledovaniy Zolotoordynskoy ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 2004 g.)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, III.

Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2007. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovogo poseleniya Bokatash II v 2005 g*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, IV.

Kramarovskiy, M. G., Naumenko, V. E., Seydaliyev, E. I. 2014. Glazurovannaya keramika iz dvukh zakrytykh arkheologicheskikh kompleksov XIV v. v medrese Solkhata (po materialam issledovaniy 2013 g.). In: *Mezhdunarodnyy nauchnyy seminar «Polivnaya keramika Prichernomoria-Sredizemnomoria kak istochnik po izucheniyu vizantiyskoy tsivilizatsii» (Sevastopol, 5—8 sentyabrya 2014 g.)*. Tezisy dokladov. Sevastopol, s. 64-69.

Kubankin, D. A., Maslovskiy, A. N. 2013. Predmety importa s Uvekskogo gorodishcha (sluchaynyye nakhodki iz fondov Saratovskogo oblastnogo muzeya krayevedeniya). *Povolzhskaya arkheologiya*, 3, s. 130-155.

Kudryavtsev, A. A. 1981. Polivnaya keramika Derbenta. *Materialy po arkheologii Dagestana*, 10: Keramika drevnego i srednevekovogo Dagestana, s. 78-109.

Kurochkina, S. A. 2012. Albarello nizhnevolzhskikh stolits Ulusa Dzhuchi. *Povolzhskaya arkheologiya*, 1, s. 78-93.

Lavysh, K. A. Vostochnaya i vizantiyskaya polivnaya keramika v srednevekovykh gorodakh Belarusi. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 603-624. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Leviatov, V. N. 1940. *Keramika Staroy Gyandzhi*. Baku: Az. FAN SSSR.

Lomakin, D. A. 2016. «Raboty po issledovaniyu zolotoordynskogo perioda v Krymu ne mogut byt nachaty, chtoby ne byt zakonchennymi»: k noveyshey istorii issledovaniya selskoy periferii srednevekovogo poseleniya Solkhat. *Elektronnoye nauchnoye izdaniye Almanakh Prostranstvo i Vremya*, 12 (1). 2227-9490e-aprovr_e-ast12-1.2016.42 (Data obrashcheniya 15 oktiabria 2017).

Lunina, S. B. 1962. Goncharnoye proizvodstvo v Mevre X — nachala XIII vv. *Trudy YuTAKE*, XI. s. 217-417.

Lunina, S. B. 1969. Novyye sbory timuridskoy keramiki v Yuzhnom Turkmenistane. *Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane*, 8—9, s. 89-93.

Mayko, V. V. 2008. Srednevekovaya Posidima. Shtrikhi k arkheologicheskomu portretu. *Sugdeyskiy sbornik*, III, s. 466-480.

Mayko, V. V. 2013a. Zakrytyy kompleks serediny XIII v. iz raskopok v portovoy chasti srednevekovoy Sugdei. In: Gankevich, V. Yu., Nepomnyashchiy, A. A. (ed.). *Aktualnyye voprosy istorii, kultury i etnografii Yugo-Vostochnogo Kryma. Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Novyy*

Svet, 6—7 oktyabrya 2012 g.). Simferopol; Novyy Svet, s. 185-194.

Mayko, V. V. 2013b. Zakrytyy kompleks pervoy poloviny XIII v. v portovoy chasti sredenevekovoy Sugdei. In: Alekseye nko, N. A. (ed.). *Χερσωνοσ Θεματα «imperiya» i «polis»*. Sevastopol: Arefyev, s. 69-90.

Mayko, V. V., Dzhanov, V. V. 2015. *Arkheologicheskiye pamyatniki Sudakskogo regiona Respubliki Krym*. Simferopol: Arial.

Maysuradze, Z. P. 1954. *Gruzinskaya khudozhestvennaya keramika XI—XIII vekov*. Tbilisi: AN Gruzinskoy SSR.

Maslovskiy, A. N. 2004. Raskopki v Azove v 2003 g. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 20: 2003 g., s. 142-155.

Maslovskiy, A. N. 2006a. Keramicheskiy kompleks Azaka. Kratkaya kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 21: 2004 g., s. 308-472.

Maslovskiy, A. N. 2006b. O vremeni vozniknoveniya Azaka. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 22: 2005 g., s. 257-295.

Maslovskiy, A. N. 2007. Vostochnokrymskiy polivnoy import v Zolotoordynskom Azake. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 86-87.

Maslovskiy, A. N. 2008. Podval kupecheskogo doma kontsa pervoy poloviny XIV veka iz Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 6, s. 93-124.

Maslovskiy, A. N. 2010. Ob odnoy gruppe vizantiyskoy polivnoy keramiki kon. XIII — 1-y pol. XIV v. iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8, s. 231-252.

Maslovskiy, A. N. 2012a. Nachalo proizvodstva polivnoy keramiki v Yugo-Vostochnom Krymu v posledney chetverti XIII — pervoy polovine XIV v. *Filologiya i kultura*, 1 (27), s. 192-196.

Maslovskiy, A. N. 2012b. Polivnaya keramika mestnogo proizvodstva v zolotoordynskom Azake. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 11: Zolotoordynskoye vremya, s. 7-72.

Maslovskiy, A. N. 2012c. *Keramicheskiy kompleks nizovyev Dona v XI—XV vv.: tipologiya i khronologiya*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. FGBUN IA RAN.

Maslovskiy, A. N. 2017. Vostochnokrymskiy polivnoy import v zolotoordynskom Azake. Voprosy khronologii. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 455-490. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Maslovskiy, A. N., Belinskiy, I. V. 2007. Tri zakrytykh kompleksa iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. Srednevekovyye drevnosti Dona. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona*, 2, s. 325-344.

Mitsishvili, M. N. 1976. *Iz istorii proizvodstva gruzinskoy polivnoy keramiki (XI—XVIII vv.)* (na gruz. yazyke). Tbilisi: Ganatleba.

Mitsishvili, M. N. 1979. *Proizvodstvo polivnoy keramiki v srednevekovom Tbilisi IX—XIII vv*. (na gruz. yazyke). Tbilisi: Metsniyereba.

Morozova, Ya. I., Zelenko, S. M. 2012. Srednevekovaya ispanskaya amfora s korablekrusheniya v Chernom more. In: Gladkikh, M. I. (gol. red.). *1000 rokiv vizantiyskoï torgivli (V—XV stolittya)*. Kyiv: Chaltsev, s. 83-86. Biblioteka Vita Antiqua.

Myts, V. L. 2005. Istoriko-kulturnyy kontekst nekotorykh bukv. monogramm i nadpisey na polivnoy keramike Kryma XIV—XV vv. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 288-305.

Myts, V. L. 2007. Polivnaya keramika XIV v., kak khronologicheskiy indikator politicheskikh sobytiy srednevekovogo Kryma. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 88-89.

Myts, V. L. 2009. *Kafa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konflikty*. Simferopol: Universum.

Myts, V. L. 2015. «Krymskiy pokhod» Timura v 1395 g.: istoriograficheskiy konfuz, ili arkheologiya protiv istoriograficheskoy traditsii. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kishinev: Stratum, s. 99-123. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Myts, V. L. 2016. Zavoyevaniye pozdnevizantiyskoy Tavriki Mongolami: istoriko-arkheologicheskiy kontekst katastrofy posledney chetverti XIII v. *Stratum plus*, 6, s. 69-106.

Naumenko, V. E., Seydaliyev, E. I., Seydaliyeva, D. E. 2017. Shtampovannaya keramika Zolotoy Ordy: istoriya izucheniya. *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*, 10, s. 203-210.

Nedashkovskiy, L. F. 2000. *Zolotoordynskiy gorod Ukek i ego okruga*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.

Panina, E. L., Volkov, I. V. 2000. Shtampovannaya keramika zolotoordynskikh gorodov. In: Inevatkina, O. N. (ed.). *Srednyaya Aziya. Arkheologiya, istoriya, kultura*. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoy 50-letiyu nauchnoy deyatelnosti G.V. Shishkinoy. Gosudarstvennyy muzey Vostoka. Moskva, 14—16 dekabrya 2000 g. Moskva: Gosudarstvennyy muzey Vostoka, s. 89-91.

Parshina, E. A. 1974. Srednevekovaya keramika Yuzhnoy Tavriki (po materialam raskopok i razvedok 1965—1969 gg.). In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 56-94.

Parshina, E. A. 2015. «Dom svyashchennika» na teatralnoy ulitse Khersonesa. *Arkheologicheskiy almanakh*, 33: Drevniaya i srednevekovaya Tavrika. Sbornik statey, posvyashchennyy yubileyu Eleny Aleksandrovny Parshinoy, s. 17-38.

Perevozchikov, V. I. 1993. Goncharnyy kompleks XIV v. v kotlovane pod domom byta «Yubileynyy». *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 11: 1991 g., s. 160-223.

Peters, B. G. 1975. *Otchet o rabote Feodosiysko-Mikhaylovskoy ekspeditsii v 1975 g*. NA IA NANU, 1975/98.

Peters, B. G. 1976. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Feodosii v 1976 g*. NA IA NANU, 1976/68.

Peters, B. G., Aybabina, E. A., Katyushin, E. A. 1976. Raskopki Feodosiyskoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1975 g*., s. 377-379.

Pigarev, E. M. 2008. *Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saraya (Selitrennoye gorodishche)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. MarGU.

Pigarev, E. M. 2015. *Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saray (Selitrennoye gorodishche)*. Yoshkar-Ola: MarGU. Matererialy i issledovaniya po arkheologii Povolzhia, 7.

Polevoy, P. P. 1964. Polivnaya keramika iz raskopok goncharnogo rayona na poselenii XIV v. u s. Kosteshty. In: Zelenchuk, V. S. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii i etnografii Moldavskoy SSR*. Kishinev: Kartya moldovenyaske, s. 166-181.

Polevoy, P. P. 1969. *Gorodskoye goncharstvo Pruto-Dnestrovia v XIV veke. Po materialam raskopok goncharnogo kvartala na poselenii Kosteshty*. Kishinev: AN MSSR.

Poluboyarinova, M. D. 2008. Torgovlya Bolgara. In: Starostin, P. N. (ed.). *Gorod Bolgar: Kultura, iskusstvo, torgovlya*. Moskva: Nauka, s. 26-102.

Piankov, A. V. 2007. Polivnoy kuvshin iz pogrebeniya znatnogo adyga u kh. Supovskogo v Adygeye. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Tezisy konferentsii. Yalta, s. 94-97.

Romanchuk, A. I. 1997. Kherson XIV v.: kakim mogli videt svoy gorod khersonity. In: Meshcheryakov, V. F. (ed.). *Antichnyy mir Vizantiya*. Kharkov: Biznes Inform, s. 272-289.

Romanchuk, A. I. 1999. Glazurovannaya keramika pozdnevizantiyskogo Khersona: k voprosu o gibeli goroda v XIII ili XIV v. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 30, s. 187-202.

Romanchuk, A. I. 2000. *Ocherki istorii i arkheologii vizantiyskogo Khersona*. Ekaterinburg: UrGU.

Romanchuk, A. I. 2002. Blyuda s izobrazheniyem konnykh i peshikh voinov iz raskopok v Khersonese (sosudy tipa «Zeuxippos Ware»). *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 33, s. 128-138.

Romanchuk, A. I. 2003a. *Glazurovannaya posuda pozdnevizantiyskogo Khersona. Portovyy rayon*. Ekaterinburg: UrGU.

Romanchuk, A. I. 2003b. Kuvshiny i miski iz sloya pozhara XIV v. Khersonesskogo gorodishcha (sochetaniye tekhniki

sgraffito i shampleve). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 261-276.

Romanchuk, A. I., Perevozchikov, V. I. 1990. Glazurovannaya keramika iz Azova (khersono-azakskiye paralleli v ornamentike). In: Polyakovskaya, M. A. (ed.). *Antichnaya drevnost i sredniye veka: Vizantiya i sopredelnyy mir*. Sverdlovsk: UrGu, s. 94-136.

Sazanov, A. V., Ivashchenko, Yu. F. 1994. Issledovaniya srednevekovoy Kaffy v 1991—1992 gg. In: Paromov, Ya. M. (ed.). *Bosporskiy sbornik*. Moskva: Farsal, s. 179-186.

Sazanov, A. V., Ivashchenko, Yu. F. 1995. Khronologiya sloyev genuezskoy Kaffy. *Prichernomorye v sredniye veka*, 2, s. 117-130.

Teslenko, I. B. 2004. Ispanskaya keramika s rospisyu lyustrom v Krymu. In: Kukoval'skaya, N. M. (ed.). *Sugdejskij sbornik*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 467-494.

Teslenko, I. B. 2005. Proizvodstvo polivnoy keramiki v kreposti Aluston (Krym). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 324-348.

Teslenko, I. B. 2010. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoye proizvodstvo do turetskogo perioda). I: Tipologiya, rasprostraneniye, proiskhozhdeniye. *Drevnosti*, 9, s. 216-234.

Teslenko, I. B. 2011. Khronologiya odniyei grupy kukhonnogo posudu z pam'yatok Krimu XV st. *Arkheologiya*, 4, s. 60-68.

Teslenko, I. B. 2012. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoye proizvodstvo do turetskogo perioda). II: Khronologiya. *Drevnosti*, 11, s. 223-236.

Teslenko, I. B. 2016a. Keramika Funy «zolotoordynskogo vremeni» (analiz materialov iz kompleksov, predshestvovavshikh stroitelstvu feodoritskoy kreposti). *Istoriya i arheologiya Kryma*, IV, s. 97-100, 132-157.

Teslenko, I. B. 2016b. Polivnaya keramika Kryma ot epokhi Zolotoy Ordy i genuezskoy kolonizatsii do Osmanskikh zavoyevaniy: 120 let issledovaniy (istoriograficheskiy ocherk). *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, VIII, s. 92-158.

Teslenko, I. B. 2017. Kompleks keramiki iz raskopok usadby zolotoordynskogo perioda na territorii srednevekovogo gorodishcha v Alushte (Krym). In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 387-407. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Teslenko, I. B., Lysenko, A. V., Mayko, V. V., Semin, S. V. 2017. Novoye poseleniye XIV—XV vv. u zapadnogo podnozhia g. Ayu-Dag (Yuzhnyy Krym). *Istoriya i arheologiya Kryma*, V, s. 192-233.

Teslenko, I. B., Seydaliyeva, D. E. 2016. Goncharnoye proizvodstvo i keramicheskiy import Kryma kontsa XIII — nachala XV vv. In: Seydaliyev, E. I. (ed.). *Krym v zolotoordynskiy period. Krymskiy Yurt Zolotoy Ordy: naslediye ischeznuvshey imperii, katalog vystavki*. Simferopol: Tarpan, s. 85-105, 133-151.

Timoshenko, M., Zelenko, S. 2012. Torgovyye otnosheniya mezhdu Anatoliyskim regionom i Tavrikoy v Pozdnevizantiyskiy period. In: Gladkikh, M. I. (ed.). *1000 rokiv vizantiyskoï torgivli (V—XV stolittya)*. Kyiv: Chaltsev, s. 113-120. Biblioteka Vita Antiqua.

Ushakov, S. V. 2005. Polivnaya keramiki iz kompleksov XII-II v. Severo-vostochnogo rayona Khersonesa (kvartal XCVII, pomeshcheniya 1, 3, 11). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 70-92.

Fedorov-Davydov, G. A., Bulatov, N. M. 1989. Keramicheskaya masterskaya Selitrennogo gorodishcha. In: Bulatov, N. M., Dvornichenko, V. V., Zilivinskaya, E. D., Fedorov-Davydov, G. A. *Sokrovishcha sarmatskikh vozhdey i drevniye goroda Povolzhia*. Moskva: Nauka, s. 133-248.

Fedorov-Davydov, G. A. 1994. *Zolotoordynskiye goroda Povolzhia*. Moskva: MGU.

Frondzhulo, M. A. 1974. Raskopki v Sudake. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 139-150.

Tsvetkov, B. 1989. Keramika. In: Georgiyeva, S., Nesheva, V. (ed.). *Melnik. Grad v podnozhiyeto na Slavova krepost*. Sofiya: BAN, s. 120-160.

Shamiloglu, Yu. 2001. Napravleniya v issledovanii Zolotoy Ordy. In: Usmanov, M. A. (ed.). *Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223—1556*. Materialy Mezhdunarodnogo nauchnogo seminara «Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy), 23—26 iyunya 1998 g., Kazan. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 15-29.

Shelkovnikov, B. A. 1957. *Polivnaya keramika iz raskopok goroda Ani*. Erevan: AN Armyanskoy SSR.

Shishkina, G. V. 1979. *Glazurovannaya keramika Sogda (vtoraya polovina VIII — nachalo XII vv.)*. Tashkent: Fan.

Shtern, E. R. 1906. Feodosiya i eye keramika. *Muzey Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, III, s. 52-83.

Efendi, R. 1967. Emblematika i simvolika v dekorativno-prikladnom iskusstve Azerbajdzhana. *Izvestiya AN Azerbaydzhanskoy SSR. Seriya literatury, yazyka i iskusstva*, 2, s. 86-94.

Yudin, N. I. 2015. Polivnaya keramika proizvodstva Yugo-Vostochnogo Kryma iz raskopok Caryovskogo gorodishcha. *Povolzhskaya arheologiya*, 3, s. 214-227.

Yakobson, A. L. 1950. *Srednevekovyj Hersones (XII—XIV vv.)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 17.

Yakobson, A. L. 1959. Hudozhestvennaya keramika Bajlakana (Oren-Kala) (po materialam raskopok 1953—1955 gg.). *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 67: Trudy Azerbajdzhanskoj (Oren-Kalinskoj) arheologicheskoj ekspedicii, I, s. 228-302.

Yakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoe proizvodstvo srednevekovoj Tavriki*. Leningrad: Nauka.

Aibabine, E., Botcharov, S., Mytz, V. 1999. A Glazed Pottery Workshop of the XVth century at Caffa, In: *VIIe Congres International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Thessaloniki, 11—16 octobre 1999)*. Pré-actes. Thessaloniki, p. 28-29.

Aslanapa, O., Yetkin, S., Altun, A. 1989. *The Iznik tile kiln excavations (The Second Round: 1981—1988)*. Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Reserch Center.

Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Babajanyan, A. 2018. The glazed pottery of Armenia in the XII—XIV centuries in the cultural context of Est and West. In: Yenişehirlioglu, F. (ed.). *Proceedings of 11th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, Antalya, 19—24 Octobre 2015. Antalya, p. 271-278.

Balard, M. 1978. *La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle)*. Génes; Rome, 2.

Bikić, V. 2016. Byzantine inspiration in Serbian medieval pottery. In: Bikić, V. (ed.). *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology. Byzantine Heritage and Serbian Art*. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies, 1, p. 167-173.

Bock, W. de. 1897. Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée. *Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, LVI.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Yayinlari, III.

Brend, B. 1991. *Islamic Art*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Doğer, L. 2012. *Hisartepe / Daskyleion Kazısı Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları. Daskyleion II.

François, V. *La ceramique Byzantine a Thasos*. Athenes: Ecole Française D'Atènes, 1995.

François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.

François, V. 2003. Céramique fine de l'Anatolie Seldjoukide: une production de tradition Irano-Caucasienne. In: *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 1999*. Athens, p. 313-324.

François, V. 2005. Elaborate incised ware: un témoin du rayonnement de la culture Byzantine á l'époque Paleologue. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (red.). *Polivnaya ceramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 195-208.

Ginkut, N. V. 2012. Glazed Ware Manufacture in the Genoese Cembalo Fortress (Crimean Peninsula) in the Late fourteenth and Fifteenth Century. In: Gelichi, S. (ed.). *Acts of IX Congresso Internazionale sulla ceramica Medievalenel Mediterraneo*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 68-70.

Hayes, J. W. 1992. The pottery. *Excavations at Sarachane in Istanbul*. Princeton: Princeton University Press and Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection, 2.

Inanan, F. 2010. Anaia — Kadikalesi: A New Zeuxippus Ware Production Centre. In: Ertekin Doksanalti, Erdo an Aslan (eds.). *Proceedings of the International Symposium «Trade and Production Through the Ages», Konya, 25—28 November 2008*. Konya: Selçuk University, p. 115-128.

Inanan, F. 2013. Zeuxippus Type Ceramics and Samples from Kadikalesi/Anaia, Kusadasi. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 59-76.

Jenkins, M. 1983. *Islamic Pottery. A Brief Hiatory*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 40, no. 4. Available at: www.jstor.org (Accessed 25 Desember 2017).

Lane, A. 1947. *Early Islamic Pottery*. London: Faber and Faber.

Mercangöz, Z. 2013. Archaeological Finds on Late Byzantine Commercial Productions at Kadıkalesi, Kuşadası. In: Mercangöz, Z. (ed.) *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 25-58.

Morgan, Ch. H. 1942. The Byzantine pottery. In: *Corinth XI*. Cambridge-Massachusets: American School of Classical Studies at Athens, p. 108-168.

Morozova, I., Zelenko, S., Timoshenko, M. 2013. Green and brown white wares from the collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: Morozova, I., Oniz, H. (eds.). *SOMA 2010, Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford, p. 127-132.

Mulder, S. 2014. A survey and typology of Islamic molded ware (9th—13th centuries) based on the discovery of a potter's workshop at Medieval Bălis, Syria. *Journal of Islamic Archaeology*, 1.2, p. 143-192.

Orssaud, D. 2001. Les céramiques à glaçure monochrome de Qal'at Sem'an (VIIIème—IXème siècles). *Bibliothèque Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVème—VIIIème siècles ap. J.-C.): actes du colloquetenu à Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 215-220.

Papanikola-Bakirtzi, D. 1993. Cypriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Question. In: Bryer, A. A. M. and Georghallides, G. S. (eds.). *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*. Nicosia: The A. G. Leventis Foundation, p. 115-130.

Papanikola-Bakirtzi, D. 1996. *Medieval Glazed Pottery of Cyprus: Paphos and Lapithos Ware (Greek; English summery)*. Thessaloniki.

Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Papanikola-Bakirtzi, D., Maguire, D. E., Maguire, H. 1992. *Ceramic art from Byzantine Serres*. Catalogue of an exhibition held at the Krannert Art Museum, Urbana, Ill. Urbana: University of Illinois Press.

Papanikola-Bakirtzi, D., Mavrikiou, F. N., Bakirtzis, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.

Pope, A. U., Ackerman, Ph. 1965. The Ceramic Art in Islamic Times. *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, 10.

Redford, S. 2014. Port Saint Symeon Ceramics and Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D. and Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 125-152.

Riavez, P. 2001. Atlit — ceramica port St. Symeon 1217—1291, graffite «crociate» del Mediterraneo orientale. *Archeologia Medievale*, XXVIII, p. 505-532.

Rousset, M. O. 2001. La céramique de Hira à décor moulé, incisé ou appliqué. Techniques de fabrication et aperçu de la diffusion. *Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe—VIIIe siècles apr. J.-C.), Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 221-230.

Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to C. 1125*. A thesis for the degree doctor of philosophy. University of Birmingham.

Sanders, G. D. R. 1999. Corinth workshop production. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 159-164.

Stănică, A. 2009. Golden Horde Pottery Discovered at Isaccea, Tulcea County. *Peuce (Serie Nouă) — Studii şi cercetari de istorie şi arheologie*, VII, p. 411-420.

Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.

Teslenko, I., Waksman, S. Y. 2016. Lusta, a Small Glazed Pottery Workshop on the Southern coast of Crimea. In: Ferri, M., Moine, C., Sabbionesi, L. (eds.). *In & Around. Ceramiche e comunitá. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Incegna del Ciglio, p. 192-194.

Varaldo, C. 1997. La graffita arcaica tirrenica. In: D'Archimbaud, G. D. (ed.). *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe colloque de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 1995*. Aix-en-Provence: Narration Éditions, p. 439-452.

Vavylopoulou-Charitonidou, A. 1989. Ceramique d'offrande trouvee dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XVIII, p. 209-226.

Vroom, J. 2005. *Byzantin to modern pottery in the Aegen — 7th to 20th century*. Bijleveld: Parnasus press.

Waage, F. 1933. Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine pottery. *Hesperia*, 2, p. 308-328.

Waksman, S. Y. 2007. Byzantine Chersonesos, an investigation of the local production of ceramics by chemical analysis. *Byzas*, 7, p. 383-398.

Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople / Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internationale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009, Venezia*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 147-151.

Waksman, S. Y. 2013. The Identification and Diffusion of Anaia's Ceramic Products: A Preliminary Approach Using Chemical Analysis. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 101-112.

Waksman, S. Y. 2014a. Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D., Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 257-278.

Waksman, S. Y. 2014b. Long-term pottery production and chemical reference groups: examples from Medieval Western Turkey. In: Meyza, H. (ed.). *Late Hellenistic to Mediaeval Fine wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their* production*, imitation and use*. Varsaw: Editions Neriton, p. 107-125.

Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Swet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real: Asociación Espańola de Arceología Medieval, II, p. 851-856.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.

Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2015. Late medieval pottery production in South Western Crimea: laboratory investiga-

tions of ceramics from Cembalo (region of Sebastopol / Chersonesos). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo, Silves — Mertola, 22—27 October 2012*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 719-723.

Waksman, S. Y., Burlot, J., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J. 2015. Moulded wares production in the Early Turkish/Beylik period in Western Anatolia: A case study from Ephesus and Miletus. *Journal of Archaeological Science: Report*. Available at: http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.11.015 (Accessed 30 November 2017).

Wartburg, M. L. von. 1997. Lemba ware Reconsidered. *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, p. 323-340.

Wartburg, M. L. von. 2002. Venice and Cyprus. The archaeology of cultural and economic relations. In: Maltezou, C. A., Schreiner, P. (éds.). *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII—XV secolo). Atti drl Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o. p. (Venezia, 1—2 disembre 2000)*. Venezia: Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, p. 503-559.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson.

Zelenko, S., Morozova, I. 2010. Amphorae assemblage from the 13th century shipwreck in the Black Sea, near Sudak. In: Kassab Tezgör, D., Inaishvily, N. (eds.). *Actas de la Table Ronde international de Batoumi et Trabzon, 27—29 Avril 2006*. Istambul, p. 81-84.

Zikos, N. 1999. Pottery workshop at Mikro Pisto in Thrace. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 243-248.

I. B. Teslenko

GLAZED POTTERY MANUFACTURING IN CRIMEA AT THE TIMES OF ULUG ULUS

Different questions related to the manufacturing of glazed pottery in Taurica during the Jochid state and the Genoese colonization are in the sphere of scientists' interests for more than a century. Significant increase of the archeological collections in the last decades of the 20th and beginning of the 21st century, together with the more progressive approaches to the analysis of large volumes of ceramics, and the using of archeometrical methods, allow to reach a new level of study in this field.

Now on the territory of the Crimea are known at least 10 pottery workshops, which have appeared at different times in the period from the last quarter of the 13th (not earlier than the end of the 1260s) to the first quarter of the 15th century and 6 site with single evidence of such manufacturing. 9 workshops were located in five medieval town of the peninsula: 2 — in Kaffa (Theodosia), 2 — in Soldaya (Sudak), at least 2 — in Solhat (Staryi Krym), one in Lusta (Alushta) and in Chambalo (Balaklava). Two more workshops (the earliest ones among known) were found at the settlement of the potters Bokatash II in Solkhat vicinity. Visual, and in some cases archeometrical characteristics of their products were determined. So it became possible to estimate the volumes of the glazed pottery manufacturing of various regions of the peninsula (South-Eastern and South-Western Crimea), as well as the individual workshops, in particular in Alushta, Balaklava and Bokatash. In addition, it allowed to determine the geography, volume and dynamics of the trade by glazed pottery from Crimea. The last one began to form an appreciable part of the ceramic assemblages outside the peninsula from around the 1320s.

At the beginning of the glazed ceramics production in Taurica the distinction in cultural traditions among the workshops were well visible. Some of them presumably may indicate the origin of the craftsmen from the territory of Anatolia, Transcaucasia, the Eastern Mediterranean, the Balkans, and possibly Central Asia, and may be even Italy. Subsequently, around the last third of the 14th century, this individuality is gradually replaced by standardization of production. The leader in this craft became the Genoese trading posts, headed by Caffa.

Keywords: Crimea, Middle Ages, Ulus Jochi, pottery manufacturing, glazed ceramics.

Одержано 21.05.2018

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *iryna_teslenko@hotmail.com*.

TESLENKO Iryna, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *iryna_teslenko@hotmail.com*.

Рецензенти:

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, заступник Генеральногодиректора Національного Киево-Печерського історико-культурного заповідника з наукової роботи.

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

СТАТТІ

УДК: [903.23:902.6](477.8)"9/12"

О. В. Манігда

КОМПЛЕКСИ X—XIII ст. З ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ ЯК ПРИКЛАД СИНХРОННОГО ПОБУТУВАННЯ КЕРАМІЧНИХ ФОРМ

У статті розглядається питання використання керамічних комплексів як основи для ілюстрації синхронного побутування керамічних форм на широких територіях. Автором відібрано та проаналізовано різні типи комплексів з 42 поселень, городищ, могильників. Враховано датування та відносну хронологію, запропоновану дослідниками цих пам'яток.

Ключові слова. *Керамічний комплекс, закритий комплекс, синхронне побутування, давньоруські пам'ятки, Галицьке князівство, Волинське князівство.*

Вступ. У процесі дослідження археологічних пам'яток та створення археологічних карт мікрорегіонів дослідник неодмінно зіштовхується з проблемою інтерпретації тієї чи іншої пам'ятки. У першу чергу це стосується хронології поселенських структур, на основі якої створюється археологічна карта, здійснюються аналізи передумов (культурних та історичних) для розвитку давнього суспільства, системи розселення у мікрорегіонах. У цьому випадку йдеться про необхідність існування вузької хронології, що дозволяє створювати більш точні археологічні карти.

Завдання виділення хронологічних періодів у розвитку давньоруських поселень Галицької та Волинської землі можливе, переважно, на основі керамічних комплексів, що становлять головний, а часто і єдиний хроноіндикатор. Вирішення цього завдання вимагає виявлення синхронних форм посудин, що, в свою чергу, досягається виділенням критеріїв одночасного побутування форм.

Історія дослідження питання та методика опрацювання інформації про комплекси. Безперечно, засновником і першим укладачем керамічної типології давньоруського часу на території Південноруських земель є М. П. Кучера. Його основні засади, принципи та спостереження у розробці типології поклали початок багатьом подальшим локальним варіантам типологічних розробок, які орієнтуються на хронологічні періоди, розроблені саме М. П. Кучерою. У контексті нашого дослідження незамінними є його розробки для мікрорегіону Прикарпаття, Західної Волині, Західного Побужжя (Кучера 1961; 1986; 1998).

За основу хронології кераміки Волинської землі прийняті розробки М. М. Кучинка (1972; 2002; 2009), Б. А. Прищепи (2011; 2014). Для території Галицької землі таких розробок існує значно більше. Серед них чільне місце посідають роботи Б. О. Тимощука (1982), І. П. Возного (2010), для мікрорегіону Пруто-Дністровського межиріччя та для Західного Поділля напрацювання М. О. Ягодинської (2003), а також Я. І. Онищука для Волино-Подільського пограниччя (2007). Для мікрорегіону Прикарпаття — В. Д. Гупало (1993; 2005; 2014). Корисним для нас є огляд тих матеріалів М. В. Малевської, де дослідниця подає докладний опис еволюції форм кераміки, починаючи з X ст. (Малевская 1969; 1971, Малевская-Малевич 2005). Для орієнтації на загальні тенденції розвитку гончарної кераміки у межах сусідніх з Галицькими та Волинськими землями регіонів використані дослідження П. П. Толочка (1981) та В. М. Зоценка (Зоценко, Брайчевська 1993) для Києва.

Критерії хронології кераміки проаналізовані згідно з інформацією, що міститься у зібраній базі даних за параметрами, які дозволяють виділити типи комплексів, на які опирається

© О. В. МАНІГДА, 2018

хронологія поселень. Ці параметри є складовою частиною бази даних для поселень, городищ, могильників, створених автором за допомогою програмного забезпечення Access. Особливості використання реляційних баз даних та деталі створення архітектури бази для поселенських пам'яток розглянуто в окремій роботі (Борисов, Манігда 2016). Тематичні блоки містять інформацію, що стосується таких параметрів як просторові дані, матеріальна культура, хронологія, пам'яткоохоронна інформація. Загалом 15 блоків: географічні дані, топографія пам'ятки, культурні нашарування, датування, площинні виміри, характер дослідження пам'ятки, належність до річкового басейну, статус відносно городища, опис кераміки, характер знахідок, інформація про повторне обстеження пам'ятки, характер використання та стан пам'ятки, мета експедиції, джерело інформації про пам'ятку, ілюстровані додатки до джерела тощо. В цілому, створена база даних характеризує пам'ятку за більш ніж 130 параметрами. Серед них ті, які характеризують керамічні комплекси, виявлені на давньоруських пам'ятках окресленої території дослідження. З метою виконання поставленого завдання — виявлення синхронного побутування керамічних форм, було залучено найбільш надійні керамічні комплекси, котрі одночасно відображають широку географію і стосуються різних мікрорегіонів Галицької та Волинської земель. Завдяки такому підходу стало можливим встановлення детальної хронології сільських поселень, на основі яких було створено археологічну карту сільських пам'яток Галицької та Волинської земель X—XIII ст. (Манігда 2016).

Зробимо декілька зауважень до питання розгляду різних типів комплексів, залучених до хронології у нашому дослідженні. Перш за все зауважимо, що розглядаємо три типи комплексів — закриті комплекси (ЗК), умовно закриті комплекси (УЗК) та відкриті комплекси (ВК). Під закритим комплексом розуміємо одночасне припинення існування, подальшу консервацію, тобто незмінність у часі (Авдусин 1989). Прикладом таких комплексів є: скарб, поховання, згоріле житло, черінь печі (для керамічних комплексів). Умовно закритий комплекс являє собою поєднання матеріалів уже датованого певним чином культурного етапу існування (наприклад, селища). Предмети, що становлять УЗК, не обов'язково абсолютно одночасні (хоч можливо і таке), вони є синхронними у межах відносно вузького періоду. Прикладом УЗК можуть бути середні, нижні шари заповнення жител; окремі матеріали зі стратиграфічних шарів поселення (будівельні періоди, шари); заповнення об'єктів, що перекривають один одного; середні та нижні шари звалищ у заповненні споруд (Обломский, Терпиловский 1991, с. 16—18). Відкритий комплекс — це сукупність знахідок, виявлених за умов, коли їхня одночасність залишається нез'ясованою. ВК може накопичуватися протягом тривалого періоду (на відміну від ЗК, що формується умовно в один момент часу). Прикладом ВК є культурний шар поселення (Мартынов, Шер 1989). Зрештою, використання ВК виправдане у разі, якщо датування у межах століття є задовільним критерієм для встановлення хронології об'єктів дослідником.

Для уточнення детальної хронології сільських поселень з метою виявлення синхронного побутування керамічних форм автором було проаналізовано дані з бази даних поселень, городищ, могильників за параметрами наявності на пам'ятках зафіксованих ЗК, УЗК, ВК (останній — для періодів або мікрорегіонів, де відсутні зафіксовані перші два типи комплексів).

Виділені керамічні комплекси з пам'яток X—XIII ст. з території Волинської та Галицької та земель. Автором використано інформацію про 36 археологічних комплексів, які відповідають поставленим критеріям з 42 пам'яток Галицької та Волинської земель. Враховано також розроблену раніше дослідниками хронологію кераміки для різних мікрорегіонів.

Результати опрацювання інформації про керамічні комплекси, виявлені дослідниками на пам'ятках, структуровані за принципом: географічна прив'язка, тип пам'ятки, місце виявлення, контекст комплексу, датування, запропоноване дослідником комплексу. За результатами аналізу ЗК, УЗК та ВК з неукріплених поселень та городищ Галицької та Волинської земель автором створені порівняльні ілюстрації форм керамічних виробів, що могли існувати синхронно на певних відрізках часу. І саме на них базується хронологія, використана при створенні археологічної карти давньоруських пам'яток (рис. 1—4).

Для території Волинської землі були використані керамічні комплекси з таких пам'яток:

с. Головно, Волинська обл. — комплекс пам'яток: городище, селище, курганний могильник. Курган 2 — рубіж IX—X ст. (Кухаренко 1958, с. 24);

с. Майдан-Липенський, Волинська обл. — курганний могильник. Курган 9 — XI ст.; курган 15 — кінець XI — початок XII ст.; курган 16 — XII ст. (Петегирич 1976, рис. 3);

с. Берестяне, Волинська обл. — курганний могильник. Курган б/№ — початок XII ст. (Гупало 1985, с. 7);

м. Любомль, Волинська обл. — городище. Житло 1; споруди 1 і 2; вогнище 1; яма 1; яма 3 — X ст. (Кучинко 1995, с. 4). Яма 2 — рубіж X—XI ст. (Кучинко 1995, с. 5);

с. Литовеж, Волинська обл. — городище. Заповнення жител — X — початок XI ст. (Чайка 1979);

м. Луцьк, Волинська обл. — городище Лучеськ. Житло 2 — X ст. У засипці валу — X ст. (Терський 2006, с. 115—116, рис. 97);

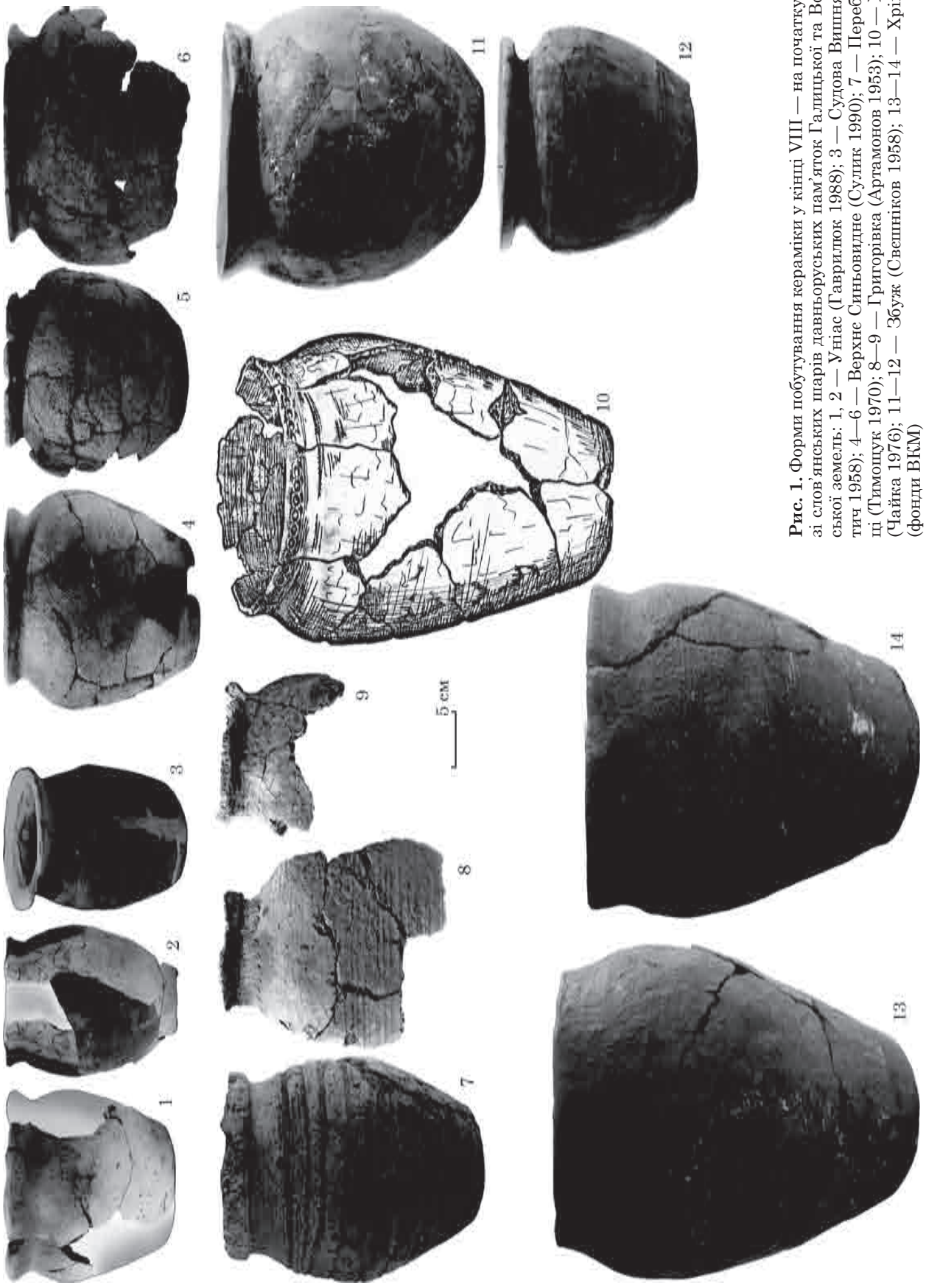

Рис. 1. Форми побутування кераміки у кінці VIII — на початку X ст. зі слов'янських шарів давньоруських пам'яток Галицької та Волинської земель: 1, 2 — Уніаc (Гаврилюк 1988); 3 — Судова Вишня (Ратич 1958); 4—6 — Верхнє Синьовидне (Сулик 1990); 7 — Перебиківці (Тимощук 1970); 8—9 — Григорівка (Артамонов 1953); 10 — Хорів (Чайка 1976); 11—12 — Збуж (Свешніков 1958); 13—14 — Хрінівка (фонди ВКМ)

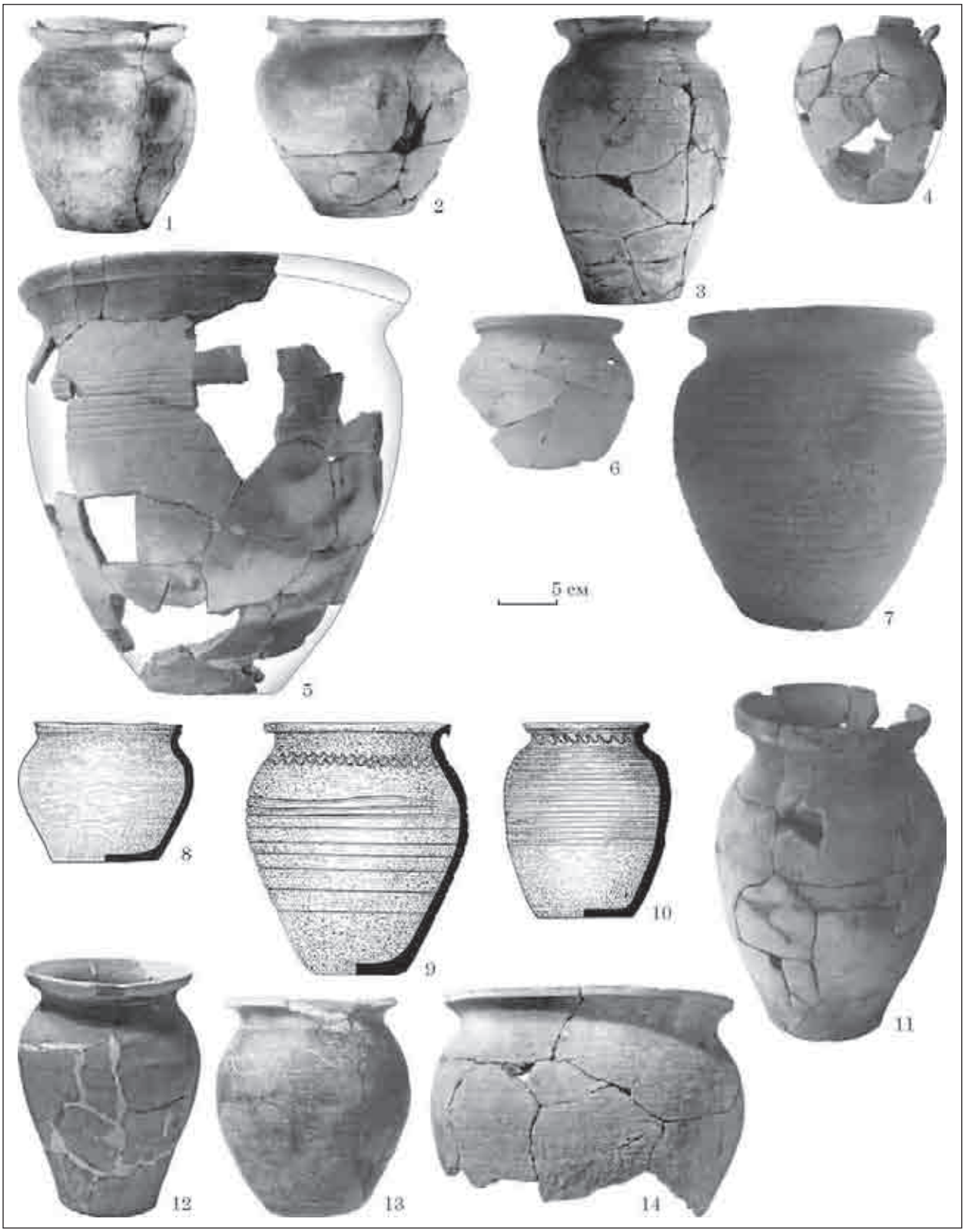

Рис. 2. Форми кераміки ймовірного одночасного побутування у X ст. з давньоруських пам'яток Галицької та Волинської земель: 1—7 — Уніас (1—3 — Гаврилюк 1992; 4—6 — Гаврилюк 1988); 7 — Південне Побужжя (фонди ВКМ); 8—10 — Муравиця (Свешніков 1965); 11 — Стільсько (Корчинський 1998); 12 — Судова Вишня (Ратич 1958); 13 — Урич (Тустань) (Рожко 1984); 14 — Григорівка (Артамонов 1953)

с. Городище, Волинська обл. — городище. Житло 1 згоріле, функціонувало і загинуло у XI ст.; житло 2 — XI ст.; споруда 1 — гончарна майстерня: горни 1—3 (в горні 2 — кераміка на рівні череня; в горні 1 — в середині) — XI ст.; горн 3 (?) або вогнище слабо збережене. На рівні череня — XI ст. Житло 4 — комплекс знахідок (залізна фібула, втульчатий накінечник стріли, черенкоподібний

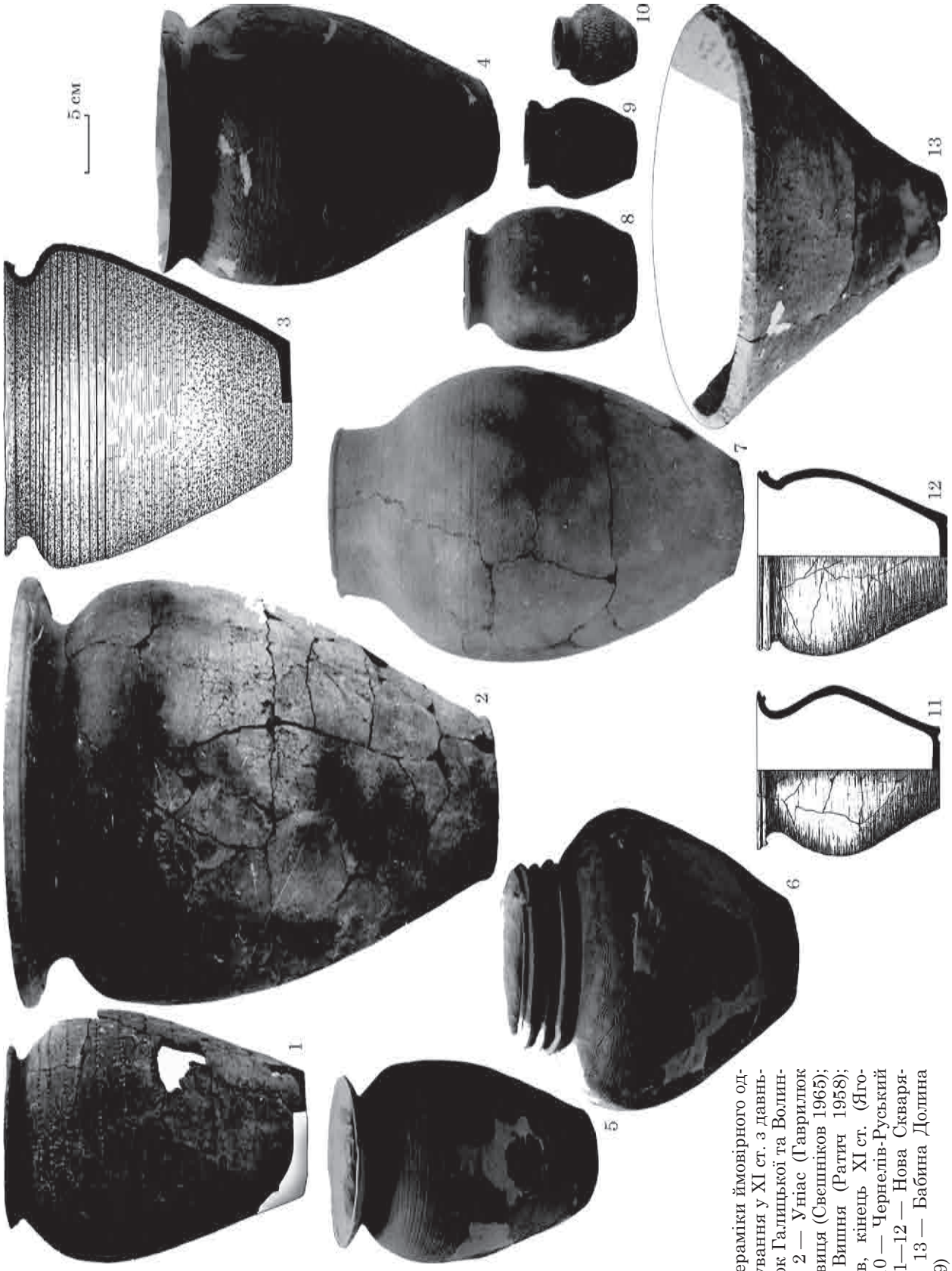

Рис. 3. Форми кераміки ймовірного одночасного побутування у XI ст. з давньоруських пам'яток Галицької та Волинської земель: 1, 2 — Уніас (Гаврилюк 1992); 3 — Муравиця (Свешніков 1965); 4—6 — Судова Вишня (Ратич 1958); 7—9 — Крутилів, кінець XI ст. (Ягодинська 1989); 10 — Чернелів-Руський (Терега 1992); 11—12 — Нова Скварява (Чайка 2002); 13 — Бабина Долина (Ягодинська 1999)

Рис. 4. Форми кераміки ймовірного одночасного побутування у XII—XIII ст. з давньоруських пам'яток Галицької та Волинської земель: 1 — Городище (Каргер 1958); 2 — Ленківці (Тимощук 1953); 3 — Новоугрузьк (Мазурик, Остап'юк 1999); 4 — Теліженці (Якубовський 1973); 5 — Крутилів (Ягодинська 1989); 6 — Острог (Бондар 1958); 7 — Лози (Пелещишин 1969); 8—9 — Лука-Врублівецька (Тиханова 1957); 10 — Комарів (Ковпаненко 1978)

накінечник стріли, кераміка) — XI ст. Житло 6 згоріле — перша половина (?) XI ст. (Кучинко 1977, с. 8—9). Житла 7 і 8, майстерні 2 і 3 — XI ст. (Кучинко 1978, с. 15, табл. 2: 4, 6, 8, 11);

с. Перемиль, Волинська обл. — городище. Житло 3 — XI ст.; (Кучинко 1995, с. 39). На дитинці — споруда 3 — початок XII ст., споруда 4 — перекрита спорудою 3 — кінець XI ст. (Малевская-Малевич 1976, с. 5, 7—8);

с. Городок, Волинська обл. — городище Коршів. Черінь печі. У вимостці череня кераміка X — друга половина XI ст. Черінь дав нижню дату спорудження валу, оскільки знаходився у його підніжжі (Панишко 1992, с. 18, с. 3—4, табл. 4; 7: 20). У засипці валу з боку площадки, у місці переходу площадки у вал — кераміка XI ст. (Раппопорт 1960, с. 30);

с. Перемиль Волинська обл. — городище Гора. Житло 3, споруда 3, яма 3, вогнище 1 — XI ст.; культурний шар — кінець XI—XIII ст. (Кучинко 1995, с. 28—30);

с. Арматнів, Звірівська с/р, Волинська обл. — городище. Вал — XI ст. (Панишко 1988, с. 4—5);

м. Камінь-Каширський, Волинська обл. — городище Камінь. Зруб 4 — XIII ст. Автором

дослідження об'єкту створено таблицю розподілу кераміки за концентрацією типів (Панишко 1993, с. 8);

с. Ветли, Волинська обл. — городище. На дитинці кільцева споруда, що оперізувала майданчик городища. Була збудована на незаселеній раніше частині у середині — другій половині XIII ст. (Панишко 1996, с. 10, 11, табл. 5, 6) (рис. 5: 22—28);

с. Антонівці, Тернопільська обл. — городище Уніас. Дитинець — споруда 1, 2 — спалені господарські споруди XI ст. (Гаврилюк 1992, с. 25) (рис. 3: 1, 2). Поряд з городищем Уніас — западина житла. У печі та на долівці житла — розвали кераміки — XI ст. (Гаврилюк 1988, с. 11);

с. Новоугрузьке, Волинська обл. — городище. Укріплений майданчик — друга половина XII — перша половина XIII ст. (Мазурик 1997, с. 7) (рис. 4: 3; 5: 18—21). Попільно-вугільне скупчення — згорілий сховок (господарське приміщення), у якому окрім кераміки — згоріле зерно, скарб срібних прикрас, скляний браслет, керамічна полив'яна плитка із жовтою поливою, фрагмент серпа, вудила тощо — друга половина XII—XIII ст. (Мазурик 1996, с. 30, табл. 4: 13, 18, 19, 21, 25, 31, 32, 35, 55, 64);

м. Дорогобуж, Рівненська обл. — городище. Б. А. Прищепа провів детальний аналіз комплексів речей з розкопок дитинця та окольного города літописного Дорогобужа, що дозволяє нам визначити орієнтири для кількох хронологічних горизонтів. Серед них: горизонти, пов'язані із погромом міста у середині XIII ст., зокрема, об'єкт 3-А на дитинці. Горизонт кінця XI — початку XII ст. — об'єкт 4-А. Нижній культурний шар розкопу дитинця дозволив дослідникові виділити вісім пластів, які відображають стратиграфію середньовічного поселення домонгольського часу і формують такі хронологічні горизонти: X ст., кінець XI — початок XII; XII ст.; кінець XII — початок XIII ст.; середина XIII ст. (Прищепа 2011, с. 29—30, 36). Зауважимо, що на цьому городищі зафіксовано стратиграфічну колонку, яка має надійну верхню межу (погром міста у сер. XIII ст., відображений у комплексах спалених будівель) та завдяки цьому є прекрасним орієнтиром для уточнення датування пам'яток Погоріння.

Матеріал з відкритих комплексів залучений нами з таких пам'яток Волинської землі:

м. Любомль, Волинська обл. — городище. Культурний шар (далі КШ) IX—X ст. (Івановська 1986, с. 20);

с. Головно, Волинська обл. — селище. КШ IX—X ст. (Кухаренко 1958, с. 25);

с. Перемиль, Волинська обл. — городище. КШ перша половина XI ст. на нижній північній терасі городища, урочище Гора (Терський 1987, с. 14, табл. 7: 15, 16, 18);

м. Луцьк, Волинська обл. Луцький замок. КШ XI ст.; КШ XII—XIII ст. (Кучинко 1978а, с. 14);

м. Городок, Волинська обл. — городище. КШ XIII ст., XIV ст. (?) (Раппопорт 1960, с. 30);

с. Човниця, Волинська обл. — поселення Човниця II. Підйомний матеріал (далі ПМ) XI ст. (Панишко 1988, с. 10);

м. Кременець, Тернопільська обл. — городище Бона. Колекція кераміки з Кременецького замку оброблена Б. А. Прищепою, який виділив такі періоди побутування: X — початок XI ст.; XI ст.; кінець XI—XII ст.; друга половина XII—XIII ст. (Прищепа 2014, с. 302—309).

Для території Галицької землі хронологія кераміки розроблена більш детально, тому маємо можливість охарактеризувати не лише окремі закриті комплекси з пам'яток, а й використати уже розроблені науковцями хронологічні класифікації для цілих регіонів. Серед них такі.

Західне Поділля — один з найкраще досліджених на сьогоднішній день регіонів, що містить достатню кількість закритих комплексів для побудови детальної хронології сільських пам'яток. У цьому регіоні М. О. Ягодинською було проаналізовано 41 ЗК з досліджених пам'яток X—XIII ст. Це такі пам'ятки як: Городниця VI, Городниця VII, Городниця XV (урочище Богит), Крутилів II (урочище Бабина долина), Крутилів III (урочище Замчище), Крутилів VI (урочище Біля двох джерел), Теребовля I (урочище Замкова Гора), Теребовля II (урочище Черпало) та XII—XIII ст. — Крутилів I (урочище Звенигород), Крутилів II, Крутилів III, Теребовля (урочище Замкова гора (городи), Курники I (урочище Поле за Дзендзелем), Малашівці VII, Хоми I, Городниця X Тернопільської обл. За результатами досліджень М. О. Ягодинська поділила комплекси на два основних періоди: X—XI та XII—XIII ст. (Ягодинская 1987; 1988; 1989, с. 12; 1990; Ягодинська 2004; 2015) (рис. 3: 7, 9, 13; 4: 5).

Регіон Прикарпаття. На основі багаторічних розкопок комплексів з житлових, господарських, виробничих об'єктів дитинця літописного Биковена на Дністрі Б. П. Томенчук виділив три культурно-хронологічних горизонти за керамічним матеріалом з комплексів. Два з цих горизонтів належать до давньоруського часу: верхній — середина XII — перша половина XIII ст., середній — VIII — перша половина XII ст. Нижній горизонт, виділений дослідником, включав у себе матеріали культур від епохи бронзи до РЗВ. На території городища Луковиця (Прикарпаття) Б. П. Томенчуком серед іншого були досліджені сліди житлово-господарської забудови та комплекс-святилище X—XI ст. (Томенчук 2008, с. 219—222). Для нас комплекси цього часу є тим більш важливими, що для території Пруто-Дністровського межиріччя ми маємо не так багато досліджених розкопками пам'яток з комплексами XI ст. (Томенчук 2008, с. 174).

Регіон Пруто-Дністровського межиріччя. Ця територія у кінці XI ст. стала південною части-

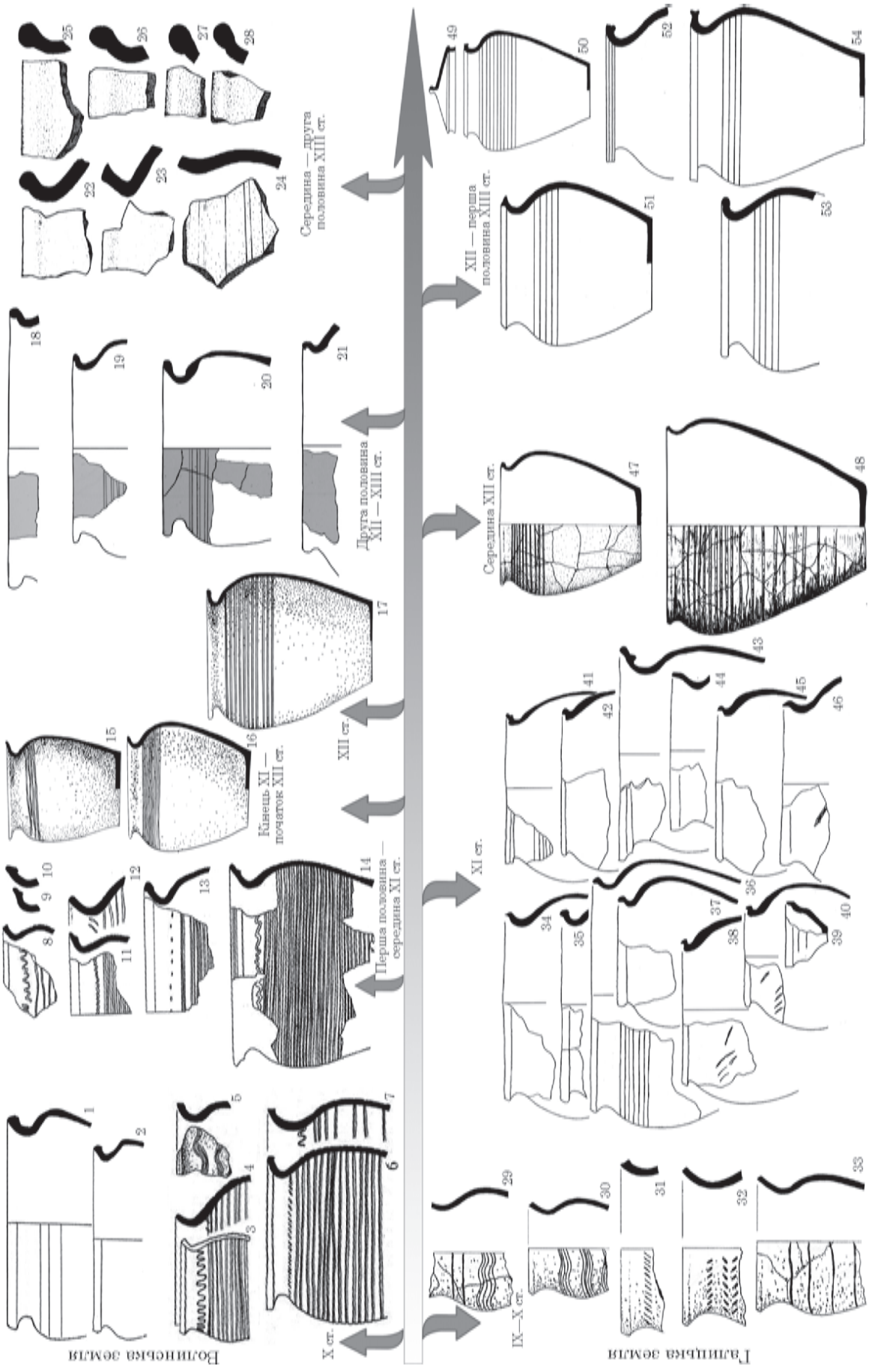

Рис. 5. Порівняльна таблиця форм кераміки Волинської та Галицької земель X — XIII ст. Датування комплексів подано за дослідниками: 1—2 — Терський 2006, с. 116, рис. 97; 3—7 — Прищепа 2011, с. 116, рис. 134; 8—14 — Прищепа 2011, с. 112, рис. 125: 5—11; 15—17 — Петегирич 1973, рис. 3; 18—21 — Мазурик 1997, табл. 20: 1—4; 22—28 — Панишко 1996, с. 10, табл. 5, 6; 29—33 — Філіпчук 2014, с. 117, рис. 44; 34—46 — Томенчук 2008, с. 430, рис. 288; 47—48 — Довгань 2007, с. 141, рис. 2; 49—54 — Тимощук 1982, с. 26, рис. 11

ною Галицької землі у складі Галицького та Теребовлянського князівств. Одну з найперших і детально розроблених типологій давньоруської кераміки для цього мікрорегіону створив Б. О. Тимощук, який на основі кількох десятків закритих керамічних комплексів з пам'яток X—XIII ст. виділив три хронологічних групи: комплекси X—XI ст., XII — першої половини XIII ст., друга половина XIII—XIV ст. (Тимощук 1982, с. 14—37).

Окрім типології кераміки, розробленої для окремих регіонів Галицької землі, нами також були залучені комплекси з окремих пам'яток. Серед них такі:

с. Чорнівка, Чернівецька обл. — феодальний замок. Локальна хронологія, на основі комплексів з розкопаної широкою площею феодальної укріпленої садиби у Попрутті. Автор розкопок, І. П. Возний, проаналізував керамічний матеріал із комплексів, у результаті чого було виділено шість типів, які хронологічно вкладаються у рамки XII—XIV ст. (Возний 1998, с. 17—22);

м. Буськ, Львівська обл. — городище Бужеськ. Колекція реставрованих горщиків з комплексів у спорудах, розкопаних на дитинці. Горщик 1 — кінець X — початок — XI ст., ціла форма. Горщик з долівки житла поруч з розвалом печі-кам'янки. Горщик 2 — X ст. — дно стовпової ями житла. Горщики 3 і 4 — у мощенні череня печі житла — середина XII ст. (рис. 5: 47, 48). Горщик 6 — у розвалі печі-кам'янки заглибленого житла — кінець X — початок XI ст. (Довгань 2007, с. 137—139, 142);

с. Крилос, Івано-Франківська обл. — городище давнього Галича. Докладний стратиграфічний розбір житлово-господарських споруд та аналіз керамічних комплексів у спорудах, проведений В. М. Войнаровським, надав можливість визначити чітку верхню дату існування — друга половина 40-х рр. XII ст. Це — верхня межа існування житлово-господарської забудови перед княжим двором, яка була знесена задля будівництва Успенського собору на Крилоській горі у Галичі (Войнаровський, Лукомський, Петрик 2002);

с. Верхнє Синьовидне, Львівська обл. — городище. Споруда (яма) — ЗК (перекрита стерильним прошарком IX—X ст. (Сулик 1990, с. 32) (рис. 1: 6);

с. Стільсько, Львівська обл. — поселення IX—X ст. біля городища Стільсько. житло 23 — перед устям печі, на долівці житла розвал горщика гончарного та під основою устя череня — фрагменти гончарних горщиків (близько 30), що належать 4—5 посудинам IX—X ст. (Корчинський 1998, с. 13—14). Вважаємо, що хронологічно розвал відноситься до X ст. (рис. 2: 11);

м. Судова Вишня, Львівська обл. — городище. Дитинець — споруда 7, споруда 11 — XI ст. (Ратич 1958, с. 9, 21) (рис. 3: 4, 6);

с. Нова Скварява, Львівська обл. — поселення в урочищі Гута Монастирська. Гончарний горн. У передгорновій ямі значна кількість фрагментів кераміки XI—XII ст.; поселення в урочищі Руська дебра — заглиблене житло XI—XII ст. (Чайка 2002, с. 7—8) (рис. 3: 11, 12);

с. Городище, Хмельницька обл. — городище. Розкопки на дитинці, великий асортимент цілих форм XII—XIII ст., контекст знахідок невідомий. У звіті вказано «знайдені на городищі» (Каргер 1958, с. 8—9). Залучений з метою демонстрації ймовірного одночасного побутування керамічних форм (рис. 4: 1);

с. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (зараз не існує) — поселення. Гончарна піч, у випалювальній камері фрагменти та дві цілих форми горщиків XII ст. (Тиханова 1957, с. 14—15) (рис. 4: 8, 9);

м. Звенигород, Львівська обл. — городище. В. Д. Гупало на основі детального розгляду стратиграфічних горизонтів розкопаних об'єктів дитинця, окольного города та передмість, а також серії дат за C^{14} виділила основні хронологічні періоди, що характеризувалися зростанням інтенсивності життя: 60—80-ті рр. XI ст., 30-ті — перша половина 40-х рр. XII ст.; 80—90-ті рр. XII ст. (Гупало 2014, с. 403—405);

м. Теребовля, Тернопільська обл. — городище. Дослідження комплексу пам'яток давньоруського Теребовля. Зокрема, досліджено конструкцію валу, що оточував селище Теребовля IV з метою захисту селища, яке знаходиться на схилі Замкової Гори. У його конструкції — матеріал першої половина X ст. (Миська, Погоральський 2006, с. 253).

Станом на сьогоднішній день ситуація із вивченням керамічних комплексів знаходиться на тому рівні, коли дослідники уже мають можливість порівнювати синхронні матеріали із закритих комплексів. На противагу дослідженням 1960-х рр., коли створювалися перші узагальнені хронологічні шкали розвитку давньоруської кераміки. Варто відзначити, що, незважаючи на досить обмежену кількість матеріалів для вивчення у той період, розробники керамічних типологій дуже вдало виділили основні типи, які були загальновживаними для широких територій Південної Русі, а також ті, які були властиві конкретно Галицькій та Волинській землям. На загальноруських тенденціях розвитку керамічних форм ми не будемо зупинятися докладно, для цього варто дивитися розробки визнаних дослідників про огляд яких йшлося вище, а також схематичну таблицю хронологічного розвитку керамічних форм, подану у рис. 5. Ми ж звернемо увагу на особливі типи кераміки, які були справедливо виділені та з плином часу і збільшенням кількості комплексів набули поширення в межах досліджуваних територій. Серед ранньогончарної кераміки Волинської землі таким типом горщиків є «ранньокружальний волинський тип», виділений М. В. Малевською-Малевич для пам'яток в околицях Володимира та Луцька (Малевс-

кая-Малевич 2005, с. 142). Цей тип характеризується витягнутою формою, декором у верхній частині горщика врізними лініями, вінцями сильно відігнутими назовні, іноді з потоншеним краєм. Завдяки особливим, характерним для Волинської землі типам ранньогончарної кераміки дослідниці вдалося засвідчити колонізаційний потік з Південно-Західної Волині у Верхнє Понемання з X ст., де М. В. Малевською зафіксовані спільні керамічні комплекси. Характерним для Волинської землі XII ст. є тип горщиків з відігнутим назовні вінцем, із заокругленим та загнутим досередини краєм, вигнутою шийкою, конічним туловом. Це певною мірою узагальнена характеристика кераміки, що почала масово з'являтися з XII ст. та продовжила своє існування і у XIII ст. (рис. 5). Серед особливостей глеків, що побутували у XII—XIII ст. на території Волині дослідники відзначають горловини раструбом, при чому стверджують, що у Галицькій землі такі глеки не зустрічаються, а в основному побутували глеки з вертикальною горловиною (Малевская 1971, с. 125). Для Галицької землі серед особливих типів горщиків, що побутували з XI ст., відзначимо ті, що мали гранчасті вінця на середніх та високих шийках та у нижній частині вінця при переході до плічка були прокреслені ще однією гранню (Ягодинська 2015 а, с. 323). Вважаємо також особливим, характерним для Галицької землі типом горщиків такі, що мають горизонтально розхилені вінця, високі форми, з найбільшою шириною тулова у верхній третині (рис. 3: 1, 2). Такі форми не є переважаючими, але зустрічаються у комплексах і побутують з XI ст. Очевидно, їх існування є впливом культурних зв'язків з населенням польських земель. Із цими ж культурними впливами, очевидно, варто пов'язувати і побутування посуду з вертикальним горлом/циліндричною шийкою (рис. 3: 6, 7). Для XII—XIII ст. типово галицькими, такими, що не зустрічаються на інших землях, є горщики високих форм, з прокресленим горизонтальним орнаментом у верхній третині тулова, з горизонтально зрізаним вінцем, сильно відтягнутим назовні та з жолобком по зовнішньому краю вінця (рис. 5: 50, 52, 54).

Висновки. Відібрані у роботі археологічні комплекси, що походять із 42-х досліджених давньоруських поселень, городищ, могильників, проаналізовано у першу чергу на відповідність до хронології, запропонованої дослідниками пам'яток.

Важливо відзначити, що відсоток давньоруських пам'яток, досліджених детально, порівняно невеликий по відношенню до пам'яток, виявлених та датованих за допомогою розвідувальних досліджень та підйомного матеріалу. Зокрема, серед неукріплених давньоруських пам'яток Галицької та Волинської земель (1959 пам'яток), які становлять основний науковий інтерес автора, відсоток поселень, досліджених розкопками, становить 21 % проти тих, які датовані за допомогою розвідувальних досліджень та підйомного матеріалу — 60,6 %, шурфування — 18,4 % (Манігда 2016а). Серед укріплених поселень та могильників відсоток детально досліджених пам'яток об'єктивно більший, що пояснюється більшим інтересом дослідників до цього типу пам'яток протягом тривалого часу.

Керамічні комплекси, відібрані у цій роботі серед 2695 пам'яток, які містяться у базі даних дослідження автора, є переважно закритими комплексами, і опорними для побудови більш детальної хронології розвитку мікрорегіонів та створення археологічних карт на її основі. При першому наближенні, порівняння керамічних форм, які могли існувати синхронно на певних етапах на території Галицької та Волинської земель, демонструє відносну подібність в період з кінця X ст. до кінця XI ст. до керамічних форм з інших давньоруських територій. Натомість, з початку XII ст. і у наступні проміжки часу спостерігаємо усе більші відмінності у традиції виготовлення кераміки, які стають на кінець XII—XIII ст. цілком самобутніми для регіонів Галицької, Волинської земель і відмінними від кераміки, наприклад, Київської землі. Водночас, розглядаючи різні типи кераміки кожного з хронологічних періодів — X, XI, XII—XIII ст., спостерігаємо значну варіативність форм у межах кожного з етапів розвитку стилю виготовлення кераміки.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А. 1989. *Основы археологии: учебник для вузов по специальности «История».* Москва: Высшая Школа.

Артамонов, М. И. 1953. *Отчет о работах Юго-Подольской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа и Ленинградского Государственного Университета в 1952—1953 гг.* НА ІА НАНУ, 1953/21.

Багрий, Р. С. 1977. *Отчет об археологических исследованиях Львовского исторического музея в 1977 г.* НА ІА НАНУ, 1977/111.

Бондар, І. В. 1958. *Археологічні розкопки в місті Острозі 1958 р.* НА ІА НАНУ, 1958/37.

Борисов, А. В., Манігда, О. В. 2016. Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 24-31.

Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.* Чернівці: Рута.

Возний, І. П. 2010. Типологія клейм та орнаментація горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X — перша половина XIII ст.) *Археологія*, 4, с. 31-45.

Войнаровський, В. Лукомський, Ю., Петрик, В. 2002. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII століття. *Записки НТШ*, CCXLIV: Праці Археологічної комісії, с. 608-644.

Гаврилюк, О. М. 1988. *Звіт про проведені археологічні розвідки і розкопки на території Лановець-*

кого і Шумського районів Тернопільської обл. НА ІА НАНУ, 1988/164.

Гаврилюк, О. М. 1992. *Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 р.* НА ІА НАНУ, 1992/167.

Герета, І. П. 1992. *Звіт про дослідження черняхівського й давньоруського могильника у с. Чернелів Руський у 1992 р.* НА ІА НАНУ, 1992/168.

Гупало, В. Д. 1985. *Отчет Волынской археологической экспедиции Львовского исторического музея о результатах исследований в Киверцевском и Любешовском районах Волынской области.* НА ІА НАНУ, 1985/39.

Гупало, В. Д. 1993. *Средневековая керамика Запада Украины (конец VIII—XV вв.).* Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА РАН.

Гупало, В. Д. 2005. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та західної Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 353-371.

Гупало, В. Д. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція).* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Довгань, П. 2007. Колекція реставрованих горщиків з городища літописного Бужська. *Вісник Інституту археології*, 2, с. 137-142.

Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 43-103.

Івановська, В. І. 1986. *Звіт про роботу Західнобузького загону Волинської обласної госпдоговірної археологічної експедиції ІСН АН УРСР.* НА ІА НАНУ, 1986/130.

Каргер, М. К. 1958. *Отчет о раскопках Галицко-Волынской Археологической экспедиции ИИМК АН СССР и Ленинградского гос. университета 1958 г.* НА ІА НАНУ, 1958/36.

Ковпаненко, Г. Т. 1978. *Отчет о работе Днестровской экспедиции раннего железного века в 1978 г.* НА ІА НАНУ, 1978/30 и.

Корчинський, О. М. 1998. *Науковий звіт про підсумки археологічних досліджень постійнодіючої Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту Народознавства НАН України у 1998 р.* НА ІА НАНУ, 1998/65.

Кухаренко, Ю. В. 1958. *Отчет о раскопках на территории Полесья в 1958 г.* НА ІА НАНУ, 1958/28.

Кучера, М. П. 1961. Кераміка древнього Пліснеська. *Археологія*, XII, с. 143-154.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР.* Киев: Наукова думка, 3, с. 447-455.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (археологічний збірник).* Київ: ІА НАНУ, с. 160-165.

Кучинко, М. М. 1972. *Исследования по истории славянских и балканских народов: Киевская Русь и ее славянские соседи.* Москва: Наука, II: Материальная культура населения междуречья Западного Буга и Вепра в IX—XIII вв.

Кучинко, М. М. 1977. *Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської області в 1977 р.* НА ІА НАНУ, 1977/90.

Кучинко, М. М. 1978. *Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської обл. в 1978 р.* НА ІА НАНУ, 1978/111.

Кучинко, М. М. 1978a. *Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в Луцком замке в 1978 г.* НА ІА НАНУ, 1978/151.

Кучинко, М. М. 1995. *Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі і с. Перемиль Волинської області в 1995 р.* НА ІА НАНУ, 1995/106.

Кучинко, М. М. 2002. Кераміка Волині Княжої доби. *Записки НТШ*, CCXLIV (244): Праці Археологічної комісії, с. 275-286.

Кучинко, М. М. 2009. *Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X—XIV століттях.* Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Мазурик, Ю. М. 1996. *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1996 р.* НА ІА НАНУ, 1996/20.

Мазурик, Ю. М. 1997. *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомильського району Волинської області в 1997 р.* НА ІА НАНУ, 1997/122.

Мазурик, Ю. М., Остап'юк, О. Д. 1999. *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1999 р.* НА ІА НАНУ, 1999/116.

Малевская, М. В. 1969. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 120, с. 3-14.

Малевская, М. В. 1971. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII—XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 125, с. 27-34.

Малевская-Малевич, М. В. 1976. *Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА в 1976 г.* НА ІА НАНУ, 1976/142.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика Западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-история. Труды ИИМК РАН, XVII.

Манігда, О. В. 2016a. *Село Галицької та Волинської земель (археологічна карта X—XIII ст.).* Дисертація канд. іст. наук. ІА НАНУ.

Манігда, О. В. 2016b. *Село Галицької та Волинської земель (археологічна карта X—XIII ст.).* Автореферат дисертації канд. іст. наук. ІА НАНУ.

Мартынов, А. И., Шер, Я. А. 1989. *Методы археологического исследования.* Москва: Высшая школа.

Миська, Р., Погоральський, Я. 2006. Археологічні дослідження у Теребовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 249-268.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первых веках нашей эры.* Москва: ИА АН СССР.

Онищук, Я. І. 2007. До питання про локальні особливості керамічного виробництва XI—XII ст. на Волино-Подільському пограниччі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 178-184.

Панишко, С. Д. 1988. *Звіт розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому районах Волинської обл.* НА ІА НАНУ, 1988/221.

Панишко, С. Д. 1992. *Звіт давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати робіт на городищі Коршів (с. Городок Одерадівської с/р Луцького р-ну Волинської області) у 1992 р.* НА ІА НАНУ, 1992/177.

Панишко, С. Д. 1993. *Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати досліджень у 1993 р.* НА ІА НАНУ, 1993/74.

Панишко, С. Д. 1996. *Звіт про результати археологічних досліджень городища в с. Ветли Лю-*

бешівського р-ну Волинської обл. в 1996 р. НА ІА НАНУ, 1996/100.

Пелещишин, М. А. 1969. *Звіт про роботу Західно-волинської експедиції інституту суспільних наук АН УРСР.* НА ІА НАНУ, 1969/71.

Петегирич, В.М. *Звіт про роботу Волино-Подільського загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р.* НА ІА НАНУ, 1976/131.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.

Прищепа, Б. А. 2014. Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пламеницької на Замковій горі у Кременці. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ: Стародавній світ, с. 302-309.

Раппопорт, П. А. 1960. *Работа на территории Украинской ССР по изучению крепостей.* НА ІА НАНУ, 1960/20.

Ратич, О. О. 1958. *Звіт про дослідження городища в Судовій Вишні 1958 р.* НА ІА НАНУ, 1958/33.

Рожко, М. Ф. 1984. *Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич у 1980 р.* НА ІА НАНУ, 1984/60.

Свешников, И. К. 1958. *Отчет о работе Ровенской археологической экспедиции Львовского Государственного Исторического Музея в 1958 г.* НА ІА НАНУ, 1958/27.

Свєшніков, І. К. 1965. *Звіт з роботи ровенського загону Волинської археологічної експедиції в 1965 р.* НА ІА НАНУ, 1965/37.

Сулик, Р. В. 1990. *Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1990 р.* НА ІА НАНУ, 1990/224.

Терський, С. В. 1987. *Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 р.* НА ІА НАНУ, 1987/121.

Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Львівська політехніка.

Тимощук, Б. А. 1953. *Отчет об исследовании Ленковецкого городища (древние Черновцы).* НА ІА НАНУ, 1953/18.

Тимощук, Б. О. 1970. *Звіт про розкопки на Перебиківському городищі та слов'янських поселень (ур. Цегельня та Лука).* НА ІА НАНУ, 1970/54.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.).* Київ: Наукова думка.

Тиханова, М. А. 1957. *Отчет о работах Днепровско-Волынского отряда Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 г.* НА ІА НАНУ, 1957/27.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева.* Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Томенчук, Б. П. 2008. *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976—2006 рр.* Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я.

Філіпчук, М. А. 2014. *Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському прикарпатті.* Львів: Астролябія.

Чайка, Р. М. 1976. *Археологічні дослідження у верхів'ях Горині і Стиру у 1976 р.* НА ІА НАНУ, 1976/100.

Чайка, Р. М. 1979. *Звіт про розкопки ранньослов'янського загону Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції.* НА ІА НАНУ, 1979/96.

Чайка, Р. М. 2002. *Звіт про розкопки в сс. Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 р.* НА ІА НАНУ, 2002/17.

Ягодинская, М. А. 1987. *Отчет об археологических раскопках и разведках в 1987 г.* НА ІА НАНУ, 1987/109.

Ягодинская, М. А. 1988. *Отчёт о результатах исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1988 г.* НА ІА НАНУ, 1988/87.

Ягодинская, М. А. 1989. *Отчет об археологических исследованиях Древнерусской археологической экспедиции в 1989 г.* НА ІА НАНУ, 1989/183.

Ягодинская, М. А. 1990. *Отчет об археологических раскопках Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около села Крутилова, Гусятинского района Тернопольской области.* НА ІА НАНУ, 1990/269.

Ягодинська, М. О. 1999. *Звіт про археологічні дослідження Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею біля с. Крутілів Гусятинського району Тернопільської області на давньоруському городищі-святилищі в ур. Звенигород та давньоруському селищі в ур. Бабина долина.* НА ІА НАНУ, 1999/86.

Ягодинська, М. О. 2003. Орнаментація давньоруської кераміки з пам'яток Західного Поділля (XII—XIII ст.) В: Винокур, І. С. (ред.). *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини.* Тернопіль: Джура, с. 197-214.

Ягодинська, М. О. 2004. *Звіт про археологічні дослідження давньоруських городищ біля с. Онишківці Шумського р-ну та м. Теребовля в урочищі Замкова гора.* НА ІА НАНУ, 2004/209.

Ягодинська, М. О. 2015a. *Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X—XIII ст.* Дисертація канд. іст. наук. Інститут археології НАНУ.

Ягодинська, М. О. 2015b. Гончарне виробництво на пам'ятках Західного Поділля у давньоруський час. *Наукові студії*, 8, с. 322-327.

Якубовський, В., Фещук, Р. 1973. *Звіт слов'яноруського загону Хмельницької обласної екскурсійно-туристської станції про результати археологічних досліджень в Хмельницькій обл.* НА ІА НАНУ, 1973/66.

REFERENCES

Avdusin, D. A. 1989. *Osnovy arheologii: uchebnik dlya vuzov po spetsialnosti «Istoriya».* Moskva: Vysshaja shkola.

Artamonov, M. I. 1953. *Otchet o rabotakh Yugo-Podolskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha i Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta v 1952—1953 gg.* NA IA NANU, 1953/21.

Bagriy, R. S. 1977. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh Lvovskogo istoricheskogo muzeya v 1977 g.* NA IA NANU, 1977/111.

Bondar, I. V. 1958. *Arkheolohichni rozkopky v misti Ostrozi 1958 r.* NA IA NANU, 1958/37.

Borysov, A. V., Manigda, O. V. 2016. Dosvid rozrobky i realizatsii bazy danykh arkheolohichnykh pam'iatok dlia doslidzhennia system rozselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 24-31.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Voznyi, I. P. 2010. Typolohiia kleim ta ornamentatsiia horshchykiv z terytorii mizh Verkhnim Siretom i Serednim Dnistrom (X — persha polovyna XIII st.). *Arkheolohiia*, 4, s. 31-45.

Voinarovskyi, V. Lukomskyi, Ju., Petryk, V. 2002. Arkheolohichni ob'iekty na Kryloskii hori, perekryti Uspenskym

soborom XII stolittia. *Zapysky NTSh*, CCXLIV: Pratsi Arkheolohichnoi komisii, s. 608-644.

Havryliuk, O. M. 1988. *Zvit pro provedeni arkheolohichni rozvidky i rozkopky na terytorii Lanovetskoho i Shumskoho raioniv Ternopilskoi obl.* NA IA NANU, 1988/164.

Havryliuk, O. M. 1992. *Zvit pro provedeni arkheolohichni doslidzhennia davnoruskykh pam'iatok na terytorii Ternopilshchyny v 1992 r.* NA IA NANU, 1992/167.

Hereta, I. P. 1992. *Zvit pro doslidzhennia cherniakhivskoho i davnoruskoho mohylnyka u s. Cherneliv Ruskyi u 1992 r.* NA IA NANU, 1992/168.

Gupalo, V. D. 1985. *Otchet Volynskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Lvovskogo istoricheskogo muzeya o rezultatakh issledovaniy v Kivertsevskom i Lyubeshovskom rayonakh Volynskoy oblasti*. NA IA NANU, 1985/39.

Gupalo, V. D. 1993. *Srednevekovaya keramika Zapada Ukrainy (konets VIII—XV vv.).* Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. IA RAN.

Hupalo, V. D. 2005. Z istorii doslidzhennia rannoserednovichnoi keramiky Prykarpattia ta zakhidnoi Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, s. 353-371.

Hupalo, V. D. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI—XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia).* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Dovhan, P. 2007. Kolektsiia restavrovanykh horshchykiv z horodyshcha litopysnoho Buzhska. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 2, s. 137-142.

Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnychyi oseredok XI—XII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 43-103.

Ivanovska, V. I. 1986. *Zvit pro robotu Zakhidnobuzkoho zahonu Volynskoi oblasnoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii ISN AN URSR*. NA IA NANU, 1986/130.

Karger, M. K. 1958. *Otchet o raskopkakh Galitsko-Volynskoy Arkheologicheskoy ekspeditsii IIMK AN SSSR i Leningradskogo gos. universiteta 1958 g*. NA IA NANU, 1958/36.

Kovpanenko, G. T. 1978. *Otchet o rabote Dnestrovskoj ehkspedicii rannego zheleznogo veka v 1978 g*. NA IA NANU, 1978/30.

Korchynskyi, O. M. 1998. *Naukovyi zvit pro pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen postiinodiiuchoi Verkhnodnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu Narodoznavstva NAN Ukrainy u 1998 r.* NA IA NANU, 1998/65.

Kukharenko, Yu. V. 1958. *Otchet o raskopkakh na territorii Polesia v 1958 g.* NA IA NANU, 1958/28.

Kuchera, M. P. 1961. Keramika drevnoho Plisneska. *Arkheolohiia*, XII, s. 143-154.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoy SSR*. Kyiv: Naukova dumka, 3, s. 447-455.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskykh pamiatkakh. In: Motsya, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (arkheolohichnyi zbirnyk).* Kyiv: IA NANU, s. 160-165.

Kuchinko, M. M. 1972. *Issledovaniya po istorii slavyanskikh i balkanskikh narodov: Kievskaya Rus i eye slavyanskiye sosedi*. Moskva: Nauka, II: Materialnaya kultura naseleniya mezhdurechia Zapadnogo Buga i Vepra v IX—XIII vv.

Kuchynko, M. M. 1977. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v s. Horodyshche Lutskoho raionu Volynskoi oblasti v 1977 r.* NA IA NANU, 1977/90.

Kuchynko, M. M. 1978a. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v s. Horodyshche Lutskoho raionu Volynskoi obl. v 1978 r.* NA IA NANU, 1978/111.

Kuchinko, M. M. 1978b. *Otchet ob arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniyakh v Lutskom zamke v 1978 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, 1978/151.

Kuchynko, M. M. 1995. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky v m. Liubomli i s. Peremyshl Volynskoi oblasti v 1995 r.* NA IA NANU, 1995/106.

Kuchynko, M. M. 2002. Keramika Volyni Kniazhoi doby. *Zapysky NTSh*, CCXLIV: Pratsi Arkheolohichnoi komisii, s. 275-286.

Kuchynko, M. M. 2009. *Istoriia naselennia Zakhidnoi Volyni, Kholmshchyny ta Pidliashshia v X—XIV stolittiakh*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.

Mazuryk, Iu. M. 1996. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilia s. Novouhruzka Liubomlskoho raionu Volynskoi oblasti v 1996 r.* NA IA NANU, 1996/20.

Mazuryk, Iu. M. 1997. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilia s. Novouhruzka Liubomylskoho raionu Volynskoi oblasti v 1997 r.* NA IA NANU, 1997/122.

Mazuryk, Iu. M., Ostap'iuk, O. D. 1999. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilia s. Novouhruzka Liubomlskoho raionu Volynskoi oblasti v 1999 r.* NA IA NANU, 1999/116.

Malevskaya, M. V. 1969. K voprosu o keramike Galitskoy zemli XII—XIII vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 120, s. 3-14.

Malevskaya, M. V. 1971. K voprosu o lokalnykh variantakh keramiki zapadnorusskikh zemel XII—XIII vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 125, s. 27-34.

Malevskaya-Malevich, M. V. 1976. *Otchet o rabote Volynskogo otryada arkhitekturno-arkheologicheskoy ekspeditsii LO IA v 1976 g.* NA IA NANU, 1976/142.

Malevskaya-Malevich, M. V. 2005. *Keramika Zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-istoriya. Trudy IIMK RAN, XVII.

Manigda, O. V. 2016a. *Selo Halytskoi ta Volynskoi zemel (arkheolohichna karta X—XIII st.).* Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NANU.

Manigda, O. V. 2016b. *Selo Halytskoi ta Volynskoi zemel (arkheolohichna karta X—XIII st.).* Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. IA NANU.

Martynov, A. I., Sher, Ya. A. 1989. *Metody arkheologicheskogo issledovaniya*. Moskva: Vysshaya shkola.

Myska, R., Pohoralskyi, Ia. 2006. Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, s. 249-268.

Oblomskiy, A. M., Terpilovskiy, R. V. 1991. *Sredneye Podneprovye i Dneprovskoye Levoberezhye v pervykh vekakh nashey ery*. Moskva: Institut arkheologi AN SSSR.

Onyshchuk, Ia. I. 2007. Do pytannia pro lokalni osoblyvosti keramichnoho vyrobnytstva XI—XII st. na Volyno-Podilskomu pohranychchi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, s. 178-184.

Panyshko, S. D. 1988. *Zvit rozvidkovoi arkheolohichnoi ekspedytsii Volynskoho kraieznavchoho muzeiu pro rezultaty rozvidkovykh robit v Kivertsivskomu ta Lutskomu raionakh Volynskoi obl.* NA IA NANU, 1988/221.

Panyshko, S. D. 1992. *Zvit davnoruskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Volynskoho kraieznavchoho muzeiu pro rezultaty robit na horodyshchi Korshiv (s. Horodok Oderadivskoi s/r Lutskoho r-nu Volynskoi oblasti) u 1992 r.* NA IA NANU, 1992/177.

Panyshko, S. D. 1993. *Zvit Davnoruskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Volynskoho kraieznavchoho muzeiu pro rezultaty doslidzhen u 1993 r.* NA IA NANU, 1993/74.

Panyshko, S. D. 1996. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen horodyshcha v s. Vetly Liubeshivskoho r-nu Volynskoi obl. v 1996 r.* NA IA NANU, 1996/100.

Peleshchyshyn, M. A. 1969. *Zvit pro robotu Zakhidnovolynskoi ekspedytsii instytutu suspilnykh nauk AN URSR*. NA IA NANU, 1969/71.

Petehyrych, V. M. *Zvit pro robotu Volyno-Podilskoho zahonu Karpato-Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR v 1976 r.* NA IA NANU, 1976/131.

Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XIII st.* Rivne: PP DM.

Pryshchepa, B. A. 2014. Arkheolohichna kolektsiia slov'iano-ruskoho chasu z rozkopok Ie. M. Plamenytskoi na Zamkovii hori u Krementsi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 302-309.

Rappoport, P. A. 1960. *Rabota na territorii Ukrainskoy SSR po izucheniyu krepostey*. NA IA NANU, 1960/20.

Ratych, O. O. 1958. *Zvit pro doslidzhennia horodyshcha v Sudovii Vyshni 1958 r.* NA IA NANU, 1958/33.

Rozhko, M. F. 1984. *Zvit pro polovi doslidzhennia Urytskoho zahonu Lvivskoi oblasnoi arkheolohichnoi ekspedytsii davnoruskoi fortetsi Tustan bilia s. Urych u 1980 r.* NA IA NANU, 1984/60.

Sveshnikov, I. K. 1958. *Otchet o rabote Rovenskoj arheologicheskoj ehkspedicii L'vovskogo Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeya v 1958 g.* NA IA NANU, 1958/27.

Svieshnikov, I. K. 1965. *Zvit z roboty rovenskoho zahonu Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1965 r.* NA IA NANU, 1965/37.

Sulyk, R. V. 1990. *Zvit Karpatskoi arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii ISN AN URSR v 1990 r.* NA IA NANU, 1990/224.

Terskyi, S. V. 1987. *Zvit pro robotu Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii na terytorii Rovenskoi, Volynskoi ta Lvivskoi oblastei v 1987 r.* NA IA NANU, 1987/121.

Terskyi, S. V. 2006. *Luchesk X—XV st.* Lviv: Lvivska politekhnika.

Timoshchuk, B. A. 1953. *Otchet ob issledovanii Lenkoveckogo gorodishcha (drevnie Chernovcy).* NA IA NANU, 1953/18.

Tymoshchuk, B. O. 1970. *Zvit pro rozkopky na Perebykivskomu horodyshchi ta slov'ianskykh poselen (ur. Tsehelnia ta Luka).* NA IA NANU, 1970/54.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.).* Kyiv: Naukova dumka.

Tikhanova, M. A. 1957. *Otchet o rabotakh Dneprovsko-Volynskogo otryada Galitsko-Volynskoy ekspeditsii IIMK AN SSSR v 1957 g.* NA IA NANU, 1957/27.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Tomenchuk, B. P. 2008. *Arkheolohiia horodyshch Halytskoi zemli. Halytsko-Bukovynske Prykarpattia. Materialy doslidzhen. 1976—2006 rr.* Ivano-Frankivsk: Vydavets Tretiak I. Ia.

Filipchuk, M. A. 2014. *Slov'ianski poselennia VIII—X st. v Ukrainskomu prykarpatti.* Lviv: Astroliabiia.

Chaika, R. M. 1976. *Arkheolohichni doslidzhennia u verkhiv'iakh Horyni i Styru u 1976 r.* NA IA NANU, 1976/100.

Chaika, R. M. 1979. *Zvit pro rozkopky rannoslov'ianskoho zahonu Volynsko-Dnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii.* NA IA NANU, 1979/96.

Chaika, R. M. 2002. *Zvit pro rozkopky v ss. Nova Skvariava ta Hlynske Zhovkivskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2002 r.* NA IA NANU, 2002/17.

Yagodinskaya, M. A. 1987. *Otchet ob arheologicheskih raskopkah i razvedkah v 1987 g.* NA IA NANU, 1987/109.

Yagodinskaya, M. A. 1988. *Otchet o rezul'tatah issledovanij Drevnerusskoj arheologicheskoj ehkspedicii v 1988 g.* NA IA NANU, 1988/87.

Yagodinskaya, M. A. 1989. *Otchet ob arheologicheskih issledovaniyah Drevnerusskoj arheologicheskoj ehkspedicii v 1989 g.* NA IA NANU, 1989/183.

Yagodinskaya, M. A. 1990. *Otchet ob arheologicheskih raskopkah Drevnerusskoj arheologicheskoj ehkspedicii Ternopol'skogo kraevedcheskogo muzeya na drevnerusskom selishche Babina dolina okolo sela Krutilova, Gusyatinskogo rajona Ternopol'skoj oblasti*. NA IA NANU, 1990/269.

Yahodynska, M. O. 1999. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Davnoruskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Ternopilskoho kraieznavchoho muzeiu bilia s. Krutiliv Husiatynskoho raionu Ternopilskoi oblasti na davnoruskomu horodyshchi-sviatylyshchi v ur. Zvenyhorod ta davnoruskomu selyshchi v ur. Babyna dolyna.* NA IA NANU, 1999/86.

Yahodynska, M. O. 2003. Ornamentatsiia davnoruskoi keramiky z pam'iatok Zakhidnoho Podillia (XII—XIII st.) In: Vynokur, I. S. (ed.). *Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie. Arkheolohiia Ternopilshchyny*. Ternopil, s. 197-214.

Yahodynska, M. O. 2004. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia davnoruskykh horodyshch bilia s. Onyshkivtsi Shumskoho r-nu ta m. Terebovlia v urochyshchi Zamkova hora*. NA IA NANU, 2004/209.

Yahodynska, M. O. 2015a. *Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia X—XIII st.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NANU.

Yahodynska, M. O. 2015b. Honcharne vyrobnytstvo na pam'iatkakh Zakhidnoho Podillia u davnoruskyi chas. *Naukovi studii*, 8, s. 322-327.

Yakubovskyi, V., Feshchuk, R. 1973. *Zvit slov'iano-ruskoho zahonu Khmelnytskoi oblasnoi ekskursiino-turystskoi stantsii pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen v Khmelnytskii obl.* NA IA NANU, 1973/66.

O. V. Manigda

CERAMIC COMPLEXES DISCOVERED FORM SITES IN GALICIAN AND VOLHYNIAN LANDS AS AN EXAMPLE OF CERAMIC ISOCHRONAL EXISTENCE

This paper deals with the question of using ceramic complexes as a foundation for isochronal existence of ceramic in wide areas.

Author analyzed three types of ceramic complexes such as covered complexes, complexes considered as closed and uncovered complexes. The definition of covered ceramic complex is the one which finished it existing in one moment, was preserved and didn't change ever after. For instance it could be a tomb, a treasure, a burned building, an inner space of oven (for ceramic complexes). The second one — complex considered as closed is the complex which combines some artifacts that were dated as isochronal for particularly period of existence (for example, settlement existence). It could be middle and lower stratum of building filling or specific building horizon as well. The third one — is a summation of findings which were uncovered in a way we could not be sure of their isochronal existence. Such complex could be formed for a long period instead of covered complex and an example of it could be the stratum of settlement filled of finds. The last types of complexes were used by author only in a case of absence any other marks for ceramic dating.

Several types of ceramic complexes discovered in 42 rural settlements, hillforts, and burials were selected and analyzed by author. The dating and comparative chronology proposed by investigators was considered by author.

Keywords*:* ceramic complex, covered ceramic complex, isochronal existence, Old Russ sites, Galician lands, Volhynian lands.

Одержано 5.02.2018

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська 3, Київ, 01001, Україна, *manigda_olga@iananu.org.ua*.

MANIGDA Olga V., PhD, Researcher, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *manigda_olga@iananu.org.ua.*

УДК: 904.23(477.41)

А. Б. Бардецький, Б. А. Прищепа

ОСОБЛИВОСТІ ВОЛИНСЬКИХ КЕРАМІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ В ур. ГНІДАВСЬКА ГІРКА ПОБЛИЗУ ЛУЦЬКА

У статті проаналізовано керамічні комплекси з двох жител, досліджених у 2010 р. на поселенні в ур. Гнідавська Гірка на південній окраїні м. Луцька. Розглянуто асортимент кухонної, столової і тарної кераміки, технологію її виготовлення, орнаментацію. Окрему увагу приділено визначенню хронології цих комплексів і порівнянню їх із раніше здобутими матеріалами з Луцька, Володимира-Волинського, Пересопниці.

Ключові слова: *Галицько-Волинське князівство, друга половина XIII — початок XIV ст., житло, кераміка, горщик, орнамент.*

Цікаві керамічні комплекси другої половини XIII — початку XIV ст. виявлені в двох напівземлянкових житлах, досліджених у 2010 р. на багатошаровому поселенні в урочищі Гнідавська Гірка поблизу с. Рованці Луцького району. Розкопки проводились археологічною експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України (Bardetskiy 2012).

Житла 1 і 9 знаходились поряд, відстань між ними становила 2,5 м, їх котловани простежувались на глибині 0,6—0,8 м від сучасної денної поверхні, на рівні передматерикового шару і були опущені в материк — суглинок сіро-жовтого кольору.

Житло 1 мало чотирикутний у плані котлован розмірами 4,5 × 4,3 м, орієнтований стінами за сторонами світу (рис. 1). Глибина котловану від рівня виявлення 0,25—0,35 м, долівка рівна горизонтальна. Глинобитна піч знаходилась у північно-східному куті. Вона прямокутна в плані, розмірами 2,0 × 1,6 м, збереглася на висоту 0,8 м від долівки. Піч було споруджено впритул до східної стінки котловану, а з північного боку між нею і земляною стіною був проміжок шириною 0,3 м. В печі зафіксовано три черені, розділені прошарками перепаленого материкового суглинку, середній мав замощення із уламків гончарного горщика (рис. 2: 1). Вхід до житла простежено біля східної стінки котловану, за його межами. Це заглиблення розмірами 1,2 × 0,7 м і глибиною 0,2 м від рівня виявлення. В центрі житла зафіксовано три стовпові ямки, розміщені в одну лінію. Заповнення житла переважно складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. Дно було перекрите шаром спресованого сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями материкового жовто-сірого суглинку потужністю до 0,1 м, а на рівні виявлення котловану в заповненні його центральної і східної частин залягала лінза з пухкого коричневого суглинку з прошарками жовтого материкового до глибини 0,2 м від рівня виявлення. Котлован житла перерізав більш ранні об'єкти бронзового віку (яма 5) і XII—XIII ст. (яма 4).

Колекція виробів із житла 1 представлена уламками глиняного посуду (рис. 2; 3; 4), виробами із заліза, кольорових металів, кістки, каменю. Досить численними є залізні вироби: дві остроги (рис. 5: 1, 2), фрагмент стремена, ножі (рис. 5: 3, 4), уламок серпа, два рибальські гачки, цвяхи. Трапилися також бронзові деталь від хороса, фрагмент натільного хрестика (рис. 5: 5), перстень (рис. 5: 6), підвіска, кресальні кремені, точильні бруски із пісковику, прясельце із рожевого шиферу, кістяні проколка і підвіска.

Житло 9 мало чотирикутний у плані котлован розмірами 4,2 × 4,0 м, орієнтований стінами за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 6). Котлован був заглиблений на

© А. Б. БАРДЕЦЬКИЙ, Б. А. ПРИЩЕПА, 2018

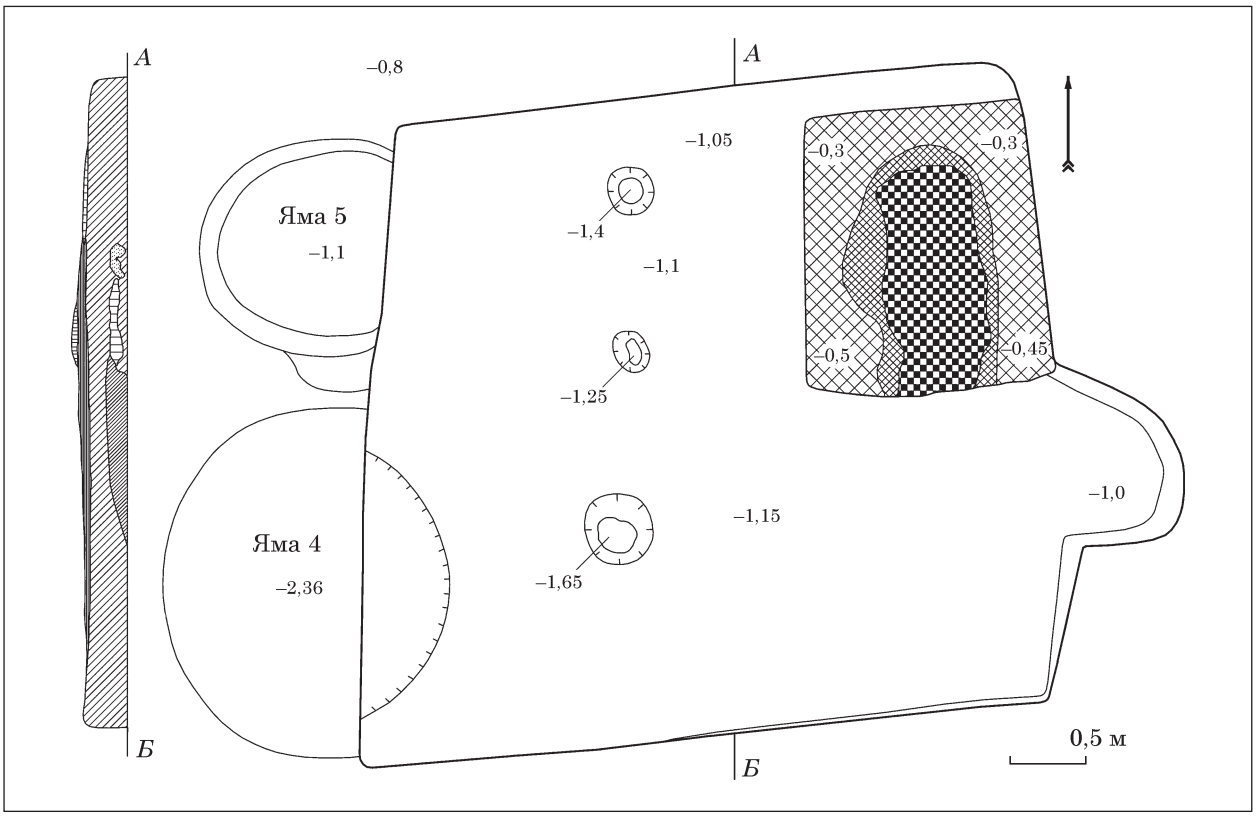

Рис. 1. План і розріз житла 1

0,33—0,48 м від рівня виявлення, мав злегка нахилені стінки, рівну горизонтальну долівку. Глинобитна піч знаходилась у північно-східному куті. Вона чотирикутна в плані, розмірами 1,6 × 1,5 м, заввишки 0,85 м від рівня долівки. З тильної сторони частково збереглося глинобитне перекриття печі товщиною до 0,2 м, зовні воно рівне, горизонтальне. Топочна камера мала напівсферичну в розрізі форму, її висота від верхнього череня до склепіння 0,4 м. Черінь тричі поновлювався, кожен із трьох міцно випалених шарів був влаштований на підсипці з материкового суглинку. Загальна товщина нашарувань черенів становила 0,25 м. Замощення із уламків посуду мали нижній (рис. 7, 8) і середній (рис. 9) черені. З північного боку між піччю і стінкою був проміжок шириною 16,0—28,0 см, а зі східного боку він не перевищував 5,0 см. На звернутих до котловану житла стінках печі розчищено вертикальні паралельні відбитки круглих колод чи плах шириною близько 0,1 м. Таких заглиблень на північній стінці виявлено 11, а на східній — 6. Вхід до житла простежено біля східної стінки котловану, це заглиблення розмірами 1,9 × 0,9 м і глибиною 0,37 м від рівня виявлення, із сходинкою, піднятою над долівкою на 0,22 м. Від дерев'яних конструкцій, пов'язаних із входом, зафіксовано дві овальні в плані стовпові ями по краях описаного заглиблення, їх розміри 0,4 × 0,3 м, глибина 0,18 і 0,28 м (південна). Ще дві стовпові ями розчищено в південно-західному куті житла і одна видовжено-овальна яма розмірами 0,54 × 0,24 м знаходилась під стіною житла біля західного кута печі.

Заповнення житла переважно складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. В південній частині в ньому знаходилась лінза пухкого коричневого суглинку з прошарками жовтого материкового до глибини 0,36 м від рівня виявлення, в якій залягав прошарок темно-сірого гумусованого суглинку з незначними вкрапленнями перепаленої глини потужністю 5,0—8,0 см. Такий же шар товщиною 3,0—25,0 см підстилав лінзу в західній частині заповнення, залягаючи похило до центру і заповнював проміжки між піччю і стінками. Дно в західній частині житла було перекрите шаром сірого гумусованого суглинку, перемішаного з материковим світло-жовтим. У східній частині дно котловану і вхідного коридору перекривав шар сильно спресованого сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями материкового світло-жовтого потужністю 6,0—10,0 см.

Колекція знахідок із житла 9 включає фрагменти глиняного посуду (рис. 7, 8, 9, 10, 11: 1, 2), залізні ножі (рис. 11: 3), ключ від навісного замка (рис. 11: 4), цвяхи, уламок наконечника стріли, точильні бруски і кресальний кремінь.

В обох житлах знайдено гончарний неполив'яний посуд, лише в житлі № 1 трапився один фрагмент денця посудини, вкритої з внутрішньої сторони зеленою поливою. Весь

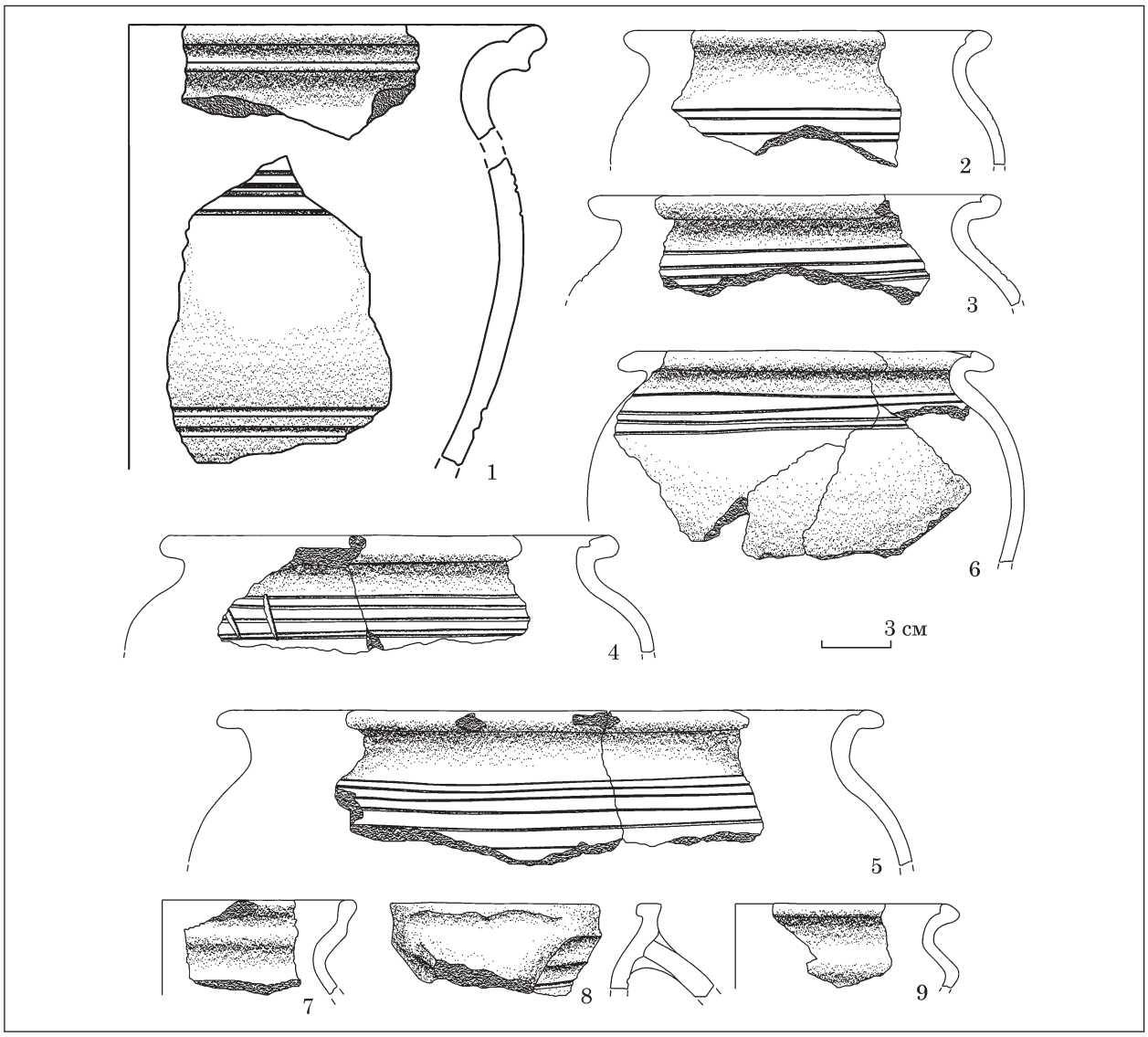

Рис. 2. Глиняний посуд із житла 1: 1 — замощення середнього череня печі; 2—9 — заповнення котловану житла

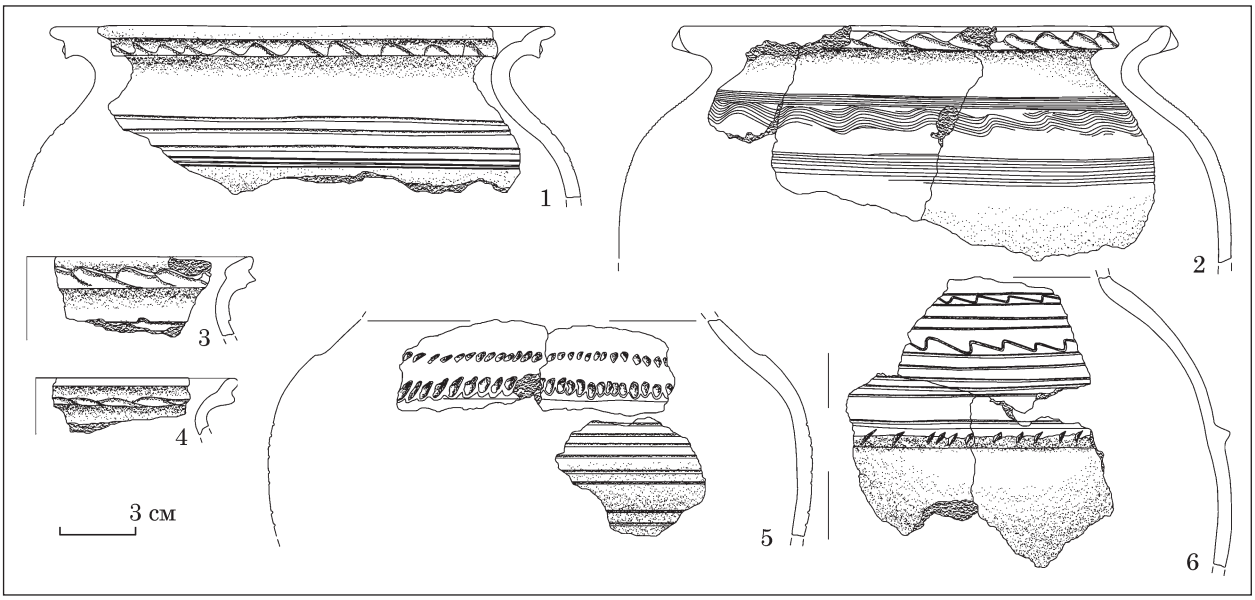

Рис. 3. Глиняний посуд із житла 1

Рис. 4. Глек із житла 1

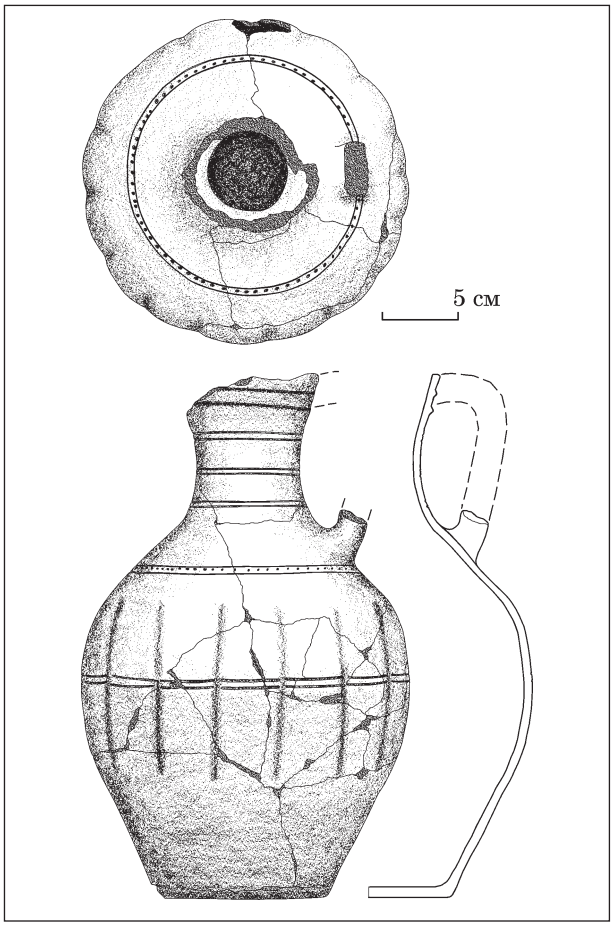

посуд виготовлений з глини сірого кольору з домішкою піску, формовка якісна, випалений добре.

Кухонний посуд представлений горщиками і сковорідкою. В обох житлах горщики чисельно переважають. Поверхня багатьох уламків горщиків покрита кіптявою чорного кольору. Для них характерні відігнуті назовні вінця, невисокі шийки, які плавно переходять в опуклі плічка. На кількох денцях горщиків виявлені опуклі клейма у вигляді кола і чотирикутника (рис. 9: 2а, 10: 9).

За особливостями профілювання і орнаментації вінець вони поділяються на дві групи.

До першої групи віднесені вироби, у яких вінця значно відігнуті назовні, мають внутрішній округлий валик, плічка опуклі, орнаментовані чотирма-шістьма горизонтальними прокресленими лініями. Один невеликий горщик з житла 9 мав овальну в перетині петельчасту ручку, яка кріпилася до вінець і плічок (рис. 10: 5). Горщики першої групи знайдені в заповненні котлованів обох жител (рис. 2: 2—6, 10: 1—3, 5), а в житлі 9 уламки таких горщи-

Рис. 5. Знахідки з житла 1: 1, 2 — остроги; 3, 4 — ножі; 5 — натільний хрестик; 6 — перстень. 1—4 — залізо; 5, 6 — бронза

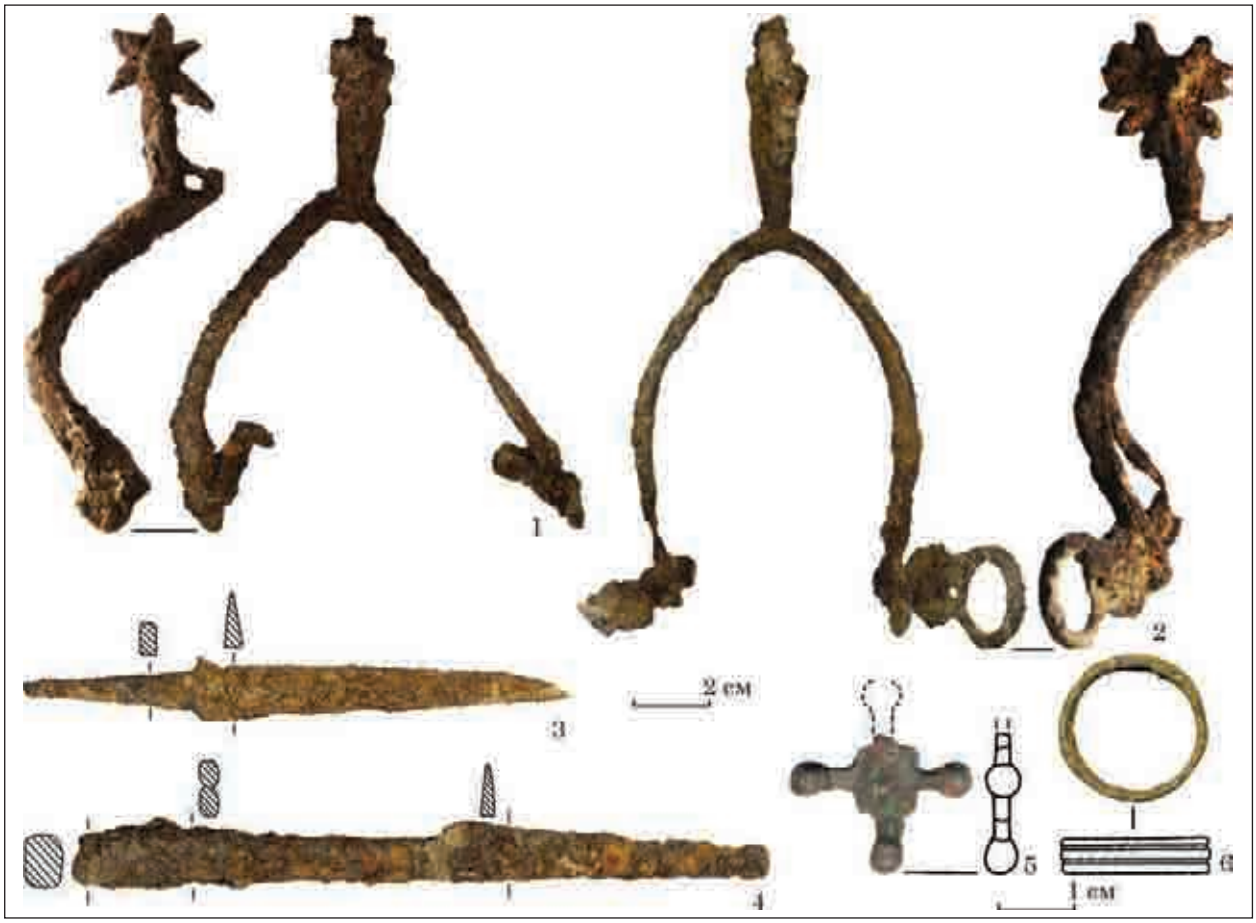

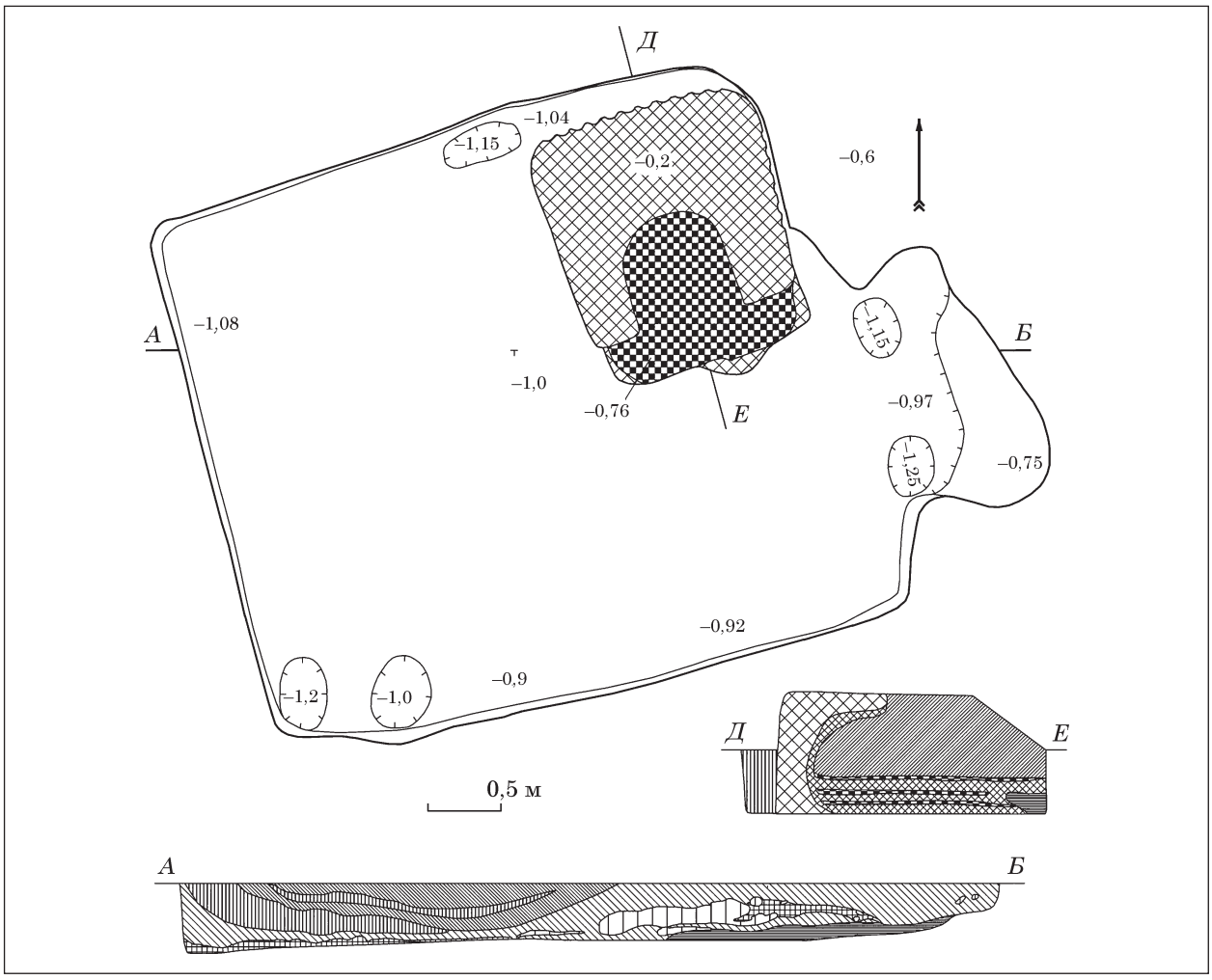

Рис. 6. План і розрізи житла 9

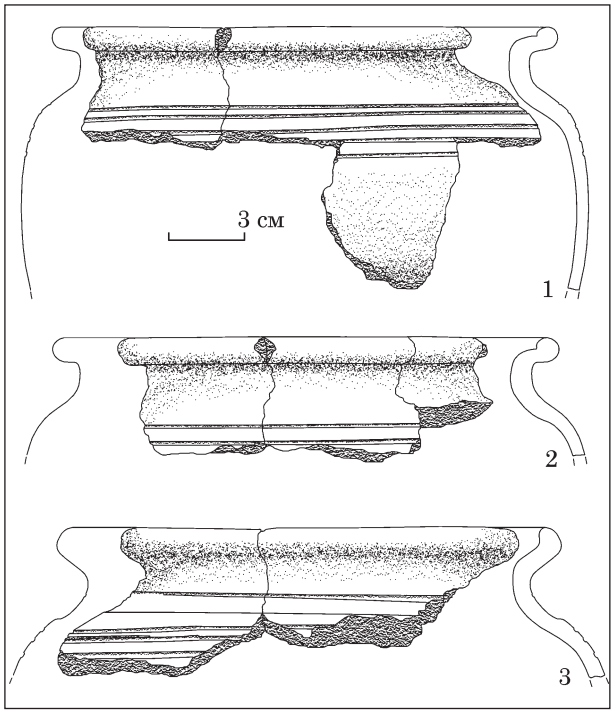

Рис. 7. Горщики із замощення нижнього череня печі в житлі 9

ків використали для замощення нижнього та середнього черенів печі (рис. 7, 9: 2, 3).

У горщиків другої групи валикоподібна внутрішня закраїна витягнута вертикально або ж вона масивна, овальна чи чотирикутна в перетині, доповнена трикутною закраїною під зовнішнім краєм вінця, по якій часто нанесено ряд вдавлень (рис. 2: 1, 7, 3: 1—4, 10: 6). Орнамент на плічках складається з горизонтальних прокреслених ліній, а в одного горщика між двома смугами з горизонтальних ліній була нанесена багаторядна хвиляста лінія (рис. 3: 2). До цієї ж групи можна зарахувати горщик, від якого знайдено тільки фрагменти стінок (рис. 3: 5). Він орнаментований двома рядами густо нанесених аморфних ямок, обмежених згори невеликим реберчастим валиком на плічках і горизонтальними прокресленими лініями на найбільшій опуклості тулуба та нижче. Фрагменти нижніх частин горщиків мали рівне невиділене дно (рис. 9: 2). Вінця горщиків другої групи становлять близько 40 % від загальної кількості врахованих вінець із котловану житла 1. У житлі 9 такі вінця представлені лише одним значним уламком.

Горщики першої групи відносяться до типу, який з'явився в кінці XI ст. і поширився по всій

території Південної Русі в XII — першій половині XIII ст. (Кучера, 1986, с. 449).

Горщики другої групи викликають особливий інтерес, адже орнаментація зовні під краєм вінець горизонтальною смугою вдавлень не зустрічається на горщиках, які виготовляли до монголо-татарського погрому середини XIII ст. На Волині на цю групу кераміки вперше звернула увагу М. В. Малєвська під час досліджень на території Верхнього замку в Луцьку на ділянці, де були відкриті рештки церкви Іоанна Богослова. У 1983 р. фрагмент вінця горщика з подібним орнаментом разом із керамікою XIII ст. знайдено в розкопі II, в шарі світлої глини завтовшки 0,1—0,3 м, який виявлено на глибині 2,4—2,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Дослідниця відзначила, що цей шар слід датувати пізніше, ніж перша половина XIII ст. (Малевская 1984, с. 29, рис. 40: 5). У 1985 р. в шарі ґрунту між другою і третьою підлогами церкви Іоанна Богослова зібрано уламки біло-глиняних горщиків, які за профілюванням вінець та орнаментацією на плічках дослідниця датувала XIII ст. (Малевская 1986, с. 22, рис. 51: 1—3). Там же виявлено вінце горщика із глиняного тіста дещо кращої якості, наскрізного випалу, світло-сірого кольору, з широким пазом для кришки із внутрішньої сторони (Малевская 1986, с. 22, рис. 51: 5). М. В. Малєвська зауважила, що така кераміка з'явилась лише в XIV ст. і була характерною для XV ст. Разом із цими знахідками трапився фрагмент горщика, за технологією виготовлення близький до виробів XIII ст., але із вдавленнями по ребру під зовнішнім краєм вінця, вони утворюють хвилястий рельєфний орнамент. Дослідницею була висловлена думка, що він характерний для кераміки XIV ст., але, можливо, міг появитися дещо раніше (Малевская 1986, с. 22, рис. 51: 4).

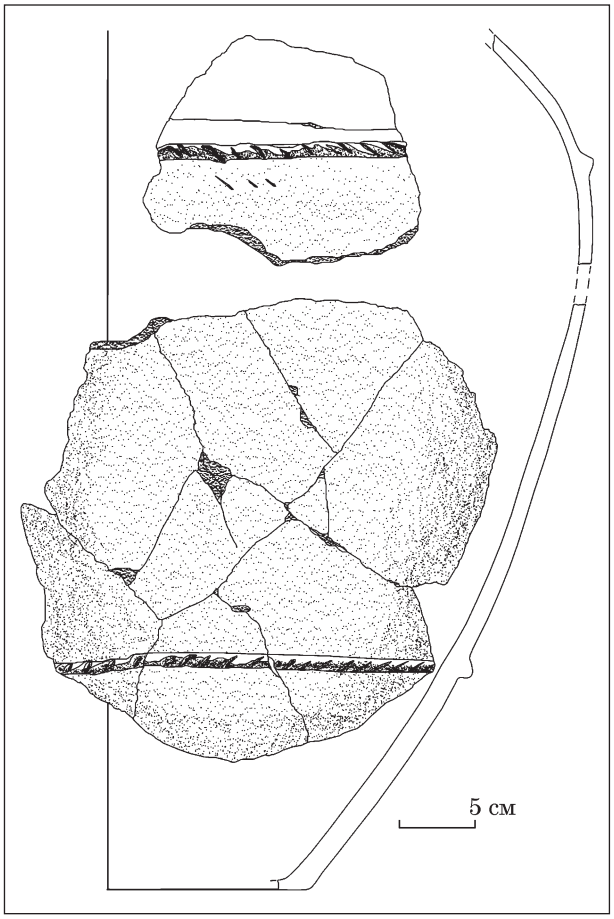

Рис. 8. Фрагменти корчаги із замощення нижнього череня печі в житлі 9

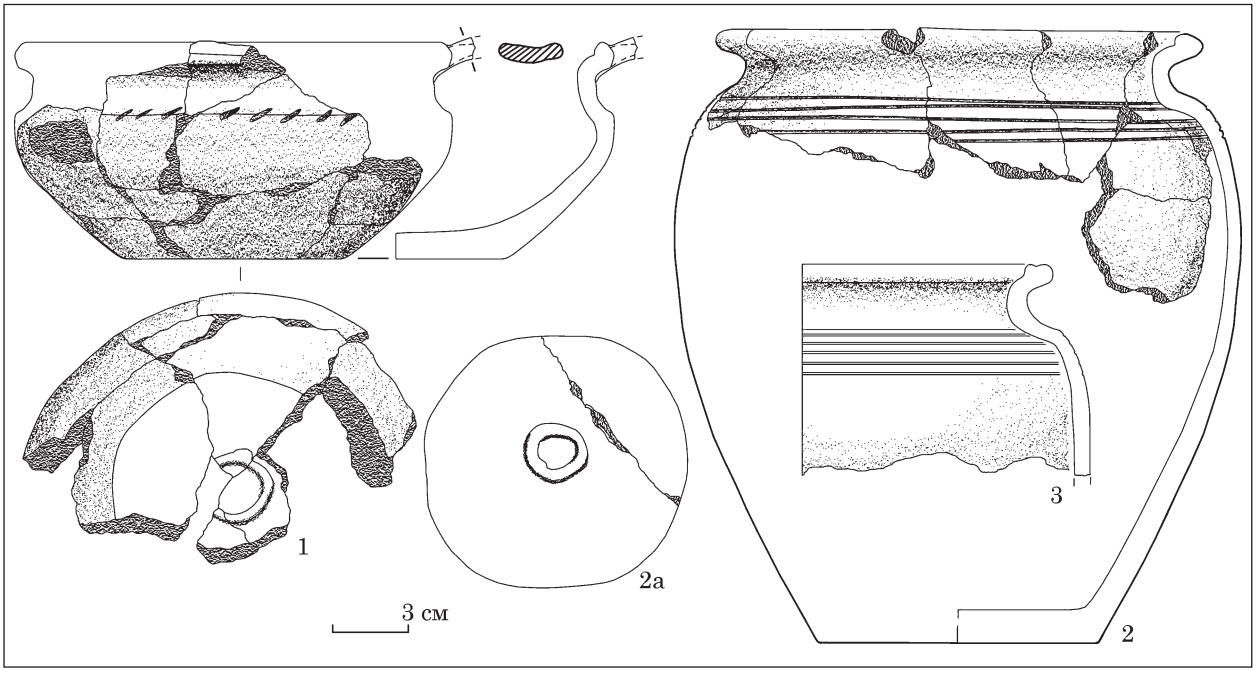

Рис. 9. Глиняний посуд із замощення середнього череня печі в житлі 9

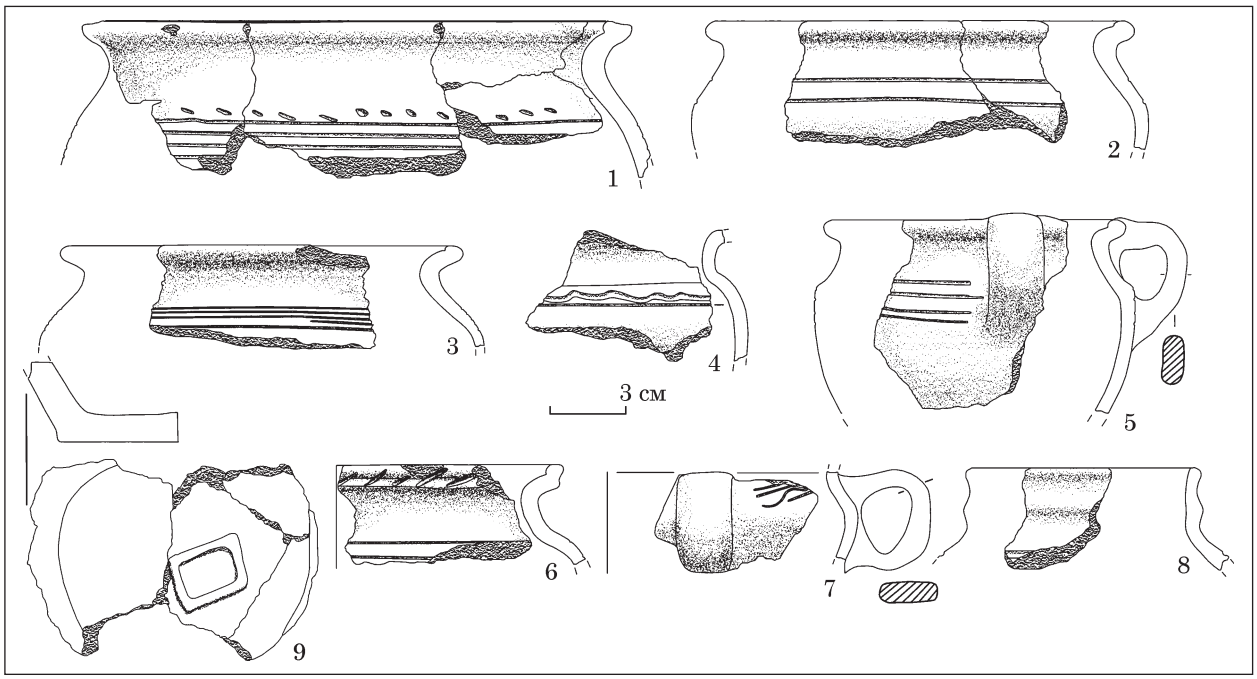

Рис. 10. Глиняний посуд із житла 9

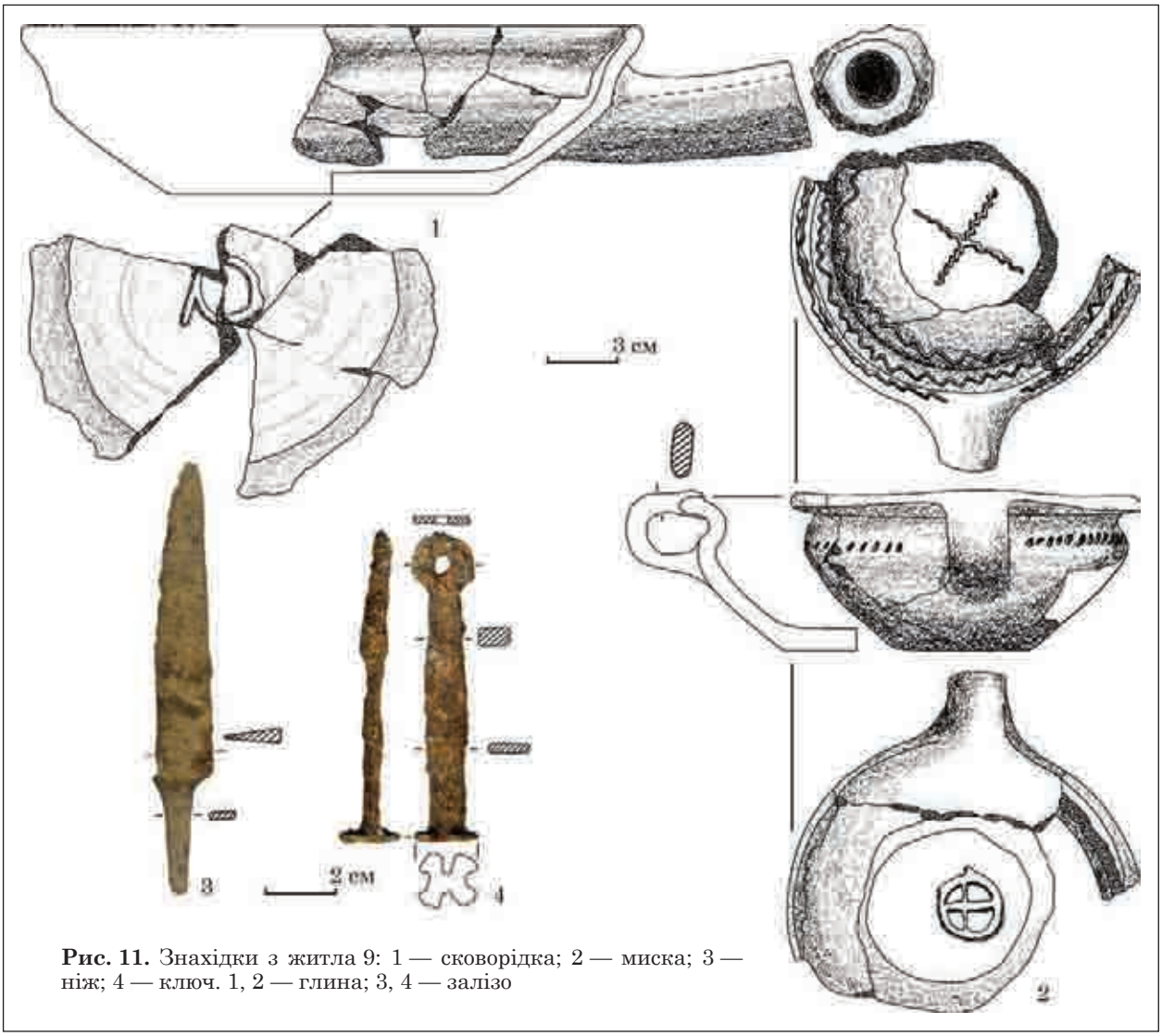

Рис. 11. Знахідки з житла 9: 1 — сковорідка; 2 — миска; 3 — ніж; 4 — ключ. 1, 2 — глина; 3, 4 — залізо

Уламки горщиків із вдавленнями по ребру під зовнішнім краєм вінець трапились в споруді 2, дослідженій М. М. Кучінком у 1986 р. на території Верхнього замку в Луцьку (Кучінко 1987, с. 7—8). Багатий керамічний комплекс, до складу якого входять горщики із вдавленнями по зовнішньому ребру виявлено під час археологічних робіт 1996—1997 рр. на території Луцького середмістя по вул. Д. Галицького в споруді № 4, датованій XIV ст. (Терський 2006, с. 211, рис. 119). Горщики з такою орнаментацією зібрані в засипці котловану споруди № 1, виявленій С. В. Терським у 1997 р. на ур. Замостя поблизу Пересопниці (Терський 2003, с. 82—84, рис. 23: 5, 6). Автор розкопок датував цю споруду другою половиною XIII ст., а знахідки із засипки котловану відніс до рубежу XIII і XIV ст.

Сковорідка (латка) із житла 9 мала конічний тулуб із нечітким ребром при переході до верхньої частини виробу, слабко відігнуті назовні вінця і пустотілу ограновану ручку (рис. 11: 1). Край вінця оформлений у вигляді валика з внутрішньої сторони. На рівному дні зі слідами підсипки піску містилось випукле клеймо у вигляді кола з додатковим відрізком дотичної лінії (рис. 11: 1а). Поверхня виробу сірого кольору, на зламі черепок трьохшаровий, серцевина чорна, в глиняному тісті домішка піску. Діаметр сковорідки 21,0 см, висота — 7,0 см. Подібні вироби, але вкриті поливою, знаходили в шарах XII—XIII ст. в Києві, Любечі (Макарова 1965, с. 233; 1967, с. 47—52). Вкрита поливою латка трапилась в культурному шарі поселення Ходосівка-Рославське поблизу Києва, ця пам'ятка датована другою половиною XI — першою половиною XIV ст. (Гунь 2013, с. 32, 37—38, рис. 5: 1). У Новогрудку уламки сковорідок з трубчастими ручками знайдені в культурному шарі XIII ст. (Малевская-Малевич 2005, с. 54, рис. 23: 7).

Столовий посуд представлений мисками і глеками. Фрагменти двох мисок повного профілю знайдені в житлі 9. Миска із замощення череня печі мала значно відігнуті вінця з внутрішнім валиком, злегка ограненим із зовнішнього боку, звужену шийку, опуклі плічка, конічний тулуб і петельчасту ручку, яка кріпилась до вінець і найбільшої випуклості тулуба (рис. 9: 1). Посудина на плічках орнаментована горизонтальним рядом косих насічок, на денці мала клеймо у вигляді кола. Діаметр вінець миски — 17,0 см, діаметр дна — 9,0, висота — 8,7 см. Миска із заповнення котловану житла подібна до попередньої за формою, також мала петельчасту ручку (рис. 11: 2). Орнамент складався з горизонтального ряду косих овальних і аморфних ямок на плічках, хвилястих недбало нанесених ліній по краю вінець з внутрішнього боку, під краєм вінець і на тулубі, а в середині посудини на дні зображено чотирьохкінцевий хрест, утворений двома заглибленими хвилястими лініями. На денці знаходилось клеймо у вигляді кола з вписаним хрестом. Діаметр вінець миски — 15,3 см, діаметр дна — 6,0, висота — 7,0 см.

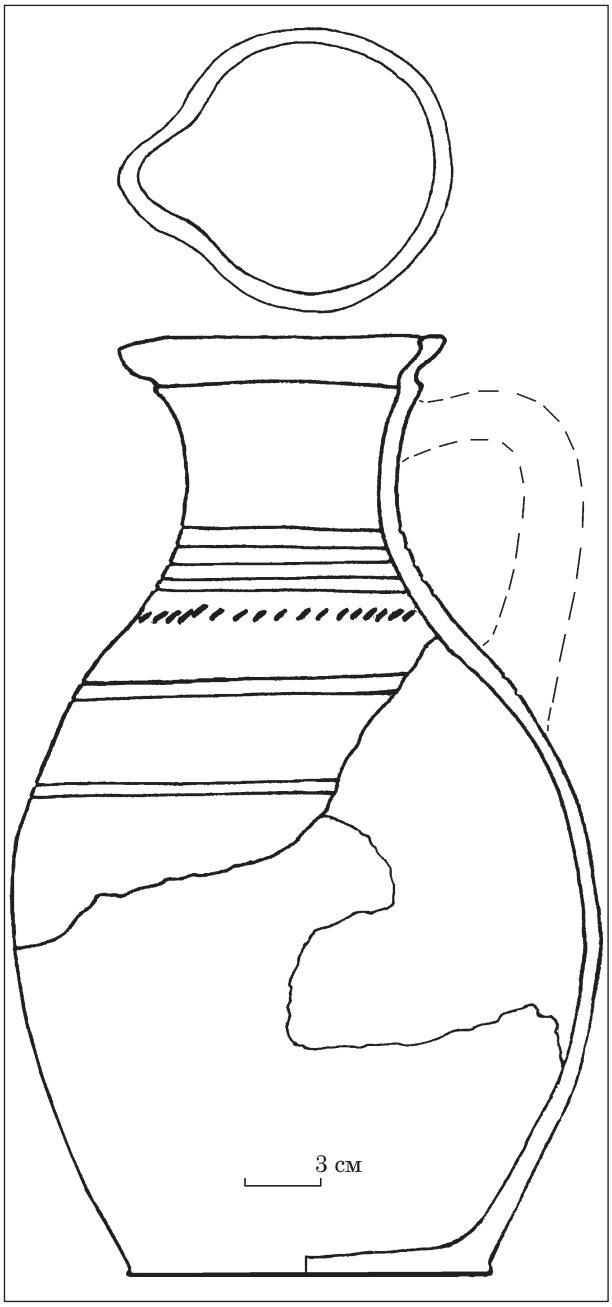

Рис. 12. Глек із дитинця Пересопниці. Розкопки В. С. Терського 1984 р.

У житлі № 1 знайдено невеликі фрагменти двох мисок. У однієї з них відігнуте назовні вінце було сформоване у вигляді валика, загорнутого всередину, відділеного канавкою з внутрішнього боку (рис. 2: 9). У іншої вінце не збереглось, а на шийці розміщений відтягнутий невисокий трикутний валик.

Миски такої форми виготовлялись майстрами у XII — першій половині XIII ст. Їх виявлено на території Західної Волині в Дорогобужі (Прищепа, Нікольченко 1986, рис. 81: 3), Пере-

сопниці (Терський 2003, рис. 24: 2). Як свідчать знахідки із середмістя Луцька і з ур. Апостольщина у Володимирі-Волинському, подібні миски були в ужитку і в XIV ст., але для них характерне чітке ребро на плічках (Терський 2001, рис. 3: 4; 2010, рис. 112: 3, 114: 5).

Глек із житла 1 мав високу, злегка розширену до вінець шийку, горизонтально зрізаний край вінець, кулястий тулуб і рівне невиділене дно (рис. 4). Петельчаста ручка була майже повністю відбита, вона овальна в перетині, кріпилась до вінець і на середині плічок. Тулуб глека має ребристу поверхню, вона сформована майстром вручну, для цього він зробив по окружності 16 вертикальних смуг-вм'ятин. На плічках, нижче ручки, знаходився орнамент із двох прокреслених горизонтальних ліній, між якими було нанесено ряд круглих дрібних заглиблень. Ще три пари горизонтальних ліній прокреслені на шийці й одна пара — на найбільшій випуклості тулуба. Причому остання, будучи нанесена на ребра, була розімкнута в місцях прогину стінок. Під краєм вінця прикрашені двома горизонтальними трикутними в розрізі валиками. Глек виготовлений з глини сірого кольору з домішками піску. Його висота — 35,0 см; діаметри: вінець — 9,0 см, максимальний — 21,6, денця — 10,7 см.

У заповненні житла № 1 трапився також один невеликий фрагмент вінця іншого глека з частково збереженою ручкою (рис. 2: 8).

Високогорлі глеки, подібні до виявленого в житлі № 1 на Гнідавській Гірці, були відомі в домонгольський період. Наприклад, в 1937 р. І. М. Самойловський знайшов на Сирці в Києві глек білого кольору з клеймом на денці — зображенням князівського знака (Шовкопляс 1964, с. 69; табл. I: 7; VIII: 8). Близький за розмірами і пропорціями глек було знайдено в 1984 р. В. С. Терським на дитинці Пересопниці (рис. 12). Його висота 37,5 см; діаметри: вінець — 12,2 см, максимальний — 22,6, денця — 13,6 см.

Тарний посуд представлений двома фрагментованими корчагами. Уламки однієї були використані для замощення нижнього череня печі в житлі 9 (рис. 8). Її верхня частина з вінцями не збереглася. Ця корчага орнаментована на плічках і нижній частині тулуба двома трикутними в розрізі горизонтальними валиками, по яких нанесені косі насічки.

Уламки стінок ще однієї корчаги зібрано в заповненні житла 1 (рис. 3: *6*). На плічках вона мала орнаментальну композицію з горизонтальних і хвилястих прокреслених ліній, доповнену нижче трикутним в перетині горизонтальним валиком з косими насічками.

Уточнити датування житла 1 дозволяють знайдені в його котловані дві добре збережені остроги з коліщатками у вигляді зірок.

Перша острога має довжину 14,0 см, тримач завдовжки 3,8 см, в ньому закріплена зірочка з шістьма променями (рис. 5: 1). Її дужки трикутні в перетині, з різким зломом, на кінцях петлі, в надп'яточній частині є незначне розширення. Збереглася вісімкоподібна ланка, приєднана до петлі на кінці однієї з дужок.

Друга острога подібна до першої, але довжина тримача більша — 4,3 см, а зірочка має десять променів (рис. 5: 2). Дужки півовальні в перетині, а біля кінців — прямокутні, мають плавний, але значний вигин, в надп'яточній частині є розширення. Кінці дужок були закручені в петлі, до однієї з них прикріплена добре збережена пряжка. Вона складається з овальної плаского рамки, приєднаної до меншої овальної пластинки з круглим отвором для кріплення язичка, другий кінець спірально загнутий, закріплений в петлі на кінці дужки.

Такі остроги відносяться до V типу за класифікацією А. М. Кірпічнікова. Вони мають вигнуті дуги і тримач, у роздвоєному кінці якого закріплена зірочка. На думку дослідника, їх почали використовувати на території Русі у 20—30-х рр. XIII ст. і більшість з них датована XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 67—68). В Західній Європі вони відомі з другої половини XIII ст. і поширились у XIV ст. (Окшотт 2004, с. 322—323).

У ранніх острог цього типу немає розширення дужки в надп'яточній частині, їх тримач досить короткий (близько 3,0—3,5 см) і зірочки мають невелику кількість променів. Такі остроги знайдені на волинських пам'ятках в культурних нашаруваннях часів монголо-татарських погромів 40—50-х рр. XIII ст., зокрема, на городищі біля с. Городище поблизу Шепетівки (Кирпичников 1973, с. 107, табл. XXI: 1—3), на дитинці Дорогобужа (Прищепа, Нікольченко 1996, с. 113—114, рис. 68: 6). Подібна острога трапилася на Замковій горі в Кременці (Прищепа 2014, с. 307, рис. 6: 2). Як свідчить Галицько-Волинський літопис, укріплення Кременеця були зруйновані за наказом Бурондая у 1259 р. (Літопис… 1989, с. 421).

Остроги із Гнідавської Гірки можна порівняти з острогами з городища поблизу хутора Половецького на р. Рось. Останні теж мають розширену в середній частині дужку, порівняно короткі тримачі, але в них втрачені зірочки (Кирпичников 1973, табл. XXI: 5, 6). М. П. Кучера, проаналізувавши кераміку з городища поблизу хутора Половецького, датував пам'ятку XIV—XV ст. (Кучера 1969, с. 178).

Для уточнення часу використання цього типу острог звернемось до знахідок із городища в Зеленій Липі на Буковині. На пам'ятці виявлено 8 острог з роздвоєними тримачами для зірочки, довжина тримачів від 3,0 до 5,0 см, але зірочки відсутні (Пивоваров 2003, с. 213, рис. 5). Остроги мають розширення в надп'яточній частині. Городище за нумізматичним матеріалом датується 60—80 рр. XIV ст. (Пивоваров 2006, с. 49—51).

Наведені порівняння дозволяють визначити час побутування острог із Гнідавської Гірки кінцем XIII — серединою XIV ст.

Ключ від навісного замка із житла № 9 (рис. 11: 4) належить до виробів якими відкривали замки, що їх Б. О. Колчин відніс до типу Г, за матеріалами досліджень Новгорода вони з'явилися в середині XIII ст. і використовувалися до XV ст. включно (Колчин 1982, с. 160; рис. 3). Подібний ключ було знайдено в літописному Возвяглі, в будівлі 1—1а (Звіздецький 2008, рис. 24). Ключі із городища поблизу Шепетівки і літописного Губина мають такі ж хрестоподібні борідки, але відрізняються стержнями з поздовжнім прорізом (Овсянников, Пескова 1982, рис. 1: 15; Винокур та ін. 2004, рис. 82: 2). Ці три укріплені поселення були зруйновані в середині XIII ст.

Житла 1 і 9 подібні за плануванням, конструкцією і місцем розташування печі, входу, але аналіз речових знахідок дозволяє зробити висновок, що вони не одночасні. За формою вінець посуд житла 9, близький до посуду, який був поширений в регіоні в другій половині XII — середині XIII ст. Лише кілька уламків горщиків відносяться до другої групи, з них один зовні під вінцями орнаментований рядом вдавлень по валику. Вище вже з'ясовано, що така орнаментація з'явилась у другій половині XIII ст. Знайдений у житлі 9 залізний ключ від навісного замка датовано XIII ст. Посуд з житла 1 включає горщики першої групи, подібні до виробів другої половини XII — першої половини XIII ст., і горщики другої групи (їх близько 40 %), датованих другою половиною XIII—XIV ст. До того ж в ньому знайдено дві шпори з коліщатками у вигляді зірочок, які з'являються у XIII ст. і використовувались у XIV ст. Порівнянні знахідок із обох будівель дозволяє датувати житло 9 серединою — другою половиною XIII ст., а житло 1 — кінцем XIII — першою половиною XIV ст.

Дослідження середньовічного гончарного ремесла на території Галицько-Волинського князівства засвідчили, що до XIV ст. воно продовжувало розвиватись на місцевій основі (Гупало 1993, с. 22). За результатами археологічних розкопок волинських міст встановлено, що стабільний розвиток гончарного ремесла і збереження давньоруських традицій після монгольських погромів середини XIII ст. забезпечували перш за все майстри основних центрів Волині — Володимира і Луцька. Керамічні комплекси другої половини XIII — першої половини XIV ст. з Луцька та його округи ні за асортиментом, ні за технологією виготовлення не відрізняються від комплексів другої половини XII — першої половини XIII ст. Як і раніше, переважають фрагменти горщиків, зустрічаються також сковорідки, миски, глеки, корчаги. Нові тенденції, що розвинулись після монголо-татарських погромів, виявляються в особливостях профілювання вінець і нових прийомах орнаментації горщиків другої групи. У них зовнішній край вінець розділений горизонтальною борозенкою і на ребрі нижче краю вінець з'являється орнамент — горизонтальний ряд вдавлень. За археологічними джерелами вплив Луцька в цей час на розвиток гончарного ремесла в регіоні простежується в басейнах рік Ікви (Дубно), Стубли (Пересопниця).

На території від Західного Бугу до Горині в комплексах другої половини XIII — першої половини XIV ст. не виявлено посуду низької якості, виготовленого на повільнообертовому гончарному крузі, подібного до знайденого на поселеннях Правобережного Подніпров'я, наприклад, в об'єктах «Малого» Городського городища (Кучера 1969; Звіздецький 1990; Капустін 2013). Горщики архаїчного типу на захід від Горині з'являються пізніше, вірогідно, в другій половині чи кінці XIV ст. Про це свідчать, зокрема, матеріали розкопок житла кінця XIV — першої половини XV ст. в Хрінниках (Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 296—300). Такі архаїчні горщики знайдені разом із високоякісним гончарним посудом в об'єктах XV—XVI ст. під час археологічних досліджень у Дорогобужі, Дубно, Острозі, Рівному, Пересопниці.

ЛІТЕРАТУРА

Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII—XIII ст.* Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів: Мельник А. А., 1: Болохівська земля.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 31-46.

Гупало, В. Д. 1993. *Средневековая керамика Запада Украины (конец VIII — XV вв.).* Автореферат диссертации канд. ист. наук. МГУ.

Звиздецкий, Б. А. 1990. О времени существования летописного Городеска. *Советская археология*, 1, с. 42-56.

Звіздецький, Б. А. 2008. Південне городище літописного Возвягля: дослідження 1988—1998 рр. В: Моця, О. П. (ред.). *Літописний Возвягль: дослідження 1988—2008 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 7-44.

Капустін, К. М. 2013. Керамічні вироби Городська другої половини XIII—XIV ст. *Магістеріум*, 53, с. 47-53.

Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1-36.

Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник*. Москва: Наука, с. 156-177.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий берег біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280-302.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 3, с. 446-452.

Кучінко, М. М. 1987. *Звіт про археологічні дослідження давньоруської археологічної експедиції Луцького педінституту в замку Любарта в 1986 р.* Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника Старе місто, 77.

Літопис Руський за Іпатським списком. 1989. Переклав Л. Махновець. Київ: Дніпро.

Макарова, Т. И. 1965. Поливная керамика древнего Любеча. *Советская археология*, 4, с. 230-237.

Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства Древней Руси*. Москва: Наука. Свод археологических источников, ЕІ-38.

Малевская, М. В. 1984. *Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в г. Луцке в 1983 г.* НА ІА НАНУ, 1983/113.

Малевская, М. В. 1986. *Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1985 года. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке*. НА ІА НАНУ, 1985/101.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-история.

Овсянников, О. В., Пескова, А. А. 1982. Замки и ключи из раскопок Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*, 171, с. 93-99.

Окшотт, Э. 2004. *Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса*. Пер. с англ. М. К. Якушиной. Москва: Центрполиграф.

Пивоваров, С. 2003. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі. *Археологічні студії*, 2, с. 204-215.

Пивоваров, С. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина.

Прищепа, Б. А. 2014. Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пламеницької на Замковій Горі у Кременці. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста давньої Русі*. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. Київ: Стародавній світ, с. 302-309.

Прищепа, Б. А., Нікольченко, Ю. М. 1996. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині у X—XIII ст.* Рівне: Державно-редакційне видавництво.

Терський, С. 2001. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави. *Наукові записки Львівського історичного музею*, X, с. 130-158.

Терський, С. 2003. *Пересопниця. Краєзнавчий нарис*. Рівне: Азалія.

Терський, С. 2006. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Львівська політехніка.

Терський, С. 2010. *Княже місто Володимир*. Львів: Львівська політехніка.

Шовкопляс, Г. М. 1964. Знаки на древньоруському посуді з Києва. *Археологія*, XVII, с. 56-73.

Bardetskiy, A. 2012. New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk Raion, Volyn Oblast) in 2010. *Sprawozdania archeologiczne*, 64, s. 343-396.

REFERENCES

Vynokur, I. S., Zhurko, O. I., Mehei, V. P., Yakubovskyi, V. I. 2004. *Litopysnyi Hubyn XII—XIII st.* Kyiv; Kamianets-Podilskyi; Khmelnytskyi; Starokostiantyniv: Melnyk A. A., 1: Bolokhivska zemlia.

Hun', M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 31-46.

Gupalo, V. D. 1993. *Srednevekovaia keramika Zapada Ukrainy (konets 8 — 15 vv.)*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. MGU.

Zvizdetskiy, B. A. 1990. O vremeni sushchestvovaniya letopysnogo Gorodeska. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 42-56.

Zvizdetskyi, B. A. 2008. Pivdenne horodyshche litopysnoho Vozviahlia: doslidzhennia 1988—1998 rr. In: Motsia, O. P. (ed.). *Litopysnyi Vozviahl: doslidzhennia 1988—2008 rr.* Kyiv: IA NANU, s. 7-44.

Kapustin, K. M. 2013. Keramichni vyroby Horodska druhoi polovyny 13—14 st. *Mahisterium*, 53, s. 47-53.

Kirpichnikov, A. N. 1973. *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi 9—13 vv.* Moskva: Nauka. Svod arheologycheskih istochnikov, E1-36.

Kolchin, B. A. 1982. Hronologiya novgorodskih drevnostey. In: Kolchin, B. A., Yanin, V. L. (ed.). *Novgorodskiy sbornik*. Moskva: Nauka, s. 156-177.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia v urochyshchi Vysokyi bereh bilia s. Khrinnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 280-302.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slovianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Arheologiya Ukrainskoy SSR*. Kiev: Naukova dumka, 3, s. 446-452.

Kuchinko, M. M. 1987. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia davnoruskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Lutskoho pedinstytutu v zamku Liubarta v 1986 r.* Naukovyi arkhiv Lutskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Stare misto», 77.

Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom. 1989. Pereklav L. Makhnovets. Kyiv: Dnipro.

Makarova, T. I. 1965. Polivnaya keramika drevnego Liubecha. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 230-237.

Makarova, T. I. 1967. *Polivnaya posuda: Iz istorii keramicheskogo importa i proizvodstva Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, EI-38.

Malevskaya, M. V. 1984. *Otchet o rabote Volynskogo otriada arhitekturno-arheologicheskoi ekspeditsii Leningradskogo otdeleniya Instituta arheologii AN SSSR v g. Lutske v 1983 g.* NA IA NANU, 1983/113.

Malevskaya, M. V. 1986. *Otchet o rabote Volynskogo otriada arhitekturno-arheologicheskoi ekspeditsii 1985 goda. Raskopki tserkvi Ivana Bogoslova v Lutskom zamke*. NA IA NANU, 1985/101.

Malevskaya-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskih gorodov 10—13 vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

Ovsiannikov, O. V., Peskova, A. A. 1982. Zamki y kliuchi iz raskopok Iziaslavlia. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arheologii*, 171, s. 93-99.

Okshott, E. 2004. *Arheologiya oruzhiya. Ot bronzovogo veka do epohi Renessansa*. Per. s angl. M. K. Yakushinoy. Moskva: Tsentrpoligraf.

Pyvovarov, S. 2003. Serednovichne ozbroiennia z horodyshcha 13 st. v Zelenii Lypi. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 204-215.

Pyvovarov, S. 2006. *Serednovichne naselennia mezhyrichchia verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pryshchepa, B. A. 2014. Arkheolohichna kolektsiia slov'iano-ruskoho chasu z rozkopok Ye. M. Plamenytskoi na Zamkovii Hori u Krementsi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista davnoi Rusi*. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy. Kyiv: Starodavnii svit, s. 302-309.

Pryshchepa, B. A., Nikolchenko, Yu. M. 1996. *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi. Do istorii naselennia Zakhidnoi Volyni u 10—13 st.* Rivne: Derzhavno-redaktsiine vydavnytstvo.

Terskyi, S. 2001. Do problemy datuvannia arkheolohichnoho materialu periodu Halytsko-Volynskoi derzhavy. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, X, s. 130-158.

Terskyi, S. 2003. *Peresopnytsia. Kraieznavchyi narys*. Rivne: Azaliia.

Terskyi, S. 2006. *Luchesk 10—15 st.* Lviv: Lvivska politekhnika.

Terskyi, S. 2010. *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv: Lvivska politekhnika.

Shovkoplias, H. M. 1964. Znaky na drevnoruskomu posudi z Kyieva. *Arkheolohiia*, 17, s. 56-73.

Bardetskiy, A. 2012. New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk Raion, Volyn Oblast) in 2010. *Sprawozdania archeologiczne*, 64, s. 343-396.

A. B. Bardetskyi, B. A. Pryshchepa

THE PECULIARITIES OF VOLYN CERAMIC ASSEMBLAGES OF THE SECOND HALF OF THE 13th — FIRST HALF OF THE 14th CENTURIES IN HNIDAVSKA HIRKA NEAR LUTSK

In the territory of the Halych-Volyn principality, the relevance of the study of monuments dating from time after the Mongol-Tatar pogroms in the middle of the 13th century is determined by their insignificant number, regional features and insufficiently developed chronology of various categories of things. The study of pottery remains an important task, since it is the most numerous group of findings during the research of the medieval settlements.

Interesting ceramic complexes of the second half of the 13th — the first half of the 14th centuries were found during the excavation of two dwellings in a settlement in Hnidavskaa Hirka near the village of Rovantsi in Lutsk district. The majority of the findings form by the fragments of pots; besides, there are also frying pans, bowls, pitchers, and large earthenware pots. Pots are divided into two groups. The first group belongs to the type that appeared at the end of the 11th century and spread throughout Southern Rus in the 12th — first half of the 13th century. New trends that developed after the Mongol-Tatar pogroms are revealed in the features of the rim profiling and new techniques of ornamentation of pots of the second group. The outer edge of the rim is divided by a horizontal groove, and there is an ornament under the rim — a horizontal line of pressings. By analogy with Lutsk, Volodymyr-Volynskyi, and Peresopnytsia, they can be dated to the second half of the 13th—14th centuries. According to the ratio of the number of pots of both groups in each of the dwellings and dating of other findings, their chronology is defined as the middle — second half of the 13th century (dwelling 9) and the end of the 13th — first half of the 14th centuries (dwelling 1).

Keywords: Halych-Volyn principality, the second half of the 13th — the beginning of the 14th century, dwelling, ceramics, pot, ornament.

Одержано 21.05.2018

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович, голова Ради, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», вул. Мирогощанська 67/42, Дубно, Рівненська область, 35604, Україна, *bardeckyj@gmail.com*.

BARDETSKYI Andrii Bogdanovych, head of the Council, Interregional PublicScientific Organization «Dubno Archaeological Center», Myrohoshchanska str. 67/42, Dubno, Rivne region, 35604, Ukraine, *bardeckyj@gmail.com*.

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери 12, Рівне, 33000, Україна, *rectorat@rdgu.uar.net*.

PRYSHCHEPA Bohdan Anatoliiovych, PhD, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Stepana Bandery str. 12, Rivne, 33000, Ukraine, *rectorat@rdgu.uar.net*.

УДК: 904.23(497.23)”05/11”

K. Melamed, E. Evtimova

CHARACTERISTICS OF POTTERY FROM THE EASTERN RHODOPES, BULGARIA (6th—12th c.)

Clay is shaped into a bowl
But it is the empty space that makes it useful

LAO TZU

The paper presents the pottery from the 6th—12th c. obtained in the course of the archaeological excavations of the authors near the Sedlari village, about 4 km to the west from Momchilgrad, in the Eastern Rhodopes, on the broad terrace of the left west bank of Varbitsa River, the old Syutliyka, the right confluent of the Arda River.

Keywords: *Eastern Rhodopes, pottery, talc, Slavs, Byzantium.*

The geographical location of the Rhodope Mountains determines to a great extent their importance as an isolated ethnocultural area. As early as the beginnings of the Prehistoric days, during the Middle Ages and also in the modern era people have used this area as a crossroad through which roads pass from Western Thrace to Asia Minor and from Moesia to the Aegean Sea. Their strategic position provokes a continuous striving to complete control over the intersecting roads and the fortresses that protect them. Along all the rest, this constant control prevents significant demographic changes for a very long period of time.

There is hardly a peak or significant height that has not been fortified. There are also numerous the open settlements located along the roads. The studies show that often the Prehistoric layers are covered by Thracian ones, later by Early Byzantine ones and finally by Bulgarian Medieval sites nearly to the mid—late of the 14th c.

The village of Sedlari is located about 4 km to the west from Momchilgrad, in the Eastern Rhodopes. Its fields with very sandy soil are lying over a broad terrace inclined to the left west bank of Varbitsa River, the old Syutliyka, the right confluent of the Arda River (fig. 1). The archaeological research on the terrace has nearly 35 years history with some interruptions. The research began in 1982 by A. Raduncheva on the Prehistoric Tell and I. Shtereva on the Medieval horizon (Меламед 1996, с. 252, прим. 1; Щерева 1996). A Prehistoric horizon from the Neolithic and Copper Age has been revealed (Радунчева 1997) as well as cultural layers dating from the Bronze and Iron Ages (Нехризов, Иванов 2011), the Late Antiquity and the Middle Ages (discussed in the text). At certain sectors the cultural layer reaches about 3 m in depth registered by all the researchers cited above. The site is situated in the area of an important trade route from the interior territories, through the Makaza Pass reaching the Aegean Sea to the South, and to the North connected with the road along the Arda valley. Today the Dzhebel—Makaza road to Greece is running over the ancient path (fig. 2).

Here we present the pottery from the 6th—12th c. obtained in the course of the archaeological excavations of the authors. We have mainly fragments as whole shapes are almost missing. Even so, we will analyze the pottery from Sedlari and try to reconstruct the cultural and demographic processes running there grounded mostly on the pottery. Furthermore, it is one of the most reliable dating elements in the archaeological survey and can provide information on the culture, practices, and connections of the community producing and using it. The amount and types of pottery may also suggest the functions of the structures, the duration of habitation, interactions between separate communities etc.

HANDMADE POTTERY (fig. 3)

Irina Shtereva was the first to publish fragments of pots made by hand or on a primitive pot-

© K. MELAMED, E. EVTIMOVA, 2018

Fig. 1. General view from the West over the fields of Sedlari

ter's wheel (Щерева 1996, с. 313, рис. 6; 7). They are small in number, found in a trench and not associated with a structure. According to her description, the fragments come from thick-walled pots made of clay containing a significant impurity of large quartz grains. Their roughly smoothed surface is decorated with incised uneven shallow wavy lines. Grounded on parallels, I. Shtereva is dating them «not later than the 8th c.». In her days the Early Medieval pottery in the Eastern Rhodopes was not well known and there was no basis for comparison or for conclusions.

The subsequent investigations in the fields of Sedlari allowed us to complete the collection of this group of pots, to make detailed observations on the composition of the clay and the technology of making them, to specify their date as well as the context of their appearance there.

The fig. 3 contains 17 fragments chosen to illustrate different parts of the pots. The number of pieces found so far is significantly higher. Whole shapes are missing. They appear in depth up to 1.40—1.50 m below the contemporary surface and in most of the cases together with a much greater number of fragments of Early Byzantine pottery made on a fast potter's wheel and covered with red slip.

The pots have been made of unpurified clay with a lot of inclusions of sand, large quartz grains, occasionally some mica and often talcum.

The inclusions of talc are first tested in the ceramic complex of Sedlari. The analyses belong to Dr. Zhivka Yanakieva-Nacheva from Earth and

Fig. 2. Probable bed of the road via Makaza Pass down to the Aegean seashore

Man National Museum in Sofia (the project is still in process). The employment of talc in the potter's soil enjoys a history much older than the

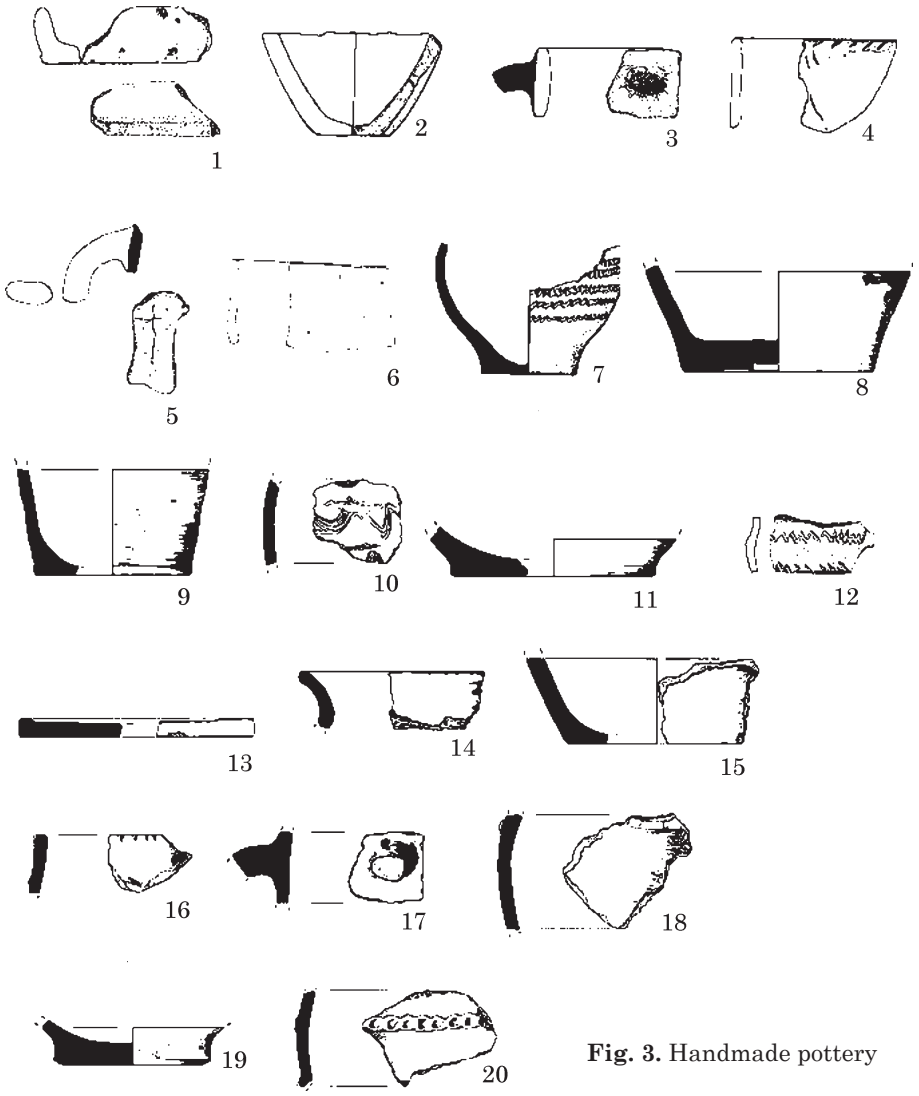

Fig. 3. Handmade pottery

Early Middle Ages and is a local practice. Except for Sedlari, the analyses include also fragments from Nova Mahala, Batak region in the Rhodopes and Shipotzko site in Bansko at the foot of the Pirin Mountains. For sure in Shipotzko, single vessels from the Rhodopes have been transported for used in a sanctuary (Меламед 2010, с. 588—589). The talc-containing clay for the vessels from Nova Mahala is different and most probably they were produced locally including thin-walled pots made on a fast potter's wheel in Late Antiquity shapes.

So far this practice has been ascertained in the Iron Age in Sedlari as well as in the Copper Age in the settlement in Varhari north of Sedlari, on the same river terrace (Бояджиев, Бояджиев 2012; the information we owe to Zh. Yanakieva). The pots containing talc have a greasy smooth surface and their relative weight is significantly greater. They are visibly different from the pottery without talc.

The raw material was most likely mined nearby. Five kilometers from Sedlari, to the left of the road to Kardzhali there is a deposit of talco-magnesite, containing individual kernels of almost pure talc (very close to steatite). An abundant amount of talcum is to be found also in the region of Dzhebel station. It industrially mined there until 1989. In certain cases, the amount of talc in the potter's clay is so great that it gives reasons to consider steatite ceramics.

The employment of talc for making pots has a number of advantages. Talc is a very good homogenizer. Talco-magnesite improves the refractoriness of clay and increases its viscosity. The surface of the vessels remains smooth and does not require some additional work. The temperature for firing the pots is lower, less than 800 °C.

So far, the practice of adding talc to clay for making pots has been established only in the Rhodopes, in the area of Sedlari and Nova Mahala. Nor kilns neither workshops have been revealed. Concerning Sedlari, we have reasons to suggest a production to meet domestic needs. Nevertheless, the pottery on fast wheel from Nova Mahala implies also production for the market. The

fragments containing talc from Nova Mahala are smaller in number compared to the rest of the groups there. They are significantly thinner (walls up to 0.5 cm thick) and belong to pots with handles well known in the Late Antiquity. Nova Mahala pottery is dating from the late 4th—5th c. (Меламед 1993). The ceramic complex does not contain handmade vessels.

The question of the kind of the wooden base which some of the pots in Sedlari have been made on is also challenging. Usually, they are defined as handmade ware from the traces left by human fingers on the walls, the straight un-profiled rim of the mouth, the almost vertical silhouette of the vessel, and the unevenly thick walls from the bottom to the mouth as well as the bottom containing more than a single layer of clay. Sometimes suggestions have been made about a movable board that served as a base for coiling the pot. A very interesting and helpful work examines the technology for handmade pottery from the Late Iron Age (Ханджийска 2010, с. 236—238). The observations of the initial shaping the pot we can consider for a later period as well. Along all the rest, a movable board that allows rotation during work is also involved.

The bottom of pot 8 (fig. 3: 8; 4) provides still another detail of these boards which we can imagine as a primitive potter's wheel. Obviously there was a wooden knob of a cylindrical shape on the board and initially the clay was pressed tightly over it to form the pot. The knob left a round mark 3.5 cm in diameter and 2—3 mm deep. We can assume that this wooden base allowed rotation. The bottom itself is even although rather massive. We do not know yet a similar case from the territory of Bulgaria. The bottom in question displays the features of the Early Slavic pottery tradition and is dating from the second half of the 6th c. The pot 7 in Table I (fig. 3: 7; 5) found next to it corresponds to the same time and tradition.

The clay composition of the pot with the round mark on the bottom includes talc (fig. 3: 8, 13; 4). This circumstance suggests that the pot is a local production and its master had time enough to acquire the talc technology. The Sedlari collection contains a number of 6th c. Slavic pottery fragments containing talc as well as fragments of flat earthen baking dishes (pods) (fig. 3—5).

However, still another group of fragments containing talc cannot be associated with the Early Slavic tradition. According to the technology of production we can date them from the 4th—6th c. We consciously define broad chronological limits as we have not yet enough database for comparison. These fragments often appear next to the Early Slavic pots. According to their shapes and decoration, they come very close to the pottery from the Late Iron Age. The fragments in question also come from pots of vertical silhouette, almost without shoulders, the un-profiled rim of the mouth, sometimes flattened mechanically

Fig. 4. Bottom of the Slavic pot with the mark of the knob on the supporting board

Fig. 5. Slavic pot, second half of the 6th c.

and often with handles of an oval section coming below the mouth. A Christian cross has been incised on one of these handles, also containing a plenty of talc (fig 3: 5). Some of the fragments have been decorated with relief bands attached to the body and pressed with fingers to shape small pits (fig 3: 20).

This group of handmade pots produced during the Late Antiquity Age but displaying features strongly reminding of the Late Iron Age manners is still poorly studied. In his work on the Early Byzantine pottery in Thrace and Dacia G. Kuzmanov pays attention to these conservative traditions (Кузманов 1985, с. 57). For their bearers, he points out to the local Thracian communities isolated mainly in the Rhodopian area and partly in the Balkan Mountains strongholds. The parallels we can refer to now also come from Bansko,

from the 4th—5th c. necropolis in Karagonsko site (Меламед 2014, рис. 2; 3). However, we need some more data for certain conclusions.

The group of pottery made by hand or on a primitive potter's wheel from Sedlari provokes some questions, as the answers require further studies.

1. How does a local tradition of including talc into the potter's soil survive from the Copper Age until the AD 6th c.? This circumstance suggests weak demographic changes over a very long period of time.

2. When the Slavs came to Sedlari? Their appearance does not allow many doubts about their movement from the territory of today's Greece via Makaza Pass known as early as the Neolithic (proven by Neolithic pottery imported from Greece). In any case, in the second half of the 6th c. the Slavic potters already mastered the talc technology.

3. What are the features of the Late Antiquity pots displaying shapes and decorations close to the pottery from the Late Iron Age? We definitely need a lot more data to draw a complete picture.

LATE ANTIQUITY POTTERY (fig. 6)

The whole profiles and fragments of Late Antiquity vessels are the most numerous in the Sedlari collection. They appear over the entire terrain although their concentration in the area of the houses is obvious. The fragments come from pots with or without handles, bowls, jars and amphorae. In the final stage of the study, when the bed of the road was already carved, a whole pithos was found in the embankment (fig. 7; 8).

All the vessels are produced on a fast potter's wheel out of well-purified light cream-coloured clay, rarely containing inclusions of fine sand and mica. They are well fired; the fracture is usually single layered.

The rims are profiled to varying degrees or represent a broad flat edge in most of the cases turned outwards.

The bottoms of the bowls and some of the pots are on pedestals, often shaped as rings.

Many of the fragments of pots have handles of an oval or round section, often ribbed. The handles come out of the mouth or slightly below it to terminate about the middle of the pot. The whole profile of a pot has an ear-like handle of an oval section, arranged at the upper part of the shoulders (fig. 6: 16; 9).

The walls of the vessels are smooth; there are not any incised patterns on the surviving fragments. In certain cases there is a relief band fixed at the upper part of the shoulders or below the mouth, occasionally pressed with fingers to shape small pits (fig. 6: 6).

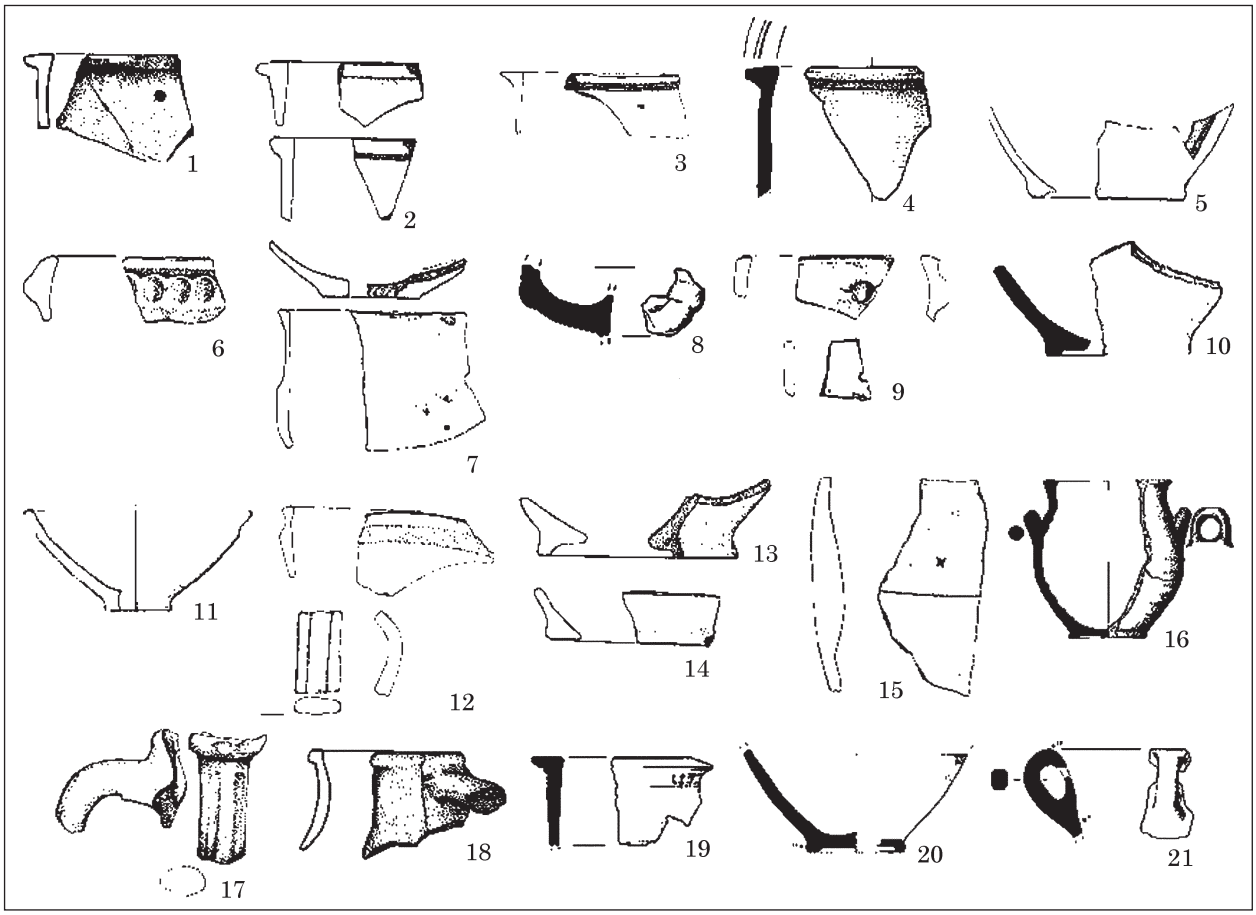

Fig. 6. Late Antiquity pottery

Fig. 7. Pithos, Early Byzantine Age

Fig. 8. Detail of the pithos: incised decoration on the mouth

The bowls are decorated mostly with red slip covering them entirely on both sides — now with different density due to the time and the fire destroying the village. The observations on numerous fragments coming from different parts of the vessel suggest that probably the bowls were dunked in the slip rather than brushed; the slip seems regularly covering the vessel including the outer side of the bottom and all the edges of the pedestal.

Beyond doubt the Late Antiquity pottery came as a result of mass production in workshops intended for the market.

A large number of the bowls belong to types VI and VII after G. Kuzmanov. The shapes are well known from the 3rd—4th c. preserved with some changes until the 6th c. (Кузманов 1985, с. 42).

POTTERY FROM THE 11th — 12th c. (fig. 10)

Fragments of vessels dating from the second half of the 11th—12th c. appear mainly in Sector South and in the pits. To the south they are connected with the scarce remains of stone construc-

Fig. 9. Early Byzantine pot, a fragment

tions as well as with a fireplace closeby. The field studies have found that the stone structures belong only to one or two small buildings, almost entirely destroyed today. As there are not any traces of a settlement around, most probably they served the large Christian necropolis lying north of them.

The fragments belong to vessels of various shapes and function — most of them to pots with or without handles, amphora-like pitchers, bowls, cups and a sieve. Some of the mouths have grooves to hold lids (fig. 10: 5; 11; 12).

The 11th—12th c. vessels are made mostly of purified clay occasionally containing inclusions of sand and usually mica in a different percentage. In some cases the mica is so much making the surface shining. Probably this effect has been deliberately sought to resemble the golden slip quite popular at that time. None of the surviving fragments contain talc.

The vessels are produced on a fast potter's wheel; their walls are fairly thin and evenly fired. Most probably they are also a production intended for the market, coming from one or two workshops in the area. Two of the bottoms bear relief signs (fig. 10: 19) — a surviving part of a circle and a cross. These signs are well known from the early medieval pottery mainly from the North-

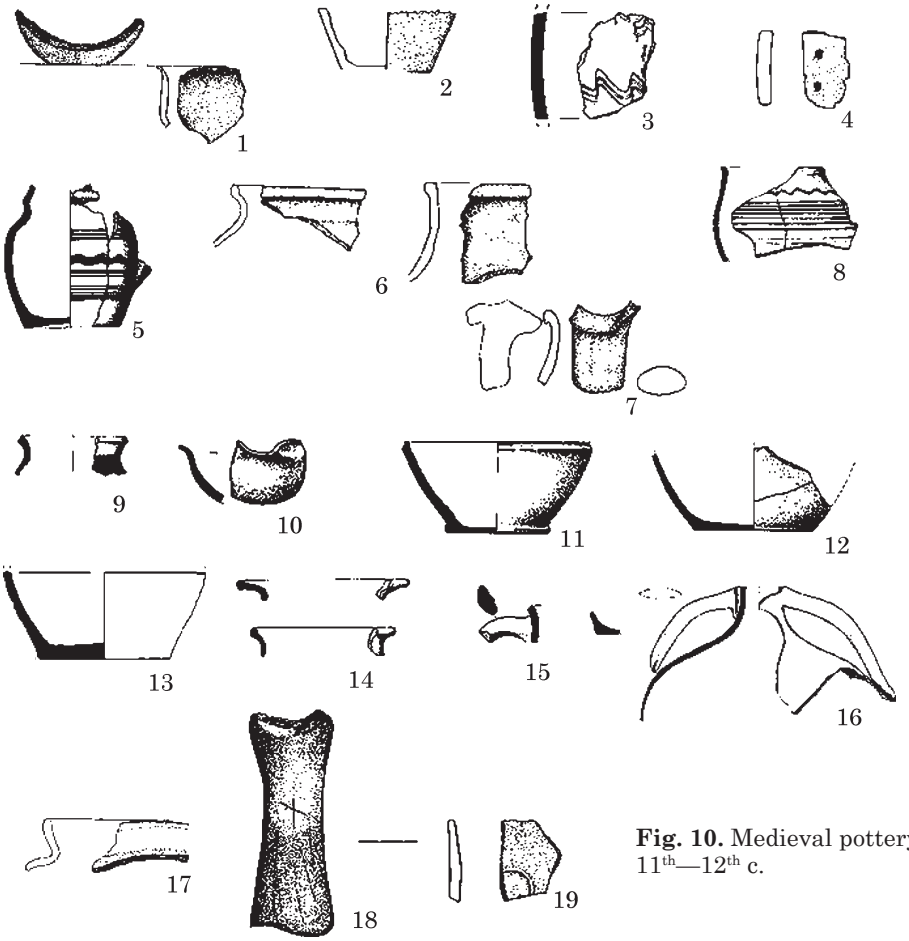

Fig. 10. Medieval pottery, 11th—12th c.

Fig. 11. Pot, 12th c.

Fig. 12. Pot, 12th c.

eastern Bulgaria (Аладжов 1991) associated with the Proto-Bulgarian tradition. Nevertheless, in Sedlari they appear for the first time so far south and so late in date.

The decoration represents bands of horizontal and wavy lines incised by means of a comb as well

as golden slip. A cross has been incised on a massive handle (fig. 10: 18).

The ceramic collection from the 11th—12th c. from Sedlari known so far does not contain glazed or sgraffito-ware or fragments covered with raspberry — red lacquer known in the interior of Bulgaria and peculiar of the time. Only a small broken sgraffito — bowl makes an exception found in grave 7 in the necropolis. It seems possible to accept that the vessels have appeared there only in connection with the practices of the burials and the pits. On the territory of the site and on the river terrace in general there has never been a settlement of the same time.

In general, the types of the 11th—12th c. vessels from Sedlari do not differ much from the pottery well published and discussed from the same time to the South of the Balkan (Борисов 1997; Гатев 1985; Borisov 1989 etc.). The differences are mainly due to the personal skills of the potters rather than creation of radically new types.

Conclusions. Grounded on the pottery collection we can try to reconstruct the history of life in the fields of Sedlari along the left bank of Varbitsa River during the Antiquity and the Middle Ages.

From the strongly burnt fragments, the village of the Late Iron Age disappeared in fire. Nevertheless, its inhabitants had not left the region entirely having in mind that the tradition of making pots of clay mixed with talc and the preservation of some shapes and decoration patterns that would appear with the later local pottery. We have not enough data available for suggesting the development in the coming couple of centuries. The terrace requires further research; some sectors on it remained intact.

About the opening of the 5th c. AD the life was revived. Houses were built of wooden poles and wattle thickened with clay. The ovens were constructed of stones fixed with clay. They are rectangular in plan and covered with a vault. The pottery in use was various in shape and function, produced in workshops and intended for the market. The trading through the Makaza Pass was not fallen. The proof comes with numerous fragments of amphorae; unfortunately they are not large enough to reconstruct their shapes, to date them precisely and to associate them with production or trading centers. Possibly some of the bowls came also from the Aegean seashore.

At the same time they made also pots on a primitive potter's wheel, most likely in a local rural workshop. The clay contains talcum as in the past, and the shapes and decorations often resemble strongly the practices of the Late Iron Age.

About the mid 6th c. a community of Slavs came along the same road connecting the valley of Arda with the Aegean. We cannot even assume their relationship with the local people. In any case, they settled down in the village. Their presence there is clearly illustrated by their own pots — made by hand or on a movable board with a knob for a better support while coiling them, in the well-known shapes and decoration other than the local pottery background. A certain proof of the circumstances running in a similar way is the presence of talc in the clay composition employed for the Slavic pots.

The village perished in a fire at the end of the 6th — or the very beginning of the 7th c. We do not know the reasons.

One of the versions on which we worked was the possibility that the Slavs had burned down the Late Antiquity village. However, we did not accept it for the numerous fragments of Slavic pots containing talc. Obviously they are a home production at the spot, dating from the second half of the 6th c. Furthermore, they appear altogether with Late Antiquity fragments of vessels. After that time there is no evidence of life there over the centuries. There is no evidence the road was functioning either.

It seems possible to have some presence of population about the late 9th—10th c. associated with the road or a temporary settling down for a short time. This suggestion is grounded on a couple of fragments of pots of poor qualities made perhaps on a slow potter's wheel. We can add to them also the fragments dated by I. Shtereva to the same time. However, there are not any traces of houses on the investigated terrain or in its vicinity. The number of these fragments is very small to let us make a better picture.

The next sure traces of life in the fields of Sedlari are from about the middle of the 11th c. A small stone stronghold and a church were constructed over the Prehistoric Tell (Щерева 1996, с. 309—312). The stronghold covers an area of 325 sq. m. No buildings were found inside it. On the grounds of ceramic fragments I. Shtereva supposed it was abandoned in the late of the 12th — early 13th c. This date coincides with both small houses we revealed below the Tell as well as with the large Christian necropolis and pit field to the North of the Tell. They were organized about the middl of the 11th c. and abandoned in the early 13th c. (Melamed 1993, c. 24—25). Thus most probably both small houses and the fireplace nearby served the burial and commemorative practices. The stronghold served likely only in days of danger or as shelter for the cattle. The village has not been located yet.

So far the pit field remains the only one in the Medieval bibliography in Bulgaria. There are about 100 ritual pits within the limits of the necropolis. They contain pottery fragments the latest of which are dated being from the 12th c., stones (sometimes burnt), iron objects, animal bones and plenty of coal. The condition of the artifacts suggests home waste rather than still fit for use (Меламед 2013, с. 80—93).

After the 13th c. the terrace on the left bank of Varbitsa River was finally left. Only the road remains to now.

BIBLIOGRAPHY

Аладжов, Ж. 1991. Проучвания върху старобългарските знаци. *Разкопки и проучвания*, XXII, с. 71-154.

Борисов, Б. 1997. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. *Марица — Изток. Археологически проучвания*, 4, с. 129-183.

Бояджиев, Я., Бояджиев, К. 2012. Спасителни археологически разкопки на халколитно селище Върхари, община Момчилград. *Археологически открътия и разкопки през 2011 г.*, с. 88-90.

Гатев, П. 1985. *Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг*. София: НИАМ БАН. Разкопки и проучвания, XII.

Кузманов, Г. 1985. *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV — началото на VII в.)*. София: НИАМ БАН. Разкопки и проучвания, XIII.

Меламед, К. 2014. Раннохристиянски некропол в Карагонско, Банско. *Археологически открътия и разкопки през 2013 г.*, с. 562-564.

Меламед, К. 2013. Средновековни обредни ями от Седлари, Момчилградско. *Археология*, 2, с. 80-93.

Меламед, К. 2010. Раннохристиянска базилика, средновековно село и църква в Банско, м. Шипоцко. *Археологически открътия и разкопки през 2009 г.*, с. 587-589.

Меламед, К. 1996. Ямите край село Седлари, Кърджалийско. *Годишник на Департамент Археология — НБУ*, II—III, с. 252-269.

Меламед, К. 1993. Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко. *Археология*, 2, с. 36-46.

Нехризов, Г., Иванов, Г. 2011. Селище от ранната бронзова епоха при с. Седлари, махала Градинка, община Момчилград. *Археологически открътия и разкопки през 2010 г.*, с. 110-113.

Радунчева, А. 1997. Енеолитен занаятчийски производствен център до с. Седлари, Кърджалийско. *Годишник на Националния археологически музей*, 10, с. 162-177.

Ханджийска, В. 2010. Технологични характеристики на керамиката на ръка от Тракия през късножелязната епоха. Производствени етапи. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V: Stephanos Archaeologicos, с. 229-250.

Щерева, И. 1996. Средновековни паметници от района на Момчилград. *Годишник на Департамент Археология — НБУ*, II—III, с. 307-322.

Borisov, B. 1989. *Djadovo*. Tokyo: Tokai University Press, 1: Medieval Settlement and Necropolis.

Melamed, K. 1993. Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen. *Beträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 9, 1993, p. 32-39.

REFERENCES

Aladzhov, Zh. 1991. Prouchvaniya v'rhu starob'lgarskite znatsi. *Razkopki i prouchvaniya*, XXII, c. 71-154.

Borisov, B. 1997. Keramikata ot srednovekovnoto selische kray s. Gledachevo. *Maritsa — Iztok. Arheologicheski prouchvaniya*, 4, s. 129-183.

Boyadzhiev, Ya., Boyadzhiev, K. 2012. Spasitelni arheologicheski razkopki na halkolitno selische V'rhari, obschina Momchilgrad. *Archeologicheski otkritiya i razkopki prez 2011 g.*, s. 88-90.

Gatev, P. 1985. *Srednovekovno selische i nekropol ot XII v. kray s. Kovachevo, Pazardzhishki okr'g*. Sofia: NIAM BAN. Razkopki i prouchvaniya, XII.

Kuzmanov, G. 1985. *Rannovizantiyska keramika ot Trakiya i Dakiya (IV — nachaloto na VII v.)*. Sofia: NIAM BAN. Razkopki i prouchvaniya, XIII.

Melamed, K. 2014. Rannohristiyanski nekropol v Karagonsko, Bansko. *Archeologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g.*, s. 562-564.

Melamed, K. 2013. Srednovekovni obredni yami ot Sedlari, Momchilgradsko. *Arheologiya*, 2, s. 80-93.

Melamed, K. 2010. Rannohristiyanska bazilika, srednovekovno selo i ts'rkva v Bansko, m. Shipotsko. *Archeologicheski otkritiya i razkopki prez 2009 g.*, s. 587-589.

Melamed, K. 1993. Svetilische i nekropol do rannohristiyanskiya manastir kray s. Nova mahala, Batashko. *Arheologiya*, 2, s. 36-46.

Nehrizov, G., Ivanov, G. 2012 Selysche ot ranniata bronzova epoha pry s. Sedlari, mahala Gradinka, obschyna Momchilgrad. *Archeologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g.*, s. 110-113.

Raduncheva, A. 1997. Eneoliten zanaiatchyiski proizvodstven tsentr do s. Sedlari, Krdzhaliysko. *Godishnik na Natsyonalniya arheologicheski muzey*, 10, s. 162-177.

Handzhiyska, V. 2010. Tehnologichni harakteristiki na keramikata na r'ka ot Trakiya prez k'snozhelyaznata epoha. Proizvodstveni etapi. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V: Stephanos Archaeologicos, s. 229-250.

Schereva, I. 1996. Srednovekovni pametnitsi ot rayona na Momchilgrad. *Godishnik na Departament Arheologiya — NBU*, II—III, s. 307-322.

Borisov, B. 1989. *Djadovo*. Tokyo: Tokai University Press, 1: Medieval Settlement and Necropolis.

Melamed, K. 1993. Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen. *Beträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 9, 1993, p. 32-39.

К. Меламед, Е. Евтімова

ХАРАКТЕРИСТИКА КЕРАМІКИ ЗІ СХІДНИХ РОДОПІВ, БОЛГАРІЯ (VI—XII ст.)

У роботі представлені керамічні вироби VI—XII ст., отримані в ході археологічних розкопок авторів біля села Седларі, що знаходиться на відстані близько 4 км на захід від м. Момчилград, в Східних Родопах. Пам'ятка розташована на широкій терасі лівого берега р. Варбіца (Сютлинка), правої притоки р. Арда. Серед кераміки — ліпні вироби ранньовізантійського часу зі значною домішкою жорстви тальку в глиняному тісті, який покращував вогнетривкість глини і підвищував її в'язкість. Також досить масова та різноманітна пізньоантична гончарна кераміка місцевого та імпортного похожденяя. Уламки виробів XI—XII ст. зустрічаються значно рідше. Їх знахідки пов'язані, ймовірно, з функціонуванням тут синхронного некрополю.

Ключові слова: Східні Родопи, кераміка, тальк, слов'яни, Візантія.

Одержано 11.05.2018

ЕВТІМОВА Емілія, археолог, відділ середньовіччя, Національний інститут археології та музеїв, Академія наук Болгарії, ул. Саборна 2, Софія, 1000, Болгарія, *ema_ev@abv.bg*.

EVTIMOVA Emilia, archaeologist, Medieval Department, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, ul. Saborna 2, Sofia, 1000, Bulgaria, *ema_ev@abv.bg*.

МЕЛАМЕД Катя, PhD, незалежний дослідник, *katjamelamed@yahoo.com*.

MELAMED Katya, PhD, independent scholar, *katjamelamed@yahoo.com*.

УДК: 904.2(477-25)”653”.002.2

М. С. Сергєєва, О. Ю. Журухіна

ГЛИНЯНІ ФОРМИ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ СКЛЯНИХ ПОСУДИН (за даними розкопок середньовічного виробничого комплексу Київського Подолу)

У статті йдеться про знахідку чотирьох глиняних форм для виготовлення тонкостінного скляного посуду. Форми виявлено під час розкопок комплексу XII—XIII ст. в одній з частин виробничого кварталу Київського Подолу.

Ключові слова: *Давня Русь, Давній Київ, ремесло, скляні вироби, технологія.*

Унікальна знахідка була виявлена під час археологічних досліджень однієї з ділянок Київського Подолу у 2007 р. на вул. Набережно-Хрещатицька, 21, а саме — чотири глиняні форми для виготовлення скляного посуду. Розкопки територій, що безпосередньо межували з прибережною зоною (між вулицями Г. Сковороди та Спаською), показали наявність великого виробничого кварталу з господарськими та виробничими об’єктами XI—XIII ст. (Сагайдак, Сергеєва 1999; Зоценко, Сергеєва 2008, с. 4—5). Археологічні роботи безпосередньо на самій Набережно-Хрещатицькій вулиці проводили доволі часто. Її розташування поблизу водної артерії (річка Дніпро) було зручним для розміщення тут вогненебезпечних виробництв, наприклад, склоробних майстерень.

Під час дослідження території було виявлено завал обпаленої глини помаранчевого кольору потужністю 40—50 см. У товщі заповнення траплялися численні уламки осклянованої обпаленої глини — стінок великої споруди, обмазки, цеглин та плінфи з осклянованою поверхнею. Серед завалу глини і зазначених уламків знайдено багато кераміки, колотого та оплавленого скла (прозоре, жовтого чи зеленого кольору), скляного шлаку і фрагментованих скляних виробів, більшість з яких складали браслети й уламки посуду (вінця, стінки, ручки, денця). Описані рештки можна трактувати як залишки склоплавильного горну, пов’язані з давньоруським рівнем верхнього культурного горизонту. Він не був зафіксований in situ, через що не реконструюється. Фрагменти горну траплялись у межах всього розкопу, нараховано понад 1000 уламків, тобто мова може йти про досить велику споруду або, найвірогідніше, про кілька ідентичних споруд, а отже, про розвинуте широкомасштабне виробництво. Посуд, серед зазначених скляних виробів, належить до різних типів: гостродонні конусоподібні кубки, посудини з денцем, що плавно переходить до стінок, посудини на піддоні тощо (рис. 1; 5: 1—6). Фрагменти переважно жовтого прозорого скла, іноді патинізованого, проте зустрічаються окремі екземпляри інших кольорів (блакитного, зеленого, фіолетового), деякі фрагменти вінець оздоблені кольоровими скляними смужками. Браслети різних типів: круглі гладкі (іноді з подвійними з’єднаними джгутами), круглі гладкі перевиті, пласко-опуклі у перетині. Намистини й персні репрезентовані окремими екземплярами, вставка для персня — всього одним екземпляром, виготовленим з напівпрозорого яскраво-зеленого скла. Цікавою знахідкою є фрагмент віконниці дископодібної форми невеликого діаметру (не більше 75—80 мм) з блакитного напівпрозорого скла. Подібні віконниці могли використовуватися для вітражів (Зоценко, Сергеєва 2008, с. 10—11).

Серед керамічного матеріалу, що відноситься до зазначеного комплексу, знайдено 4 керамічні вироби, попередньо інтерпретовані як ливарні форми для скляного посуду (рис. 2; 3). Форми стаканоподібні, з ребристою внутрішньою поверхнею, сформовані вручну, різних розмірів (табл. 1). Одна з них (№ 3907) фрагмен-

© М. С. СЕРГЄЄВА, О. Ю. ЖУРУХІНА, 2018

Рис. 1. Фрагменти денець скляних посудин, знайдених у виробничому комплексі

Рис. 2. Глиняні форми з майстерні по вул. Набережно-Хрещатицька, 21 у Києві

тована зі слідами використання, відрізняється від інших трьох невеличким діаметром денця, усередині денце більш заокруглене, ніж у трьох цілих, зовнішня поверхня оброблена більш ретельно і загладжена. Поверхня трьох цілих форм оброблена ножем по сирій глині, через що їхні стінки ззовні гранчасті. Усередині поверхня всіх екземплярів трохи закопчена, проте інших слідів використання на цілих екземплярах не простежено. Слід відзначити, що серед скляних виробів є два денця посуду з ребристою зовнішньою поверхнею, які могли вироблятись за допомогою таких форм (рис. 1: 3). Такий посуд видували в одночастинній рельєфній формі (рис. 4), що надавало продукції оптичного ефекту — ребристої поверхні (Столярова 2016, с. 110). Реконструкція посудин, що видувались у зазначених формах, приведена за публіка-

Рис. 3. Глиняні форми з майстерні (загальний вигляд)

Таблиця 1. Розміри глиняних форм, мм

Інвентарний №	*d* найширшої частини	*d* денця	Висота	Товщина стінок
3907 [1]	110	36	87	20
3908	78	46	67	17—20
3909	90	50	85	18—22
3910	115	63	90	17—20

Примітка. [1] На денці тонким лезом прокреслено хрест.

цією Ю. Л. Щапової (рис. 5: 3). Посудини з ребристою зовнішньою поверхнею у давньоруських шарах з'являються з другої половини XII ст. (Щапова 1972, с. 58).

Археологічні дані свідчать про використання глиняних чи кам'яних форм у склоробстві вже з ранньоримського часу, а широке використання вони здобули в ісламський період, що відображено великою кількістю знахідок скляних посудин саме цієї, ребристої, форми (Jackson-Tal 2012, p. 60, fig. 1: 11, 12). У склоробній майстерні III—IV ст. біля с. Комарів на Дністрі серед знахідок (інструментів, уламків горщиків для варіння скла, інших залишків виробництва) було виявлено два уламки глиняних форм для виготовлення посудин напівсферичної форми з ребристою поверхнею (рис. 6: 1), а серед фрагментів скляного посуду зафіксовано уламок (рис. 6: 2), який міг бути виготовлений у цій формі (Щапова 1978а, с. 230; 1983, с. 71—74). Ще одна форма, вже з вапняку, для виробництва

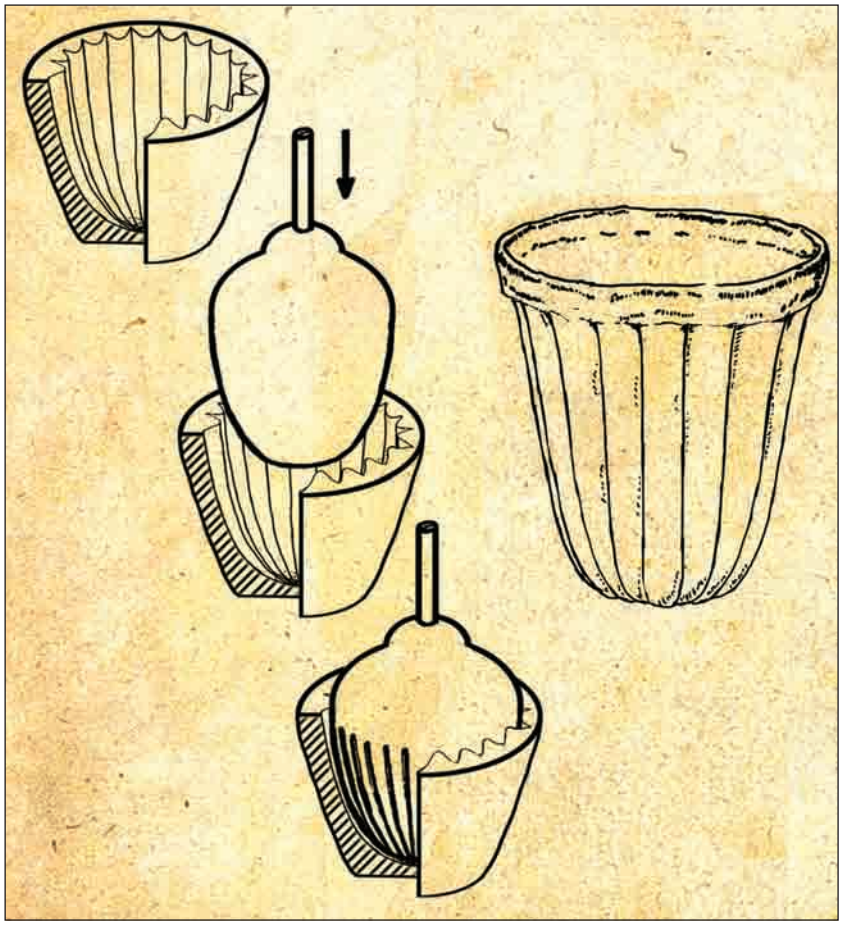

Рис. 4. Процес виробництва скляного посуду шляхом видування у форму (за: Энтелис 1982, рис. 20)

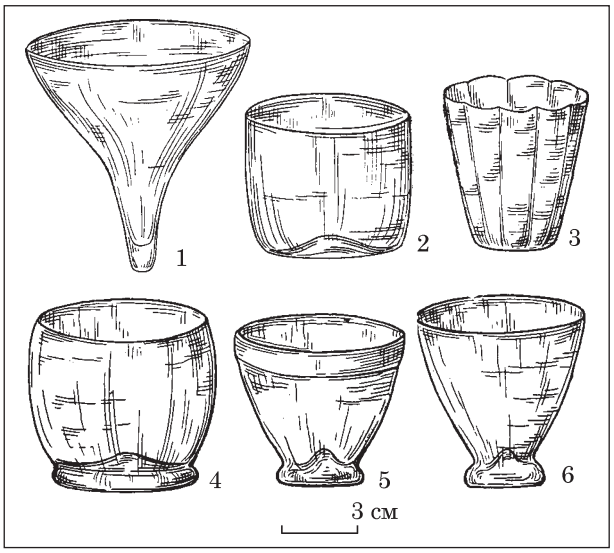

Рис. 5. Реконструкція скляного давньоруського посуду (за: Щапова 1972, рис. 11)

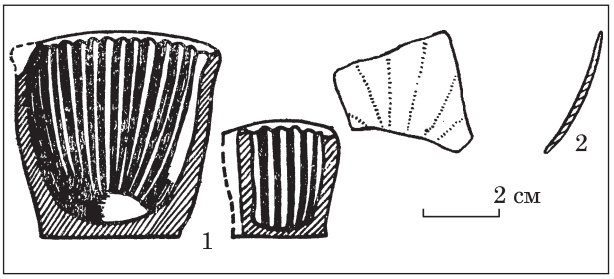

Рис. 6. Знахідки з майстерні біля с. Комарів: 1 — фрагменти глиняних форм (за: Щапова 1983, рис. 13: 9, 10); 2 — уламок скляної посудини з ребристою поверхнею (за: Щапова 1978а, рис. 1: 1)

скляних посудин з ребристою поверхнею, була знайдена під час розкопок склоробної майстерні VII—VIII ст. у Тель-Авіві (рис. 7). Форма підциліндрична, висота — 13,0 см, діаметр у найширшій частині — 9,0 см, товщина стінок — 2,0 см. Ймовірно, форма призначалась для витримування температури розплавленого скла (Freestone et al. 2015, p. 47—48). Зафіксовано також знахідки металевих форм, але вони

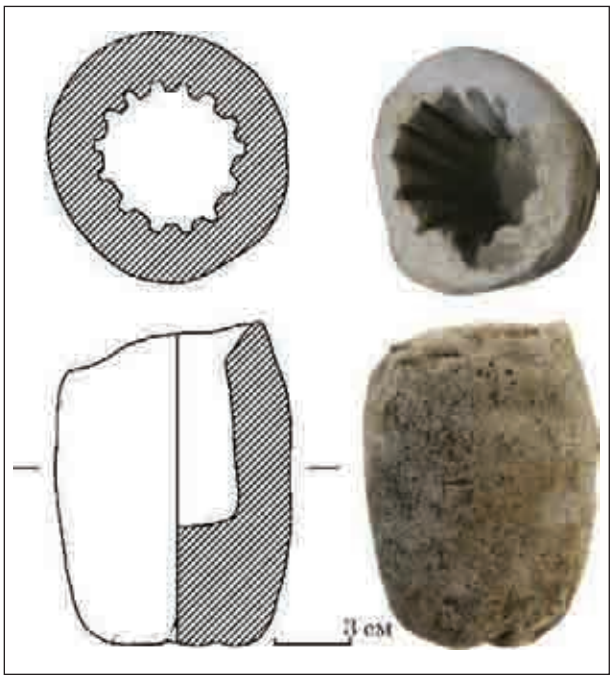

Рис. 7. Форма з вапняку для видування скляного посуду (за: Freestone et al. 2015, fig. 6)

призначались для виготовлення скляного посуду інших конфігурацій. Наприклад, бронзова форма пізньоримського або ранньоісламського періоду для виробництва невеликих конічних посудин (Kröger 2007, p. 265—266, fig. 1).

Матеріал, з якого виготовлена форма, впливає на деякі морфологічні ознаки виробу:

кам'яна форма робить поверхню виробу матовою (наприклад, кубики смальти, що виготовлені шляхом лиття скломаси на кам'яну плиту, внутрішня поверхня деяких візантійських браслетів, зовнішня поверхня деяких посудин) через контакт гарячої скляної маси із недостатньо нагрітою формою;

керамічну форму можна нагріти до оптимальної для формування скляних виробів температури, тому, наприклад, дуття у керамічну форму забезпечує блискучу зовнішню поверхню посудини (Щапова 1983, с. 73—74).

Таблиця 2. Макроелементний склад скла з майстерні

Шифр, №	Колір	CuO	MnO	PbO	SnO	TiO	P_2O_5	CaO	Fe_2O_3	Al_2O_3	K_2O	MgO	Na_2O	SiO_2
15 Н.Х.	Жовтий	0,005	0,036	16,51	0,023	0,17	1,52	4,17	0,24	2,65	0,69	0,62	0,25	72,96
16 Н.Х.	Бірюзовий	0,32	0,26	32,86	0,0048	0,21	0,29	1,61	0,16	1,49	13,92	0,13	0,94	47,63

Таблиця 3. Мікроелементний склад скла з майстерні

Шифр, №	–4	–2	–4	–3	–2	–4	–4	–3	–3	–3	–3	–3	–3	–3	–3	–2	–3	–3	–4	–2	–2
	Ag	As	Au	B	Ba	Be	Bi	Co	Cr	Ga	Li	Nb	Ni	Sb	Sc	Sr	V	Y	Yb	Zn	Zr
15 Н.Х.	0,58	0,3	0	31,5	3,1	0,9	0,8	0,3	2	0,3	3,1	1,3	0,9	1,5	0,2	1,8	2,9	1,3	3,5	0,8	4,1
16 Н.Х.	1,75	0,17	0	12	1,1	1	1,3	0,3	1,1	0,2	3,1	1,4	0,9	2,2	0,2	1,9	0,7	0,9	1,3	0,5	2,1

Визначення хімічного складу кількох зразків (фрагменти скляної маси) з майстерні відбувалося за допомогою методу емісійного кількісного спектрального аналізу (ЕСА) у відділі природничо-наукових і реставраційних досліджень Музею археології Інституту історії ім. Ш. Марджані АН РТ (м. Казань) [1]. На сьогоднішній день ЕСА є найбільш інформативним з погляду набору елементного складу матеріалу, що досліджується, має високу чутливість, що дозволяє визначати як основні елементи, вміст яких складає відсотки, так і мікроелементний склад, тобто, елементи, вміст яких не перевищує 10^{-4}—10^{-5} %.

З табл. 2 можна виділити скло 2 типів: свинцево-калійне із вмістом свинцю близько 16 % (зразок 15) й свинцево-калійне із вмістом свинцю 33 % (зразок 16), вміст калію — приблизно 14 %. Судячи з хімічного складу зразка шлаку (№ 15) можна припустити, що у майстерні, відкритій на вул. Набережно-Хрещатицькій, 21, відбувалося безпосередньо варіння скла, бо цей шлак ще не містить поташної компоненти, в іншому випадку було б помітно низький рівень оксиду кальцію та оксиду магнію. Перевага калію над натрієм може вказувати на використання для золи рослин, що ростуть у помірній континентальній зоні. Бірюзове забарвлення скла отримане за допомогою міді. Попередній висновок про характер цих майстерень, пов'язаний з виробництвом предметів зі скла з готової скляної маси, не суперечить отриманим результатам (Журухина, Храмченкова 2012, с. 230—231).

Розглянемо свинцево-калійне скло в історичному аспекті. У першій чверті XI ст. з'являється скло, виготовлене за новою рецептурою, яка передбачала поєднання вже трьох склоутворюючих: піску, оксиду свинцю й поташу (карбонат калію, що отримували із золи трав'янистих рослин або дерев). Варили таке скло при температурі 1000 °С, а виготовлення виробів з нього відбувалось при температурі не вище 1150 °С. Таке скло піддавалось не тільки литтю, витягуванню, навивці, але й видуванню. Зі скла цього типу виготовляли посуд й віконне скло. Візантійське скло того часу теж варилося із потрійної шихти, яка складалася з піску, золи й вапна. Але давньоруське й візантійське скло належать до різних класів, хоча норма й пропорція поєднання компонентів однакова, що наштовхує на думку про запозичення рецепту. У той же час: джерелом лужної сировини у давньоруському склоробстві правив поташ, а не зола, яку використовували візантійці (Щапова 1978b, с. 76—78; Столярова 2016, с. 154—155).

Давньоруські скляні вироби (фрагменти прикрас, уламки посуду), а також форми для видування скляних посудин, горщикоподібний тигель із застиглою скляною масою, декілька фрагментів свинцю можна пов'язувати із склоробним виробництвом. Отже, попередньо можна казати про наявність виробничого осередку зі склоробною спеціалізацією. У склоробній майстерні виготовляли не лише скляні речі, але й поливу, яку застосовували на місці. При цьому давньоруського полив'яного посуду на ділянці було знайдено вкрай небагато і весь він репрезентований дуже дрібними фрагментами, а писанок під поливу всього дві. Отже, виготовлення поливи не було основною справою майстрів і носило побічний характер (Зоценко, Сергеєва 2008, с. 12—13).

Загалом результати дослідження у межах будівельного котловану дозволяють позначити початок життєдіяльності на ділянці часом не раніше XII ст., коли з'являються перші об'єкти господарчого та виробничого характеру. З самого початку засвоєння ділянка розглядалась як виробничий осередок, де не споруджувались житлові будинки (жодних слідів житлової забудови не було виявлено). Інтенсивність виробничої діяльності зростає і досягає вершини свого розвитку наприкінці XII — у першій половині XIII ст., коли тут функціонує велика склоробна майстерня або декілька таких майстерень. Їх основною продукцією були браслети і скляний посуд. Побічним видом робіт було виготовлення поливи і покриття поливою керамічних писанок і, можливо, інших керамічних виробів. Можна констатувати великий розмах виробництва, а отже, його ринковий характер. Виявлення залишків склоплавильного горну — одного з нечисленних прикладів склоплавильних горнів на Подолі і взагалі у Києві, є найважливішим результатом археологічних робіт 2007 р. на зазначеній ділянці (Зоценко, Сергеєва 2008, с. 28).

ЛІТЕРАТУРА

Журухина, Е. Ю., Храмченкова, Р. Х. 2012. Стекольделательные мастерские Киевского Подола. *Филология и культура*, 3 (29), с. 226-234.

Зоценко, В. М., Сергеева, М. С. 2008. *Звіт Центру археології Києва про археологічні дослідження на ділянці будівництва у кварталі, створеному вул. Набережно-Хрещатицька, Волоська, Іллінська і Борисоглібська (за адресою Набережно-Хрещатицька, 21).* НА ІА НАНУ, в обробці.

Сагайдак, М. А., Сергеєва, М. С. 1999. Дослідження на Київському Подолі у 1998 р. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 40-42.

Столярова, Е. К. 2016. *Стекло средневековой Москвы XII—XIV века*. Москва: РГГУ.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л. 1978a. Мастерская по изготовлению стекла у с. Комарово. *Советская археология*, 3, с. 230-242.

Щапова, Ю. Л. 1978b. О химии и технологии стекла. В: Боголюбов, А. Н. (ред.). *Естественные представления Древней Руси*. Москва: Наука, с. 74-81.

1. Аналізи виконала кандидат фізико-математичних наук Р. Х. Храмченкова.

Щапова, Ю. Л. 1983. *Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы).* Москва: МГУ.

Энтелис, Ф. С. 1982. *Формование и горячее декорирование стекла.* Ленинград: Ленинградский инженерно-строительный институт.

Freestone, I. C., Jackson-Tal, R. E., Taxel, I., Tal, O. 2015. Glass production at an Early Islamic workshop in Tel Aviv. *Journal of Archaeological Science*, 62, p. 45-54.

Jackson-Tal, R. E. 2012. The Early Islamic glass finds from Khirbat el-Thahiriya. *Atiqot*, 71, p. 57-72.

Kröger, J. 2007. An Islamic Mold. *Journal of Glass Studies*, 49, p. 265-266.

REFERENCES

Zhurukhina, E. Yu., Khramchenkova, R. Kh. 2012. Steklodelatelnyye masterskiye Kievskogo Podola. *Filologiya i kultura*, 3 (29), s. 226-234.

Zotsenko, V. M., Sergeyeva, M. S. 2008. *Zvit Tsentru arkheolohii Kyieva pro arkheolohichni doslidzhennia na diliantsi budivnytstva u kvartali, stvorenomu vul. Naberezhno-Khreshchatytska, Voloska, Illinska i Borysohlibska (za adresoiu Naberezhno-Khreshchatytska, 21).* NA IA NANU, v obrobtsi.

Sahaidak, M. A., Sergeyeva, M. S. 1999. Doslidzhennia na Kyivskomu Podoli u 1998 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, s. 40-42.

Stolyarova, E. K. 2016. *Steklo srednevekovoy Moskvy XII—XIV veka.* Moskva: RGGU.

Shchapova, Yu. L. 1972. Steklo Kievskoy Rusi. Moskva: Izdatelstvo MGU.

Shchapova, Yu. L. 1978a. Masterskaya po izgotovleniyu stekla u s. Komarovo. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 230-242.

Shchapova, Yu. L. 1978b. O khimii i tekhnologii stekla. In: Bogolyubov, A. N. (ed.). *Estestvennyye predstavleniya Drevney Rusi.* Moskva: Nauka, s. 74-81.

Shchapova, Yu. L. 1983. *Ocherki istorii drevnego steklodeliya (po materialam doliny Nila, Blizhnego Vostoka i Evropy).* Moskva: MGU.

Entelis, F. S. 1982. *Formovaniye i goryacheye dekorirovaniye stekla.* Leningrad: Leningradskiy inzhenerno-stroitelnyy institut.

Freestone, I. C., Jackson-Tal, R. E., Taxel, I., Tal, O. 2015. Glass production at an Early Islamic workshop in Tel Aviv. *Journal of Archaeological Science*, 62, p. 45-54.

Jackson-Tal, R. E. 2012. The Early Islamic glass finds from Khirbat el-Thahiriya. *Atiqot*, 71, p. 57-72.

Kröger, J. 2007. An Islamic Mold. *Journal of Glass Studies*, 49, p. 265-266.

M. S. Sergeyeva, O. Yu. Zhurukhina

CLAY MOLDS FOR MAKING GLASS VESSELS (after data from the excavations of the medieval production complex on Kyiv Podil District)

A unique find of four clay molds for making glass vessels was found during archaeological researches of the site on the Naberezhno-Khreshchatitska str., 21 (Kyiv Podil) in 2007. The excavations both on the street itself and on the bordering areas revealed the existence here of a large handicraft quarter with economic and production objects dated to the 11th and 12th centuries. Location of the studied site near the waterway (Dnieper River) was convenient for placing here fire-hazardous productions, such as glass-making workshops.

On the site, remains of the construction of the furnace in the form of large pieces of vitrified clay and fragments of plinth form bricks were fixed. Numerous pieces of glass were found, as well as fragments of glassware, mainly those of bracelets and vessels. Among another finds there were such glass ornaments as beads and rings, and one inset for the ring. Among the ceramic material from the investigated complex, there were four clay molds for forming glass vessels. The molds were of bowl-like form and had a ribbed inner surface, made by hand. It is worthy to note that among the products there were two fragments of glass bottoms with ribbed outer surfaces, which could be made in such molds. Vessels with ribbed walls appear on the territory of Ancient Rus' from the second half of the 12th century. Chemical analyzes of glass mass taken from the complex showed that samples could be identified as lead-potassium Ancient Rus' glass.

Glassware, certain materials (molds for glass vessels, crucibles, pieces of lead), allow to connect the excavated complex with glass-making production.

Keywords: Ancient Rus', Ancient Kyiv, handicraft, glassware, technology.

Одержано 19.11.2017

ЖУРУХІНА Олена Юріївна, завідувач, науково-дослідний відділ, Музей історії Десятинної церкви, Володимирська, 6/1, Київ, 01001, Україна, *lenzhurukh@gmail.com*.

ZHURUKHINA Olena Yu., Head of scientific research department of the Museum of Desiatynna church history, Volodymyrska str. 6, Kyiv, 01001, Ukraine, *lenzhurukh@gmail.com*.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *mars014@ukr.net*.

SERGEYEVA Maryna Serhiivna, PhD, Senior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *mars014@ukr.net*.

УДК: 738.3(477.53)”17”

О. В. Коваленко

ПРОДУКЦІЯ ПОЛТАВСЬКИХ ГОНЧАРІВ XVIII ст.: ГОРЩИКИ

Розглянуто особливості продукції полтавських гончарів XVIII ст. Зокрема, проаналізовано форму та декорування горщиків. Виділені морфологічні типи, переважаючі орнаментальні схеми. З'ясовано, що на сьогодні особливостями полтавського посуду слід вважати: теракотові посудини із приземкуватим округлим тулубом, невисокими вінцями, прикрашені мальовкою типовими орнаментальними схемами, які включають лінії, кривульки, «пальчики», «гребінці», «гачок», «ляпки», крапки.

Ключові слова: *Полтава, гончарство, керамі-ка, XVIII ст., горщик, декор.*

Регіональні культурні відмінності — одні з найвиразніших культурних ознак. Популярна культура певного регіону в цілому сприймається як культура «місцева», що має притаманний лише їй комплекс ознак, відображений в артефактах та різних (прикладних і духовних) виконавських практиках (Берк 2001, с. 54).

Незважаючи на плинність населення Гетьманщини та порівняну «відкритість», місто Полтава в ранньомодерний час також зберігало певну замкненість спільноти та мало своєрідні особливості, що були помітними також і в місцевому гончарстві.

Характеристиці одного з видів продукції полтавських гончарів XVIII ст., а саме — горщиків, присвячена стаття, оскільки горщики та їх фрагменти є найчисельнішою групою знахідок з культурних шарів на території міста.

Головне призначення горщика — приготування страви в печі, нагрівання води. Хоча малі, або ж навпаки, дуже великі горщики могли використовуватися для інших господарських та кухонних потреб.

© О. В. КОВАЛЕНКО, 2018

Горщики є важливою для хронології групою посуду та найчастіше виступають основою для хронологічних таблиць (рис. 1). Першу хронологічну шкалу морфологічних типів для ранньомодерних горщиків Полтави запропонував Остап Ханко у 2000 р. (Ханко 2000). У ній враховано 54 фрагменти верхніх частин горщиків від другої половини XVI до фіналу XIX ст. з розкопок кінця 1990-х рр. на території Нової Полтави (пр. Першотравневий).

Ця схема використовувалася нами для розподілу горщиків XVIII — початку XIX ст., виявлених в ході розкопок Романа Лугового 2005 р. у фортеці, на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені В. Г. Кричевського (далі — ПКМ) (вірогідно, на місці колишньої садиби бургомістра Павла Руденка) (рис. 2) (Луговий та ін. 2005, рис. 37; Луговий 2007; Луговий, Коваленко, Верещака 2008). Нею ж послуговувалися Віталій Яремченко та Олександр Ткаченко, здійснюючи опис горщиків, знайдених у горнах у 2007 р. на території Нової фортеці, оскільки посудини з горнів за формою повністю відповідали I—III типам горщиків за Остапом Ханко (Супруненко, Ткаченко, Яремченко 2007; Супруненко та ін. 2009, с. 84—86, 99—102).

Більшою детальністю відрізняється хронологічна таблиця, яка представляє горщики переважно XVIII ст. та була розроблена Юрієм Пуголовком і Євгеном Калашником для матеріалів археологічних досліджень по вул. Конституції, 4, території прилеглої до ПКМ (Пуголовок, Калашник 2009, с. 106). На цій ділянці були досліджені об'єкти саме XVIII ст., й кількість матеріалу дозволила їм виділити інші типи верхніх частин горщиків. Ця схема включає 5 типів та містить детальні описи (Пуголовок, Калашник 2009, с. 106). Проте у самій роботі

Тип	1	1	2	2	2	3
Варіант	а	б	а	б	в	а
Період I	XVIII ст.					
Профіль		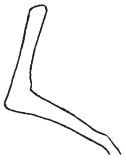			—	—
Період II	Друга половина XVII — початок XVIII ст.					
Профіль						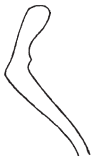
Період III	Кінець XVII — перша половина XVIII ст.					
Профіль		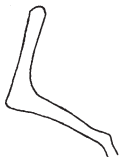	—		—	—
Період IV	Друга половина XVIII ст.					
Профіль				—	—	—
Період V	Кінець XVIII ст.					
Профіль	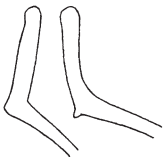	—	—	—	—	—

Рис. 1. Хронологічна шкала морфологічних типів верхніх частин полтавських горщиків XVIII ст.

при описі об'єктів автори посилаються на типологію Остапа Ханка. Шкода, що низька публікаційна якість цієї хронологічної схеми унеможливлює її повноцінне використання.

Таким чином, зважаючи на попередній доробок Остапа Ханка та інших колег, а також враховуючи суттєве збільшення кількості археологічного матеріалу у порівнянні із 2000 р., вважаю за доцільне, беручи за основу вказані напрацювання та залучаючи нові матеріали, розширити та відкоригувати хронологічну шкалу морфологічних типів горщиків XVIII ст. з Полтави (рис. 1).

Горщики **першого періоду** побутували впродовж XVIII ст.

Тип 1а. Верхня частина таких горщиків округла, плавна, краї вінець заокруглені. Вінця прямі, вертикальні, можуть мати незначний нахил як назовні, так і всередину. Горщики часто мають ритовану лінію під вінцями, яка відділяє їх від плечей. Внутрішні ребра в місці переходу вінець до плечей і плечей до тулуба відсутні. Може спостерігатися лише незначне потовщення. Широке побутування таких горщиків відзначав Остап Ханко (Ханко 2000, с. 56).

Тип 1б. Горщики з варіаціями краю вінець, який може бути як округлим, так і пласким. Злам під вінцями чітко підкреслений кутом, на ньому закраїна. Конусоподібні або опуклі плечі відділені бічним ребром, інколи — ритованою лінією.

Тип 2а, 2б. Горщики цих типів мають виразно профільовані форми зі зламами під вінцями, з варіаціями краю вінець, який може бути як округлим масивним (а), так і пласким (б). Злами під вінцями теж масивні, часто близькі

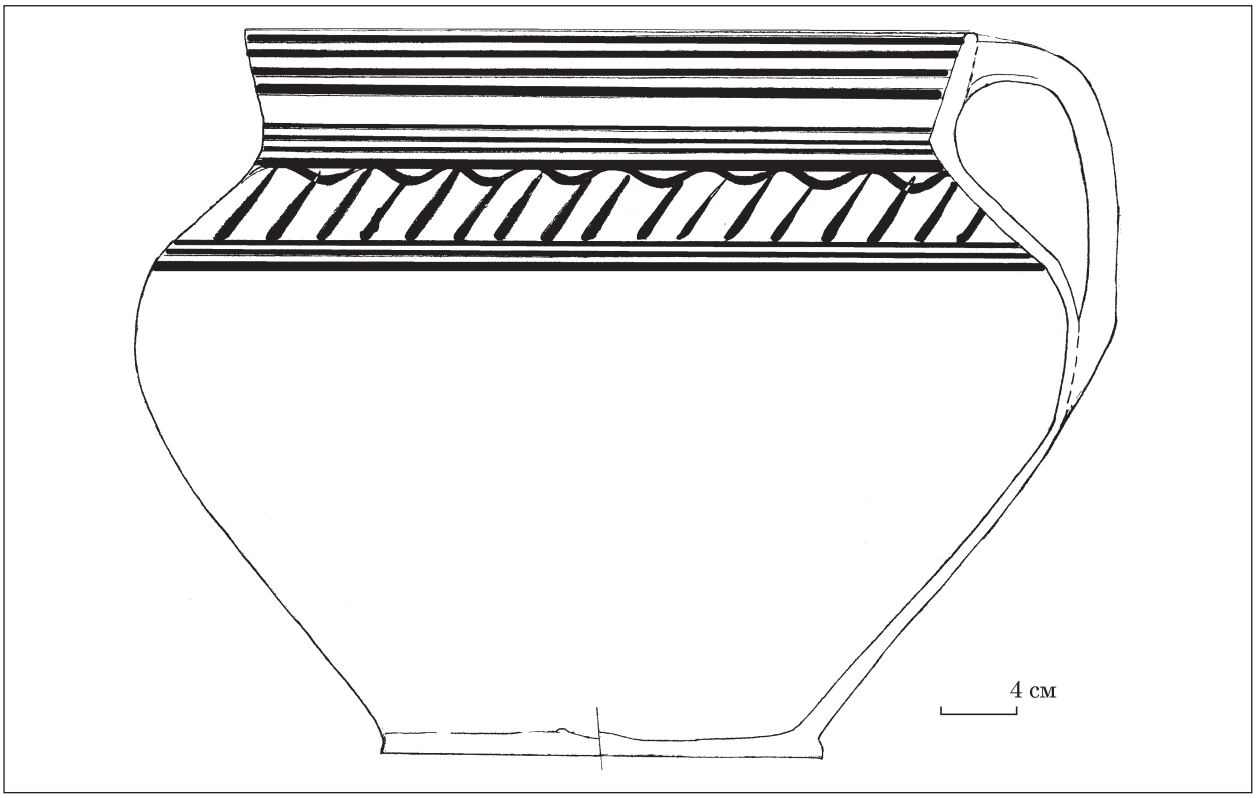

Рис. 2. Горщик. Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка. Полтава. Подвір'я ПКМ. Друга половина XVIII ст.

до трикутної форми, гострий кут внутрішньої поверхні може бути спрямований донизу (а) або мати форму пружкоподібного потовщення. Плечі округлі, у горщиках із ребром (б) — інколи пласкі.

Горщики **другого періоду** побутували в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Вінця горщиків більш розхилені, ніж попереднього типу, невисокі. Окремі варіанти мають загострений зріз. У димлених горщиків зріз плаский, із виступом назовні й потовщенням зовнішньої поверхні. Профіль має чітко виражений кут або виступ на ребрі під вінцями, плечі — конічні або опуклі, на них може бути ребро в місці переходу в тулуб.

Горщики **третього періоду** здебільшого зустрічаються в об'єктах, датованих кінцем XVII — першою половиною XVIII ст. Вони дуже подібні до попереднього типу. Виділяються типи 1а, б. У типу 1 а можлива варіація — закраїна з внутрішнього боку.

Горщики **четвертого періоду** відносяться до середини — другої половини XVIII ст., представлені наймасовіше, оскільки походять з багатьох об'єктів на теренах міста, зокрема з горнів.

Тип 1а. Верхня частина таких горщиків округла, краї вінець заокруглені. Вінця розхилені назовні, невисокі. У місці переходу вінець до плечей можуть бути наявні внутрішні ребра. Тулуб опуклий. Опук не виділений.

Тип 1б. Горщики з варіаціями краю вінець, який може бути як округлий, так і плаский, але здебільшого опуклий, злегка потовщений і відхилений назовні. Плечі найчастіше опуклі, відділені бічним ребром, інколи можуть підкреслюватися ритованою лінією.

Тип 2а. Горщики цього типу мають виразно профільовані форми зі зламами під вінцями, з округлим масивним краєм вінець. Злами під вінцями теж масивні, часто близькі до трикутної форми, гострий кут внутрішньої поверхні може бути спрямований донизу. Проте, на відміну від попереднього типу, форма цього типу округліша.

Горщики **п'ятого періоду**, а саме кінця XVIII ст., ще більше уніфіковані. На цьому рівні знань обмежуємо їх лише *типом 1а.* Візуально вони подібні до горщиків попереднього часу, їх виділення можливе лише за датуванням археологічних об'єктів.

Треба відзначити, що окремі хронологічні групи мають досить широкі межі, тобто форми впродовж століття були достатньо сталими. Наявні типи, що з'являються в другій половині XVII й побутують фактично до середини наступного століття, або типи, які притаманні як кінцю XVII, так і початку XVIII ст. Більш чіткіше вирізняється типи горщиків другої половини XVIII ст. Форми кінця XVIII ст. залишаються незмінними і в XIX ст., маючи особливості лише в окремих елементах декорування.

Як і усюди в Гетьманщині цього часу, горщики різняться за типом випалу, поділяючись на теракотові та димлені. Перші абсолютно домі-

нують серед полтавських виробів. Колір черепка світло-жовтий з рудуватим відтінком. Димлені горщики поодинокі. Їх форма подібна до теракотових. Вони зустрічаються переважно в комплексах першої половини XVIII ст.

Об'єми горщиків різні — від 200—300 мл (менші відносимо до категорії монеток) до відра. Діаметр вінець горщиків коливався в межах 9—21 та 28—29 см. Найбільше виявлено горщиків середніх розмірів з діаметром вінець 10—17 см. Порівняно рідкісні горщики значних розмірів з діаметром вінець 28—29 см та висотою понад 20 см. У цілому ж діаметр їх вінець фактично відповідає висоті виробу, із незначним відхиленням до 1 см. Денця лише на кілька сантиметрів вужчі за вінця. Опук найчастіше розшарований посередині тулубу. Це надає горщикам своєрідної «приземкуватості», округлості, яка вирізняє вироби Середньої Наддніпрянщини. Зрідка трапляються вироби інших пропорцій, що може вказувати на немісцеве походження горщика чи гончарської традиції. Наприклад, опук зміщений у верхню частину виробу притаманний більш північним регіонам.

Отже, форма горщика, особливо верхньої частини, виступає хронологічним індикатором, проте має розглядатися лише в сукупності із декором. У XVIII ст. декорування простого кухонного посуду змінюється у порівнянні із попередніми періодами. Штампування, накатування коліщатком, що користувалися широкою популярністю у XVII ст., тепер майже не зустрічаються. Практично відсутнє ритування — дуже зрідка ритованою лінією може виділятися місце переходу вінець у плечі.

Полива зелених відтінків використовується лише для декорування простого посуду. Вона не вкриває весь тулуб горщика. Використовували лише крайкування вінець поливою, або в рідкісних випадках наносили ляпки зеленої поливи на плечі. Повністю відсутні зразки із підполивним розписом.

У декорі виробів полтавського осередку домінує мальовка — розпис теракотової кераміки опискою та іншими ангобами, що здійснювався за допомогою пір'їни. В цей час збільшується кількість орнаментальних елементів та схем.

Декор розміщується в таких зонах:
- вінця
- вінця та плечі;
- плечі;
- плечі та опук;
- вся верхня частина.

Розписи в більшості монохромні, з середини століття все частіше використовуються два кольори — описка та білий ангоб. В мальовці ангобами домінують різні відтінки червоно-брунатного кольору, брунатного, червоного, світло-червоного (рис. 4). Остап Ханко відзначав використання навіть вишнево-фіалкового чи червоно-фіалкового відтінків (Ханко 2000, с. 55, 57).

Білий ангоб використовувався набагато рідше, переважно для нанесення смуг. Він зустрічається як самостійно (див., напр.: Супруненко та ін. 2008, рис. 54), так і в поєднанні із описком (див. наприклад: Супруненко та ін. 2008, рис. 41; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 50: 31). В кінці століття його могли застосувати для крайкування вінець горщиків, або, дуже зрідка, нанесення окремих елементів. Вироби із білим ангобом у декорі з'являються в першій чверті XVIII століття, але застосування носить епізодичний характер. До кінця століття білий ангоб утверджується в поліхромній мальовці горщиків й зустрічається набагато частіше.

Поєднання декількох простих елементів — лінія, «кривулька», «пальчики», «гребінці», «гачок», «ляпки», крапка — утворює орнаментальні схеми, що взагалі були досить типовими для території Гетьманщини (Хохлачова 1995, с. 283, рис. 4; Виногродська 1997, с. 130). Принагідно зауважу, що лінії ангобу зазвичай групували в ряди. Найчастіше зустрічається поєднання з двох, трьох, трохи рідше — з п'яти ліній. Інші поєднання поодинокі.

Аналіз збережених верхніх частин та цілих форм дозволяють встановити типові орнаментальні схеми мальованих горщиків. Визначено 10 типів 33 варіанти (рис. 3). Слід відзначити, що 22 варіанти з наведених були виділені Остапом Ханком за знахідками в Новій фортеці, на основі кореляції із матеріалами розкопок горнів 1969 та 1979 рр. (Ханко 2000, рис. 24, 25, 28). Ще 7 — виокремлені авторкою та Романом Луговим за горщиками, знайденими на території середмістя під час рятівних робіт (реконструйовано 28 цілих форм) (Луговий та ін. 2005, рис. 12; 3; 4). Решта — за матеріалами розкопок останніх десятиліть на території міста.

Орнаментальні схеми виділені композиційно — за зоною нанесення та поєднанням елементів. Підваріанти, які різняться лише кількістю згрупованих ліній, але зона та послідовність елементів при цьому дотримується, окремо не виділялися.

Тип 1. Варіант 1а. Горизонтальні лінії нанесено на вінця (від 1 до 4, найчастіше 2), одну — в місці переходу вінець до плечей. Варіант 1 б. Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей (1—2) та в місці переходу плечей до опука (2—4, найчастіше 2). Варіант 1в. Горизонтальні лінії нанесено в трьох зонах: на вінцях (від 1 до 4, найчастіше 2), у місці переходу вінець до плечей та в місці переходу плечей до опука (2—4, найчастіше 2).

Тип 2. Варіант 2а. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець та в місці переходу вінець до плечей (1—2), між ними вміщено кривульку.

Варіант 2б. Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей та в місці переходу плечей до опука, між ними — кривульку. Іноді лінії можуть займати всю площу плечей,

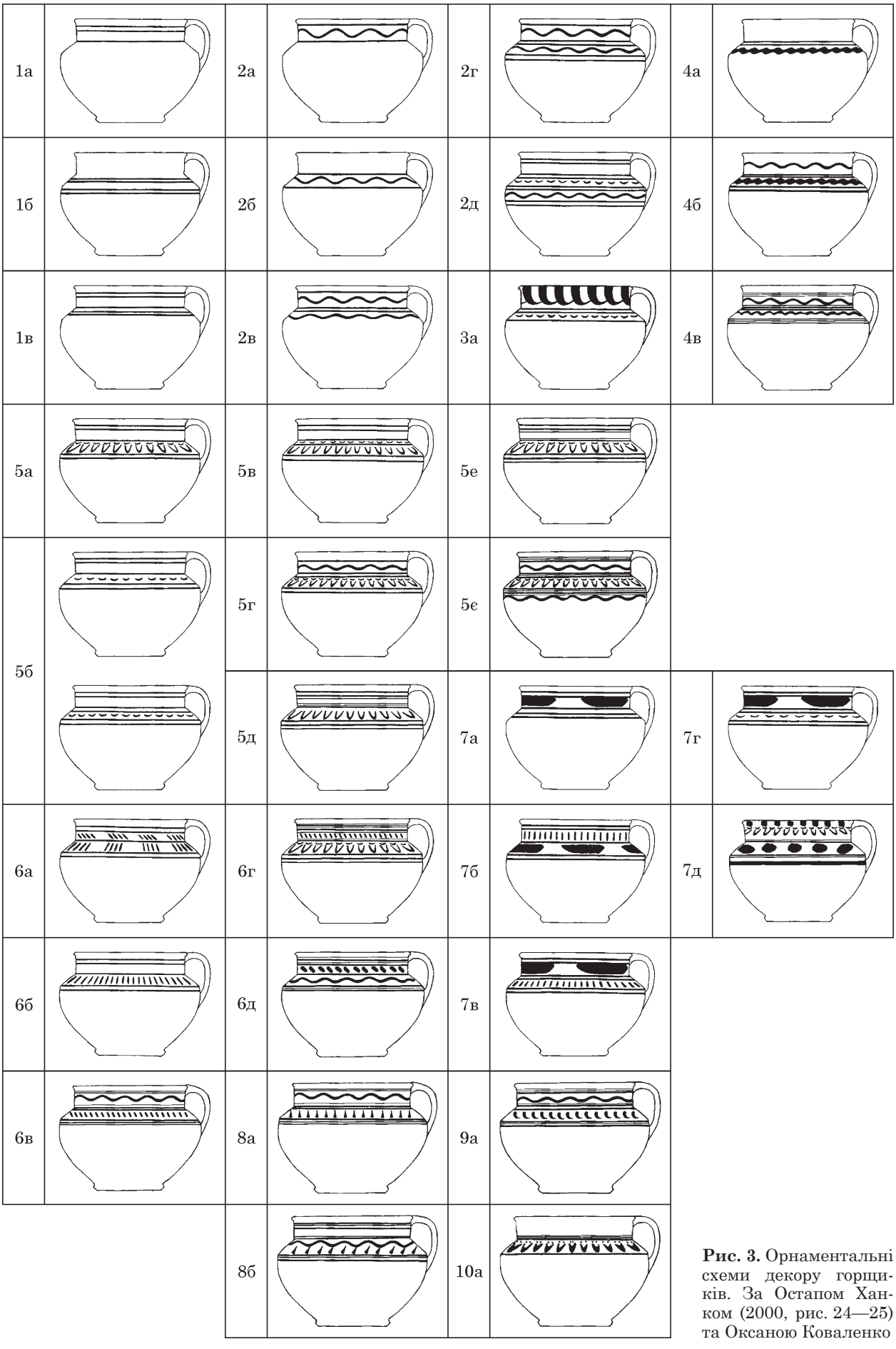

Рис. 3. Орнаментальні схеми декору горщиків. За Остапом Ханком (2000, рис. 24—25) та Оксаною Коваленко

Рис. 4. Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка. Діаметр вінець — 19,9; денця — 12,5; висота — 20,0 см. Полтава. Подвір'я ПКМ. Друга половина XVIII ст. Фонди ПКМ

а кривулька бути не плавною, а мати різкі заломи.

Варіант 2в. Горизонтальну лінію нанесено під краєм вінець, на вінцях — кривульку, ще 1—2 лінії — у місці переходу вінець до плечей, під ними на плечах — ще одну кривульку.

Варіант 2г. Горизонтальні лінії нанесено в трьох зонах: на вінцях (від 1 до 4, найчастіше 2), у місці переходу вінець до плечей (1—2) та в місці переходу плечей до опука (2—4, найчастіше 2). Між групами ліній у двох зонах — на вінцях і плечах, позначено кривульки.

Варіант 2д. Декор вкриває всю верхню частину горщика й розміщується в трьох зонах: під краєм вінець нанесено 1—2 горизонтальні лінії, у місці переходу вінець до плечей — 1—2 горизонтальні лінії, на плечах — ряд гачків; під ними, у місці переходу плечей до опука, — горизонтальні лінії (2—4, найчастіше 2), по опукові — кривульку, під нею — горизонтальні лінії (1—2).

Тип 3. Варіант 3а. Від краю вінець до горизонтальної лінії в місці переходу вінець до плечей нанесено ряд ляпок (1—2), на плечах — ряд гачків, а в місці переходу плечей до опука — ще одну горизонтальну лінію.

Тип 4. Варіант 4а. Складається з горизонтальної лінії в місці переходу вінець до плечей та кривульки на плечах.

Варіант 4б. На вінцях міститься кривулька, у місці переходу вінець до плечей — горизонтальні лінії (2), на плечах — кривулька, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (2—4, найчастіше 2).

Варіант 4в. Під краєм вінець нанесено лінії (3), під ними, на вінцях, — кривульку, у місці переходу вінець до плечей — горизонтальні лінії (3), на плечах — кривульку, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (3).

Тип 5. Варіант 5а. Під краєм вінець нанесено горизонтальні лінії (2—4), у місці переходу вінець до плечей — лінії (1—2), на плечах — ряд маленьких і великих гачків, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (2—3).

Варіант 5б. Під краєм вінець містяться горизонтальні лінії (2), у місці переходу вінець до плечей — горизонтальні лінії (1—2), на плечах — ряд маленьких гачків, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (2).

Варіант 5в. На вінцях нанесено горизонтальні лінії (2), у місці переходу вінець до плечей — горизонтальні лінії (2), між якими — ряд маленьких гачків, на плечах — ряд великих гачків, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (2).

Варіант 5г. Під краєм і на вінцях містяться горизонтальні лінії (1 або 4), на вінцях — кривулька, ще 1—2 лінії — у місці переходу вінець до плечей, під ними на плечах — ряди маленьких і великих гачків, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (2 або 4).

Варіант 5д. На вінцях нанесено горизонтальні лінії (5), у місці переходу вінець до плечей — лінію, на плечах — ряд великих гачків, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (3).

Варіант 5е. Під краєм вінець нанесено горизонтальні лінії (3), на вінцях — кривульку, у місці переходу вінець до плечей — лінії (2), під ними, на плечах, — кривульку та ряд великих гачків, на опукові — теж горизонтальні лінії (5).

Варіант 5є. Декор вкриває всю верхню частину горщика й розміщується в трьох зонах: під краєм вінець — горизонтальні лінії (3), у місці переходу вінець до плечей — горизонтальні лінії (5), на плечах — ряд гачків, під ними — кривулька, у місці переходу плечей до опука — горизонтальні лінії (5—7), на опукові — кривулька.

Тип 6. Варіант 6а. Вінця обмежені горизонтальними лініями, між ними — ряд згрупованих по 3—4 навкісних рисок («гребінців»), на плечах — теж ряд згрупованих по 3—4 більших навкісних рисок, а під ними, у місці переходу плечей до опука, — горизонтальні лінії (2).

Варіант 6б. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (2), у місці переходу вінець до плечей та на опукові, на плечах — ряд вертикальних рисок («гребінців»).

Варіант 6в. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях — кривульку, на плечах — ряд «гребінців».

Варіант 6г. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (5), у місці переходу вінець до плечей (2) та на опукові (3), на вінцях — ряд навкісних «гребінців», на плечах — ряди маленьких і великих гачків.

Варіант 6д. Горизонтальні лінії нанесено під краєм та на вінцях (4), у місці переходу вінець до плечей (1) та на опукові (3), на він-

цях — ряд навкісних «гребінців», на плечах — кривульку.

Тип 7. Варіант 7а. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей, на плечах (1—4), на вінцях — великі ляпки.

Варіант 7б. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей, на опукові (2); між ними на вінцях — вертикальні риски, на плечах — великі ляпки.

Варіант 7в. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей (2), на опукові (2); між ними на вінцях — великі ляпки, на плечах — вертикальні риски.

Варіант 7г. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (1—2), у місці переходу вінець до плечей (2), на опукові (2); між ними на вінцях — великі ляпки, на плечах — маленькі гачки.

Варіант 7д. На вінцях міститься ряд овальних ляпок, під ними — ряди маленьких і великих гачків, плечі відділені від вінець лінією (2), на плечах — ряд округлих ляпок, горизонтальні лінії (2), на опукові — широка лінія («пасок»).

Тип 8. Варіант 8а. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях — кривульку, на плечах — ряд вертикальних рисок, які мають звуження догори. Підваріантом можна вважати композиційну схему, де дуже видовжені риски, опущені вниз, напливають лінії (5), розміщені на опукові. *Варіант 8 б.* Горизонтальні лінії нанесено на вінця (3), у місці переходу вінець до плечей (2) та на опукові (3), на плечах між лініями — кривулька та ряд навкісних рисок, які мають звуження догори.

Тип 9. Варіант 9а. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях — кривульку, на плечах — ряд навкісних рисок.

Тип 10. Варіант 10а. Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей (4) та на плечах (1), між ними — ряд крапок і потовщених гачків. Цей тип простежується лише на одному зразку посуду, опублікованому Ю. Пуголовком та Є. Калашником (Пуголовок, Калашник 2009, рис. 17). Такий тип орнаментальної схеми на горщиках мені зафіксувати не вдалося.

Таким чином, можемо виділити наступні особливості посуду полтавських гончарів. Конструктивно, горщики з Полтави мають форму, що є домінантною на всій території України в XVII—XX ст.: широкий тулуб (наближений до кулястого) та невисокі вінця (рівні, розгорнуті або відігнуті), з чітким кутовим вигином або виступом (ребром) внутрішньої поверхні на місці переходу вінець у плечі з описаними в підтипах варіаціями. Виразність композиційного вирішення найчастіше доповнюється пласким вухом. Теракотові вироби абсолютно переважають серед полтавських знахідок. Колір черепка світло-жовтий із рудуватим відтінком. Найтиповішими були горщики середніх розмірів, з діаметром вінець та висотою 10—17 см. Опук найчастіше розшарований посередині тулубу, що надавало горщикам своєрідної «приземкуватості», округлості.

У декорі виробів полтавського осередку домінує мальовка — розпис опискою та побілом. Останній утверджується в поліхромній мальовці горщиків лише до кінця століття. Виділено 10 типів і 33 варіанти декорування горщиків. Найбільше з них прикрашено за схемами 5, 7 та 8. Саме вони були використані для декорування горщиків, що походять з горнів, досліджених в Полтаві в 1979 та 2007 рр., отже, можуть вважатися притаманними гончарству полтавського осередку.

Й наостанок, розглядаючи асортимент гончарних виробів полтавських міщан (й городян інших міст) ми повинні зауважувати на цінності тодішніх людей. У традиційній європейській культурі, як переконливо наголошував Пітер Берк, найважливішим видом оточення були свята, особливі події, коли люди не працювали, а з'їдали, випивали та витрачали все, що було під рукою (Берк 2001, с. 191—192). Для цих подій у домівках тримали найкращий посуд (багато декоровані тарелі, глеки, миски), які використовувалися лише на свята (пригадаймо традиційні мисники в оселях українців XIX — початку XX ст.). Їх берегли, ставилися обережно, часто ремонтували, і, відповідно, набагато рідше використовували, ніж простий посуд. До цього додам ще й традиції формування музейних та приватних колекцій (принцип відбору яскравого, святкового, а не буденного, який фактично домінував до кінця XX ст.), археологічних збірок (той же принцип, за яким відбираються святкові речі, а прості записують до масового матеріалу та залишають на місці). Ось чому, святкові речі в більшій мірі дійшли до нас, інколи призводячи до викривлених уявлень щодо якості повсякденного життя в давнину.

ЛІТЕРАТУРА

Берк, П. 2001. *Популярна культура в ранньомодерній Європі*. Київ: Український центр культурних досліджень.

Виногродська, Л. 1997. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 131-138.

Луговий, Р. 2007. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці. *Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні*, 16, с. 159-161.

Луговий, Р., Коваленко, О., Верещака, В. 2008. Розвідки в м. Полтаві, Полтавському та Новосанжарському р-нах у 2005 р. *Полтавський краєзнавчий музей*, IV, 1: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, с. 202-216.

Луговий, Р. С., Коваленко, О. В., Верещака, В. М., Яремченко, В. А. 2005. *Звіт про археологічні розідки в Полтавському та Новосанжарському районах Полтавської області в 2005 р.* Національний архів українського гончарства, ф. е. 1, оп. 7, спр. 101.

Пуголовок, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ; Полтава: Гротеск.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., Ткаченко, О. М., Шерстюк, В. В., Яремченко, В. А. 2009. *Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора*, 2. Київ; Полтава: Гротеск.

Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М., Пуговолок, Ю. О., Шерстюк, В. В. 2008. *Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка*. Київ; Полтава: Гротеск.

Супруненко, О. Б. Ткаченко, О. М., Яремченко, В. А. 2007. *Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 19). Частина друга*. Науковий архів ПКМ, спр. 04-346.

Ханко, О. В. 2000. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 54-60.

Хохлачова, Л. 1995. Пізньосередньовічне гончарство Опішного. *Українське гончарство. За рік 1994*, с. 280-283.

REFERENCES

Berk, P. 2001. *Populiarna kultura v rannomodernii Evropi*. Kyiv: Ukrainskyi tsentr kulturnykh doslidzhen.

Vynohrodska, L. 1997. Novi dani pro rozkopky u Trakhtemyrivskomu zapovidnyku u 1997 rotsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 131-138.

Luhovyi, R. 2007. Materialy XVIII stolittia z terytorii Poltavskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok doby kozatstva v Ukraini*, 16, s. 159-161.

Luhovyi, R., Kovalenko, O., Vereshchaka, V. 2008. Rozvidky v m. Poltavi, Poltavskomu ta Novosanzharskomu r-nakh u 2005 r. *Poltavskyi kraieznavchyi muzei: Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, IV, 1, s. 202-216.

Luhovyi, R. S., Kovalenko, O. V., Vereshchaka, V. M., Yaremchenko, V. A. 2005. *Zvit pro arkheolohichni rozidky v Poltavskomu ta Novosanzharskomu raionakh Poltavskoi oblasti v 2005 r. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva*, f. e. 1, op. 7, spr. 101.

Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv; Poltava: Hrotesk.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Tkachenko, O. M., Sherstiuk, V. V., Yaremchenko, V. A. 2009. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy: Instytutska hora*, 2. Kyiv; Poltava: Hrotesk.

Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M., Puhovolok, Yu. O., Sherstiuk, V. V. 2008. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy: Mykolaivska hirka*. Kyiv; Poltava: Hrotesk.

Suprunenko, O. B. Tkachenko, O. M., Yaremchenko, V. A. 2007. *Zvit pro nahliadovi okhoronni doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy na Instytutskii hori u m. Poltava v 2007 r. (Pershotravnevyi prosp., 19). Chastyna druha*. Naukovy archiv PKM, spr. 04-346.

Khanko, O. V. 2000. Poltavskyi honcharskyi oseredok u konteksti novitnikh arkheolohichnykh doslidzhen. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 54-60.

Khokhlachova, L. 1995. Piznoserednovichne honcharstvo Opishnoho. *Ukrainske honcharstvo. Za rik 1994*, s. 280-283.

O. V. Kovalenko

PRODUCTS OF POLTAVA POTTERS OF THE 18th CENTURY: THE POTS

The article considers the products of the Poltava potters of the 18th c. In particular, the pots: their form, decoration and chronological types. The author pays spesial attention to local morphological features and ornamental schemes. Among distinctive once are the next: a terracotta shard, straight rounded rims, low body, decorated with colorful ornamental patterns in upper part, which include lines, curvelets, and other elements.

Key words: Poltava, pottery, ceramic, 18 century, pot, decor.

Одержано 20.04.2018

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник, Інститут керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України, вул. Партизанська, 102 смт Опішня, 37600, Україна, *kovksana@gmail.com*.

KOVALENKO Oksana Valentynivna, PhD, Associate professor, Research Associate, the Ceramology Branch of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Partyzanska, 102, Opishnia, 37600 Ukraine, *kovksana@gmail*.

УДК: 904.03(477.74)”654”

С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко

ПЛАНІГРАФІЯ ТА ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛЯНИХ ВИРОБІВ З АККЕРМАНУ

Статтю присвячено дослідженню артефактів зі скла з Нижнього двору та рову Аккерманської фортеці (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.) з розкопок Південної Середньовічної Експедиції ІА НАНУ в 1999—2010 рр. на основі планіграфічного аналізу та типологічної характеристики виробів.

Ключові слова: *Аккерманська фортеця, Нижній двір, турецька лазня, барбакан, планіграфічний аналіз, віконниці, побутовий посуд, прикраси, скляні гранати.*

У колекції артефактів з розкопок Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України 1999—2010 рр. у Аккерманській (Білгород-Дністровській) фортеці вироби зі скла належать до категорії масових знахідок, хоча й значно поступаються за чисельністю керамічним виробам. Цей матеріал ще не було введено до наукового обігу, проте загальний його огляд репрезентовано в монографії, присвяченій історичному розвитку та матеріальній культурі слов’янських та тюркських світів в Україні (Біляєва 2012) та в спеціальній статті, присвяченій реконструкції даху турецької лазні на основі планіграфічного аналізу віконниць у співвідношенні з окремими приміщеннями будівлі та колишніми її стінами (Біляєва, Фіалко, Карашевич 2006). Типологія скляних виробів доби пізнього середньовіччя та раннього модерну різних пам’яток території України була предметом спеціального аналізу у працях багатьох авторів, переважно останніх десятиліть XX — початку XXI ст. В реультаті були запропоновані основні принципи класифікації та типологічного аналізу матеріалів, здійснена спроба датування скляного посуду (Виногродська 1997; Ханко 2001; Починок 2008; Харитонова 2009; 2010 та ін.). Нещодавно скляні вироби з середньовічного містечка Самарь та Богородицької фортеці були представлені на сторінках каталогу знахідок з цих пам’яток (Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013). У той же час матеріали з Аккерманської фортеці викликають особливий інтерес через те, що ця пам’ятка репрезентує єднання різних культурних осередків та цивілізаційних світів, взаємини яких у аспекті матеріальної культури ще недостатньо вивчені. До того ж, досвід планіграфічного аналізу, набутий нами лише для однієї категорії знахідок — віконниць, на одному будівельному об’єкті, засвідчив перспективність цього методу для історико-архітектурних реконструкцій на основі археологічних джерел. Отже, запропонована робота є першою спробою комплексного аналізу скляних виробів, знайдених на всій площі розкопок Аккерманської фортеці, що була досліджена авторами. Нижче надано стислу характеристику видів скляних виробів, знайдених під час розкопок, що дозволяє визначити: номенклатуру виробів, співвідношення певних типів скляних виробів з окремими структурами та приміщеннями, встановити загальну специфіку їх розташування. Стосовно повного аналізу таких аспектів великої колекції як технологія, хімічний склад сировини та інших показників, зауважимо, що це є завданням подальших досліджень.

Історія міста Білгород-Дністровський охоплює значно більший період, ніж час існування фортеці, тому вивчення його історичної топографії потрібно співвідносити із конкретними періодами розбудови тих чи інших структур та, відповідно, матеріальними залишками, в нашому випадку, виробами зі скла.

За культурно-хронологічним поділом, вироби зі скла входять до складу артефактів антично-

© С. О. БІЛЯЄВА, О. Є. ФІАЛКО, 2018

Рис. 1. Загальний план Аккерманської фортеці

го та середньовічного часу. Останній представлений *чотирма етапами існування міста*, із відповідними специфікою матеріальної культури, зовнішніми впливами та зв'язками, що різним чином відбилося і на скляних виробах.

Перший етап, за даними писемних джерел та знахідками нечисленних артефактів XII—XIII ст., відноситься до існування давньоруського міста Білгород, який входив до Галицько-Волинського князівства (Куницкий 1985, с. 124—126).

Другий етап, від середини XIII ст. до 60-х рр. XIV ст., представлений золотоординським містом, матеріальна культура якого має аналогії на широкому географічному просторі, зокрема у Криму. Після Німфейського договору 1261 р. сюди потрапляють генуезці, а у містобудівній структурі з'являються східновізантійські риси (Шлапак 2001, с. 25). З перемогою литовців над золотоординцями у битві на Синіх Водах у 1362 р. місто, яке за своїм географічним розташуванням, геополітичним і економічним значенням отримало у литовців назву «ключ Литви» («clavis Litvaniae»), у 1374—1375 рр. опинилось під владою литовського князя Юрія Коріатовича на виконання розпорядження Великого литовського князя Ольгерда.

Третій етап відзначається діяльністю нових господарів — молдавських князів, під владою яких місто перебуває від 1377—1378 рр. до 1484 р. й отримує назву Четате Албе (аналогія назві Біле місто). М. Шлапак (2001, с. 26) вважає найбільш вірогідною думку Шт. С. Горовея про те, що Білгород був захоплений Молдавією у литовців в ході військового конфлікту 1377 р.

Саме до цього часу можуть відноситися спостереження, занотовані французським послом Гільбертом де Ланнуа під 1421 р. За розповіддю останнього, він прийшов в укріплене місто (тобто місто з фортечними укріпленнями), де мешкали генуезці, валахи і вірмени, що повною мірою координується з іншими писемними повідомленнями (Шлапак 2001, с. 37). Зокре-

ма, у датованому 1388—1394 рр. «Списку міст далеких і близьких» Білгород згадується серед болгарських і валашських міст (Тихомиров 1979, с. 94). Як вказує М. М. Тихомиров (1979, с. 97), йдеться про молдавські міста.

Найстарішою частиною фортеці є цитадель (рис. 1). Вважається, що її було побудовано до 1396 р., оскільки вона зображена у «Кодексі Латинус Парисинус» саме цього року у вигляді укріплення з однією високою та двома (трьома?) більш низькими вежами (Шлапак 2001, с. 40). Цілком можливо, що на той час стара фортеця потребувала перебудови. Як повідомляв Гільберт де Ланнуа, у 1421 р. був здійснений ремонт укріплень Білгороду і побудований новий замок великим князем литовським Вітовтом (Шлапак 2001, с. 37). Спираючись на метрологічний аналіз, М. Шлапак вважає, що Білгородську цитадель зведено майстрами візантійської школи і за типом планування вона належить до константинопольського зразка (Шлапак 2001, с. 146, 226).

Подальша історія розбудови фортеці пов'язана із створенням поясу зовнішніх кам'яних укріплень. Є відомості про зведення або перебудову куртин гарнізонного двору 1440 р.; побудову глухих веж цього ж двору 1454 р.; появу стін цивільного двору у 1479 р. До 1484 р. була побудована і нижня лінія укріплень, яка замкнула Четвертий двір фортеці, що підтверджується османськими писемними джерелами та матеріалами наших археологічних розкопок. Конструктивним елементом лінії укріплень був барбакан, побудований одночасно зі стінами укріплень.

Четвертий період пов'язується із османським завоюванням. Із 1484 р. до кінця XVIII ст. фортеця знаходилась під владою Османської імперії. В цей час зазнає змін фортифікація, в тому числі здійснюються ремонти, надбудови стін надлиманної лінії укріплень в бік нарощення їх висоти та пристосування до нових вимог бойових дій, що відбувалося через подальший розвиток артилерії, вдосконалюються конструктивні особливості барбакану. Крім того, створюється ісламська інфраструктура, розбудовуються споруди релігійного та світського призначення.

У Нижньому дворі ще на початку цього періоду була побудована лазня, необхідна військовим та адміністрації фортеці для омовіння перед намазом, що засвідчується писемними джерелами та археологічними матеріалами (Біляєва 2012, с. 214—215). Час зведення лазні підтверджують знахідки монет Баязіда II (1481—1512 рр.). Під час будівництва були порушені культурні нашарування золотоординського та молдавського часів, про що свідчать знахідки монет Золотої Орди і Кримського ханства. За визначеннями Л. В. Дергачової, це тип Гирла Костешти 1359/1363 рр., Улуг Мухаммад, хан Золотої Орди (1419—1423 рр.), Кримський (1437 р.), Казанський (1438—1445 рр.) та Менглі Гірей (1467—1515 рр.), а також монети молдавських господарів — Олександра I (1400—1432 рр.) (3 екземпляри) та Стефана III (1457—1504 рр.).

Археологічні розкопки Південної Середньовічної експедиції ІА НАНУ (1999—2010 рр.) проводились на території Нижнього двору фортеці, що складає площу близько 1,5 га, а також на ділянках рову фортеці (рис. 2).

Скляні предмети складають понад 900 одиниць або до 6 % загальної кількості артефактів. **Планіграфія** знахідок на площі розкопок та стратиграфічна характеристика місцезнаходжень фіксує їх зв'язок із окремими об'єктами розкопів, визначеним культурним шаром та випадковим розташуванням внаслідок штучного переміщення ґрунту з різних частин фортеці. Таким чином, ми отримали уявлення про основні характерні риси розповсюдження тих чи інших артефактів, в даному випадку виробів зі скла.

За локалізацією, скляні предмети співвідносяться з кількома частинами фортеці та конкретними об'єктами.

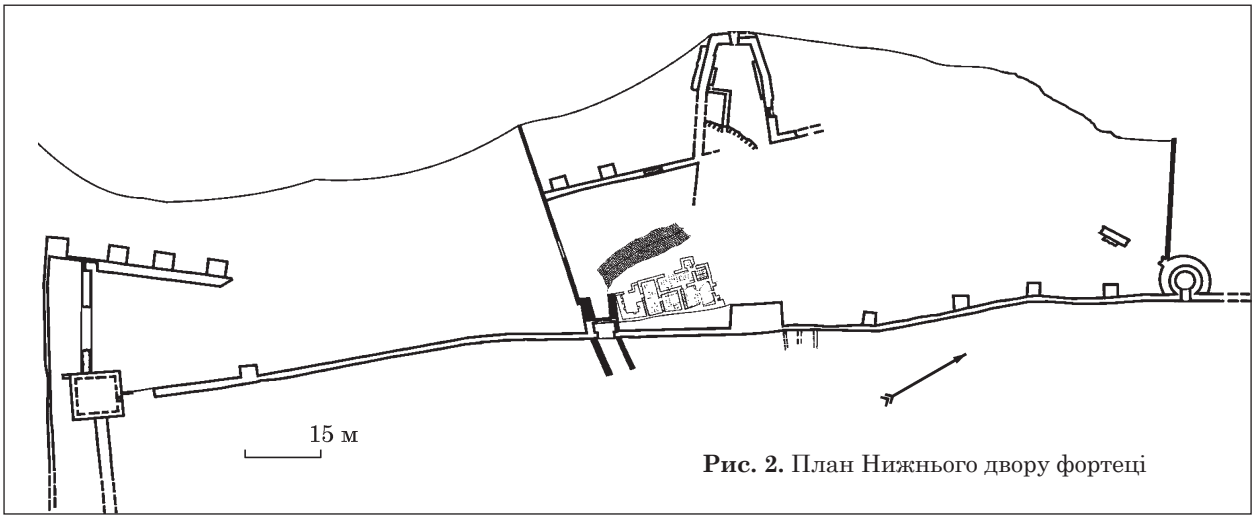

Рис. 2. План Нижнього двору фортеці

1. Зібрання скляних виробів Нижнього двору фортеці.

1.1. Об'єкт «Турецька лазня» (рис. 3). До нього відносяться фрагменти виробів зі скла, що були частиною конструкції лазні (вікна), а також уламки деяких інших виробів з приміщень, переважна більшість яких впала під час руйнації даху навколо залишків стін будинку, де і була зафіксована під час розкопок (рис. 4).

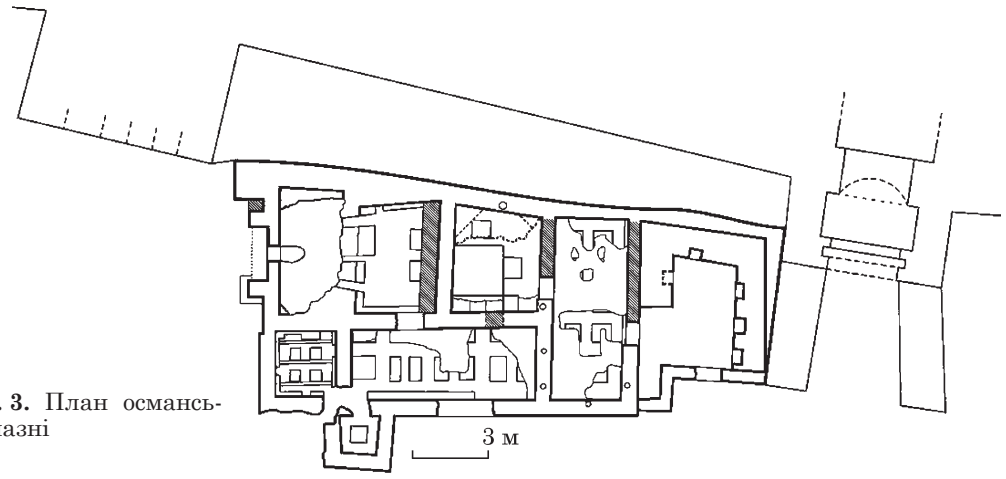

Рис. 3. План османської лазні

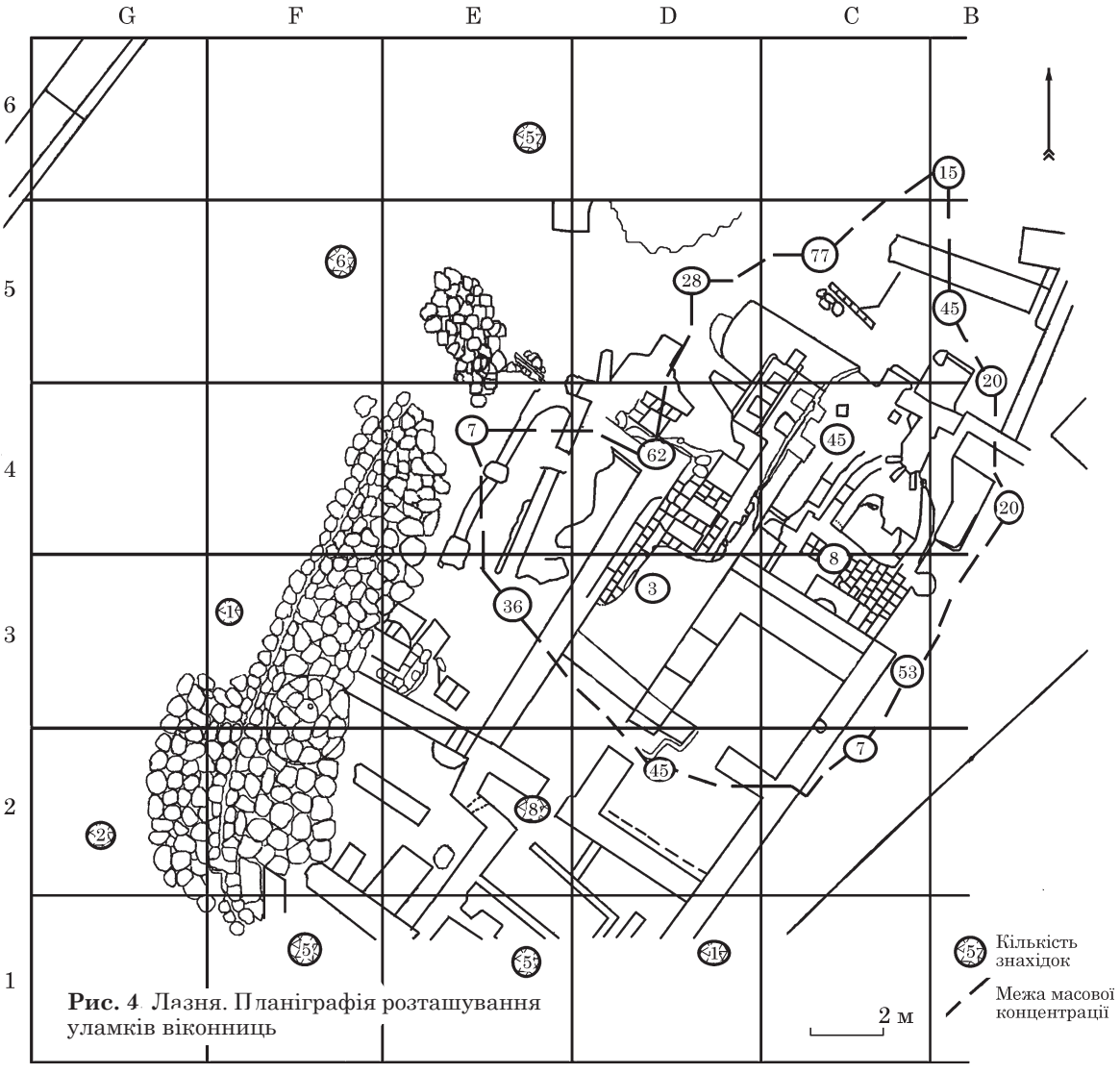

Рис. 4. Лазня. Планіграфія розташування уламків віконниць

Рис. 5. Лазня. Вироби зі скла будівельного призначення. Закраїни віконниць

Лазня. Освітлення приміщень цієї споруди, як відмічалося вище, відбувалось через отвори купольних конструкцій даху, в які були вмонтовані округлі (близькі до напівсферичної форми) віконця. Отже звідси походить найбільша кількість скляних виробів з конструкції лазні — понад 450 одиниць (рис. 5).

Аккерманська лазня, як встановлено за нашими дослідженнями, складалась із декількох приміщень, кожне з яких (залежно від його функціонального призначення) мало дах певної конструкції — округлий або еліпсоподібний купол із скляними віконцями, або плаский без куполу. Така конструкція даху була в цілому підтверджена наступними дослідженнями турецьких фахівців (Ersoy 2012, p. 343, fig. 5, 7), які внесли певні уточнення до моделі реконструкції лазні, але не змінили запропоновану нами концепцію взаємозалежності планіграфії розташування віконниць із приміщеннями лазні.

Спостерігається такий взаємозв'язок скляних виробів з окремими приміщеннями лазні.

Приміщення прибудови технічного призначення поблизу водяних воріт вкрито двохскатним дахом без освітлення із застосуванням віконниць, але окремі їх знахідки трапляються у приміщенні підквадратної форми (приміщення 1, так звані «туалети»). Його розміри: західна стінка — близько 5,0 м, східна — 7,0 м, південна та північна близько 5,0 м кожна. Загальна площа — близько 30,4 м^2. Під час розчистки попелястого заповнення на глибині 1,0 м між кладками двох рівнів підлоги знайдена срібна каблучка з прямокутним щитком та вставкою з патенізованого прозорого скла

Рис. 6. Лазня. Срібна каблучка зі скляною вставкою

(рис. 6). Також у заповненні на глибині 2,3—2,4 м знайдена барильцеподібна намистина зі скляної пасти. Під час виборки заповнення та розчищення поверхні підлоги більш пізнього часу знайдено декілька скляних виробів. На глибині 1,0 м — бронзовий перстень із скляною вставкою, уламок вінця скляної тарілочки та фрагмент скляного флакона. На глибині 1,2 м — ручку посудини з непрозорого молочного скла та вставку в каблучку.

Приміщення теплої секції лазні («ілик-клик», приміщення 2) прямокутне у плані, площею 23,0 м^2. Тут також простежений первинний рівень підлоги на глибині 2,34—2,43 м. Приміщення мало купольне еліпсоподібне перекриття із віконницями вздовж довгої осі перекриття. Скляних виробів, крім віконниць, не знайдено.

Гаряче приміщення лазні, кальдарій («сиджаклик», приміщення 3), вірогідно, спочатку мало квадратну форму розмірами 3,5 × 3,5 м, але внаслідок перебудови східна стіна

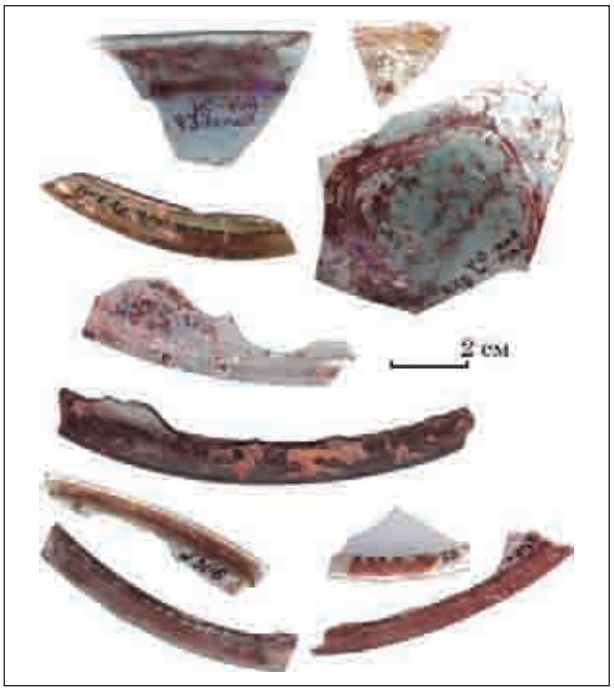

Рис. 7. Віконниці зі слідами обмазки рожевого кольору з гарячої секції лазні

Рис. 8. Лазня. Виріб зі скла будівельного призначення. Віконний блок

приміщення набула довжини 4,0 м. Отже, загальна площа могла складати 15,3 м^2. Приміщення мало округле купольне перекриття із освітленням за допомогою віконниць. Саме звідти залишилися віконниці із рожевою підмазкою — слідами хорасана, яким були вкриті стіни гарячого приміщення до зміни призначення будинку (рис. 7). Зафіксовані сліди перебудови лазні та функціонування її вже у іншому призначенні як майстерні з виготовлення свинцевих виробів та складського приміщення з їх зберігання. Серед залишків перебудови знайдені фрагменти скляних флаконів: горловина, дно, фрагмент вінця. Ймовірно, вони були певним чином пов'язані із новим призначенням приміщень лазні.

Приміщення 4, аподітерій («союнмалик», можливо, роздягальня). площею 30,3 м^2 з еліпсоподібним купольним перекриттям і освітленням за допомогою віконниць, розташованих вздовж осі перекриття. Попід стінкою приміщення був також знайдений фрагмент віконного блоку із уламками скла (рис. 8). Інші скляні вироби не знайдені.

Приміщення 5, котельня (кюльхан), складалося з двох частин, загальною площею 32 м^2, кожна з яких мала своє власне перекриття: перша частина — еліпсоподібне із віконницями по всій площі даху, друга частина — суцільне перекриття без віконниць. До того ж над казаном, де грілася вода, було перекриття із трубою у формі прямокутника.

Ще три невеличкі технічні приміщення мали маленькі купольні перекриття округлої форми із віконницями (Ersoy 2012, p. 343, fig. 5; 7).

1.2. Територія навколо лазні за зовнішнім периметром стін та **ділянка системи водовідведення.**

На різних глибинах та ділянках цього сегменту розкопок лазні, крім віконниць, знайдені такі вироби зі скла: ручка посудини, намистина, уламки скляних посудин, фрагмент дна флакона та фрагмент придонної частини чашечки.

Як свідчать планіграфічні дослідження, переважну кількість знахідок виробів зі скла у лазні складають уламки віконного скла — конструктивного елементу лазні. Інші знахідки нечисленні. За вищезгаданим описом, це лише декілька вставок у металеві каблучки та дві вцілілі каблучки зі вставками, а також декілька фрагментів скляного посуду з технічного приміщення і уламки флаконів у перебудованому приміщенні лазні. Також біля лазні знайдені поодинокі уламки посуду та дві намистини.

1.3. Ділянка вимостки шляху або вулиці Нижнього двору. Тут знайдений фрагмент віконниці та скляна кулькоподібна намистина бірюзового кольору із наскрізним отвором.

2. Об'єкт «Барбакан» є захисною спорудою в складі надлиманної частини лінії фортифікації, яка замикала простір Нижнього двору та призначалася для додаткового захисту входу в фортецю. Він був вбудований між стін під час створення нижньої лінії оборони фортеці. Барбакан був побудований з того ж матеріалу, що і стіни (вапняків, пісковиків та ракушняків) і мав трапеціеподібну форму, що підтверджується даними писемних джерел (Fincel, Ostapchuk, Bilyayeva, Mathieu 2006, p. 9; Bilyayeva, Ostapchuk 2009, p. 152—160). На час досліджень первинну структуру барбакану було вкрито грунтом, що потрапив сюди через його перебудову і створення бастіонів на початку XVIII ст. та подальшу підсипку грунту внаслідок переміщення відвалів сучасних розкопок з верхніх дворів фортеці (рис. 9). У процесі розчищення завалів вдалося встановити етапи розбудови барбакану та його планування у кожний період існування. Первісно, на час побудови, барбакан був менший за розмірами і його стіна із брамою, що виходила до внутрішнього простору Нижнього двору, була частиною загальної нижньої оборонної стіни. На протилежному боці він завершувався вежею (№ 28 за загальною умовною нумерацією), від якої

збереглися деякі руїни, частини аркоподібного проходу-коридору (довжиною 2,5 м) з приміщень барбакану у вежу, а також конструкції входу-виходу, який зачинявся на засов. Деякі деталі споруди, що збереглися до сьогодення, були відкриті лише під час розкопок. До того ж встановлено, що у наступний період існування внутрішній простір барбакану було поділено на дві частини — приміщення 1 та приміщення 2 (рис. 10).

2.1. Етапи функціонування барбакану та **планіграфія скляних виробів**.

1 етап. Первинна побудова барбакану разом із оборонною стіною у Молдавський період розбудови фортеці та його функціонування як частини оборонної лінії, що засвідчується едиктом султана Мюрада III 1576 р. (Біляєва, Мартинюк-Медвецька, Присяжний 2008, с. 350—355).

2 етап. Перебудова барбакану, збільшення його розмірів, побудова стіни, яка поділила внутрішній простір майже навпіл на два приміщення.

3 етап. Спорудження бастіонів із відповідною підсипкою ґрунту та встановлення гарматних платформ, вірогідно, за часів Османсько-Російської війни 1735—1739 рр., а також подальшої модифікації у 1787—1792 рр. для встановлення більшої кількості гармат, що також було пов'язано із військовими діями (Fincel, Bilyayeva, Haddlesey 2007, p. 13).

4 етап. Засипка барбакану у XX—XXI ст. відвалами грунту з верхніх дворів фортеці після проведення розкопок.

Рис. 9. Барбакан. Загальний вигляд до початку розкопок

Планіграфічна характеристика знахідок, знайдених у різних частинах приміщень на різних глибинах, дає можливість простежити деякі особливості формування колекції скляних виробів з барбакану, але нашарування багатьох підсипок заважають остаточно визначити, які саме фрагменти могли належати періоду існування будівлі та її перебудови, а які могли потрапити пізніше під час переміщення грунту з верхніх дворів фортеці після проведення відповідних польових робіт. Наразі тут важливий аналіз місцезнаходження речей зі скла *in situ*, а також із заповнення, що сформувалося

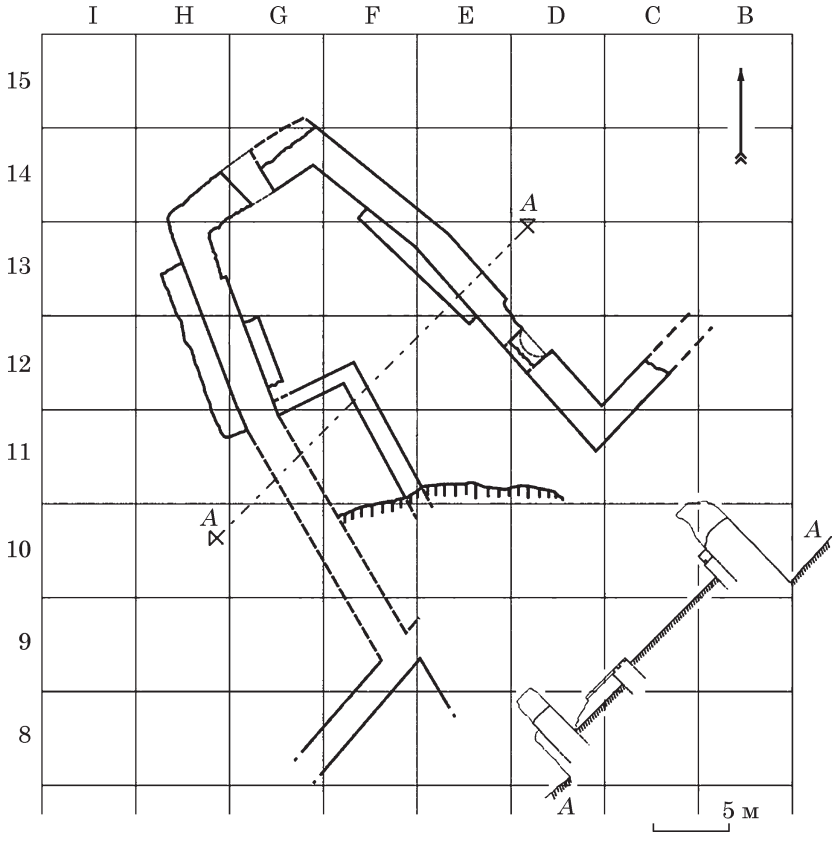

Рис. 10. Барбакан. Загальний план приміщень на час розкопок

від часів побудови барбакану до наступного поділу приміщення на дві частини. Принаймні нижні культурні нашарування навколо первинної стіни, в ямах від вогнищ, у внутрішній частині руїн вежі, проході з вежі до приміщення барбакану та нижній рівень нашарувань у первісному приміщенні барбакану дозволяють визначити, які саме вироби із скла потрапили від рівня первинної підлоги до рівня 1,4 м, на якому фіксується стіна, що ділить приміщення. Відзначимо, що важливим хронологічним репером для співвіднесення знахідок із скла з глибини 1,4—2,2 м із часом першого етапу існування барбакану є знахідки мілетської кераміки, яка переважно відповідала цьому ж рівню культурного шару і датується часом не раніше другої третини XV ст. (Богуславський 2010, с. 181; Тесленко 2005, с. 385). Звичайно, це лише спостереження досить стійкої тенденції у формуванні культурного шару, якої звичайно не можна абсолютувати, але й не можна нехтувати. До того ж, з ранньоосманським періодом функціонування барбакану можливо пов'язана знахідка срібних монет (мангирів) Баязида II (1481—1512) чекана Константинополя з приміщення I на глибині 1,4—1,8 м, а також монети Селіма I (1512—1520).

У наступний період історичного розвитку барбакана, який передує створенню бастіонів, чисельні знахідки монет Сулеймана II — мангири 1687—1691 рр. (близько 10 монет) відмічено на глибині від 0,6 до1,8 м.

Підсипки ґрунту під час створення бастіонів у XVIII ст. сприяли появі речей з інших ділянок фортеці, які могли потрапити разом із землею, що заважає планіграфічним спостереженням. Цьому також заважають наступні періодичні засипки барбакану та прилеглої території грунтом з інших частин фортеці. Проте, знахідки з таких штучно сформованих нашарувань також викликають певну цікавість, позаяк характеризують культурний шар фортеці в цілому, хоч і не мають конкретної прив'язки.

2.2. Приміщення барбакану.

Зауважимо, що всередині барбакану та поблизу його стін також були знайдені фрагменти віконниць, але їх кількість не співставна із такою з приміщень лазні (рис. 11).

З культурного шару між первинною стіною барбакану (стіна 11) та вежею барбакану, із включенням площі коридору-проходу та виходу-входу походить 61 фрагмент скляних виробів. Вони репрезентовані різними категоріями знахідок.

Перш за все, це фрагментовані віконниці, які нараховують 10 одиниць. Посуд (13 од.) представлений фрагментами виробів із прозорого або молочного скла: штофів (4 од.) з прозорого, в тому числі безколірного та зеленого скла; піалок з молочного та безколірного прозорого скла (2 од.), флаконів (3 од.); фрагментами посудин з непрозорого скла із синім розписом у вигляді геометричного та рослиного орнаменту.

Прикраси та їх елементи (понад 25 од. включаючи бісер). Серед них: вставки у персні із непрозорого скла; підвіска з темно-бірюзового скла, фрагмент скляного браслету. Різнокольорові намистини: кулькоподібна з прозорого білого скла розмірами 1,0 × 0,8 см; кільцеподібна з прозорого білого скла розмірами 0,6 × 0,2 см; кільцеподібна (бісер) бірюзового кольору розмірами 0,3 × 0,2 см; циліндричні: бірюзового (0,3 × 0,35 см), червоного (0,3 × 0,3 см) та темно-синього кольору (0,3 × 0,3 см); бочкоподібна

Рис. 11. Барбакан. Віконниці фрагментовані

та кільцеподібна бірюзового кольору; намистини з прозорого (3 од.), непрозорого (1 од.) та зеленого (1 од.) скла. Різнокольоровий бісер для намиста.

Фрагменти гранат (2 од.). Ці вироби округлої форми із шийкою-раструбом, виготовлені з товстого (1,0—1,6 см) непрозорого темно-зеленого скла. Діаметр дна збереженого фрагмента — 7,0 см. Із зовнішнього боку дно трохи увігнуте, визначене обідком по краю. Із внутрішнього боку опукле, кулькоподібне. Один з уламків гранат мав на шийці-раструбі сліди сургуча, яким закупорювався отвір гранати.

2.2.1. Зачистка площі розкопу всередині залишків вежі 28. На рівні 1,6—1,8 м, всередині вежі 28, зафіксовані фрагменти скляних посудин (4 од.), фрагмент закраїни та центральної частини віконниць (2 од.). На рівні 1,8—2,0 м знайдений амулет зі скла «око від наврочу» (рис. 12), вставки у каблучки з чорного та блакитного скла, різнокольорові намистини зі скла та бісер.

2.2.2. Приміщення 1 (площею близько 78 м^2) розташоване у північно-східній частині барбакану. Вироби зі скла репрезентують такі знахідки: уламки віконниць (19 од.); фрагменти скляних посудин (37 од.), серед яких є фрагмент дна штофа, фрагмент чашечки молочного скла, горловина флакона, стінка та фрагмент склянки та ін.; намистини кольорового та прозорого безколірного скла; вставки у каблучки зі скла червоного та блакитного кольору; фрагменти скляних гранат (11 од.).

2.2.3. Приміщення 2 (площею близько 75 м^2). Вироби зі скла представлені кількома видами: уламками віконниць (10 од.); фрагментами посудин для зберігання рідини та сипучих речовин, столового посуду з прозорого та молочного скла (46 од.), зокрема, фрагментом чашечки молочного скла, стінкою і дном посудини, ручкою з прозорого зеленого скла та ін. Також тут зафіксовані фрагменти прикрас (6 од.) — уламок скляного браслету, скляна каблучка із кінцями, що заходять один за другий, намистина та бісер, вставка у каблучку та половинка намистини із зеленого скла. Крім того, тут знайдені два фрагменти скляних гранат.

2.2.4. Культурний шар, сформований під час реконструкцій, та нашарування, які випадково потрапили до місця розташування барбакану внаслідок транспортування ґрунту із різних частин фортеці **(**глибина 0—1,4 м).

За типологічними ознаками вироби зі скла представляють кілька знахідок: віконниці (11 од.); фрагменти скляного посуду (16 од.) — горловини, стінки та денця посудин із прозорого скла різних форм, які не завжди можливо точно визначити; посудин з молочного скла, зокрема уламок мисочки на кільцевому піддоні з округлого джута; чашечки молочного скла; уламок дна скляної посудини молочного відтінку із розписом жовтими та червоними смужками, що чергуються; фрагмент ручки глечика та уламок флакона. Прикраси (2 од.) представлені цілою та половинкою намистин. Є тут і уламок стінки скляної гранати.

Рис. 12. Амулет «око від наврочу»

2.3. Прилеглу до барбакану територію характеризують такі знахідки виробів зі скла: віконниці (27 од.); скляний посуд (65 од.) — фрагменти посудин з прозорого та молочного скла, переважно це уламки чашок (10 од.), в тому числі чашечки із рельєфним орнаментом та блакитною смужкою по краю вінець; п'ять уламків штофів та горловина пляшки, чотири флакони з прозорого скла, уламок скляного бокалу, ручка глечика, фрагмент стінки скляної посудини з бордовими та білими смужками розпису та інші. Серед прикрас (6 од.) зафіксовані вставка у каблучку з напівпрозорого скла бірюзового кольору; фрагмент браслета (?), зробленого у вигляді джгута бірюзового кольору; намистини (4 од.) насиченого бірюзового кольору.

Також тут знайдені скляні гранати (8 од.), в тому числі фрагменти товстого темно-зеленого, майже чорного скла та фрагменти скляної гранати кольору морської хвилі.

2.4. Господарська яма «колодязь». На глибині 1,8—2,5 м знайдений уламок гранати з темного непрозорого скла.

3. Шурф 1 був закладений вздовж залишків стіни фортифікаційної лінії Нижнього двору, розташованої вздовж лиману від вежі № 25 до башти № 27. У культурному шарі знайдені поодинокі уламки посудин з прозорого та молочного скла.

4. Рів Аккерманської фортеці.

4.1. Ділянка 1. У 2009 р. вперше в історії дослідження Аккерманської фортеці було розпочато визначення глибини рову. Нажаль із-за багатьох причин, зокрема і фінансових, ми змогли отримати лише перші результати на східному боці фортеці між вежею бастіонного типу 10 та вежею 11 (Овідіопільська башта) на південний захід від Центральних воріт. Рів має

трапецієподібну форму у розрізі, ширина рову у верхній частині між ескарпом та контрескарпом у точках, визначених GPS — 14,24 м. Ескарп та контрескарп споруджені на скельній основі. Від скелі до верху вони облицьовані кладкою. Вироби зі скла (3 од.) представлені уламками посуду (2 од.) та фрагментом браслету XII—XIII ст. бірюзового кольору, прикрашеного темно-червоними та світло-жовтими смужками.

4.2. Ділянка 2 досліджувалась 2010 р. на південно-західному боці фортеці між бастіоном 19 (глуха вежа) та № 20 (так звана «вежа Пушкіна»). Вироби зі скла представлені уламками посуду та прикрасами. Серед посуду є такі форми: глек зі скла вишневого кольору, верхня частина посудини, уламок штофу з зеленого прозорого скла, уламок штофу з блакитного скла, ручка покришки з прозорого скла, ніжка та стінки бокалів з безколірного скла. Серед прикрас знайдені вставка у каблучку та намистини. Крім того, відмічена скляна граната.

Планіграфічний аналіз знахідок виробів зі скла дозволяє отримати конкретні дані щодо їх поширення та асортименту на різних ділянках археологічних досліджень.

Порівняльна характеристика складу виробів зі скла з розкопок Нижнього двору та рову за функціональним призначенням.

За кількісним розподілом знахідок у основних спорудах (лазня — барбакан) колекція скляних виробів з Нижнього двору поділяється майже навпіл. При цьому, зважаючи на функціональне призначення речей, співвідношення їх на різних ділянках фортеці, що досліджувалися, значно різниться.

Приміром, на території **лазні** деталі конструкції приміщення — віконниці — складають понад 450 одиниць або до 97 % знахідок артефактів зі скла.

На площі **барбакану** кількість скляних знахідок складає близько 400 одиниць. При цьому на долю віконниць припадає лише близько 20 % всього масиву знахідок зі всієї території, що входила до його структури та навколо його стін. Що стосується самих приміщень первинної структури барбакану, віконниці складають тут 10 % знахідок. Це має засвідчувати іншу будівельну структуру споруди, обумовлену її функціональним призначенням, що не передбачало необхідність багатьох вікон для освітлення приміщень.

У той же час на барбакані різко збільшується кількість фрагментів скляного посуду побутового призначення та прикрас. Особливо варто відзначити наявність фрагментів скляних гранат, яких немає на території лазні ані першого, ані другого періодів функціонування. Така ситуація пов'язана, перш за все, із оборонним призначенням будівлі, яка входила до нижньої оборонної смуги. Не знайдені віконниці ані у шурфі 1 на території Нижнього двору, ані на ділянках рову, що цілком зрозуміло. Натомість, на площі барбакану, на прилеглій території та на ділянці 2 рівчака знайдені уламки скляних гранат. Як відомо, скляні гранати за доби середньовіччя використовувалися насамперед під час штурму фортець. Тому їх локалізація на цих ділянках цілком логічна.

Типологічна характеристика знахідок.

I. Вироби будівельного призначення. Сюди входить віконне скло, яке на пам'ятці представлене двома видами. I.1. Віконниці округлої форми різного кольору. Знайдено всього 579 осколків віконниць, з яких 500 уламків пов'язані із лазнею, 41 фрагмент зафіксований на барбакані, 11 — походить з підсипок грунту різних часів, 27 — з прилеглої території. Серед них є уламки фрагментів вінець з обідком, стінок та центральних частин з потовщенням у середині. Віконниці мають опуклу форму і відрізняються за кольором скла, діаметром вінець, розміром обідка вінець та їх товщиною. За кольоровою гамою наявні віконниці від прозорого безколірного скла до різних відтінків зеленого, жовто-зеленого, сірого, брунатного та бузкового кольорів. Основну масу (до 80 %) складають віконниці зеленого кольору різних відтінків.

Особливу групу складають вищезгадані віконниці зі слідами рожевої обмазки — «хорасану», що локалізує місце куполу гарячого приміщення.

За діаметром віконниці можливо умовно поділити на кілька груп:

в інтервалі 88—160; 160—240; 240—332 мм. Отже, середній крок інтервалу близько 70 мм. Варіації розміру закраїни вінець від 5 до 20 мм. За шириною потовщення вінець віконниць екземпляри поділяються на дві майже рівні за кількістю групи: від 5 до 10 мм та від 10 до 20 мм.

I.2. Віконний блок, до якого входить фрагмент обмазки з вапнякового розчину завширшки 30 мм, товщиною 10 мм, на зовнішньому боці дві борозни на відстані 15 мм. У ньому було вставлене прозоре пласке скло, від якого зберігся невеличкий фрагмент. Скло тонке прозоре, сучасного типу. По колу оправи помітні дві борозни для кріплення конструкції у віконну раму (рис. 8). Цілком можливо, що прозоре скло, яке було також у віконному блоку, належить до більш пізнього часу. Поки що важко визначити точне місце розташування цього блоку.

Решта знахідок репрезентує різні види скла: прозоре та непрозоре (молочне), безкольорове та кольорове різного забарвлення, скло із розписом та рельєфом, з якого виготовлений посуд та прикраси.

II. Посуд (210 фрагментів) за призначенням розподіляється на кілька груп: 1 — посуд для зберігання рідини та сипких речовин; 2 — посуд індівідуального вжитку; 3 — аптечний посуд. В даному випадку ми частково при-

Рис. 13. Фрагменти штофів із зеленого прозорого скла

Рис. 14. Фрагменти штофу із безколірного прозорого скла

тримуємося типології, запропонованої у праці І. Ф. Ковальової, В. М. Шалобудова та О. В. Харитонової (2013, с. 103).

II.1. До посуду для зберігання рідини та сипких речовин (або тарного посуду) відносяться знахідки таких форм: штофи, пляшки, глеки. Штофи з прозорого безколірного, зеленого чи блакитного скла, чотиригранні у перерізі, з вузькою короткою шийкою (12 од.) (рис. 13; 14); фрагмент вузькогорлої пляшки; фрагменти денець, корпусу та ручки від глеків та ін. (рис. 15; 16).

II.2. Столовий посуд індивідуального вжитку репрезентують: чашки переважно молочного скла (понад 10 од.), піали, фрагментовані склянки, бокали; фрагменти посудин молочного скла із розписом, переважно синього кольору (рис. 17; 18); уламок дна розписної посудини із жовтими та червоними смужками, що чергуються (рис. 19).

II.3. Аптечний посуд представляють фрагментовані флакони з прозорого скла (15 од.).

III. Прикраси (60 од.) репрезентовані кількома типами.

Рис. 15. Фрагменти пляшки прозорого зеленого скла

Браслети (3 од.). Фрагмент браслету бірюзового кольору, прикрашеного темно-червоними та світло-жовтими смужками; два фрагменти браслетів у вигляді перевитого скляного джгута бірюзового кольору.

Намистини та бісер (24 од.). Намистини різного кольору та форми: до десятка намистин

Рис. 16. Фрагменти посуду різних форм

Рис. 17. Фрагменти столового посуду з молочного скла з розписом та без розпису

Рис. 18. Фрагменти посуду з молочного скла

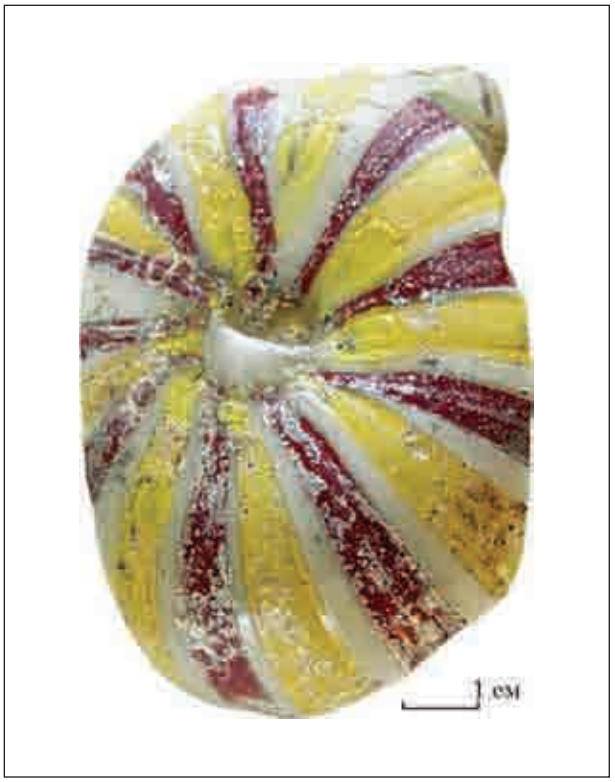

Рис. 19. Фрагмент дна посудини із поліхромним розписом

бірюзового та інших відтінків зеленого кольору, а також безколірні, окремі екземпляри чорного та червоного кольору, різнокольоровий бісер (рис. 20). До цієї ж групи ми включили і амулет «око від наврочу» (рис. 12).

Каблучки (до 10 од.) із вставками з прозорого скла, вставки в каблучки різні за формою (округлі, овальні та квадратні) з безколірного та різнокольорового скла (рис. 6; 21). Каблучка цільна із скла світло-зеленого кольору із округ-

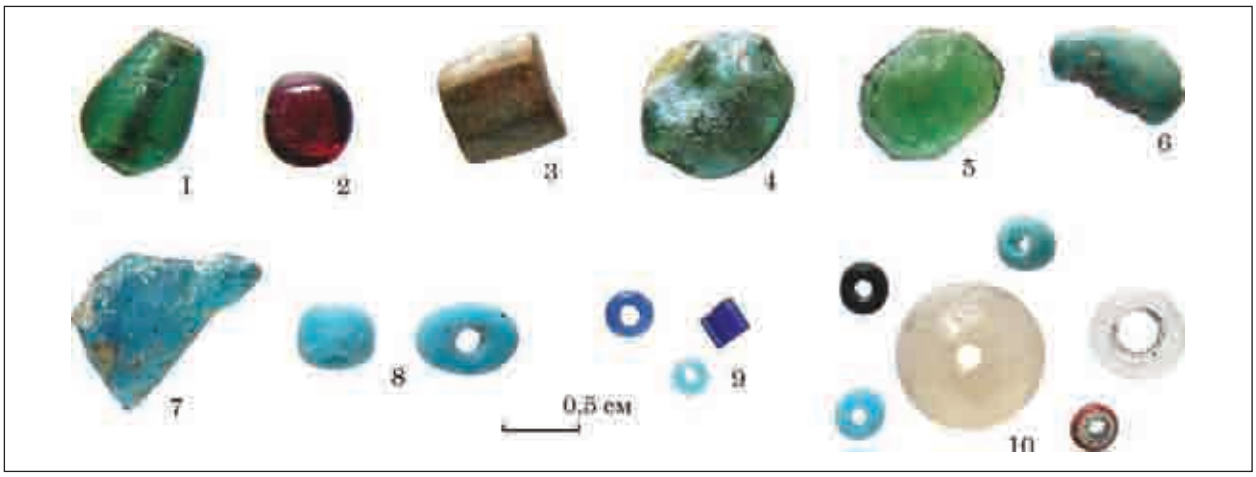

Рис. 20. Прикраси: намистини, вставки у каблучки та підвіска (скло, напівкоштовне каміння)

Рис. 21. Каблучка із скляною вставкою

Рис. 22. Скляна каблучка

Рис. 23. Бляшка-розетка із скляними вставками

лим виступом, що імітує вставку, та «сплавленими» кінцями (рис. 22).

Особливу зацікавленість викликають деякі коштовні прикраси із скляними вставками: срібна бляшка-розетка з золоченням із сімома однаковими чотирикутними вставками з прозорого скла, одна з яких розташована в центрі прикраси, а решта по колу (рис. 23). Вона має аналогії у мистецтві часів Золотої Орди другої половини XIII—XIV ст. (Усманов 2009, с. 673). Вставка з червоного скла прикрашає срібний дукач початку XX ст. (рис. 24).

Рис. 24. Дукач із вставкою з червоного скла

Рис. 25. Граната з брунатного скла

IV. Зброя. До цієї категорії знахідок належать скляні гранати. Усього знайдено 26 фрагментів різної збереженості, в тому числі одна майже ціла (рис. 25, 26). Вони різняться за кольором товстого скла: від кольору морської хвилі до темно-зеленого та брунатно-чорного, при явному переважанні виробів темно-зеленого кольору.

Вироби дуже близькі за розмірами. За кількома виразнішими профільованими фрагментами встановлено параметри цих виробів: діаметр дна 6,0 см із внутрішнього боку та 8,0 см із зовнішнього. Шийка завершується раструбом із отвором у центрі. Вінця відігнуто назовні у вигляді обідка до 1,5 см завширшки.

Рис. 26. Уламки скляної гранати

Діаметр отвору дорівнює 2,0 см. Товщина стінок 1,0—1,5 см у різних частинах гранати. Діаметр гранат 11,0—12,0 см.

За формою вони поділяються на два типи: 1 — округлої форми, дно не виділене, шийка раструбом, посередині отвір для заправки ємності; 2 — округлої форми із дещо сплющеним увігнутим дном, визначеним обідком по колу.

Розглянуті скляні предмети обіймають достатньо широкий хронологічний діапазон — від окремих знахідок давньоруського часу (XII—XIII ст.), до якого належить браслет із темно-червоними та світло-жовтими смужками; матеріалів золотоординського часу, до якого належать бляшка-розетка із скляними вставками, деякі каблучки, зокрема цільна скляна каблучка (Федоров-Давыдов 1966, с. 41), молдавського та ранньоосманського часу XV—XVI ст., до якого належать скляні вироби із приміщень лазні та барбакану (на гл. 1,6—2,0 м), які зафіксовані разом із знахідками Мілетської кераміки. Декоративні мотиви металевих частин деяких каблучок, можливо, мають витоки у сельджуцьких старожитностях, що відчуваються у деяких виробах з могильника Мамай-Сурка (Ельников 2006). При цьому не варто забувати, що до найбільш ранніх шарів під час перебудови барбакану могли потрапити і дещо пізніші речі.

Також до кінця XV—XVI ст. належать і віконниці турецької лазні, побудова і функціонування якої відноситься до цього часу. Проте в цілому масив віконниць має широкі хронологічні межі.

Проте, колекція скляного посуду цілком вкладається у межі XVI—XVIII ст. Деякі з цих знахідок знаходять аналогії у матеріалах українських пам'яток, зокрема, серед знахідок містечка Самарь та Богородицької фортеці (Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013, с. 103—117, табл. 11—13).

Що стосується типології та хронології скляних гранат, вони близькі за формою до великих екземплярів з округлим дном та конічною верхньою частиною, але мають більш різноманітну кольорову гаму ніж, приміром, гранати першої половини XVIII ст. з Київського Арсеналу (Староверов 2007, с. 147—150).

Отже, планіграфічний аналіз знахідок зі скла у поєднанні із загальною характеристикою корпусу артефактів дозволив визначити взаємозв'язок відповідних знахідок з історичним розвитком планувальної структури Нижнього двору, а також встановити особливості формування двох частин фортифікації у комплексі ділянок рову, ескарпу та контрескарпу фортеці. Встановлено докорінні відмінності щодо розповсюдження та застосування виробів зі скла на основних ділянках структури Нижнього двору. У турецькій лазні вироби зі скла — віконниці — були одним з елементів архітектурного рішення конструкції приміщення, традиційного для подібного типу споруд на території Османської імперії. Що стосується барбакану, тут переважають скляні вироби побутового призначення — для забезпечення відповідними типами посуду військових, що виконували свої обов'язки у приміщенні барбакану. Дещо несподіваними є відносно чисельні знахідки елементів прикрас, деякі з них могли належати лише жінкам (намистини, браслети, підвіски). Як свідчать окремі типи прикрас золотоординського часу, подібні оздоби могли залишитися у культурному шарі пам'ятки із часів, коли ще не існувало фортеці або Нижньої лінії укріплень доосманського періоду.

Також новою сторінкою історії фортеці, але вже Османського часу, стало відкриття знарядь для штурму фортець, а саме скляних гранат, які могли використовуватися під час російсько-турецьких війн XVIII ст.

Таким чином, в результаті проведених досліджень отримані нові дані щодо реконструкції функціонування Нижнього двору Аккерманської фортеці протягом XIII—XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні*. Київ: Університет Україна.

Біляєва, С. О., Мартинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2008. Історичний розвиток барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень у 2006—2007 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 350-355.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є., Карашевич, І. В. 2006. Віконниці в системі архітектурних реконструкцій (Османська лазня Аккерманської фортеці). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 15, с. 277-285.

Богуславский, Г. С. 2010. Раннеосманская керамика Белгород-Тирского городища (керамика «милетской серии» из раскопок 1996—2004 гг.). В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований)*. Одесса: Печатный дом, с. 178-181.

Виногродська, Л. І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва в Україні у XIV—XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129-140.

Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка*. Запорожье: ЗНУ, II.

Ковальова, І. Ф., Шалобудов, В. М., Харитонова, О. В. 2013. *Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь і Богородицької фортеці*. Дніпропетровськ: Ліра.

Куницкий, В. А. 1985. Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 124-126.

Починок, Е. Ю. 2008. Про класифікацію пізньосередньовічного скляного посуду. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Чернігів: Сіверянська старовина, с. 122-128.

Староверов, Д. 2007. Стеклянные гранаты XVIII в. из раскопок на территории Киевского Арсенала. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 147-150.

Тесленко, І. Б. 2005. Турецкая керамика с росписью кобальтом в Крыму (проблемы хронологии). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, с. 385-410.

Тихомиров, М. Н. 1979. *Русское летописание*. Москва: Наука.

Усманов, М. (ред.). 2009. *История Татарии*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, III.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва: Наука.

Ханко, О. В. 2001. Гутне скло XVII—XVIII ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 125-127.

Харитонова, О. В. 2009. Спроба датування скляного посуду з Самарі- Богородицької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 91-97.

Харитонова, О. В. 2010. Скляні вироби першої половини XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 105-108.

Шлапак, М. Е. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинев: Arc.

Bilyayeva, S., Ostapchuk, V. 2009. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman fortress: the view from a historical and archaeological project. *Proceedings of British Academy*, 156: The frontiers of the Ottoman world, p. 137-170.

Ersoy, B. 2012. Akkerman kalesi, osmanli hamami. In: Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., Polat, G. (eds.). *Ege Üniversitesi arkeoloji kazilari*. Izmir: Ege Üniversitesi, p. 338-348.

Fincel, C., Bilyayeva, S., Haddlesey, R., Matheiu, J., Ostapchuk, V. 2007. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine. *Anatolian archaeology*, 13, p. 11-14.

Fincel, C., Ostapchuk, V., Bilyayeva, S., Mathieu, J. 2006. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine, 2006. *Anatolian archaeology*, 12, p. 9-12.

REFERENCES

Biliaieva, S. O. 2012. *Slov'ianski ta tiurkski svity v Ukraini*. Kyiv: Universytet Ukraina.

Biliaieva, S. O., Martyniuk-Medvetska, A. M., Prysiazhnyi, K. V. 2008. Istorychnyi rozvytok barbakanu Portovoho dvoru Akkermanskoi fortetsi za rezultatamy arkheolohichno-arkhitekturnykh doslidzhen u 2006—2007 rokakh. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 17, s. 350-355.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ie., Karashevych, I. V. 2006. Vikonnytsi v systemi arkhitekturnykh rekonstruktsii (Osmanska laznia Akkermanskoi fortetsi). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 15, s. 277-285.

Boguslavskiy, G. S. 2010. Ranneosmanskaya keramika Belgorod-Tirskogo gorodishcha (keramika «miletskoy serii» iz raskopok 1996 2004 gg.). In: Kryzhitskiy, S. D. (ed.). *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovaniy)*. Odessa: Pechatnyy dom, s. 178-181.

Vynohrodska, L. I. 1997. Do istorii keramichnoho ta sklianoho vyrobnytstva v Ukraini u XIV—XVIII st. *Arkheolohiia*, 2, s. 129-140.

Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovyy mogilnik Mamay-Surka*. Zaporozhye: ZNU, II.

Kovalova, I. F., Shalobudov, V. M., Kharytonova, O. V. 2013. *Kataloh starozhytnostei doby piznoho serednovichchia mistechka Samar i Bohorodytskoi fortetsi*. Dnipropetrovsk: Lira.

Kunitskiy, V. A. 1985. Predmety khudozhestvennoy plastiki iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Yuzhnoy Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 124-126.

Pochynok, E. Iu. 2008. Pro klasyfikatsiiu piznoserednovichnoho sklianoho posudu. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Chernihiv: Siverianska starovyna, s. 122-128.

Staroverov, D. 2007. Steklyannyye granaty XVIII v. iz raskopok na territorii Kievskogo Arsenala. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozatskoï dobi v Ukraini*, 16, s. 147-150.

Teslenko, I. B. 2005. Turetskaya keramika s rospisyu kobaltom v Krymu (problemy khronologii). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, s. 385-410.

Tikhomirov, M. N. 1979. *Russkoye letopisaniye*. Moskva: Nauka.

Usmanov, M. (ed.). 2009. *Istoriya Tatarii*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, III.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlastyu zolotoordynskikh khanov*. Moskva: Nauka.

Khanko, O. V. 2001. Hutne sklo XVII—XVIII st. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 125-127.

Kharytonova, O. V. 2009. Sproba datuvannia sklianoho posudu z Samary- Bohorodytskoi fortets. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 91-97.

Kharytonova, O. V. 2010. Skliani vyroby pershoi polovyny XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 105-108.

Shlapak, M. E. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaya krepost. Issledovaniye srednevekovogo oboronnogo zodchestva*. Kishinev: Arc.

Bilyayeva, S., Ostapchuk, V. 2009. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman fortress: the view from a historical and archaeological project. *Proceedings of British Academy*, 156: The frontiers of the Ottoman world, p. 137-170.

Ersoy, B. 2012. Akkerman kalesi, osmanli hamami. In: Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., Polat, G. (eds.). *Ege Üniversitesi arkeoloji kazilari*. Izmir: Ege Üniversitesi, p. 338-348.

Fincel, C., Bilyayeva, S., Haddlesey, R., Matheiu, J., Ostapchuk, V. 2007. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine. *Anatolian archaeology*, 13, p. 11-14.

Fincel, C., Ostapchuk, V., Bilyayeva, S., Mathieu, J. 2006. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine, 2006. *Anatolian archaeology*, 12, p. 9-12.

S. O. Biliaieva, O. Ye. Fialko

PLANIGRAPHY AND TYPOLOGICAL CARACTERYSTYC OF GLASS ITEMS FROM AKKERMAN

Archaeological materials of Belgorod-Akkerman cause great interest as the monument of different civilizations, the interrelations of which in the field of the material culture, not enough study yet. Take in attention the perspectives of planigraphic analyse, which was accepted earlier on the base of the glasses for architectural reconstructions of the Turkish bathhouse, the article is the first attempt to represent the results of complex analyse of the glass things (nearby 1000 exemplars), which were founded on the whole square of the excavations of the expedition of 1999—2010. On the base of the two main parameters: planigraphy and typology of the findings in the buildings of the Low yard of the fortress the fact of the interrelation of artefacts with historical development of various structures was established. Some differences in using the glass artefacts in the bathhouse and barbican were admitted. The new page of the military history of Akkerman of the 18th century became the mass findings of fragments of glass grenades, which have been led to the destruction of the barbican.

Keywords: Akkerman's fortress, Low yard, Turkish bath house, Barbikan, planigraphic analyse, window's glasses, household utensils, adornments, glass grenades.

Одержано 6.01.2018

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини, вул. Садова 2, Умань, 20300, Україна, *svitbil@ukr.net*.

BILIAIEVA Svitlana O., doctor of historical sciences, professor, Uman's State pedagogical university named after P. Tichina, Sadova str., 2, Uman, 20300, Ukraine, *svitbil@ukr.net*.

ФІАЛЬКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *ofialka@ukr.net*.

FIALKO Olena, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *ofialka@ukr.net*.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК: 904.23(477-25)”653”

М. О. Гунь

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ПОСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА (за матеріалами розкопок 2008—2013 рр.)

Публікацію присвячено функціональному та морфологічному аналізу керамічного комплексу середньовічного горизонту, розміщеного у південно-західних передмістях Києва — багатошарового селища Софіївська Борщагівка, що з 2008 р. систематично досліджується Північною експедицією Інституту археології НАН України. Багатий асортимент виявлених розкопками керамічних виробів та розвинуті техології їх виготовлення свідчать про високий рівень розвитку матеріальної культури місцевого населення.

Ключові слова: *кухонний посуд, тарний посуд, столовий посуд, гончарна кераміка, сільське поселення, Софіївська Борщагівка, археологія.*

Багатошарове поселення Софіївська Борщагівка — яскрава пам’ятка археології, де представлено матеріали від кам’яної доби до періоду українського козацтва. Найчисленніша категорія знахідок з пункту — фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, зібрані під час досліджень культурного шару та заповнення об’єктів житлового та господарсько-побутового призначення. Широкий і повний аналіз моделі життя мешканців сільських околиць Києва неможливий без дослідження керамічних виробів, які характеризують хронологію, виробничі аспекти, культурні й торгівельні зв’язки як із найближчими сусідами, так і з більш віддаленими територіями.

У 2008—2013 рр. під керівництвом І. А. Готуна і О. М. Казиміра [1] Борщагівським загоном Північної експедиції було вивчено кілька ділянок загальною площею близько 5000 м^2. На значній площі культурний шар частково або повністю знищено земляними роботами, перевідкладено, засипано будівельним сміттям. Об’єкти часто фіксувалися лише на рівні материка (Казимір та ін. 2013, с. 200—203; 2014, с. 151—152). Значну частину матеріалів втрачено. Вціліла колекція гончарного посуду складає 2172 одиниці, серед яких переважна більшість належить кухонним горщикам. Окрім цього знайдено 55 фрагментів амфор, кілька корчаг та дрібні уламки столового посуду, серед якого трапляється полив’яний.

Кераміка із Софіївської Борщагівки в переважній більшості включає вироби, характерні для території південноруського села (Петрашенко 2005, с. 50—73; Біляєва та ін. 2003, с. 111—121). Подібний асортимент ужиткового посуду відомий і в київських колекціях (Толочко та ін. 1981, с. 298—301). На поселенні він хронологічно вкладається у період з першої половини XI до другої половини XIII ст. Показово, що за керамічними матеріалами виявлені житлово-господарські об’єкти поділяються на споруди XI ст., де профільовані частини представлено манжетоподібними формами з відігнутим потовщеним краєм, та XII ст., де манжет повністю витіснено підокруглими класичними типами, що властиво багатьом пам’яткам (Кучера 1986, с. 448—449). Їх форми досить різноманітні, але вони ще не отримали ні специфічного грибоподібного профілю, властивого XIII ст., ні розповсюджених варіантів його видозмін. Тому загальноприйняту широку дату «XII — перша половина XIII ст.» можна звузити до XII ст. для окремих об’єктів і навколишніх ділянок. Форми, які можуть бути продатовані XIII ст., трапляються в мішаному культурному шарі, тому доцільно їх використовувати як хроноіндикатори для загальної площі поселення, а не для окремих елементів забудови.

1. Користуючись нагодою, висловлюю щиру вдячність дослідникам за надану можливість вивчати неопубліковані матеріали їх розкопок.

© М. О. ГУНЬ, 2018

Кухонний посуд XI ст. репрезентований уламками верхніх частин горщиків та вінець (рис. 1). Посудини округлобокі, з відігнутими назовні фігурними вінцями, невисокими шийками та вираженими плічками. Декоровані врізними лініями як по плічку, так і по верхній частині посудини (рис. 2: 5, 9). Зрідка трапляються профілі з врізними лініями зсередини чи ззовні закраїни. Хвилясті візерунки зустрічаються рідко, нігтьові защипи і насічки відсутні. Горщики зазвичай мають щільне, добре випалене тісто та ретельно оброблену поверхню без додаткового декору, що властиво поселенню Автуничі (Готун, Шевцова 1995, с. 70—71), рельєфні манжети вінець візуально роблять форму вишуканішою (рис. 2: 2, 6, 10). Діаметри верхніх частин варіюються в середньому від 15 до 25 см. Решту параметрів з огляду на значну фрагментованість знахідок визначити складно.

Посуд XII ст. на поселенні представлений цілими, фрагментованими та реконструйованими горщиками, які мають в переважній більшості класичні для цього періоду вінця підокруглої форми, виконані шляхом загину всередину горщика гончарної маси (рис. 1: 1—3; 2: 11, 16, 20, 21). Поширені профілі листоподібної форми (рис. 1: 6, 8), вертикальні вінця з горизонтальним чи навскісним зрізом закраїни (рис. 1: 12; 2: 1), підокруглі форми з витягнутою досередини або назовні гончарною масою (рис. 1: 4, 9, 10), що демонструють еволюційні зміни в профілюванні або появу нових типів посуду, які виготовляли паралельно з традиційними. Шийки невисокі, S-подібної форми, рідше трапляються витягнуті чи наближені до циліндричних. У XII ст. здебільшого декорується плічко посудини, зрідка — шийка. Переважають врізні лінії, які часто комбінуються з хвилями, нігтьовими вдавленнями, наколами (рис. 3: 12—26). З'являється новий елемент оздоби, не притаманний борщагівській кераміці попереднього періоду — декорування верхньої частини закраїни нігтьовими вдавленнями, косими або насіннєподібними насічками (рис. 1: 6; 3: 1, 2). Діаметри гончарних виробів різноманітні: від 10 до 35 см. Найчастіше трапляються посудини, діаметри яких коливаються в межах 20—25 см. Горщики з діаметрами менше 20 см округлобокі, низьких пропорцій, розмір дна може відповідати вінцям, але частіше денце значно поступається верхній частині. У випадках, коли діаметр вінець перевищував 25 см, посудину виготовляли високою з плавним виходом на дно діаметром 8—11 см. Така специфічна форма, яка здається нестійкою і непропорційною, визначена цільовим призначенням кухонних горщиків: приготування їжі максимально швидко і за найменших витрат палива. Тепло в печі піднімалося вгору від жару і розігрівало найширшу частину посудини, відтак, при збільшеній площі нагрівання рідина закипала швидше.

Горщики XIII ст. значно фрагментовані (рис. 2: 22), тому їх важко охарактеризувати. Варто лише відзначити, що морфологічно вони продовжують традиції попередніх часів. Профілювання змінюється в напрямку потовщення внутрішньої частини закраїни та витягування в формі «дзьоба» зовнішньої, що надає вінцям деякої масивності на противагу вишуканим тонким формам XI—XII ст.

Охарактеризований посуд виготовлявся в техніці спірально- чи горизонтально-стрічкового наліпу з донного (рис. 2: 23) або донно-ємкісного (рис. 2: 25) начину. На зламах чітко простежується наявність відповідної технології. Якщо стінка була надто тонкою, майстер у відповідних місцях додавав окремі клаптики тіста, затираючи та підрізаючи зайве. Гончарна маса щільна, однорідна, з домішками просіяного піску, іноді з карбонатними чи залізистими включеннями, які цілком можуть бути складовою глини, а не опіснювачами. Зрідка поверхня виробів ангобувалась. Випал рівномірний, якісний, посуд має світло-сірі, сіро-коричневі, зрідка темні відтінки.

Досить унікальним за технікою обробки поверхні є горщик першої половини XII ст., зафіксований в черені печі об'єкту 18 (рис. 1: 2). Посудину виготовлено в техніці горизонтально-стрічкового наліпу зі значною концентрацією крупнозернистого річкового піску в складі гончарної маси. Зовнішня поверхня вкрита товстим шаром ангобу, який місцями сягає товщини 5 мм Цей глиняний шар приховує всі недоліки поверхні, роблячи її ідеально гладкою. Така техніка надає шаруватості, до того ж горщик зазнавав впливу високих температур, що призвело до злущування додаткового шару. Орнамент відсутній. На денці розміщено тавро у вигляді потрійного кола з групами точок. Використано підсипку з непросіяного попелу. Горщик знайдено в одному екземплярі, тому невідомо, чи використовували такий посуд в господарстві, і як подібні морфологічні особливості могли впливати на якість та практичність виробу.

Вивчення нижніх частин посудин дозволило визначити деякі технологічні моменти. Майже всі горщики мали рівне дно, хоча трапляються одиничні екземпляри з бортиком по зовнішньому краю чи ввігнутими досередини денцями. На думку фахівців, такі сліди, імовірно, зумовлені особливостями конструкції гончарного кола або ж перехідними етапами в розвитку гончарства і технічних прийомів обточування посудин (Бобринский 1978, с. 37—48).

Як підсипку використовували пісок, іноді попіл, товчену глину чи полову. Зафіксовано поодинокі випадки використання грубої тканини перехресного плетіння замість вищезазначених компонентів.

Одна нижня частина горщика та уламок денця з тавром-колом (рис. 4: 1, 2) заслуговують окремої уваги. Ці речі мають просвердлені отвори та шар органічної блискучої речовини чорного кольору на поверхні. Є підстави вва-

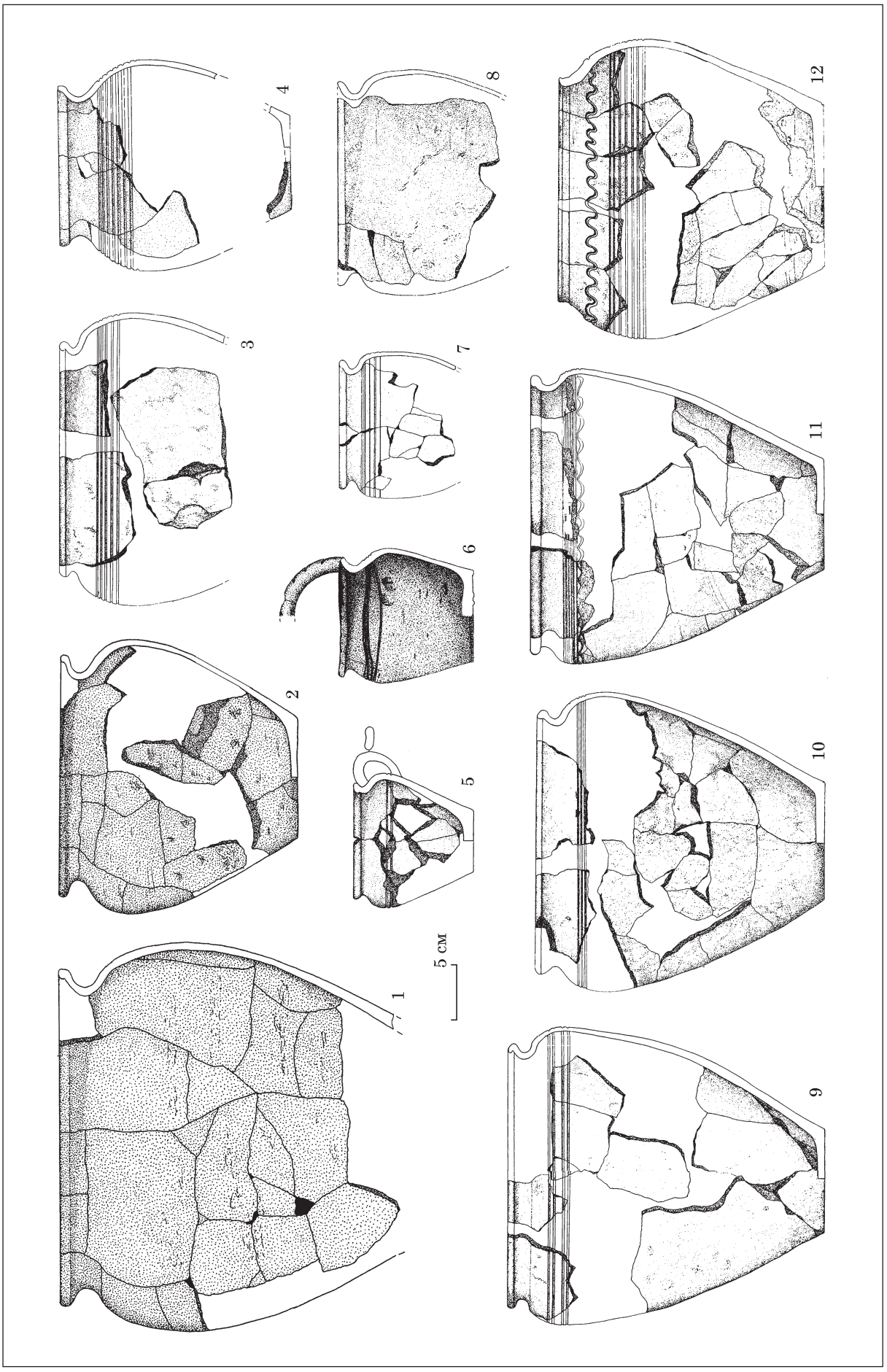

Рис. 1. Горщики з поселення Софіївська Борщагівка

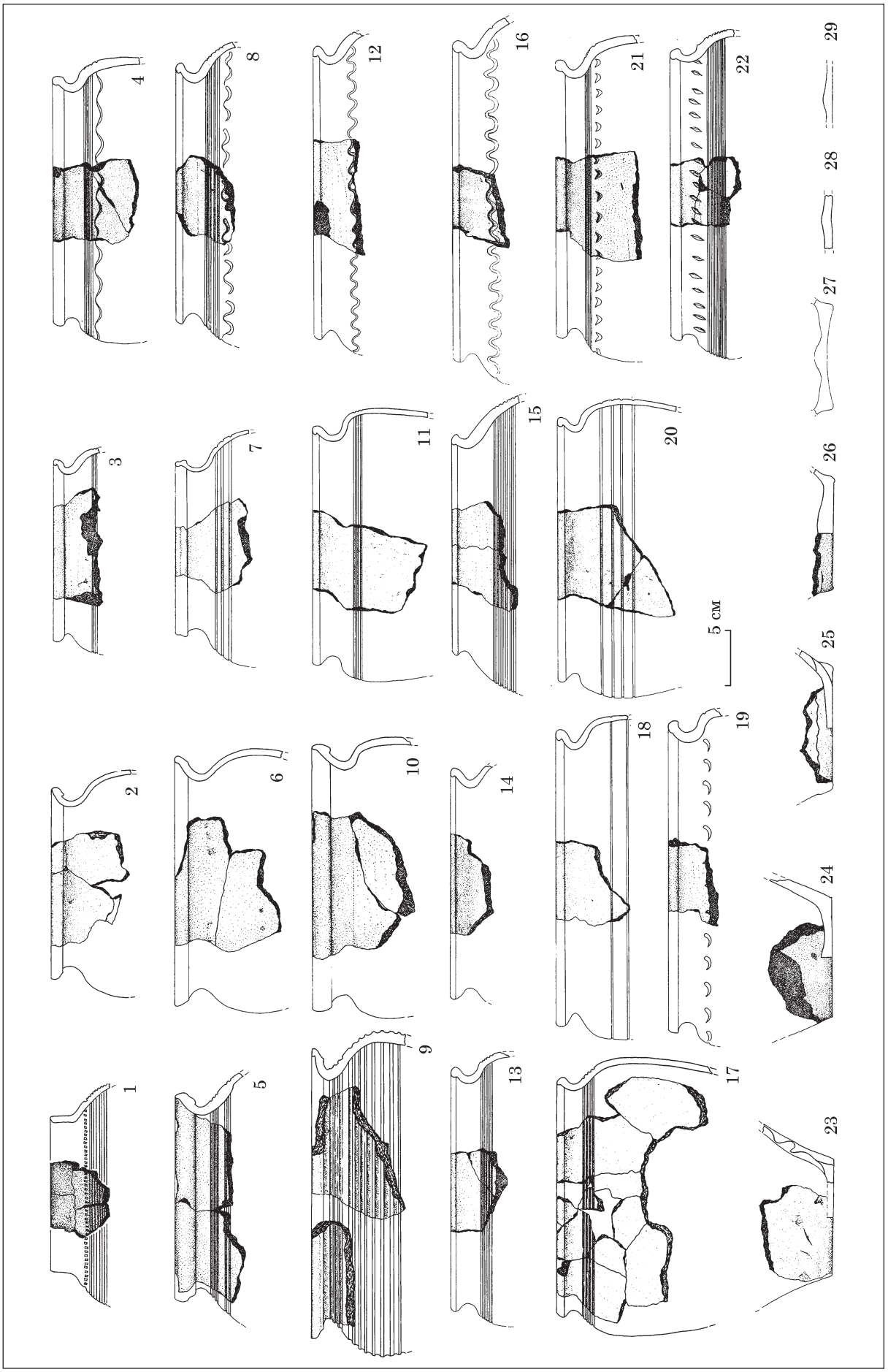

Рис. 2. Верхні та нижні частини кухонних посудин

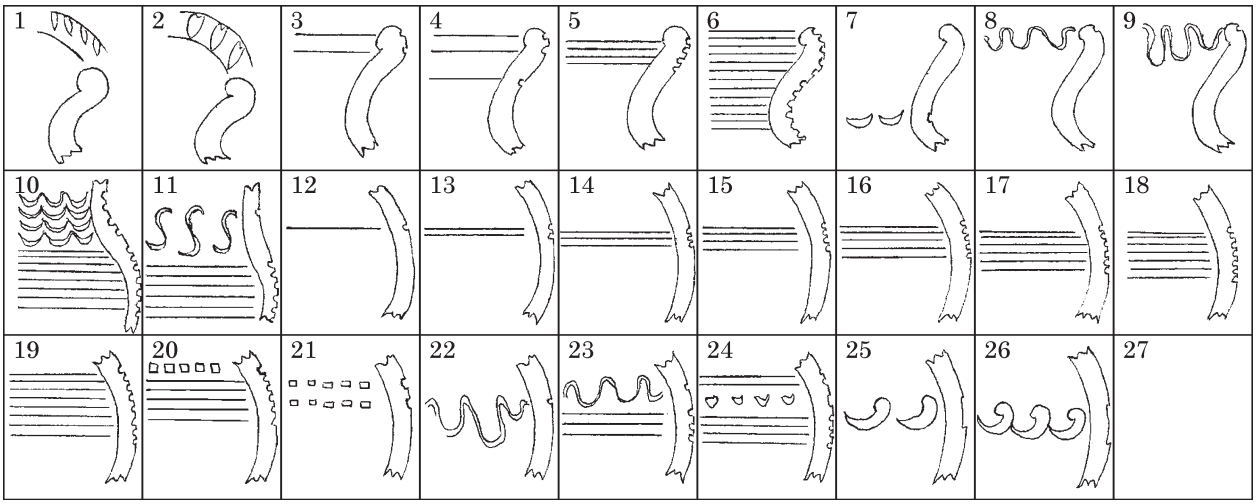

Рис. 3. Основні орнаментальні композиції гончарної кераміки XI — першої половини XIII ст

жати їх свідченням застосування на поселенні корчажного способу лісохімічного промислу. Подібні речі зафіксовано на низці сільських поселень: Автуничі, Ліскове, Рів II, Віта Поштова, Колонщина, Обухів II. На базі Північної постійнодіючої експедиції експериментальним шляхом було виготовлено посуд та відтворено даний технологічний процес, в результаті чого дослідниками було отримано близько 150 гр рідкого дьогтю (Готун та ін. 2007, с. 225).

Окремої уваги заслуговують тавра. Їх мало, але сюжети досить різноманітні, серед яких трапляються унікальні знаки. Питання походження і смислового навантаження тавр на сьогодні залишається відкритим. Деякі міркування з цього приводу висловлені (Возний 2010, с. 31—44; Готун, Гунь 2014, с. 43—45; Готун, Шевцова 1995, с. 70, 71; Гунь 2013, с. 31—46; Калюк, Сагайдак 1988, с. 36—47; Петрашенко 2005, с. 69, Рыбаков 1948, с. 363—367, Розенфельдт 1997b; Толочко та ін. 1981, с. 294—298), але одностайної думки поки не сформовано. Знаки на денцях посуду з'явилися з конкретним цільовим призначенням, виконуючи певну функцію від моменту появи першої кружальної кераміки до переходу гончарства на ринкові відносини. Відповідно в Київській Русі вони з'являються в X ст. з приходом гончарного кола, більш масово трапляються в XI — першій половині XII ст., хоча немало їх зустрічається і в XIII ст. До XIV ст. знаки на денцях посуду поступово зникають. Це означає, що до XIV ст. тавра втратили своє значення або їх роль почало виконувати щось інше. Якби вони несли в собі, наприклад, знаки майстра, сакрально-охоронну функцію, були мірами об'єму, то їх можна було б наносити на зрізані з гончарного кола денця штампом чи будь-яким іншим способом. У гончарних майстернях Києва (Калюк, Сагайдак 1988, с. 36—47), Автуничів (Готун, Шевцова 1995, с. 70, 71) зафіксовано та досліджено серії тавр, виготовлених з використанням однієї матриці, але це не пояснює їх прямого призначення. Масовість княжих знаків теж не дає абсолютного розуміння, що саме вони означали. Знахідки їх на сільських поселеннях (Григорівка, Ходосівка-Рославське, а тепер і Софіївська Борщагівка) суперечать думці про те, що подібні речі присутні лише у великих містах чи адміністративних центрах (Рыбаков 1948, с. 363—367). Таким чином, питання про те, що означають тавра, для чого їх створено, чому використовували настільки різноманітну систему символів і як вони взаємопов'язані між собою на величезній території Київської Русі, потребує подальших досліджень.

Нині з Борщагівки відомо 21 фрагмент денець, де 4 тавра читаються повністю, решта — фрагментовані. Серед поширених сюжетів одиничні, подвійні та потрійні кола (рис. 4: 2—4, 8—12, 15, 16), один хрест в колі (рис. 4: 13), два сюжети «колес» (рис. 4: 7, 14), одна решітка в колі (рис. 4: 6), один вписаний в коло ромб з променями, що виходять з його вершин (рис. 4: 5). Три тавра не читаються (рис. 4: 17, 18, 20). До окремої рідкісної групи відносяться тавра-літери, які трапляються рідко і кожен зі знаків унікальний. На поселенні Софіївська Борщагівка відомо один сюжет, схожий на рукописну велику літеру «З» (рис. 4: 19). Аналогів поки що не знайдено. Остання група включає три екземпляри двозубців (рис. 4: 21—23). Один з них має дзвоноподібну основу (рис. 4: 23), один — підпрямокутну із завитками при завершеннях (рис. 4: 21), останній фрагментований (основу втрачено) (рис. 4: 22).

Борщагівські тавра демонструють різнопланову картину знаків, навіть повторювані сюжети одиничного чи подвійного кола виготовлені на різних матрицях. Усі тавровані горщики чи їх уламки мають різні об'єми й форми, відмінні морфологічні особливості і не вказують на жодну системність.

Тарний посуд на Борщагівці репрезентований уламками візантійських амфор, масивним вушком горщика та трьома фрагментами корчаг.

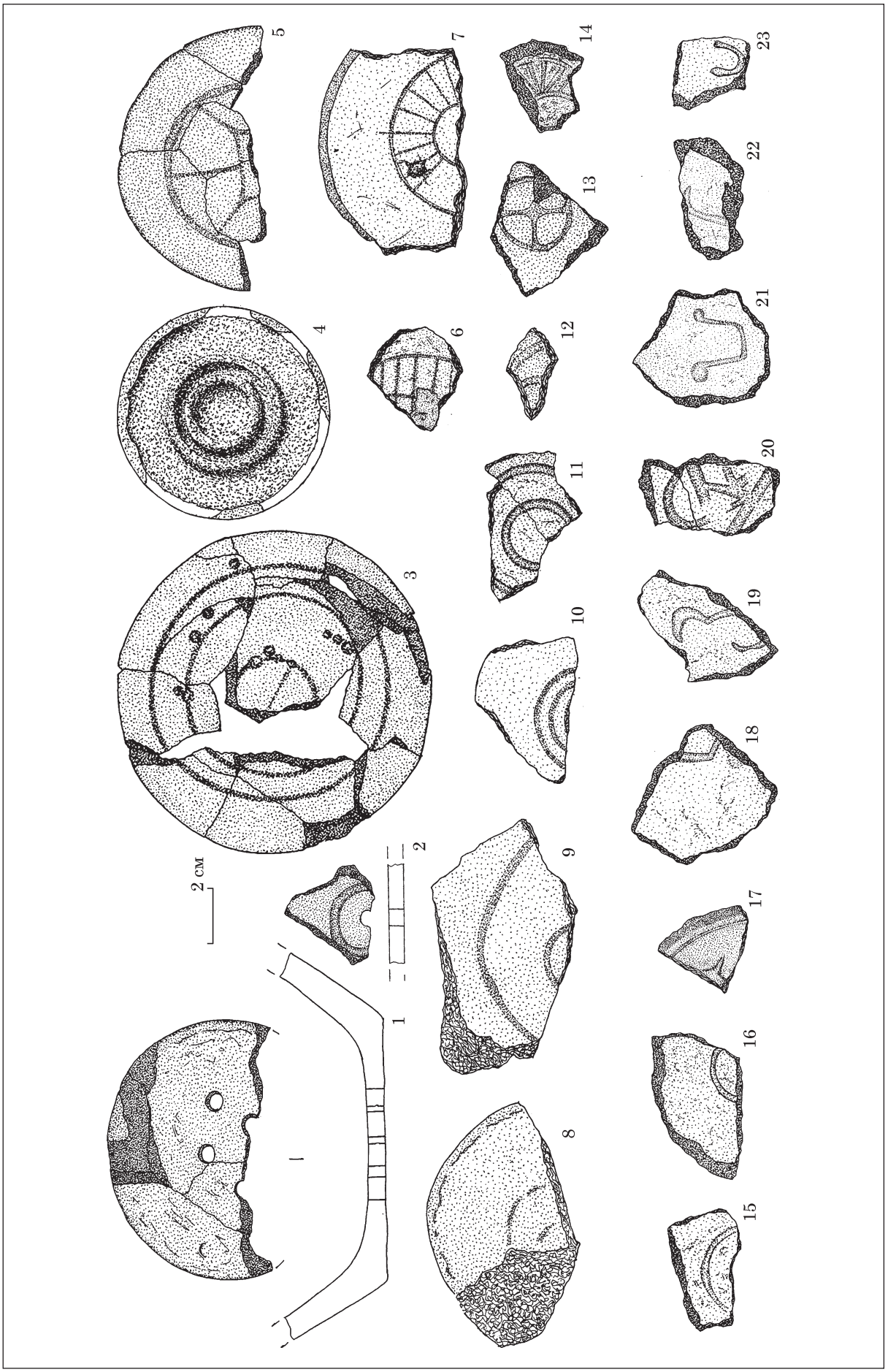

Рис. 4. Денця горщиків спеціального призначення (1, 2); тавра (3—23)

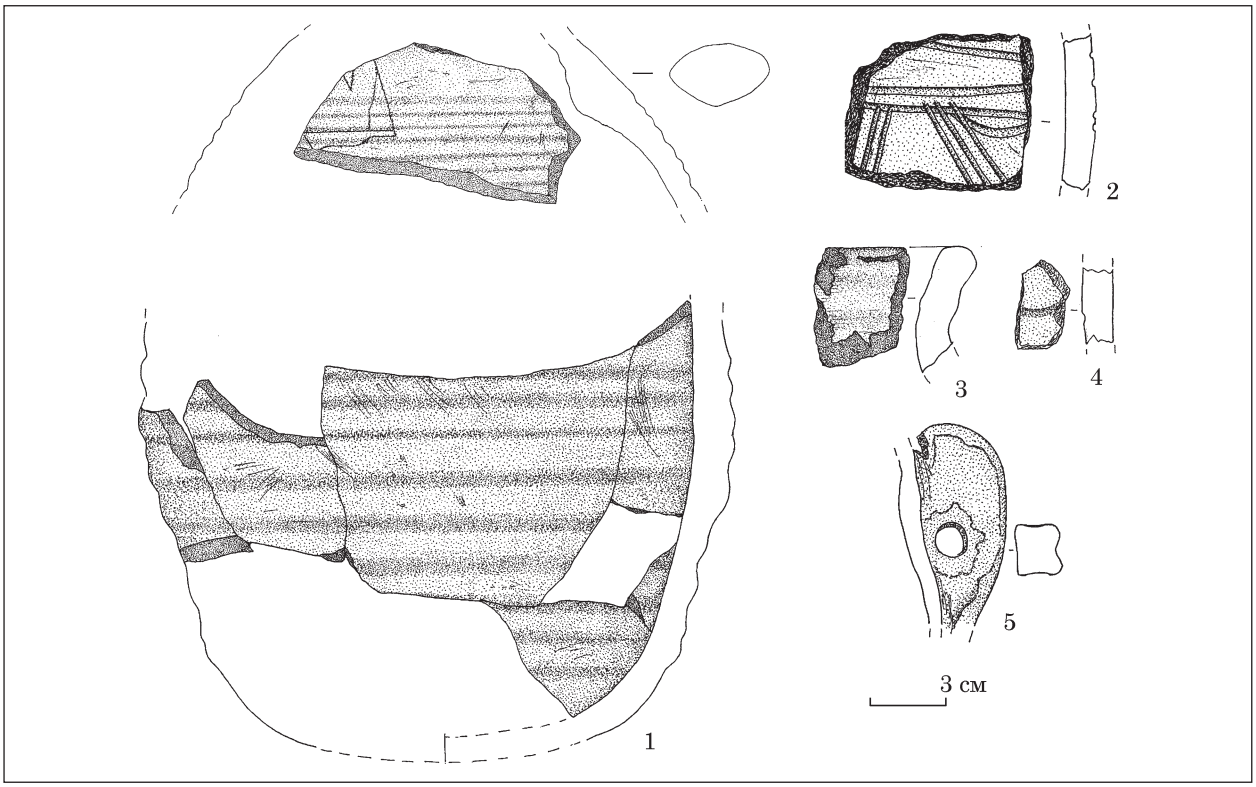

Рис. 5. Тарна кераміка

Амфорні матеріали включають 55 уламків, часто дрібних чи розшарованих. За визначенням В. В. Булгакова, у південному Подніпров'ї такі посудини побутують із X до середини XIII ст. Привертає увагу одна частково реконструйована амфора (рис. 5: 1), що містить на плічкові залишки нанесеного після випалу графіті, яке достовірно не читається (Булгаков 2010, с. 82).

Амфори вторинно використовували для домашнього вжитку, зберігаючи в них продукти власного виробництва. Основними імпортерами продуктів в амфорній тарі були церква та заможні прошарки населення (Коваль 2010, с. 169—172), але матеріали із Софіївської Борщагівки демонструють, що в київських передмістях цей посуд траплявся досить часто, хоча достеменно невідомо, що саме в ньому купували.

Характеристику наступної категорії посуду варто розпочати з деяких термінологічних уточнень [1]. Масивні гончарні вушка (рис. 5: 5) від горщиків великого об'єму є на Софіївській Борщагівці, їх аналоги відомі з поселень Ходосівка-Рославське, Петрушки, Автуничі, Григорівка, Гнідавська Гірка (Готун, Шевцова 1995, с. 69—71; Златогорський, Бардецький 2010, с. 111; Петрашенко 2005, с. 51—53) та інших пунктів сільського типу. Об'єм таких посудин міг перевищувати 10 л, тому серед частини дослідників їх прийнято вважати горщиками для зберігання припасів. При дослідженні колодязя в Автуничах зафіксовано велику кількість масивних вушок та уламків посуду з циліндричними високими шийками. В одному з вушок збереглася протягнута в нього ликова мотузка (Веремейчик, Готун 1995, с. 91, 92). Спосіб кріплення вушок в частині горщиків подібних типів та глеків передбачав «штифти» (рис. 8: 9, 10), які наскрізь проходили

1. Окрім традиційних горщиків, виділяється серія гончарного посуду різноманітних форм і розмірів, об'єднаних однією спільною ознакою: вони мають два (рідше одне) вушка. В літературі серед кераміки з вушками виділяють амфорки київського та волинського типів.
   Амфоркам київського типу властиві невеликий об'єм, пляшкоподібна форма, утворена спіральноджгутовим наліпом, вузька горловина з розширенням при вінцях, через яку неможливо затерти джгути на внутрішній поверхні. Орнамент простий, зазвичай з кількох врізних ліній.
   Щодо амфорок волинського типу, ситуація менш однозначна. Під цим поняттям об'єднано посуди-ни об'ємом від 1 до 10 л, що мають кулястий тулуб, циліндричну шийку та багатий декор, але посудини різного об'єму мали різне призначення. Тривалий час поняття «амфора» і «корчага» вживались як синоніми, означаючи тарний посуд великого об'єму. Термін «Амфорка» або «корчажець київського типу» традиційно означає невелику за розмірами посудину. Відповідно, амфорками волинського типу доцільно називати посуд об'ємом 1—2 л. Вироби середніх розмірів найчастіше мали одне вушко і низьку циліндричну шийку. Їх могли пристосовувати до різних господарських потреб. Гончарні форми великого об'єму з вушками варто відносити до посудин тарного призначення, що використовували, зокрема для того, щоб переносити рідину на невеликі відстані.

Рис. 6. Молоконоска, листівка серії «Малороссийские типы» кінця XIX — початку XX ст. (1). «Самаритянка біля колодязя», фреска храму св. Орфануса у Салоніках, XIII ст. (2). Ісус і самарянка, розпис катакомб на Віа Латина, Рим, середина IV ст. (3)

через корпус посудини і кріпилися зсередини, формуючи свого роду заклепки та вкриваючись шаром глини ззовні. Аналогічні варіанти кріплення вушок зафіксовано серед посуду з Автуничів (Шевцова 1995, с. 116—117).

Такий спосіб кріплення надавав більшої міцності, дозволяючи піднімати вагу, хоча масові знахідки вушок в межах автуницького колодязя демонструють конструктивну вразливість цих посудин. Вузька висока горловина була зручною для обмотування горщика мотузкою з пропусканням її через вушка. Імовірно, саме ці посудини могли використовуватися для транспортування води. Відоме відображення біблійного сюжету про самаритянку біля колодязя, втілене у фресках римських катакомб IV ст. (рис. 6: 3) (The Samaritan… 2011) та храму св. Орфаноса в Салоніках XIII ст. (рис. 6: 2) (Неделя… 2013—2018), чудово ілюструє прив'язування глеків мотузкою для діставання води з колодязя. Твори живопису з побутовими сюжетами (Ігнасіо Діас Олано «Галантна сцена», Пьетро Лоренцетті «Колодязь», Войцех Герсон «Біля колодязя», Віктор Крамер «Біля колодязя» та ін.) від пізнього середньовіччя до новітнього часу, демонструють картину підв'язування гончарного посуду для діставання води. На думку деяких дослідників, цілком імовірне використання горщиків для охолодження в колодязі молочних продуктів, що підтверджується широкими етнографічними аналогіями (Веремейчик, Готун 1995, с. 91, 92).

Давньоруські джерела згадують поняття «*кърчага*», «*корчага*», «*кърьчага*» (Срезневский 1893, с. 1411, 1412), які фігурують в письмових джерелах як масивні посудини великого діаметру для перевезення води, зберігання вина, олії. В археологічній літературі термін «*корчага*» став загальновживаним. Посудини відомі по всій території Київської Русі в шарах XII—XIII ст. (Розенфельдт 1997b, с. 28; Толочко та ін. 1981, с. 286—289; Петрашенко 1992, с. 9) як окремий тип продукції, що виготовлявся майстрами спеціально для зберігання припасів.

На Софіївській Борщагівці виявлено вінце (рис. 5: 3), декороване валиком та два дрібних уламки стінок (рис. 5: 2, 4), одна з яких прикрашена горизонтальними та навскісно-вертикальними потрійними врізними лініями. Візерунок нанесено досить недбало, але більшість корчаг взагалі не декоровані: візерунок втрачав сенс, оскільки їх часто вкопували в підлогу.

Незначний асортимент тарного посуду на софіївсько-борщагівському поселенні можна пояснити сукупністю кількох факторів. На пам'ятці досліджено значну кількість господарських ям, в частині яких, безсумнівно, зберігалося зерно. Невелику кількість збіжжя для щоденного вжитку могли тримати в звичайних горщиках об'ємом близько 10 л. Можна припускати використання мішків, залишки яких було зафіксовано на Райковецькому городищі (Довженок 1961, с. 139), чи дерев'яного посуду, асортимент якого найповніше відомий з розкопок Новгорода (Розенфельдт 1997a, с. 43—46). В культурних нашаруваннях досліджуваного селища органічні залишки не зберігаються, але про використання бондарного посуду свідчать неодноразово зафіксовані залізні відерні дужки та вузькі окуття. Таким чином, відсутність гончарної тарної кераміки може вказувати на застосування альтернативних способів зберігання припасів.

Асортимент **столового посуду** із давньоруських нашарувань поселення досить різноманітний. У колекції присутні близько п'ятдесяти фрагментованих, часто дрібних одиниць, що презентують нетрадиційні форми, багаті орнаментальні мотиви глеків, мисок, кришок, амфорок, полив'яних речей. Слід акцентувати на використанні столового дерев'яного посуду,

зафіксованого на Борщагівці у згорілому житлі другої половини XI ст. (Готун, Сергєєва, Гунь 2017, с. 34—44).

Полив'яної кераміки на поселенні мало, вона значно фрагментована. Серед 15 дрібних уламків присутні двоє вінець горщиків XII — першої половини XIII ст. (рис. 7: 23, 24), три — тонкостінних посудин малого діаметру (рис. 7: 25—27), можливо, кубків чи плошок. Вони вкриті поливою жовто-коричневого та світло-зеленого кольорів з одного або обох боків. Окрім цього, в колекцію входять шість дрібних уламків полив'яних стінок (рис. 7: 28—33), два з яких декоровані багаторядними хвилями. Привертає увагу фрагмент мініатюрної ручки (рис. 7: 34), вкритої темно-зеленою поливою. Важко сказати, якому типу посуду вона відповідає, але це була дуже вишукана і майстерно виготовлена річ. Доповнюють колекцію полив'яних виробів два уламки придонних частин (рис. 7: 35, 36) невеликих ємностей.

Окремої уваги заслуговує фрагмент нижньої частини глибокої миски (рис. 7: 22) на високому кільцевому піддоні діаметром 9,5 см, декорованому багаторядним лінійним орнаментом. Ззовні посудина вкрита коричнево-зеленою поливою, зсередини має сліди кіптяви та бризки поливи. Стінки грубі, товщиною до 2,5 см. Імовірно, в мисці підігрівали їжу, або ж її нижню частину вторинно використовували в якості світильника. Подібні речі відомі за матеріалами північно-західних територій Київської Русі, зокрема Новогрудка, Нового Кривська (Білорусь), Ізборська (Росія) (Розенфельдт 1997b, с. 267, табл. 21: 1—4).

Група полив'яних виробів із Софіївської Борщагівки незначна, але різноманітна. Зрідка трапляються поодинокі фрагменти з бризками поливи вказаних кольорів. Подібні знахідки в черговий раз доводять, що в сільській місцевості використовувались речі, які вважалися притаманними лише міському побуту.

Асортимент неполив'яного столового посуду значно багатший і має кращий стан збереженості. Привертає увагу досить нестандартний блюдцеподібний виріб на кільцевому піддоні (рис. 7: 7) висотою 3 см, діаметром 14 см при товщині стінок 1—1,5 см. Глибина посудини всього 1 см. Імовірно, ця річ могла використовуватись як столовий посуд, хоч і досить грубий, чи виконувати роль світильника, але сліди кіптяви на поверхні відсутні. Аналогів знахідці поки що не виявлено, її остаточної інтерпретації також не здійснено.

Борщагівські керамічні ***миски*** (рис. 7: 8, 15, 21) глибокі, макітроподібні, діаметрами 10—20 см, декоровані врізними лініями та зубчастим штампом. Присутня одна ручка-петля від миски (рис. 7: 9), хоч сама вона не збереглась. Відомо, що подібні посудини використовувалися і як світильники. Переважна їх більшість походить з Києва, хоча окремі знахідки зафіксовано також в Білій Церкві, Вишгороді (Сергєєва 1995, с. 79), Смоленську, Полоцьку, Любечі, Новгороді (Розенфельдт 1997c, с. 11).

Кришки (рис. 7: 1—4) представлені чотирма екземплярами, один з яких дуже фрагментований, але всі вони багато декоровані різними поєднаннями прямих ліній, хвиль, V-подібних насічок. Їх діаметри становлять від 15 до 25 см. Одна кришка має видовжену закраїну і, відповідно, створювалася для горщиків з високою струнокою шийкою, решта — профільовані боріздкою і невеликим вертикальним виступом, завдяки чому були більш універсальними і підходили до будь-яких горщиків відповідного діаметру з підокруглим відігнутим вінцем. Крім керамічних, безсумнівно, використовувалися дерев'яні кришки, але на Борщагівці такі не зафіксовані.

У класифікації Б. А. Рибакова зустрічається маловживана назва посуду — «***корчажець***» (Рыбаков 1948, с. 354). Джерела фіксують терміни «*кърчажьць*», «*крьчажьць*», «*корчажьць*» (Срезневский 1893, с. 1412), що вживаються в значенні посудин малого об'єму, в яких подавали до столу напої чи транспортували їх. Власне, корчажець виконував функцію сучасних пляшок для рідин. Вузька горловина дозволяла закупорювати напій, через вушка легко можна протягнути мотузку і закріпити виріб, наприклад, на поясі. Досить товсті стінки додавали корчажцю міцності. Спосіб формування корпусу із вираженими зсередини незагладженими джгутами не дозволяє використовувати посудину для густих чи жирних страв, адже відмити їх залишки було неможливо. В археологічній літературі цей вид посуду найчастіше зустрічається під назвою «*амфорка київського типу*», хоча відомі вони не лише в Києві (Розенфельдт 1997a, с. 27), а по всій території Русі як на городищах, так і на сільських поселеннях (Петрашенко 2005, с. 52, Гунь 2013, с. 40).

На Борщагівці знайдено дві верхні частини корчажців київського типу (рис. 7: 5, 6), один з яких декорований горизонтальними прямими врізними лініями. Діаметри вінець 6,0 та 6,5 см, шийок — близько 4 см. На внутрішній поверхні простежено сліди формування. Окрім цих знахідок в культурному шарі траплялися мініатюрні вушка, які могли належати саме цьому типові посуду.

У попередніх публікаціях, зокрема, матеріалів з поселення Ходосівка-Рославське (Гунь 2013, с. 32—35, 39, 40), було виділено окрему групу столового посуду — глеки. Етнографічні матеріали (Матейко 1959; Лащук 1968, с. 4, 22, 30, 39; Пошивайло 1993a, с. 343, 344; 1993b, с. 127—132; Основні риси… 2018) стає зрозумілим, що термін «*глек*» досить універсальний і правомірно використовується для будь-яких посудин невеликого об'єму з кулястою чи овоїдною нижньою частиною та звуженою високою шийкою, яка може розширюватися до вінець, а може залишатися циліндричною чи мати носик зливу. Пи-

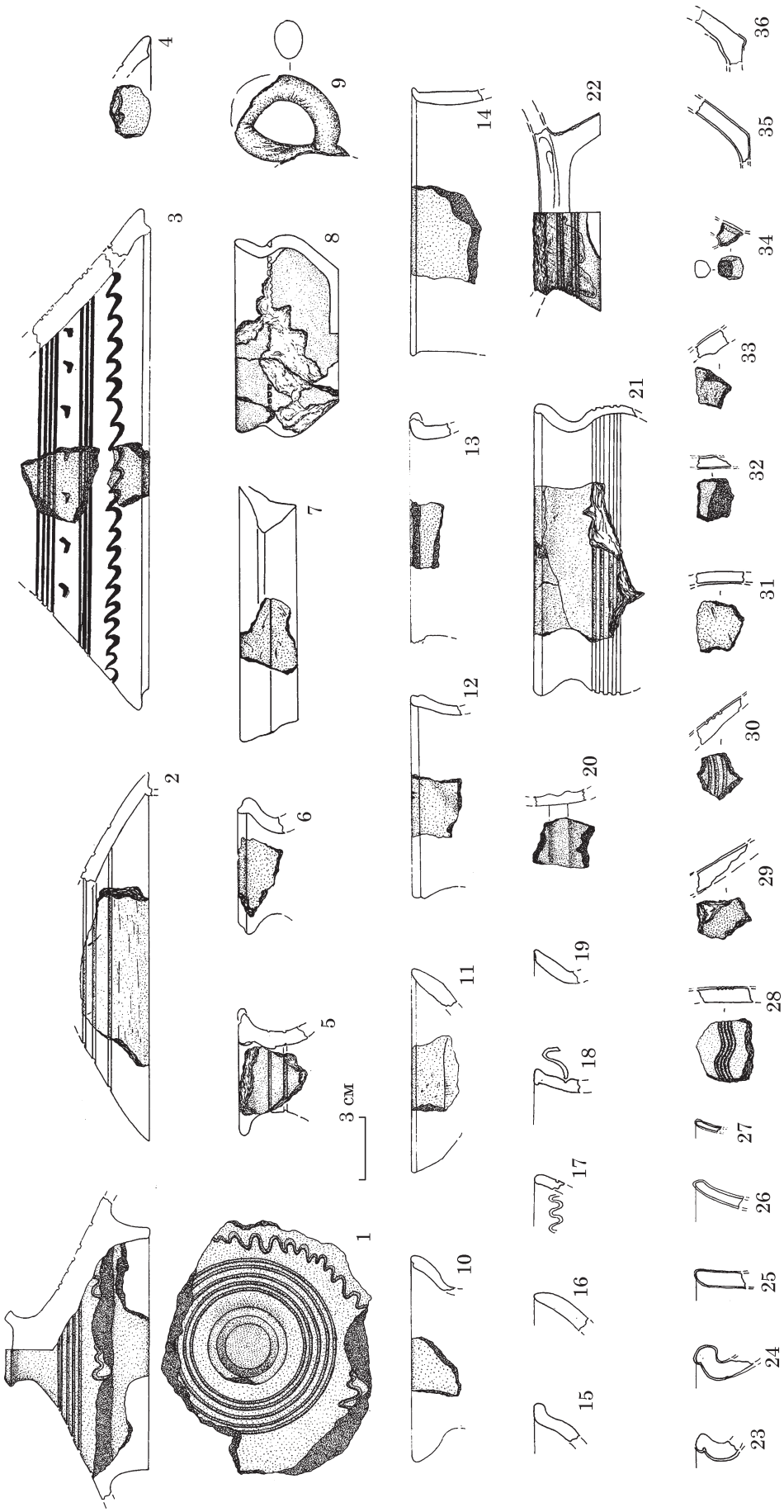

Рис. 7. Столовий посуд

тання про уточнення найменувань різних видів глеків актуальне. Знання назви приводить до розуміння прямого призначення посудини, що має неабияку роль для реконструювання особливостей життя та побуту давньоруського населення. Літописні матеріали досить скупо дають уявлення про давньоруські назви посуду і не дозволяють виділити регіональні мовні особливості. За етнографічними матеріалами не тільки в окремих регіонах, а навіть в сусідніх селах можуть по-різному називати одні й ті ж речі. Відтак, проблематика термінологічного апарату потребує окремих досліджень.

Кілька посудин (рис. 7: 12—14) мають вертикальні або ледь відхилені назовні вінця, діаметри коливаються від 10 до 15 см. Профілювання верхньої частини відрізняється від форм звичайних горщиків, а відсутність корпусів посудин не дозволяє визначити точно, що це були за вироби. Можна припускати, що це верхні частини ***кринок*** — високогорлих посудин для зберігання молока, його топлення та приготування ряжанки. Термін відомий за класифікацією давньоруського посуду Б. А. Рибакова (Рыбаков 1948, с. 354). За «Служебником Мінеї» 1096 р. та Юріївським Євангелієм XII ст. термін «*окринь*», «*кринь*», що означає «*посудина*», «*чаша*», «*глек*», який використовують у храмах для зберігання єлею (Срезневский 1902, с. 1324, 1325; Ржига 1929, с. 35—36). За етнографічними матеріалами термін «*кринка*» має ряд синонімів, найбільш вживані серед яких «*гладущик*», «*ладущик*», «*глек*», «*гладушка*» (Пошивайло 1993а, с. 343, Глиняний… 2011). Окрім цього, збереглася серія листівок «Малороссийские типы» кінця XIX — початку XX ст., деякі з яких ілюструють використання кринок для транспортування молока (рис. 6: 1) (Малороссийские типы 2013).

Суттєво, що з виготовленням посуду для зберігання молока пов'язані особливі ритуали та повір'я. Жителі с. Бубнівка Вінницької обл. вважали, що кринка обов'язково повинна мати так званий «пуп» — невелику випуклість на внутрішній частині денця, витягнуту при формуванні посудини,завдяки якій молоко, нібито, завжди добре зберігалося. Кринку без «пупа» жінки взагалі відмовлялися купувати (Глиняний глечик 2011). У словнику К. Матейко використано термін «ладущик з пупом», що також означало спеціальний молочний глечик (Матейко 1959).

Народні прикмети і повір'я часто базувалися на спостереженнях і втілювали життєвий досвід багатьох поколінь. Кринки з «пупами» є прямим підтвердженням цього. Під час кип'ятіння молока через особливості піноутворення воно має властивість «збігати». У наш час цю проблему вирішує спеціальний молочний «сторож», що зазвичай має вигляд диска, виготовленого із нержавіючої сталі, з концентричними канавками та випуклістю в центрі, який регулює піднімання бульбашок при закипанні рідини, в результаті чого на молоці не утворюється піна і воно не збігає (Уроки… 1989). «Сторожі» для молока широко представлені на ринку і в наші дні. З метою підтвердження практичності «пупа» було проведено експеримент з посудом рубежу XIX—XX ст., що походить із с. Піщане Черкаської обл. У газовій духовій шафі, де умови найближчі до умов печі, було нагріто до закипання однакову кількість молока в двох різних посудинах: звичайному горщику і в кринці з «пупом». Молоко з горщика збігло, а в кринці кипіло тривалий час без збігання. Таким чином, стає цілком очевидним, що спеціальна конструкція дна кринок була пов'язана не із забобонами жінок, а з цілком практичним досвідом використання цього типу посуду. Показово, що частина давньоруської кераміки із Софіївської Борщагівки теж мала подібні «пупи» і борозди на внутрішній поверхні дна (рис. 2: 24, 26—29), на які раніше не зверталося достатньої уваги, або їх наявність вважалася недбалістю гончара. Можна припускати, що принаймні якась частина денець із цією специфічною морфологічною рисою належать кринкам і виготовлялися спеціально для молока.

Серед досліджуваних матеріалів присутні кілька верхніх частин, що мають лійковидну форму та діаметр близько 10 см (рис. 7: 10, 11, 16—19). Імовірно, це фрагменти неполив'яних глеків, аналогічних знайденим на селищі в урочищі Рославське у Ходосівці (Гунь 2013, с. 40). У Галицькому списку книги Євангельських читань кінця XIII ст. вживається слово «*комрогъ*», що означає посудину, в якій носили воду (Срезневский 1893, с. 1266). В Синайському Патерику XI ст. вжито фразу «*ношаше канпилии комьрогы имущь четыре*». Мова йде про св. Герасима Єрусалимського та лева, який несе чотири камроги води, а в пізніших списках лев веде осла з чотирма камрогами води (Архангельская и др. 2008, с. 249, 250). Цю сцену відображено на фресці XIII ст. храму св. Орфануса в Салоніках (рис. 9) (Салоники… 2016.). На зображенні чітко простежуються вузькогорлі глеки з розширенням при вінцях, носиком зливу та високою ручкою. Цілком імовірно, що такі глеки використовувалися не лише в домашньому вжитку, а й у храмовій обрядовості.

Серед етнографічних форм найближчим до цих посудин є волинський *дзбанок* — вишуканий вузькогорлий глек з високою ручкою та невеликим розширенням при вінцях (Глиняний… 2011). На Полтавщині слово «*збан*» було синонімом корчаги, в ньому носили воду, про що свідчать численні народні приказки (Пошивайло 1993а, с. 344), а на Волині такі речі називали «*банька*». Тобто, збан та банька — синонімічна назва масивних вузькогорлих посудин для носіння води. Збан більший за дзбанок, хоча форми посудин подібні. У «Материалах для словаря древнерусского языка» наведено слова «*чвань*», «*чавань*», «*чбань*», що означає «*глек*»,

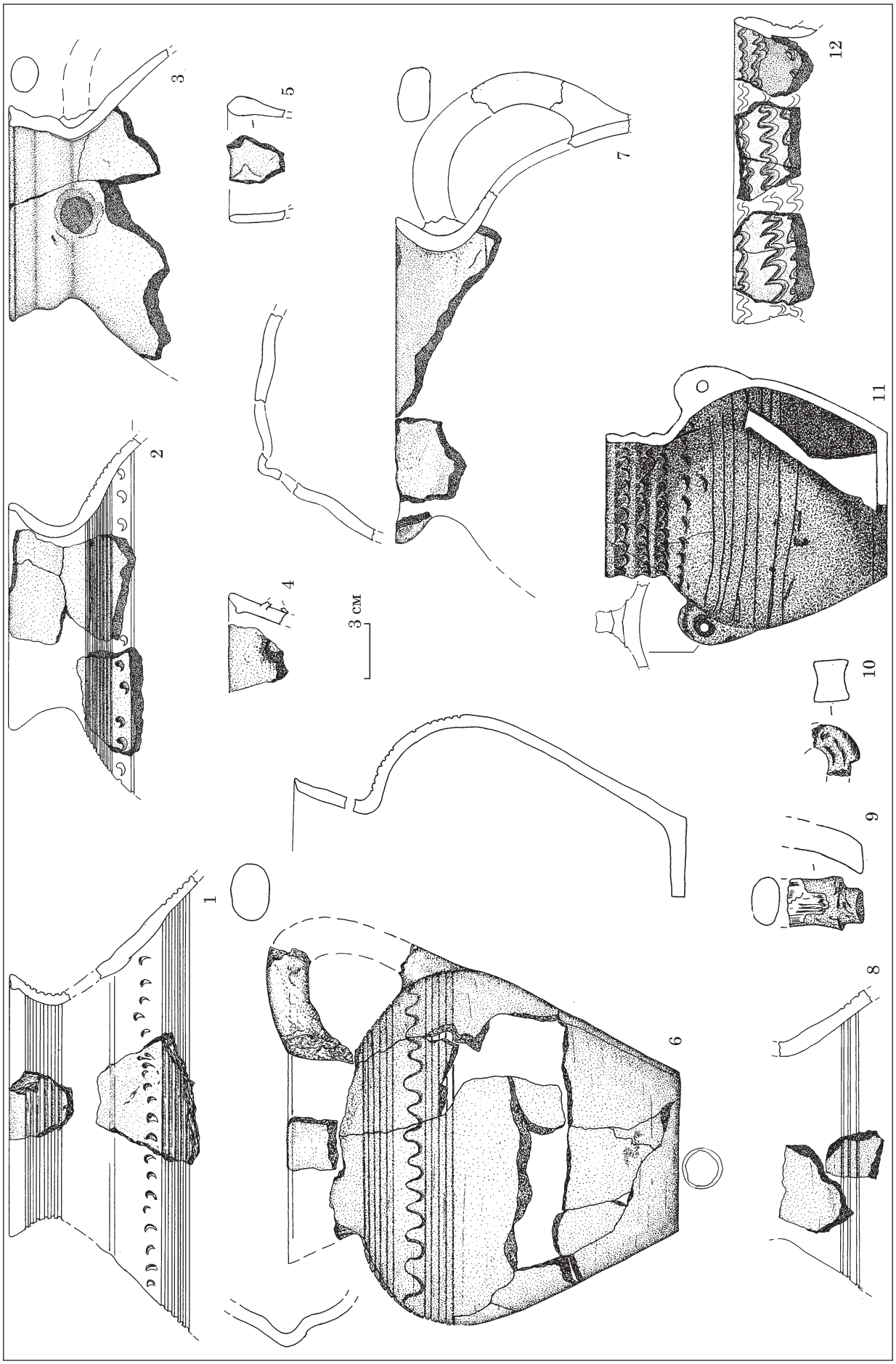

Рис. 8. Глеки (3—8) та посудини індивідуального профілювання (1, 2, 12) із Софіївської Борщагівки

Рис. 9. «Св. Герасим та лев». Фреска з храму св. Орфануса в Салоніках (XIII ст.)

«*чаша*», які використовувалися для подавання вина. Слово «*чваньц*» означало глек для олії, що не виключає використання столового посуду в церковних обрядах помазання єлеєм. Показово, що терміном «*чваньчии*» називався виночерпій (Срезневский 1912, с. 1554). Можна припускати, що «*дзбан*» і є видозміненою формою від «*чбань*», відповідно «*чваньц*» — це менша посудина аналогічної форми, тобто дзбанок.

Крім згаданих кружальних виробів знайдено групу речей, які не схожі ні на звичайні горщики, ні на глеки (рис. 8: 1, 2, 12). Вони виділяються індивідуальним профілюванням, багатим декором, що поєднує прямі і хвилясті лінії, «ʻ» — подібні наколи, нанесені на всю площу верхніх частин. Формувальна маса типова для XII ст., досить щільна, з домішками піску, випал якісний. Подібне декорування не притаманне кераміці Південної Русі. Вірогідно, цей посуд походить із західних чи північно-західних регіонів, але вирішення цього питання потребує подальших досліджень.

Три посудини з борщагівської колекції (рис. 8: 3, 6, 7) мають форму класичних глеків, які дійшли до сьогодення майже без видозмін. Вони досить стрункі, тонкостінні, з широкою циліндричною шийкою, дещо відхиленими назовні вінцями, масивною продовгуватою ручкою, що кріпиться одним кінцем до вінця, іншим — до середини корпусу. Навпроти ручки присутній носик зливу. Один з них декорований поєднанням прямих ліній та хвиль, решта — без орнаменту. Об'єм таких виробів коливається від 2 до 2,5 л. Не викликає сумнівів, що ці посудини спеціально створені для подавання на стіл напоїв.

Останній виріб вартий окремої уваги. Це амфорка волинського типу (рис. 8: 11), знайдена в згорілому житлі другої половини XI ст. Посудина має кулястий корпус з прикрашеною валиками високою циліндричною горловиною діаметром 8 см. Висота виробу складає 16 см. Корпус орнаментований сімома рядами прямих врізних ліній та п'ятьма рядами хвиль вище. На опуці розміщено пару вушок. На денці присутні відбитки грубої тканини перехресного плетіння, що використовувалась замість підсипки. Посудина світло-сірого кольору, якісно випалена, тісто високої щільності, з домішками дрібного піску.

Подібні речі досить рідкісні. Профілювання виробу близьке до матеріалів з Автуничів (Веремейчик, Готун 1995, с. 91, 92), але там переважають горщики значно більшого об'єму. Подібну амфорку було зафіксовано в одному із жител X—XI ст. Григорівського поселення (Петрашенко 2005, с. 51, рис. 28: *3*). Ще один аналог такого посуду виявлений при дослідженні подвір'я Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря в Луцьку (Баюк 2013, с. 179, рис. 5). Близькі за профілюванням речі, помилково названі амфорками київського типу, відомі в Кописі, на городищі Черкасово Оршанського району (Білорусь), а також неодноразово зафіксовані в Друцьку (Білорусь), де вони вважаються імпортними, завезеними по Дніпру чи його притоках (Левко 2012, с. 195—196).

Залишається відкритим питання щодо функціонального призначення амфорок волинського типу. Безсумнівно, це глекоподібна посудина об'ємом близько 1 л, з багатим декором, що цілком підходить для столового посуду. Наявність вушок свідчить про те, що амфорку могли підвішувати. На Чернігівщині горщики об'ємом до 1 л в народі називали «*питун*», а 1—1,5 л — «*молошник*», на Полтавщині побутувала назва «*кашненя*», а на Харківщині — «*кашник*». В посуді такого об'єму зберігали сметану та масло чи варили їжу дітям (Про назви… 2011). На Волині побутували невеликі підокруглі горщики з невисокими прямими вінцями і вушком під назвою «*набирахи*». Їх використовували для збирання, або, як говорять поліщуки, «*набирання*» ягід (Лащук 1992, с. 80, 81). Амфорки волинського типу цілком могли використовуватись для подібних потреб, як і для

приготування їжі, пиття, подавання напоїв до столу та для зберігання продуктів.

Опрацьовані матеріали демонструють, що в період XI—XIII ст. сільське населення Київської Русі послуговувалось широким асортиментом гончарних виробів. Поряд з універсальними кухонними горщиками використовували посуд спеціального призначення. Найповніше його репрезентують різноманітні форми столової кераміки. Профілювання та конструктивні особливості кожної окремої речі чи серії речей продиктовані не лише загальноприйнятими уявленнями про традиційність та спадковість (які теж відіграють неабияку роль), а й інноваціями, що притаманні будь-якому суспільству. Форма і розміри гончарних виробів залежали від практичних потреб та попиту населення. Тривалі спостереження за буденними процесами, як, наприклад, закипання води чи молока, призвели до зміни форм горщиків чи їх елементів. Поява нової конструкції печі вплинула на зміну профілювання верхніх частин посудин. Потреба у водотривкій кераміці зумовила перехід від використання поливи в якості оздоблювального матеріалу до вкривання нею лише внутрішньої поверхні. Багато факторів, які надзвичайно складно зафіксувати археологічно, безумовно впливають на асортимент та конструктивні особливості гончарного посуду. Серед них слід зазначити спеціалізовану ремісничу діяльність, розвиток та зміну торгівельних зв'язків, моду, індивідуальні вподобання. При дослідженні давньоруського соціуму врахувати це досить проблематично. Сезонність, обрядовість, неврожайні роки, забобони могли суттєво впливати на роботу гончарів, призводячи до змін у ході виготовлення кераміки та асортименті продукції.

Детальне вивчення гончарних виробів з урахуванням особливостей їх конструювання та залягання в культурному шарі суттєво доповнює характеристику певного соціокультурного утворення, рівня його життя, особливостей ремесла, торгівлі, культури та побуту.

ЛІТЕРАТУРА

Архангельская, А. В., Гладкова, О. В, Демин, А. С., Илюшин, А. А., Капица, Ф. С., Кириллин, В. М, Коротченко, М. А., Люстров, М. Ю., Менделеева, Д. С., Пауткин, А. А, Ранчин, А. М. 2008. *История древнерусской литературы. Аналитическое пособие*. Москва: Языки славянских культур.

Баюк, В. 2013. Археологічні дослідження подвір'я Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря у 2012 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 17, с. 175-183.

Біляєва, С. О., Веремейчик, О. М., Вознесенська, Г. О., Готун, І. А., Коваленко, В. П., Козюба, В. К., Моця, О. П., Орлов, Р. С., Павленко, С. В., Паньков, С. В. та ін. 2003. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Булгаков, В. В. 2010. Заключение о результатах исследований византийских амфорных материалов из раскопок поселения Софиевская Борщаговка в 2010 г. Додаток 10. В: Казимір, О. М., Готун, І. А., Григорчук, О. І., Грицик, Ю. О., Гунь, М. О., Кириленко, О. С., Ковкун, Д. М., Лозниця, Т. В., Олексієнко, І. А., Терещук, К. О. *Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2010 р.* НА ІА НАНУ, 2010/115.

Веремейчик, О. М., Готун, І. А. 1995. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях. *Археологія*, 4, с. 82-94.

Возний, І. П. 2010. Типологія клейм та орнаментація горщиків з території між верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X — перша половина XIII ст.). *Археологія*, 4, с. 31-44.

Глиняний глечик. 2011. (online). Блог Олени Щербань (Лены Солнце). Режим доступу: http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/blog-post_2738.html (дата звернення 13 лютого 2018 р.).

Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р.* Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. Київ: Стилос, 1.

Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НаУКМА*, 153: Теорія історії та культури, с. 40-46.

Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Гунь, М. О. 2017. Маловідома сторона давньоруського селянського побуту (щодо дерев'яних виробів із Софіївської Борщагівки). *Археологія*, 1, с. 34-44.

Готун, І., Шевцова, Л. 1995. Автуничі — селище гончарів X—XIII століть. *Українське гончарство. За рік 1994*, 2, с. 62-76.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 31-46.

Довженок, В. Й. 1961. *Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: АН УРСР.

Златогорський, О., Бардецький, А. 2010. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 р. *Materiaiy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXI, с. 101-114.

Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 200-203.

Казимір, О. М., Готун, І. А., Непомящих, В. Ю., Осадчий, Р. М., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В., Грицик, Ю. О., Осипенко, М. С. 2014. Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці 2012. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 151-152.

Калюк, О. П., Сагайдак, М. А. 1988. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу. *Археологія*, 61, с. 36-47.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси. Конец IX—XVII век*. Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1986. Ремесленное производство и сельское хозяйство. Керамика. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды, с. 446-455.

Лащук, Ю. 1968. *Українські гончарі*. Київ: Радянська Україна.

Лащук, Ю. 1992. *Народне мистецтво Українського Полісся*. Львів: Каменяр.

Левко, О. Н. 2012. Южнорусское влияние на древности Белорусского Поднепровья IX—XII вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна*

культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів — Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.). Київ; Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 191-198.

Малороссийские типы (online). 2013. Livejournal. Режимдоступу:https://humus.livejournal.com/3088626.html (дата звернення 13 лютого 2018 р.).

Матейко, К. І. 1959. *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст. Історико-етнографічне дослідження*. Київ: АН УРСР.

Неделя о самаряныне (online). 2013—2018. Старообрядческий сайт «Русская вера». Режим доступу: http://ruvera.ru/nedelya_o_samaryanyne (дата звернення 3 березня 2018 р.).

Основні риси традиційної волинської кераміки (ч. 2 — посуд XIX—XX століття) (online). 2018. Гончарна майстерня «Глечики». Режим доступу: http://glechiki.ucoz.ru/publ/osnovni_risi_tradicijnoji_volinskoji_keramiki_ch_2_posud_xix_xx_stolittja/1-1-0-6 (дата звернення 13 лютого 2018 р.).

Петрашенко, В. А. 1992. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Древнерусская керамика.* Материалы симпозиума «Древнерусская керамика», ноябрь 1989 г. Москва: ИА РАН.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: ИА НАНУ.

Пошивайло, О. 1993a. *Етногрфія українського гончарства*. Київ: Молодь.

Пошивайло, О. 1993b. *Ілюстрований словник народної гончарної термінології Лівобережної України (Гетьманщина)*. Опішне: Українське народознавство.

Про назви українських горщиків (online). 2011. Блог Олени Щербань Лены Солнце). Режим доступу: http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/blog-post.html (дата зверенення 13 лютого 2018 р.).

Ржига, В. Ф. 1929. *Очерки из истории быта домонгольской Руси*. Москва: ГИМ.

Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло древней Руси*. Москва: АН СССР.

Розенфельдт, Р. Л. 1997a. Бытовые изделия: деревянная тара и посуда. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 43-46.

Розенфельдт, Р. Л. 1997b. Керамика. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 22-28, 260-267.

Розенфельдт, Р. Л. 1997c. Осветительные приборы. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 10-12.

Салоники. Рейд по византийским древностям (online). 2016. Livejournal. Режим доступу: https://nantik7.livejournal.com/108993.html (дата звернення 3 березня 2018 р.)

Сергєєва, М. С. 1995. Керамічні світильники та свічники XI—XVIII ст. із Київщини. *Українське гончарство. За рік 1994*, 2, с. 77-92.

Срезневский, И. И. 1893. *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымь памятникамь*. Санкт-Петербург: ИАН, 1: А—К.

Срезневский, И. И. 1902. *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымь памятникамь*. Санкт-Петербург: ИАН, 2: Л—П.

Срезневский, И. И. 1912. *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымь памятникамь*. Санкт-Петербург: ИАН, 3: Р—Я.

Толочко, П. П., Высоцкий, С. А., Боровский, Я. Е., Килиевич, С. Р., Вознесенская, Г. А., Мовчан, И. И., Харламов, В. А, Ивакин, Г. Ю., Гупало, К. Н., Сагайдак, М. А. 1981. *Новое в археологии Киева (1963—1978 гг.)*. Киев: Наукова думка.

Уроки без уроков: Почему убегает молоко. 1989. *Юный техник*, 9, с. 66-67.

Шевцова, Л. В. 1995. *Керамический комплекс древнерусского колодца*. В: Алексеев, В. П., Поляков, Г. П., Гурьянов, В. Н. (ред.). *Деснинские древности*. Материалы межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск, с. 115-117.

The Samaritan at the well, *fresco*, *Via Latina Catacomb*, *Rome. Italy*, *4th century* (online). 2011. Akgimages. Режим доступу: https://www.akg-images.co.uk/CS.aspx?VP3 (дата звернення 3 березня 2018 р.).

REFERENCES

Arkhangelskaia, A. V., Gladkova, O. V, Demin, A. S., Iliushin, A. A., Kapitsa, F. S., Kirillin, V. M, Korotchenko, M. A., Liustrov, M. Iu., Mendeleeva, D. S., Pautkin, A. A, Ranchin, A. M. 2008, *Istoriia drevnerusskoi literatury. Analiticheskoe posobie.* Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.

Baiuk, V. 2013. Arkheolohichni doslidzhennia podvir'ia Zhydychynskoho Sviato-mykolaivskoho monastyria u 2012 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 17, s. 175-183.

Biliaieva, S. O., Veremeichyk, O. M., Voznesenska, H. O., Hotun, I. A., Kovalenko, V. P., Koziuba, V. K., Motsia, O. P., Orlov, R. S., Pavlenko, S. V., Pankov, S. V. ta in. 2003. *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh.

Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka, 1978.

Bulgakov, V. V. 2010. Zakliuchenie o rezultatakh issledovanii vizantiiskikh amfornykh materialov iz raskopok poseleniia Sofievskaia Borshchagovka v 2010 g. Dodatok 10. V: Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Hryhorchuk, O. I., Hrytsyk, Iu. O., Hun, M. O., Kyrylenko, O. S., Kovkun, D. M., Loznytsia, T. V., Oleksiienko, I. A., Tereshchuk, K. O. *Zvit pro roboty Pivnichnoi ekspedytsii na poselenni Sofiivska Borshchahivka u 2010 r.* NA IA NANU, 2010/115.

Veremeichyk, O. M., Hotun, I. A. 1995. Kolodiazi na davnoruskykh silskykh poselenniakh. *Arkheolohiia*, 4, s. 82-94.

Voznyi, I. P. 2010. Typolohiia kleim ta ornamentatsiia horshchykiv z terytorii mizh verkhnim Siretom i Serednim Dnistrom (X — persha polovyna XIII st.). *Arkheolohiia*, 4, s. 31-44.

Hlynianyi hlechyk (online). 2011. Bloh Oleny Shcherban(Leny' Solncze). Rezhym dostupu: http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/blog-post_2738.html (data zvernennia 13 liutoho 2018 r.).

Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. Poselennia mizh Khodosivkoiu ta Lisnykamy. Doslidzhennia 2003 r. *Pivnichna ekspedytsiia IA NAN Ukrainy. Materialy i doslidzhennia*. Kyiv: Stylos, 1.

Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichnyi kompleks poselennia Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153: Teoriia istorii ta kultury, s. 40-46.

Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Hun, M. O. 2017. Malovidoma storona davnoruskoho selianskoho pobutu (shchodo derev'ianykh vyrobiv iz Sofiivskoi Borshchahivky). *Arkheolohiia*, 1, s. 34-44.

Hotun, I., Shevtsova, L. 1995. Avtunychi — selyshche honchariv X—XIII stolit. *Ukrainske honcharstvo. Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk za rik 1994*, 2, s. 62-76.

Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 31-46.

Dovzhenok, V. I. 1961. *Zemlerobstvo drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* Kyiv: AN URSR.

Zlatohorskyi, O., Bardetskyi, A. 2010. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Hnidavska Hirka bilia Lutska u 2009 r. *Materiaiy i Sprawozdania Rzeszowskiego Oњrodka Archeologicznego*, XXXI, s. 101-114.

Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Iu. O., Synytsia, Ie. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r*., s. 200-203.

Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Nepomiashchykh, V. Iu., Osadchyi, R. M., Kolosov, Iu. H., Shakhrai, D. O., Hun, M. O., Loznytsia, T. V., Hrytsyk, Iu. O., Osypenko, M. S. 2014. Pam'iatkookhoronni rozkopky u Sofiivskii Borshchahivtsi 2014. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 151-152.

Kaliuk, O. P., Sahaidak, M. A. 1988. Sklad keramichnoi produktsii XII st. z kyivskoho Podolu. *Arkheolohiia*, 61, s. 36-47.

Koval, V. Iu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi. Konets IX—XVII vek*. Moskva: Nauka.

Kuchera, M. P. 1986. Remeslennoe proizvodstvo i selskoe khoziaistvo. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kiev: Naukova dumka, 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody, s. 446-455.

Lashchuk, Iu. 1968. *Ukrainski honchari*. Kyiv: Radianska Ukraina.

Lashchuk, Iu. 1992. *Narodne mystetstvo Ukrainskoho Polissia*. Lviv: Kameniar.

Levko, O. N. 2012. Iuzhnorusskoe vliianie na drevnosti Belorusskogo Podneprovia IX—XII vv. V: Tolochko, P. P. (ed.). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi*. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. I. Dovzhenka (Chernihiv — Shestovytsia, 16—19 lypnia 2009 r.). Kyiv; Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 191-198.

Malorossiiskie tipy (online). 2013. Livejournal. Rezhym dostupu: https://humus.livejournal.com/3088626.html (data zvernennia 13 liutoho 2018 r.).

Mateiko K. I. 1959. *Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR XIX—XX st. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: AN URSR.

Nedelya o samaryany'ne (online). 2013—2018. Staroobryadcheskij sajt «Russkaya vera». Rezhim dostupu: http://ruvera.ru/nedelya_o_samaryanyne (data zvernennya 3 bereznya 2018 r.).

Osnovni rysy tradytsiinoi volynskoi keramiky (ch. 2 — posud XIX—XX stolittia) (online). 2018. Honcharna maisternia «Hlechyky». Rezhym dostupu: http://glechiki.ucoz.ru/publ/osnovni_risi_tradicijnoji_volinskoji_keramiki_ch_2_posud_xix_xx_stolittja/1-1-0-6 (data zvernennia 13 liutoho 2018 r.).

Petrashenko, V. A. 1992. *Keramika IX—XIII vv. Srednego Podneprovia*. In: Pletneva, S. A. (ed.). Drevnerusskaia keramika. Materialy simpoziuma «Drevnerusskaia keramika», noiabr 1989 g. Moskva: IA RAN.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: IA NANU.

Poshyvailo, O. 1993a. *Etnohrfiia ukrainskoho honcharstva*. Kyiv: Molod.

Poshyvailo, O. 1993b. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharnoi terminolohii Livoberezhnoi Ukrainy (Hetmanshchyna)*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Pro nazvy ukrainskykh horshchykiv (online). 2011b. Bloh Oleny Shcherban (Leny Solncze). Rezhym dostupu: http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/blog-post.html (data zverenennia 13 liutoho 2018 r.).

Rzhiga, V. F. 1929. *Ocherki iz istorii byta do-mongolskoi Rusi*. Moskva: GIM.

Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo drevnei Rusi Moskva*: AN SSSR.

Rozenfeldt, R. L. 1997a. Bytovye izdeliia: dereviannaia tara i posuda. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 43-46.

Rozenfeldt, R. L. 1997b. Keramika. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 22-28.

Rozenfeldt, R. L. 1997c. Osvetitelnye pribory. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arxeologiya. Drevnyaya Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 10-12.

Saloniki. Rejd po vizantijskim drevnostyam (online). 2016. Livejournal. Rezhym dostupu: https://nantik7.livejournal.com/108993.html, (data zvernennia 3 bereznya 2018 r.).

Serhieieva, M. S. 1995. Keramichni svitylnyky ta svichnyky XI—XVIII ct. iz Kyivshchyny. *Ukrainske honcharstvo. Za rik 1994*, 2, s. 77-92.

Sreznevskii, I. I. 1893. *Materialy dlia slovaria drevnerusskago iazyka po pismennym pamiatnikam*. Sankt-Peterburg: IAN, 1: A—K.

Sreznevskii, I. I. 1902. *Materialy dlia slovaria drevnerusskago iazyka po pismennym pamiatnikam* Sankt-Peterburg: IAN, 2: L—P.

Sreznevskii, I. I. 1912. *Materialy dlia slovaria drevnerusskago iazyka po pismennym pamiatnikam*. Sankt-Peterburg: IAN, 3: R—Ia.

Tolochko, P. P., Vysotskii, S. A., Borovskii, Ia. E., Kilievich, S. R., Voznesenskaia, G. A., Movchan, I. I., Kharlamov, V. A, Ivakin, G. Iu., Gupalo, K. N., Sagaidak, M. A. 1981. *Novoe v arkheologii Kieva (1963—1978 gg.)*. Kiev: Naukova dumka.

Uroki bez urokov: Pochemu ubegaet moloko. 1989. *Iunyi tekhnik*, 9, s. 66-67.

Shevtsova, L. V. 1995. Keramicheskii kompleks drevnerusskogo kolodtsa. In: Alekseev, V. P., Poliakov, G. P., Gurianov, V. N. (ed.). *Desninskie drevnosti*. Materialy mezhgosudarstvennoi nauchnoi konferentsii posviashchennoi pamiati F. M. Zaverniaeva. Briansk: b.v., s. 115-117.

The Samaritan at the well, *fresco*, *Via Latina Catacomb*, *Rome. Italy*, *4th century* (online). 2011. Akgimages. Режим доступу: https://www.akg-images.co.uk/CS.aspx?VP3 (дата звернення 3 березня 2018 р.).

M. O. Gun

CERAMIC ASSEMBLAGE OF THE OLD RUSSIAN HORIZON OF SOFIEVSKA BORSHCHAGIVKA SETTLEMENT (on the materials of excavations 2008—2013)

The specificity of the vessels reveals various information, first of all about the life of the ancient population. Therefore the study of the ceramic assemblage of the Kiev neighborhoods allows not only to draw parallels between the peculiarities of the living model of the villagers and the inhabitants of the capital, but also to understand more deeply the social processes that took place during the times of the Kievan state.

The pottery collection from the settlement of Sofivska Borshchahivka represents a wide assortment of wares from the 11th—13th centuries, which were used as a tare, for cooking, and for dining. The ceramics for storage of supplies are represented a few fragments, which are probably due to various reasons: living conditions, use of alternative containers, etc. Kitchen pots show not only the versatility of such vessels but also the changes in its typological and morphological characteristics for a long time.

Inviting of ethnographic materials made it possible to reconstruct the specific of using of certain vessels in everyday life, as well as to clarify the function of their individual morphological elements.

The study of the ceramic collections allowed to understand the organization of pottery crafts, certain features of spiritual culture, traditions and innovations of the society, and at least investigated some aspects of everyday life of the Kiev neighborhoods population of the 11th—13th centuries.

Keywords: cookware, container, tableware, pottery, settlement, Sofievska Borshchagovka, archeology.

Одержано 23.03.2018

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, аспірантка, КНУ імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна, *gunmaryana@meta.ua*.

GUN Maryana Oleksandryvna, post-graduate student, the Taras Shevcenko National University, Volodymyrska str., 60, Kiev, 01033, Ukraine, *gunmaryana@meta.ua*.

УДК: 904+902.01+902.64

Д. А. Моисеев

СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПОК «ПЕЩЕРНОГО ГОРОДА» ЭСКИ-КЕРМЕН В 1936—1937 гг.: КАТАЛОГ ПРЕДМЕТОВ ИЗ ФОНДОВ БАХЧИСАРАЙСКОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА

В настоящей работе публикуется полный каталог керамических кровельных материалов (керамид) из раскопок «пещерного города» Эски-Кермен 1936—1937 гг., которые хранятся в фондах Бахчисарайского музея-заповедника. Керамиды систематизированы по технолого-морфологическим признакам, традиционно учитываемым при обработке массового материала из раскопок средневековых памятников Крыма: Эски-Кермена, Херсонеса, Мангупа и гончарных центров на юге полуострова. На основании известных аналогий и общего развития знаний о строительной керамике Юго-Западного Крыма уточнена хронологическая позиция некоторых подгрупп черепицы.

Ключевые слова: *Крым, средневековье, Эски-Кермен, Н. И. Репников, строительная керамика, керамида, ремесленная метка.*

ВВЕДЕНИЕ

Черепица из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг. неоднократно привлекала внимание исследователей. Частично эти материалы издал автор раскопок городища Н. И. Репников в 1941 г. (1941, с. 278). Затем дважды — в 1954 и 1979 гг. — публиковал А. Л. Якобсон (1954, с. 148—149; 1979, с. 66, 68, 93—94, 98—104, 148, 152—155). Исследователи проявляли интерес преимущественно к ремесленным меткам, оставляя без внимания технико-морфологические характеристики самих изделий. Ныне некоторые выводы, хронология, методика обработки и подачи материала, предложенные Н. И. Репниковым и А. Л. Якобсоном, несколько устарели и частично подвергаются справедливой критике (Завадская 2008, с. 293—294). Публикация материалов из раскопок Эски-Кермена 2003—2005 гг. И. А. Завадской продемонстрировала, что изучение ремесленных меток в отрыве от характеристики сырья самой черепицы является методической ошибкой и приводит к путанице в работе с материалом (2008, с. 292). Признаки, которые определялись А. Л. Якобсоном как датирующие (размер черепицы, высота и форма бортиков, наличие или отсутствие водосливных валиков, качество черепка и степень рельефности самой метки), по результатам работ И. А. Завадской (2008, с. 292) и анализа материалов из гончарного центра Илька (Моисеев 2014b, с. 280—287) могут быть свидетельством происхождения изделий из различных гончарных центров, отражать особенности организации производства, технологического развития каждого центра в отдельности и т. д. Также долгое время считалось, что коллекция утрачена, и уцелели лишь черепицы, вывезенные в Эрмитаж (Якобсон 1979, с. 98). Таким образом, находки керамид из раскопок Эски-Кермена в 1936—1937 гг. оказались опубликованы не полностью. Поэтому целесообразно вновь обратиться к этим материалам.

В фонды Бахчисарайского музея-заповедника коллекция керамид поступила не позднее 1979 г. из Музея пещерных городов (далее — МПГ). В сам МПГ предметы были переданы между 1939 и 1954 гг. На них зачастую имеется три шифра: полевой, шифр МПГ и Бахчисарайского музея-заповедника (рис. 1).

Всего в коллекции насчитывается 177 фрагментов черепицы. Стратиграфический контекст этих материалов в настоящее время выяснить довольно сложно. В инвентарных книгах, составленных в 1979 г., отсутствует указание места находки. Инвентарные книги из МПГ, где могла бы содержаться подобная информация, обнаружить не удалось. Некоторые сведе-

© Д. А. МОИСЕЕВ, 2018

ния о контексте даёт А. Л. Якобсон. Он упоминает, что коллекция строительной керамики из раскопок 1936—1937 гг. происходит из руин усадеб «верхнего слоя», который, по мнению исследователя, датируется XII—XIII (1979, с. 98). Очевидно, что к подобной датировке, не подкреплённой иными материалами, следует относиться с определённой степенью осторожности.

МЕТОДИКА

Поскольку строительная керамика из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг. оказалась лишенной детальной информации об условиях обнаружения, датировать её, исходя из стратиграфического контекста, в настоящее время невозможно. В этой связи для систематизации находок будет применен подход, базирующийся на анализе технологических и морфологических признаков и апробированный при классификации черепицы Херсонеса, Мангупа, Эски-Кермена и гончарного центра Илька (рис. 2) (Завадская 2008, с. 295—304; Моисеев 2011, с. 177; 2014a, с. 282—285, 304; 2014b, с. 283—284; Науменко 1997, с. 325—327; Романчук 2004, с. 8—9).

За основу была взята классификация продукции Илькинского гончарного центра, которая уже опублікована [1] (Моисеев 2014a, с. 282—285, 304; 2014b, с. 283—284), а также черепицы из раскопок Эски-Кермена 2003—2005 гг. (Завадская 2008, с. 295—304).

Классификация включает в себя три уровня деления материала: группа (общие технологические признаки: разновидность формовочной массы, качество обработки глиняного теста, цвет и плотность черепка, набор примесей) — подгруппа (выделяется в группе по технологическим признакам: оттенки цвета черепка, количественный и качественный состав примесей) — вариант (морфологические признаки: выделяются в подгруппах по особенностям конструкции и абриса отдельных деталей).

Фактически группа является продукцией одного гончарного центра на длительном промежутке времени. Подгруппа — продукцией этого гончарного центра на отдельных хронологических этапах, когда по тем или иным причинам незначительно менялась рецептура подготовки глины. А вариант объединяет собой керамиды, произведённые в одной или в серии схожих матриц — т. е. продукцию узкого временного промежутка.

Нумерация подгрупп, вариантов не систематизирована хронологически, так как типология является отрытой для добавления новых подгрупп и вариантов.

Большинство вариантов было выделено по неполным формам керамид с утратой более 50 % объема, что стало возможным на основании специально разработанного вариантообразующего минимума, который представляет собой сочетание следующих условий:

1) определение подгруппы;

2) расположение ремесленной метки относительно бортов, краёв и других конструктивных элементов.

Для реконструкции форм керамид использовались аналогичные средневековые изделия из Херсонеса (Симонова 1980; Романчук 2004) и Эски-Кермена (Паршина 1988; Завадская 2008).

Характеризуя коллекцию строительной керамики из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., еще раз отметим, что мы имеем дело со специальной выборкой наиболее показательных предметов из мощных черепичных завалов и иных культурных слоёв Эски-Керменского городища. При отборе предметов в полевых условиях особое внимание уделялось ремесленным меткам, а не черепичным формам в целом. Практически полное отсутствие керамид, реконструированых из нескольких фрагментов, свидетельствует о том, что реставрации не уделялось должного внимания. В действительности, количество археологически целых черепиц в исследованных слоях могло быть намного больше. Таким образом, публикуемую коллекцию нельзя воспринимать как археологический комплекс, поэтому статистическая характеристика ее как комплекса лишена смысла и имеет отношение только к количественному и качественному составу музейных предметов, сохранившихся в фондах.

КАТАЛОГ

В каталоге материал распределен в соответствии с предложенной иерархией (группа — подгруппа — вариант), описание сопровождается таблицами иллюстраций, на которых керамиды сгруппированы по вариантам.

ГРУППА I (рис. 3; 5—30)

Глиняное тесто плотное, хорошо промешанное, предположительно из глинищ эпохи раннего мела. Обожженный черепок красного цвета различной насыщенности, нескольких вариантов оттенков (2,5YR7/6; 2,5YR6/8; 2,5YR7/8; 5YR6/6; 5YR7/6; 5YR6/8; 5YR7/8; 7,5YR7/4 [2]). Тесто плотное, хорошо промешанное с примесью извести и известковой дресвы, шамота,

1. По этой причине в классификации присутствуют подгруппы и варианты, которых не было в коллекции строительной керамики из раскопок Эски-Кермена в 1936—1937 гг.

2. Для некоторых подгрупп определение цвета обожженного черепка дано по Munsell Color Soil Chart (1997 г.).

железистых частиц, частичек глинистого сланца [1]. Поверхность изделий может быть покрыта ангобом в тон черепку либо жёлтого цвета различной степени насыщенности.

Определено 83 разновременных фрагмента группы, что составляет 46,89 % от общего числа керамид в коллекции. Все изделия относятся к продукции гончарного центра Илька, расположенного на седловине Байрахтан-Ер, на северо-восточном склоне г. Илька. Гончарный центр был открыт в 1990-е гг. мангупской археологической экспедицией под руководством А. Г. Герцена. Впоследствии здесь выполнялись локальные разведки. В 2010—2013 гг. тут были проведены масштабные раскопки под руководством В. Е. Науменко. В результате были открыты 4 гончарных горна и храм, принадлежавший поселению, предположительно XIII—XV вв. (Моисеев 2012, с. 46—48; 2014b, с. 278—280, 299, рис. 1; Моисеев и др. 2011, с. 241—243; 2012a, с. 91—92; 2012b, с. 52—54; Шрег 2009, с. 174—195). Преобладание группы I в коллекции объясняется близостью расположения этого гончарного центра к Эски-Кермену (рис. 2). Черепица этой же группы преобладает и на Мангупе на разных этапах его истории (Герцен и др., 2006, с. 380, 393; Моисеев 2011, с. 177, 185, табл. 2; Науменко 1997, с. 325; Романчук 1977, с. 182). Очевидно, что Илькинский гончарный центр работал для обеспечения преимущественно Мангуп-Кале и Эски-Кермена (рис. 2).

В группе I выделено 6 подгрупп изделий.

Подгруппа 1 (рис. 3; 5—7). Обожженный черепок красного цвета с цветовой гаммой 2,5YR6/8; 5YR6/6; 5YR6/8. Формовочная масса плотная, хорошо промешанная, с примесью крупиц известняка, шамота красного цвета (иногда изготовленного из пережжённой керамики), железистых частиц, дресвы. Изделия покрыты светло-красным (5YR7/6; 7,5YR7/6) или в тон черепку (10R6/3; 2,5YR6/6) ангобом.

Определено 4 фрагмента подгруппы, что составляет 2,26 % от общего числа керамид в коллекции.

Это наиболее ранняя подгруппа Ильки в коллекции. Её датировка укладывается в рамки IX—X вв. (Моисеев 2011, с. 174; 2014a, с. 282; 2014b, с. 284). Реконструированные экземпляры имеют размеры 31,6—34,0 × 38,2—47,0 см.

Выделено 3 варианта керамид, среди которых есть изделия с верхним бортом и без него. При этом один из вариантов (14) определен впервые (рис. 7: 3—4). Ему присуща оригинальная форма метки (рис. 7: 4), ранее не встречавшаяся в этой подгруппе.

В коллекции присутствует достаточно крупный фрагмент керамиды варианта 1, форма которого реконструирована (рис. 6: 5). Ширина изделия составляет 33,9 см. Керамиды этого варианта, изготовленные в серии очень близких друг другу матриц, кроме Эски-Кермана, встречаются также на Мангупе (Моисеев 2011, с. 177—178, рис. 3: 1—24, 37—46, 53—54, 58) и гончарном центре Илька (Моисеев 2014b, с. 287, 292, 306, табл. 3, рис. 8). Такое распространение и «популярность» варианта 1 при том, что другие варианты подгруппы известны плохо, может косвенно свидетельствовать о масштабе производства и спросе на кровельные материалы на момент их выпуска. Остальные находки подгруппы (рис. 6: 6; 7: 2—3) представлены незначительными фрагментами.

Подгруппа 3 [2] (группа Ia по И. А. Завадской) (рис. 3; 8—14). Обожженный черепок красного цвета с цветовой гаммой (5YR7/6; 5YR6/6; 7,5YR7/4). Формовочная масса плотная, хорошо промешанная, тесто с примесью известняка (на сколе видно большое количество мелких конкреций, либо их коцентрированных скоплений), железистых частиц [3]. Поверхность покрыта плотным светло-жёлтым (2,5YR8/2) ангобом.

Определено 29 фрагментов подгруппы, что составляет 16,38 % от общего числа керамид в коллекции.

Хронологическая позиция изделий укладывается во вторую половину XIII в. Датировка основана на результатах археологических исследований городища Эски-Кермен в последние годы (Завадская 2008, с. 294; Завадская 2010, с. 253). На территории Ильки в 2010—2012 гг. обнаружен и исследован горн, где обжигалась черепица подгруппы 3 (рис. 2) (Моисеев 2014a, с. 283; 2014b, с. 279).

Исходя из параметров известных полных форм изделий подгруппы, рассматриваемые керамиды имели размеры, близкие к 44,5 × 31,6—35,6 см.

Всего в коллекции выделено 11 вариантов изделий, из них 10 (варианты 21—30) — впервые.

Керамиды вариантов 8, 22, 24—26 (рис. 9: 1—5; 10; 12), как и в целом варианты 4—6 (рис. 8), которых не было в комплексе, можно объединить единым сюжетом ремесленной метки, соединённой с водосливным валиком. Это могут быть разнообразные дополнительные ответвления валиков на нижнем краю керамиды (рис. 8: вариант 4) или соединения валиков между собой в центральной части (рис. 8: вариант 5). Ремесленная метка варианта 8 (рис. 9: 2) — V-образный знак — соединяет водосливные валики в центральной части керамиды, превращаясь в своеобразный декоративный элемент.

1. В классификации строительной керамики Мангупского городища и Илькинского гончарного центра эти включения названы «толчёная галька».

2. Подгруппа 2 в настоящей работе не упоминается, т. к. изделий из неё в комплексе строительной керамики из раскопок Эски-Кермена в 1936—1937 гг. найдено не было.

3. Ранее примесь ошибочно определялась, как «шамот» (Моисеев 2014b, с. 284).

Вероятно, в данном случае можно наблюдать процесс утраты первоначального значения водосливного валика, сращивание его с меткой и превращение обоих элементов в абстрактный геометрический декор (рис. 8: вариант 6 и 24; 12: 1—2). На изделиях варианта 22 отмечен другой тип абстрактной метки, возможно представляющей собой преобразованный в спираль водосливной валик (рис. 10). Другими интересными знаками отмечены керамиды вариантов 21 (рис. 9: 6—10), 23 (рис. 11), 27 (рис. 13: 1—2) и 29 (рис. 14: 1—2). Варианты 21 и 27 содержат метки-монограммы. Вариант 21 имеет достаточно сложное начертание, комбинация составляющих элементов полностью не ясна. На всех фрагментах варианта присутствует линия в верхней части метки, направляющаяся в сторону верхнего левого угла керамиды (рис. 9: 8—10). Метка варианта 27 состоит из двух элементов: литеры «Т» и перекрывающей ее аркой литеры «П» (рис. 13: 2). Вариант 23 помечен тамгообразным знаком (рис. 11: 2). У А. Л. Якобсона он опубликован развёрнутым на 180° (1979, с. 99—100, рис. 62: 70).

К особенностям морфологии подгруппы 3 относится форма боковых бортов, для которых характерен плавный и широкий переход к полю (рис. 10: 4a; 11: 4a, 4b).

К этой подгруппе отнесены также три обломка, вариант которых не определен (рис. 14: 7—9). На одном из них (близок к вариантам I/3/7 и I/3/8) видны остатки метки, представляющей собой, видимо, разновидность «V»—образного знака (рис. 14: 8).

Подгруппа 4 (рис. 3; 15—20). Обожженный черепок красного цвета с цветовой гаммой (5YR7/6, 5YR6/6, 7,5YR7/4). Формовочная масса плотная, хорошо промешанная с примесью концентрированного в сферических линзах мелкого речного песка. Цвет лицевой поверхности в отдельных случаях может быть несколько светлее излома (2,5YR8/2).

Определено 19 фрагментов подгруппы, что составляет 10,73 % от общего числа керамид в коллекции.

Датировка подгруппы до конца не ясна. Судя по материалам из раскопок жилых кварталов в центральной части Эски-Кермена 2003—2005 гг., такая черепица появляется в комплексах накануне гибели городища в конце XIII в. (Завадская 2008, с. 294; Моисеев 2014a, с. 287). Здесь она встречается довольно редко (Моисеев 2014a, с. 287), в том числе вариант 1, который представлен и в нашей коллекции (рис. 16: 4—7). Массово черепица такой подгруппы происходит из раскопок цитадели Мангупа. Поэтому определение верхней хронологической границы изделий подгруппы 4 непосредственно связано с решением вопроса о временем строительства цитадели городища (Моисеев 2014a, с. 289). В историографии существует дискуссия относительной времени формирования общего облика комплекса. С одной стороны авторы многолетних раскопок на городище утверждают, что застройка мыса началась в 1360-х гг. и полностью оформилась к 1420-м гг. (Герцен 2001, с. 270—272, 279—281; Герцен и др. 2006, с. 409; Герцен, Науменко 2006, с. 261; 2009, с. 450, 453). С другой стороны В. Л. Мыц считает, что укрепление на м. Тешкли-Бурун соорудили в начале 1420-х гг., а окончание формирования комплекса с донжоном приходится на время не ранее конца 1450-х гг. (Мыц 2009, с. 134, 141—142, 370) [1]. Таким образом, верхнюю дату подгруппы можно определить в границах XV в. Уточнению этой датировки будет способствовать публикация материала раскопок мангупской цитадели или других хорошо стратифицированных памятников XV в.

Исходя из параметров реконструируемых форм, керамиды подгруппы имели размеры близкие к 39,9 × 31,9—33,9 см.

Всего в коллекции было выделено 9 вариантов изделий, из них 4 (варианты 17—20) — впервые.

Для подгруппы характерны варианты с метками из нескольких знаков. Один из них присущ варианту 3 рассматриваемой коллекции (рис. 16: 12—13). Иной тип сложносоставных меток отмечен на фрагменте варианта 17 (рис. 17: 7). Метка состоит литеры «Н» в нижней части и поперечного, дугообразно выгнутого валика в верхней. Подобное расположение сходных знаков отмечено также на варианте 8 (рис. 15: вариант 8).

Варианты 18 (рис. 18; 19: 1—2) и 19 (рис. 19: 3—9) являются близкими морфологически и, видимо, хронологически. Их метки представлены похожими монограммами (рис. 18: 2—3; 19: 4—5). Незначительные отличия (соединение верхней и нижней частей, количество «зубцов» на нижней части) показывают процесс изменения начертания одного и того же знака.

Для нескольких вариантов подгруппы 4 (1, 3, 4, 6—7, 16—19) характерен подпрямоугольный боковой борт. Его отличительными чертами является профилировка верхней части (рис. 18: 4b) и дополнительная грань перехода от бокового борта к полю разной степени выразительности: от плавной формы (рис. 18: 4a, 4d—f; 19: 6a) до хорошо выраженной грани с швами в месте примыкания к вертикальной части борта с одной стороны и к полю с другой (рис. 18: 4c).

Подгруппа представлена шестью фрагментами керамид, варианты которых определить не удалось (рис. 20: 6—11). Отметим фрагмент с ремесленной меткой в виде знака «В» (рис. 20: 7). Значительная часть изделия (примерно 1/3)

1. В более ранних работах автор придерживался первой гипотезы (Моисеев 2014a, с. 288—289; 2014b, с. 284), что, однако, пришлось со временем пересмотреть. в том числе и благодаря настоящей работе (см. описание подгруппы 5).

утрачена, однако в целом оно морфологически близко варианту I/4/3 (рис. 15: варинат 3). Также интерес представляют обломки керамид с меткой в виде креста (рис. 20: 10) и четвероногого животного (лошадь?) (рис. 20: 6). Для остальных изделий подгруппы 4, как и в целом для группы I, более характерны метки в виде разнообразных знаков.

Подгруппа 5 (рис. 3; 21. II; 22—30). Обожженный черепок красного цвета (2,5YR6/8). Формовочная масса плотная, хорошо промешанная с примесью крупного и среднего шамота из красной или пережженной до черного цвета керамики. Керамиды могут быть покрыты ангобом в тон черепку (5YR7/6).

Определено 29 фрагментов подгруппы, что составляет 16,38 % от общего числа керамид в коллекции.

Подобные находки известны из раскопок Цитадели Мангупа и храма на территории гончарного центра Илька (рис. 2). Ранее они датировались автором рубежом XIV—XV вв. — последней третью XV вв. (Моисеев 2014а, с. 289). Работа с коллекцией черепицы из раскопок Эски-Кермена заставляет пересмотреть эту хронологию, поскольку дата существования города, которая определяется в рамках конца VI — конца XIII вв. с отдельными объектами XIV в. (Айбабин 1991, с. 49), противоречит предложенной ранее датировке керамид. Видимо, подгруппу следует предварительно отнести ко времени не ранее X в. — не позднее середины XIII в., так как в слоях разрушения конца IX — начала X вв. в Лагерной Балке она не встречается (Моисеев 2011, с. 177), но присутствует в материалах из раскопок центрального квартала Эски-Кермена, где вторично используется в кровле усадеб, сооружённых в середине XIII в. (группа II по И. А. Завадской) (2008, с. 300).

Исходя из размеров археологические целых и реконструируемых форм, керамиды этой подгруппы имели параметры близкие к 39,1—42,7 × 31,2—36,5 см. Всего в коллекции было выделено 14 новых, не известных ранее, вариантов изделий (рис. 21. II: вариант 2—15). Они отличаются размерами от варианта 1 (35,6 × ? см), обнаруженного среди кровельных материалов храма гончарного центра Илька (рис. 2; 21: II: вариант 1) (Моисеев 2014а, с. 309, рис. 8: 8).

Больше всего подгруппа представлена вариантами 2—6 с меткой в виде знака «Ϫ» (рис. 22—24; 25: 1—3). Два варианта (11—12) с меткой в виде знака «Н» (рис. 28; 29: 1—2). При этом на метке варианта 12 знак «Н» дополнен небольшим прямоугольником сверху (рис. 29: 2), а горизонтальная черта самой литеры немного выступает за ее границы. Подобное начертание характерно знаку «Н» метки варианта 17 подгруппы 4 (рис. 17: 7).

Кроме «Н», варианты подгруппы 5 имеют иные метки. Среди изображений — рыба, совмещённая со знаком «Ф» (вариант 13) (рис. 29: *3—5*), пентаграмма (вариант 14) (рис. 30: 1—2) и лошадь (вариант 15) (рис. 30: 3—5). Лошадь также имеется на фрагменте, для которого не был определён вариант (рис. 30: 7).

Подгруппа 6. (рис. 3; 21. I). Обожженный черепок красного цвета с цветовой гаммой 5YR6/6; 2,5YR6/8; 2,5YR6/6; 2,5YR5/8; 5YR6/8. Формовочная масса плотная, хорошо промешанная с примесью извести (небольшое содержание), дресвы (кварцевидная и известковая), частичек глинистого сланца (конкреции около 0,2—0,5 см), железистых частиц и мелких конкреций иного минерала черного цвета.

Определено 2 фрагмента подгруппы, что составляет 1,13 % от общего числа керамид в коллекции.

Детальная хронология подгруппы не ясна. Такая черепица не встречается в надежно датированных комплексах конца IX — начала X вв. («рухнувшей кровле» из Лагерной балки, Мангуп) (Моисеев 2011, с. 177—178, рис. 3), в слоях разрушения квартала конца XIII в. в центральной части Эски-Кермена (Завадская 2008, с. 295—304, 312—315, рис. 2—5), а также в кровле храма Ильки XIV—XV вв. (Моисеев 2014а, с. 282—286, 292, 304—310, рис. 3—9). Предположительно она могла бытовать в период X — середины XIII вв., однако этот вопрос требует дополнительного исследования.

В подгруппе выделен один вариант изделий (рис. 21: I, 1—3). Метка сохранилась частично в виде двух литер «Ϫω…». Видимо, она представляет собой надпись (имя?).

Керамиды группы I обладают специфической чертой, связанной с процессом производства. Метки не всегда отпечатываются на одну высоту: могут отличаться рельефом как крайние элементы (рис. 11: 3a, 3c, 3d, 3e; 18: 3b, 3c, 3e, 3f), так и основные части изображений (рис. 11: 3b, 3f; 16: 3a; 18: 3a, 3d, 3g; 19: 5a). Видимо, это связано с тем, что глиняная масса, оставшаяся в узких местах матрицы от предыдущей формовки, извлекалась не полностью. В одном случае фиксируются следи поломки матрицы: скол дерева в месте узкой перемычки между элементами метки (рис. 16: 3b). Повреждение матрицы могло также произойти и во время вырезания метки. Мастер, не рассчитав усилие, прорезал слишком длинную борозду одного из элементов изображения (рис. 23: 3b).

В целом, такой дефект — налепание теста в прорезях меток — характерен для черепицы производимой в мастерских средневекового Крыма в целом, например, он хорошо заметен на керамидах группы II (рис. 43: 2, 3a, 3b), которые производились в гончарному центре Трудолюбовка [1].

1. Детальнее о гончарном центре, его расположении см. в описании группы II.

ГРУППА I ПО ХЕРСОНЕССКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ (рис. 4; 31—34)

Формовочная масса плотная, хорошо промешанная, с примесью извести, предположительно из глиниц эпохи миоцена. Черепок изделий красного цвета. Поверхность покрыта светложёлтым ангобом.

Такие черепицы происходят из слоёв разрушения Херсона, датируемых различными исследователями в широком хронологическом диапазоне: XIII (XII) — XIV вв. (Симонова 1980, с. 119), XIII в. (Якобсон 1979, с. 147), конец XIII — начало XIV вв., конец XIV в. (Романчук 2004, с. 34—36), начало третьей четверти XIII (Рыжов 2001, с. 310), XIII—XIV вв. (Сазанов 2000, с. 276—277). На Эски-Кермене керамиды подгрупп 1 и 2 этой группы найдены в слоях и комплексах второй половины XIII в. (Завадская 2008, с. 304), соответственно они датируются в рамках XIII в., возможно, несколько шире. Место производства локализовано в Херсонесе (Рыжов 2001, с. 294; Якобсон 1979, с. 155—156) и на его ближайшей периферии (Рыжова 1982).

Всего определено 23 фрагмента группы, что составляет 12,99 % от общего числа керамид в коллекции.

Выделено 2 подгруппы керамид.

Подгруппа 1 (рис. 4; 31—32; 33: I). Обожженный черепок от кирпично-красного до лилового цвета. Формовочная масса плотная, хорошо промешанная, тесто с примесью извести, сконцентрированной в округлые конкреции диаметром 0,05—0,2 см. Обожженный черепок плотный. Ангоб белый с желтоватым оттенком, покрывает изделие с двух сторон плотным слоем, подобен ангобу на амфорах класса 52 по ХК-95 (Романчук и др. 1995, с. 73—77). На тыльной стороне черепицы видны характерные каверны, вероятно, от выгоревшей извести.

Определено 10 фрагментов подгруппы — 5,65 % от общего числа керамид в коллекции. Выделено 4 варианта, все вновь выявленные (рис. 31—32; 33. I).

Подгруппа 2 (рис. 4; 33: II—IV; 34). Обожженный черепок красного цвета. Формовочная масса плотная хорошо промешанная с примесью значительного количество извести и трещинами неправильной формы, образовавшимися при обжиге. Обожженный черепок подгруппы 2 подвержен расслоению. Ангоб белый, часто с зеленоватым оттенком, не плотный, покрывает лицевую поверхность керамид, на тыльной стороне обычно отсутствует. Поле изделий шероховатое из-за использования при штамповке подсыпки из мелкозернистого песка.

Определено 13 фрагментов группы, что составляет 7,34 % от общего числа керамид в коллекции. Выделено 3 варианта, все вновь выявленные (рис. 33: II—IV; 34).

Детальная хронология изделий обеих подгрупп, несмотря на их массовость в слоях поздневизантийского Херсона, все еще не ясна. Зачастую эти подгруппы не разделяют вообще и описывают как «группа 1 по А. И. Романчук» (2004, с. 34—36). В каталоге строительной керамики Византийского Херсонеса, подготовленном А. И. Романчук, к первой группе отнесены варианты изделий как первой (Ich/1/2) (Романчук 2004, с. 140, табл. 2: B11/124), так и второй подгруппы (Ich/2/1) (Романчук 2004, с. 161 рис. 53: 4).

В коллекции керамид группы I по херсонесской классификации особое внимание привлекают обломки изделий варианта Ich/2/1 с (рис. 33: 4—10). Поле керамид украшает редкая метка, до настоящего времени не известная по публикациям. Она состоит из двух различных изображений, ориентированных зеркально по отношению друг к другу [1]. Одно из них представляет собой червероногого животного с длинным тонким хвостом, прямой вытянутой шеей, плавно переходящей в удлиненную, наклоненную к низу морду. Короткими прямыми штрихами переданы небольшие уши, тремя более длинными линиями — торчащая грива. Возможно, это фантастическое животное. Подобные изображения являются характерными и популярными для средневековых ремесленных меток херсонесского гончарного центра (Романчук 2004, табл. 39: ур51/44; 41: ур58; 47: ур68/45; рис. 53: 1). Второе — более схематичное, напоминает силуэт корабля с парусом. Ближайшие аналогии сюжету известны в виде граффити Кораблей на сакральных и гражданских постройках в Крыму [2].

Уникальной находкой является также фрагмент поля керамиды с клеймом в виде оттиска округлого штампа с равноконечным крестом (рис. 34: 8). Подобный способ клеймения средневековой черепицы не был отмечен ранее в Юго-Западном Крыму.

1. А. Л. Якобсон не смог реконструировать эту ремесленную метку, опубликовав только её одну часть, которую во время обработки коллекции найти не удалось. Сравнить рис. 33: 7—8 с (Якобсон 1979, с. 152, рис. 98: 86).
2. См., к примеру, граффити кораблей в Херсонесской тюрьме (XI в.) (ред. Бернацки, Клёнина 2006, с. 58), из «пещерного монастыря» в Сарандинакиной балке (XIV—XV вв.) (Яшаева 2006, с. 346, рис. 10: 3), «пещерного города» Кыз-Кермен (XIV—XV вв.) (Днепровский 2011, с. 212, 231—232, фото 25—26), Каламита (XV вв.) (Мыц 2009, с. 184—186, рис. 78—83; Романчук, Быков 1981) и на объектах Ханского дворца и в Зынджирлы-медресе. Интерпретации граффити в научной литературе специальных исследований посвящено не было. Видимо, изображения Корабля является достаточно архетипичной традицией и в некоторых случаях могут выступать личными оберегами (граффити из тюрьмы в Херсонесе (ред. Бернацки, Клёнина 2006, с. 58).

ГРУППА II (рис. 4; 35—49; 50: I—II)

Формовочная масса рыхлая, с хорошо фиксируемыми попытками снизить пластичность шамотом, происходит предположительно из глинищ средней юры. Обожженный черепок красного цвета различных оттенков (2,5YR7/8; 2,5YR6/8; 2,5YR5/8). Одно изделие пережжено (рис. 50: II). Керамиды иногда покрываются белёсым неплотным ангобом.

Место производства строительной керамики этой группы предположительно связано с гончарным центром Трудолюбовка (окраина одноименного села в Бахчисарайском районе АРК). Центр был открыт А. Л. Якобсоном и М. Я. Чорефом в начале 1970-х гг. В процессе исследований удалось зафиксировать 15 гончарных горнов, в которых, по мнению авторов раскопок, обжигались так называемые «причерноморские» амфоры. Пять обжигательных сооружений раскопали, датировав в пределах VIII—IX вв. (Якобсон 1979, с. 53—56). Впоследствии, в коллекции черепицы из раскопок была выделена разновидность керамид, связанных с горном 1, хронология которых определяется в рамках V—VI вв. (Моисеев 2013, с. 169—170). Поэтому, предложенные датировки гончарного центра в целом, возможно, требуют уточнений.

Определено 70 фрагментов группы, что составляет 39,55 % от общего числа керамид в коллекции. В группе II выделено 3 подгруппы.

Подгруппа 1 (рис. 4; 35). Обожженный черепок красного цвета, имеет мелкозернистую структуру. Формовочная масса рыхлая, плохо промешанная с примесью известняка (белые и бежевые включения различных размеров), красного и чёрного (изготовлен из пережжённой керамики) шамота, дресвы (кварцевидная, мелких и крупных размеров). Поверхность без ангобного покрытия.

Определено 6 фрагментов подгруппы, что составляет 3,39 % от общего числа керамид в коллекции.

Черепица этой подгруппы наиболее хорошо изучена. Ее место производства локализовано на территории гончарного центра Трудолюбовка (Моисеев 2015, с. 165) [1]. Датируется она по материалам раскопок гончарного центра (Моисеев 2013, с. 170; Якобсон 1979, с. 53—56) и «пещерного города» Бакла (Талис 1968, с. 186—187) в рамках IX — начала X вв.

В подгруппе выделено 2 варианта (впервые). Из-за небольшой коллекции фрагментов подгруппы и их плохой сохранности невозможно определить наиболее характерные метки и общие размеры изделий. В целом, в подгруппе встречены экземпляры со сложносоставной меткой (вариант 1) (рис. 35: 1—4), лошадью (вариант 2) (рис. 35: 5—7) и знаком «X» (рис. 36: 1—3). Отметим, что последний мало чем отличается от подобных меток подгруппы 5 группы I (варианты 2—6) (рис. 22—24; 25: 1—4), однако эти изделия относятся к разному времени и были произведены в разных гончарных центрах.

Подгруппа 2 (группа III по И. А. Завадской) (рис. 4; 36—38). Обожженный черепок красного цвета 10R5/6. Формовочная масса рыхлая, плохо промешанная, шероховатая на поверхности с примесью известняка (мелкие бежевые сферические точки в сколе), шамота (в тон черепку, мелкого и крупного размеров, ломанный/неправильной формы; тёмного цвета, средних и крупных размеров), песка (кварцевый, небольшое содержание). Поверхность изделий иногда покрыта светло-жёлтым ангобом.

Определено 17 фрагментов подгруппы, что составляет 9,60 % от общего числа керамид в коллекции.

О хронологи черепицы подгруппы 2 судить пока сложно. И. А. Завадская предполагает, что она, как и подгруппа 3 группы I, синхронна последнему строительному периоду городища Эски-Кермен, то есть относится ко второй половине XIII в. (2008, с. 305, 306). Однако незначительное количество изделий подгруппы в верхних слоях городища может свидетельствовать об их вторичном использовании и более раннем происхождении, например, между X и серединой XIII в.

В подгруппе выделено 5 вариантов (впервые). Керамиды вариантов 1—4 (рис. 36—37; 38: I) встречались ранее в раскопках центрального квартала Эски-Кермена (Завадская 2008, с. 301—302, 313, рис. 3: 6—10, 12, 14). Благодаря тому, что при обработке этого комплекса со строительной керамикой работал специалист (И. А. Завадская), удалось реконструировать большее число археологически целых форм, в большинстве своём собранных из мелких фрагментов и выяснить их параметры. Черепицы подгруппы 2 имели размеры 37,2—40,5 × 32,0—33,0 см. Их ремесленные метки представлены единичными знаками (варианты 1—3, 5) (рис. 36: II; 37; 38: 5—6) и одной сложносоставной меткой (вариант 4) (рис. 38: 1—4).

Подгруппа 3 (рис. 4; 39—49; 50: I). Обожженный черепок красного цвета 10R4/8. Формовочная масса рыхлая, плохо промешанная с примесью частиц извести, шамота красного цвета (иногда встречается шамот чёрного цвета из пережженного черепка). Поверхность шероховатая, тёмно-красная или близкая к чёрной.

Определено 47 фрагментов подгруппы, что составляет 26,55 % от общего числа керамид в коллекции.

1. В фондах Бахчисарайского музея-заповедника хранится коллекция черепицы подгруппы 1 из раскопок гончарных горнов в Трудолюбовке, датирующаяся по аналогиям VIII—IX вв. (Моисеев 2015, с. 165). Такая черепица бытует и в более позднее время (Талис 1968, с. 186).

Хронология подгруппы 3 совпадает с датировкой последнего строительного периода городища Эски-Кермен, т. е. определяется второй половиной XIII в. (Завадская 2008, с. 305, 306).

В подгруппе выделено 17 вариантов (впервые). Варианты подгруппы по своим размерам не представляют единого комплекса. Исходя из имеющихся археологически целых и реконструируемых форм можно говорить, что керамиды подгруппы 3 могут быть двух стандартов размеров: 41,1—46,8 × 37,5—40,6 см (варианты 1, 7, 17, а также, возможно, 2—4, 14) и 36,1—38,9 × 31,6—34,9 (варианты 6, 9, 15—16).

Среди меток вариантов (1—4) наиболее распространено изображение лошади (рис. 40—41; 42: 1—3). Для остальных вариантов характерны метки в виде одного знака (рис. 42: 4—6; 43—49). Наиболее популярен знак «К», который встречен на трёх вариантах (10—12) (рис. 45: 7—9; 46: I—II). При этом варианты 10 и 11 имеют общую особенность начертания знака: вертикальная черта изображается отдельно (рис. 45: 8; 46: 2) и фактически получается два знака: «I» и «<». Подобный стиль начертания «К» можно встретить и на вариантах 1 и 2 подгруппы 4 группы I (рис. 16: 2, 9) и вари анте 3 подгруппы 2 группы II (рис. 37: 11).

Привлекают внимание метки на керамидах вариантов 6 (рис. 43) и 16 (рис. 49: 1—3).

Вариант 16 (рис. 49: 1—3) отмечен знаком, напоминающим изображение ориентированной острием вверх стрелы с раздвоенным оперением (рис. 49: 2).

На изделиях варианта 6 (рис. 43) — сложносоставные метки в виде монограммы из букв «Z» и «T» и отдельно стоящего знака «O» (рис. 43: 2, 5—10). В публикации А. Л. Якобсона части этой метки поданы под разными номерами: 92 и 107 для IX—X вв. (Якобсон 1979, с. 100, рис. 62: 92, 107) и 38 для XIII в. (Якобсон 1979, с. 151, рис. 98: 38). Т. е. автор преподносит части одной и той же метки, как разные знаки, к тому же отличающиеся хронологически. Возможность наличия ошибок признаётся и самим исследователем, т. к. на момент работы над публикацией большую часть коллекции он найти не смог и часть прорисовок меток дана по эстампажам, составленным Г. И. Мосберг в 1940-е гг (Якобсон 1979, с. 98).

Кроме того, следует отметить, что керамиды группы II позволяют получить наиболее полное представление о строение матрицы, т. к. на многих из них были обнаружены следы от швов составных частей формы (рис. 36: 5—6; 38: 4—5, 7—8, 10; 42: 1, 4; 43: 8; 49: 1). На одном целом экземпляре (вариант II/3/16) видны даже отпечатки скоб, скрепляющих части сломанной матрицы (следы ремонта) (рис. 49: 1). На других группах керамидах отпечатки составных частей матриц также встречаются, но гораздо реже (рис. 6: 5; 9: 8—10; 12: 1, 3; 13: 4; 14: 4, 9; 19: 9; 20: 9; 31: 1; 32: 3, 6; 33: 2; 34: 5).

ГРУППА III (рис. 4; 50: III)

Обожженный черепок светло-жёлтого и розового цвета с едва различимой смесью компонентов разных оттенков (светло-жёлтого и розового соответственно). Глина происходит, вероятно, из отложений эпохи раннего мела. Формовочная масса плотная, хорошо промешанная с примесью органики, оставляющей после обжига незначительные по размерам полости, частичек глинистого сланца (размер 0,1—0,2 см), речного песка. Поверхность покрыта плотным светло-жёлтым ангобом. Черепица этой группы производилась гончарным центром Суаткан и по классификации, разработанной при описании его материала относится к подгруппе 6.

Гончарный центр Суаткан (рис. 2) открыт в середине 1990-х гг., во время разведок мангупской археологической экспедицией под руководством А. Г. Герцена (Моисеев и др. 2011, с. 241—243). Впоследствии в 2007 и 2010 гг. объект исследовали экспедиции под руководством А. И. Айбабина (2007 г.) (Шрег 2009, с. 183—184) и В. Е. Науменко (2010 г.) (Моисеев и др. 2011, с. 241—243). В 2012 г. в 500 м от ранее известных горнов автором было открыто ещё одна группа из не менее чем 13 гончарных горнов (Моисеев, Смекалова, Чудин 2012, с. 72). В 2013 г. Два из них были частично раскопаны (Моисеев, Чудин 2013, с. 61).

В коллекции группа представлена 1 небольшим фрагментом (0,56 % комплекса) с остатками метки в виде знака **«Ф»** (рис. 50: III). Хронологическая позиция группы в целом, пока, не ясна. Предварительно, на основании наблюдений автора при раскопках гончарного центра Суаткан, она может быть определена в рамках X—XIII вв.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги работы с коллекцией отметим, что введение в научный оборот всех кровельных материалов из раскопок Эски-Кермена в 1936—1937 гг., а также распределение материала по технико-морфологическим показателям и уточнение хронологической позиции выделенных таким образом групп и подгрупп, позволили сделать ряд важных наблюдений.

Во первых, благодаря уточнению датировок керамид стало очевидным, что во время археологических работ 1936—1937 гг. в районе главных городских ворот городища и на восточном обрыве плато, вероятно, были вскрыты культурные горизонты минимум четырёх эпох, что не было отмечено Н. И. Репниковым в его публикаций материалов раскопок (Репников 1941, с. 277—280): IX—X вв. (группа I, подгруппа 1; группа II, подгруппа 1), X — первой половины XIII вв. (группа I, подгруппы 5 и 6; группа II, подгруппа 2; группа III подгруппа 6), второй половины XIII в. (группа I, подгруппы 3 и 4;

группа II, подгруппа 3) и XIV в. (группа I, подгруппа 4). Также были проверены некоторые выводы А. Л. Якобсона относительно датировок различных групп черепицы. Так хронология изделий группы I по херсонесской классификации и подгрупп I/1, II/1 и II/2, предложенная А. Л. Якобсоном, оказалась вполне справедливой (Якобсон 1979, с. 66, 99—100, рис. 38, 61—62, 98). Однако, даты подгрупп I/4 и I/3, II/3 удалось уточнить. Так у А. Л. Якобсона для подгруппы I/3 в рамках XIII в. датируются только варианты 18, 21—22, 24—26 и 28. Варианты 8, 23, 27, 29—30 отнесены им к IX—X вв. (1979, с. 66, 99—100, 151, рис. 38, 61—62, 98). Для подгруппы I/4 варианты 1, 5, 18 отнесены к IX—X вв. (1979, с. 99—100, рис. 61—62). Вариант 15 — к XIII в. (1979, с. 151, рис. 98). Остальные варианты подгруппы 4 группы I (2, 17, 19—20) — не были выделены. Для подгруппы I/5 варианты 2, 4, 6—8, 10—11, 13 отнесены к IX—X вв. (1979, с. 99—100, рис. 61—62). Вариант 14 — к XIII в. (1979, с. 151, рис. 98). Остальные варианты подгруппы 5 группы I (3, 5, 9, 12, 15) — не были выделены. Для подгруппы II/3 варианты 1—3 отнесены к VIII—IX вв. (1979, с. 99—100, рис. 61—62) Варианты 6—7, 9—11, 13—17 — к IX—X вв. (1979, с. 99—100, рис. 61—62). Вариант 6 (повторно) — к XIII в. (1979, с. 151, рис. 98). Варианты 4—5, 8, 12 — не были выделены. По данным последних исследований подгруппы I/3 и II/3 датируются в рамках XIII в., подгруппа I/4 — концом XIII—XV вв., хронология подгруппы I/5 точно не определена, но не выходит за рамки X — середины XIII вв.

Во вторых, благодаря локализации центров производства черепицы был получен материал о развитии торговых отношений в Горном Крыму. В период с IX в. по XIII вв. для строительства на Эски-Кермене использовалась не только черепица гончарных центров, расположенных в непосредственной близости от крепости (Илька — 46,89 % экземпляров коллекции; Суаткан — 0,56 %), но и из Херсона (12,99 %) и окрестностей Баклы (гончарный центр Трудолюбовка — 39,55 % коллекции). Среди керамид XIII в., датированных на основании технологических признаков, изделия Ильки составляют от 15,97 до 24,37 %, Трудолюбовки — 39,50 %, Херсонеса — 19,33 %. Подобная статистика показывает обширную внутреннюю торговлю кровельными материалами в Юго-Западном Крыму, чего ранее археологически не фиксировалось.

В третьих, собраны сведения по истории ремесла, технологических особенностях и специфике изготовления кровельных материалов в различных гончарных центрах средневекового Крыма. Материал показывает наличие единой устойчивой традиции производства черепицы, проявляющейся в строении матриц, их типичных поломках и ремонтах, следы которых фиксируются на керамидах разных гончарных центров.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1991. Основные этапы истории городища Эски-Кермен. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 2, с. 43-51, 236-242.

Бернацки, А. Б., Клёнина, Е. Ю. (ред.). 2006. *Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.)*. Севастополь: Максим. Херсонесский сборник, Suppl. I.

Герцен, А. Г. 2001. Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матфея. *Античная древность и средние века*, 32, с. 257-282.

Герцен, А. Г., Землякова, А. Ю., Науменко, В. Е., Смокотина, А. В. 2006. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 12, с. 371-494.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.*, 1, с. 257-287.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2009. Октагональная церковь Мангупской цитадели по данным археологических исследований 1997—1998 гг.: планировка, стратиграфия, хронология. *Античная древность и средние века*, 39, с. 423-466.

Днепровский, Н. В. 2011 Пещерные сооружения восточного обрыва городища Кыз-Кермен. *Материалы по археологии и истории Античного и Средневекового Крыма*, 3, с. 208-243.

Завадская, И. А. 2008. Серии черепиц с ремесленными знаками из Эски-Кермена (по материалам раскопок 2003—2005 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 14, с. 291-315.

Моисеев, Д. А. 2011. Археологический комплекс строительной керамики IX—X вв. из раскопок поселения в Лагерной Балке (Мангуп). *Древности*, 10, с. 172-190.

Моисеев, Д. А. 2012. Новые средневековые гончарные центры на южной переферии Мангупского городища (г. Илька): предварительные результаты. В: Айбабин, А. И. (ред.). *I Бахчисарайские научные чтения памяти Е. В. Веймарна*. Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции (Бахчисарай 3—7 сентября 2012 г.). Бахчисарай: Антиква, с. 46-48.

Моисеев, Д. А. 2013. Ранневизантийская черепица из раскопок цистерны в центральном нефе базилики «Крузе» в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 18, с. 162-186.

Моисеев, Д. А. 2014a. Комплекс строительной керамики XIV в. из раскопок христианского храма в округе горы Илька. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 19, с. 278-310.

Моисеев, Д. А. 2014b. Керамиды «хазарского» и «фемного» времени из раскопок Илькинского производственного центра. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12: Хазарское время, с. 277-318.

Моисеев, Д. А. 2015. Технология производства строительной керамики из раскопок Семикаракорского городища (конец VIII — начало IX вв.). *Хазарский альманах*, 13, с. 156-179.

Моисеев, Д. А., Чудин, А. В. Исследования гончраного центра в балке ручья Суаткан (южная периферия Мангупского городища). *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 61.

Моисеев, Д. А., Науменко, В. Е., Смекалова, Т. Н., Чудин, А. В. 2011. Разведки на северо-восточном склоне г. Илька и в урочище Суаткан. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 241-243.

Моисеев, Д. А., Науменко, В. Е., Смекалова, Т. Н., Чудин, А. В., 2012a. Комплексные археологические и геофизические исследования на склонах г. Илька. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 91-92.

Моисеев, Д. А., Науменко, В. Е., Смекалова, Т. Н., Чудин, А. В. 2012b. Новые средневековые гончарные центры в округе Мангупского городища: предварительные результаты комплексных археологических и геофизических исследований. В: Жунько, Л. М. (ред.). *Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы*. Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции (Севастополь 30.09—05.10.2012). Севастополь: ЕКОСІ-Гідрофізика, с. 52-54.

Моисеев, Д. А., Смекалова, Т. Н., Чудин, А. В. 2013. Разведки в уроч. Суаткан на периферии Мангупского городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 72-73.

Мыц, В. Л. 1990. Крестообразный храм Мангупа. *Советская археология*, 1, с. 224-242.

Мыц, В. Л. 2009. *Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.

Науменко, В. Е. 1997. Раскопки раннесредневекового поселения у подножия Мангупа. *Бахчисарайский историко-археологический сборник*, 1, с. 324-340.

Паршина, Е. А. 1988. Эски-Керменская базилика. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*, Киев: Наукова думка, с. 36-59.

Репников, Н. И. 1941. Городище Эски-Кермен. В: Гольмстен, В. В. (ред.). *Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.: Краткие отчеты и сведения*. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 277-282.

Романчук А. И. 1977. Черепицы со знаками из раскопок на Мангупе. *Советская археология*, 2, с. 181-192.

Романчук, А. И. 2004. *Строительные материалы византийского Херсона*. Екатеринбург: УрГУ.

Романчук, А. И., Быков, М. Я. 1981. Рисунки средневековых кораблей из крепости Каламита. *Византийский временник*, 42, с. 143-146.

Романчук, А. И., Сазанов, А. В., Седикова, Л. В., 1995. *Амфоры из комплексов византийского Херсона*. Екатеринбург: УрГУ.

Рыжов, С. Г. 2001. Средневековые жилые кварталы X—XIII вв. в северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 8, с. 290-311.

Рыжова, Л. А. 1982. Гончарная печь VIII—IX вв. вблизи Херсонеса (в районе Радиогорки). *Античная древность и средние века*, 19, с. 149-156.

Сазанов, А. В. 2000. Базилика 1987 г. и некоторые проблемы интерпретации памятников христианского Херсонеса. *Причерноморье в средние века*, 4, с. 276-316.

Симонова, Т. И. 1980. Метки на черепице кровли дома XIII—XIV вв. *Античная древность и средние века*, 17, с. 104-120.

Талис, Д. Л. 1968. Черепицы с метками из раскопок Баклинского городища. *Советская археология*, 2, с. 184-195.

Шрег, Р. 2009. К вопросу изучения освоения округи Мангупа и Эски-Кермена в эпоху Великого переселения народов и средние века с точки зрения археологии поселения и окружающей среды. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 15, с. 174-195.

Якобсон, А. Л. 1950. *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*. Москва; Ленинград: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 17.

Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Москва: АН СССР.

Яшаева, Т. Ю. 2006. Поздневизантийская пещерная лавра Херсона. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 12, с. 312-360.

REFERENCES

Aybabin, A. I. 1991. Osnovnyye etapy istorii gorodishcha Eski-Kermen. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 2, s. 43-51, 236-242.

Bernatski, A. B., Klenina, E. Yu. (ed.). 2006. *Topografiya Khersonesa Tavricheskogo. Vodosbornaya tsisterna zhilogo doma v kvartale VII (IX—XI vv.)*. Sevastopol: Maksim. Khersonesskiy sbornik, Suppl. I.

Gertsen, A. G. 2001. Rasskaz o gorode Feodoro. Topograficheskiye i arkheologicheskiye realii v poeme iyeromonakha Matfeya. *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 32, c. 257-282.

Gertsen, A. G., Zemlyakova, A. Yu., Naumenko, V. E., Smokotina, A. V. 2006. Stratigraficheskiye issledovaniya na yugo-vostochnom sklone mysa Teshkli-Burun (Mangup). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 12, s. 371-494.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2005. Polivnaya keramika iz raskopok tsitadeli Mangupa. *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.*, 1, s. 257-287.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2009. Oktagonalnaya tserkov Mangupskoy tsitadeli po dannym arkheologicheskikh issledovaniy 1997—1998 gg.: planirovka. stratigrafiya. khronologiya. *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 39, s. 423-466.

Dneprovskiy, N. V. 2011. Peshchernyye sooruzheniya vostochnogo obryva gorodishcha Kyz-Kermen. *Materialy po arkheologii i istorii Antichnogo i Srednevekovogo Kryma*, 3, s. 208-243.

Zavadskaya, I. A. 2008. Serii cherepits s remeslennymi znakami iz Eski-Kermena (po materialam raskopok 2003—2005 gg.). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 14, s. 291-315.

Moiseyev, D. A. 2011. Arkheologicheskiy kompleks stroitelnoy keramiki IX—X vv. iz raskopok poseleniya v Lagernoy Balke (Mangup). *Drevnosti*, 10, s. 172-190.

Moiseyev, D. A. 2012. Novyye srednevekovyye goncharnyye tsentry na yuzhnoy pereferii Mangupskogo gorodishcha (g. Ilka): predvaritelnyye rezultaty. In: Aybabin A. I. (ed.). *I Bakhchisarayskiye nauchnyye chteniya pamyati E. V. Veymarna*. Tezisy dokladov i soobshcheniy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Bakhchisaray 3—7 sentyabrya 2012 g.). Bakhchisaray: Antikva. s. 46-48.

Moiseyev, D. A. 2013. Rannevizantiyskaya cherepitsa iz raskopok tsisterny v tsentralnom nefe baziliki «Kruze» v Khersonese. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 18, s. 162-186.

Moiseyev, D. A. 2014a. Kompleks stroitelnoy keramiki XIV v. iz raskopok khristianskogo khrama v okruge gory Ilka. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 19, s. 278-310.

Moiseyev, D. A. 2014b. Keramidy «khazarskogo» i «femnogo» vremeni iz raskopok Ilkinskogo proizvodstvennogo tsentra. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12: Khazarskoye vremya, s. 277-318.

Moiseyev, D. A. 2015. Tekhnologiya proizvodstva stroitelnoy keramiki iz raskopok Semikarakorskogo gorodishcha (konets VIII — nachalo IX vv.). *Khazarskiy almanakh*, 13, s. 156-179.

Moiseyev, D. A., Chudin, A. V. 2013. Issledovaniya gonchranogo tsentra v balke ruchia Suatkan (yuzhnaya periferiya Mangupskogo gorodishcha). *Arkheologichni doslidzhennya v Ukraini 2013 r.*, s. 61.

Moiseyev, D. A., Naumenko, V. E., Smekalova, T. N., Chudin, A. V. 2011. Razvedki na severo-vostochnom sklone g. Ilka i v urochishche Suatkan. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukraini 2010 r.*, s. 241-243.

Moiseyev, D. A., Naumenko, V. E., Smekalova, T. N., Chudin, A. V. 2012a. Kompleksnyye arkheologicheskiye i geofiz-

icheskiye issledovaniya na sklonakh g. Ilka. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukraini 2011 r.*, s. 91-92.

Moiseyev, D. A., Naumenko, V. E., Smekalova, T. N., Chudin, A. V. 2012b. Novyye srednevekovyye goncharnyye tsentry v okruge Mangupskogo gorodishcha: predvaritelnyye rezultaty kompleksnykh arkheologicheskikh i geofizicheskikh issledovaniy. In: Zhunko, L. M. (ed.). *Okhrana kulturnogo naslediya: problemy i perspektivy*. Tezisy dokladov i soobshcheniy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Sevastopol 30.09—05.10.2012). Sevastopol: EKOSI-Gidrofizika, s. 52-54.

Moiseyev, D. A., Smekalova, T. N., Chudin, A. V. 2013. Razvedki v uroch. Suatkan na periferii Mangupskogo gorodishcha. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukraini 2012 r.*, s. 72-73.

Myts, V. L. 1990. Krestoobraznyy khram Mangupa. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 224-242.

Myts, V. L. 2009. *Kaffa i Feodoro v XV v. Kontakty i konflikty*. Simferopol: Universum.

Naumenko, V. E. 1997. Raskopki rannesrednevekovogo poseleniya u podnozhiya Mangupa. *Bakhchisarayskiy istoriko-arkheologicheskiy sbornik*, 1, s. 324-340.

Parshina, E. A. 1988. Eski-Kermenskaya bazilika. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 36-59.

Repnikov, N. I. 1941. Gorodishche Eski-Kermen. In: Golmsten, V. V. (ed.). *Arkheologicheskiye issledovaniya v RSFSR 1934—1936 gg.: Kratkiye otchety i svedeniya*, Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 277-282.

Romanchuk, A. I. 1977. Cherepitsy so znakami iz raskopok na Mangupe. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 181-192.

Romanchuk, A. I. 2004. *Stroitelnyye materialy vizantiyskogo Khersona*. Ekaterinburg: UrGU.

Romanchuk, A. I., Bykov, M. Ya. 1981. Risunki srednevekovykh korabley iz kreposti Kalamita. *Vizantiyskiy vremennik*, 42, s. 143-146.

Romanchuk, A. I., Sazanov, A. V., Sedikova, L. V., 1995. *Amfory iz kompleksov vizantiyskogo Khersona*. Ekaterinburg: UrGU.

Ryzhov, S. G. 2001. Srednevekovyye zhilyye kvartaly X—XIII vv. v severnom rayone Khersonesa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 8, s. 290-311.

Ryzhova, L. A. 1982. Goncharnaya pech VIII—IX vv. vblizi Khersonesa (v rayone Radiogorki). *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 19, s. 149-156.

Sazanov, A. V. 2000. Bazilika 1987 g. i nekotoryye problemy interpretatsii pamyatnikov khristianskogo Khersonesa. *Prichernomorye v sredniye veka*, 4, s. 276-316.

Shreg, R. 2009. K voprosu izucheniya osvoyeniya okrugi Mangupa i Eski-Kermena v epokhu Velikogo pereseleniya narodov i sredniye veka s tochki zreniya arkheologii poseleniya i okruzhayushchey sredy. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 15, s. 174-195.

Simonova, T. I. 1980. Metki na cherepitse krovli doma XIII—XIV vv. *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 17, s. 104-120.

Talis, D. L. 1968. Cherepitsy s metkami iz raskopok Baklinskogo gorodishcha. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 184-195.

Yakobson, A. L. 1950. *Srednevekovyy Khersones (XII—XIV vv.)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 17.

Yakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoye proizvodstvo srednevekovoy Tavriki*. Moskva: AN SSSR.

Yashayeva, T. Yu. 2006. Pozdnevizantiyskaya peshchernaya lavra Khersona. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 12, s. 312-360.

D. A. Moisieiev

THE BUILDING CERAMIC FROM THE EXCAVATIONS OF THE «CAVE TOWN» ESKI-KERMEN IN 1936—1937: THE CATALOGUE OF FINDS FROM THE FOUNDS OF THE BAKHCHYSARAI MUSEUM-PRESERVE

The article is about republication of the complex of the building ceramics from the excavations of the «cave town» Eski-Kermen. At the first time this complex was published in 1941 by N. I. Repnikov, who was the author of the excavations, and in the 1950 and 1979 by A. L. Yakobson. This researcher made the complex of roof tiles an important part of his medieval building ceramics investigation. The central peculiarity of these works was a special attention for the craft marks on the tiles and ignorance of common forms and ceramic paste of the tegulaes and imbrexes. Such approach led to serious mistakes in the tiles dating. The republication of this complex based on the modern methodology of roof tiles analysis is an important step for correction of these mistakes and for mainstreaming of its scientific significance. As a result roof tiles from the excavation of the Eski-Kermen were listed by the morphological and technological features and drawn with the accuracy. Instead of small-scale pictures of craft marks without the tegula background as in previous works, this publication presents pictures in scale 1 : 4, where the smallest details of the production were represented in full-size.

This methodology showed its positive results in the work with the building ceramics from Eski-Kermen. There are three main branches of these results. At first, the work with the roof tiles from excavation of the Eski-Kermen in 1936—1937 showed mistakes in the pictures of the craft marks in the A. L. Yakobson works. One of the craft mark with the complex design was separated into the two parts, which were dated differently. At-second, some craft marks, which were absent in N. I. Repnikov and A. L. Yakobson works, were published for the first time. The craft mark with the ship and fantastic beast is the most significant of it. At-third, the tegulaes from the N. I. Repnikov excavations were dated according to the technological and morphological classification and by the findings some analogies from modern excavations. The chronology of tiles proposed in this work is demonstrated that the excavations on the Eski-Kermen in the 1936—1937 discovered stratigraphy contexts of the four periods: IX—X c., X — first half of the XIII c., the second half of the XIII c. and XIV c., which weren't described by N. I. Repnikov.

Keywords: Crimea, medieval time, Eski-Kermen, N. I. Repnikov, building ceramic, tegulae, handicraft mark.

Одержано 13.05.2018

МОІСЄЄВ Дмитро Анатолійович, незалежний дослідник, *ohota_d@ukr.net*.

MOISIEIEV Dmytro Anatolijovich, independent researcher, *ohota_d@ukr.net*.

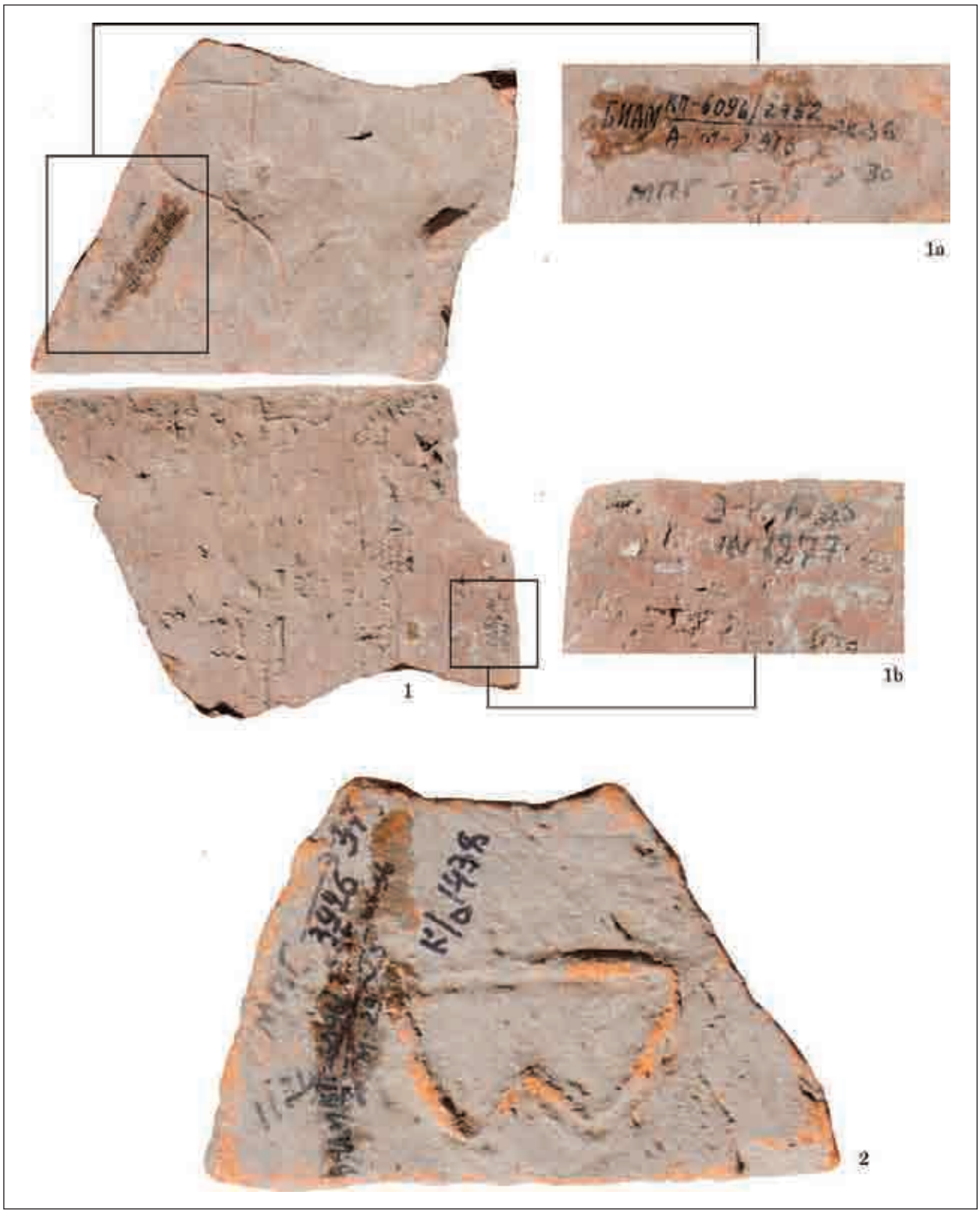

Рис. 1. Черепица из из раскопок Эски-Кермена в 1936 г., коллекция КП-6096, музейные и полевые шифры: 1 — черепица с полевым (1b) и музейными шифрами МПГ и БИКЗ (1a); 2 — черепица с неверно перешифрованным номером (по описанию правильный номер присвоен БИКЗ)

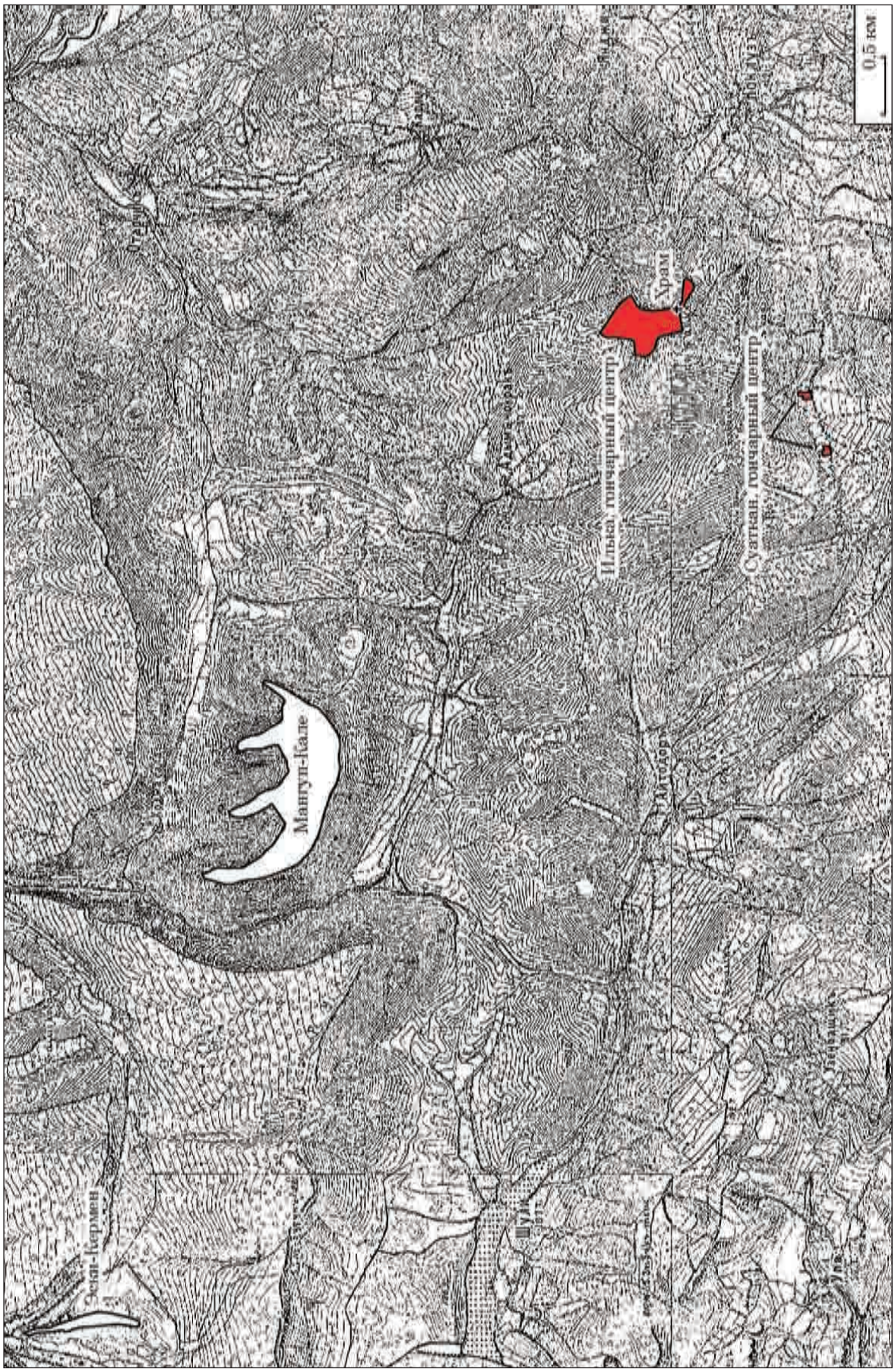

Рис. 2. Топографическая карта окрестностей «пещерного города» Эски-Кермен (на основе карты 1896 г.)

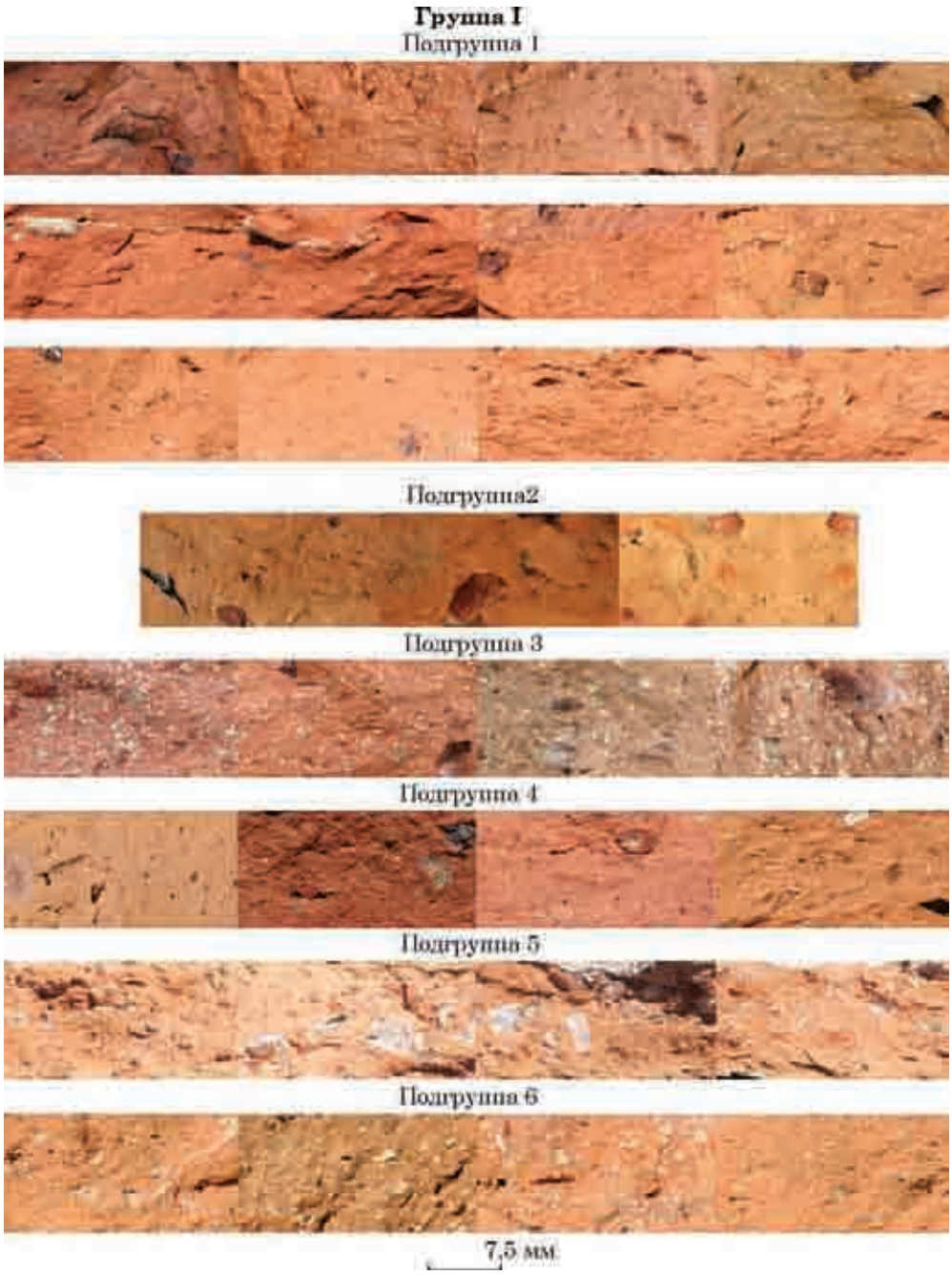

Рис. 3. Керамиды Юго-Западного Крыма, разрезы обожженного черепка; группа I, подгруппы 1—6

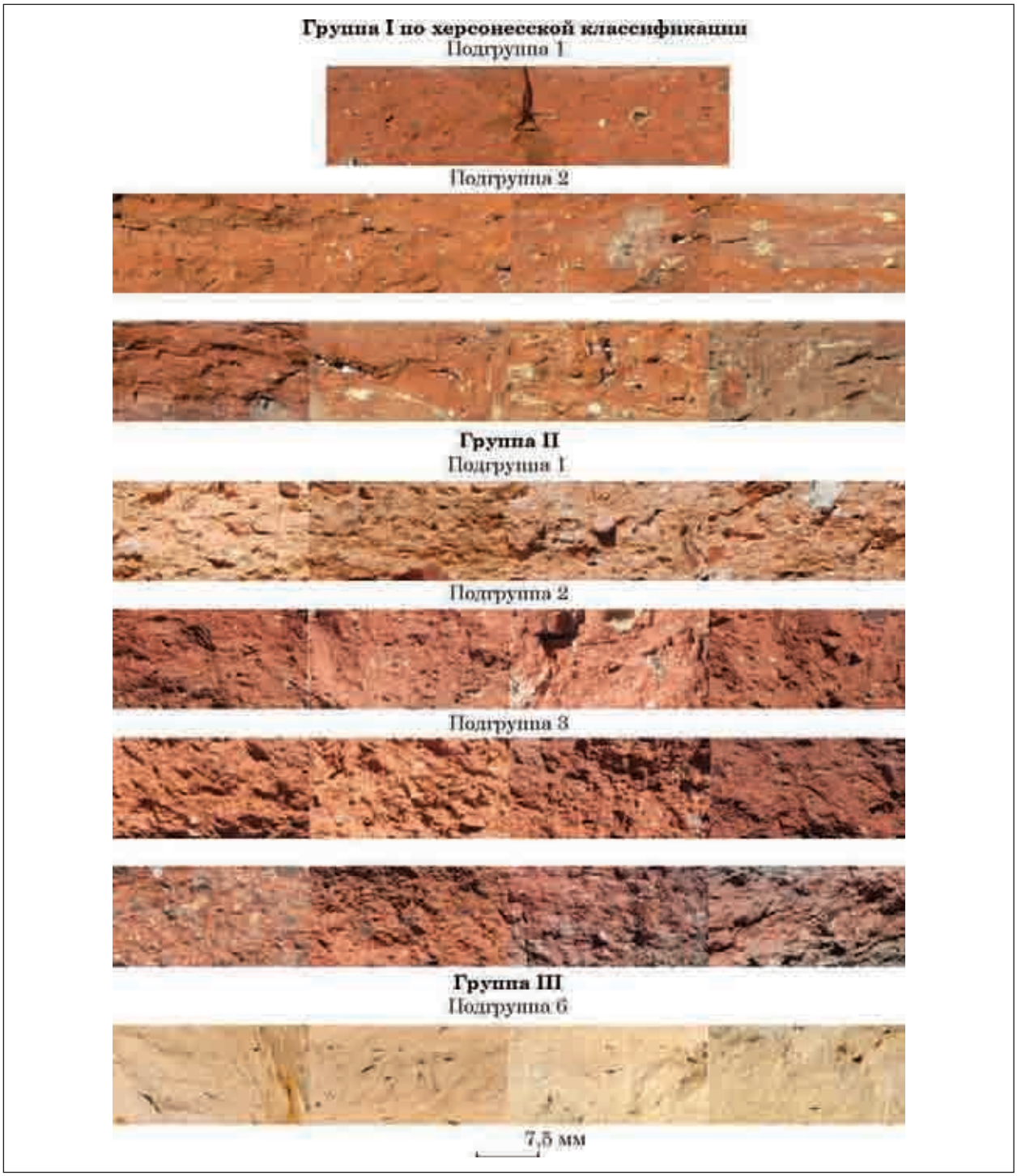

Рис. 4. Керамиды Юго-Западного Крыма, разрезы обожженного черепка; группа I по херсонесской классификации, подгруппы 1—2; группа II, подгруппы 1—3; группа III, подгруппа 6

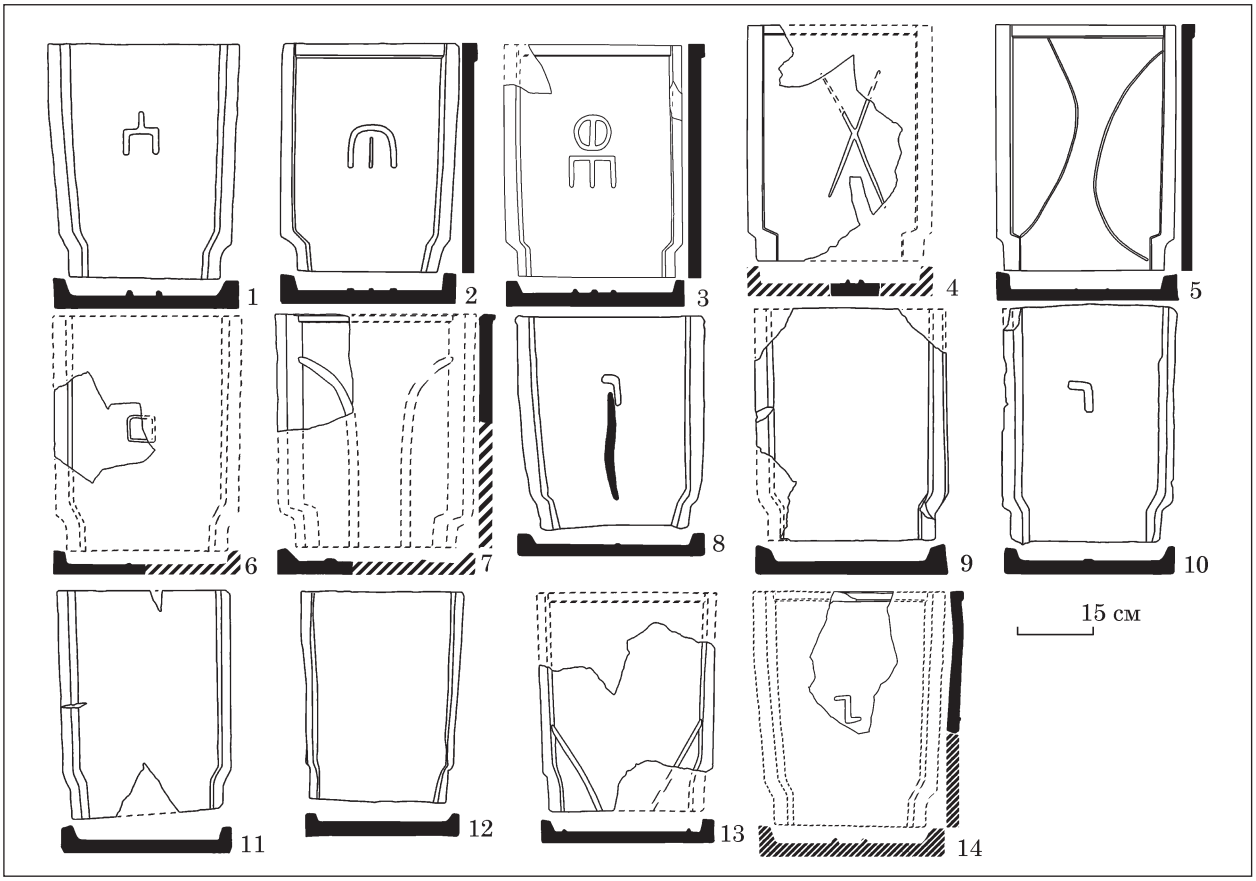

Рис. 5. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 1; варианты 1—14

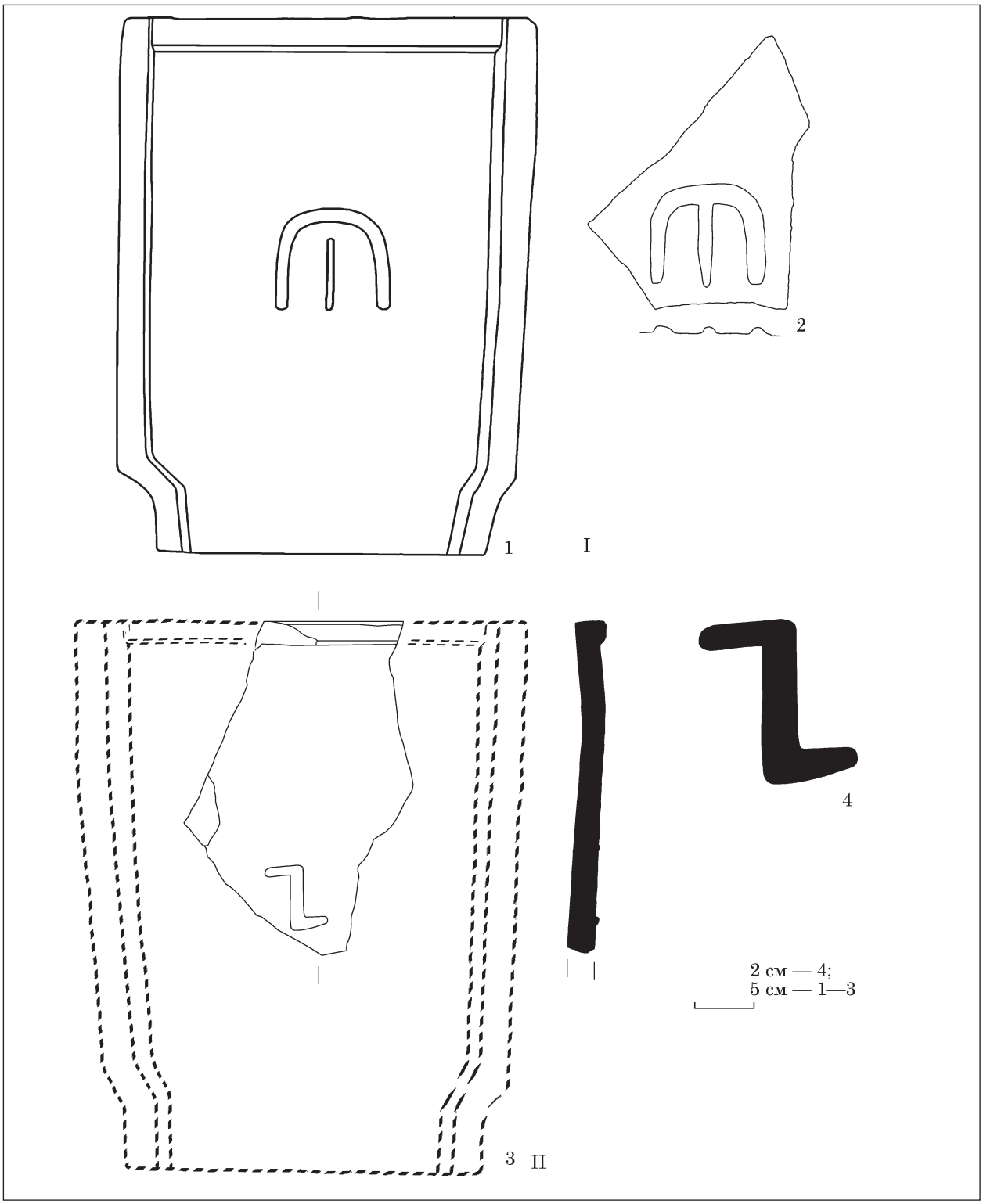

Рис. 6. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 1, вариант 1: *вариант I/1/1*: 1 — реконструкция вида керамиды; 2, 3 — ремесленные метки; 4 — сечение бокового борта; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — п. о. 829, Э-К-36; 6 — МПГ 3852, Э-К-36, к. о. 1463

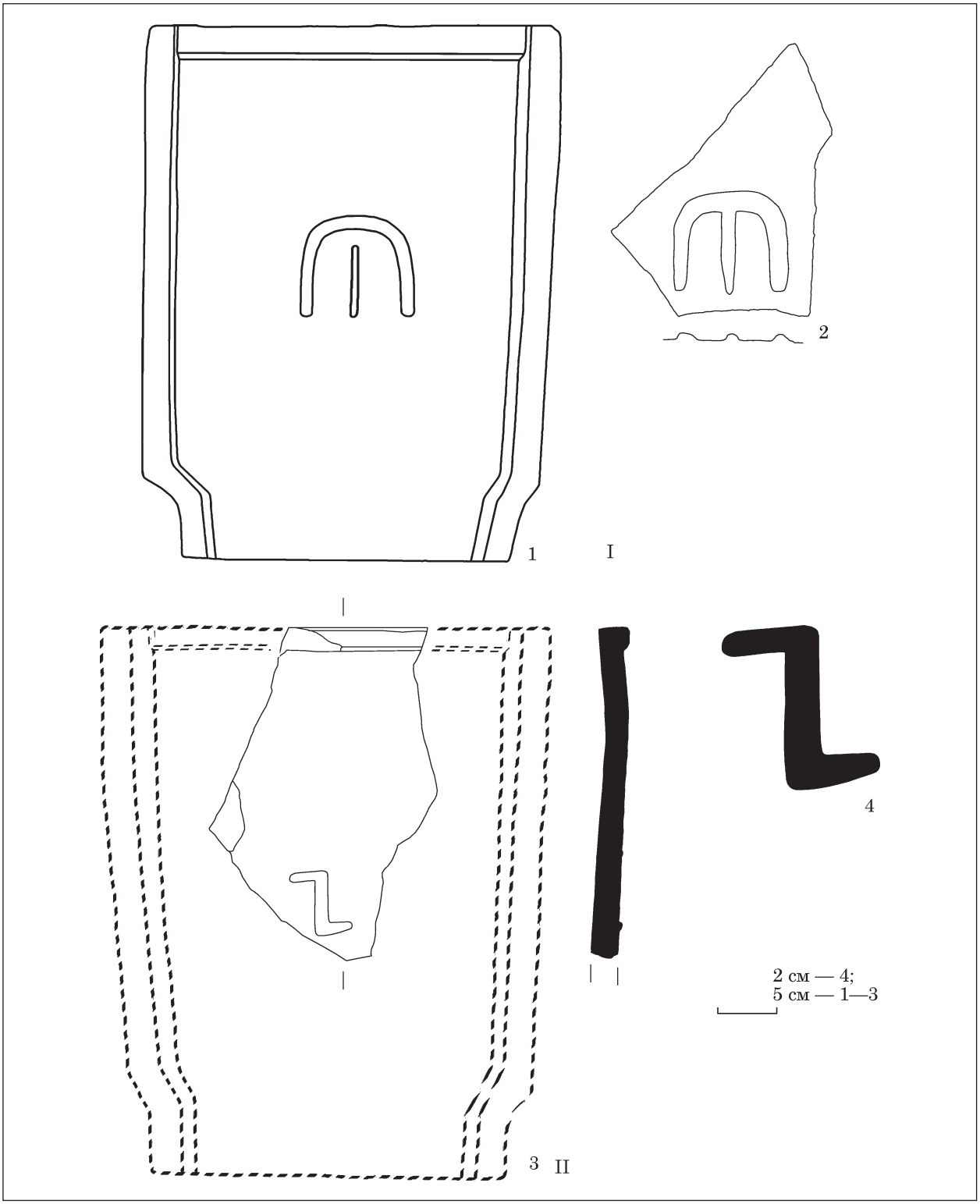

Рис. 7. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 1: I — *вариант 2*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/1/2; 2 — изделия из фондов БИКЗ: 6114-1379/а-м-4432 Э-К-37 МПГ 3227; II — *вариант 14*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/1/14, МПГ 3854 к. о. 1993; 4 — ремесленная метка варианта I/1/14

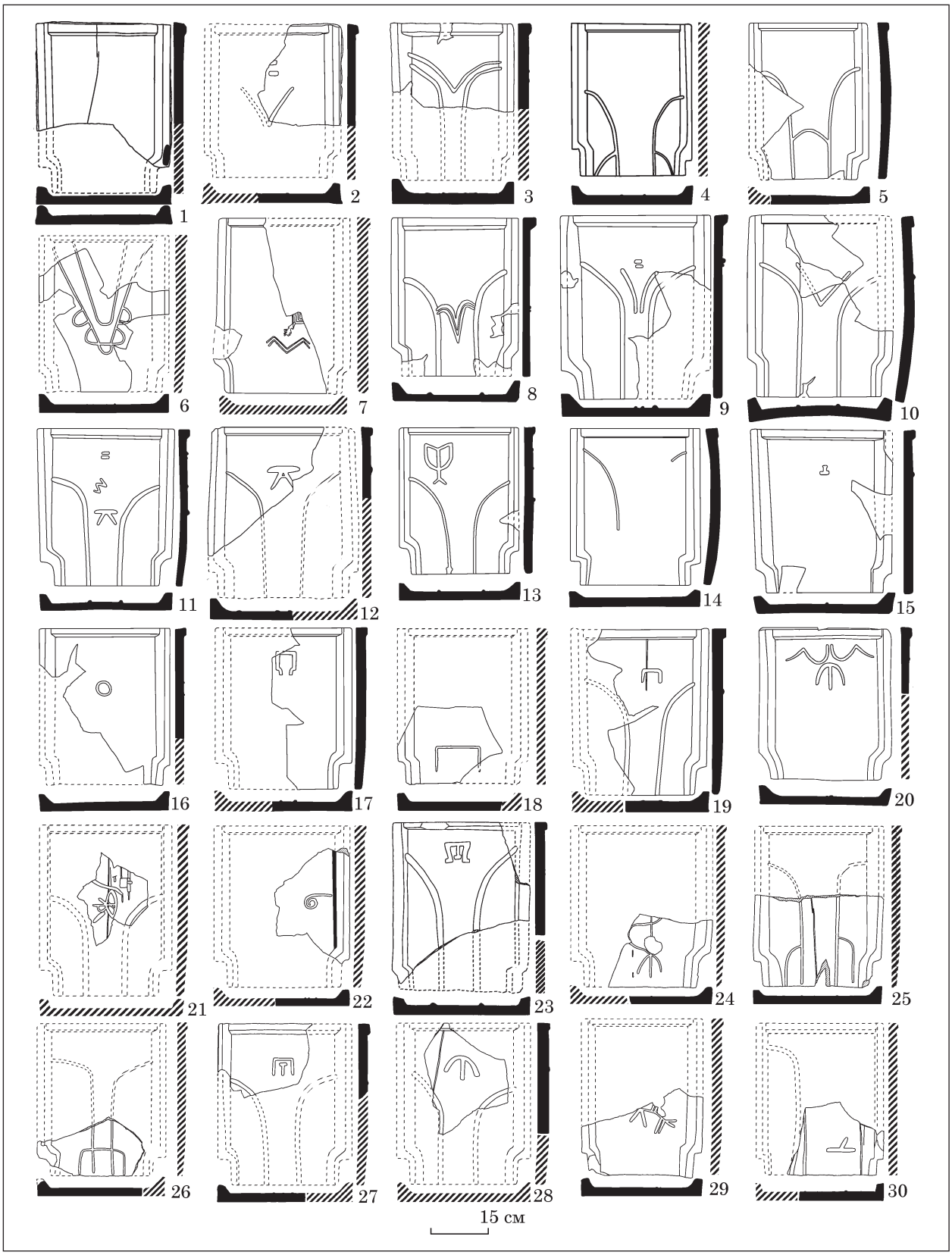

Рис. 8. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3, варианты 1—30

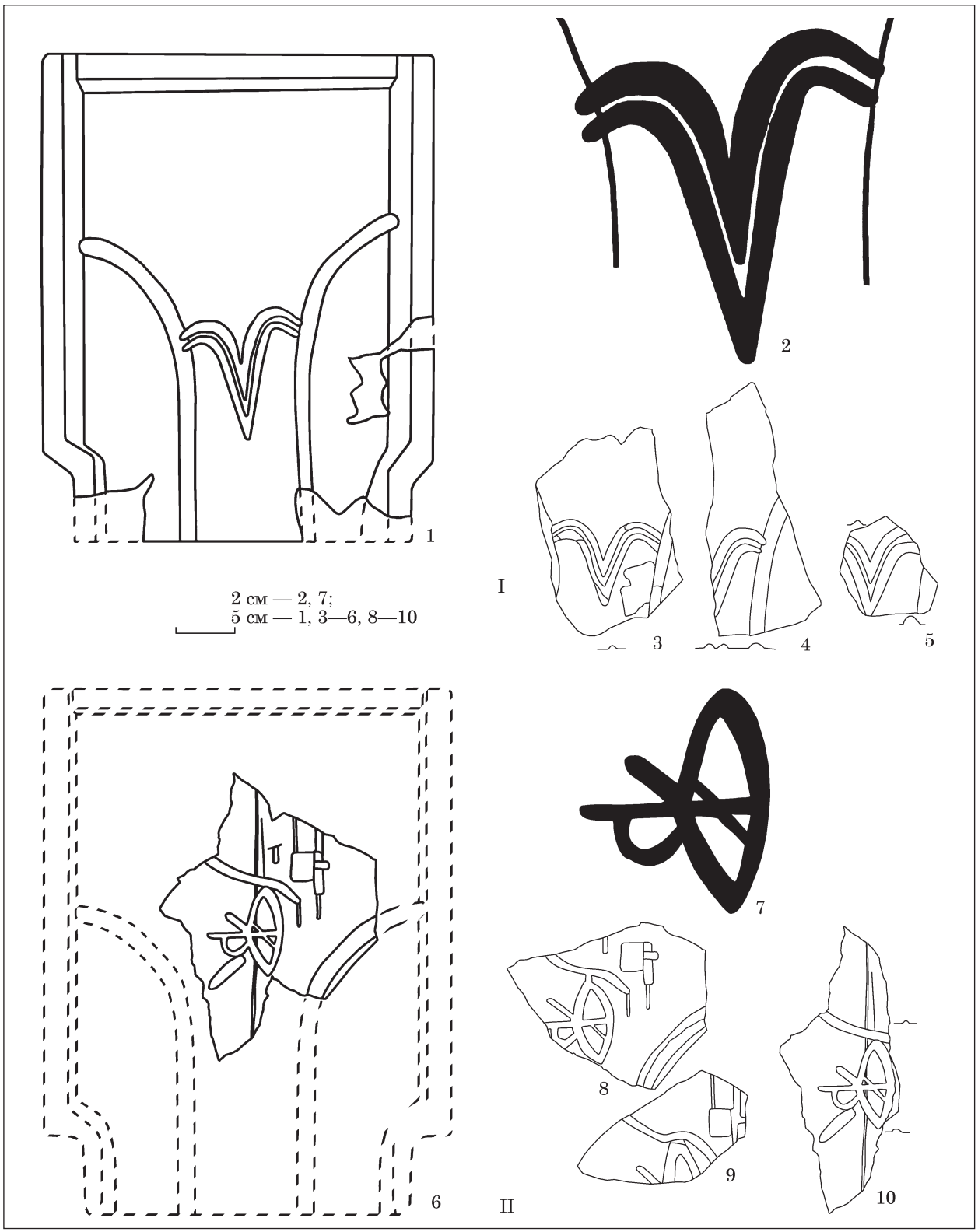

Рис. 9. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3: I — *вариант 8*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/8; 2 — ремесленная метка варианта I/3/8; изделия из фондов БИКЗ: 3 — 6096—2651 а-1м-2815 Э-К-36; 4 — 6096—2701 а-1м-2965 Э-К-36; 5 — 6096—2748 а-1м-2922 Э-К-36; II — *вариант 21*: 6 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/21; 7 — ремесленная метка варианта I/3/21; изделия из фондов БИКЗ: 8 — МПГ 3926 Э-К-57 к. о. 2137; 9 — 6096-2696 а-1м-2 60 Э-К-36 к. о. 2606; 6096—8720/а-1м-2887 Э-К-36 МПГ 3848 Э-К-36

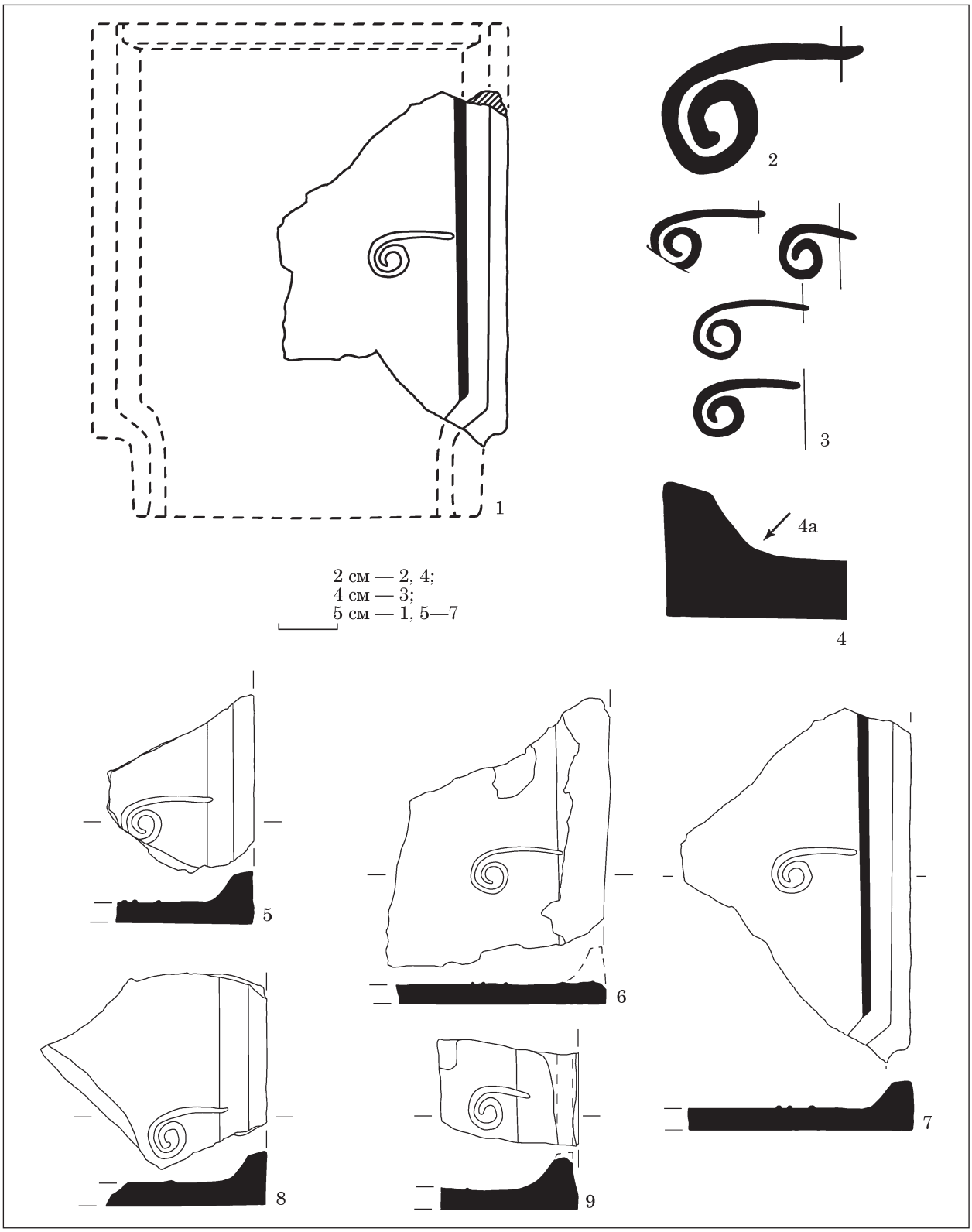

Рис. 10. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3, вариант 22: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/22; 2 — ремесленная метка варианта I/3/22; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/3/22; 4 — сечение бокового борта I/3/22; изделия из фондов БИКЭ: 5 — 6096—2700/а-1м-2864 Э-К-36 МПГ 3853 Э-К-36; 6 — 6096—2766/а-1м-2930 МПГ 3890 Э-К-36; 7 — МПГ 3864 Э-К-37 к. о. 2049; 8 — 6096-2773/а-м-2937 Э-К-36; 9 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2025

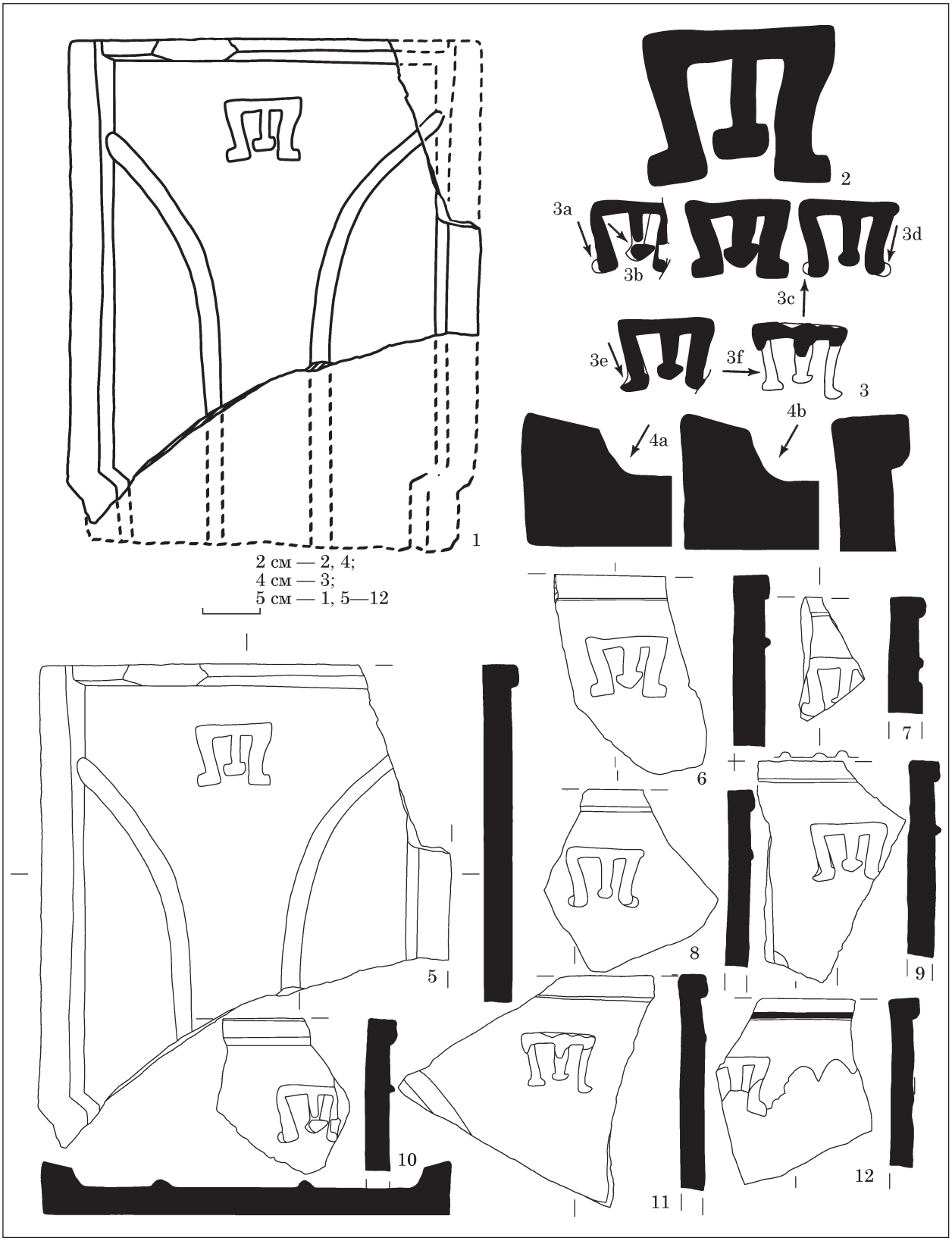

Рис. 11. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3, вариант 23: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/23; 2 — ремесленная метка варианта I/3/23; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/3/23; 4 — сечение бокового борта I/3/23; изделия из фондов БИКЗ: 5 — 3344-33/а-м-2988 Э-К-36; 6 — МПГ 3840 Э-К-37 к. о. 2000; 7 — МПГ 3842 к. о. 1439 Э-К-36 Э-К-4 п. о. 510; 8 — МПГ 3840 Э-К-37 к. о. 2000; 9 — МПГ 3880 Э-К-37 Э-К-4 5—37; 10 — 6114-2044 МПГ 3928 Э-К-37; 11 — МПГ 3928 Э-К-37 Э-К-IV825; 12 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2118

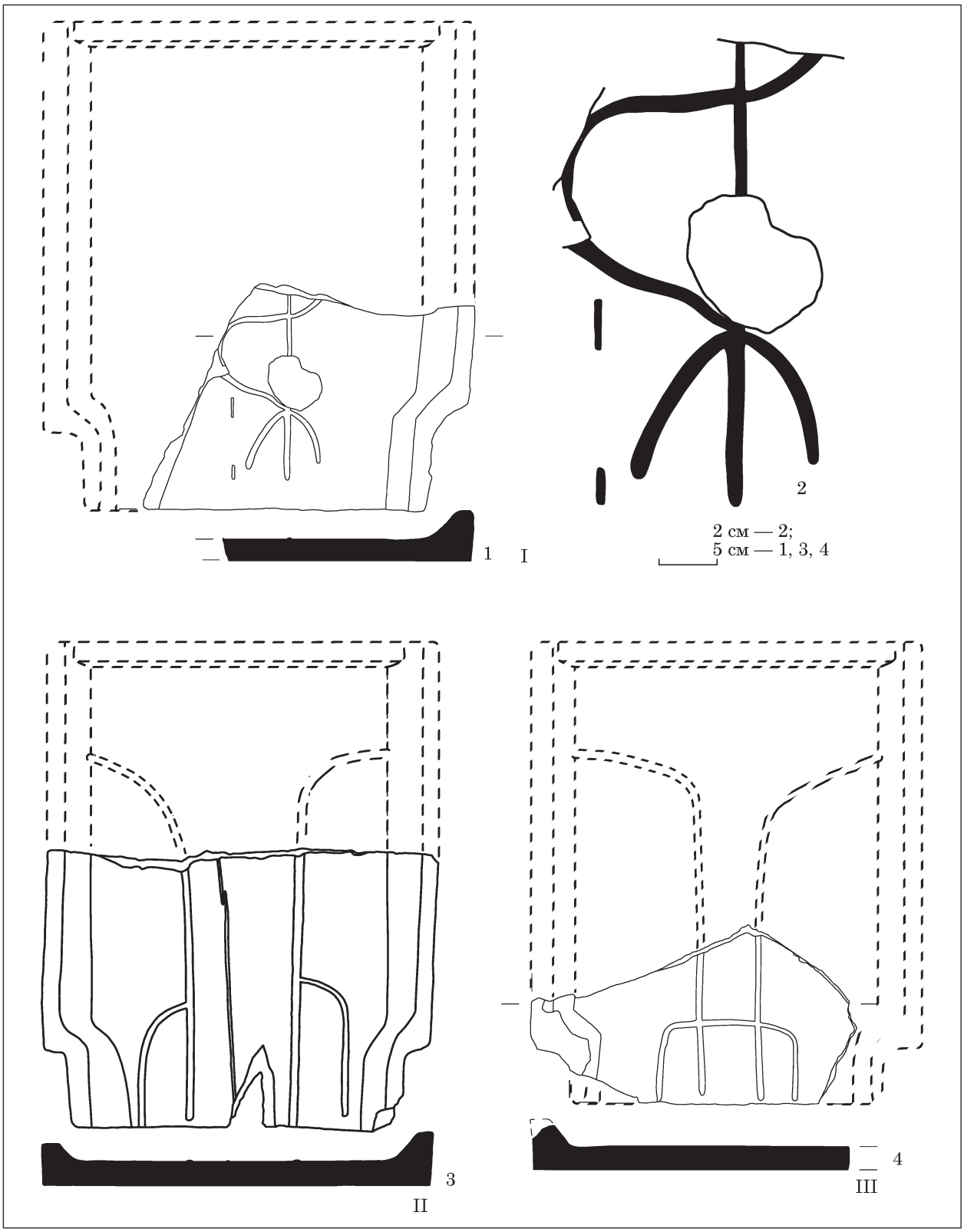

Рис. 12. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3: I — *вариант 24*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/24 (6096-2752/а-1м-2916 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/3/24; II — *вариант 25*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/27 (6096-2764/а-1м-2928 Э-К-36); III — *вариант 26*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/26 (6096-2762/а-1м-2926 Э-К-36)

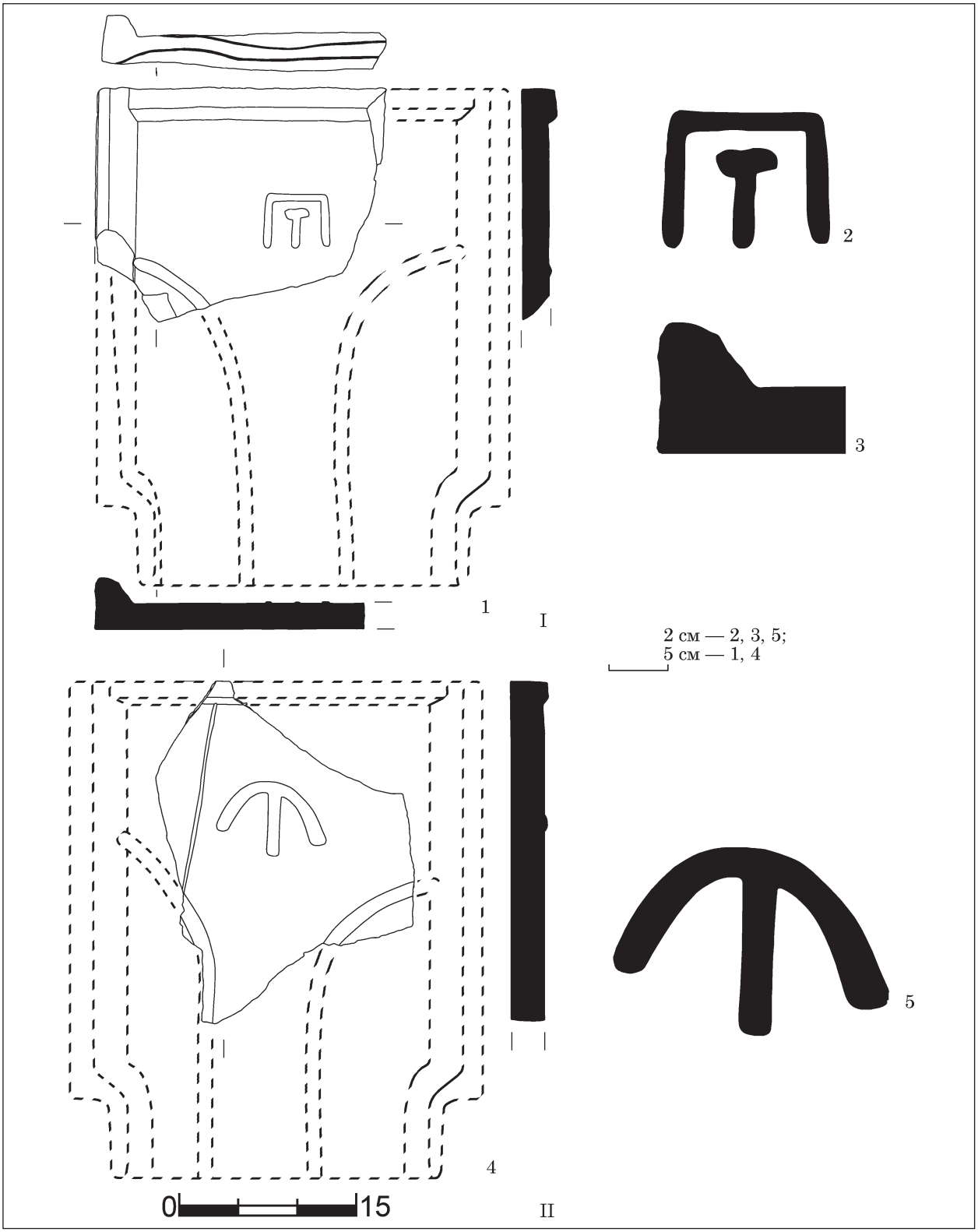

Рис. 13. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3: I — *вариант 27*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/27 (6096-2753/а-1м-2917 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/3/27; 3 — сечение бокового борта I/3/27. II — *вариант 28*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/28 (6096-2714/а-м-2878 Э-К-36); 5 — ремесленная метка варианта I/3/28

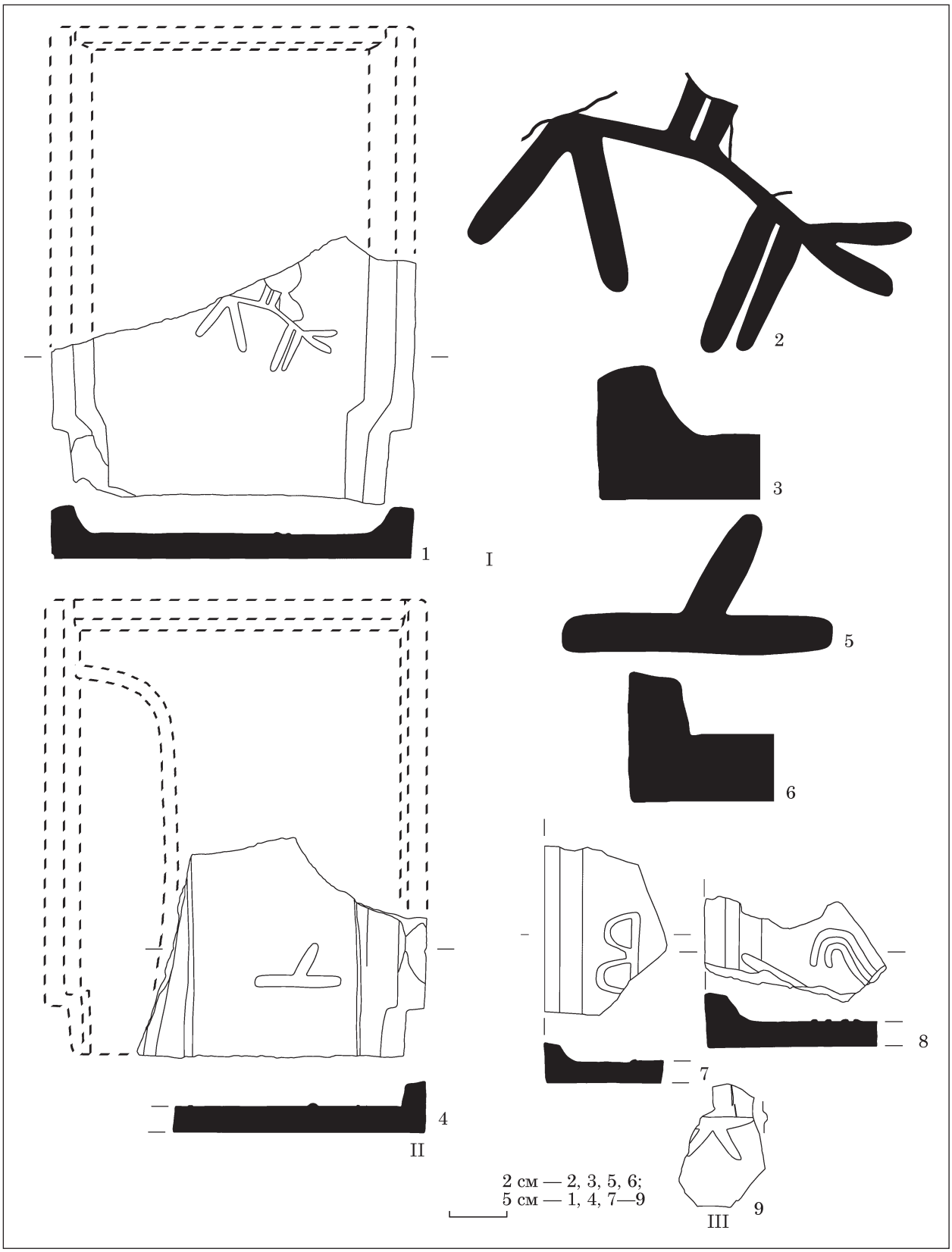

Рис. 14. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 3: I — *вариант 29*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/29 (6096-2780/а-1м-2944 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/3/29; 3 — сечение бокового борта I/3/29; II — *вариант 30*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/3/30 (МПГ 3856 Э-К-37 к. о. 2026); 5 — ремесленная метка варианта I/3/30; 6 — сечение бокового борта I/3/30; III — керамиды без определения варианта, изделия из фондов БИКЗ: 7 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2053; 8 — 6096-2672/а-1м-2836 Э-К-36; 9 — 6096-2767/а-1м-2931 Э-К-37 к. о. 680

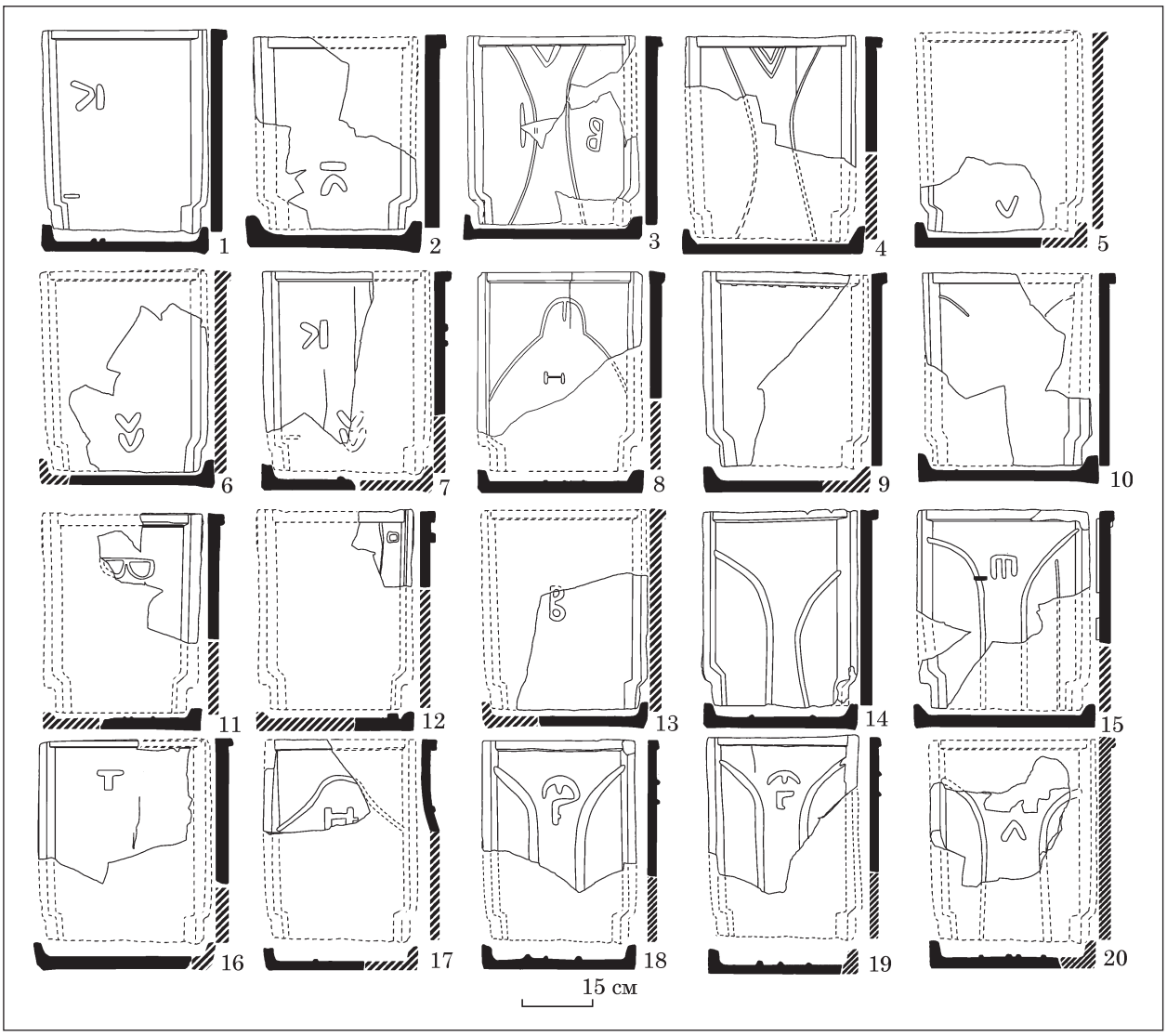

Рис. 15. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4, варианты 1—20

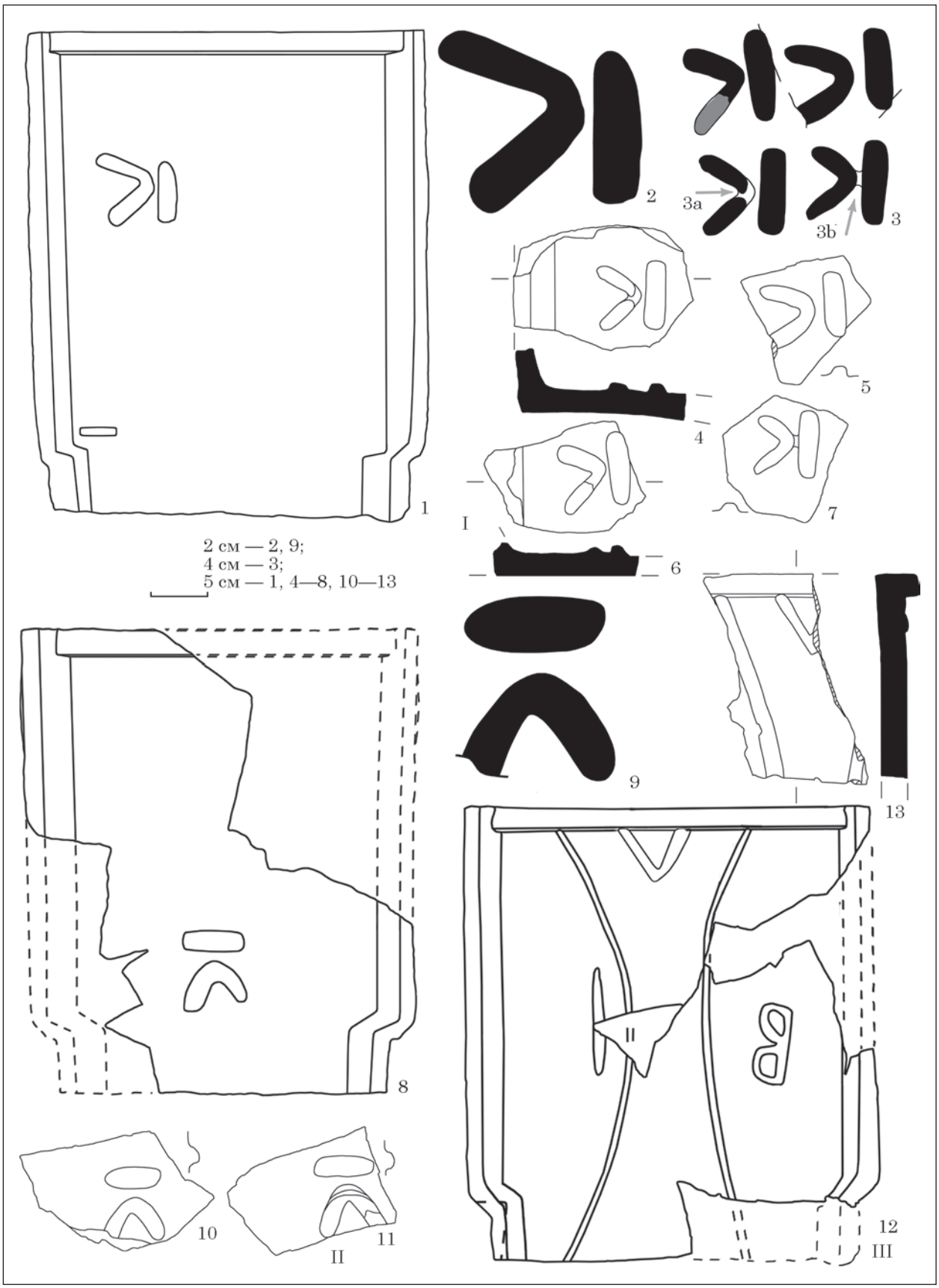

Рис. 16. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4: I — *вариант 1*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/1; 2 — ремесленная метка варианта I/4/1; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/4/1; изделия из фондов БИКЗ: 4 — 6096—2726/а-1м-2890 Э-К-36 п. о. 645; 5 — 6096-2697/а-1м-2864 Э-К-36 п. о. 812; 6 — 6096-2679/а-1м-2843 Э-К-36 п. о. 391; 7 — МПГ 3926 Э-К-37 п. о. 86; II — *вариант 2*: 8 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/2; 9 — ремесленная метка варианта I/4/2; изделия из фондов БИКЗ: 10 — 6096-2682/а-1м-2846 Э-К-36 п. о. 391; 11 — Э-К-36 391 6096-2682/а-1м-2846; III — *вариант 3*: 12 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/3; 13 — изделия из фондов БИКЗ: 3344-31/а-м-2986 Э-К-37

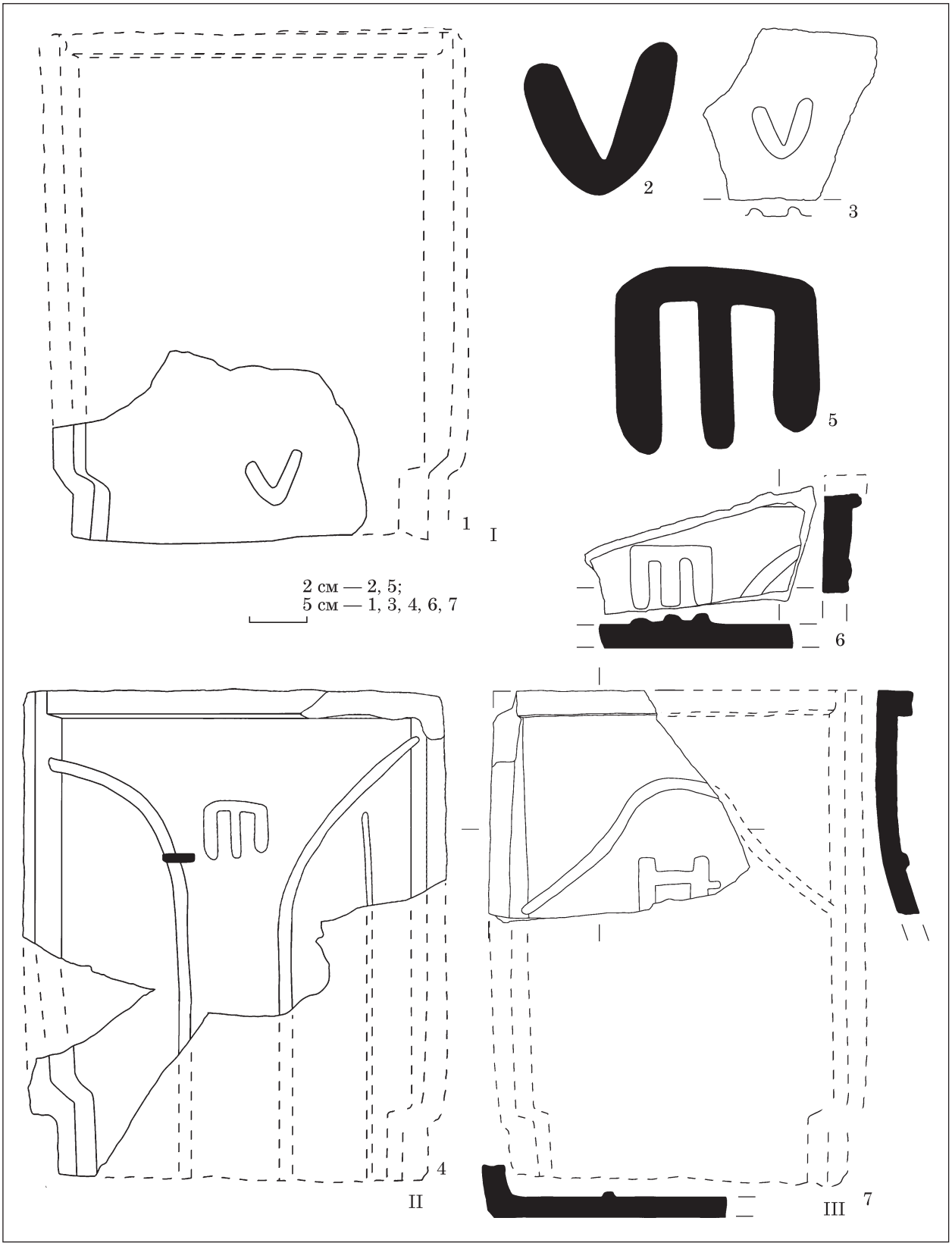

Рис. 17. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4: I — *вариант 5*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/5; 2 — ремесленная метка варианта I/4/5; 3 — изделия из фондов БИКЗ: МПГ 3928 к. о. 2039 Э-К-37 226; II — *вариант 15*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/15; 5 — ремесленная метка варианта I/4/15; 6 — изделия из фондов БИКЗ: Э-К-36 6096-2681/а-1м-2845 Э-К-36; III — *вариант 17*: 7 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/17 (6096-2768/а-1м-2062 Э-К-36)

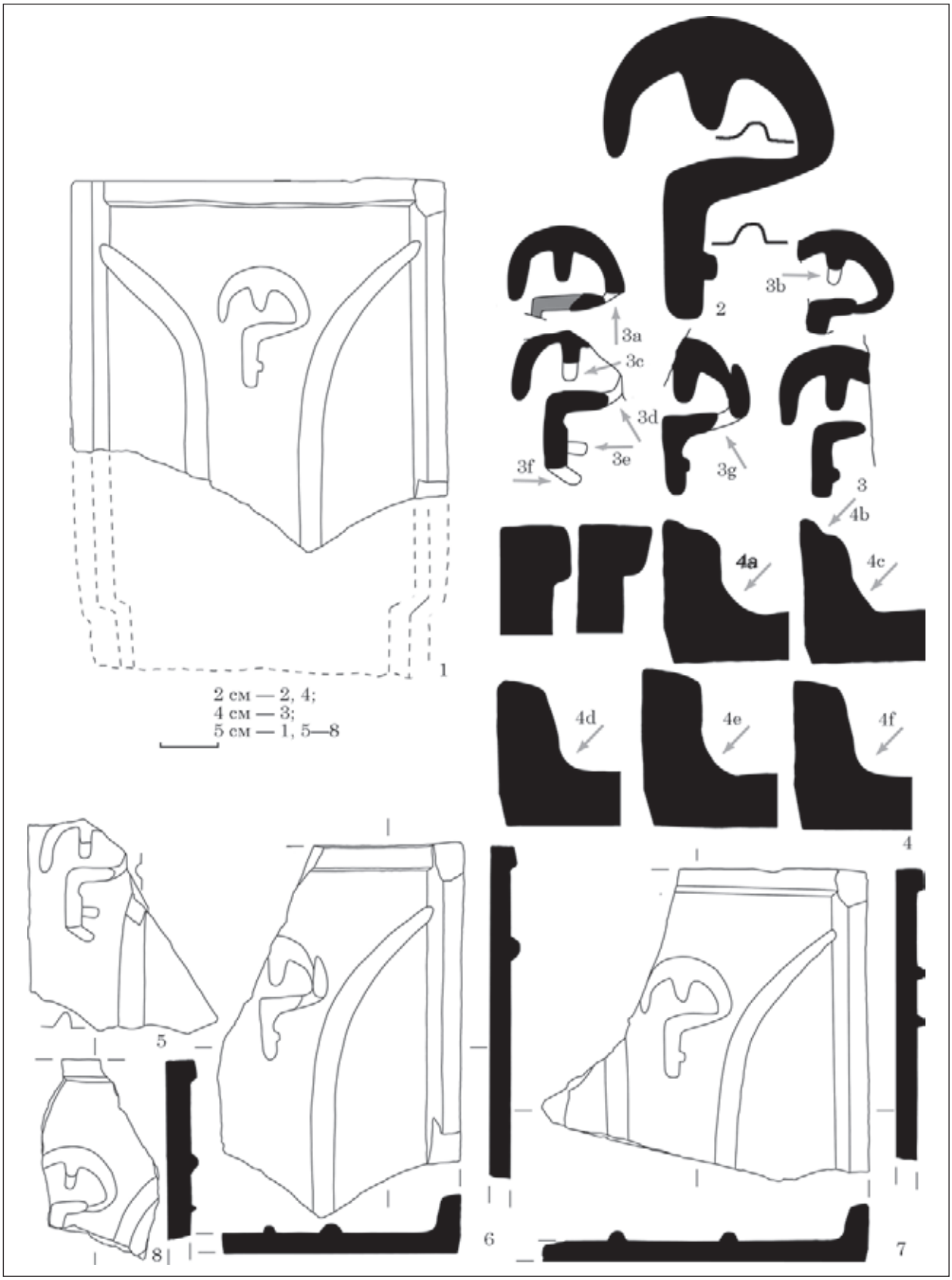

Рис. 18. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4, вариант 18: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/18; 2 — ремесленная метка варианта I/4/18; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/4/18; 4 — сечение бокового и верхнего борта варианта I/4/18; изделия из фондов БИКЗ: 5 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 1448; 6 — 6096-2770/а-м-2934 Э-К-36; 7 — 6096—2770/а-м-2934 Э-К-364 8 — 6096-2669/а-1м-2833 Э-К-36 МПГ 3930 Э-К-36

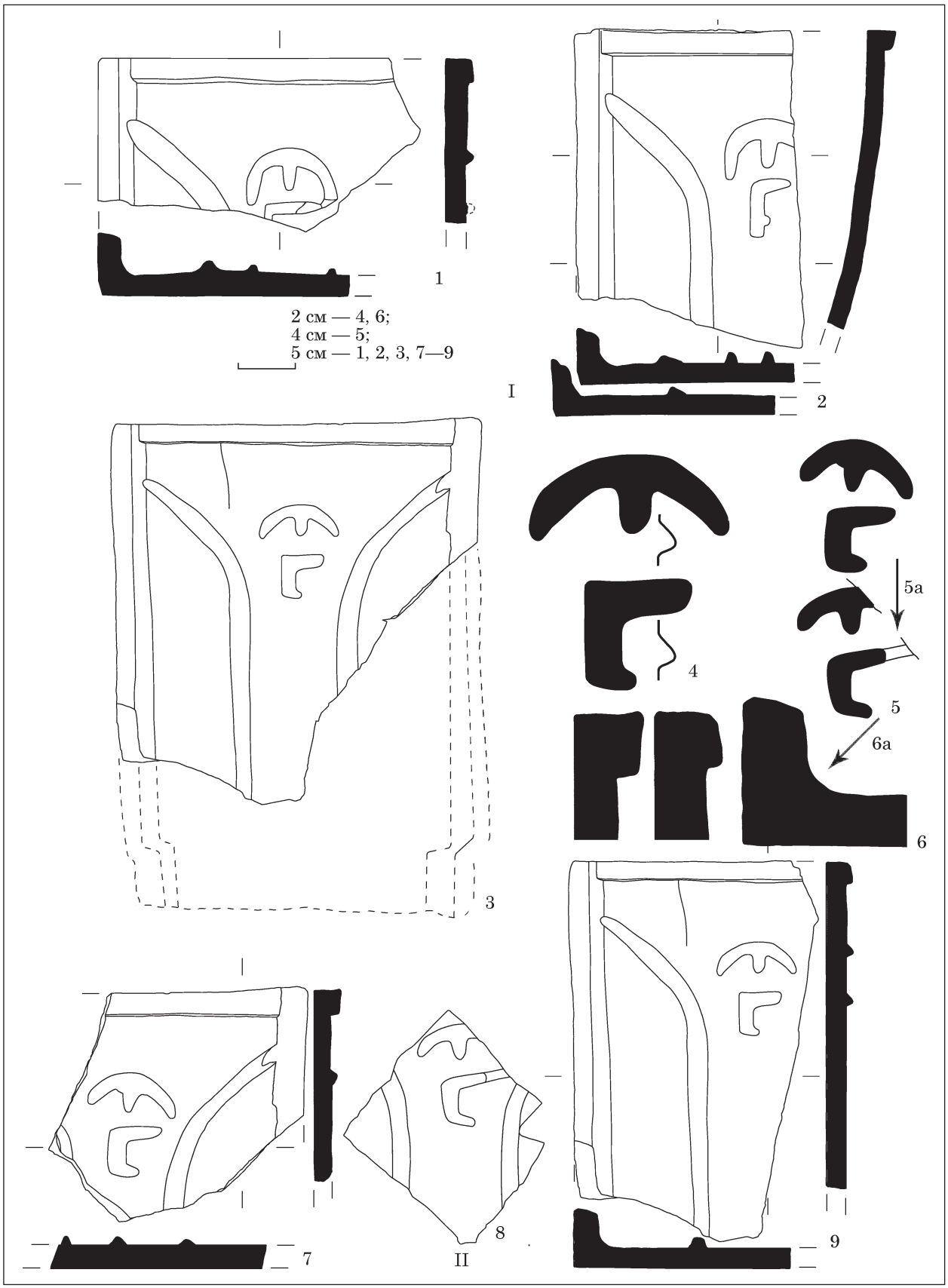

Рис. 19. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4: I — *вариант 18*, изделия из фондов БИКЗ: 1 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 2036; 2 — 6096-2750/а-1м-2914 Э-К-36; II — *вариант 19*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/19; 4 — ремесленная метка варианта I/4/19; 5 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/4/19; 6 — сечение бокового и верхнего борта варианта I/4/19; *изделия из фондов БИКЗ*: 7 — 6096-2706/а-1м-2870 Э-К-36 МПГ 3930 Э-К-36; 8 — 6096-2686/а-1м-2850 Э-К-36; 9 — 6096-2750/а-1м-2914 Э-К-36

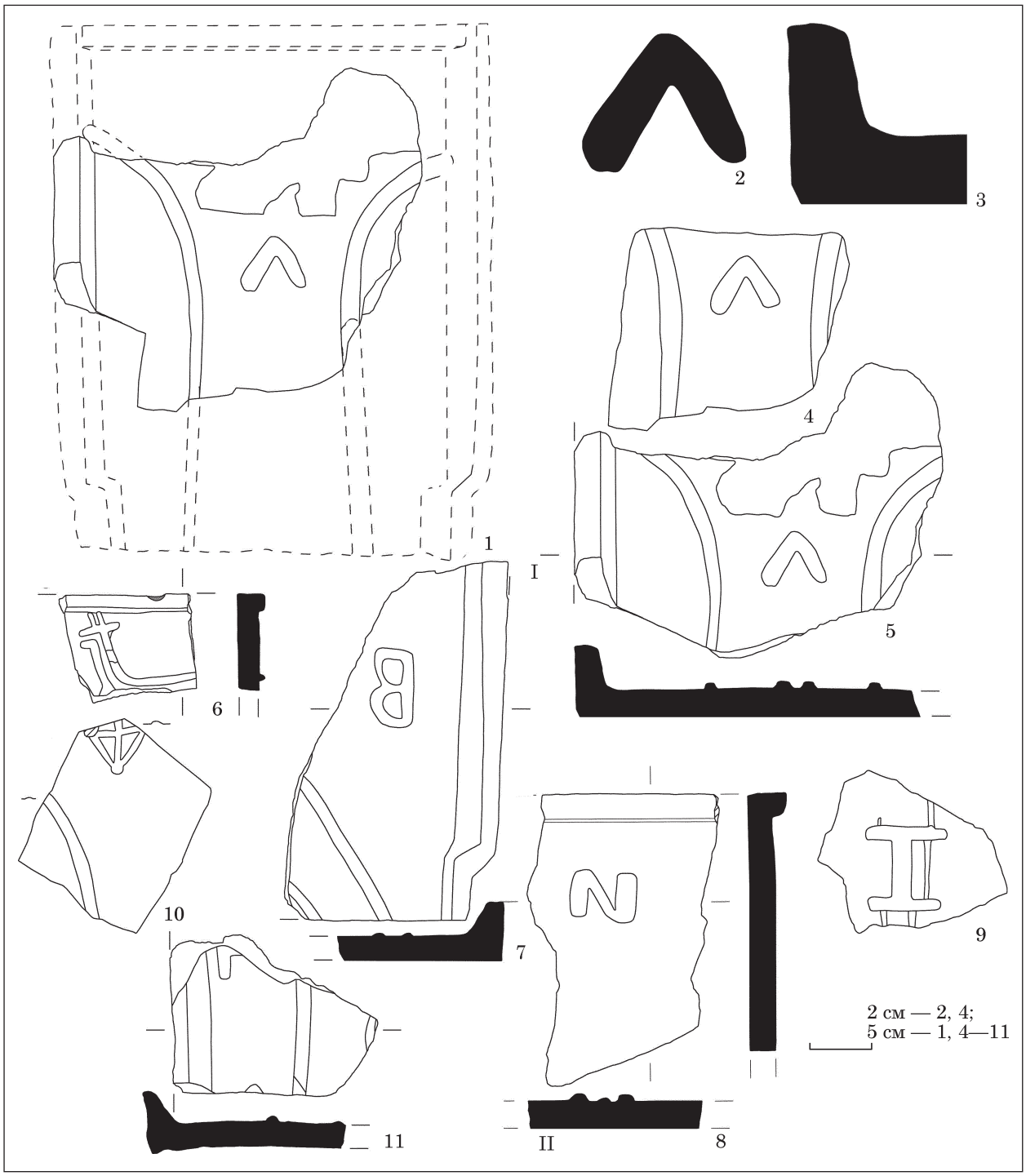

Рис. 20. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 4: I — *вариант 20*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/4/20; 2 — ремесленная метка варианта I/4/20; 3 — сечение бокового борта I/4/20; изделия из фондов БИКЗ: 4 — МПГ 3842 Э-К-37 к. о. 1458; 5 — 6096—2747/а-1м-2916 Э-К-36; II — *керамиды без определения варианта*, изделия из фондов БИКЗ: 6 — 6096-2722/а-1м-2886 Э-К-36; 7 — 6096-2749/а-1м-2913 Э-К-36; 8 — 6096-2687/а-1м-2851 Э-К-36; 9 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 992; 10 — 6096-2717/а-1м-2881 Э-К-36; 11 — МПГ 3855 Э-К-36

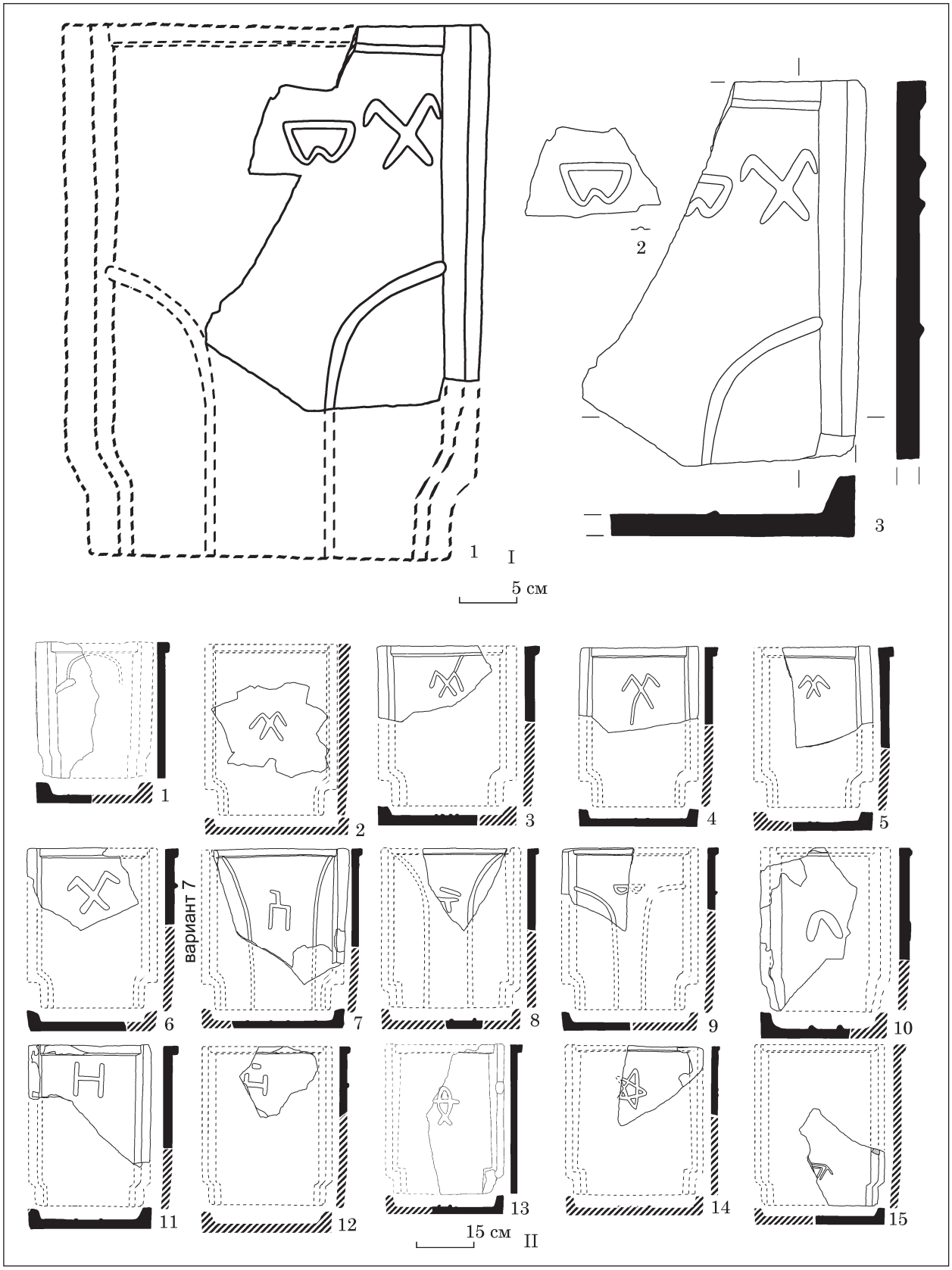

Рис. 21. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг.: I — *группа I*, подгруппа 6, вариант 1: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/6/1; *изделия из фондов БИКЗ*: 2 — 6096-2756/а-1м-2920 Э-К-36; 3 — 6096-2739/а-1м-2993 Э-К-36; II — группа I, подгруппа 5, варианты 1—15

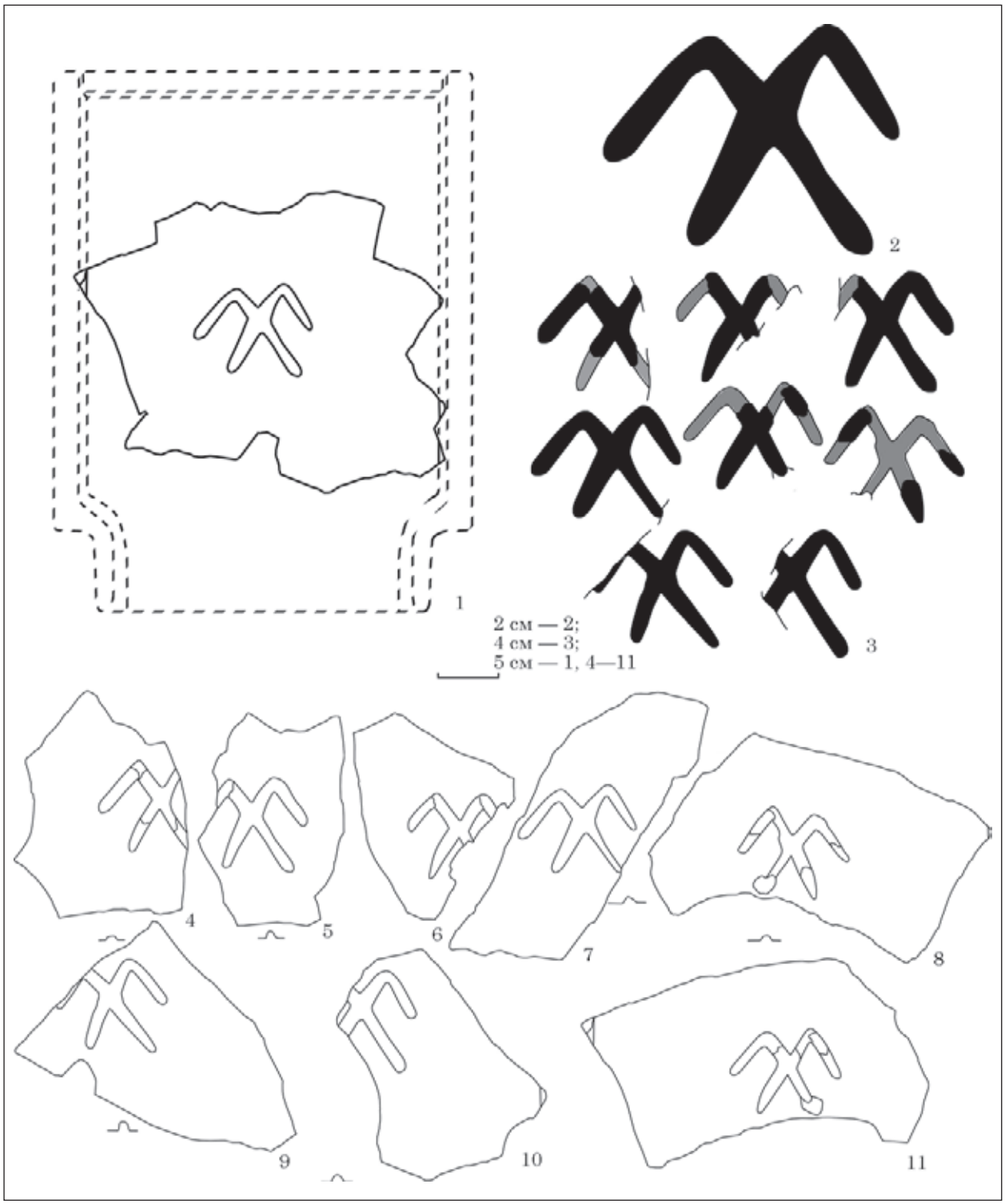

Рис. 22. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5, вариант 2: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/2; 2 — ремесленная метка варианта I/5/2; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/5/2; *изделия из фондов БИКЗ*: 4 — 6096-2675/а-1м-2839 Э-К-36; 5 — 6096-2738/а-м-2902 Э-К-36; 6 — 6096-2676/а-1м-2840 Э-К-36; 7 — 6096-2742/а-1м-2912 Э-К-36; 8 — 6096-2766/а-1м-2924 Э-К-36; 9 — МПГ 3979 Э-К-37 к. о. 2030; 10 — 6096-2690/а-1м-2854 Э-К-36; 11 — 6096-2765/а-1м-2929 Э-К-36

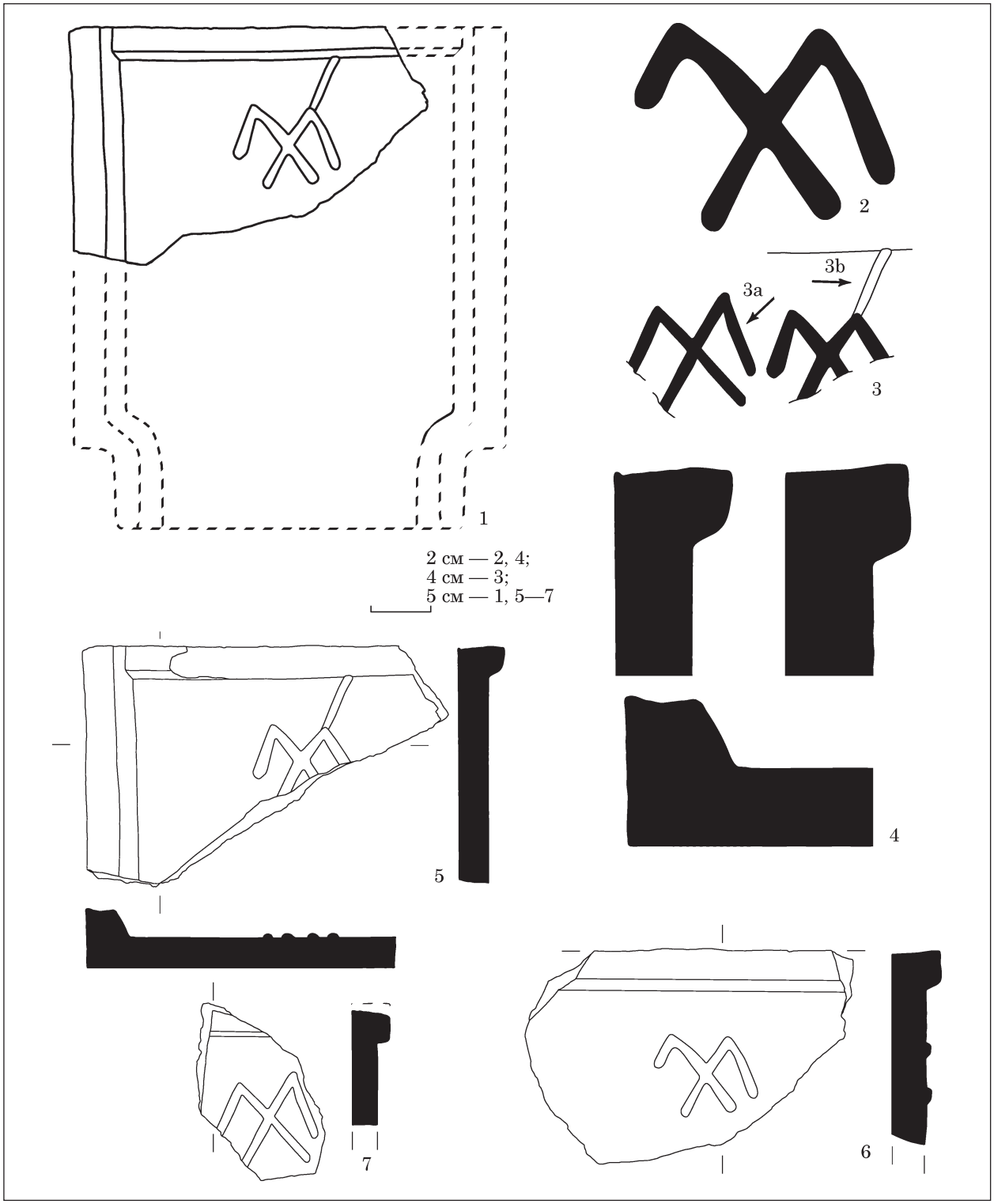

Рис. 23. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5, вариант 3: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/3; 2 — ремесленная метка варианта I/5/3; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта I/5/3; 4 — сечение бокового и верхнего борта варианта I/5/3; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — МПГ 3847 Э-К-36 к. о. 1470; 6 — 6096-2756/а-1м-2920 Э-К-36; 7 — 6096-2680/а-1м-2844 Э-К-36

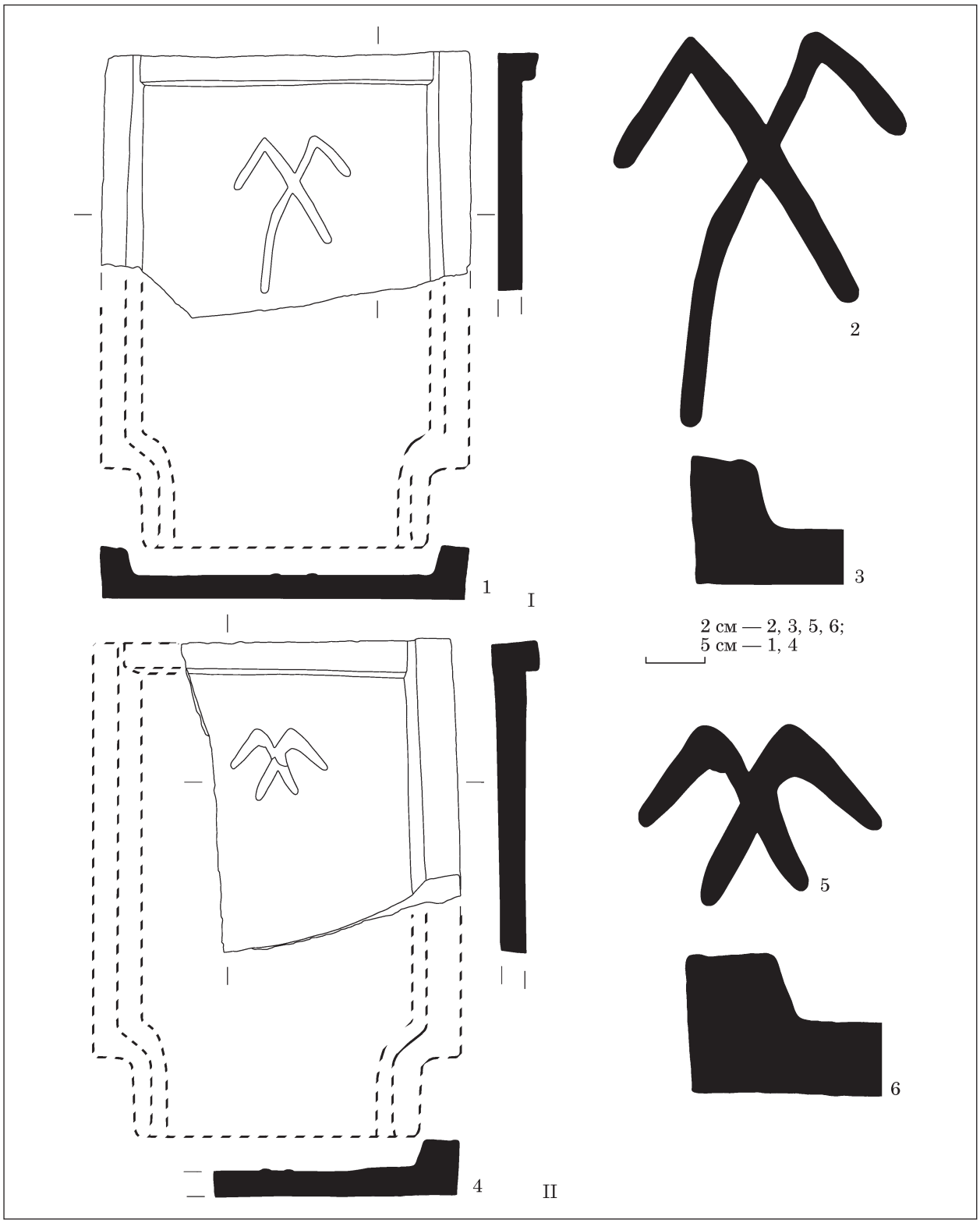

Рис. 24. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5: I — *вариант 4*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/4 (6096-2656/а-1м-2850 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/5/4; 3 — сечение бокового борта I/5/4; II — *вариант 5*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/5 (6096-2757/а-1м-2921 Э-К-36); 5 — ремесленная метка варианта I/5/10; 6 — сечение бокового борта I/5/5

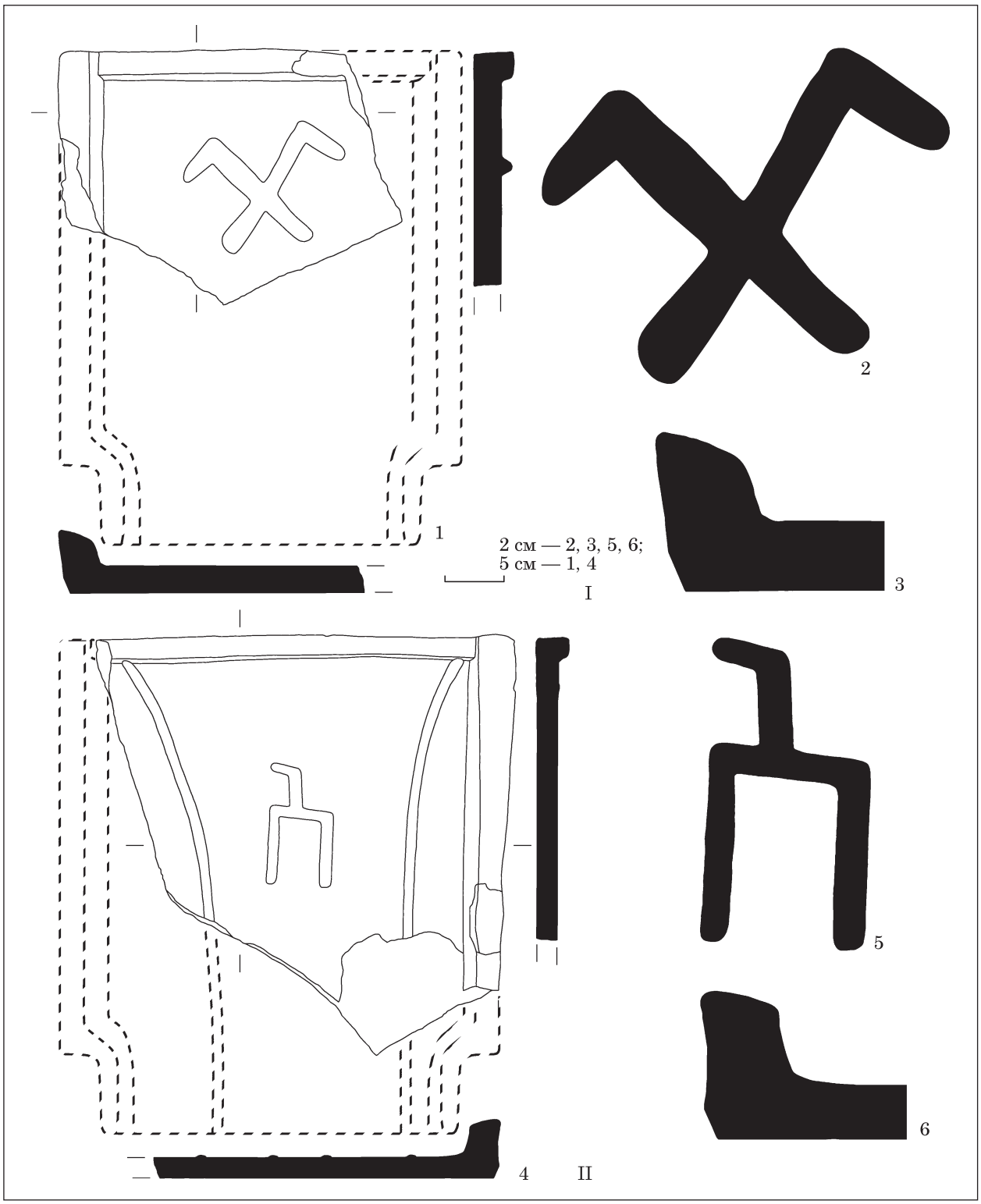

Рис. 25. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5: I — *вариант 6*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/6 (МПГ 3859 Э-К-37 к. о. 2040); 2 — ремесленная метка варианта I/5/6; 3 — сечение бокового борта I/5/6; II — *вариант 7*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/7 (6096—2655/а-1м-2819 МПГ 3871 Э-К-36 к. о. 1178); 5 — ремесленная метка варианта I/5/7; 6 — сечение бокового борта I/5/7

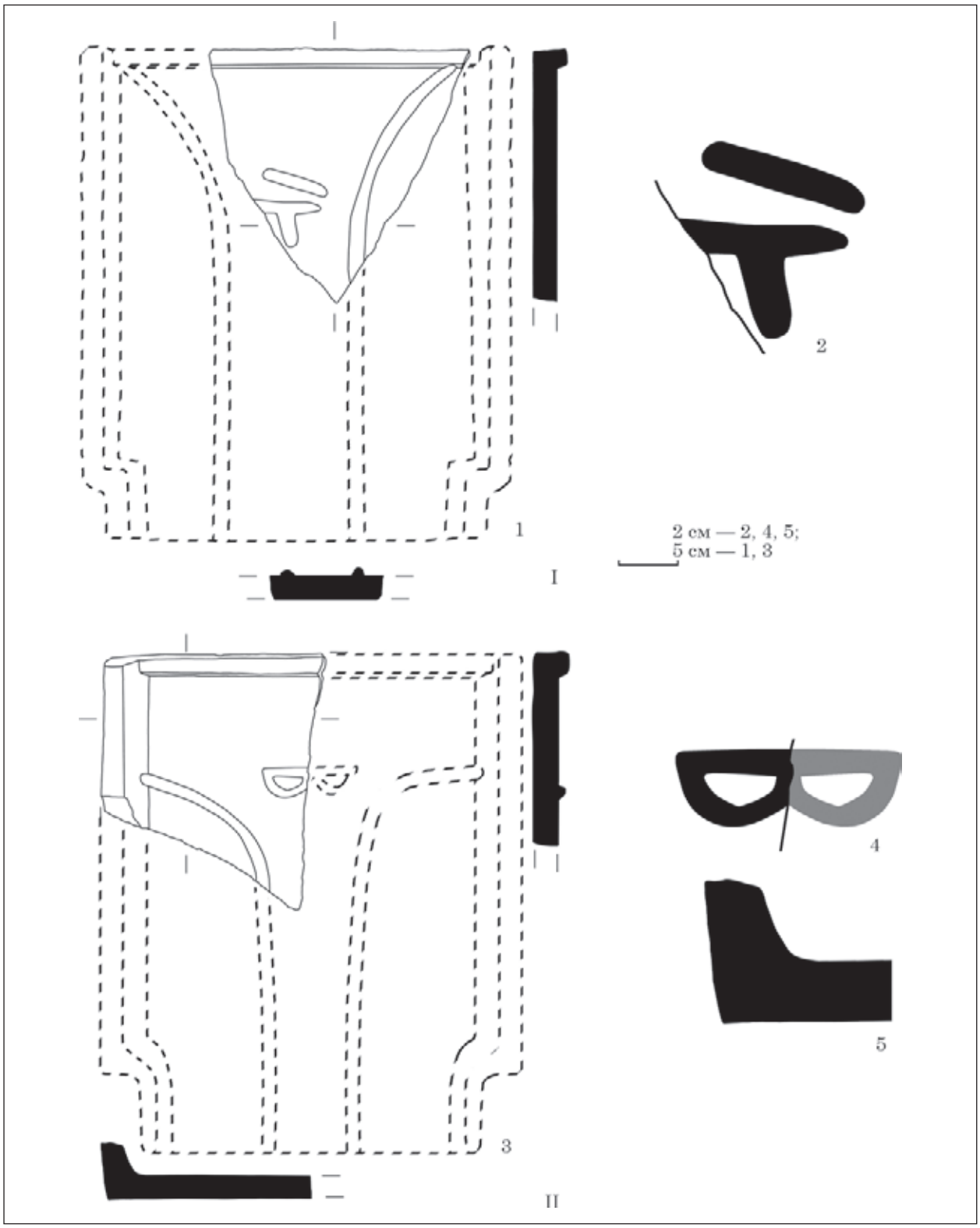

Рис. 26. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5: I — *вариант 8*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/8 (6096-2778/а-1м-2942 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/5/8; II — *вариант 9*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/9 (096-2776/а-1м-2940 Э-К-36); 4 — ремесленная метка варианта I/5/9; 5 — сечение бокового борта I/5/9

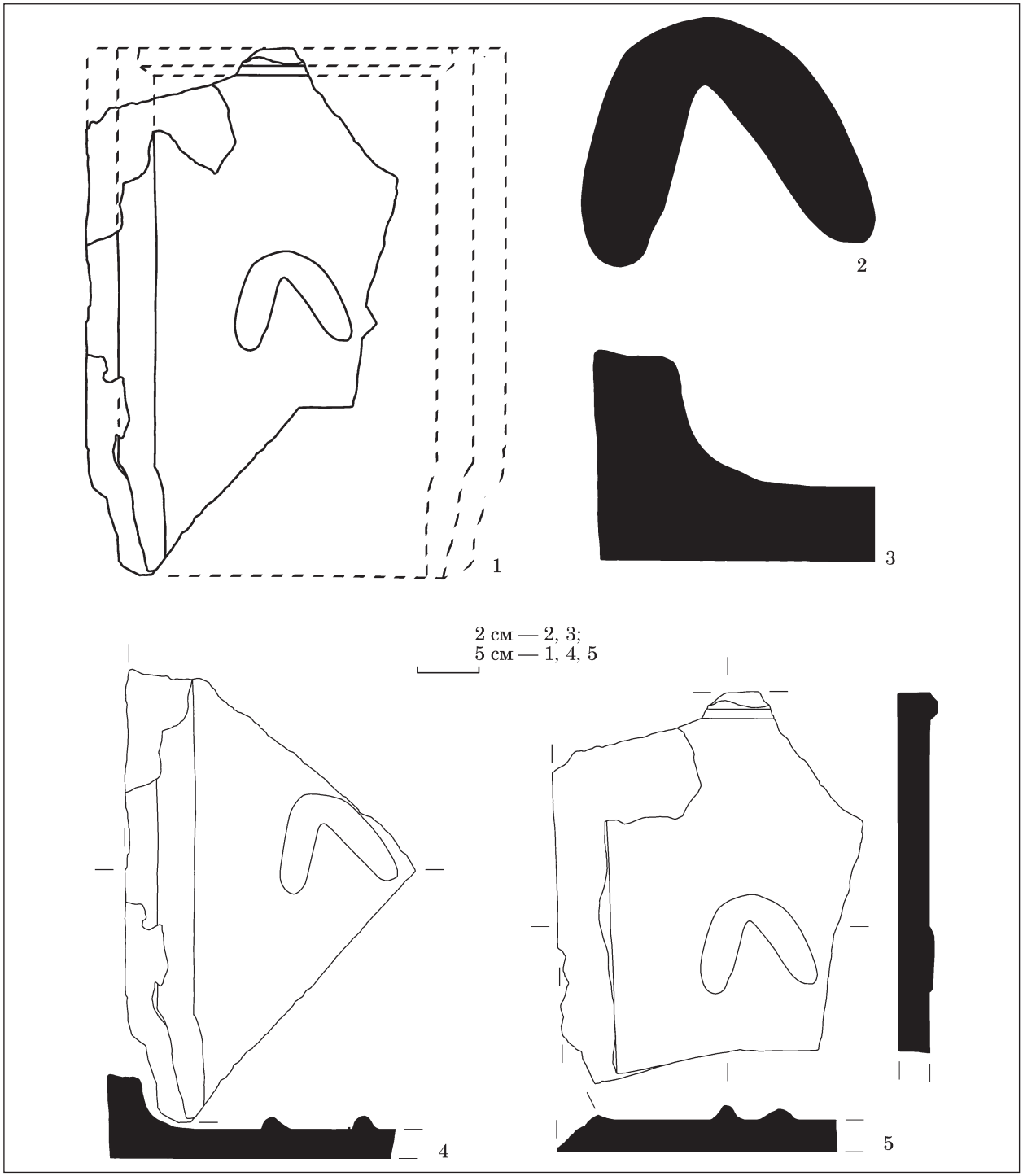

Рис. 27. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5, вариант 10: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/10; 2 — ремесленная метка варианта I/5/10; 3 — сечение бокового борта I/5/10; *изделия из фондов БИКЗ*: 4 — МПГ 3882 Э-К-37 к. о. 1431; 5 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 1475

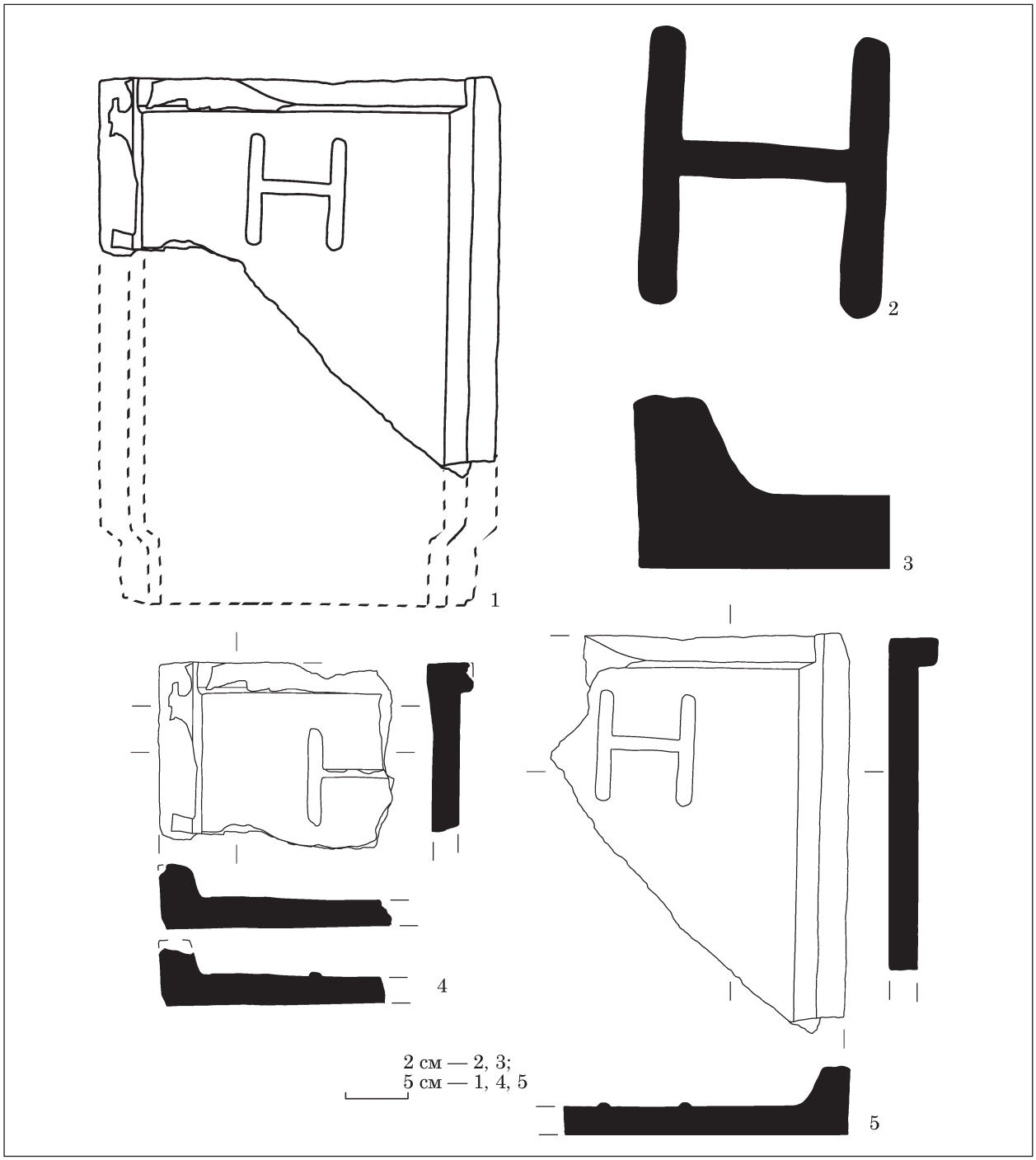

Рис. 28. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5, вариант 11: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/11; 2 — ремесленная метка варианта I/5/11; 3 — сечение бокового борта I/5/11; *изделия из фондов БИКЗ*: 4 — МПГ 3848 Э-К-36 Э-К-418; 5 — 6096-2763/а-1м-2927 Э-К-36

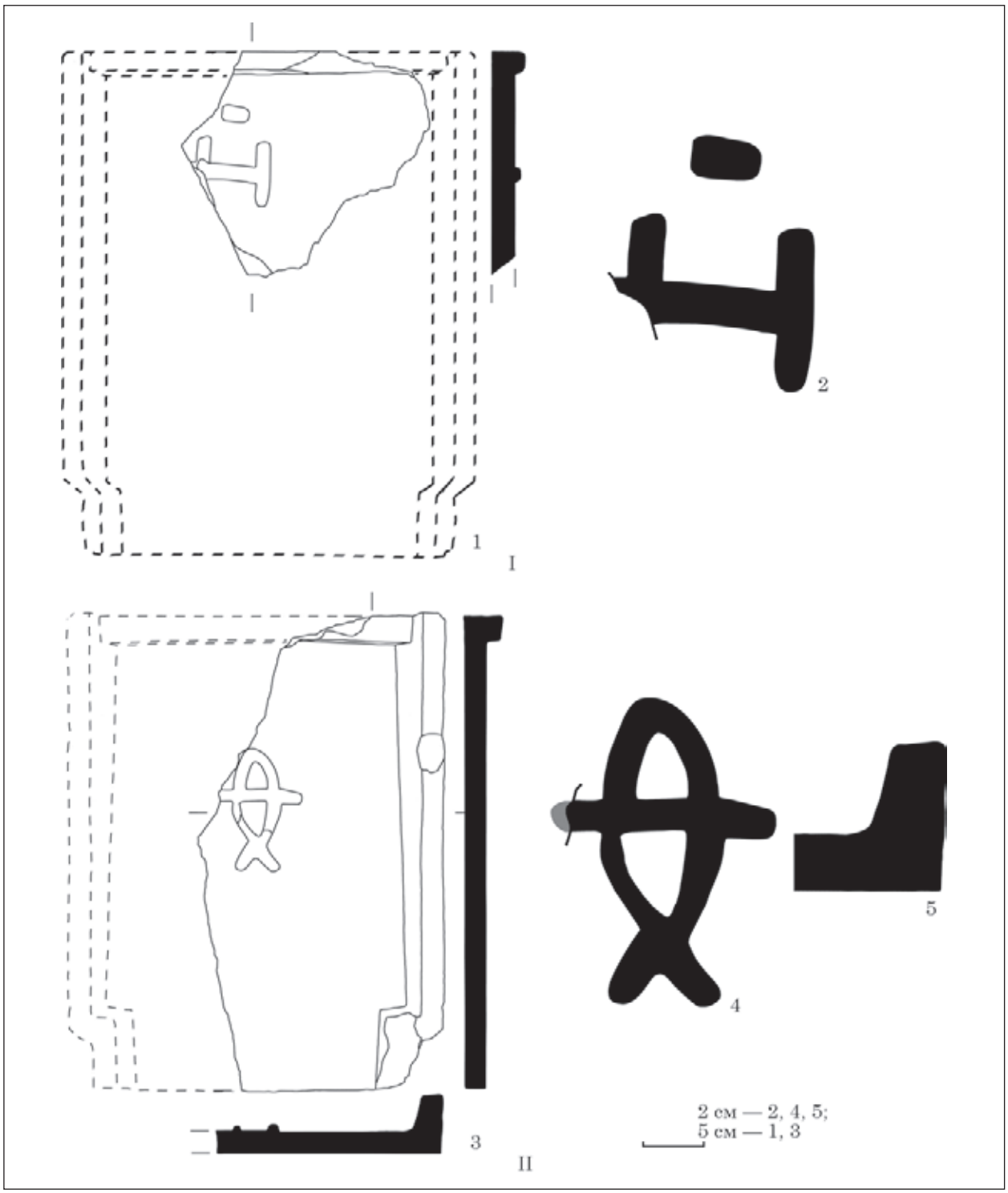

Рис. 29. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5: I — *вариант 12*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/12 (6096-2751/а-1м-2915 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта I/5/12; II — *вариант 13*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/13 (6096-2654/а-1м-2818 Э-К-36); 4 — ремесленная метка варианта I/5/13; 5 — сечение бокового борта I/5/13

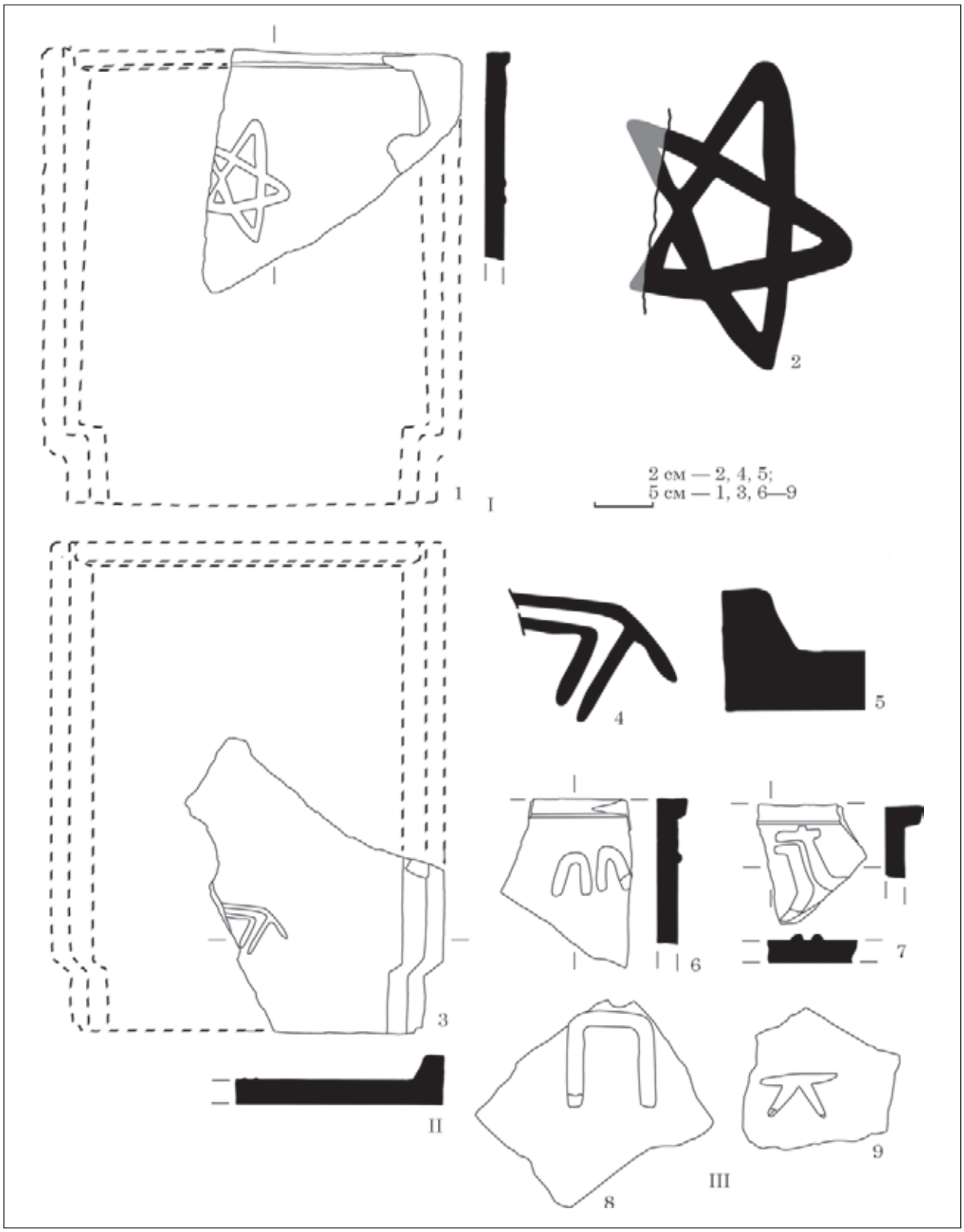

Рис. 30. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I, подгруппа 5: I — *вариант 14*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/14 (МПГ 3880 Э-К-37 к. о. 2041); 2 — ремесленная метка варианта I/5/14; II — *вариант 15*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта I/5/15 (МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 1466); 4 — ремесленная метка варианта I/5/15; 5 — сечение бокового борта I/5/15; III — *керамиды без определения варианта, изделия из фондов БИКЗ*: 6 — 6096-2657/а-1м-2331 Э-К-36; 7 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 1466; 8 — МПГ 3842 Э-К-37 к. о. 1468; 9 — 6096-2745/а-1м-2909 Э-К-36

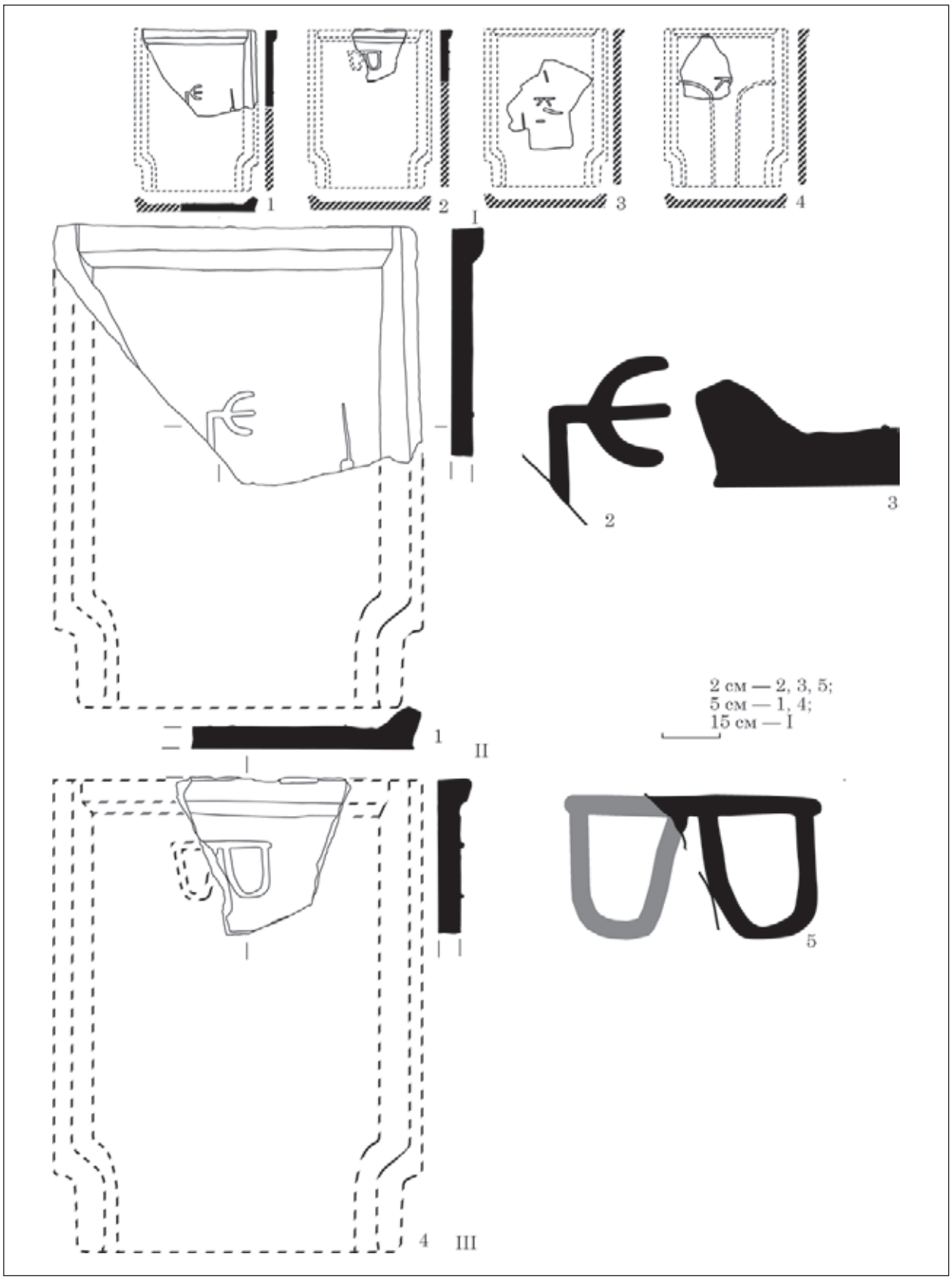

Рис. 31. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I по херсонесской классификации, подгруппа 1: I — варианты 1—4; II — *вариант 1*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/1/1 (6096-2744/а-1м-2808 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта Ich/1/1; 3 — сечение бокового борта Ich/1/1; III — *вариант 2*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/1/2 (6096-2667/а-1м-2831 Э-К-36); 5 — ремесленная метка варианта Ich/1/2

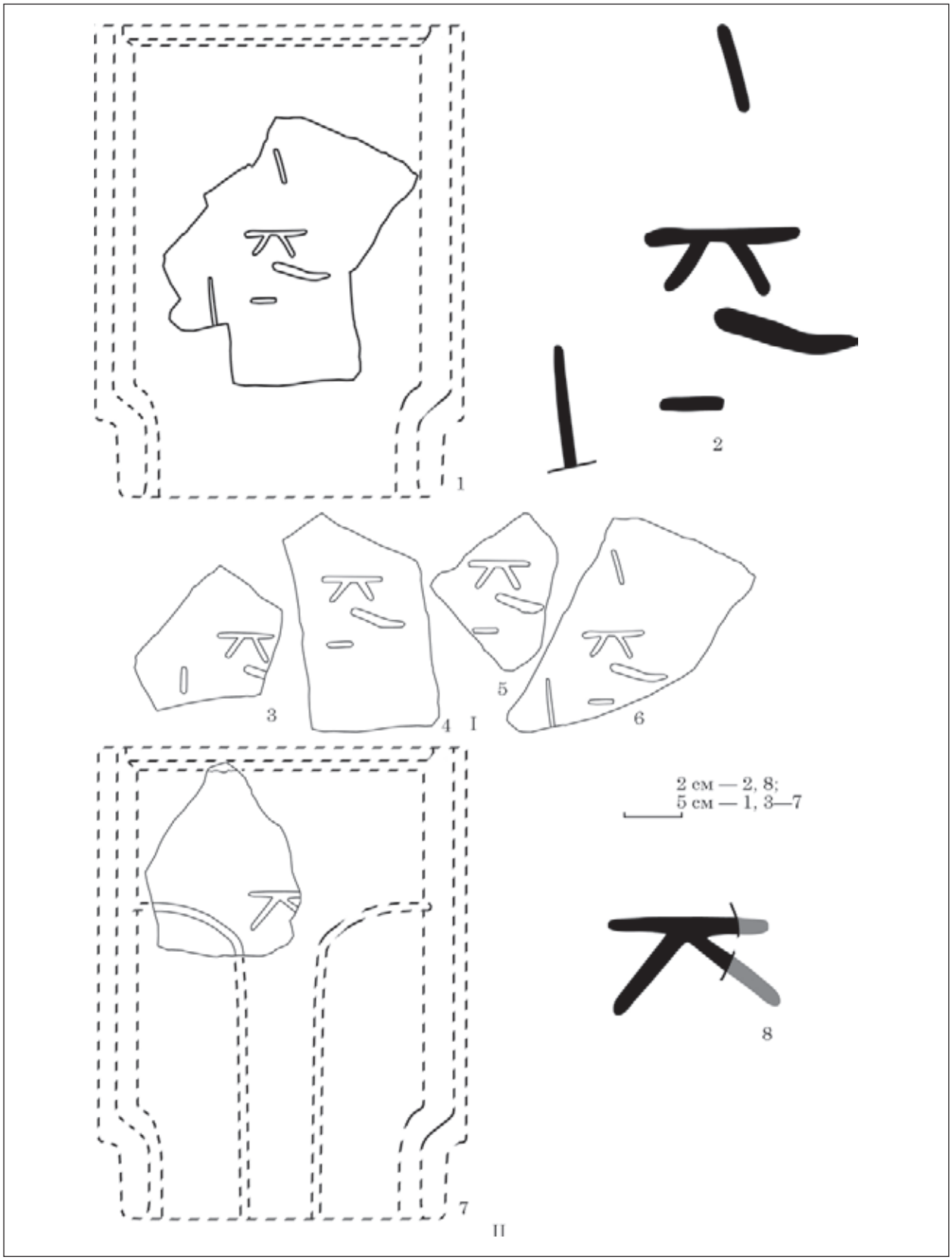

Рис. 32. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I по херсонесской классификации, подгруппа 1: I — *вариант 3*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/1/3; 2 — ремесленная метка варианта Ich/1/3; *изделия из фондов БИКЗ*: 3 — 6096—2660/а-1м-2824 Э-К-36; 4 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2033 Э-К-5 307; 5 — МПГ 4114 Э-К-37 к. о. 1987 Э-К-5 295; 6 — МПГ 3883 Э-К-37 Э-К-5 527; II — *вариант 4*: 7 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/1/4 (6096-2685/а-1м-2849 Э-К-36); 8 — ремесленная метка варианта Ich/1/4

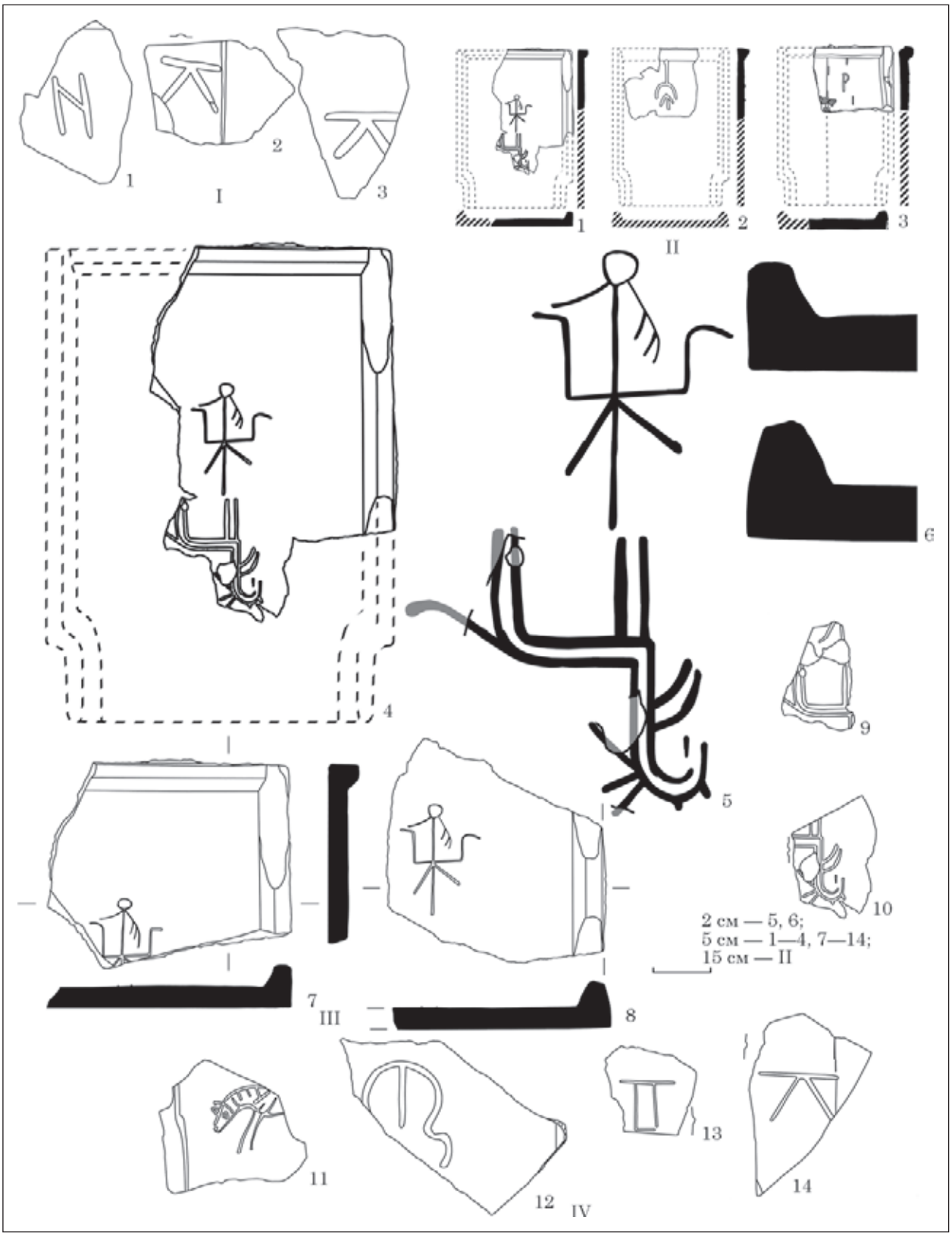

Рис. 33. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I по херсонесской классификации: I — *подгруппа 1*, керамиды без определения варианта, *изделия из фондов БИКЗ*: 1 — 6096-2693/а-1м-2857 Э-К-36; 2 — 6096-2725/а-1м-2889 Э-К-36; 3 — 6096-2740/а-1м-2907 Э-К-36; II — подгруппа 2, варианты 1—3; III — *вариант 1*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/2/1; 5 — ремесленная метка варианта Ich/2/1; 6 — сечение бокового борта Ich/2/1; *изделия из фондов БИКЗ*: 7 — МПГ 3928 Э-К-37 Э-К-4 884; 8 — МПГ 3842 Э-К-37 к. о. 2058; 9 — МПГ 3920 Э-К-37 к. о. 2152 Э-К-4 1100; 10 — 6096-2762/а-1м-2925 эк36 МПГ 2592эк36; IV — *подгруппа 2*, керамиды без определения варианта, *изделия из фондов БИКЗ*: 11 — МПГ 3853 Э-К-37 к. о. 2045; 12 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2056; 13 — 6096-2777/а-1м-2941 Э-К-36 МПГ 3930 Э-К-36; 14 — 6096-2767/а-1м-2931 эк36 МПГ 3855 Э-К-36

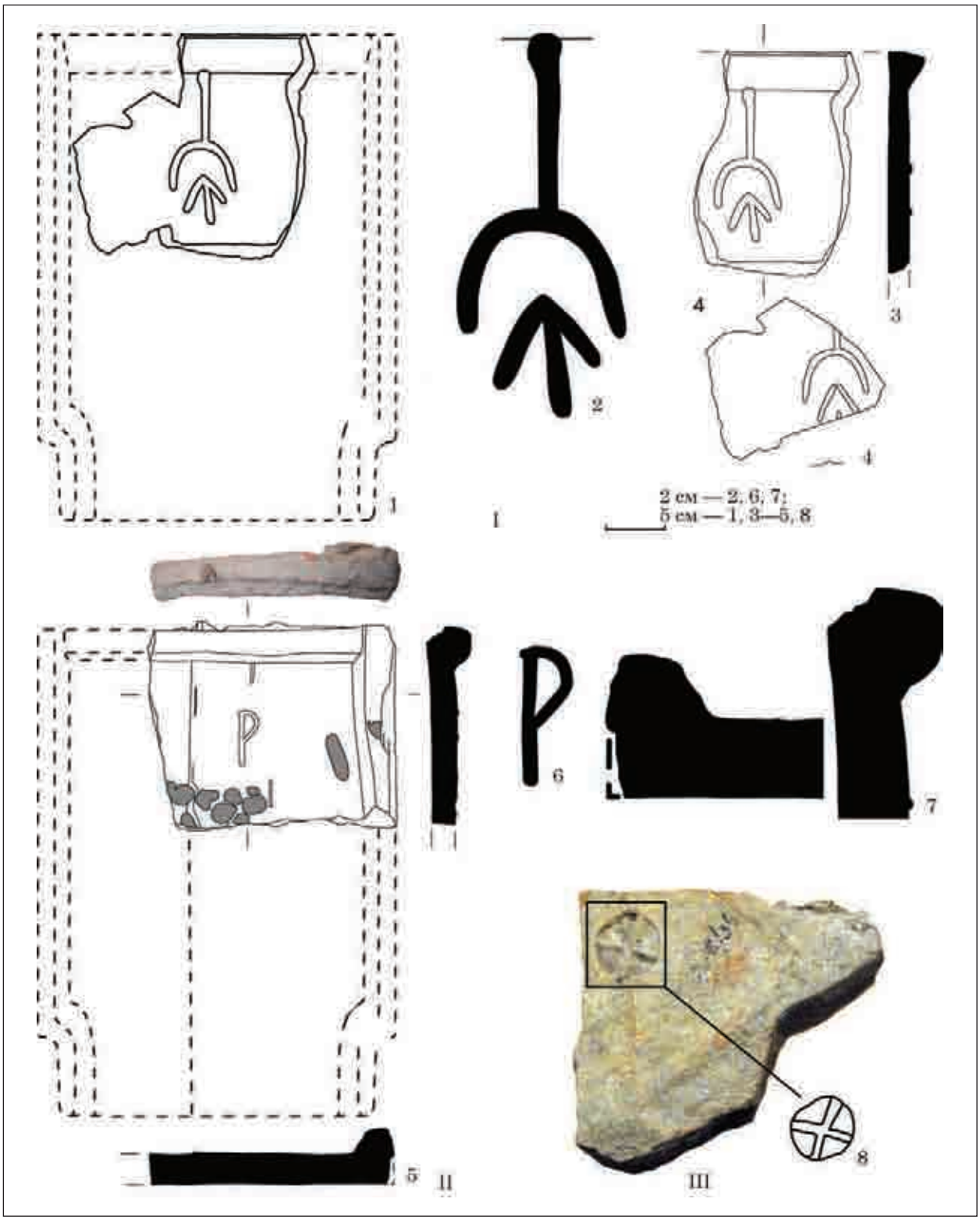

Рис. 34. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа I по херсонесской классификации, подгруппа 2: I — *вариант 2*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/2/2; 2 — ремесленная метка варианта Ich/2/2; *изделия из фондов БИКЗ*: 3 — номер утрачен; 4 — 6096-2728/а-1м-2892 Э-К-37; II — *вариант 3*: 5 — реконструкция вида керамиды варианта Ich/2/3 (МПГ 3926 к. о. 2038 Э-К-37); 6 — ремесленная метка варианта Ich/2/3; 7 — сечение бокового и верхнего борта варианта Ich/2/3; III — керамида из фондов БИКЗ подгруппы 2 с клеймом, МПГ 2499 Э-К-36

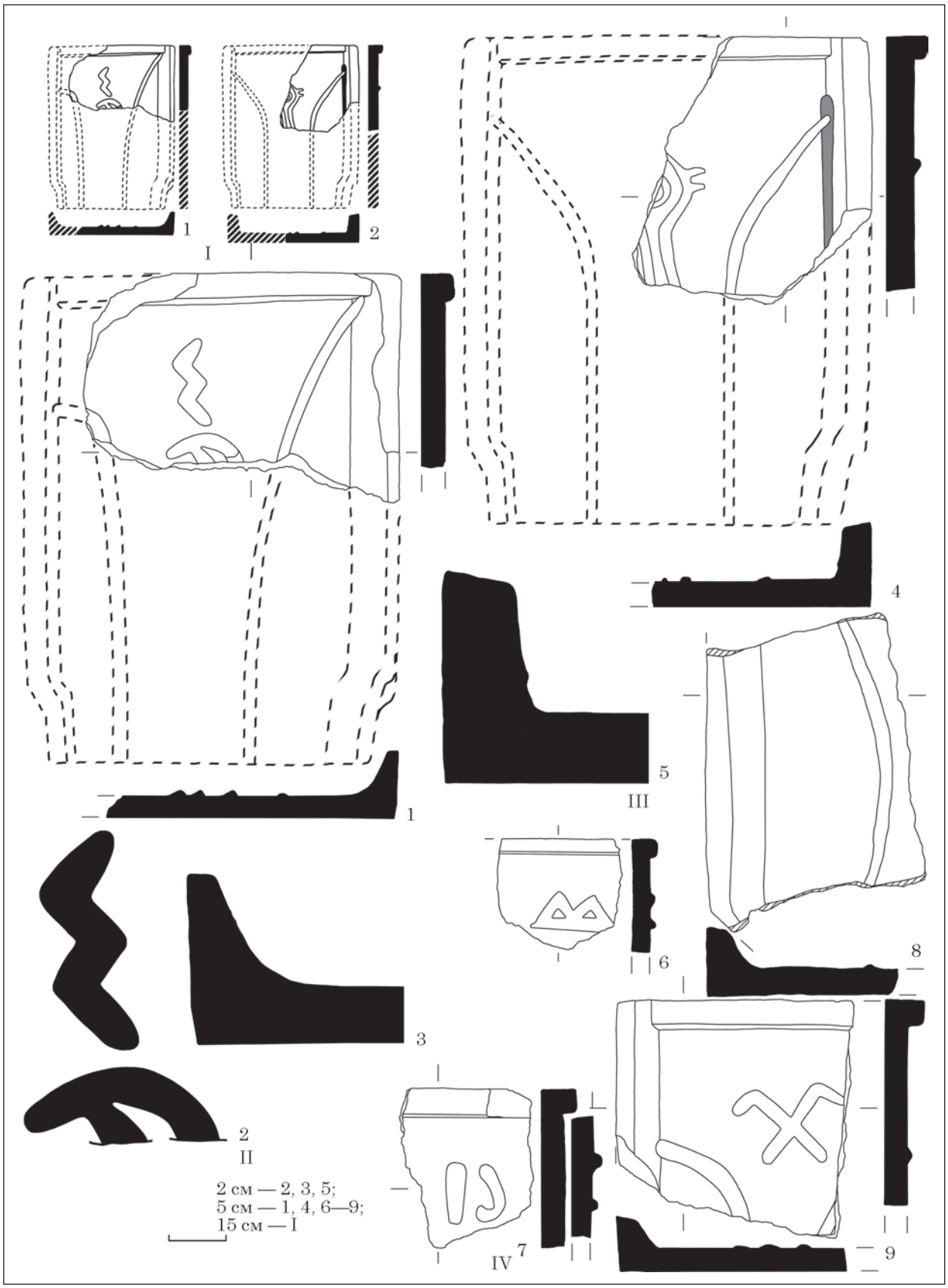

Рис. 35. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 1: I — варианты 1, 2; II — *вариант 1*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/1/1 (МПГ 3894 Э-К-36 к. о. 2050); 2 — ремесленная метка варианта II/1/1; 3 — сечение бокового борта II/1/1; III — *вариант 2*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта II/1/2 (МПГ 3880 Э-К-37 к. о. 1417); 5 — сечение бокового борта II/1/2; IV — *керамиды без определения варианта, изделия из фондов БИКЗ*: 6 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 1996; 7 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2029; 8 — 3344/а-м-2987 Э-К-36 МПГ 3845 Э-К-36 п.о.443; 9 — 6096—2719/а-м-2876 Э-К-36

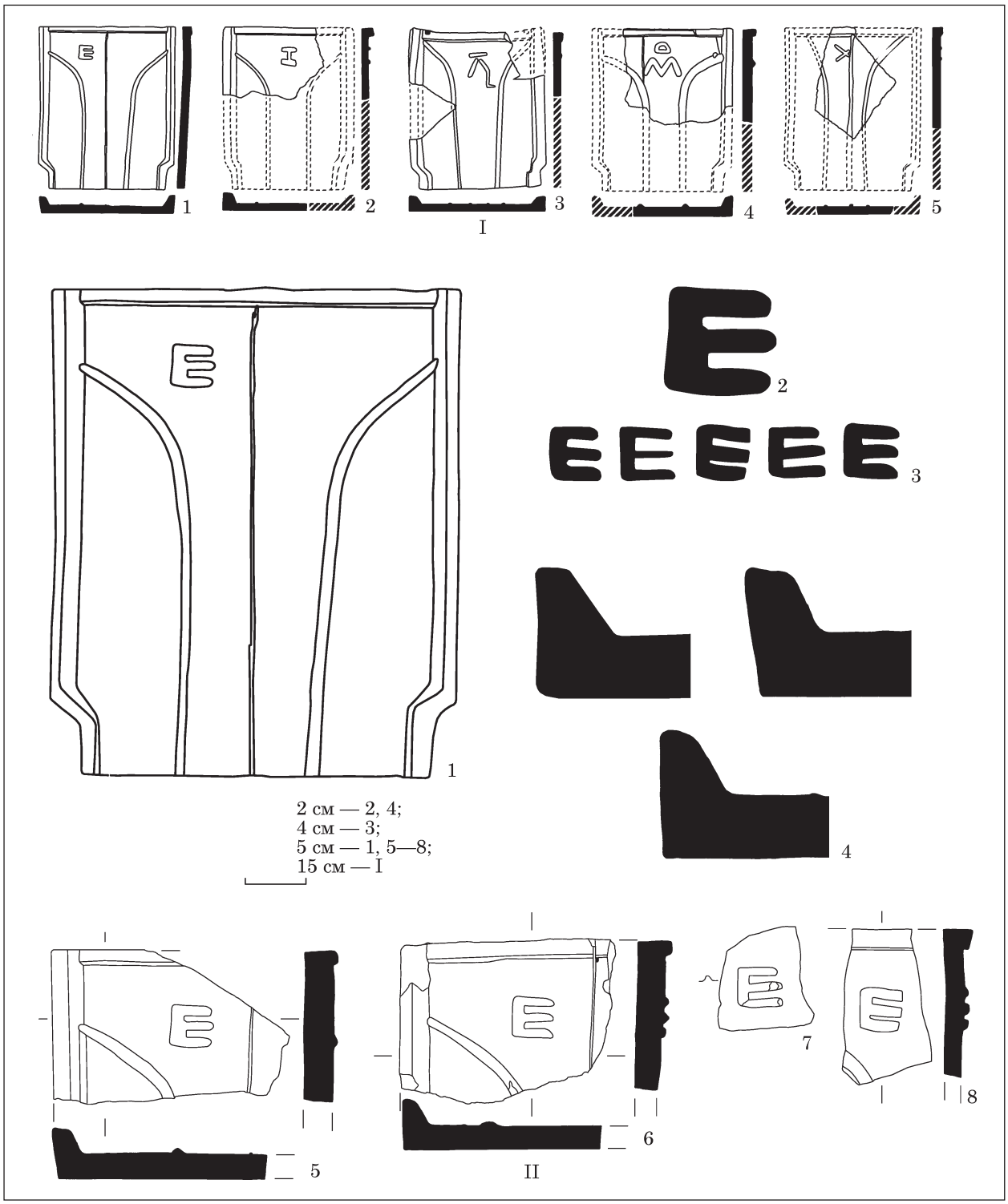

Рис. 36. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 2: I — варианты 1—5; II — *вариант 1*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/2/1; 2 — ремесленная метка варианта II/2/1; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта II/2/1; 4 — сечение бокового борта II/2/1; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2052; 6 — 6096—2694/а-1м-2858 Э-К-36; 7 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2027; 8 — МПГ 3925 Э-К-37 к. о. 2057

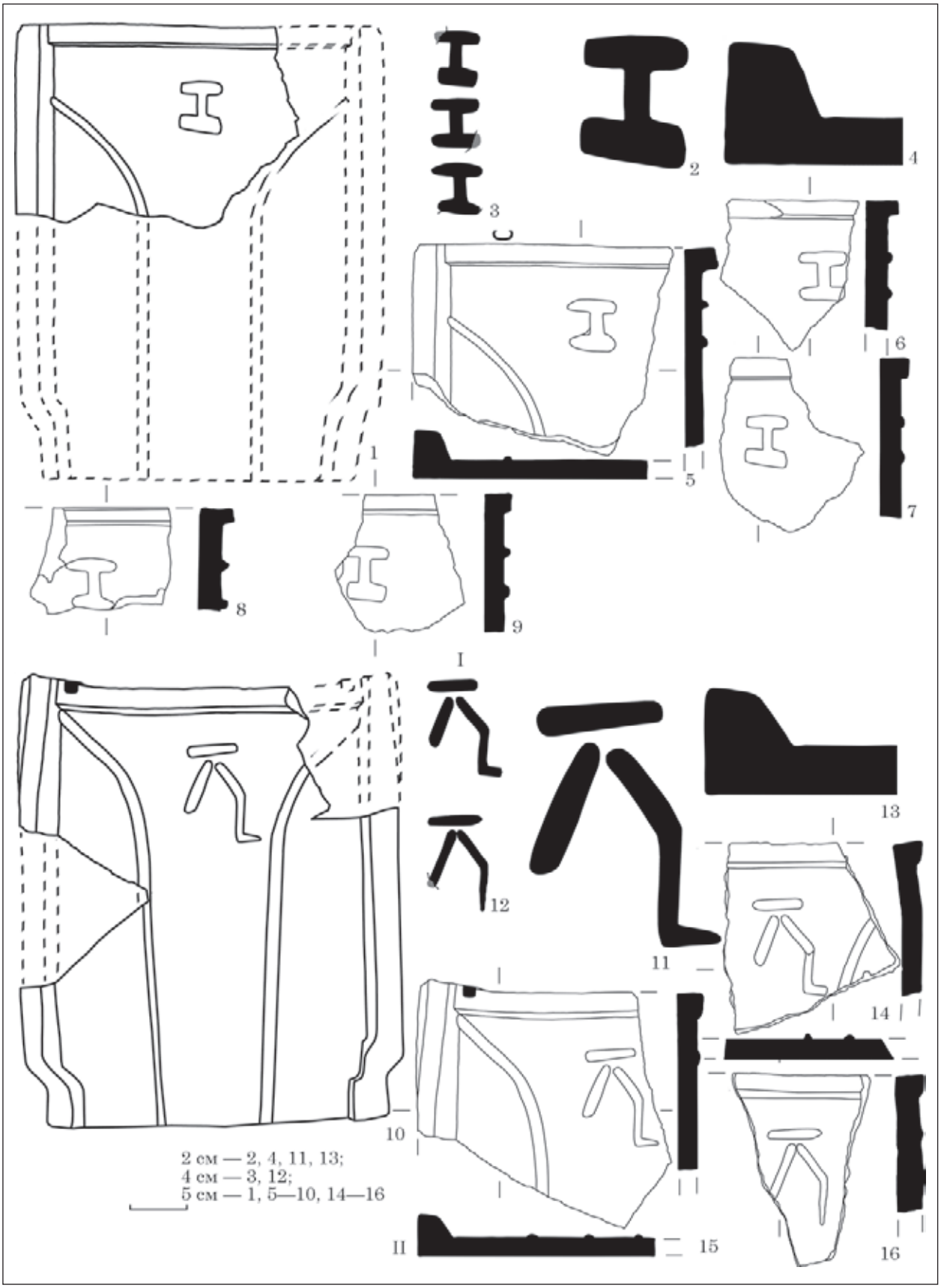

Рис. 37. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 2: I — *вариант 2*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/2/2; 2 — ремесленная метка варианта II/2/2; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта II/2/2; 4 — сечение бокового борта II/2/2; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — МПГ 3840 Э-К-37 к. о. 1449; 6 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 2008; 7 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2145; 8 — 6096-2677/а-1м-2845 Э-К-36; 9 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 1418; II — *вариант 3*: 10 — реконструкция вида керамиды варианта II/2/3; 11 — ремесленная метка варианта II/2/3; 12 — варианты начертания ремесленной метки варианта II/2/3; 13 — сечение бокового борта II/2/3; *изделия из фондов БИКЗ*: 14 — 6096—2729/а-1м-2993 Э-К-36; 15 — МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 2035; 16 — 6096—2743/а-1м-2907 Э-К-36 МПГ 3920 к. о. 2076 Э-К-37

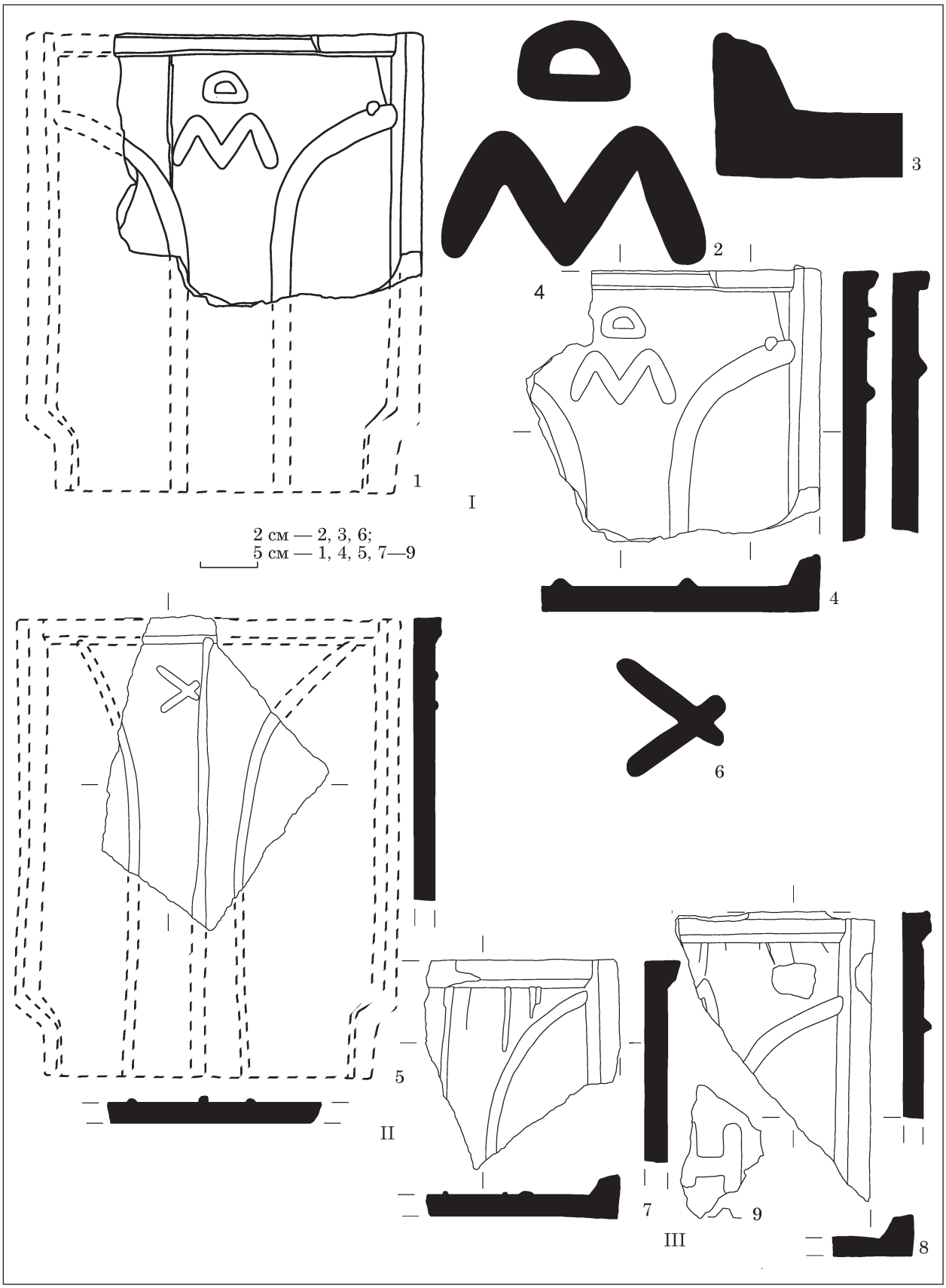

Рис. 38. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 2: I — *вариант 4*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/2/4; 2 — ремесленная метка варианта II/2/4; 3 — сечение бокового борта II/2/4; 4 — *изделия из фондов БИКЗ*, 6096-2652/а-1м-2810 Э-К-36; II — *вариант 5*: 5 — реконструкция вида керамиды варианта II/2/5 (6096-2772/а-1м-2931 Э-К-36); 6 — ремесленная метка варианта II/2/1; III — *керамиды без определения варианта, изделия из фондов БИКЗ*: 7 — к. о. 1423; 8 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 1452; 9 — МПГ 3868 Э-К-37 к. о. 1416

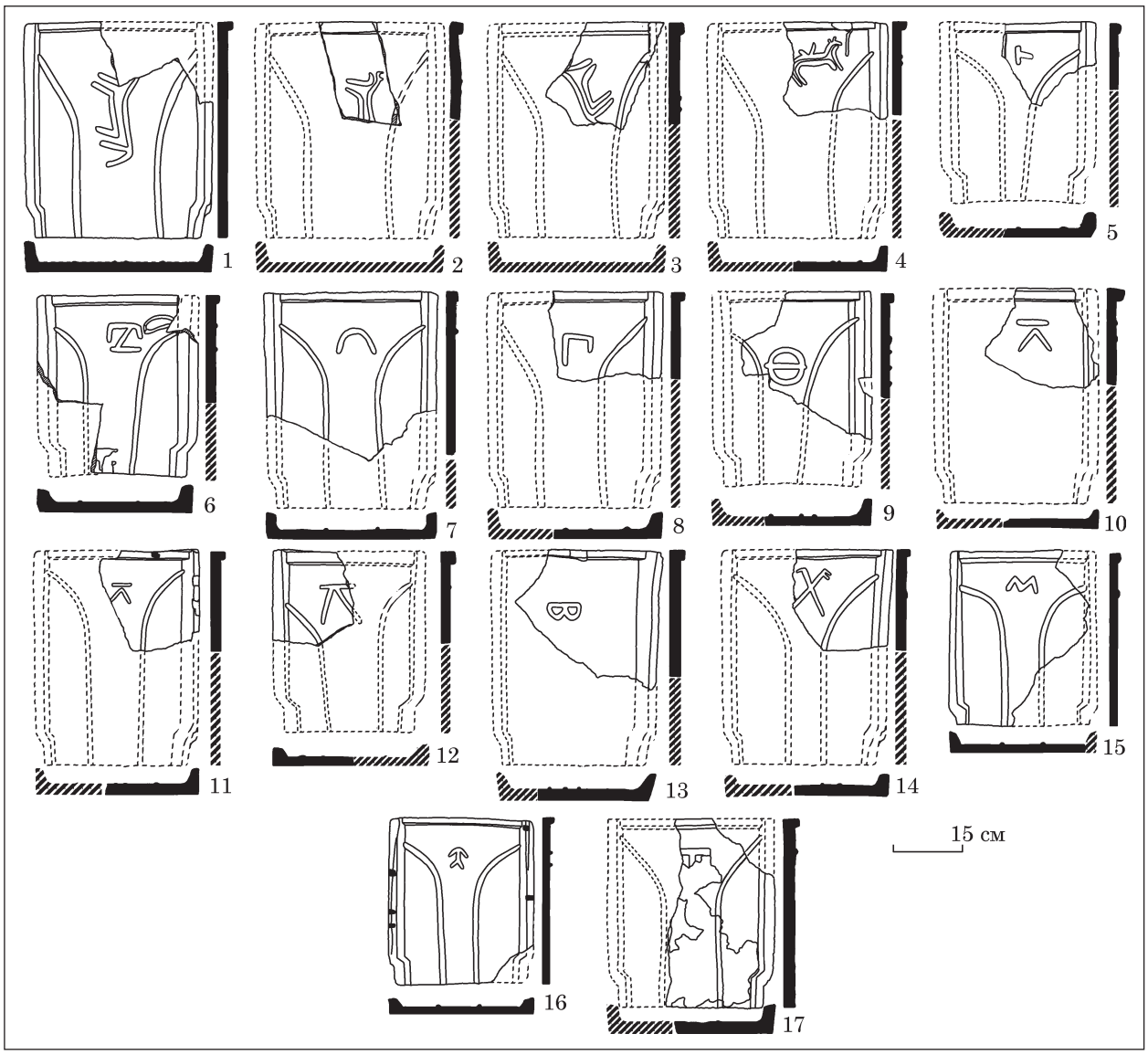

Рис. 39. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3, варианты 1—17

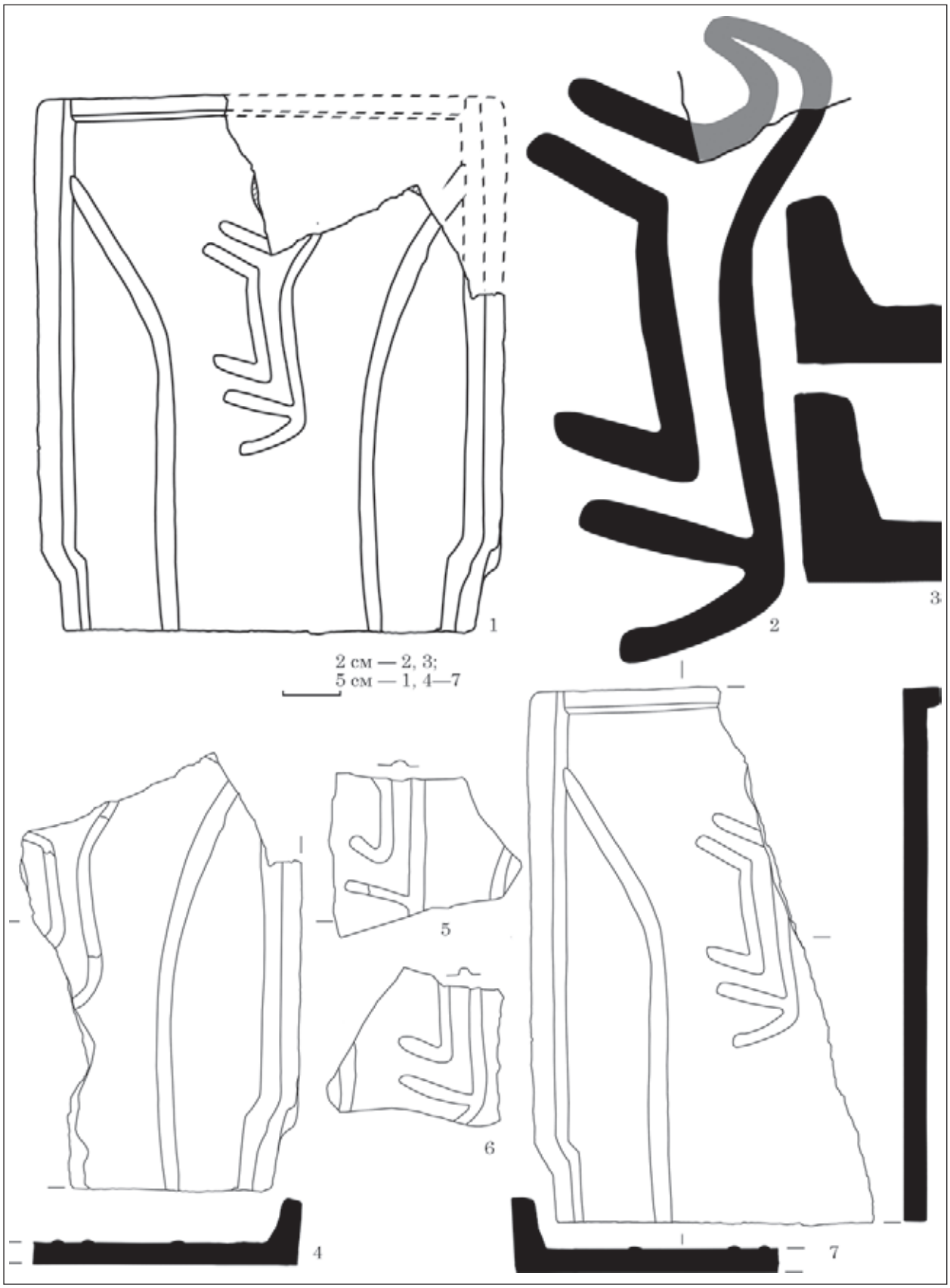

Рис. 40. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3, вариант 1: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/1; 2 — ремесленная метка варианта II/3/1; 3 — сечение бокового борта II/3/1; 4 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2092; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — 6096-2775/а-1м-2937 Э-К-36; 6 — 6096-2737/а-1м-2901 Э-К-36; 7 — 3344—35/а-м-2990 Э-К-36

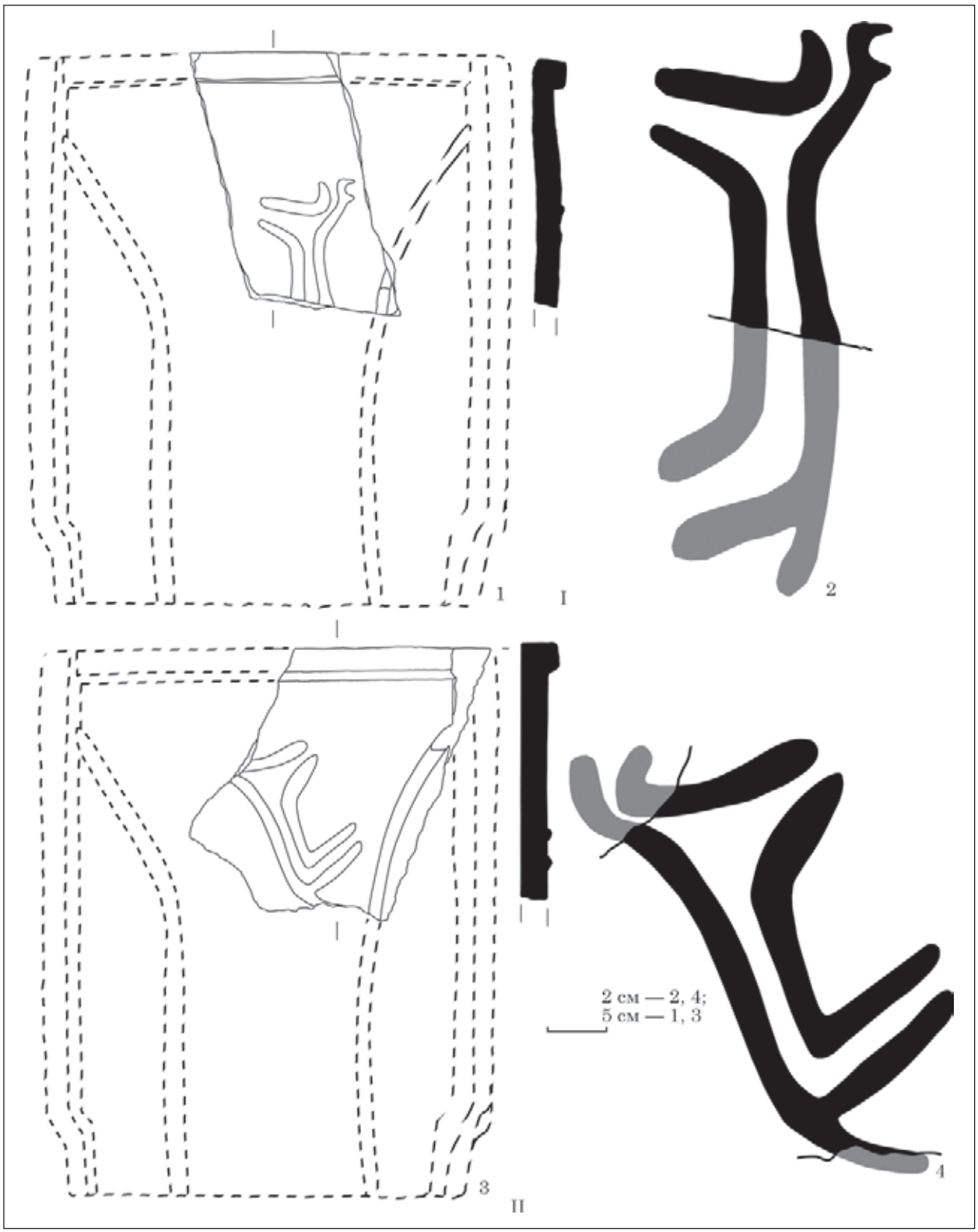

Рис. 41. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 2*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/2 (МПГ 2874 к. о. 1385 Э-К-28); 2 — ремесленная метка варианта II/3/2; II — *вариант 3*: 3 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/3 (МПГ 3842 Э-К-37 к. о. 1392); 4 — ремесленная метка варианта II/3/3

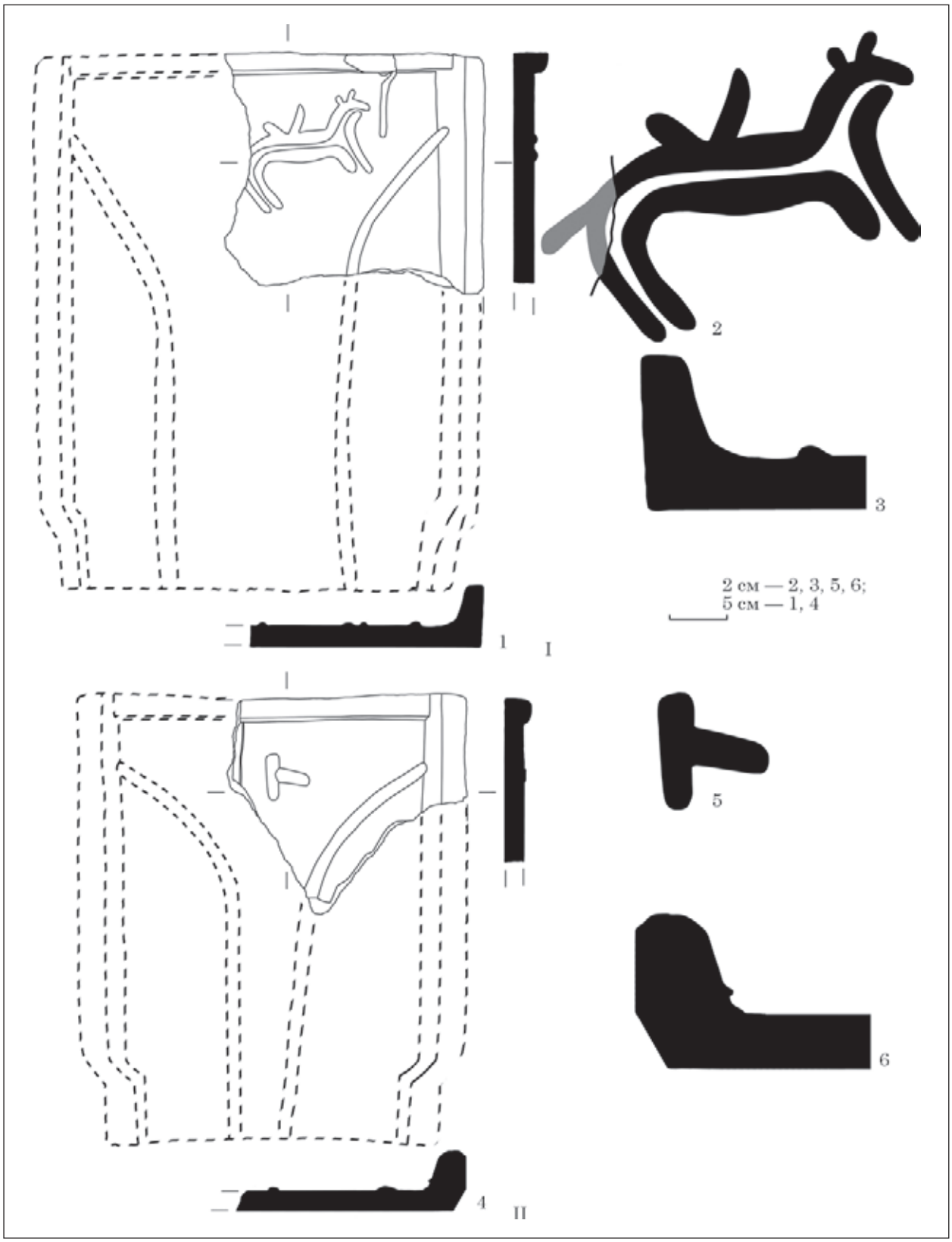

Рис. 42. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 4*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/4 (6096-2653/а-1м-2817 Э-К-36); 2 — ремесленная метка варианта II/3/4; 3 — сечение бокового борта II/3/4; II — *вариант 5*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/5 (6096-2695/а-1м-2859 Э-К-36); 5 — ремесленная метка варианта II/3/5; 6 — сечение бокового борта II/3/5

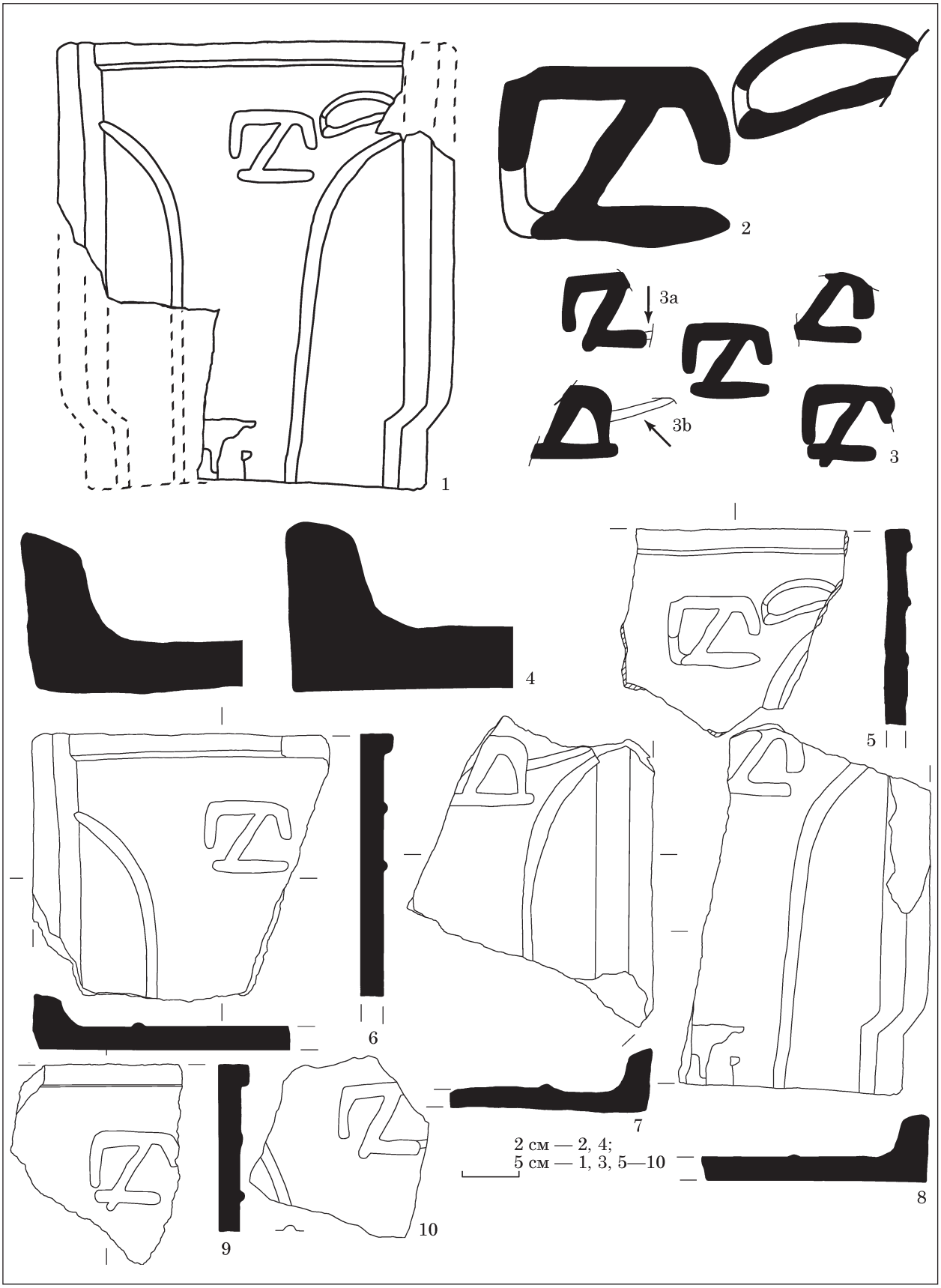

Рис. 43. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3, вариант 6: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/6; 2 — ремесленная метка варианта II/3/6; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта II/3/6; 4 — сечение бокового борта II/3/6; изделия из фондов БИКЗ: 5 — МПГ 3926 Э-К-37; 6 — 6096-2755/а-1м-2915 Э-К-36; 7 — МПГ 3837 Э-К-36 по559; 8 — 6114-1478/а-м-4561 Э-К-36; 9 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2128; 10 — 6096-2682/а-1м-3826 Э-К-36

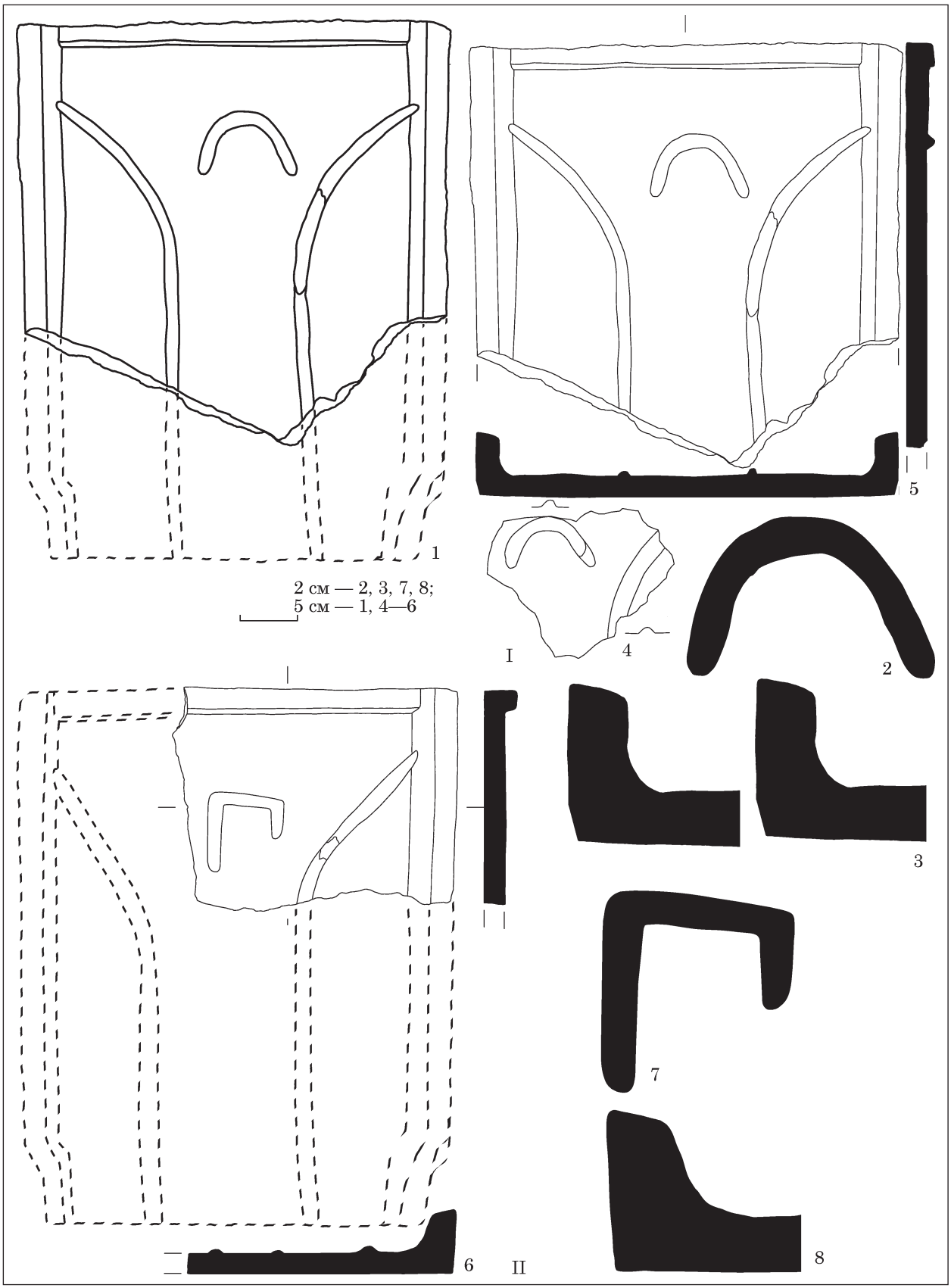

Рис. 44. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 7*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/7; 2 — ремесленная метка варианта II/3/7; 3 — сечение бокового борта II/3/7; *изделия из фондов БИКЗ*: 4 — 6096-2705/а-1м-2865 Э-К-36; 5 — 6096-2548/а-1м-2912 Э-К-36; II — *вариант 8*: 6 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/8 (МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2010); 7 — ремесленная метка варианта II/3/8; 8 — сечение бокового борта II/3/8

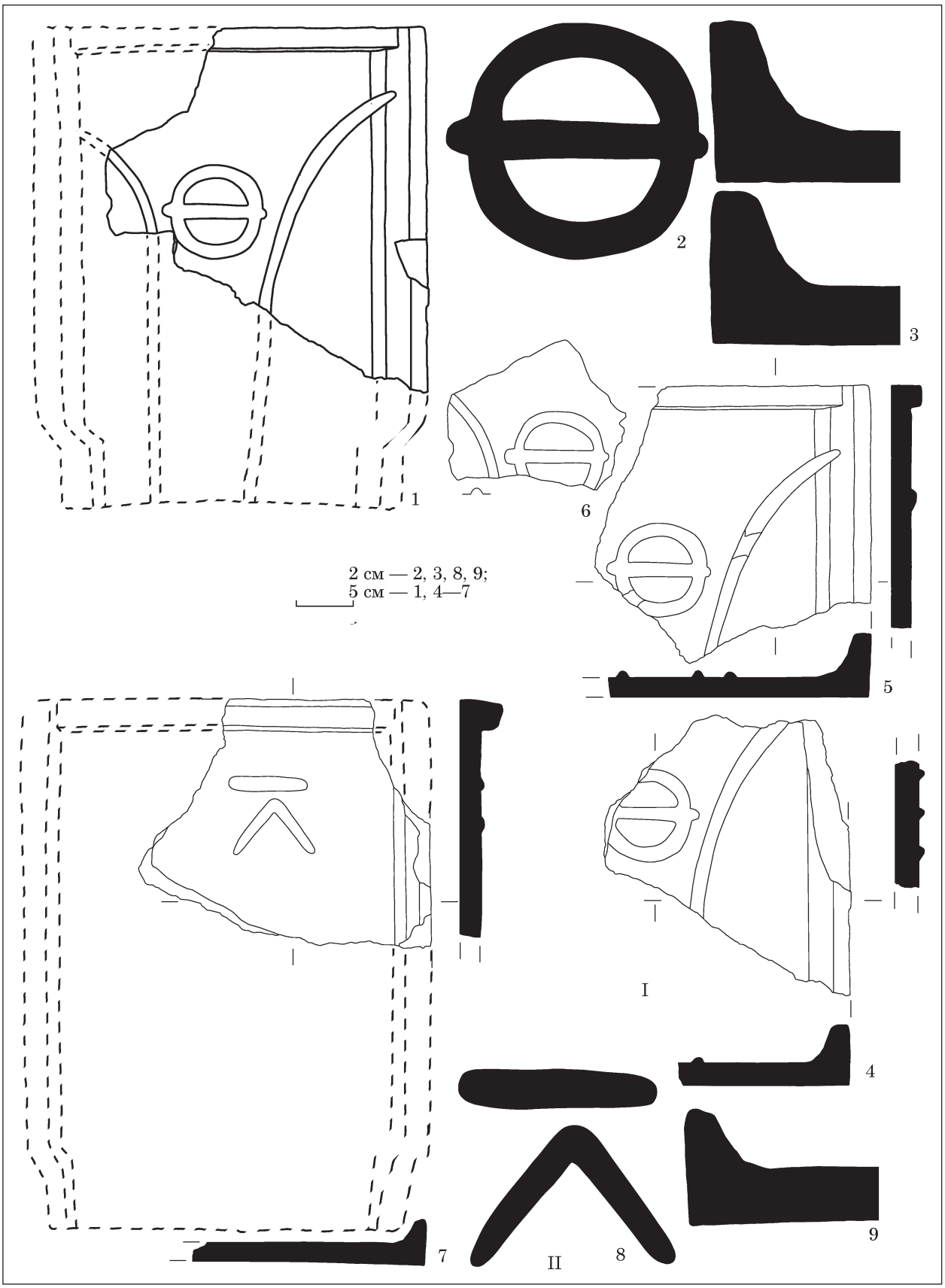

Рис. 45. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 9*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/9; 2 — сечение бокового борта II/3/9; 3 — ремесленная метка варианта II/3/9; *изделия из фондов БИКЗ*: 4 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2032; 5 — 6096-2769/а-1м-2933 Э-К-36; 6 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2054; II — *вариант 10*: 7 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/10 (6096-2733/а-1м-2927 Э-К-36); 8 — ремесленная метка варианта II/3/10; 9 — сечение бокового борта II/3/10

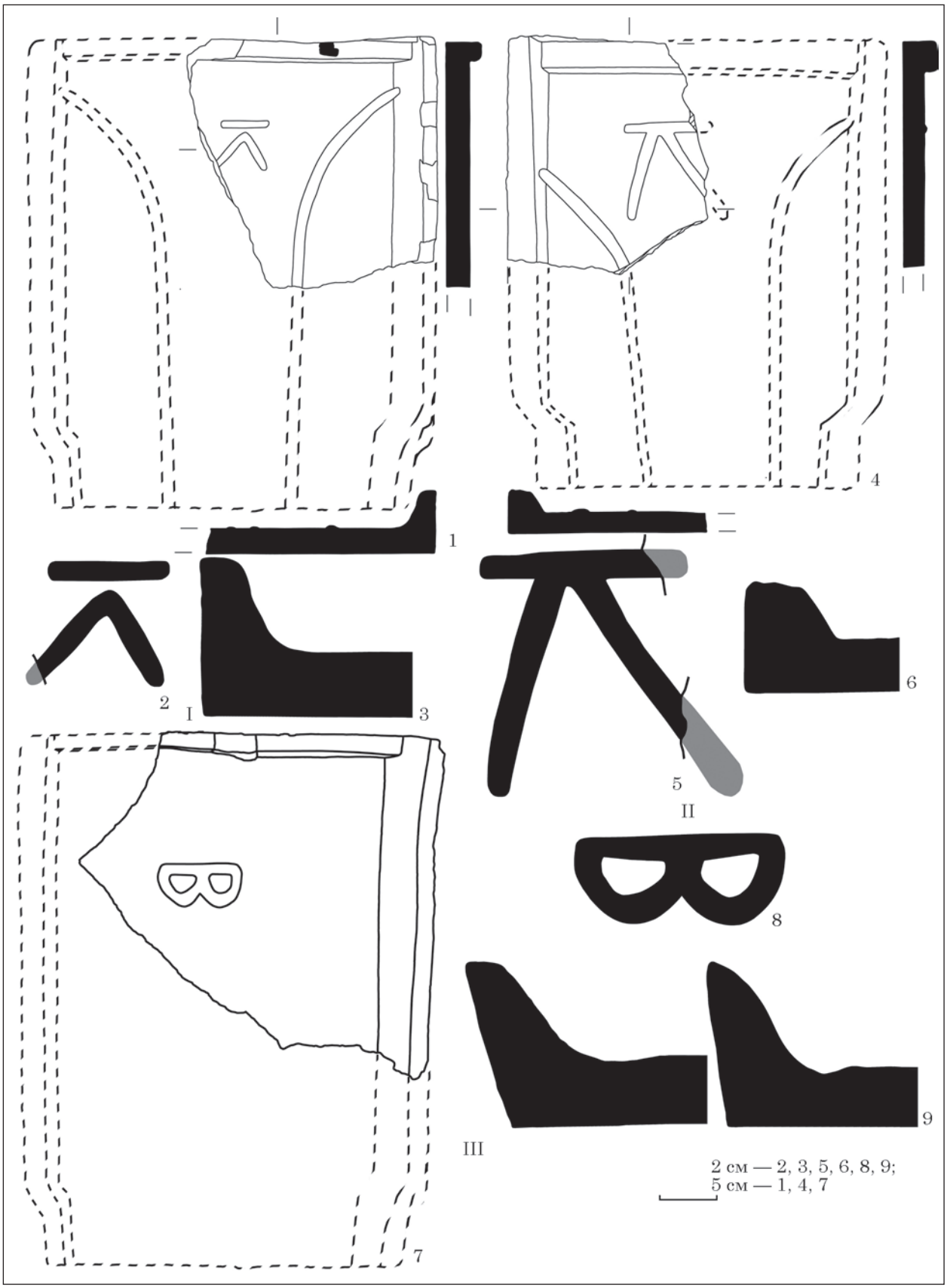

Рис. 46. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 11*: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/11 (МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 1447); 2 — сечение бокового борта II/3/11; 3 — ремесленная метка варианта II/3/11; II — *вариант 12*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/12 (6096-2740/а-м-2904 Э-К-36); 5 — ремесленная метка варианта II/3/12; 6 — сечение бокового борта II/3/12; III — *вариант 13*: 7 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/13; 8 — сечение бокового борта II/3/13; 9 — ремесленная метка варианта II/3/13

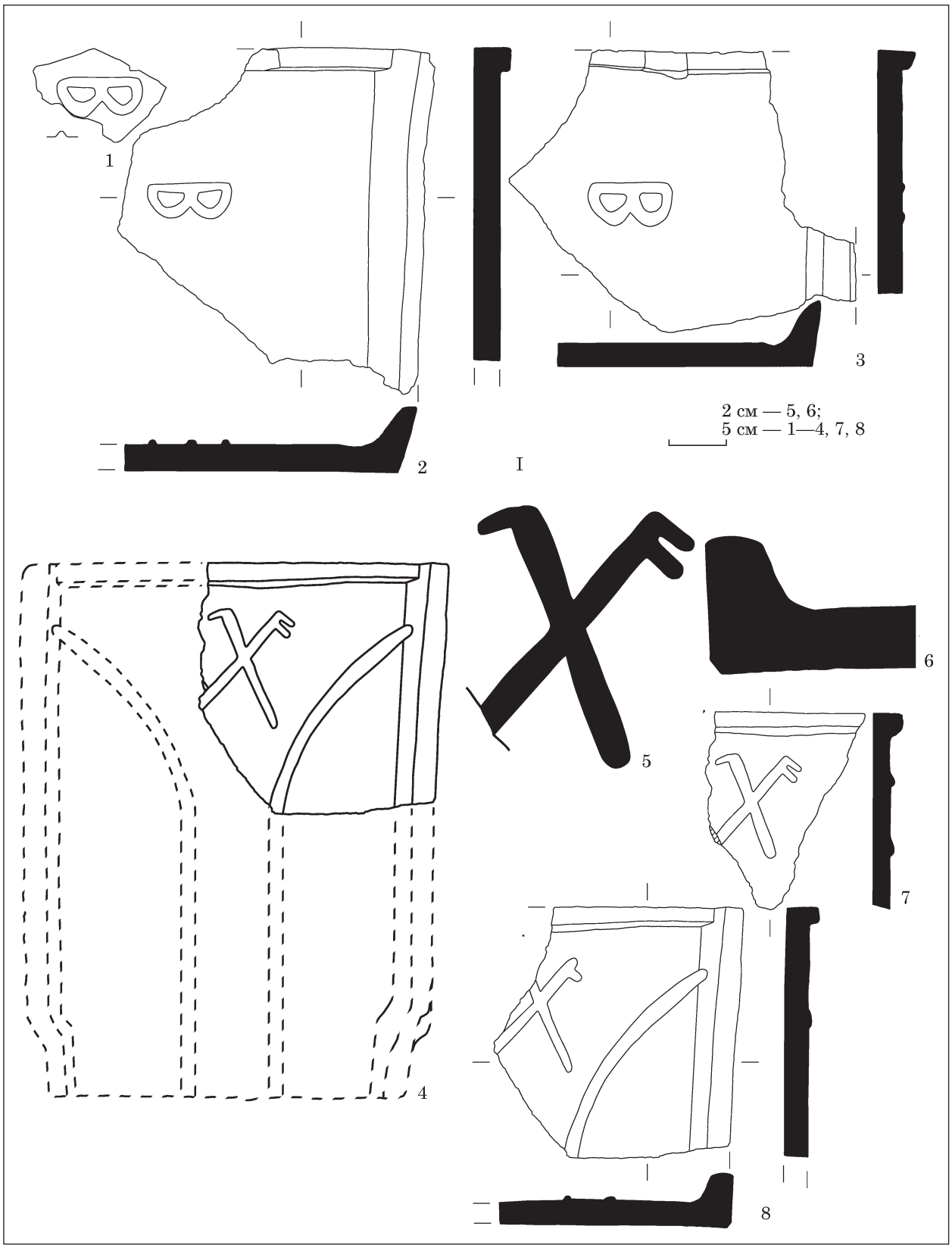

Рис. 47. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 13, изделия из фондов БИКЗ*: 1 — МПГ 3840 Э-К-37 к. о. 2092; 2 — МПГ 4235 Э-К-37 к. о. 2011; 3 — 6096—2658/а-1м-2822 Э-К-36; II — *вариант 14*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/14; 5 — ремесленная метка варианта II/3/14; 6 — сечение бокового борта II/3/14; *изделия из фондов БИКЗ*: 7 — МПГ 4123 Э-К-37 к. о. 2016; 8 — 6096-2729/а-1м-2893 Э-К-36

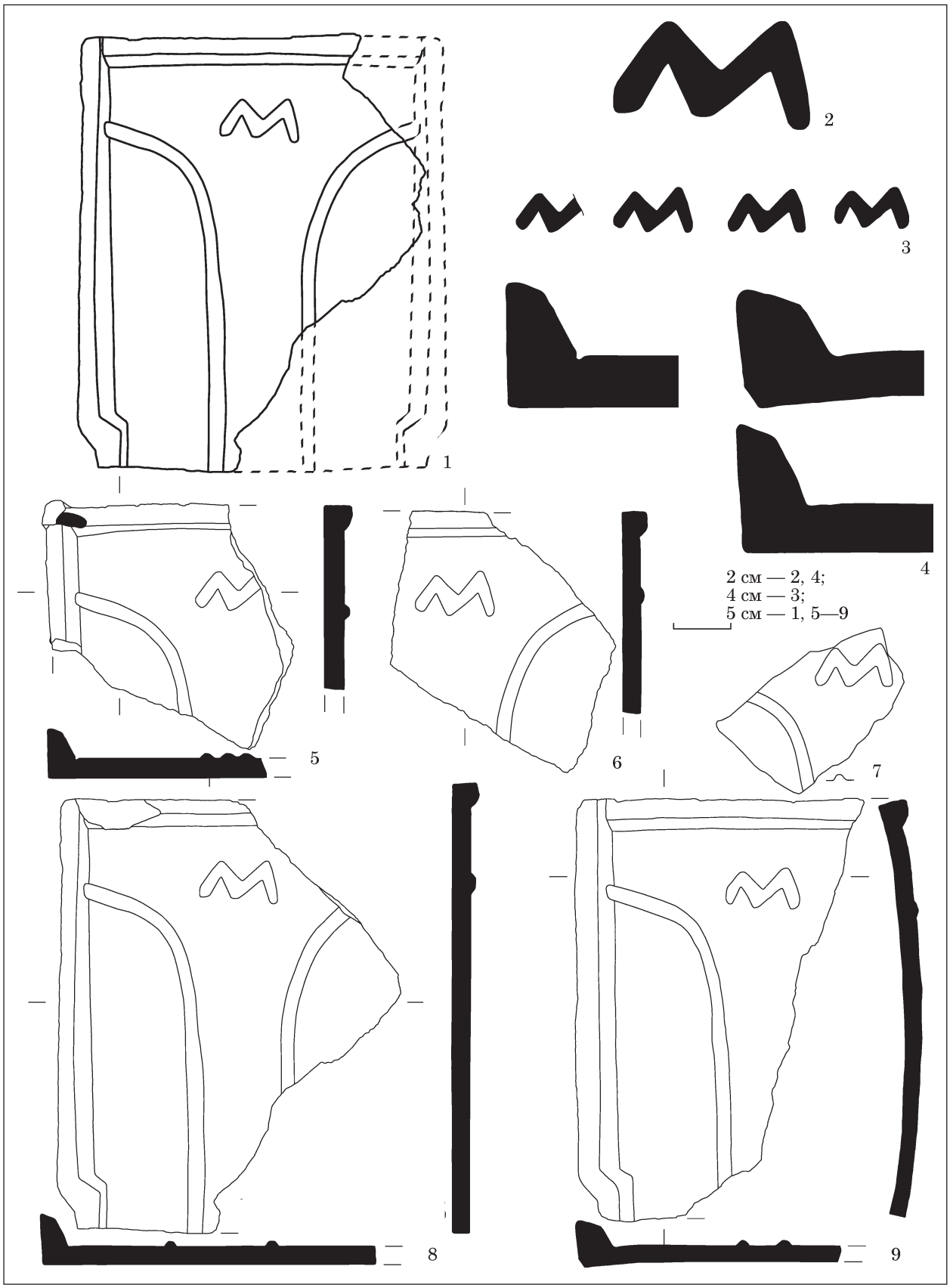

Рис. 48. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3, вариант 15: 1 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/15; 2 — ремесленная метка варианта II/3/15; 3 — варианты начертания ремесленной метки варианта II/3/15; 4 — сечение бокового борта II/3/15; *изделия из фондов БИКЗ*: 5 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2132; 6 — 6114/а-м-5096 МПГ 3928 Э-К-37 к. о. 2073; 7 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 1403; 8 — 6114-2014/а-м-5037 Э-К-37; 9 — МПГ 3878 к. о. 2080 Э-К-37

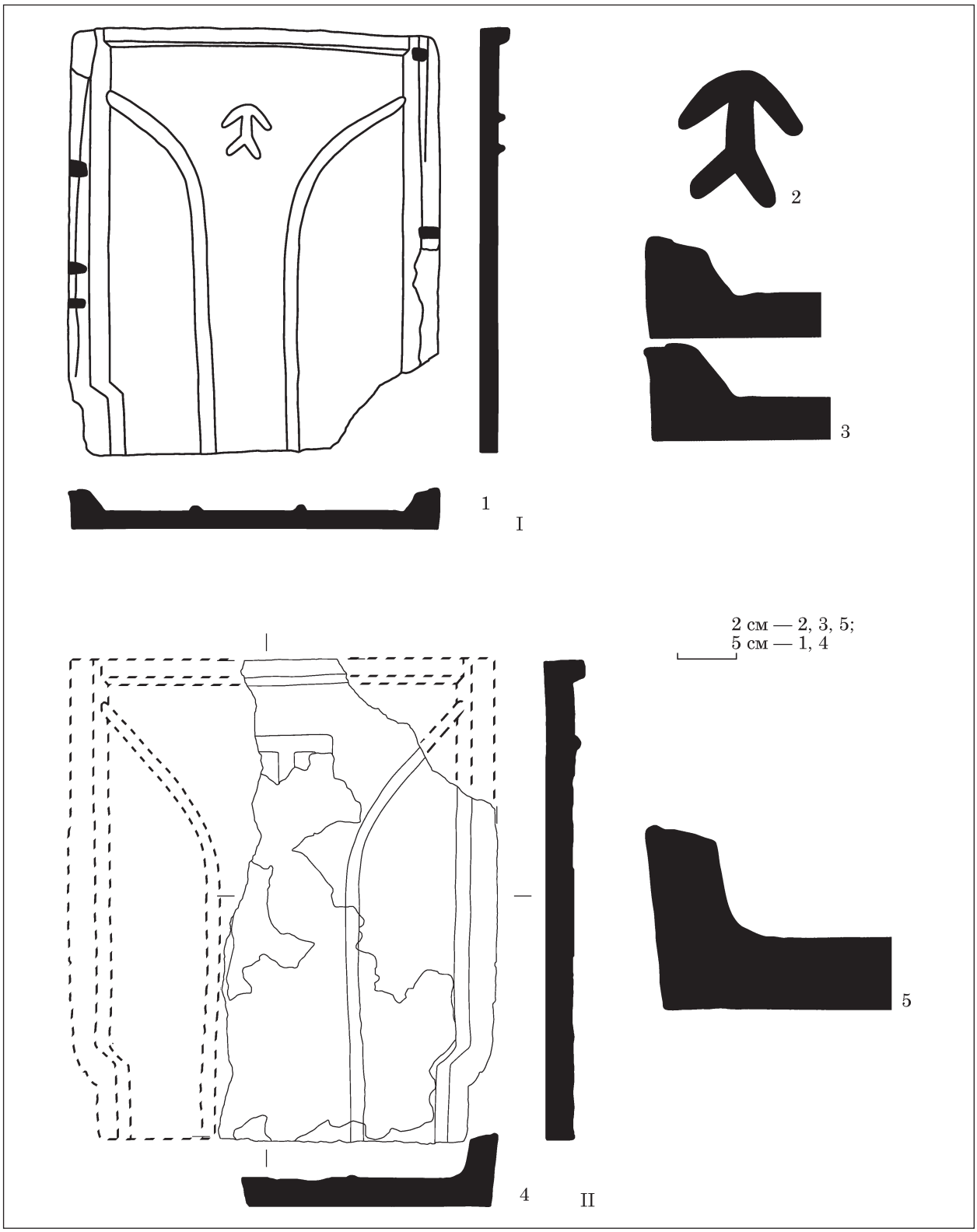

Рис. 49. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг., группа II, подгруппа 3: I — *вариант 16*: 1 — керамиды варианта II/3/16 (МПГ 3851 Э-К-37 к. о. 1370); 2 — ремесленная метка варианта II/3/16; 3 — сечение бокового борта II/3/16; II — *вариант 17*: 4 — реконструкция вида керамиды варианта II/3/17 (3344-34/а-м-2989 Э-К-36); 5 — сечение бокового борта II/3/17

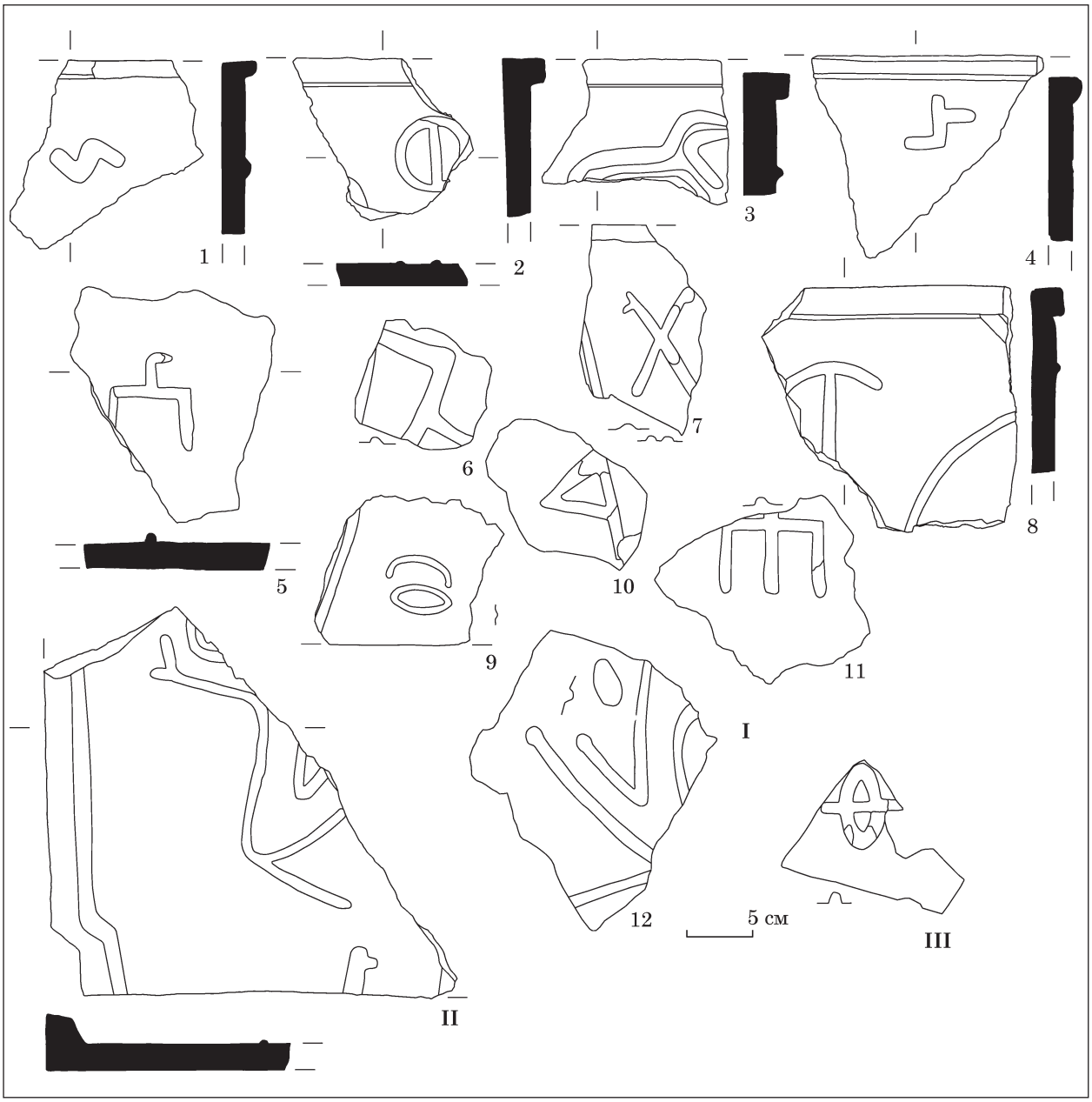

Рис. 50. Керамиды из раскопок Эски-Кермена 1936—1937 гг.: I — *группа II, подгруппа 3, керамиды без определения варианта, изделия из фондов БИКЗ*: 1 — МПГ 4114 Э-К-37 к. о. 1471; 2 — 6096-2689/а-1м-2853 Э-К-36; 3 — МПГ 3926 Э-К-37 к. о. 2031; 4 — МПГ 3979 Э-К-37 к. о. 1396; 5 — МПГ 2874 к. о. 1382 Э-К-28; 6 — МПГ 3885 к. о. 1390; 7 — 6096-2688/а-1м-2850 Э-К-36; 8 — 6096—2711/а-1м-2875 Э-К-36; 9 — МПГ 3986 Э-К-37 к. о. 1994; 10 — 6096—2733/а-1м-2897 Э-К-36; 11 — 6096—2716/а-1м-2880 Э-К-36; 12 — 6096—2734/а-1м-2898 Э-К-36; II — *керамида пережжённого теста, предположительно группа II, из фондов БИКЗ*: 6096—2779-а-1м-2043 Э-К-36; III — *группа III, подгруппа 6 изделия из фондов БИКЗ*: МПГ 3928 Э-К-36 к. о. 2028

УДК: 904.2(477.43)”653/654”-033.5

Ю. І. Толкачов, О. Ю. Журухіна

СКЛЯНІ ВИРОБИ З РОЗКОПУ XII НА ТЕРИТОРІЇ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2015 році

Стаття присвячена виробам зі скла, виявленим під час археологічних розкопок на території Меджибізької фортеці у 2015 р. Це посуд, прикраси та віконне скло від давньоруських до пізніших часів.

Ключові слова: *розкопки, фортеця, скло, браслети, намистини.*

Серед матеріалів, здобутих під час планомірних археологічних досліджень на території Меджибізької фортеці, які проводилися в розкопі XII протягом липня—листопада 2015 р., поряд з іншими археологічними артефактами вельми широким асортиментом репрезентовані вироби зі скла. Скляні вироби були знайдені в культурному шарі (кв. У, Ф, Х) на глибині 1,2—2,0 м від рівня сучасної поверхні (Толкачов та ін. 2015). Предмети поділені на три категорії: посуд, прикраси та елементи архітектурних конструкцій (віконне скло). Найчисельнішими знахідками виявилися прикраси — браслети та намистини.

Посуд представлений фрагментами вінчика (краплеподібної форми у перетині) тонкостінної посудини (рис. 1: 1) та стінки опуклої тонкої посудини зі світло-жовтого прозорого скла (рис. 1: 2). За морфологічними ознаками уламки належать посудинам давньоруського виробництва, зробленим з калієво-свинцево-кремнеземного скла, які датуються доволі широко — XI—XIII ст. (Щапова 1963, с. 116—117).

Прикраси. Знайдено три екземпляри ***намистин***: кулястої форми зі світло-жовтого прозорого скла (рис. 2: 1; h — 12,0; d — 12,0; d отвору — 4,0 мм), зонної форми з яскраво-жовтого прозорого скла (рис. 2: 2; h — 4,0; d — 6,0; d отвору — 2,0 мм) та пронизка з намистин зонної форми з яскраво-зеленого напівпрозорого скла (рис. 2: 3; h — 7,5; d — 6,0; d отвору — 3,0 мм). Всі намистини зроблені шляхом накручування скляної маси на стрижень інструменту, коли кожну намистину робили окремо. Подібна технологія відома для намистин, які виготовлялися на давньоруських землях протягом XI—XIII ст. (Полубояринова 1988, с. 166—167; Щапова 1972, с. 91).

Браслети **(**60 екземплярів) поділяються на сім типів: круглі гладкі (13 екз.), круглі гладкі перевиті (5 екз.), кручені (18 екз.), дрібнокручені (11 екз.), дрібнокручені перевиті (7 екз.), рифлені (3 екз.), трикутні (2 екз.). Всі браслети фрагментовані, а через патину на поверхні колір деяких екземплярів визначити доволі складно. Розміри браслетів: d у перетині — 3,0—4,0, 5,0—6,0, 7,0—8,0; d джгуту — 45,0, 55,0—60,0 мм. Морфологічні ознаки більшості екземплярів (передусім, дрібні тріщини на поверхні, погана збереженість деяких фрагментів) вказують на калієво-свинцево-кремнеземний склад скла, характерний для давньоруського виробництва (Столярова 1997, с. 100). Браслети зроблені шляхом витягування скляної палички, яку могли перекручувати (ця технологія застосовувалась для виготовлення кручених браслетів). Трикутні у перетині браслети виготовляли навивкою скляної стрічки (Столярова 2016, с. 98—99). За кольоровою гаммою вирізняються браслети, виготовлені з жовтого, зеленого, блакитного, фіолетового та коричневого прозорого чи напівпрозорого скла. Більшість з представлених типів давньоруських браслетів мають широку дату побутування XI—XIII ст.

Круглі гладкі браслети (12 екз.), що виготовлені з круглого у перетині скляного джгуту (Полубояринова 1963, с. 171), зроблені з блакитного, темно-фіолетового, темно-коричневого напівпрозорого скла (рис. 3: 1). На поверхні одного з екземплярів помітна емалева смуга вздовж джгуту браслета.

© Ю. І. ТОЛКАЧОВ, О. Ю. ЖУРУХІНА, 2018

Рис. 1. Фрагменти скляних посудин

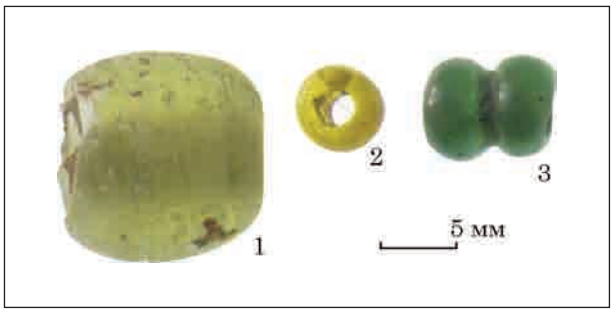

Рис. 2. Скляні намистини

Кручені (16 екз.) та дрібнокручені (10 екз.) браслети виготовлені з темно-жовтого, світло-блакитного, яскраво-зеленого прозорого, темно-блакитного, темного зелено-жовтого, фіолетового та темно-коричневого напівпрозорого скла (рис. 4: 1—2). Такі вироби зазвичай відносять до давньоруського виробництва та датують XII—XIII ст. (верхня дата визначається чітко і окреслюється домонгольським часом) (Полубояринова 1963, с. 171; Щапова 1968, с. 109).

«Перевиті» браслети зроблені зі світло- та яскраво-жовтого, блакитного прозорого (тип «круглі гладкі» — 5 екз.) чи блакитного прозорого або зелено-жовтого напівпрозорого скла (тип «дрібнокручені» — 5 екз.) й перевиті жовтою непрозорою скляною смугою (рис. 3: 2—4). Для декорування «круглих гладких» браслетів накладалась скляна смужка на джгут браслета, яку додатково спірально огортали навколо обруча браслета, тоді як для «кручених» браслетів смужка перекручувалась разом із самим обручем (Полубояринова 1963, с. 171; Столярова 2016, с. 98—99).

Серед рифлених браслетів (3 екз.) вдалося визначити колір тільки в одного — темний зелено-жовтий напівпрозорий (рис. 3: 5—6). Один з екземплярів трикутного браслета (всього знайдено 2 екз.) зроблено з темного зелено-жовтого напівпрозорого скла (рис. 3: 7).

На поверхні невеликої кількості знахідок помітно іризацію, що може свідчити про використання натрієвої сировини й вказувати на імпорт з близькосхідних провінцій Візантії. Це кілька екземплярів круглих гладких (2 екз.)

Рис. 3. Фрагменти браслетів

Рис. 4. Фрагменти кручених та дрібнокручених браслетів

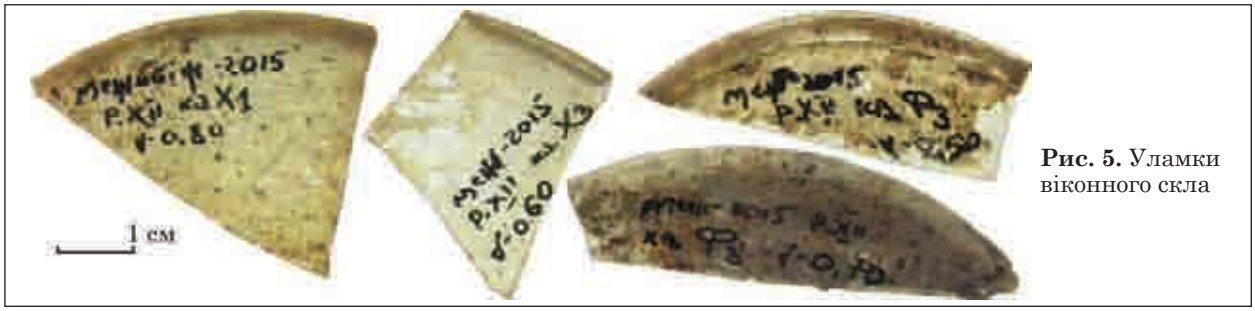

Рис. 5. Уламки віконного скла

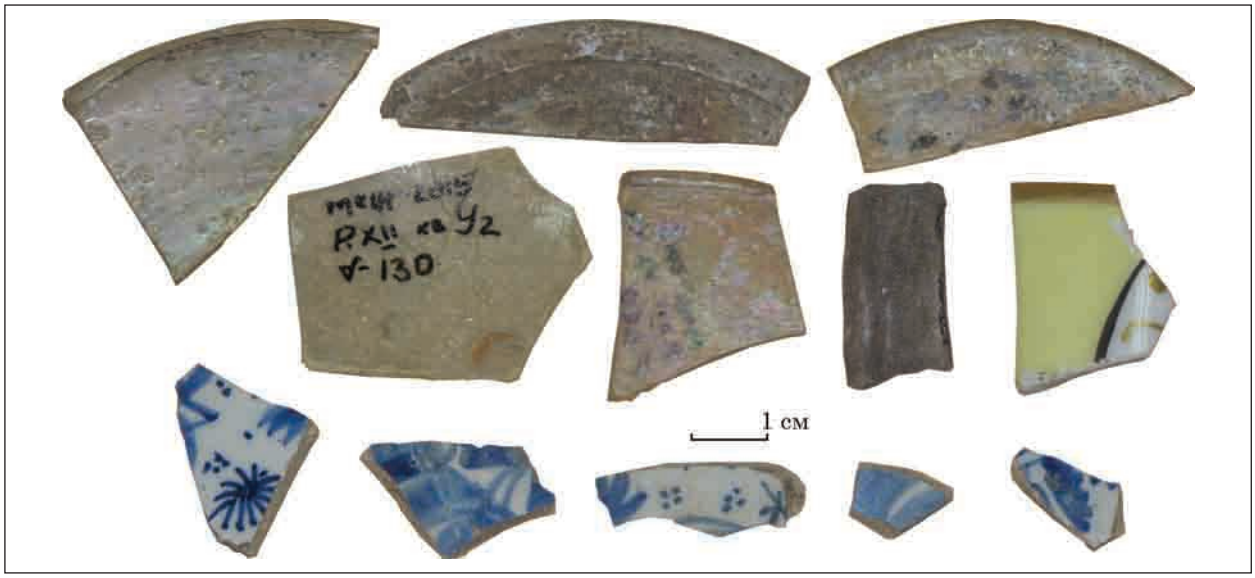

Рис. 6. Фрагменти посуду та елементи декору

та дрібнокручених (2 екз.) з яскравого синього чи зеленого скла (рис. 4: 3). На території Давньої Русі візантійські браслети мають широку дату побутування: X — перша половина XIII ст., а найбільша кількість знахідок припадає на XI ст. (Столярова 1997, с. 101; Щапова 2010, с. 129—132).

Віконне скло (4 фрагменти) представлено уламками прозорого безбарвного тонкого скла (1,0—1,5 мм) із закраїнами, всередині помітні невеликі включення — бульбашки повітря, а на поверхні — патина або іризація (рис. 5). Діаметр віконного скла приблизно 70—80 мм. Поверхня дисків нерівна, що пов'язано із технологією виготовлення. Відбувалось це кількома способами: шляхом швидкого обертання відкритого конусу доти, доки стінки не ставали горизонтальними, після чого понтія (металевий стрижень, кінцем якого закріплювали днище заготовки, що дозволяло майстру виконувати обробку інших частин виробу) відбивалась, а на місці її кріплення (у центрі диска) виникало невелике потовщення. Цей спосіб виготовлення використовувався давньоруськими майстрами з середини XI ст. й проіснував доволі довго. Наприкінці XI ст. з'являється спосіб, коли видували посудину з широким денцем й низькими стінками; після відокремлення склодувної трубки стінки падали на денце й утворювали бортик; таким чином, отримували скло, одна сторона якого (де формувалось дно посудини) була пласкою, а інша мала трохи нерівну поверхню (Щапова 1963, с. 141—143; 1972, с. 67). Судячи із супутнього археологічного матеріалу (рис. 6), про давньоруське походження уламків віконного скла напевно говорити не можна.

Археологічний матеріал, виявлений під час розкопок, в основному хаотично залягає в перевідкладених шарах, що утворилися внаслідок інтенсивного перепланування подвір'я фортеці. Ця обставина ускладнює точне визначення приналежності деяких категорій скляних предметів до певної епохи.

ЛІТЕРАТУРА

Полубояринова, М. Д. 1963. Стеклянные браслеты древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117, с. 164-181.

Полубояринова, М. Д. 1988. Стеклянные изделия Болгарского городища. В: Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности*. Москва: Наука, с. 151-219.

Столярова, Е. К. 1997. Происхождение и хронология стеклянных изделий Москвы XII—XIV вв. *Российская археология*, 4, с. 93-106.

Столярова, Е. К. 2016. *Стекло средневековой Москвы XII—XIV века*. Москва: РГГУ.

Толкачов, Ю., Погорілець, О., Крамарова, С., Радченко, Р. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області 2015 р.* НА ІА НАНУ, в обробці.

Щапова, Ю. Л. 1963. Стеклянные изделия древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117, с. 104-163.

Щапова, Ю. Л. 1968. Скляні браслети Київщини. *Археологія*, XXI, с. 106-116.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л. 2010. *Византийское стекло: Очерки истории*. Москва: ЛКИ.

REFERENCES

Poluboyarinova, M. D. 1963. Steklyannyye braslety drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 117, s. 164-181.

Poluboyarinova, M. D. 1988. Steklyannyye izdeliya Bolgarskogo gorodishcha. In: Fedorov-Davydov, G. F. (ed.). *Gorod Bolgar. Ocherki remeslennoy deyatelnosti*. Moskva: Nauka, s. 151-219.

Stolyarova, E. K. 1997. Proiskhozhdeniye i khronologiya steklyannykh izdeliy Moskvy XII—XIV vv. *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, s. 93-106.

Stolyarova, E. K. 2016. *Steklo srednevekovoy Moskvy XII—XIV veka*. Moskva: RGGU.

Tolkachov, Yu., Pohorilets, O., Kramarova, S., Radchenko, R. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Medzhybizkoi fortetsi v smt. Medzhybizh Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti 2015 roky*. NA IA NANU, v obrobtsi.

Shchapova, Yu. L. 1963. Steklyannyye izdeliya drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 117, s. 104-163.

Shchapova, Yu. L. 1968. Skliani braslety Kyivshchyny. *Arkheolohiia*, XXI, s. 106-116.

Shchapova, Yu. L. 1972. *Steklo Kievskoy Rusi*. Moskva: MGU.

Shchapova, Yu. L. 2010. *Vizantiyskoye steklo: Ocherki istorii*. Moskva: LKI.

Yu. I. Tolkachov, O. Yu. Zhurukhina

GLASSWARE FROM THE EXCAVATIONS ON THE TERRITORY OF THE MEDZHYBOZH FORTRESS IN 2015

Excavations conducted on the territory of the Medzhybozh Fortress in 2015, explored the cultural layer, in which among various archaeological material were found objects of glass. Finds are divided into three categories: vessels, jewelry, and decor elements. Most of them are jewelry: the bracelets and beads. The vessels, beads, and bracelets, according to their morphology and technology, have Ancient Rus' origin. Some of the bracelets were produced in Byzantium. The fragments of the window glass belong, probably, to the later period.

Key words: excavations, fortress, glass, bracelets, beads.

Оержано 5.01.2018

ЖУРУХІНА Олена Юріївна, завідувач, науково-дослідний відділ, Музей історії Десятинної церкви, вул. Володимирська, 6/1, Київ, 01001, Україна, *lenzhurukh@gmail.com*.

ZHURUKHINA Olena Yu., Head of scientific research department of the Museum of Desiatynna church history, Volodymyrska str. 6/1, Kyiv, 01001, Ukraine, *lenzhurukh@gmail.com*.

ТОЛКАЧОВ Юрій Іванович, завідувач, відділ археології Київського обласного Центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, вул. Комінтерна, 16, Київ, 01032, Україна, *ohorona_pamyatok@ukr.net*.

TOLKACOV Yuri I., Head of Department of Archaeology of Kyiv regional center of scientific research and cultural heritage, Kominterna str. 16, Kyiv, 01032, Ukraine, *ohorona_pamyatok@ukr.net*.

УДК: 903.23(477.43-21)”14/15”

І. О. Старенький, П. А. Болтанюк, Є. Ю. Левінзон

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС З ГОНЧАРНОГО ГОРНА СЕРЕДИНИ XV— ПОЧАТКУ XVI ст. З КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті аналізується керамічний комплекс з розкопок гончарного горна середини XV — початку XVI ст., розкопаного 2016 р. на території Кам’янця-Подільського по вул. Троїцькій, 4А. Гончарні вироби розподілено на види посуду. За конфігурацією профілю вінець виділено типи та підтипи.

***Ключові слова**: Кам’янець-Подільський, горн, кераміка, горщик, глечик, миска, макітра, профіль.*

У квітні—травні 2016 р. постійно діючою археологічною експедицією «Кам’янець» ДП «Подільська археологія» НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проводилися охоронні археологічні дослідження в Кам’янці-Подільському за адресою вулиця Троїцька, 4А на ділянці, відведеній під відбудову втраченої історичної забудови. Верхні нашарування на глибину до 1,2 м були зняті екскаватором ще всередині 2000-х рр. На ділянці 2008 р. П. А. Болтанюк виявив верхню частину гончарного горна. Оскільки на той час не було можливості провести археологічне вивчення, знайдений об’єкт був законсервований і його дослідження були продовжені лише 2016 р. І. О. Стареньким.

У ході досліджень встановлено, що гончарний горн складався з камери для спалювання дров та камери для обпалу керамічних виробів (рис. 1). З’єднувалися вони між собою вузьким каналом. Розмір камери для спалювання дров 2,44 × 1,41 м, для обпалу кераміки — 2,86 × 1,98 м. Отже, загальна довжина становить 5,3 м. Челюстями горн орієнтований на південь. Горнова яма прорізала бурий дегумусований трипільський шар та врізалася в суглинки. Камера для спалювання дров овальної форми, її дно пропалене на глибину 0,15 м, печина яскраво-червоного кольору, поверхня дна, завдяки попелу та вуглинкам, чорного кольору. Камера для обпалу краплеподібної форми, вершиною обернена до каналу, максимальне розширення ближче до краю. Дно цієї камери плавно піднімається від каналу до краю, перепад по висоті становить 0,27 м. З внутрішнього боку по периметру камери йде невисоке підвищення шириною 0,3—0,4 м з підмащеною глиною та добре пропаленою поверхнею. Прилягаючий до горна суглинок пропалений до червоного кольору. Нижня частина стінок вирізана з материкової породи, вище використана глина зі значною домішкою органіки. Стінки, які місцями збереглися на висоту до 0,4 м, звужуються доверху.

З північно-східного та південно-західного боків горна розташовані господарські ями округлої форми, заглиблені в материкову породу на 1,2—1,4 м. Ще одна яма аморфної форми розташована із західного боку теплопристрою і врізана в материкову породу на 1,8—2,0 м. Усі вони до верху були заповненні фрагментованими керамічними виробами вперемішку з чорноземом.

На всій площі горна залягав шар фрагментованого керамічного посуду відновлювального випалу (сірого кольору) потужністю до 0,8 м.

Аналогічний горн розкопав С. В. Пивоваров 2014 р. в Чернівцях (Пивоваров 2015, с. 73—76).

Унікальністю знайденого в Кам’янці-Подільському гончарного горна полягає в тому, що він не порушений пізнішими перебудовами, тобто є закритим комплексом. Більше того, на другу чверть XV— початок XVI ст. у місті існував цілий гончарний квартал у західній частині Старого міста в районі вулиць Троїцької, Татарської

© І. О. СТАРЕНЬКИЙ, П. А. БОЛТАНЮК, Є. Ю. ЛЕВІНЗОН, 2018

та Зантуської. Протягом 2015—2016 рр. тут під час нагляду за земляними роботами виявлено 5 гончарних горнів, з яких на сьогодні археологічно досліджено тільки один. Тобто, очевидно, що Кам'янець-Подільський на другу чверть XV— початок XVI ст. був одним з потужниших гончарних центрів українських земель.

Керамічний комплекс з горну представлений горщиками, макітрами, глечиками, мисками, тарілками, плитками, кахлями.

Основну частину виробів (понад 95 %) становлять горщики. Всі вони характеризуються овоїдною формою, короткою шийкою та валикоподібним потовщенням вінець. Стінки горщиків тонкі, потовщені в придонній частині. Керамічне тісто доволі крихке, зі значною домішкою піску. На денці посудин простежується слід відрізання мотузкою по сирій глині.

Вивчення форм профілів дало змогу виділити 5 типів вінець горщиків.

Тип I — вінчик відігнутий назовні, з плавним переходом до шийки, без вираженої бровки під накривку:

підтип I.1 — вінчик округлий, відігнутий назовні з плавним переходом до короткої шийки; тулуб овоїдний; по плічку орнаментація горизонтальною хвилястою заглибленою лінією; діаметр вінець — 14—16 см (рис. 2: 6);

підтип I.2 — вінчик потовщений, звужується до краю, з плавним переходом до шийки; шийка коротка з вигином; тулуб овоїдний; по плічку орнаментований горизонтальною заглибленою хвилястою лінією та зубчастим штампом у вигляді вертикальних ліній; діаметр вінець — 14—18 см (рис. 2: 2);

підтип I.3 — вінчик косо зрізаний, відігнутий назовні; шийка коротка, з вигином; тулуб овоїдний; по плічку орнаментація однією або двома горизонтальними заглибленими хвилястими лініями; діаметр вінець — 16—20 см (рис. 2: 4);

підтип I.4 — вінчик овальний або округлий, відігнутий назовні; з внутрішнього боку виділяється невелике заглиблення; тулуб овоїдний; по плічку орнаментація горизонтальними заглибленими хвилястими лініями або горизонтальним рифленням; діаметр вінець — 20 та 26 см; цей підтип є перехідним до типу IV (рис. 2: 1, 3);

Рис. 1. Кам'янець-Подільський. Залишки гончарного горна по вул. Троїцькій 4А

підтип I.5 — вінчик потовщений, горизонтально зрізаний, відігнутий назовні; шийка коротка; по плічку орнаментація однією або двома горизонтальними хвилястими заглибленими лініями; діаметр вінець — 16 та 22 см (рис. 2: 5).

Тип II — горизонтально зрізані вінця з яскраво вираженою бровкою під накривку:

підтип II.1 — вінчик в перетині овальної форми, оризонтально зрізаний, дещо відігнутий назовні; з внутрішнього боку закраїна та бровка під накривку; плічка орнаментовані горизонтальним рифленням, зрідка горизонтальною заглибленою хвилястою лінією; діаметр вінець — 16—20 см (рис. 3: 1—2);

підтип II.2 — вінчик потовщений, горизонтально зрізаний, відігнутий назовні; з внутрішнього боку виділяється заглибина; шийка коротка округла; плічка та тулуб оздоблені горизонтальним рифленням або горизонтальними заглибленими хвилястими лініями; діаметр вінець — 18 см; підтип II.2 є перехідним від типу I до типу II (рис. 3: 3);

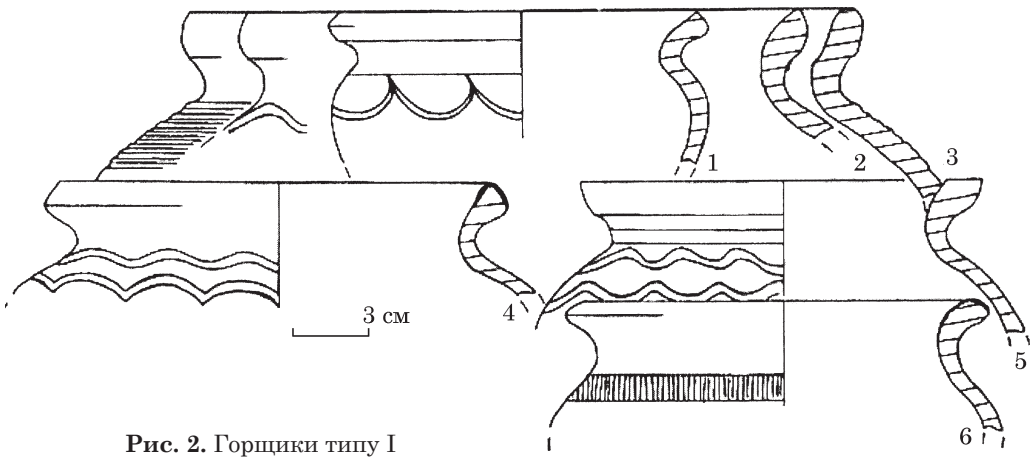

Рис. 2. Горщики типу I

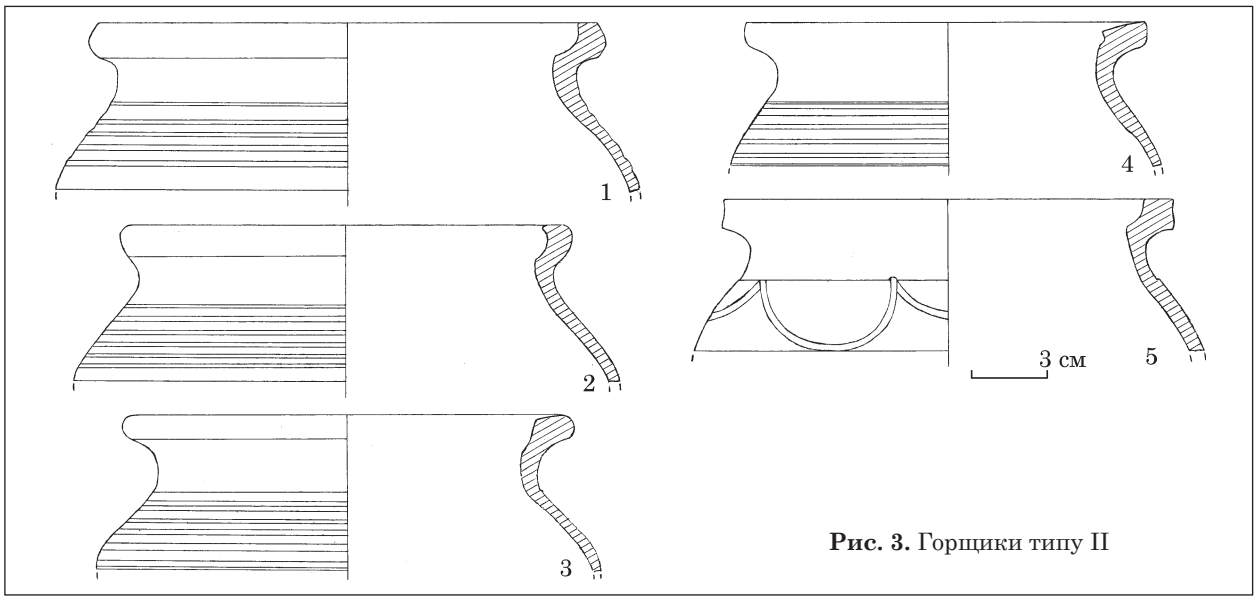

Рис. 3. Горщики типу II

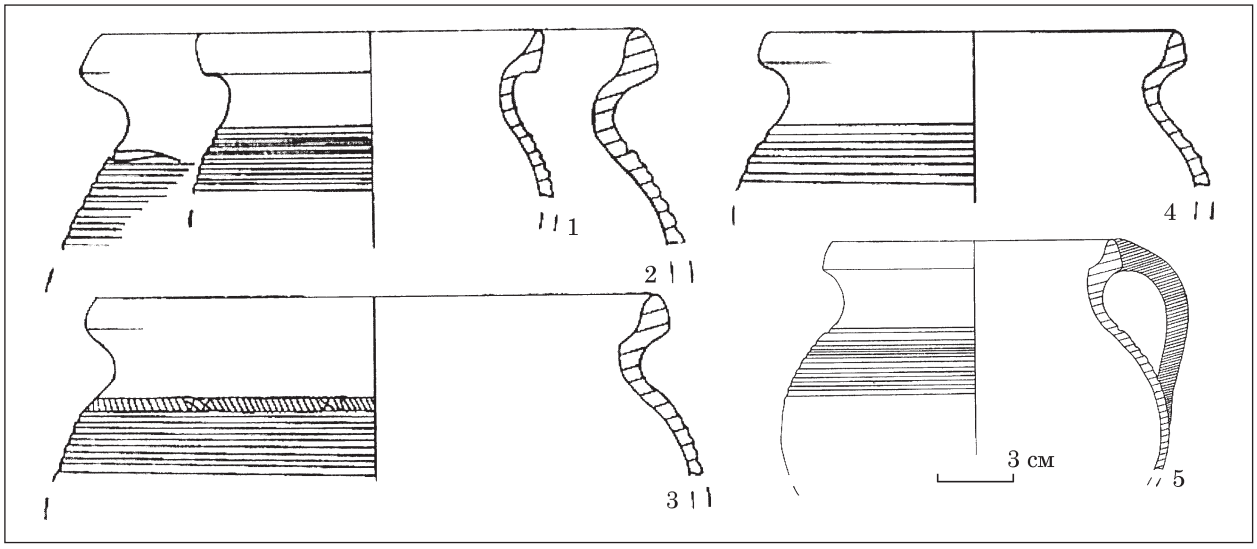

Рис. 4. Горщики типу III

підтип II.3 — вінчик квадратний або прямокутний в перетині, горизонтально зрізаний; шийка коротка округла; плічка та тулуб оздоблені горизонтальним рифленням або горизонтальними заглибленими хвилястими лініями; діаметр вінець — 16—18 см (рис. 3: 4—5). Підтип II.3 можемо ототожнити з типом III за класифікацією О. В. Оногди (Оногда 2008а, с. 56, рис. 1). Аналогічні вироби знайдені біля с. Набутів Корсунь-Шевченківського району на Черкащині, с. Заруддя Іванківського р-ну на Київщині (Капустін 2011, с. 120), м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 16, 17), м. Острозі (Прищепа та ін. 2005, с. 265, рис. 6), при розкопках корпусів 4 і 5 Києво-Печерської лаври (Оногда 2010, с. 92, рис. 1: 3, 4).

Тип III є одним з найпоширеніших (рис. 4: 1—5). Характеризується вінчиком підтрикутної в перетині форми, відігнутим назовні. З внутрішнього боку приступок під накривку. Шийка коротка округла. Плічко та тулуб орнаментовані горизонтальним рифленням, по верху якого нанесено хвилясті вдавлення або штамповий орнамент у вигляді вертикальних ліній у поєднанні зі стилізованими хрестами; діаметр вінець — 12—20 см. Описаний нами тип подібний до типу II за класифікацією О. В. Оногди (Оногда 2008а, с. 56, рис. 1). Аналогічні вироби знайдені в Чернівцях (Пивоваров 2015, с. 75, рис. 2: 3), с. Макшин Городнянського району на Чернігівщині, с. Заруддя Іванківського району на Київщині (Капустін 2011, с. 123—124), м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 9, 19, 21), Києві (Чміль 2001, с. 94—96), Любечі (Ситий 2012, с. 15, рис. 3).

Тип IV — з овальним і округлим вінчиком з яскраво вираженою бровкою під накривку:

підтип IV.1 — вінчик округлий, відігнутий назовні; з внутрішнього боку бровка під накривку; шийка коротка округла; тулуб та пліч-

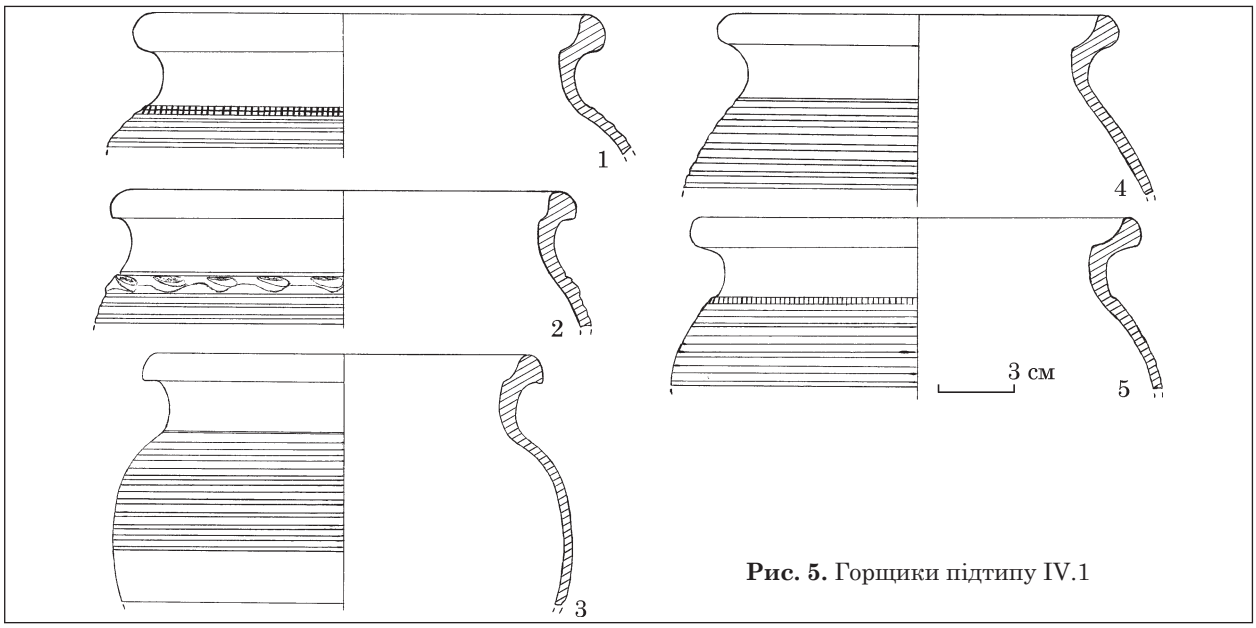

Рис. 5. Горщики підтипу IV.1

ка орнаментовані горизонтальним рифленням, інколи в поєднанні у верхній частині з штамповим орнаментом у вигляді вертикальних заглиблених ліній або подвійної лінії заглиблених квадратів; діаметр вінець — 14—18 см (рис. 5: 1—5);

підтип IV.2 — подібний до підтипу IV.1, але відрізняється округлим зрізаним зовні вінцем; діаметр вінець — 12—16 см (рис. 6: 1—3);

підтип IV.3 — подібний до до підтипу IV.1, але відрізняється овальним відігнутим назовні вінцем; діаметр вінець — 12—20 см (рис. 7: 1—4);

підтип IV.4 — подібний до підтипу IV.1, але відрізняється овальним вінчиком, зовні оздобленим лінією пальцевих защипів («карбування»); діаметр вінець — 14—16 см (рис. 8: 1—4).

Тип IV за класифікацією О. В. Оногди відноситься до типу I (Оногда 2008а, с. 56, рис. 1). Аналогічні вироби знайдені в Чернівцях (Пивоваров 2015, с. 75, рис. 2: 5, 5), біля с. Надинівка

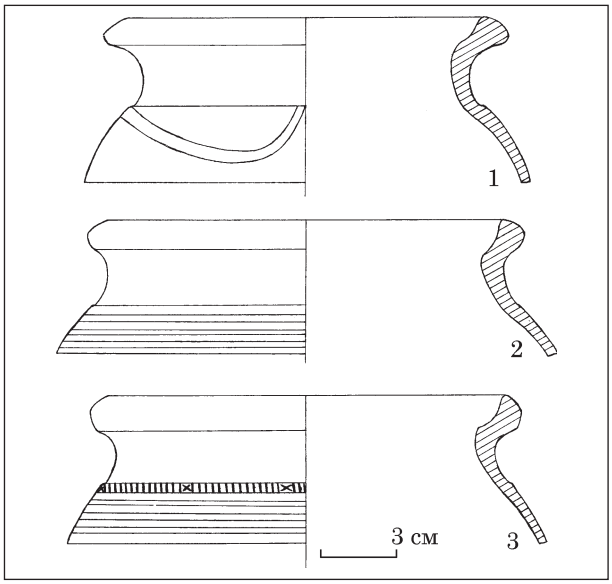

Рис. 6. Горщики підтипу IV.2

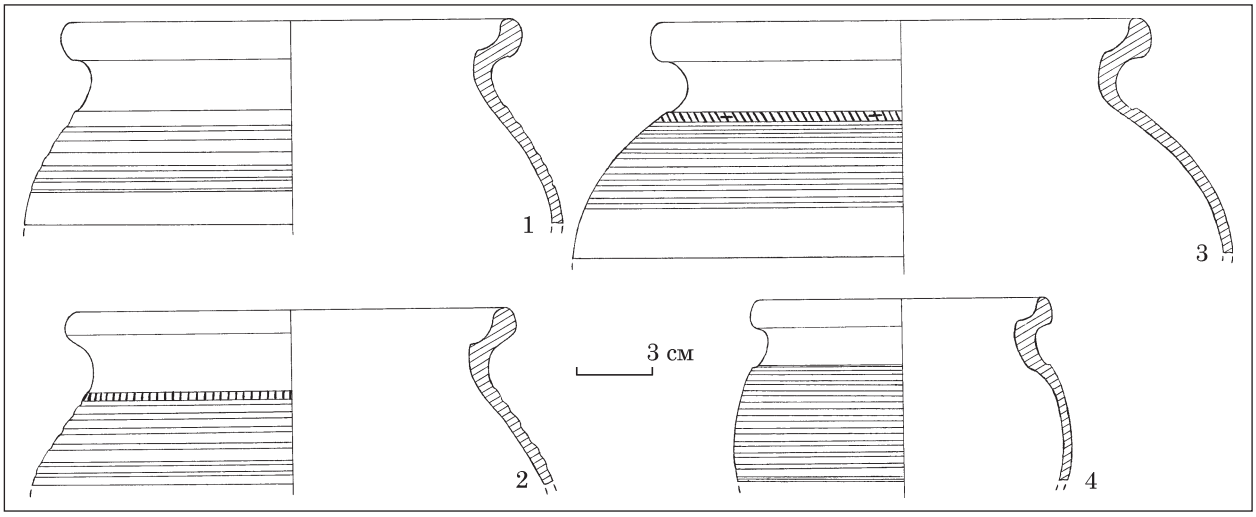

Рис. 7. Горщики підтипу IV.3

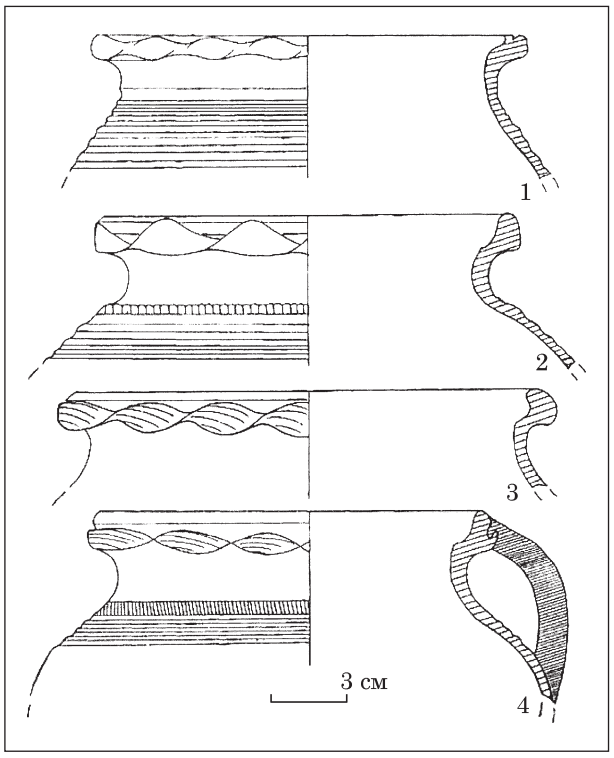

Рис. 8. Горщики підтипу IV.4

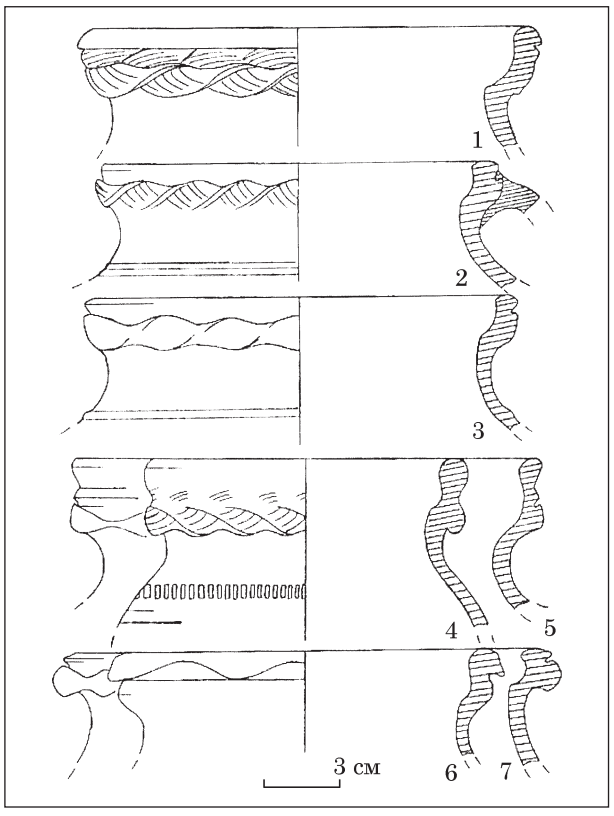

Рис. 9. Горщики підтипу V.1

Козелецького р-ну, м. Любеч Ріпкинського р-ну, с. Іванівка Чернігівського р-ну, с. Макішин Городнянського р-ну на Чернігівщині, сс. Жеребятин і Гнідин Бориспільського р-ну, с. Погреби Броварського р-ну на Київщині (Капустін

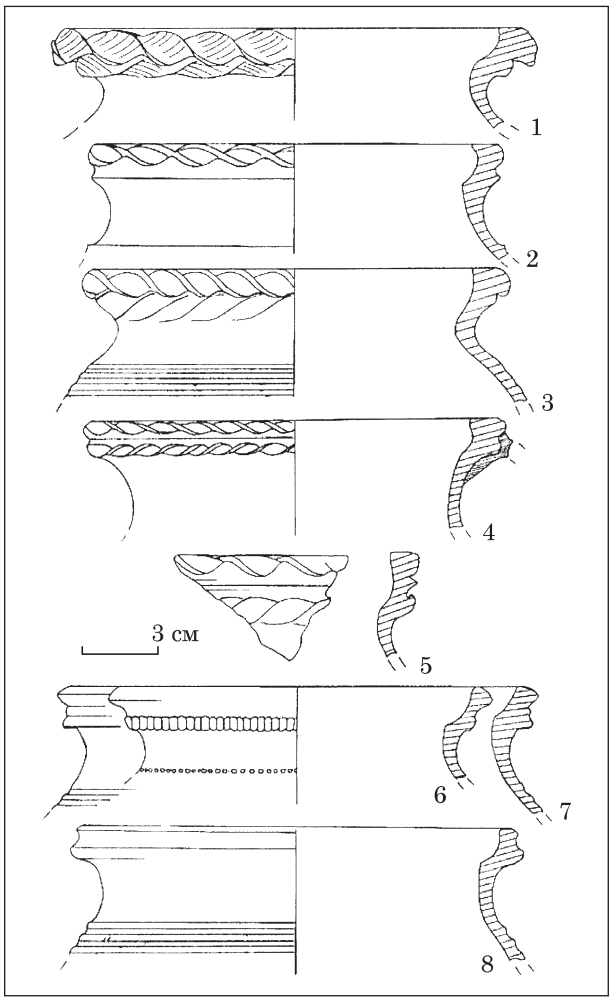

Рис. 10. Горщики підтипів V.2 та V.3

2011, с. 120, 122—124), м. Старокостянтинові (Виногродська 2002, с. 107, рис. 3), м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 6, 11, 14), м. Острозі (Прищепа та ін. 2005, с. 265, рис. 6), Києві (Чміль 2001, с. 94—96), Сокільці (Кучера 1969, рис. 5—6), при розкопках Печерської гаупвахти, Старого Арсеналу (Оногда 2008б, с. 26, рис. 4), Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві (Оногда 2010, с. 92, рис. 1: 1, 5, 7), Любечі (Ситий 2012, с. 15, рис. 3), Аккермані (Біляєва 2013, с. 333, рис. 1).

Тип V характеризується прямим високим вінцем і поділяється на 3 підтипи:

підтип V.1 — вінчик прямий, округлий, дещо відігнутий назовні, високий; шийка коротка округла; вінця прикрашені дрібними та крупними пальцевими защипами («карбуванням»), які інколи оздоблені розчосами, нанесеними за допомогою гребінки; пальцевими защипами («карбуванням») по верху вінця та рельєфним валиком під ним; підтрикутним рельєфним валиком та пальцевими защипами («карбуванням») під ним; діаметр вінець — 12—16 см (рис. 9: 1—7);

підтип V.2 — аналогічний до підтипу V.1, але вінчик горизонтально зрізаний; вінця ор-

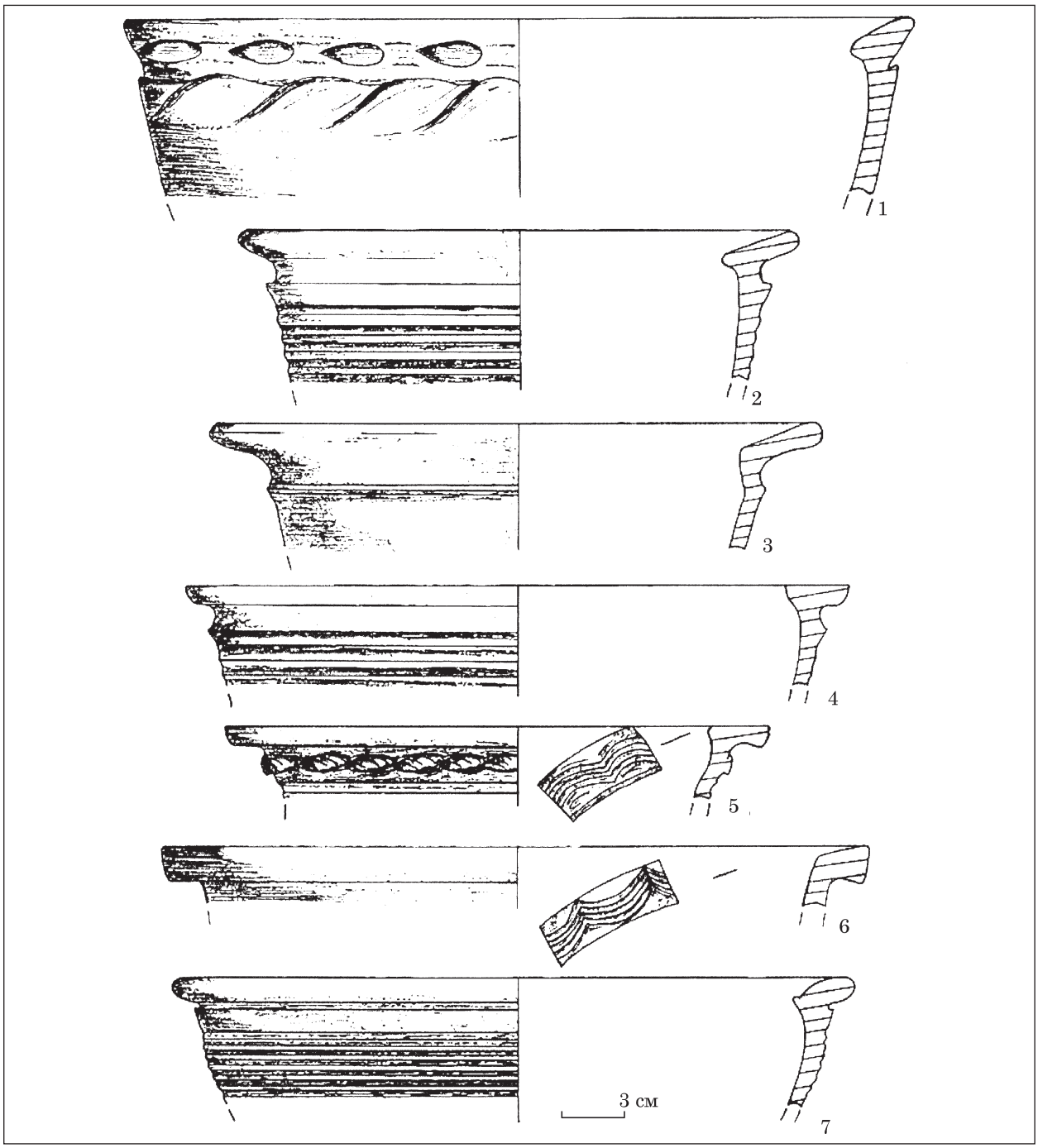

Рис. 11. Макітри типів II—V

наментовані лінією пальцевих защипів («карбуванням») у поєднанні з підтрикутним рельєфним валиком під нею; подвійними пальцевими защипами («карбуванням») по краю та посередині вінця, які інколи прикрашені розчосами, нанесеними за допомого гребінки, або розмежовані підтрикутним рельєфним валиком; діаметр вінець — 14—16 см (рис. 10: 1—5);

підтип V.3 — аналогічний до підтипу V.1, але округлий чи горизонтально зрізаний вінчик прикрашений зовні посередині підтрикутним рельєфним валиком, який інколи розчленований вдавленями тонким предметом; діаметр вінець — 16—18 см (рис. 10: 6—8).

Тип за візуальними ознаками можна пов'язати з типом V за класифікацією О. В. Оногди (Оногда 2008a, с. 56, рис. 1). Аналогічні вироби виявлені біля с. Радуль Ріпкинського району на Чернігівщині, с. Заруддя Іванківського р-ну на Київщині (Капустін 2011, с. 122, 124), м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 23—26), при дослідженнях Старого Арсеналу в Києві (Оногда 2010, с. 92, рис. 1: 6; Оногда 2008b, с. 26, рис. 5).

Типи макітер:

Тип I — вінчик округлий, відігнутий назовні, горизонтально зрізаний; з середини ребристий виступ. Тулуб усічено-конічний, оздоблений

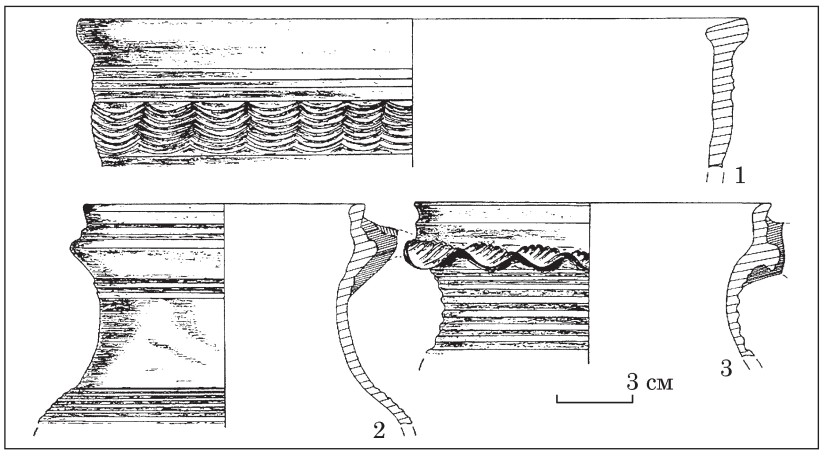

Рис. 12. Макітри типу II, глеки підтипу I.1

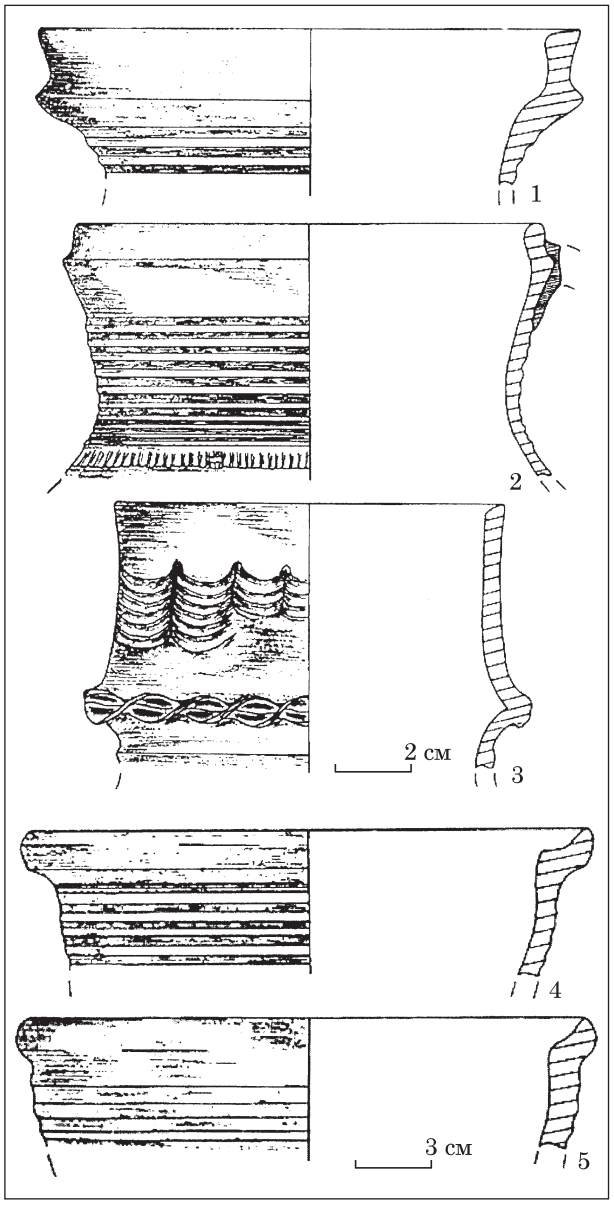

Рис. 13. Глеки підтипу I.2, типів II—III та ринки

горизонтальним рифленням та хвилястими розчосами, нанесеними за допомогою гребінки. Поверхня чорнолощена. Товщина стінки 0,7 см, діаметр вінець — 26 см (рис. 12: 1).

Тип II — вінчик конічний в перетині, відігнутий назовні, горизонтально зрізаний; з середини ребристий виступ. По низу вінець — орнамент, виконаний по сирій глині широкими пальцевими заглибинами. Тулуб усічено-конічний, верхня частина оздоблена горизонтальним рядом пальцевих защипів («карбування»). Товщина стінки 0,8 см, діаметр вінець — 38 см (рис. 11: 1).

Тип III поділяється на 4 підтипи:

підтип III.1 — вінчик з заокругленим краєм, відігнутий назовні, горизонтально зрізаний; з середини ребристий виступ; тулуб усічено-конічний, у верхній частині прикрашений підтрикутним у перерізі горизонтальним валиком, нижче якого нанесене горизонтальне рифлення; товщина стінки 0,8 см, діаметр вінець — 26 см (рис. 11: 2);

підтип III.2 — подібний до підтипу III.1, але вінце з внутрішнього боку має кутастий залом; товщина стінки 0,6 см, діаметр — 28 см (рис. 11: 3);

підтип III.3 — подібний до підтипу III.1, горизонтально зрізаний, з плавним переходом до тулуба; товщина стінки 0,7 см, діаметр вінець — 32 см (рис. 11: 4);

підтип III.4 — подібний до підтипу III.1, але зовні прикрашений лінією пальцевих защипів («карбування»), а по верхній площині — хвилястими розчосами, нанесеними гребінкою; товщина стінки 0,7 см, діаметр вінець — 28 см (рис. 11: 5).

Аналогічні до типу III макітри знайдені в ході археологічних досліджень у м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 28).

Тип IV — вінчик прямокутний, горизонтально зрізаний; по верхній площині хвилясті розчоси, нанесені гребінкою. Тулуб усічено-конічний. Товщина стінки 0,9 см, діаметр вінець — 34 см (рис. 11: 6).

Тип V — вінчик округлий з вигином, під вінцем підтрикутний валик; з середини ребристий виступ. Тулуб усічено-конічний, прикрашений горизонтальним рифленням. Товщина стінки 0,6 см, діаметр вінець — 28 см (рис. 11: 7).

Також знайдено кілька фрагментів мисок сферичної форми, з горизонтально зрізаним

Рис. 14. Миска і тарілка

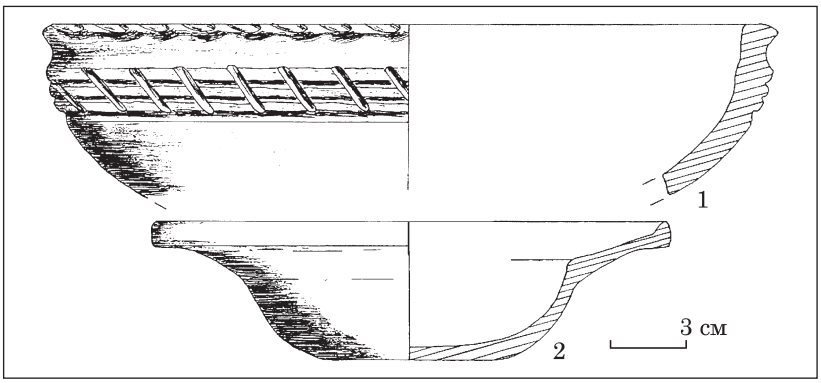

вінцем, прикрашеним по краю нігтьовими зашипами. Тулуб у верхній частині оздоблений трьома горизонтальними рельєфними валиками, розчленованими нігтьовим вдавленням, які підкреслені знизу горизонтальною заглибленою лінією. Товщина стінки 0,8—1,4 см, діаметр вінець — 28 см (рис. 14: 1).

Виявлено в ході досліджень і тарілку з валикоподібним відігнутим до верху вінцем. Криси широкі, потовщені до вінця. Дзеркало сферичної форми з плавним переходом до крис. Поверхня чорнолощена. По рисці прикрашена двома рядами дрібного зубчастого штампу. Товщина стінки 0,6 см, вінця — 1,0 см, діаметр вінець — 20 см (рис. 14: 2).

Знайдено декілька накривок, які можна розподілити на 3 типи.

Тип I — має конусовидні боки, край вінця округлий. З внутрішнього боку має заглибину. Ручка округла, в перерізі прямокутна зі зрізом; циліндрична шийка плавно переходить у боки. Діаметр 16 см, висота — 8,5 см, діаметр ручки — 3,7 см, висота ручки — 2,6 см.

Тип II — боки конусовидні, край вінця прямий. З внутрішнього боку має заглиблення. Ручка округла, краї заокруглені. Діаметр — 16 см, висота — 7,4 см, діаметр ручки — 4,2 см, висота ручки — 2,6 см.

Тип III — боки конусовидні, край вінця округлий з вигином. З внутрішнього боку має заглиблення. Ручка округла, в поперечному перерізі усіченоконічна. Діаметр 16 см, висота — 8,2 см, діаметр ручки — 3,2 см, висота ручки — 3,1 см.

Отже, як бачимо, всі накривки однакового діаметру — 16 см. Висота коливається в межах 7,4—8,5 см. Аналогічні накривки зафіксовані в м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 4).

Численними є знахідки глечиків, серед яких виділено 3 типи.

Тип I має два підтипи:

підтип I.1 — край вінця округлий, вінце видовжене із заломом, при переході до шийки має підтрикутний рельєфний горизонтальний валик, інколи оздоблений зубчастим штампом або рядом пальцевих вдавлень, декорованих розчосами. У ряді випадків поверхня чорнолощена. Вінця глечиків мають невелику

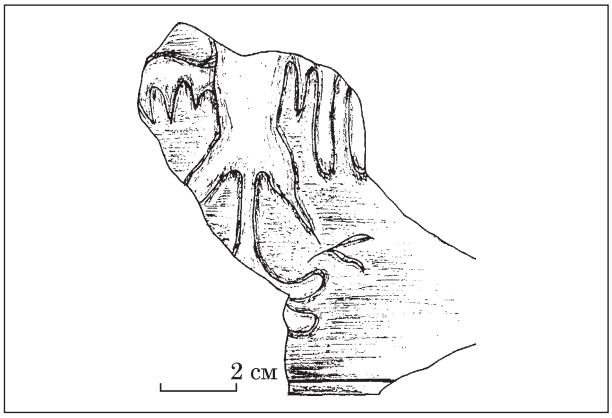

Рис. 15. Плитка для підлоги

лійку (злив) навпроти ручки. До верху вінець кріпиться стрічкоподібна ручка, шириною 5,1—6,6 см та товщиною 1,0—1,3 см; ручка декорована по довжині із зовнішнього боку двома широкими паралельними заглибинами, виконаними за допомогою вдавлень пальцями. Тулуб глеків прикрашений горизонтальним рифленням, хвилястими розчосами та штамповим орнаментом у вигляді ряду квадратних вдавлень, а також штамповим орнаментом у вигляді ряду вертикальних заглиблень у поєднанні зі стилізованими хрестами. Товщина стінки 0,4—0,6 см, діаметр вінець — 11—14 см (рис. 12: 2—3);

підтип I.2 — подібний до підтипу I.1, проте верх вінець горизонтально зрізаний. Поверхня чорнолощена. Товщина стінки 0,4—0,8 см, діаметр вінець — 14 см (рис. 13: 1).

Тип II — край вінця округлий, зовні прикрашений стилізованим підтрикутним у перерізі валиком. Вінчик плавно переходить у шийку. Тулуб орнаментований горизонтальним рифленням та зубчастим штампом (рис. 13: 2).

Тип III — край вінця прямий, плавно переходить у шийку; шийка з вигином. Вінчик зовні оздоблений хвилястими розчосами, нанесеними гребінкою; по низу шийки — пальцеві защипи («карбування») з розчосами. Товщина стінки 0,4—0,5 см, діаметр вінець — 10 см (рис. 13: 3).

Аналогічні глеки знайдені при розкопках горна в Чернівцях (Пивоваров 2015, с. 75,

рис. 2: 1—2), у м. Дубно (Пшеничний 2015, с. 26, рис. 2: 5).

У ході досліджень знайдено також кілька фрагментів ринок з різко відігнутим назовні вінцем овальної форми та брівкою з внутрішнього боку, чи ледь відігнутим назовні вінцем овальної форми (трапляються рідше). Тулуб ринки сферичний, зовні прикрашений рифленням. Випал нерівномірний, черепок двоколірний. Внутрішня поверхня вкрита поливою зеленого кольору. Товщина стінки 0,7—1,0 см, діаметр — 22 см (рис. 13: 4—5).

Надзвичайно цікавою виявилася знахідка плитки на підлогу. Вона пласка, на лицьовій стороні міститься зображення геральдичного орла високим рельєфом. Зовнішня поверхня вкрита поливою двох відтінків: зеленого та коричневого. Випал нерівномірний, черепок двоколірний. Товщина плитки 1,5—2,0 см, збережені розміри 10,6 × 9,4 см (рис. 15). Аналогічні плитки з зображенням геральдичного орла з короною були знайдені в ході археологічних досліджень фундаментів Троїцької церкви в Кам'янці-Подільському, які проводилися у 1993—1994 рр. археологічною експедицією «Кам'янець-Подільської Фундації» під керівництвом Адріана Мандзія. Архітектор Володимир Бевз, який був учасником експедиції, помилково датував такі плитки давньоруським часом XII—XIII ст. (Бевз 1995, с. 73—78). Точніше датував знайдені плитки М. Б. Петров, який відніс їх до XV ст. (Петров 2002, с. 242, рис. 144). У світлі останніх досліджень можемо звузити їх дату до другої половини XV — початку XVI ст.

Поодинокими також були знахідки горщикоподібних кахель теракотового кольору. Денце циліндричної форми з переходом у прямокутний виступ. З внутрішнього боку при переході виділяється ребро. Діаметр низу — 18,0 см, збережена висота фрагменту — 9,4 см.

О. В. Оногда датує кераміку такого типу в Наддніпрянщині другою половиною XV — початком XVI ст. (Оногда 2008а, с. 55—56, 2010, с. 95). У Дубно аналогічний матеріал датований XV — першою половиною XVI ст. (Пшеничний 2015, с. 21). С. В. Пивоваров датує розкопаний ним аналогічний комплекс кінцем XV — початком XVI ст. (Пивоваров 2015, с. 73—76). Л. І. Виногродська відносить подібні горщики до XV—XVI ст. (Виногродська 1997, с. 70), а Ю. А. Омельченко, І. Б. Тесленко та Л. В. Чміль — до кінця XV — XVI ст. (1994, с. 14—15, рис. 3—6).

Погоджуємося з думкою О. В. Оногди (2010, с. 95), що даний тип кераміки є перехідним від давньоруських керамічних традицій до модерних XVI ст.

Численні знахідки подібних виробів відомі на території Кам'янця-Подільського (вул. Зарванська, 7/1; Францисканська, 10; Татарська, 20; Татарська, 17/1; Зантуська; площа Вірменський ринок, 2 та 8а; Польський ринок, розкоп 3 та ін.), де були датовані загалом XV—XVI ст. (Болтанюк 2013, с. 211, рис. 5; Нечитайло 2016, с. 161) або другою половиною XV — початком XVI ст. (Старенький 2017, с. 147, 153, рис. 6: 2—7).

При дослідженні гончарного горна не було знайдено нумізматичних матеріалів, які дали б більш чи менш точну хронологічну прив'язку. Однак 2017 року при розкопках Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник — П. О. Нечитайло) по вулиці П'ятницькій, 12 було виявлено два пізньосередньовічні горизонти, які маркувалися монетами. Більш ранній шар був насичений фрагментами керамічних виробів, профілювання яких наслідує давньоруські зразки. У цьому шарі знайдено київське наслідування данги Джанібек-хана 1352/3 р., монети Владислава II Ягайла та обрізаний празький гріш (?). За попередніми висновками цей горизонт датується другою половиною XIII — початком XV ст. Пізній шар був насичений керамікою, що є аналогічною знайденій в горні по вул. Троїцька (наймовірніше, вона була виготовлена в Кам'янці-Подільському в одному з горнів виявленого гончарного осередку). З нього ж походять монети Владислава III Варненчика, Казимира IV Ягеллончика та молдавського господаря Штефана III Великого. Отже, монети датують шар часом не раніше 30-х рр. XV ст. (Владислав III Варненчик правив у 1434—1444 рр.) та до початку XVI ст. (Штефан III правив у 1457—1504 рр.). Таким чином, керамічний комплекс з Кам'янця-Подільського вписується в хронологічний діапазон другої чверті XV — початку XVI ст. При цьому варто зауважити, що зразки такого посуду можуть з'являтися вже на початку XV ст. і побутувати до середини чи кінця XVI ст. Однак в цілому найбільш масове виготовлення кераміки означених типів та функціонування ряду гончарних горнів очевидно припадає на період другої чверті XV — початку XVI ст.

Таке пожвавлення гончарства найімовірніше було пов'язане з певними подіями в історії міста. Як відомо, 1434 р. Кам'янець-Подільський переходить від Великого князівства Литовського під владу Королівства Польського і стає центром Подільського воєводства. На той час ним володіє рід Бучацьких, яких ще називають «некоронованими королями Поділля» (Михайловський 2012, с. 117). Тоді ж місту підтверджується надання Магдебурзького права. У 1463 р. Кам'янець-Подільський став королівським містом. Саме ці зміни могли зумовити тут потужний розвиток гончарства та появу нових типів посуду.

ЛІТЕРАТУРА

Бевз, В. 1995. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі. *Вісник історико-культурологічного Подільського братства*, 4, с. 73-78.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329-335.

Болтанюк, П. А. 2013. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, 22: серія: Історичні науки, с. 208-220.

Виногродська, Л. І. 1997. Керамічний посуд. Кахлі. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* Київ: ІЗМН, с. 69-73.

Виногродська, Л. І. 2002. Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 105-108.

Капустін, К. М. 2011. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.). *Археологія*, 4, с. 119-127.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Михайловський, В. М. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора.

Нечитайло, П. О., Черновол, Д. К., Старенький, І. О. 2016. Пошуки «Людвисарні». (Археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10). *Археологія & Фортифікація України*, 6, с. 157-166.

Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст.: Методичні рекомендації.* Київ: НМІУ.

Оногда, О. В. 2008a. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55-63.

Оногда, О. В. 2008b. Керамічні комплекси XIV—XVI ст. з розкопок на території Старого арсеналу. *Лаврський альманах*, 21, с. 24-31.

Оногда, О. В. 2010. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки. *Археологія*, 1, с. 91-96.

Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII—XVIII ст. (Історіографія. Джерела).* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова.

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А., Ільків, М. В. 2015. Гончарний горн із середньовічних Чернівців. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 73-76.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Романчук, О. М., Чекурков, В. С. 2005. Розкопки на території костелу Успіння Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 262-265.

Пшеничний, Ю. 2015. Історична топографія Дубна у другій половині XIII—XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 24: серія: Історичні науки, с. 19-26.

Ситий, Ю., Кондратьев, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV—XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакова). *Сіверянський літопис*, 5—6, с. 12-21.

Старенький, І. О. 2017. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському. *Археологія & Фортифікація України*, 7, с. 145-156.

Чміль, Л. В. 2001. Київська кераміка XVI—XVIII століть. *Киевский альбом. Исторический альманах*, 1, с. 94-98.

REFERENCES

Bevz, V. 1995. Poperedni rezultaty doslidzhen tserkvy sv. Triitsi v misti Kam'iantsi na Podilli. *Visnyk istoryko-kulturolohichnoho Podilskoho bratstva*, 4, s. 73-78.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Je. 2013. Ukrainska keramika z rozkopok Akkermanskoi fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 329-335.

Boltaniuk, P. A. 2013. Arkheolohichna rozvidka na diliantsi po vulytsi P'iatnytskii, 10 v m. Kam'iantsi-Podilskomu. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka*, 22: seriia: Istorychni nauky, s. 208-220.

Vynohrodska, L. I. 1997. Keramichnyi posud. Kakhli. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st.* Kyiv: IZMN, s. 69-73.

Vynohrodska, L. I. 2002. Rozviduvalni arkheolohichni roboty u m. Starokostiantyniv v 2001 rotsi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 105-108.

Kapustin, K. M. 2011. Arkheolohichni pam'iatky Serednoi Naddnipranshchyny seredyny XIII—XV st. (za materialamy rozvidok kintsia 1940-kh — pochatku 1980-kh rr.). *Arkheolohiia*, 4, s. 119-127.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky. *Slov'iano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Nechytailo, P. O., Chernovol, D. K., Starenkyi, I. O. 2016. Poshuky «Liudvysarni» (Arkheoloho-arkhitekturni doslidzhennia na Frantsyskanskii, 10). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 6, s. 157-166.

Omelchenko, Iu. A., Teslenko, I. B., Chmil, L. V. 1994. *Ukrainska naddnipranska keramika XIV—XVIII st. (Metodychni rekomendatsii).* Kyiv: NMIU.

Onohda, O. V. 2008a. Osnovni typy keramiky Serednoi Naddnipranshchyny druhoi polovyny XV — pochatku XVI st. *Arkheolohiia*, 4, s. 55-63.

Onohda, O. V. 2008b. Keramichni kompleksy XIV—XVI st. z rozkopok na terytorii Staroho arsenalu. *Lavrskyi almanakh*, 21, s. 24-31.

Onohda, O. V. 2010. Pro odnu hrupu kyivskoi piznoserednovichnoi keramiky. *Arkheolohiia*, 1, s. 91-96.

Petrov, M. B. 2002. *Istorychna topohrafiia Kam'iantsia-Podilskoho kintsia XVII—XVIII st. (Istoriohrafiia. Dzherela).* Kam'ianets-Podilskyi: Abetka-Nova.

Pyvovarov, S. V., Kalinichenko, V. A., Ilkiv, M. V. 2016. Honcharnyi horn iz serednovichnykh Chernivtsiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 73-76.

Pryshchepa, B. A., Pozikhovskyi, O. L., Romanchuk, O. M., Chekurkov, V. S. 2005. Rozkopky na terytorii kostelu Uspinnia Bohorodytsi Divy Marii v m. Ostrozi Rivnenskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 262-265.

Pshenychnyi, Iu. 2015. Istorychna topohrafiia Dubna u druhii polovyni XIII—XV st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, 24: seriia: Istorychni nauky, s. 19-26.

Sytyi, Iu., Kondratiev, I. 2012. Etapy isnuvannia Liubetskoho zamku v XIV—XVII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen B. O. Rybakova). *Siverianskyi litopys*, 5—6, s. 12-21.

Starenkyi, I. O. 2017. Kompleks materialiv z arkheolohichnykh doslidzhen po vulytsi Zarvanskii, 7/1 u Kam'iantsi-Podilskomu. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 7, s. 145-156.

Chmil, L. V. 2001. Kyivska keramika XVI—XVIII stolit. *Kyevskyi albom. Ystorycheskyi almanakh*, 1, s. 94-98.

I. O. Starenky, P. A Boltanyuk,
Ye. Yu. Levinson

CERAMIC ASSEMBLAGE FROM THE POTTERY KILN OF THE MIDDLE OF THE 15th — THE BEGINNING OF THE 16th CENTURY IN KAMIANETS-PODILSKYI

The paper analyzed a ceramic assemblage from the excavation of the pottery kiln of the middle of the 15th — the beginning of the 16th century. It was excavated in 2016 on the territory of Kamyanets-Podilskyi on the Troitska street. The vessels are divided into types according to their function and morphological features.

It is noted that during this period can be observed the rise of the pottery manufacturing in general, which is associated with certain events in the history of the town: it became the center of Podolsk land, and then has obtained the status of a royal city.

Keywords: Kamyanets-Podilskyi, pottery kiln, ceramic, pot, jug, bowl, profile.

Одержано 15.12.2017

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович, завідувач, сектор «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна, *arxeolog.militari@gmail.com*.

BOLTANIUK Petro, Head, the Sector of the «Museum of Antiquities» of Kamyanets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Ioanno-Predtechenska str., 2, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine, *arxeolog.militari@gmail.com*.

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, студент, історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна, *ljenia@gmail.com*.

LEVINZON Yevhenyi, Student, the Department of History of the Kamyanets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Tatarska str., 14, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine, *ljenia@gmail.com*.

СТАРЕНЬКИЙ Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна, *starenkiy_igor@ukr.net*.

STARENKYI Ihor, PhD, Leading Researcher, the Kamyanets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Ioanno-Predtechenska str., 2, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine, *starenkiy_igor@ukr.net*.

УДК: 904:662.922(477.85-25)”14/15”

М. В. Ільків, В. А. Калініченко, С. В. Пивоваров

ГОРН КІНЦЯ XV — ПОЧАТКУ XVI ст. ІЗ СТАРОЇ ЧАСТИНИ м. ЧЕРНІВЦІВ

У 2014 р. в старій частині м. Чернівці на високому лівому березі р. Руда досліджено рештки однокамерного гончарного горна, південна частина якого була зруйнована зсувом. У заповненні горна виявлено фрагменти кількох десятків посудин, у т. ч. 9 цілих форм (горщики і глеки), а також півгріш молдавського господаря Штефана III Великого 1480—1504 рр. Конструкція горна, морфологія посуду й нумізматична знахідка дозволяють датувати комплекс кінцем XV — початком XVI ст.

Ключові слова: *гончарний горн, Чернівці, глек, горщик, монетна знахідка.*

З-поміж численних археологічних пам’яток столиці Буковинського краю — м. Чернівців, найменш дослідженими є об’єкти пізньосередньовічного та ранньомодерного часу (Тимощук 1984, с. 109—113; Пивоваров, Михайлина 1997, 18—20; Пивоваров 2009, с. 9—22). Це пояснюється забудовою старої частини міста у XIX—XX ст., його перепланування й переміщенням культурних нашарувань у результаті прокладання численних комунікацій. Проте в окремих випадках вдається віднайти об’єкти періоду, коли землі регіону входили до складу Молдавського князівства. Відбувається це, як правило, випадково й пов’язується із природними чинниками, зокрема, із зсувами, які періодично стаються у місті під впливом антропогенного фактору. Так, у 2013 р. у відслоненому зсувом березі високої тераси р. Прут (кінець вул. А. Барбюса), біля залізниці, на лівому березі р. Руда зібрано декілька цілих посудин, а в наступному році незначною прірізкою розкопано вцілілу частину гончарного горна з посудом всередині.

© М. В. ІЛЬКІВ, В. А. КАЛІНІЧЕНКО, С. В. ПИВОВАРОВ, 2018

Більша частина горна зруйнована зсувом. Від нього збереглися рештки північної частини на глибину 1,05 м, південна — зруйнована зсувом (рис. 1; 2: 1—2). З огляду на те, що досліджуваний об’єкт розміщений на стрімкому схилі, його західна частина простежується на більшу висоту, ніж східна. У західній стінці вдалося встановити наступну стратигра-

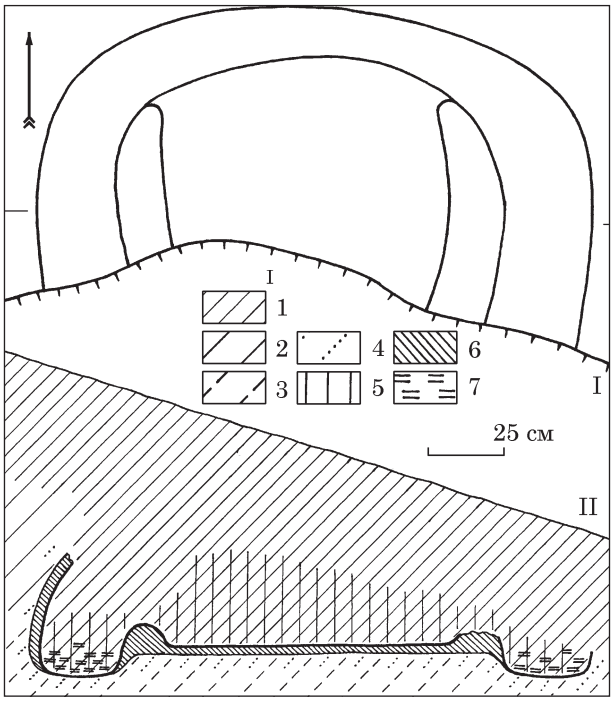

Рис. 1. Гончарний горн з Чернівців: I — план; II — профіль; *умовні позначки*: 1 — чорний суглинок; 2 — жовто-сірий суглинок; 3 — жовтий супісок; 4 — перепалений ґрунт; 5 — залягання кераміки; 6 — глиняна обмазка з домішкою органіки; 7 — попіл та вуглики

Рис. 2. Рештки гончарного горна з Чернівців (1—2) та зразки керамічного посуду із його заповнення (3)

фію: 0—0,40 м — чорний гумусований суглинок; 0,40—0,90 м — жовто-сірий суглинок; від 0,90 м — жовтий супісок. Отже горнова яма прорізала суглинки й ледь заглиблювалася в супісок.

Дослідження показали, що гончарний горн був однокамерним. Посеред його округлого в плані дна шириною 1,85 м влаштована підвищена на 0,10 м площадка завширшки 1,30 м. По периметру її обмежує канавка завширшки до 0,30 м та глибиною до 0,17 м, розміри якої поступово зменшуються у північній частині. У її заповненні присутня значна кількість попелу та вуглинок. Стінки камери та долівка підвищення обмащені шаром глини, товщиною 0,05 м зі значною домішкою органіки, й обпалені. По західній та східній кромці підвищення тягнуться два півкруглі валики з тієї ж маси висотою 0,07 м та шириною 0,18 м. Стінки камери, які місцями збереглися на висоту 0,36 м, звужуються доверху. Прилягаючий до горна ґрунт пропалений до червоного кольору. Аналогічна виробнича споруда по випаленню кераміки була виявлена в Старому Орхеї (Бырня 1981, с. 160).

На всій площі підвищення щільно залягав шар фрагментованого, якісно випаленого керамічного посуду, який місцями сповз у кругову канаву. Загалом у збереженій частині споруди було близько двох десятків посудин, з яких 9 представлені цілими формами. Дві посудини знаходилися в первинному положенні — на площадці-підвищенні догори дном.

Виявлений керамічний комплекс представлений сироглиняними посудинами двох ґатунків: горщиками та глеками (рис. 2: 3; 3). Колір посудин засвідчує, що вони обпалювалися у відновлювальній атмосфері, коли вихідний отвір горну закривався.

Для горщиків із горну характерні потовщені S-подібні у перетині вінця з внутрішньою виїмкою під кришку, тонкі бокові стінки, потовщені у придонній частині, доволі крихке керамічне тісто зі значною домішкою піску. Верхній та нижній краї вінчиків чітко окреслені. Верхній зріз вінчика витягнутий доверху та загострений. На денці посудин простежується слід відрізання мотузкою по сирій глині. За пропорціями та орнаментикою поверхні горщики поділяються на два типи. Посудини першого типу мають гладку неорнаментовану поверхню, а максимальне розширення бокових стінок припадає на 2/3—3/4 їх висоти (рис. 3: 4—5).

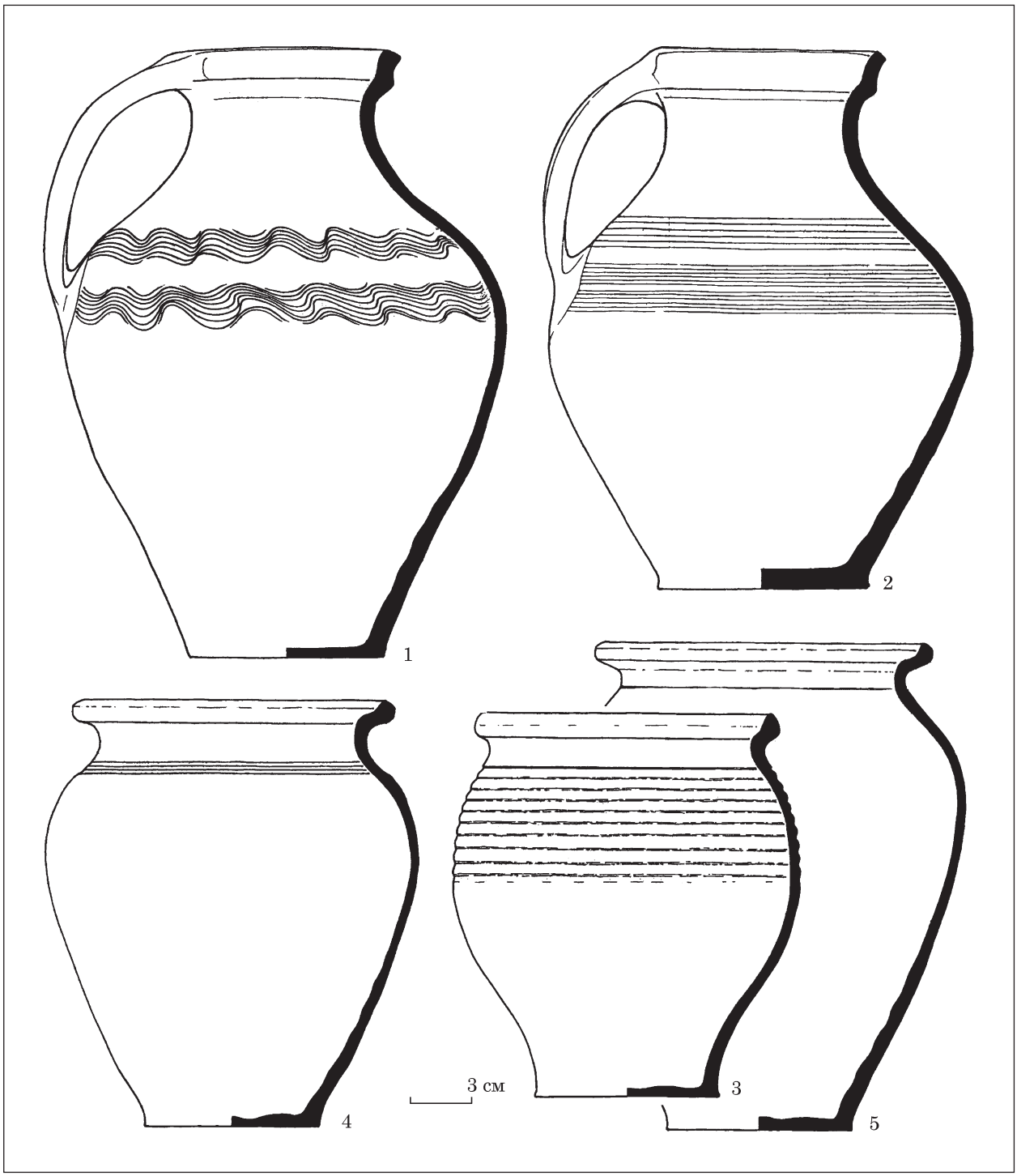

Рис. 3. Гончарний горн з Чернівців: 1, 2 — глеки; 3—5 — горщики

Висота цілих екземплярів коливається в межах 19,5—23,7 см; діаметр вінець — 13,0—16,5 см; діаметр максимального розширення стінок — 15,7—19,7 см; діаметр денець — 7,8—9,0 см. Для горщиків другого типу максимальне розширення припадає приблизно на 1/2—2/3 висоти посудини, а їх бокові стінки на плічках та нижче орнаментовані рядами горизонтального рифлення (рис. 3: 3). Висота цілих екземплярів становить 18,7 та 20,0 см; діаметр вінець — 14,0 та 14,9 см; діаметр максимального розширення стінок — 17,0 та 17,7 см; діаметр денець — по 9,0 см.

Сіро- чи червоноглиняні горщики з аналогічним профілюванням вінець відомі у регіоні з території замку Хотинської фортеці (Тимощук 1977, с. 30—31, рис. 5), насипу валу в Снятині (вул. Кобринських), а також поселень Чернівці-Ленківці та Драчинці (уроч. Драшівське). Вище охарактеризований керамічний комплекс знаходить свої аналогії у Львові (Войтович, Войтович 2012, с. 287—288, рис. 1: 2), Старому Орхеї, Су-

чаві, Сіреті (Абызова, Бырня, Нудельман 1982, с. 44—48) та багатьох інших пунктах (Chitescu 1970, p. 370, fig. 4; Matei et al. 1962, p. 755, fig. 15; Andronic 1961, p. 276, fig. 4: 4—5, 7; Popovici-Balta, Ursulescu 1961, p. 98, fig. 3: 7, 13—14), де датований XV—XVI ст. В окремих випадках датування такого різновиду посудин поглиблюють до XIV ст., наприклад, Жидичин на Волині (Панишко 2014, с. 343—344).

Глеки представлені трьома цілими формами, дві з яких фактично ідентичні (рис. 3: 1—2). Від попередніх типів посудин вони відрізняються більш якісним складом тіста — без помітних домішок, а також кращою обробкою зовнішньої поверхні, місцями пролискованої. Посудини мають світло-сірий колір поверхні з брунатним відтінком місцями. Глеки характеризуються усічено-конічним корпусом, найбільший діаметр якого припадає на верхню третину посудин або ближче до її середини. Вінчики вертикальні, зі зливом навпроти ручки, у верхній частині майже горизонтально зрізані. Ззовні спостерігаються невеликі виступи. Шийка у глеків чітко виражена, плічка похилі та плавно переходять в корпус. На кожному глеку наявна широка (4,3—4,8 см) стрічкоподібна ручка з двома повздовжніми заглибленнями. Їх верхня частина кріпилася збоку вінчика, а нижня — в місці найбільшого діаметра глечика — на плічках. На них у двох посудин присутній орнамент у вигляді трьох смуг із врізаних паралельних горизонтальних ліній, нанесених, очевидно, гребінкою. Розміри двох таких глеків наступні: висота — 26,2 і 24,2 см; діаметр вінець — 10,7 і 10,7 см; діаметр максимального розширення стінок — 20,5 і 19,4 см; діаметр денець — 10,2 і 8,8 см. Інший орнамент представлений на третьому екземплярі — два широкі кругові ряди із заглиблених паралельних хвилястих ліній (рис. 3: 1). Висота даного екземпляру — 29,6 см; діаметр вінець — 10,4 см; діаметр максимального розширення корпусу — 21,5 см; діаметр денця — 9,4 см. Дно глеків, так само як і горщиків, після формування на швидкому гончарному колі, обрізане мотузкою. Схожі знахідки відомі зі Старого Орхея, Сучави, Байї, Романа, де датуються в межах кінця XIV—XV ст. (Абызова, Бырня, Нудельман 1982, с. 49—52).

У верхній частині заповнення горну серед фрагментів кераміки виявлено мідну (?) монету — півгріш Штефана III Великого 1480—1504 рр. На її аверсі зображено герб Молдавського князівства в обідку — голова тура, між рогами якого вміщено п'ятипроменеву зірку, ліворуч — квітку, а праворуч — півмісяць. На реверсі простежується щит із подвоєним хрестом всередині. Діаметр монети становить 12—15 мм, маса — 0,6 г. Грошові номінали Штефана III відомі у регіоні серед поодиноких знахідок та згадуються у складі скарбу із Новоселиці (Абызова, Бырня, Нудельман 1982, с. 75; Пивоваров 2002).

Тут же у заповненні трапився дископодібний кістяний виріб, очевидно, ґудзик, діаметром 2 см і товщиною 0,8 см. Посередині знахідки висвердлені два отвори, які на протилежній стороні сходяться воєдино.

Отже, вивчення решток одноярусного горна із старої частини м. Чернівців дозволяє отримати важливу інформацію про ремісничу діяльність місцевих мешканців у кінці XV — початку XVI ст., а виявлені в ньому керамічні вироби (глечики і горщики), завдяки датуванню монетною знахідкою стають еталонними для визначення кераміки, знайденої на пам'ятках молдавського часу в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. А. 1982. *Древности Старого Орхея (молдавский период).* Кишинев: Штиинца.

Бырня, П. П. 1981. *Молдавский среднековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV — начало XVI вв.).* Кишинев: Штиинца.

Войтович, Н., Войтович, М. 2012. Дослідження у внутрішньому дворику львівської ратуші. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.,* с. 287-289.

Панишко, С. 2014. Технологічна «революція» XIV—XV ст. на Волині. *Археологічні студії*, 5, с. 337-346.

Пивоваров, С. 2002. *Нумізматичні пам'ятки Буковини*. Чернівці: Зелена Буковина.

Пивоваров, С. 2009. Археологічні дані про минуле Чернівців та його околиць. В: Ботушанський, В. (ред.). *Чернівці: Історія і сучасність*. Чернівці: Зелена Буковина, с. 9-22.

Пивоваров, С., Михайлина, Л. 1997. Археологічні та нумізматичні джерела про минуле м. Чернівці. В: *Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі*. Чернівці, с. 18-20.

Тимощук, Б. 1977. Середньовічний Хотин. *Археологія*, 22, с. 29-39.

Тимощук, Б. О. 1984. Чернівецька область. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Довідник з археології України*: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка, с. 109-171.

Andronic, Al. 1961. Contributii arheologice la istoricul orasului Iasi in perioda feudala. *Arheologia Moldovei*, 1, p. 271-281.

Chitescu, L. 1970. Cercetarile arhtologice de la Cetatea Noua si Cetatea Craciuna. *Materiale si cercetari arheologice*, 9, p. 367-371.

Matei, M. D., Nicorescu, A. L., Andronic, Al., Arion, Gh., Martinovici, T., Neamtu, E. 1962. Santierul arheologic Suceava. *Materiale si cercetari arheologice*, 8, p. 741-759.

Popovici-Balta, R., Ursulescu, N. 1961. Discoperiri arheologice din secolele XIV—XV de la Suceava — Parcul Cetatii. *Arheologia Moldovei*, 1, p. 93-102.

REFERENCES

Abyzova, Y. N., Byrnya, P. P., Nudel'man, A. A. 1982. *Drevnosti Starogo Orkheya (moldavskiy period).* Kishinev: Shtiintsa.

Byrnya, P. P. 1981. *Moldavskiy srednekovyy gorod v Dnestrovsko-Prutskom mezhdurech'ye (XV — nachalo XVI vv.).* Kishinev: Shtiintsa.

Voitovych, N., Voitovych, M. 2012. Doslidzhennia u vnutrishnomu dvoryku lvivskoi ratushi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 287-289.

Panyshko, S. 2014. Tekhnolohichna «revoliutsiia» XIV—XV st. na Volyni. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 337-346.

Pyvovarov, S. 2002. *Numizmatychni pam'iatky Bukovyny*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pyvovarov, S. 2009. Arkheolohichni dani pro mynule Chernivtsiv ta yoho okolyts. In: V. Botushanskii (ed.). *Chernivtsi: Istoriia i suchasnist*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, s. 9-22.

Pyvovarov, S., Mykhailyna, L. 1997. Arkheolohichni ta numizmatychni dzherela pro mynule m. Chernivtsi. In: *Problemy urbanizatsii ta etnokulturnykh kontaktiv v Pivdenno-Skhidnii Yevropi*. Chernivtsi, s. 18-20.

Tymoshchuk, B. 1977. Serednovichnyi Khotyn. *Arkheolohiia*, 22, s. 29-39.

Tymoshchuk, B. O. 1984. Chernivetska oblast. In: Telehin, D. Ja. (ed.). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy:* Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti. Kyiv: Naukova dumka.

Andronic, Al. 1961. Contributii arheologice la istoricul orasului Iasi in perioda feudala. *Arheologia Moldovei*, 1, p. 271-281.

Chitescu, L. 1970. Cercetarile arhtologice de la Cetatea Noua si Cetatea Craciuna. *Materiale si cercetari arheologice*, 9, p. 367-371.

Matei, M. D., Nicorescu, A. L., Andronic, Al., Arion, Gh., Martinovici, T., Neamtu, E. 1962. Santierul arheologic Suceava. *Materiale si cercetari arheologice*, 8, p. 741-759.

Popovici-Balta, R., Ursulescu, N. 1961. Discoperiri arheologice din secolele XIV—XV de la Suceava — Parcul Cetatii. *Arheologia Moldovei*, 1, p. 93-102.

M. V. Il'kiv, V. A. Kalinichenko,
S. V. Pyvovarov

POTTERY KILN OF THE END OF THE 15th — THE BEGINNING OF THE 16th CENTURY FROM THE OLD PART OF CHERNIVTSI

In 2014 the remains of a one-chamber pottery kiln were investigated on the high left bank of Ruda River in the old part of Chernivtsi. The southern part of the construction was destroyed by a landslide. Fragments of the several dozen vessels and the coin of Stefan cel Mare 1480—1504 were found in the kiln. Shapes of the nine pots and jugs were restored. The structure of the pottery kiln, the morphology of the pottery and the numismatic find allow to date the complex with the end of the 15th — the beginning of the 16th century.

Keywords: pottery furnace, Chernivtsi, jug, pot, coin find.

Одержано 19.02.2018

ІЛЬКІВ Микола Володимирович, кандидат історичних наук, асистент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Кафедральна 2, Чернівці, 58000, Україна, *ilkiv_chnu@ukr.net*.

ILKIV Mykola Volodymyrovych, Candidate of Historical Sciences, assistant professor, the Yuri Fed'kovych Chernivtsi National University, Kafedralna str. 2, Chernivtsi, 58000, Ukraine, *ilkiv_chnu@ukr.net*.

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Андрійович, кандидат історичних наук, асистент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Кафедральна 2, Чернівці, 58000, Україна, *v.kalinichenko@chnu.edu.ua*.

KALINICHENKO Vitaliy Andrijovych, Candidate of Historical Sciences, assistant professor, the Yuri Fed'kovych Chernivtsi National University, Kafedralna str. 2, Chernivtsi, 58000, Ukraine, *v.kalinichenko@chnu.edu.ua*.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, заступник Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з наукової роботи, вул. Лаврська 9, Київ, 01015, Україна, *pyvovarov.sergiy@gmail.com*.

PYVOVAROV Sergii Volodymyrovych, Doctor of Historical Sciences, professor, deputy Director General of Science of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Lavrska str. 9, Kyiv, 01015, Ukraine, *pyvovarov.sergiy@gmail.com*.

УДК: 904.23(477-25)”14/15”

О. В. Оногда

КОМПЛЕКС ІЗ ПОЛИВ’ЯНОЮ КЕРАМІКОЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. (за матеріалами розкопок старого Арсеналу в Києві)

До наукового обігу введено матеріали археологічних досліджень одного з об’єктів на території Старого Арсеналу. Розглядувана колекція кераміки вирізняється присутністю у ній виробів зі слідами виробничого браку.

***Ключові слова**: Київ, Старий Арсенал, XV—XVI ст., кераміка, полива, гончарне виробництво.*

Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві проводились впродовж 2005—2010 рр. Частина археологічних матеріалів, здобутих в їх результаті, вже введена в науковий обіг — переважно у вигляді окремих публікацій, присвячених різноманітним аспектам історії та матеріальної культури пізньосередньовічної та ранньомодерної доби, найповнішим з яких до сьогодні залишається спецвипуск «Лаврського альманаху» (ред. Кролевець 2008). Підсумкова публікація цих матеріалів чекає на свій час, адже без перебільшення можна стверджувати, що археологічний комплекс Старого Арсеналу є неперевершеною за масштабністю й цілісністю пам’яткою.

Метою даної публікації є оприлюднення даних про невелику, проте доволі цікаву частину колекції гончарних виробів, виявлених в об’єкті 12Б (тут і далі — за польовою нумерацією) розкопу II у внутрішньому подвір’ї будівлі Арсеналу у 2005 р. З-поміж широкого хронологічного спектру арсенальських знахідок ми звертаємось до відрізку XV—XVI ст. як до недостатньо репрезентованого для Києва, порівняно із давньоруськими матеріалами та яскравими комплексами XVII ст.

Попередня спроба систематизації гончарних виробів XIV—XVI ст. з досліджень у Старому Арсеналі вже здійснена авторкою (Оногда 2015). Разом із тим, матеріали цього часу потребують подальшого введення в науковий обіг. Нечисленна колекція керамічних виробів, що походить із заповнення об’єкта 12Б, є прикметною з огляду на морфологічні характеристики керамічних виробів другої половини XV — першої половини XVI ст. та наявність у ній фрагментів виробів зі слідами виробничого браку.

Об’єкт 12Б розташовувався у південній частині внутрішнього подвір’я будівлі Арсеналу впритул до залишків двох інших об’єктів — № 12 і 12А (рис. 1). Спершу всі вони фіксувались однією великою плямою аморфних обрисів. Після зняття верхнього шару із пізнім будівельним сміттям плями об’єктів диференціювались. З об’єкта 12 походила незначна колекція матеріалів XVII ст., а гумусоване заповнення об’єкта 12А не містило матеріалів. На рівні зачистки, у верхній частині гумусованого заповнення об’єктів, локалізувались три печі (№ 4, 6 і 8). Печі розміщувались по одній лінії, в напрямку північний захід — південний схід, на глибині бл. 1,4 м від сучасної поверхні та являли собою округлі плями перепаленої глини діаметром бл. 0,5—1,0 м. У межах печі 4 збереглась частина конструкції — цегляна викладка стінок та черінь. Неподалік зафіксовано залишки іще однієї печі — № 7 (рис. 2). Усі зазначені об’єкти значною мірою пошкоджені пізнішою будівельною діяльністю на ділянці.

Розглядуваний нами об’єкт 12Б являв собою заглиблену частину споруди, зверху він перерізався вісьмома похованнями Вознесенського некрополю. Котлован споруди — видовженої форми, зі звуженням у центральній частині; кути орієнтовані за сторонами світу, розміри бл. 4,7 × 3,4 м, глибина долівки — бл. 2,4 м від рівня сучасної поверхні. На долівці зафіксовано ряд ямок округлої форми та заглиблень,

© О. В. ОНОГДА, 2018

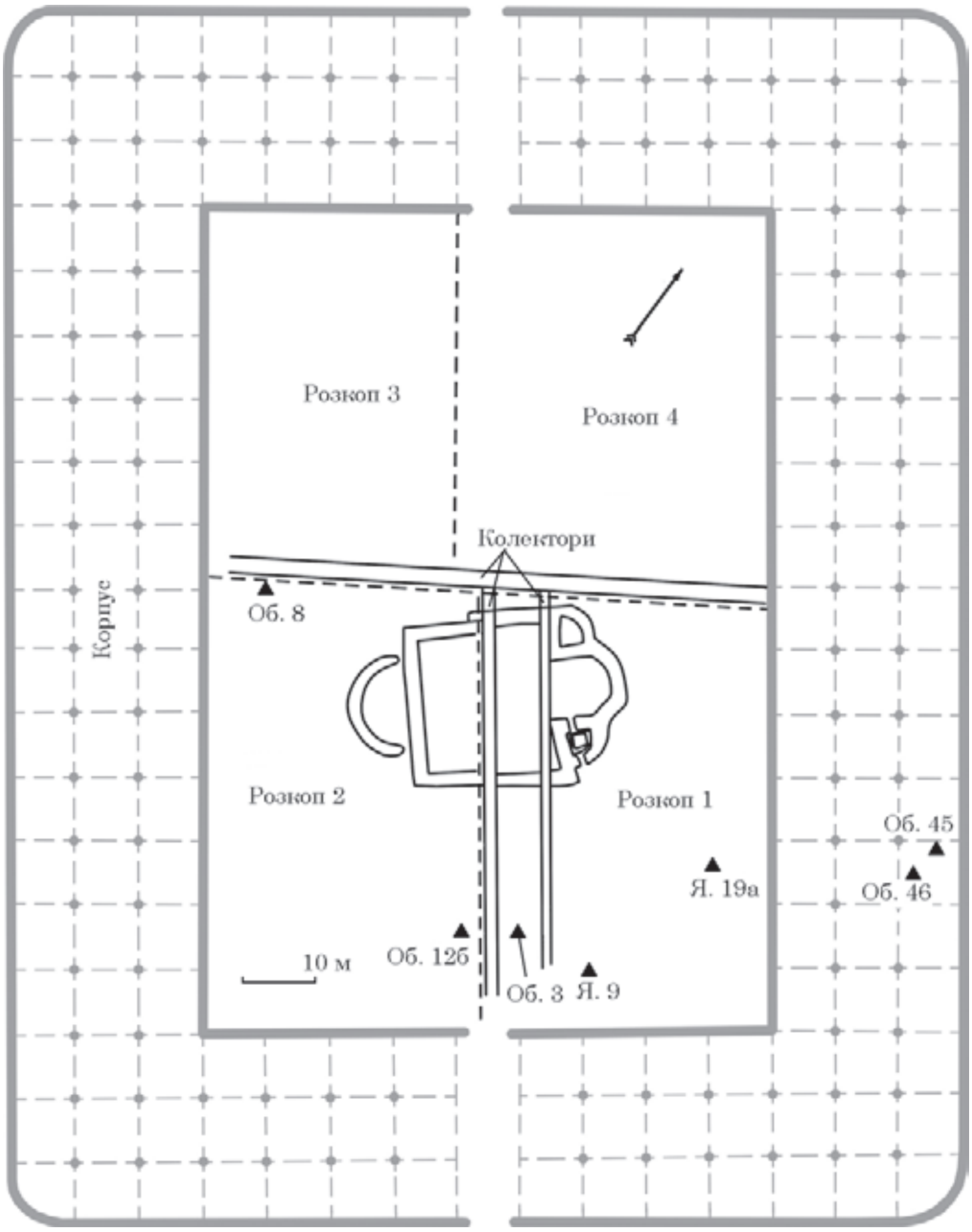

Рис. 1. Локалізація об'єктів із матеріалами другої половини XV — першої половини XVI ст. на території Старого Арсеналу

вірогідно — слідів від колод чи стовпів. Заповнення об'єкта — гумусований суглинок, в якому виявлено фрагменти кераміки, виробів з гутного скла, виробів з чорного металу та бронзи, кістки. Стратиграфічна й планіграфічна ситуація ділянки довкола об'єкта 12Б доволі складна, що цілком характерно і для решти території Старого Арсеналу. З огляду на це, при аналізі колекції знахідок із заповнення об'єкта було здійснено диференціацію виробів та відібрано матеріали другої половини XV — першої половини XVI ст.

У цілому колекція кераміки з об'єкта 12Б представлена фрагментами 324 виробів. До періоду другої половини XV — першої половини XVI ст. відносяться 193 уламки кераміки. Саме вони є об'єктом аналізу даної публікації (надалі — «колекція»). Решта знахідок — гончарний посуд більш пізнього часу — найвірогідніше потрапив сюди в період активізації господарської та будівельної діяльності Вознесенського монастиря часів XVII ст.

Розглянемо детальніше вибірку гончарних виробів другої половини XV — першої половини XVI ст. Абсолютна більшість їх представлена фрагментами горщиків. Така ситуація — цілком типова для середньовічного та ранньомодерного виробництва й триває до початку XVII ст., відколи розвиток гончарного виробництва інтенсифікується, а формотворчі традиції урізноманітнюються (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 11—16).

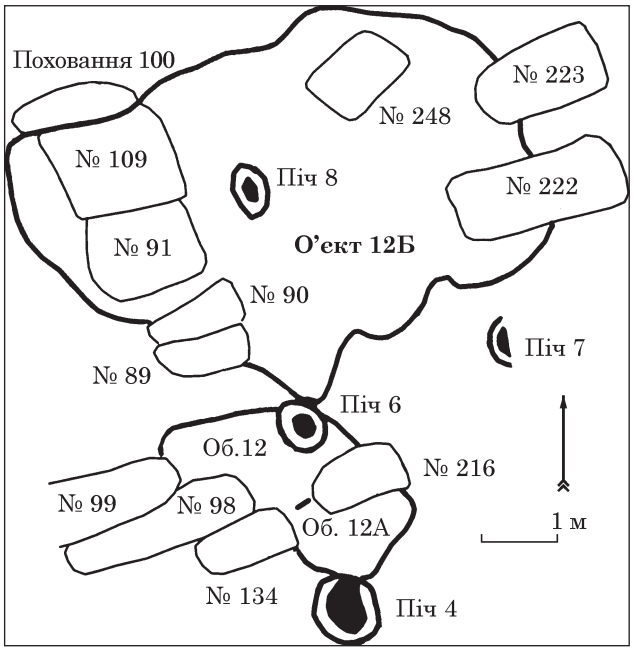

Рис. 2. Схема розташування об'єкта 12Б та суміжних об'єктів на рівні зачистки

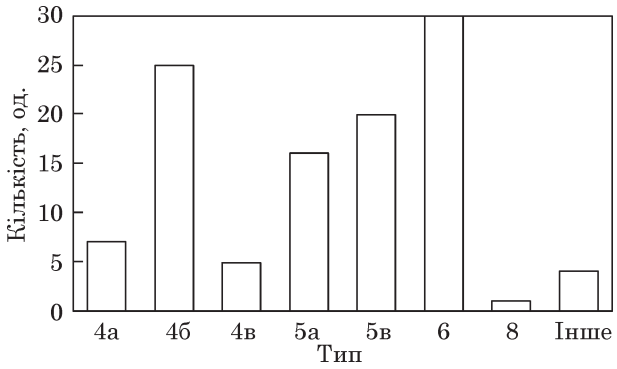

Рис. 3. Гістограма розподілу вінець горщиків за типами

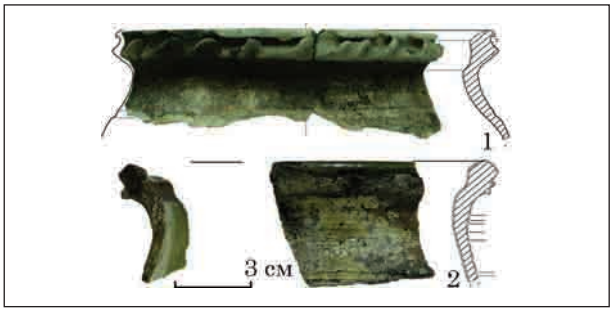

Рис. 4. Вінця горщиків типу 6 — із защипами

Посудини, що реконструювались би до повного археологічного профілю, в колекції не зафіксовані. Хронологічно значущі частини горщиків представлені у такій кількості: верхніх частин (охоплюють вінце, шийку та плече до максимального розширення виробу) та фрагментів вінець — 108; придонних частин та фрагментів денець — 39. Окрім горщиків, зафіксовано одну пічну кахлю, 3 уламки вінець макітр, 39 фрагментів покришок, 3 придонні частини посудин невизначеної форми.

Рис. 5. Вінця горщиків типу 4б — масивні валикоподібні із канелюрою по внутрішній поверхні

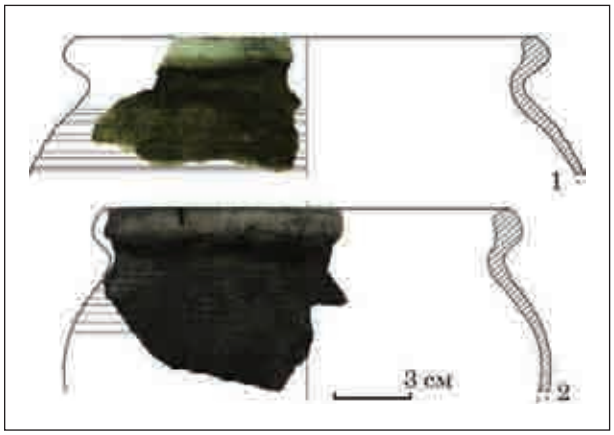

Рис. 6. Вінця горщиків типу 4а — масивні валикоподібні із округлою виїмкою по внутрішній поверхні

Вироби з колекції мають деякі спільні характеристики: черепок білого або різних відтінків сірого кольору (окрім 2 зразків «своєрідної групи», про які йтиметься нижче), випал у окисному середовищі, виготовлення посуду на швидкообертовому крузі прийомом витягування з одного шматка.

Разом із тим, в межах вибірки прослідковуються відмінності за деякими морфологічними параметрами. Традиційно, найбільш значущою є диференціація за особливостями профілювання вінець горщиків. Профілі представлені кількома типами валикоподібних, ромбоподібних, а також вінець із защипами (рис. 3). Домінують у колекції вінця із защипами — тип 6 (тут і далі — за авторською класифікацією: Оногда 2012, с. 7—8). Вони представлені 30

Рис. 7. Вінця горщиків типу 4в — масивні валикоподібні із зрізаним верхнім краєм та канелюрою

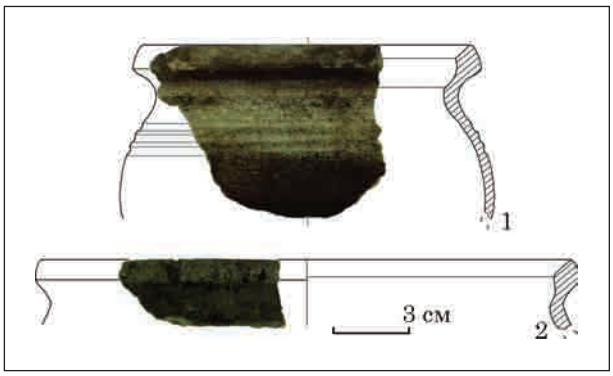

Рис. 8. Вінця горщиків типу 5а — ромбоподібні

зразками, або 28 % від загальної кількості вінець. Це характерні для розглядуваного часу вироби, що мають рельєфне оформлення зовнішньої поверхні вінець у вигляді защипів по верхньому та нижньому краю у два або навіть три ряди (рис. 4). Основа вінця — масивна, зсередини наявна глибока виїмка або канелюра. Значну частку (23 %) складають також масивні валикоподібні вінця із канелюрою по внутрішній поверхні — тип 4б (рис. 5). У меншій кількості (6 %) представлені масивні валикоподібні вінця із округлою виїмкою по внутрішньому краю — тип 4а (рис. 6) та валикоподібні вінця із зрізаним краєм та канелюрою (5 %) — тип 4в (рис. 7). Важливою для хронологічної атрибуції є наявність в колекції ромбоподібних вінець (15 %) — тип 5а (рис. 8), а також вінець валикоподібно-підтрикутного перетину (19 %) — тип 5в (рис. 9). Останні два типи є датуючим маркером верхньої межі розглядуваної вибірки. У колекції також є два зразки вінець із прямим краєм — «своєрідна група», тип 8 (рис. 10) та потовщеним краєм невизначеного типу.

Орнаментація присутня на 58 фрагментах горщиків (54 % від загальної кількості вінець). Зауважимо, що, у випадку кращої збереженості решти верхніх частин посудин, відсоток вочевидь був би вищим, адже на частині горщиків орнамент може не фіксуватись через збереженість тільки їх верхнього краю. В усіх випадках оздоблення представлене горизонтальним рифленням різного ступеню заглиблення по плечу (рис. 4—9).

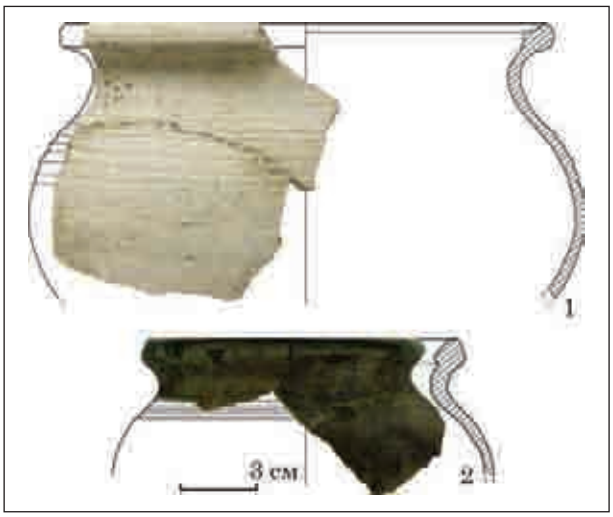

Рис. 9. Вінця горщиків типу 5в — валикоподібно-підтрикутні

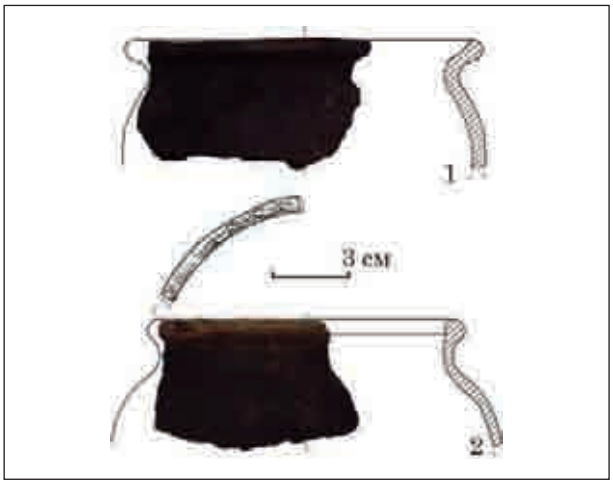

Рис. 10. Вінця горщиків типу 8 — прямі відігнуті

Два уламки посудин представляють «своєрідну» групу наддніпрянської кераміки (Оногда 2007). Один із них має потовщене округле в перетині вінце із хвилястим рельєфом по верхньому краю. Тісто сіро-червоного кольору, зі слюдянистими домішками (рис. 10: 2). Інший — із прямим відігнутим вінцем, на внутрішній поверхні вінця є неглибока «поличка», шийка — коротка. Фрагмент виготовлений із тіста темно-сірого кольору з домішкою крупного піску та жорстви (рис. 10: 1).

Нижні частини горщиків представлені фрагментами денець, які мають сліди зрізування з круга, подекуди — виразні ротаційні сліди на внутрішній поверхні, що свідчить про виготовлення посуду на швидкообертовому гончарному крузі (рис. 11).

Покришки репрезентовані уламками вінець із округлим загнутим всередину краєм. Є в колекції також фрагменти верхніх частин із ручкою або ж частини ручок округлої форми, що прикріплювались до покришок зверху. Вони мають сліди обрізки гончарним інструментом.

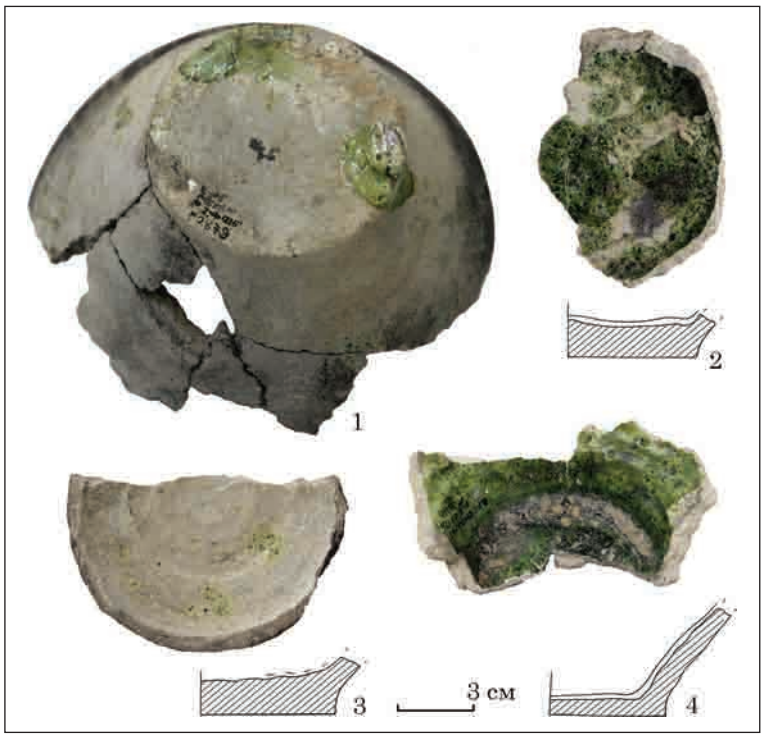

Рис. 11. Денця горщиків

Все це характерно для покришок XV—XVI ст. (рис. 12).

В колекції присутні фрагменти вінець макітр. На відміну від більш пізніх макітр XVII—XVIII ст., ці зразки мають потовщені Г-подібні вінця, вони не оздоблені (рис. 13).

Доволі цікавою є знахідка кахлі повного археологічного профілю. Кахля — коробчаста, із лицевою частиною прямокутної форми та із рельєфним геометричним орнаментом у вигляді опуклих стовпчиків із кулясто розширеною центральною частиною (рис. 14). На поверхні виробу є кілька плям зеленої поливи. Аналогій кахлі на даному етапі не віднайдено. До розглядуваної вибірки кераміки другої половини XV — першої половини XVI ст. її включено з огляду на технологічні параметри: виріб виготовлений зі світлої, майже білої глини. Як і плями поливи, черепок знахідки виглядає подібним до решти виробів колекції. В подальшому хронологічна атрибуція цієї кахлі може бути уточнена.

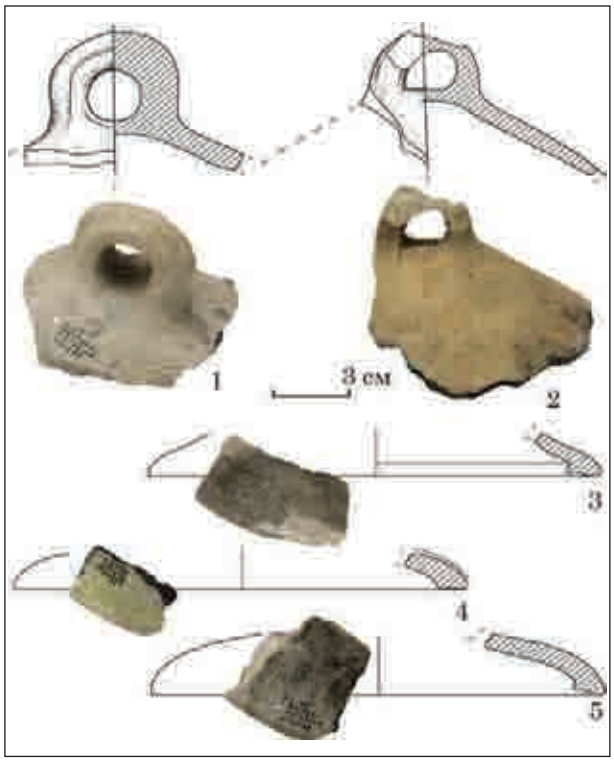

Рис. 12. Фрагменти покришок

Також серед знахідок, схожих на інші вироби колекції за технологічними параметрами, є фрагменти двох не атрибутованих за типом ужиткового призначення посудин. Одна з них представлена нижньою частиною посудини невеликого розміру, вкрита зеленою поливою по внутрішній та зовнішній поверхні. По краю денце має ряд заглиблень, які нагадують защипи. Можливо, це частина посудини для пиття (рис. 15: 1). Інший виріб — уламок донної частини посудини прямокутної форми, вкритої зеленою поливою зовні та зсередини (рис. 15: 2). Іще один фрагмент вірогідно походить від світильника із двома пласкими чашечками (рис. 15: 3).

Розглядувана колекція привертає увагу з огляду на кількість полив'яних виробів та особливості покриття кераміки поливою. З-поміж вищеописаних знахідок усіх типів зафіксовано наявність поливи на 132 зразках (68 % від загальної кількості гончарних виробів колекції), вироби вкрито нею у різний спосіб. Зокрема, частина кераміки з колекції вкрита рівномірним шаром поливи — 24 фрагменти, або ж 12 % від загальної вибірки. На поверхні інших фрагментів наявні плями поливи або ж шар рівномірної поливи поєднується із пля-

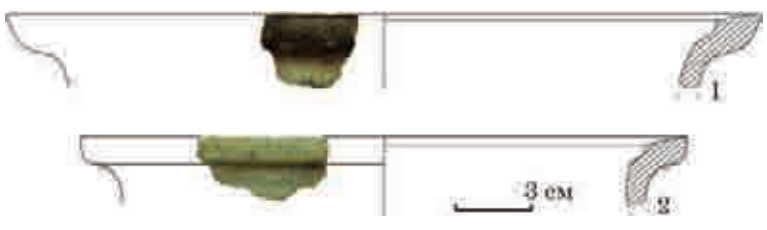

Рис. 13. Вінця макітер

Рис. 14. Кахля

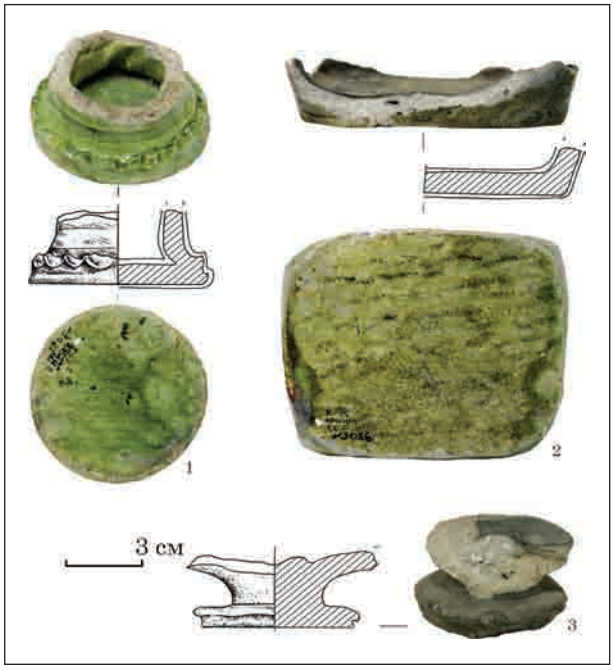

Рис. 15. Гончарні вироби різного ужиткового призначення

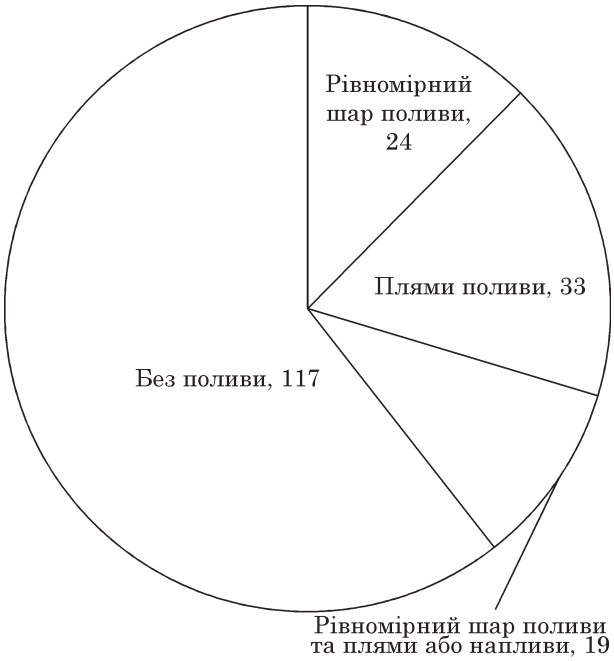

Рис. 16. Діаграма розподілу кераміки за наявністю шару поливи, од.

мами чи напливами поливи — 52 фрагменти (28 %) (рис. 16). Не вкрито поливою 117 виробів (близько 60 %). Уся полива зеленого кольору різних відтінків, переважно прозора, часто зі значною кількістю мікротріщин (рис. 17). Зпоміж усього масиву знахідок з інших господарсько-побутових об'єктів на території Старого Арсеналу подібних випадків накопичення кераміки, вкритої нерівномірним шаром поливи, не зафіксовано.

Хронологічна атрибуція розглядуваної колекції в межах другої половини XV — першої половини XVI ст. визначена на підставі аналогій, насамперед — з іншими об'єктами з території Арсеналу. В першу чергу йдеться про матеріали з об'єкта 3 розкопу I, який розташовувався південно-західніше, на відстані близько 5,0 м від об'єкта 12Б. Об'єкт 3 є комплексом умовно закритого типу, у його заповненні зафіксовано нумізматичні знахідки кінця XV — початку XVI ст. Попри синхронність із розглядуваною вибіркою, в об'єкті 3 дещо відмінний розподіл вінець за типами: домінують ромбоподібні — тип 5а, що складають 37 % від загальної кількості (тоді як в розглядуваній колекції

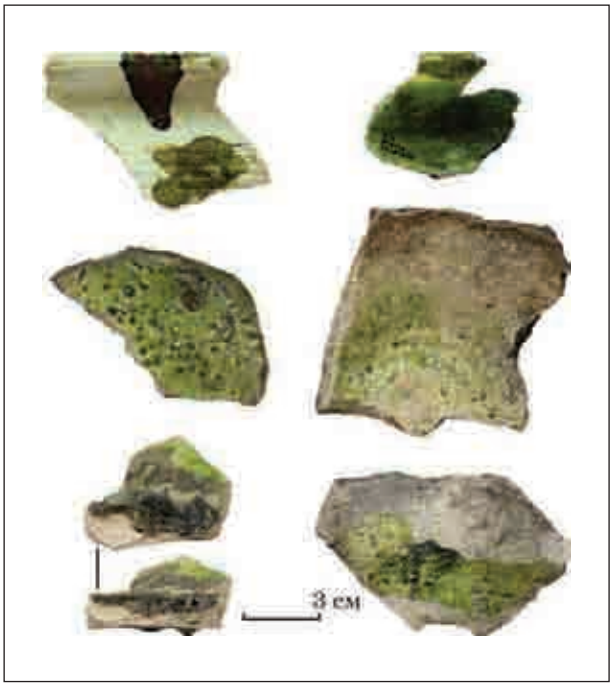

Рис. 17. Фрагменти виробів, вкритих нерівномірним шаром поливи

їх 15 %), меншою мірою представлені вінця із защипами — тип 6 (25 %, в колекції — 28 %), та валикоподібно-підтрикутні із напливом на внутрішню поверхню — тип 5в (14 %, в колекції — 19 %). Окрім цього, схожий набір кераміки походить іще з 5 комплексів відкритого типу на території Старого Арсеналу. Аналогії відомі також за матеріалами розкопок інших об'єктів як у Києві, так і на суміжних територіях (Оногда 2015, с. 148—151).

Вкотре зазначимо, що попри схожість складу синхронних колекцій за морфологічними особливостями, характером використаного тіста та технологією виготовлення на крузі, розглядувана колекція відрізняється наявністю виробів із плямами або напливами поливи. Вважається, що сліди затікання, спікання поливи можуть бути ознакою виробничого браку, що виникав під час підготовки до випалу, чи в процесі випалу керамічних форм. Скупчення значної кількості браку може бути одним зі свідчень на користь локалізації виробничого гончарського осередку: або у безпосередній близькості до об'єкта, або неподалік (в останньому випадку котлован споруди міг використовуватися як звалище для неліквідної гончарної продукції). Наскільки значною є кількість посудин, що можуть асоціюватись із виробничим браком, встановити навряд чи можливо, адже це — суб'єктивна характеристика колекції.

Іншими ознаками розміщення виробничого осередку в безпосередній близькості до об'єкта могли б бути: залишки горнів для випалу або їх конструктивних елементів; сліди використання пальних матеріалів; конструктивні елементи будівель або тимчасових споруд, в яких функціонувало гончарне виробництво; видимі сліди підготовки та використання сировини; гончарське обладнання та залишки інструментів (Archaeological… 2015, p. 34—46). Але жодної з цих ознак під час археологічних досліджень Арсеналу не було зафіксовано. Разом із тим нагадаємо, що пляма об'єкта 12Б перерізалась залишком печі, а в безпосередній близькості розміщувались іще три печі. На жаль, робити припущення щодо функціонального зв'язку цих печей із залишками споруди не є можливим з огляду на вкрай високий рівень порушеності культурного шару. Печі конструктивно не є горнами, вони невеликих розмірів (до 1,0 м в діаметрі). Принагідно зауважимо, що пізньосередньовічні горни донедавна майже не були відомі українській археології [1]. Унікальною є знахідка горна XV ст. на Волині, що мав «класичну» двокамерну конструкцію із топковою камерою та камерою для розміщення виробів із перегородкою між ними, що мала продухи (Панишко 2015). У цілому можливо припустити функціонування ділянки з об'єктом 12Б та печами як виробничого комплексу, але це припущення потребує більш вагомих доказів. Пізнавальні можливості колекції керамічних виробів також можуть значно зрости, але за умови віднайдення можливості проведення досліджень за допомогою природничих методів.

Таким чином, публікація цієї колекції продовжує введення до наукового обігу матеріалів дослідження території Старого Арсеналу. Припущення про наявність виробничого осередку у безпосередній близькості до місцезнаходження об'єкта 12Б, з якого вона походить, є гіпотетичним. Наголосимо, що до сьогодні археологічні дані, які свідчили б про способи гончарного виробництва у період другої половини XV — першої половини XVI ст., майже відсутні. Історія розвитку гончарства у пізньосередньовічний та ранньомодерний час потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

Кролевець, С. П. (ред.). 2008. *Печерська фортеця та київський арсенал: нові дослідження*. Київ: НКП ІКЗ. Лаврський альманах, 21, спецвип. 8.

Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. (методичні рекомендації)*. Київ.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. В: Брюховецький, В. С. (ред.). *Магістеріум*. Київ: Києво-Могилянська академія, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. ІА НАНУ.

Оногда, О. В. 2015. Гончарний посуд XIV—XVI ст. з розкопок на території Старого київського арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*, с. 137-152.

Панишко, С. Д. 2015. Гончарне горно литовського періоду із Жидичина на Волині. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 375-386.

Archaeological and Historic Pottery Production Sites. Guidelines for Best Practice (online). 2015. London: Historic England. Available at: https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/archaeological-and-historic-pottery-production-sites/heag019-pottery-production-sites.pdf (Accessed 25 April 2018).

REFERENCES

Krolevets, S. P. (ed.). 2008. *Pecherska fortetsia ta kyivskyi arsenal: novi doslidzhennia*. Kyiv: NKP IKZ. Lavrskyi almanakh, 21, spetsvyp. 8.

Omelchenko, Yu. A., Teslenko, I. B., Chmil, L. V. 1994. *Ukrainska naddnieprianska keramika XIV—XVIII st. (metodychni rekomendatsii)*. Kyiv.

Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamonholskoho chasu. In: Briukhovetskyi, V. S. (ed.). *Magisterium*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, s. 70-74.

1. З приємністю додаємо, що до цього збірника увійшла інформація про виявлення ще двох пізньосередньовічних горнів, про які йдеться в статтях: Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV — початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського; Ільків, М. В., Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. Горн кінця XV — початку XVI ст. із старої частини м. Чернівців

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnipranshchyny druhoi polovyny XIII—XV st.* Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. IA NANU.

Onohda, O. V. 2015. Honcharnyi posud XIV—XVI st. z rozkopok na terytorii Staroho kyivskoho arsenalu. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2013/2014*, s. 137-152.

Panyshko, S. D. 2015. Honcharne horno lytovskoho periodu iz Zhydychyna na Volyni. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 375-386.

Archaeological and Historic Pottery Production Sites. Guidelines for Best Practice (online). 2015. London: Historic England. Available at: https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/archaeological-and-historic-pottery-production-sites/heag019-pottery-production-sites.pdf (Accessed 25 April 2018).

O. V. Onohda

ARCHAEOLOGICAL COMPLEX WITH GLAZED POTTERY OF THE SECOND HALF OF THE 15th — FIRST HALF OF THE 16th CENTURIES (based on materials of the Kyiv Old Arsenal excavations)

The paper introduces further materials of the Old Arsenal archaeological research. Ceramics from the object 12B of dig II in Arsenal inner yard were chosen for analysis. The author examined the pottery set and concluded it to be quite typical for the second half of the 15th — first half of the 16th centuries, due to its morphological and technological characteristics. The majority of vessels are pots with rims of various types. Other forms are represented rarely; among them are lid and makitra fragments. A tile of an interesting type also comes from the object. However, ceramics collection of the considered complex differs from other Arsenal objects by the presence of pottery fragments with glaze traces and stains. All glaze was transparent and green of different shades. Massive thick layers of it are found on some of the pottery fragments surfaces. Such features are considered to be signs of production waste. It is assumed that a pottery production site might have been localized nearby Arsenal area. As far as there were no other evident traces of production activities, such assumption is a draft of conclusion.

Keywords: Kyiv, Old Arsenal, 15th—16th centuries, ceramics, glaze, pottery production.

Одержано 17.05.2018

ОНОГДА Олена Вікторівна, кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця, НКММК «Мистецький Арсенал», вул. Лаврська, 10—12, м. Київ, 01010, Україна, *oonogda@gmail.com*.

ONOHDA Olena Viktorivna, PhD, leading research fellow, NACMC «Mystetskyi arsenal», Lavrska str., 10—12, Kyiv, 01010, Ukraine, *oonogda@gmail.com*.

УДК: 904.23(477.43)”16”

П. О. Нечитайло

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ІЗ ЗАКРИТОГО КОМПЛЕКСУ КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ У КАМ’ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (Польський ринок, яма 2)

Стаття присвячена введенню в науковий обіг окремих категорій керамічного посуду із закритого комплексу останньої чверті XVII ст., виявленого на площі Польський ринок у місті Кам’янець-Подільський. За комплексом ознак, досліджена споруда виконувала функції кав’ярні. Кераміка представлена типами та формами посуду, характерного для матеріальних комплексів з території сучасної України та Польщі, а також провінцій Османської імперії доби нового часу.

Ключові слова: *Кам’янець-Подільский, площа Польський ринок, XVII ст., керамічний посуд, горщики, турецька кераміка.*

У 2016 р. учасники Кам’янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ проводили дослідження на площі Польський ринок. Дослідження проводились за підтримки депутатського корпусу і мера Кам’янця-Подільського М. Є. Сімашкевича. Розкоп було розбито в південно-східній частині площі Польський ринок, у міському сквері. Загальна площа розкопу склала більше 177 м^2. Магнітні координати розкопу: Пд — 48°40’30.6”N 26°34’24.3”E, Пн — 48°40’31.1”N 26°34’24.4”E (рис. 1, 2).

У східній частині розкопу були виявлені залишки споруди 15,0 × 4,8 м (рис. 2, 3). Споруда орієнтована довгою стороною по лінії ПдЗх—ПнСх. Стратиграфія споруди була наступною (рис. 3):

- дерновий шар (0,1—0,2 м);
- бруківка XIX століття (рис. 2: 4) (0,15—0,20 м) або сірий гумусований шар з матеріалами XIX—XX століть (0,20—0,40 м) (рис. 3: 1);
- суглинистий жовтий шар з включенням деревного вугілля (0,20—0,40 м) (рис. 3: 2). Під ним, по контуру стін і перестінків будівлі фіксувалися згорілі дерев’яні плахи (рис. 2);
- фундамент, висотою 0,2—0,4 м, складений з 2—3 рядів вапнякового каменю грубої обробки. Нижній ряд вкопаний в шар похованого чорнозему з фрагментами кераміки XV—XVII ст. Верхній ряд каменів в північній частині споруди формував поверхню підлоги. У південній — робочі майданчики для обробки металу (рис. 2, 3: a—b);
- під шаром похованого чорнозему фіксувався шар трипільської культури у вигляді бурого суглинистого ґрунту потужністю 0,5—0,6 м;
- материковий світло-жовтий суглинок лежав на глибині 1,8—2 м.

У північній частині споруди (7,2 × 4,8 м) знаходився земляний льох (рис. 2: 1; 3: 7 (1)). Льох, овальний в плані, довжиною 2,6 м (Пн—Пд), глибиною 1,8 м. Об’єкт примикав до торцевої стіни споруди (ПнЗх—ПнСх). У південно-східній стінці льоху збереглася піч баневого, сферичного типу (висота 0,5; ширина 0,7; глибина 0,6 м). Долівка печі побудована з керамічної плитки (20,0—21,0 × 16,0—17,0 × 5,5—6,5 см). Стіни та склепіння з цегли «пальцівки» (30,0—32,0 × 15,0 × 5,0—7,0 см).

Біля східної стіни споруди (ПдСх—ПнСх) розміщувалася господарська яма (№ 2) 3,0 × 3,3 м, глибиною 2,2 м (рис. 2: 2; 4). Західна частина ями мала вигляд вирівняного майданчика, який прилягав до кам’яного фундаменту східної стіни споруди. Посередині майданчика було зафіксовано виступ, який видовжувався у східному напрямі. По центру виступу збереглась стовпова яма діаметром у нижній частині 12,0 см, у верхній — 15,0 см. Нівелювальною поверхнею для західної частини ями був бурий, «трипільський» суглинковий шар. Долівка західної частини ями була підсипана вапном, ймовірно, з метою дезінфекції. Східна частина

© П. О. НЕЧИТАЙЛО, 2018

Рис. 1. Розкоп 3 на Польському ринку на фотоплані м. Кам'янець-Подільский

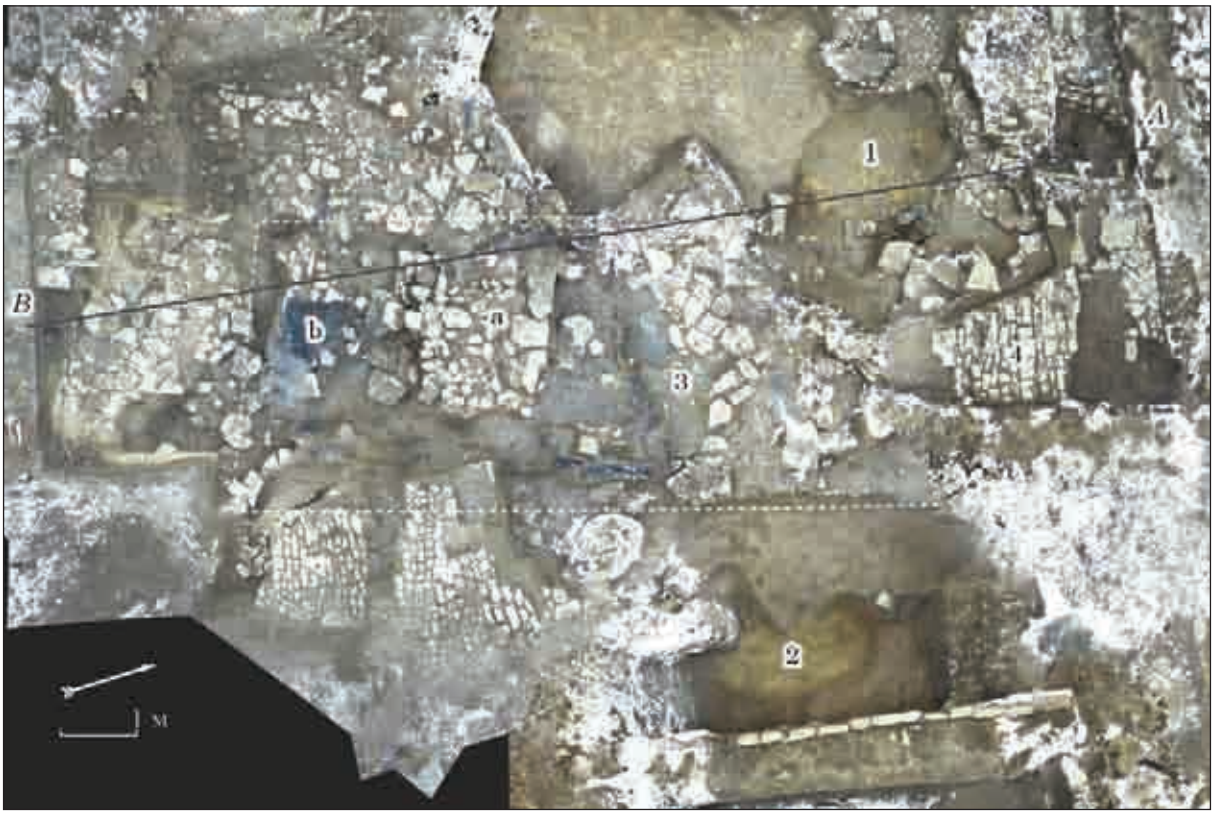

Рис. 2. Фотоплан розкопу на площі Польський ринок: 1 — яма 1 (льох); 2 — яма 2 (господарська); 3 — північна, наземна частина споруди; 4 — бруківка XIX ст.; a, b — робочі майданчики в південній частині споруди; *A—B* — лінія стратиграфічного розрізу

була підковоподібної форми, заглиблена до материка. За нею, у східному напрямі, в трипільському шарі, виявлено видовжене заглиблення, орієнтоване на схід (рис. 4: 2; 5: 1).

Верхні шари над ямою 2 у південній частині були представлені горизонтом задернованого гумусованого грунту, у північній — кам'яним мощенням та гравійною підсипкою під нього другої половини XX ст. Заповнення верхньої частини ями складалось з суглинистих та супіщаних шарів, які містили фрагменти цегли, кахель, деревного вугілля, каменю і були залишками «довгого будинку» на площі Польський ринок (рис. 4: 1; 5: 2.). Під ними залягав

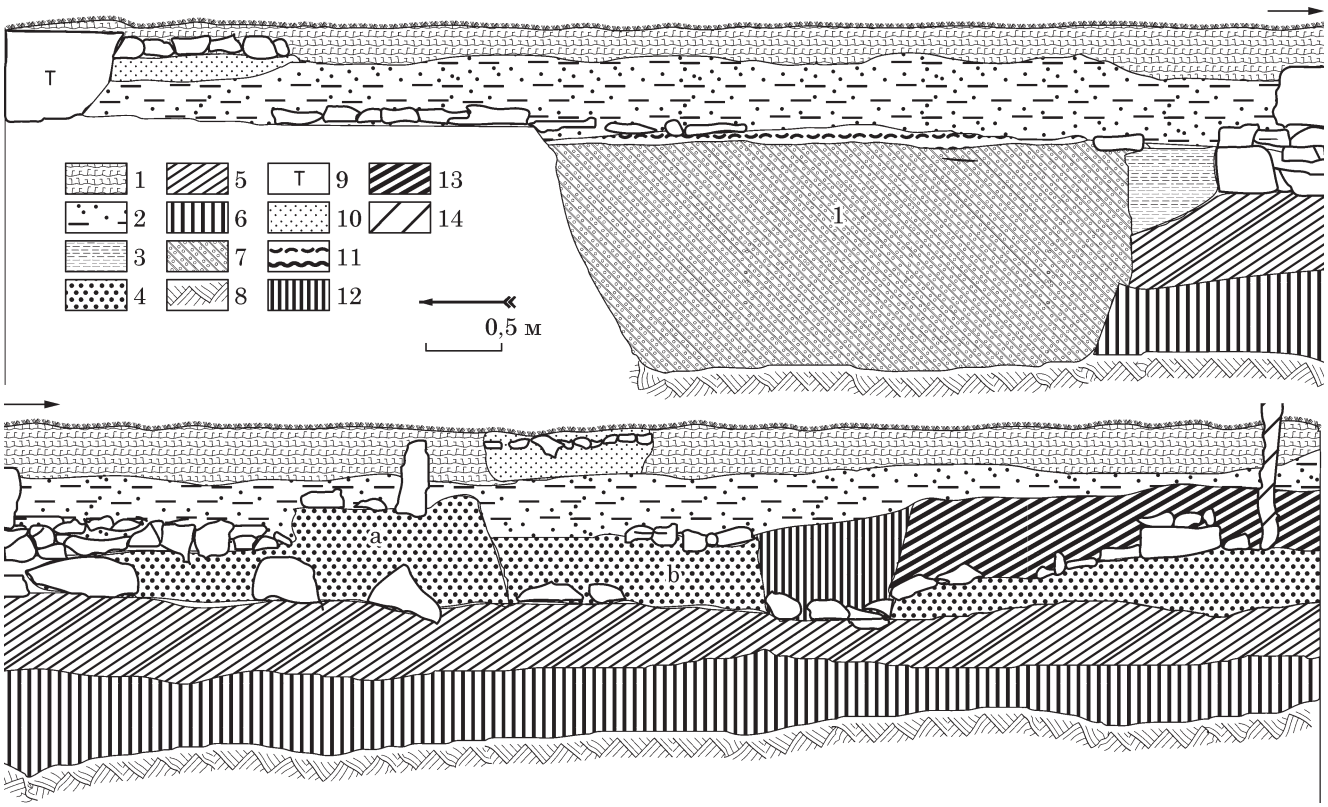

Рис. 3. Стратиграфічний розріз споруди на площі Польський ринок по лінії *A—B* (вид з заходу): 1 — яма 1 (льох); a—b — робочі майданчики в південній частині споруди; *умовні позначення*: 1 — дерн; 2 — глина з деревним вугіллям; 3 — світлий суглинок; 4 — сірий гумусований шар з матеріалами XVII ст.; 5 — похований чорнозем; 6 — шар трипільської культури; 7 — заповнення льоху (яма 1); 8 — материк; 9 — траншея другої половини XX ст.; 10 — супісчана підсипка бруківки XIX ст.; 11 — попіл; 12 — чорноземний шар на кордоні споруди; 13 — сірий суглинок; 14 — дерев'яний стовп

гумусований, темний шар, насичений знахідками фрагментованого посуду, люльок, металічних та скляних предметів (рис. 4: 1, IX).

Поверхня підлоги південної частини будівлі (7,8 × 4,8 м) на 0,1—0,15 м вище північної. Тут зафіксовано два робочі майданчики, складені з каменів (рис. 2: a—b; 3: a—b). Одна з них була місцем для плавки металу (рис. 2—3: b), про що свідчить потужний шар деревного вугілля, на якому лежав кам'яний тигель. Навколо майданчиків були знайдені невеликі тиглі для плавки кольорового металу, заготовки та відходи ливарного і косторізного виробництва.

Стратиграфічне положення південної частини будівлі щодо північної, відсутність спільної кам'яної підлоги, а також залишки стовпової конструкції для навісу над південною частиною, дозволяють припустити, що тут продовжувала функціонувати, або була знову створена, металообробна майстерня після того, як споруду знищила пожежа.

У XIX ст. ця ділянка площі була перекрита нової бруківкою, законсервувавши залишки споруди (рис. 2: 4; 3: 4). Після Другої світової війни бруківка площі була частково розібрана. Територія площі Польський ринок загалом і досліджуваної ділянки зокрема, була вільною від забудови протягом значного періоду існування Кам'янця-Подільського як міста (Петров 2002).

Знахідки з заповнення будівлі представлені виробами з чорного та кольорового металів, кістки, скла, кераміки. Невелика частина знахідок (фрагменти кераміки трипільської культури і пізнього середньовіччя) потрапили в заповнення з нижніх горизонтів, пошкоджених при спорудженні будівлі. Більшість артефактів датується другою половиною XVII ст. Значна частина речей пов'язана з періодом Подільського ейялету (1672—1699) і життєдіяльністю турецького військового гарнізону. В основному ці знахідки сконцентровані в північній, наземній частині будівлі і пов'язаних з нею ямах (№ 1—2). Це колекція виробів з кольорового металу: кулелійки, деталі одягу, прикраси, вагові гирьки, монети (Старенький, Нечитайло 2017a, 2017b). Цікаві знахідки раковин каурі (Cypraea moneta), які зустрічаються в Кам'янці-Подільському виключно в об'єктах з «турецькими» матеріалами. У заповненні споруди та на її периферії було знайдено більше 600 штук глиняних люльок для паління та близько 100 порцелянових, фаянсових і глиняних глазурованих кавових чашок на кільцевому піддоні. Цим категоріям керамічних знахідок будуть присвячені окремі публікації.

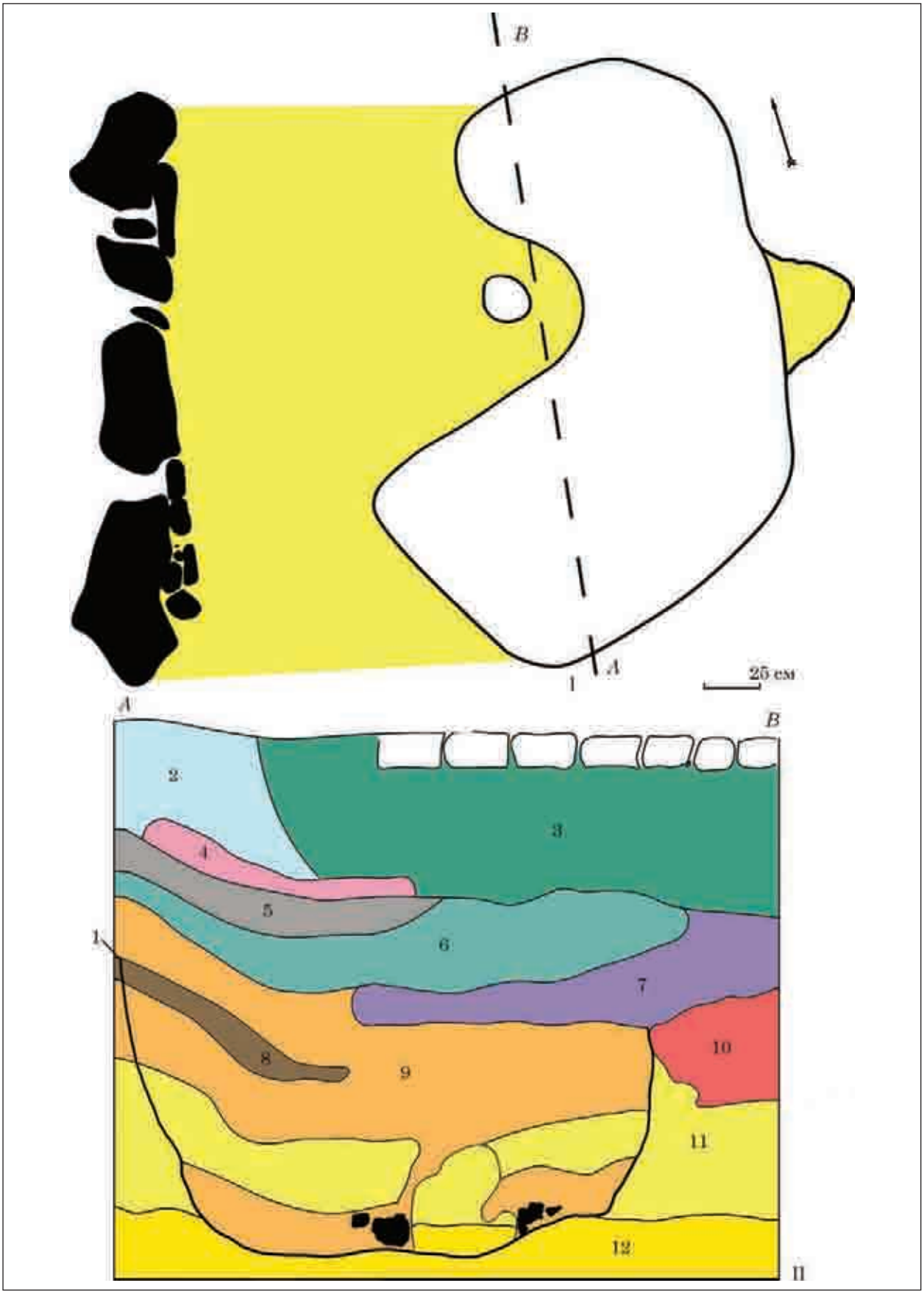

Рис. 4. Яма 2: I — планіграфія; II — стратиграфія по лінії *A*—*B*: 1 — контур ями; 2 — дерновий шар; 3 — гравійна засипка під мощенням другої половини XX ст.; 4 — темний горілий гумусований шар з деревним вугіллям; 5 — суглинистий жовтий шар з включенням деревного вугілля, фрагментів будівельної кераміки XVII ст.; 6 — бурий дисперсний суглинковий шар з домішками піску та вапнякового каміння; 7 — супіщаний шар, наповнений вугіллям і знахідками XVII ст.; 8 — лінза суглинку; 9 — сірий гумусований шар з фрагментами кераміки, деревного вугілля, індивідуальних знахідок XVII ст.; 10 — чорний похований чорнозем з керамікою XIV—XVII ст.; 11 — бурий суглинистий шар з матеріалами трипільської культури; 12 — материковий стерильний світло-жовтий суглинок

Рис. 5. Яма 2: 1 — розріз; 2 — фінальний етап розчистки

Характер споруди та артефактів з її заповнення дозволяє припустити, що досліджений нами «довгий будинок» на Польському ринку об'єднував функції торгового місця, кав'ярні, пекарні й майстерні. У докладному описі міста «Defter mufassal...» 1681 р. згадується про десять кав'ярень, два магазини, що продають «баранячі лапи», і п'ять печей, що випікають хліб «чорек» (Kołodziejczyk 1994, s. 185).

Цегляна піч баневого, сферичного типу, влаштована в льосі (яма 1) в північній частині будівлі, може бути однією з печей для випікання хліба, що згадується в Дефтері. В заповненні льоху було знайдено кілька десятків метаподій овець. Значна кількість однотипного остеологічного матеріалу дозволяє припустити, що один з магазинів, що торгують «баранячими лапами», знаходився в цьому ж «довгому» будинку або поблизу нього.

Торговий характер споруди обумовлений знахідками османських вагових гирьок і монет. Всього було виявлено: 21 пара Мехмета IV (1648—1687), 10 мангірів Сулеймана II (1687—1691) і нечитабельний фелс (Старенький, Нечитайло 2017а, с. 186—187).

Глинобитні будівлі з дерев'яним каркасом на невеликому кам'яному фундаменті були одним з домінуючих типів будівель в Османській імперії аж до XIX століття (Canbulat 2016, p. 67, fig. 4). Аналогії «довгому дому» зустрічаються в Греції, де подібні споруди з «османським» археологічним матеріалом датуються XVI—XVII століттями (Bintliff 2007, p. 225—226, fig. 11: 5).

«Довгий» будинок на Польському ринку проіснував недовго. Будівля згоріла під час одного з артилерійських обстрілів міста в рамках польської кампанії по поверненню Кам'янця-Подільського до складу Речі Посполитої. Артилерійські обстріли Кам'янця відбувалися у 1687, 1689 і 1692 рр. (Kolodziejczyk 1994, s. 114, 120). У заповненні споруди було знайдено 7 гарматних ядер і один напівсферичний фрагмент бомби. Попередній аналіз артилерійських снарядів виконав провідний фахівець з історії української артилерії, канд. іст. наук. О. Є. Мальченко, за що автори висловлюють йому велику вдячність. Наявність малокаліберних ядер, порівняно великий розкид калібрів (від 0,5 до 24 фунтів), розміри півсфери бомби (діаметр — 21,5 см) та інші характерні особливості, можуть свідчити про те, що вони були випущені з польської артилерії останньої чверті XVII ст. Однією з найбільш ймовірних причин пожежі є військова акція 1687 р. Польські війська, на чолі з королевичем Яковом Собеським, тримали місто в облозі 53 дні. Було випущено понад 1000 ядер і гранат. Вірменський ринок було зруйновано, Польський ринок та Домініканський костел зазнали значних руйнувань (Сецинский 1895, с. 49, Ролле 2015, с. 111, Kolodziejczyk 1994, s. 114).

Після того, як будівля була знищена в результаті пожежі, її південна частина використовувалася як ливарна майстерня в першій половині XVIII століття. Північна частина, включаючи ями 1 і 2, не несе слідів господарської діяльності

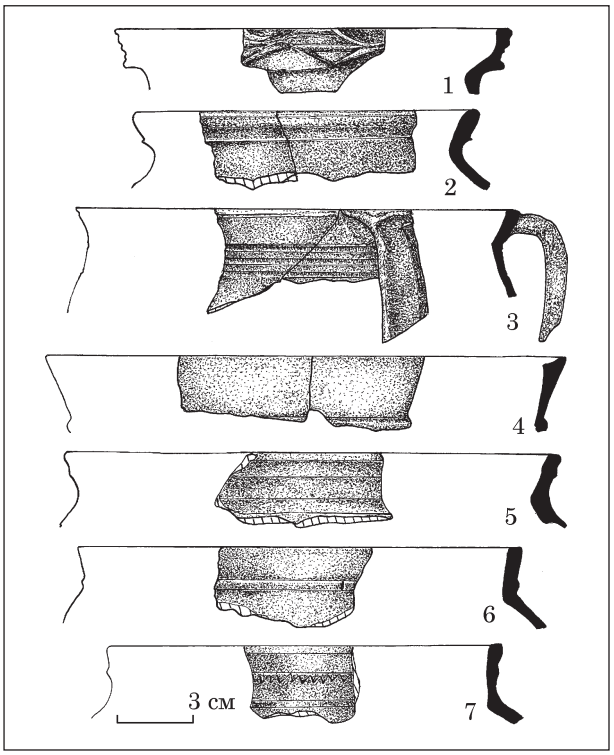

Рис. 6. Фрагменти димлених сіроглиняних горщиків із ями 2: 1 — № 259; 2 — № 257; 3 — № 248; 4 — № 265; 5 — № 261; 6 — № 262; 7 — № 321

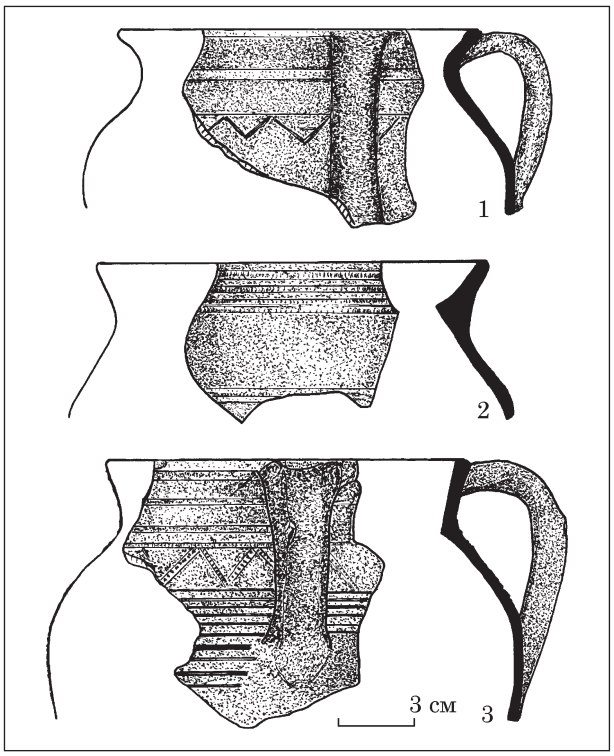

Рис. 7. Фрагменти димлених сіроглиняних горщиків із ями 2: 1 — № 250; 2 — № 253; 3 — № 247

і перепланувань. У XIX ст. ця ділянка площі була перекрита бруківкою, законсервувавши залишки споруди. Стратиграфія пам'ятки, обставини її формування, аналіз матеріального комплексу дозволяє інтерпретувати північну частину будівлі та прилеглі до неї льох (яма 1) та господарську яму (№ 2) закритим археологічним комплексом останньої чверті XVII ст.

Стаття присвячена введенню в науковий обіг керамічних виробів, що походять із господарської ями (№ 2). Оскільки окремі категорії знахідок ще перебувають в камеральній обробці, публікується їх частина. Люльки та порцелянові й фаянсові вироби планується опублікувати окремо. При вибірці матеріалу для даної публікації, віддавалась перевага речам з частково, або повністю збереженим профілем. Зважаючи на закритий характер археологічного комплексу, публікація таких знахідок є особливо важливою для розуміння хронології певних типів керамічного посуду доби нового часу на території Східної Європи.

Горщики. За кольором черепка та особливостями формувальної маси поділяються на білоглиняні, червоноглиняні та сіроглиняні («морені», димлені).

Сіроглиняні горщики складають найбільшу частку. З ями 2 походить одна ціла посудина та 14 фрагментів різних горщиків. Один з них (№ 259) [1] має два ряди защипів на вінці зовні та глибокий заріз під кришку зсередини (рис. 6: 1). Такий тип вінець характерний для кам'янецької кераміки другої половини XVI ст. Посуд із защипами набув в Україні широкого вжитку в XVI ст. (Виногродська, Калашник 2015, с. 94). Втім, вінця горщиків оздоблені двома рядами защипів, відомі у Києві на століття раніше (Оногда 2013). Усі інші фрагменти сіроглиняних горщиків характерні для другої половини XVII ст.

За типами профілювання вінець виділяються прямі, відігнуті назовні з округлим або зрізаним краєм (рис. 6; 7; 8). По верхньому краю зовнішньої частини вінця 261 проходить горизонтальна заглиблена лінія (рис. 6: 5). Окремі екземпляри мають валикоподібний або гострокутний виступ посередині чи у нижній частині вінець (№ 257, 262, 207) (рис. 6: 2, 6; 8: 1). Є екземпляри (№ 261) з одинарними чи подвійними уступами-заглибленнями (рис. 6: 5). Висота вінець димлених горщиків 1,4—2,5 см, діаметр 8,0—18,0 см. Денця горщиків трапляються з утором і без, діаметр — 7,0—16,0 см. Загальна висота виробів складає 12,0—16,0 см. Зовнішня поверхня горщиків прикрашена лискуванням або лискованими лініями (рис. 8); заглибленим орнаментом у вигляді прямих та зигзагоподібних ліній (рис. 9; 6); орнаментом у вигляді незамкнутих трикутників вершинами вгору, виконаних коліщатком — № 247 (рис. 7: 3). Товщина стінок димлених горщиків 0,25—0,4 см, плечі та частина тулубу іноді вкриті рифленням. Значна частина має стрічкові руч-

1. Тут і далі тризначний номер фрагменту відповідає нумерації за інвентарним описом.

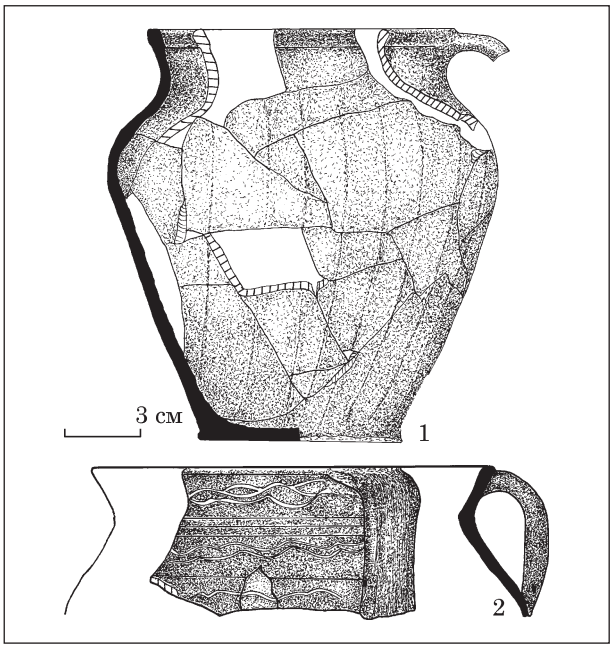

Рис. 8. Димлені сироглиняні горщики з ями 2: 1 — № 207; 2 — № 246

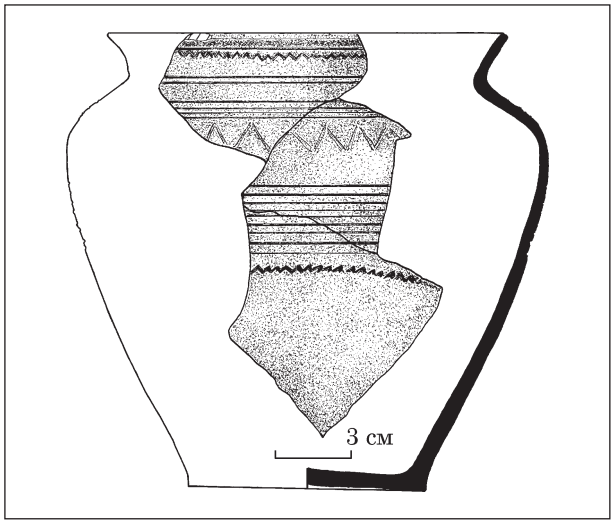

Рис. 9. Димлений сироглиняний горщик з ями 2, № 249

ки з поздовжнім пальцевим заглибленням, з середньою шириною 2 см (рис. 6: 3; 7: 1, 3; 8).

Червоноглиняні горщики представлені однією посудиною повного профілю та численними фрагментами. Горщик 206 (рис. 10: 1) має прямі, відігнуті назовні вінця, крайковані смугою світло-зеленої поливи зсередини. Зовні горщик розписано білою опискою. Три горизонтальні лінії у нижній частині вінець та на плечах горщика, нижче — горизонтальний ряд повторюваних елементів у вигляді прямокутної основи з двома трикутними вершинами. Цей ряд елементів переходить у хвилясту лінію, нижче якої ще одна хвиляста лінія, підкреслена горизонтальною прямою. Від вінець відходить стрічкова ручка із повздовжнім заглибленням, нижня частина якої кріпиться дещо нижче лінії опука горщика. Висота посудини — 17,0 см, діаметр вінець — 12,0 см, висота вінець — 2,2 см, діаметр денця — 9,0 см, товщина стінок — 0,65 см.

Білоглиняні горщики у сильно фрагментованому стані були виявлені у великій кількості в заповненні наземної частини «довгого будинку» на Польському ринку. У заповненні ями 2 їх виявилось небагато. Це фрагмент денця (№ 218) з діаметром 7,0 см (рис. 10: 2) та три фрагменти верхніх частин горщиків (рис. 11: 3—5). Усі вінця горщиків прямі, трохи відігнуті назовні та мають неглибокий уступ-заглиблення під краєм на зовнішньому боці. Краї вінець зрізані назовні або заокруглені. В порівнянні з сірими, димленими та червоноглиняними горщиками, вінця білоглиняних горщиків вищі — 2,0—3,0 см. Діаметр вінець 12,0—18,0 см. Зовні та всередині білоглиняні горщики прикрашені поливою різноманітних відтінків жовтого, зеленого, коричневого кольорів. Іноді полива вкриває зсередини лише краї вінець («крайкування»), або заповнює весь внутрішній об'єм горщика. Зовні — полива покриває верхні частини вінець, верхню частину виробу у вигляді плям, «ляпавок». Плями поливи на зовнішній поверхні денця та боків горщиків трапляються зрідка. Зовнішня поверхня вінець, плечей та боків горщиків — рифлені та розписані темно-рудою опискою у вигляді прямих та хвилястих ліній. Трапляються фрагменти, прикрашені штампованим орнаментом. Одним з перших кам'янецький білоглиняний посуд, прикрашений рудою опискою та поливами, було описано Р. В. Нагнибідою (Нагнибіда 2011). Він часто трапляється у шарах та об'єктах Кам'янця-Подільського другої половини XVII — початку XVIII ст. (Болтанюк 2013, с. 214, рис. 7: 10; Нечитайло, Черновол, Старенький 2016, с. 166, рис. 5). Найближчі аналоги цього типу посуду були знайдені у Вінниці (Виногродська, Калашник 2015, с. 95). Зовнішня поверхня багатьох фрагментів вкрита кіптявою, що може свідчити на користь столового і кухонного використання білоглиняних горщиків.

Аналогії кам'янецьким червоноглиняним та сироглиняним горщикам з ями 2 є у багатьох керамічних комплексах другої половини XVII ст. Вони відомі за публікаціями матеріалів з Києва (Чміль 2007, с. 165, рис. 3; 2011, с. 377—379, рис. 3—4; 2015а, с. 108—109, рис. 21—22), Білої Церкви (Квітницький та ін. 2013, с. 186, рис. 9), Батурина (Мироненко 2017, с. 61—62, рис. 2), Слобожанщини (Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 20—21, рис. 1), Полтави (Пуголовок 2013, с. 116—118, рис. 3—4), Вінниці (Виногродська, Калашник 2015, с. 96—97, рис. 4—5), Лядови (Виногродська 2013, с. 96, рис. 2) та інших.

У заповненні ями 2 трапилось три показових фрагменти вінець **глеків**, різних за морфологією. Широкогорла червоноглиняна посу-

дина 227 відноситься до підтипу цієї категорії посуду, який на Подніпров'ї називають «гладушами», а на Поділлі — «гладущиками» (рис. 10: 6). Невисоке горло «гладущика» декороване прокресленими горизонтальними та ламаною лініями. З середини весь фрагмент залитий зеленою поливою, зовні горло вкрите тією ж поливою до місця переходу в тулуб. Діаметр вінець — 13,0 см. Інший червоноглиняний, полив'яний глек (№ 240) з короткими, різко відігнутими назовні вінцями та зарізом під кришку (рис. 10: 7). Зовні під вінцем та на плічках декорований подвійними заглибленими лініями. Зсередини весь об'єм залитий зеленою поливою. Зовні зеленою поливою декоровано тільки горло та частково плічка. Діаметр вінець — 12,0 см. Фрагмент сіроглиняного, вузькогорлого глека (№ 252) має характерний валикоподібний виступ трохи вище середини горловини. Декорований вертикальними неглибокими «розчосами». Діаметр вінець — 6,0 см (рис. 10: 8).

Аналогії глекам 227 та 252 є у керамічному комплексі Батурина (Мироненко 2017, с. 61—68, рис. 5). Сіроглиняні глеки з вертикальними лискованими лініями трапляються у матеріалах розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря (Чміль 2015 а, с. 122, рис. 31: 7, 8), с. Верхній Салтів (Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 21, рис. 1: 3). Ці форми є достатньо поширеними у керамічних комплексах другої половини XVII ст.

Водолії. Глекоподібні посудини з носиком. Трапляються червоноглиняні та сіроглиняні (димлені, «морені») вироби. У заповненні ями 2 було виявлено два розвали водоліїв, які вдалося частково склеїти та відтворити, а також носики та стінки інших посудин.

Червоноглиняний водолій (№ 208) з видовженим опуклобоким тулубом, довгою «шиєю» (горлом) та незначним розширенням у верхній частині (рис. 11: 1). Вінця відігнуті назовні перпендикулярно, діаметр — 10,0 см. В місці переходу від «шиї» (горла) до вінець та тулуба («заломина») декорований трьома горизонтальними заглибленими лініями. Масивна стрічкова ручка, підпрямокутна в перетині, кріпиться у верхній частині «шиї» (горла) та в місці найбільшого розширення тулуба («опук»). Довжина ручки — 12,3 см, ширина — 3,0 см, товщина — 1,5 см. Товщина стінок водолія — 0,65 см.

Рис. 10. Яма 2: 1 — червоноглиняний горщик з білою описко́ю (№ 206); 2 — денце горщика білоглиняного (№ 218); 3—5 — вінця білоглиняних горщиків з описко́ю та поливою (№ 225, 226, 308); 6—8 — глеки (№ 227, 240, 252)

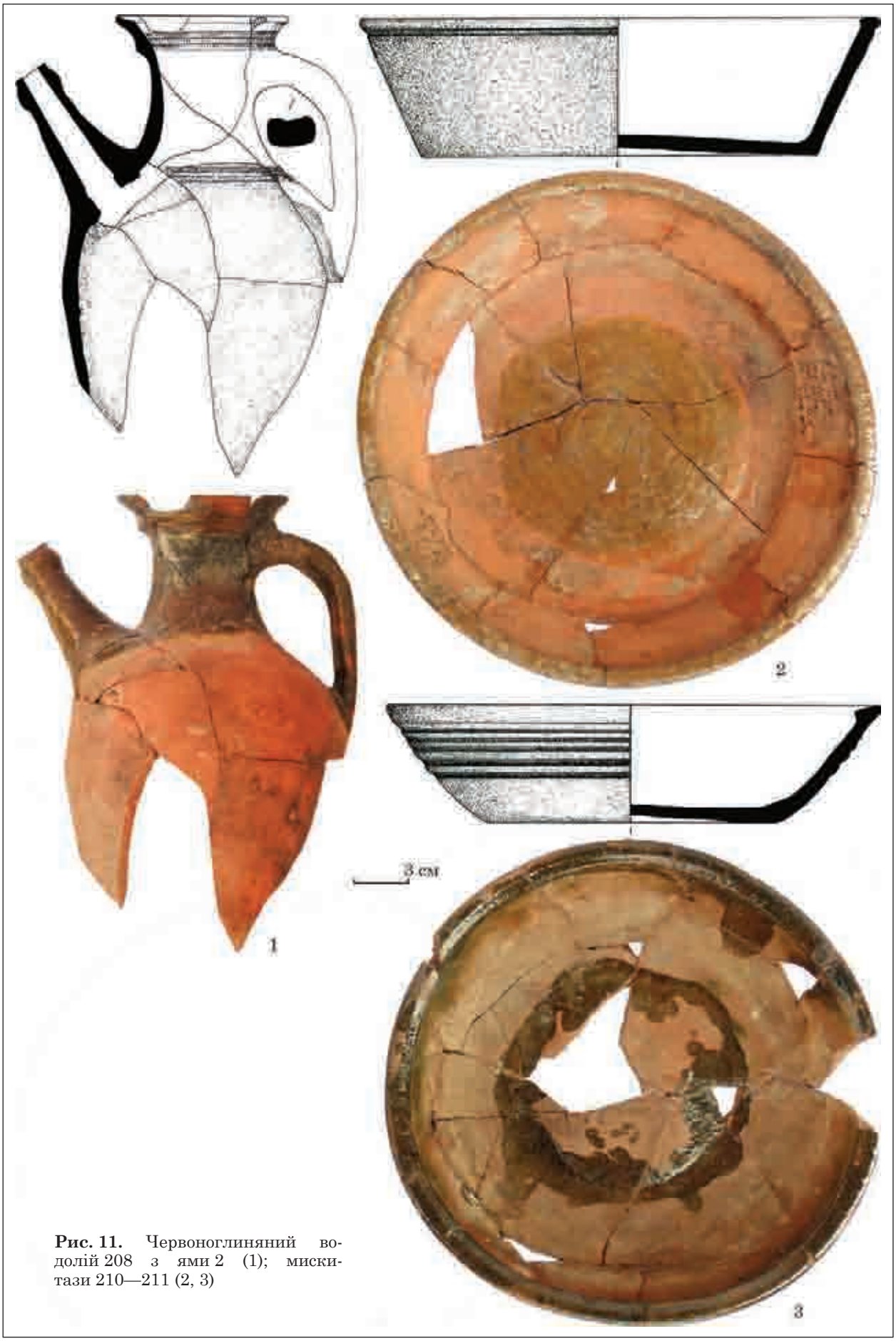

Рис. 11. Червоноглиняний водолій 208 з ями 2 (1); миски-тази 210—211 (2, 3)

Дно не збереглось. Верхня частина декорована жовто-зеленою темною поливою. Носик водолія довжиною 6,9 см з округлим потовщенням на кінці. Висота збереженої частини посудини — 25,0 см. Два фрагменти червоноглиняних водоліїв представлені носиками з частинами стінок. Морфологічно фрагменти подібні до вищеописаного. Товщина стінок 0,5—0,6 см, завершення носиків мають округле потовщення на кінці. Обидва фрагменти вкриті світло-коричневою поливою.

Сіроглиняний (димлений, «морений») водолій (№ 209) має більш видовжену придонну частину («боки»), ніж попередній екземпляр та коротше (6,55 см) горло («шию»). Його загальна висота становить 28,0 см. Діаметр вінець — 8,0 см, край вінець незначно відігнутий назовні. У верхній частині горла («шиї») спостерігається незначне потовщення. В місці переходу від «шиї» (горла) до тулуба («заломина») декорований трьома горизонтальними заглибленими лініями. Край носика не зберігся. Товщина стінок — 0,55 см. Діаметр дна — 10,0 см (рис. 12).

Цей тип посуду нехарактерний для відомих нам керамічних комплексів XVII—XVIII ст. лісостепової України. Водночас, аналогії червоноглиняним водоліям із заповнення ями 2 є в матеріалах розкопок пам'яток османського періоду в Білгороді-Дністровському (Біляєва 2012, с. 276, рис. 81; с. 369, рис. 173) та Белграді (Вікіс 2007, p. 518, fig. 3; 2017, p. 213, fig. 6). Це дає підстави атрибутувати керамічні водолії як посуд турецького походження, який, можливо, виготовлявся безпосередньо в Кам'янці, або був привезений для потреб турецького гарнізону. Найімовірніше, водолії використовувались як афтафи — ритуальний посуд мусульман для омовіння.

Наступна категорія знахідок «турецького» типу є так звані **миски-тази**. У заповненні ями 2 було знайдено 2 частково реставрованих розвали цих виробів (№ 210, 211) та численні фрагменти стінок та денець. Це червоноглиняні, широкі (до 30,0 см), глибокі (висота стінок до 8,0 см) посудини з прямими або незначно відхиленими товстими (0,7 см) стінками. Діаметр денець 21,5 см. Є сліди кіптяви. Краї вінець потовщені, підрізані. Оздоблені жовто-зеленою поливою різних відтінків, зовні — орнамент з однієї або кількох заглиблених ліній (рис. 11: 2—3). Аналогії мискам-тазам відомі з розкопок турецької фортеці у місті Барч (Barcs) (Угорщина) (Kovács 1998, p. 157, fig. 2: 3). Про знахідки схожих посудин повідомляється у короткій публікації С. В. Гумашьян, присвяченій розкопкам османських пам'яток в Ізмаїлі (Гумашьян 2000).

Миски з ями 2 налічують понад 20 фрагментів та частково збережених виробів. За кольором черепка вони поділяються на червоноглиняні, білоглиняні та сіроглиняні (димлені, «морені»). За формою миски поділяються на три типи. До першого належать вироби з відхиленим назовні горизонтальним вінцем та зламом

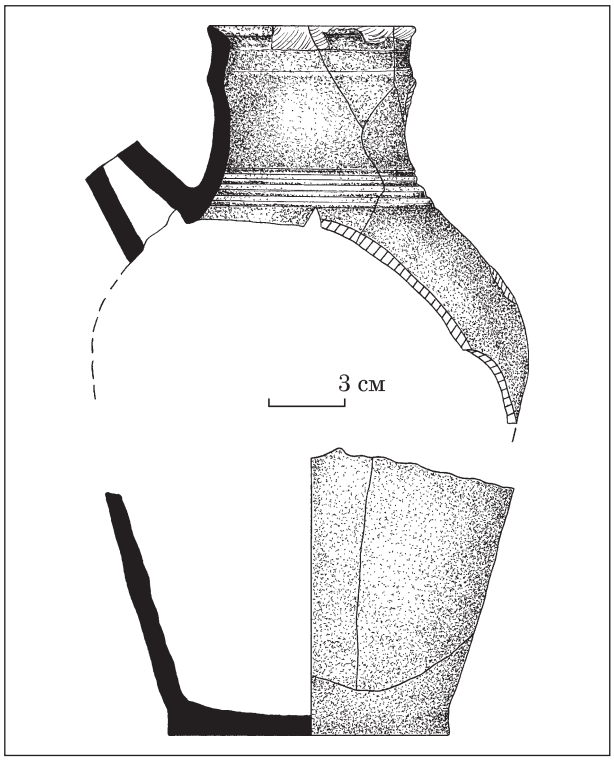

Рис. 12. Сіроглиняний водолій 209 з ями 2

у верхній частині тулуба (рис. 13: 1—3). Червоноглиняні екземпляри прикрашені защипами на зламі тулуба (№ 228, рис. 13: 2), поливою по дзеркалу та вінцях (№ 228, 143, рис. 13: 1, 2), підполив'яним розписом на побілці та пальцевими вдавленнями у нижній частині тулуба (№ 231, рис. 13: 3).

До другого типу відносяться миски півсферичної форми з горизонтально відхиленим назовні прямим коротким вінцем. У ямі 2 знайдено білоглиняний фрагмент верхньої частини миски (№ 232, рис. 13: 4). Він прикрашений трьома лініями зубчастого штампу по площині вінця, пальцевими вдавленнями у нижній частині тулуба та світло-коричневою, салатовою й білою поливами. Перші два типи мисок мають діаметр вінець 20,0—30,0 см, діаметр денець — 10,0—12,0 см. Ці типи мисок є традиційними для керамічних комплексів території України козацької доби (Виногродська 1997, с. 95, рис. 33: 13—15; Мироненко 2017, с. 66—67, рис. 3: 6—15; Виногродська, Калашник 2015, с. 102, рис. 9: 4; Ситий, Калашник 2013, с. 133, рис. 4: 8—9). Третій тип має чашеподібну форму з прямими вінцями та плавним, заокругленим профілем. Сіроглиняний фрагмент (№ 264, рис. 13: 5) оздоблений вертикальними лискованими лініями та заглибленою лінією у верхній частині зовнішньої сторони стінки, під вінцем. Миска з подібним орнаментом відома в керамічних комплексах Батурина (Мироненко 2017, с. 67).

Тарілки представлені чотирма червоноглиняними екземплярами повного профілю, фрагментами вінець та денець. Дзеркала двох з них

Рис. 13. Яма 2: 1—5 — миски (№ 143, 228, 231, 232, 264); 6—13 — тарілки (№ 212—215, 220, 217, 219, 221)

оздоблено в техніці мармурування «marbled» (№ 212, 213), криси розписано контурним підполив'яним розписом на побілці («народна майоліка») (рис. 13: 6—7). Діаметр денець 9,0—10,0 см, діаметр вінець — 21,0—22,0 см. Дно незначно увігнуте всередину. Криса підняті вгору, вінця мають потовщений валик на зовнішньому краї. Краї вінець та берегів оздоблені концентричними лініями світло-коричневої поливи. Береги у однієї з тарілок оздоблені безперервною зигзагоподібною лінією (рис. 13: 7), в іншої — рядом вертикальних зигзагоподібних

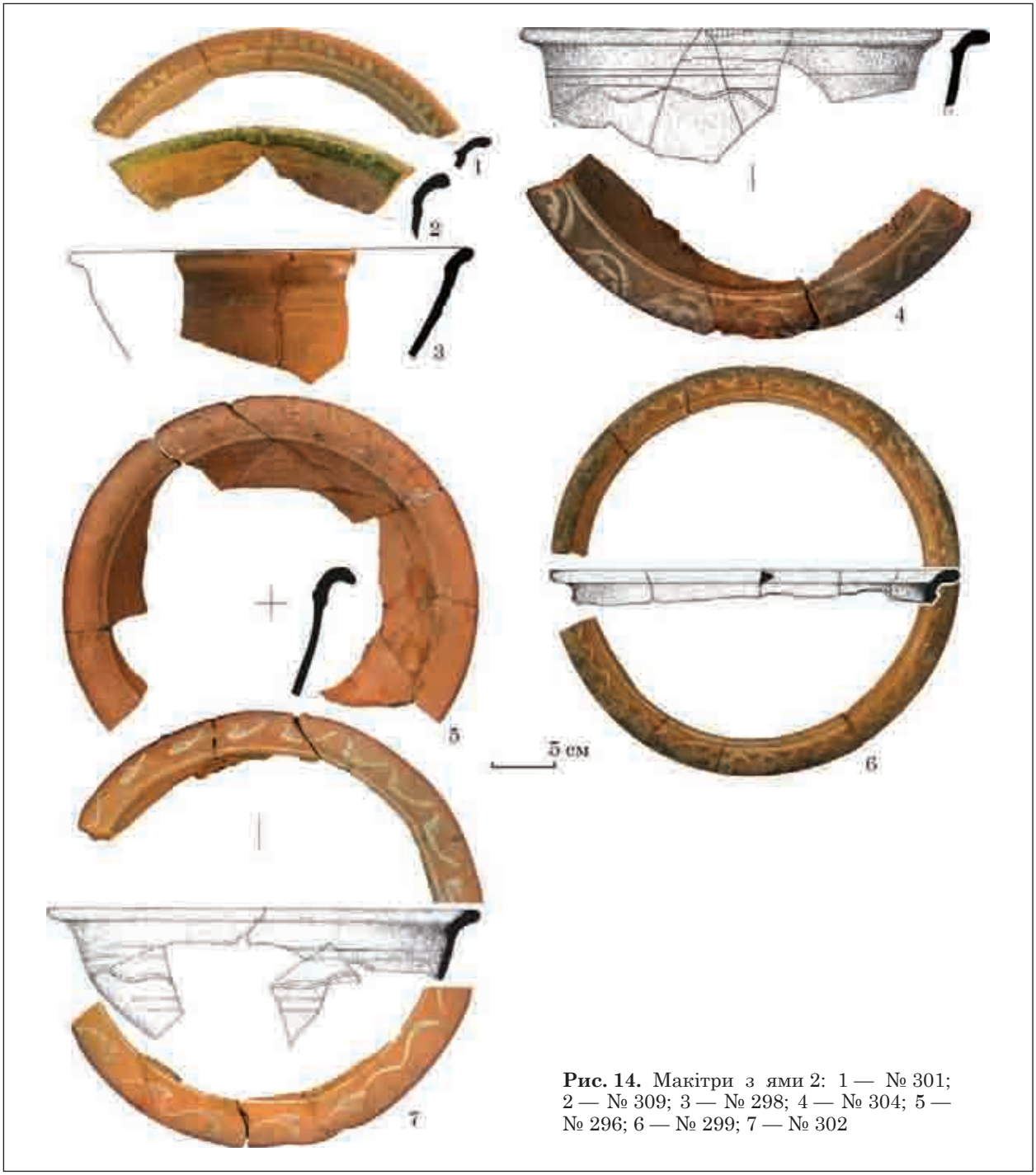

Рис. 14. Макітри з ями 2: 1 — № 301; 2 — № 309; 3 — № 298; 4 — № 304; 5 — № 296; 6 — № 299; 7 — № 302

сегментів (рис. 13: 6). Найближчі аналоги тарілок, що поєднують контурний розпис на побілці та мармурування, на думку Л. В. Чміль, походять з польського міста Мехочин (Miechocin) (Чмиль 2014, с. 108; Чміль 2015b, с. 37—38, рис. 19). З досліджень на території України такі тарілки відомі у Києві (Чміль 2013, с. 257, рис. 1), Лядові (Виногродська 2013, с. 99, рис. 6: 5), Львові (Милян та ін. 2011, с. 44, рис. 49).

Дві інші тарілки мають потовщені на краю вінця та підняті вгору криса. Внутрішня частина однієї з тарілок (№ 215, рис. 13: *9*) та фрагмент верхньої частини іншої (№ 220, рис. 13: 10) повністю залиті темно-зеленою поливою. Причому перший фрагмент має потовщений край вінець, у другого — край вінець загнутий всередину.

Ще одна червоноглиняна тарілка (№ 214, рис. 13: 8) прикрашена лише поливою на дні дзеркала та по краю вінець, криса оздоблені опискою із білої глини у вигляді однієї хвилястої лінії по центру та двох прямих по краях. Діаметр денець посудин 8,0—9,0 см, вінець — 20,0—21,0 см.

З більш фрагментованих знахідок привертають увагу два уламки червоноглиняних денець. Одне з них оздоблене мармуруванням (marbled) зеленою, білою, темно- та світло-коричневою поливами (№ 219, рис. 13: 2), зовні прикрашене сегментованими зрізами. Харак-

терною особливістю цього фрагменту є відколювання розпису до керамічної основи. На думку Л. В. Чміль (Чмиль 2014, с. 108), ця особливість характерна для кераміки, орнаментованої в стилі marbled місцевого виробництва.

Тарілка 217 (рис. 13: 11) з підполив'яним розписом на побілці у вигляді квітки, виконаної червоною та світло-коричневою фарбою та двома синіми лініями. Цей фрагмент має більший в порівнянні з тарілками діаметр денця (16,0 см) і може виявитись частиною блюда. З огляду на нетиповий для місцевих виробів декор, денце може мати імпортне походження. Ще один фрагмент верхньої частини тарілки 221 з коротким потовщеним краєм вінець, які відігнуті назовні. Криса тарілки мають заглиблений орнамент, виконаний гребінцем та залитий світло-зеленою поливою (рис. 13: 3).

Макітри з ями 2 представлені найбільшою кількістю виробів. Це конусоподібні посудини, з відхиленими від денця стінками, потовщеними, відігнутими назовні короткими вінцями. Переважну більшість складають червоноглиняні вироби, хоча трапляються і димлені, «морені» екземпляри. Діаметри вінець макітр 28,0—30,0 см, діаметр денець 18,0—20,0 см, висота 13,0—15,0 см. Профілі макітер майже однотипні з незначними відмінностями. Трапляються екземпляри з гострим виступом на внутрішньому краю вінець або без нього. Різняться також товщина і вигини вінець. Фрагментів сіроглиняних, димлених макітер трапилось 4 (№ 241—245). Вони мають товщину стінки 0,5—0,75 см, діаметр вінець — 30,0 см, прикрашені заглибленими хвилястими лініями по площині вінця або без декору та горизонтальними, заглибленими лініями по стінках. Червоноглиняних макітер трапилось у ямі № 2 більше 30 одиниць. Три з них без декору, на поверхні деяких невеликі випадкові плями рудої поливи (№ 296, рис. 14: 5). Товщина стінок 0,5—0,65 см. Вінця червоноглиняних макітер оздоблені крайкуванням зеленою поливою (№ 309, рис. 14: 2), вкриті білою описковою (№ 298, рис. 14: 3), оздоблені орнаментом, виконаним білою описковою (№ 301, рис. 14: 1; № 302, рис. 14: 7; № 304, рис. 14: 4), або ж поєднують крайкування зеленою поливою та орнамент описковою (№ 299, рис. 14: 6). Одна з макітер вкрита світло-коричневим (бежевим) ангобом (№ 304, рис. 14: 4).

За типом профілювання вінець, найближчі аналоги знаходимо з матеріалів, виявлених в Батурині (Мироненко 2017, с. 65, рис. 4: 7, 8), Лядові (Виногродська 2013, с. 100, рис. 7: 2), Вінниці (Виногродська, Калашник 2015, с. 100, рис. 7: 2).

Фрагменти **покришок** з ями 2 за кольором черепка поділяються на сіроглиняні (димлені) та червоноглиняні. Це конусоподібні вироби із зарізом (виїмкою) з внутрішнього боку для кращого зчеплення з вінцями. Переважна більшість мають невелику гулясту ручку посередині зі зрізаним верхом. Фрагмент 254 має петлеподібну стрічкову ручку з пальцевим заглибленням посередині. Такий тип покришок характерний для синхроннних керамічних комплексів Середнього Подніпров'я та Лівобережжя. Верхня частина подібних покришок мала пласку форму, що дозволяло використовувати виріб у якості миски, перевертаючи його.

Зважаючи на закритий характер комплексу, речі, виявлені в межах зруйнованої споруди, мають особливу цінність для розуміння морфології та хронології керамічного посуду другої половини XVII ст. Цікавою особливістю є синкретичний характер комплексу, що поєднує артефакти, характерні для традиційної української, польської та турецької кераміки цього періоду. Подібні явища фіксувались при дослідженні «османських» шарів Білгорода-Дністровського, де серед турецьких матеріалів виділялась кераміка, характерна для пам'яток нового часу з території українського лісостепу (Біляєва, Фіалко 2013).

Кам'янецький (Подільський) ейялет був найпівнічнішою адміністративною одиницею Османської імперії. Турецька військова присутність на цій території була недовгою, але залишила відчутний слід у матеріальній культурі населення міста. Поряд зі звичними типами посуду місцевого походження (горщики, глеки, миски, тарілки, макітри) в керамічному комплексі Кам'янця-Подільського останньої чверті XVII ст. з'являються тази-миски, водолії (афтафи), порцелянові та фаянсові чашки на кільцевому піддоні, значно розширюється асортимент глиняних люльок для паління тютюну. Вивчення керамічних виробів періоду Кам'янецького ейялету лише розпочинається.

Автор висловлює вдячність за допомогу в обробці матеріалу Г. О. Ніколаєвій. Окремі ілюстрації в статті виконані В. П. Мегеєм.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва, С. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Україна.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329-335.

Болтанюк, П. А. 2013. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, 22: Серія: Історичні науки, с. 208-220.

Виногродська, Л. І. 1997. Керамічний посуд. Кахлі. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* Київ: ІЗМН, с. 69-73.

Виногродська, Л. І. 2013. Кераміка XVII—XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 94-103.

Виногродська, Л. І., Калашник, Є. С. 2015. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за

матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.). *Археологія*, 4, с. 91-108.

Голубева, І. В., Колода, В. В., Кущенко, А. В. 2008. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби. *Археологія*, 1, с. 20-27.

Гумашьян, С. В. 2000. Исследования на территории крепости Измаил в 1994—1996 гг. *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр.*, с. 31-33.

Квітницький, М. В., Петраускас, А. В., Чміль, Л. В., Починок, Е. Ю. 2013. Матеріали XVI—XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського Замку (попередня публікація). *Археологія і давня історія України*, 11, с. 178-193.

Милян, Т., Лазурко, О., Шніцар, М., Войтович, Н., Шишак, В. 2011. *Скарби підземного Львова. Каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Рятівної археологічної служби*. Львів: Рятівна археологічна служба.

Мироненко, Л. В. 2017. Керамічний посуд Батурина XVII — початок XVIII ст. Типологія і хронологія. *Археологія*, 1, с. 58-73.

Нагнибіда, Р. 2011. Пізньосередньовічний кухонний і столовий посуд міста Кам'янця-Подільського. *Могилянські читання 2010 року*: Проблеми та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи, с. 383-394.

Нечитайло, П. О., Черновол, Д. К., Старенький, І. О. 2016. Пошуки «Людвисарні» (Археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10). *Археологія & фортифікація України*: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, с. 157-166.

Оногда, О. В. 2013. Керамічний посуд із защипами з розкопок монастирських комплексів XV — першої половини XVI ст. на території Києва. В: Крайній, К. (ред.). *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*. Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції (29—31 травня 2013). Київ: НКП ІКЗ, с. 29-31.

Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII—XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова.

Пуголовок, Ю. 2013. Керамічний комплекс з посаду Полтавської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 116-120.

Ролле, Ю. А. 2015. Kamieniec-Podolski pod wiadzą turecką w latach 1672—1699 (російською мовою з сучасними уточненнями, коментарями та ілюстраціями; упорядники В. А. Захар'єв, Р. В. Нагнибіда). *Хмельницькі краєзнавчі студії*, 2, с. 86-119.

Сецинский, Е. И. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев: С. В. Кульженко.

Ситий, Ю., Калашник, Є. 2013. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 129-136.

Старенький, І., Нечитайло, П. 2017a. Нумізматичний матеріал з розкопок на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському в 2016 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 182-189.

Старенький, І., Нечитайло, П. 2017b. Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст. з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, 6, с. 207-213.

Чміль, Л. В. 2007. Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря в Києві. *Лаврський альманах*, 17, с. 164-170.

Чміль, Л. 2011. До питання про описку на кераміці Середньої Наддніпрянщини у XVII—XVIII ст. *Переяславіка*, 5 (7), с. 377-384.

Чміль, Л. В. 2013. Один з видів підполив'яного розпису XVII—XVIII ст. *Могилянські читання 2012*: Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації, с. 256-260.

Чмиль, Л. В. 2014. Орнаменты подглазурной росписи на посуде Среднего Поднепровья XVII — начала XIX в. В: Татаурова, Л. В., Борзунов, В. А. (ред.). *Культура русских в археологических исследованиях*. Омск; Тюмень; Екатеринбург: Магеллан, II, с. 107-117.

Чміль, Л. 2015a. Керамічний посуд другої половини XIII—XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013/14*, с. 85-136.

Чміль, Л. В. 2015b. Імпортна кераміка XIV—XVIII ст. з монастирських комплексів Києва. В: Крайній, К. (ред.). *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27—29 травня 2015 р.). Київ: НКП ІКЗ, с. 35-38.

Bikic, V. 2007. The early Turkish stratum on the Belgrade Fortress. *Byzas*, 7, 515-522.

Bikič, V. 2017. Ottoman Glazed Pottery Standardisation: The Belgrade Fortress Evidence for Production Trends. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдикова, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Казань; Кишинев: Stratum, с. 207-216.

Bintliff, J. L. 2007. Consideration for creating an ottoman archaeology in Greece. In: Davies, S., Davis, J. L. (eds.). *Between Venice and Istanbul: colonial landscapes in early modern Greece. Hesperia*, Suppl. 40. Athens: The American School of Classical Studies at Athens, XL, p. 221-236.

Canbulat, I. 2016. The Ottoman House. Structure and forms under the Synthesis of the Anatolia-Ottomans. *Simposium on restoration and conservation of traditional timber structure*, 4, p. 60-168.

Kołodziejczyk, D. 1994. *Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699*. Warszawa: Polczek.

Kovács, G. 1998. A barcsi török palánkvár kerámialeletei. In: István, F. (ed.) *Communicationes archaeologicae Hungariae*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, p. 155-180.

REFERENCES

Biliaieva, S. 2012. *Slovianski ta tiurskski cvity v Ukraini. Z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.* Kyiv: Ukraina.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2013. Ukrainska keramika z rozkopok Akkermanskoi fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 329-335.

Boltaniuk, P. A. 2013. Arkheolohichna rozvidka na diliantsi po vulytsi P'iatnytskii, 10 v m. Kam'iantsi-Podilskomu. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka*, 22: Seriia: Istorychni nauky, s. 208-220.

Vynohrodska, L. I. 1997. Keramichnyi posud. Kakhli. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st.* Kyiv: IZMN, s. 69-73.

Vynohrodska, L. I. 2013. Keramika XVII—XVIII st. z rozkopok Liadivskoho monastyria Mohylev-Podilskoho r-nu Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 94-103.

Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2015. Keramichnyi posud piznoserednovichnoi Vinnytsi (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen u 2013 r.). *Arkheolohiia*, 4, s. 91-108.

Holubieva, I. V., Koloda, V. V., Kushchenko, A. V. 2008. Typolohiia ukrainskoho posudu Tsentralnoi Slobozhanshchyny kozatskoi doby. *Arkheolohiia*, 1, s. 20-27.

Gumash'yan, C. V. 2000. Issledovaniya na territorii kreposti Izmail v 1994—1996 gg. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994—1996 rr*., s. 31-33.

Kvitnytskyi, M. V., Petrauskas, A. V., Chmil, L. V., Pochynok, E. Yu. 2013. Materialy XVI—XVIII st. z doslidzhen terytorii Bilotserkivskoho Zamku (poperednia publikatsiia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 178-193.

Mylian, T., Lazurko, O., Shnitsar, M., Voitovych, N., Shyshak, V. 2011. *Skarby pidzemnoho Lvova. Kataloh vystavky arkheolohichnykh znakhidok iz doslidzhen Riativnoi arkheolohichnoi sluzhby*. Lviv: Riativna arkheolohichna sluzhba.

Myronenko, L. V. 2017. Keramichnyi posud Baturyna XVII — pochatok XVIII st. Typolohiia i khronolohiia. *Arkheolohiia*, 1. s. 58-73.

Nahnybida, R. 2011. Piznoserednovichnyi kukhonnyi i stolovyi posud mista Kam'iantsia-Podilskoho. *Mohylianski chytannia 2010 roku*: Problemy ta vyvchennia muzeinykh pamiatok. Suchasnyi stan, novitni tekhnolohii, perspektyvy, s. 383-394.

Nechytailo, P. O., Chernovol, D. K., Starenkyi, I. O. 2016. Poshuky «Liudvysarni» (Arkheoloho-arkhitekturni doslidzhennia na Frantsyskanskii, 10). *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*: Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii, s. 157-166.

Onohda, O. V. 2013. Keramichnyi posud iz zashchypamy z rozkopok monastyrskykh kompleksiv XV — pershoi polovyny XVI st. na terytorii Kyieva. In: Krainii, K. (ed.). *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii*. Materialy Odynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29—31 travnia 2013), Kyiv: NKP IKZ, s. 29-31.

Petrov, M. B. 2002. *Istorychna topohrafiia Kam'iantsia-Podilskoho kintsia XVII—XVIII st. (Istoriohrafiia. Dzherela).* Kam'ianets-Podilskyi: Abetka-Nova.

Puholovok, Yu. 2013. Keramichnyi kompleks z posadu Poltavskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 116-120.

Rollie, Yu. A. 2015. Kamieniec-Podolski pod wiadzą turecką w latach 1672—1699 (rosiiskoiu movoiu z suchasnymy utochnenniamy, komentariamy ta iliustratsimy; uporiadnyky V. A. Zakhar'iev, R. V. Nahnybida). *Khmelnytski kraieznavchi studii*, 2, s. 86-119.

Seczinskij, E. I. 1895. *Gorod Kamenecz-Podol'skij. Istoricheskoe opisanie*. Kiev: Tipografiya S. V. Kul'zhenko.

Sytyi, Yu., Kalashnyk, Ye. 2013. Chernihivskyi honcharnyi oseredok kozatskoi doby u svitli arkheolohichnykh materialiv kintsia XX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 129-136.

Starenkyi, I., Nechytailo, P. 2017a. Numizmatychnyi material z rozkopok na ploshchi Polskyi rynok u Kam'iantsi-Podilskomu v 2016 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 182-189.

Starenkyi, I., Nechytailo, P. 2017b. Kompleks osmanskykh znakhidok z kolorovoho metalu druhoi polovyny XVII st. z rozkopok 2016 roku na ploshchi Polskyi rynok u Kam'iantsi-Podilskomu. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 6, s. 207-213.

Chmil, L. V. 2007. Uzhytkova keramika XVII st. z rozkopok Voznesenskoho zhinochoho monastyria v Kyievi. *Lavrskyi almanakh*, 17, s. 164-170.

Chmil, L. 2011. Do pytannia pro opysku na keramitsi Serednoi Naddnipriansh chyny u XVII—XVIII st. *Pereiaslavika*, 5 (7), s. 377-384.

Chmil, L. V. 2013. Odyn z vydiv pidpolyv'ianoho rozpysu XVII—XVIII st. *Mohylianski chytannia 2012*: Tradytsii pechernykh monastyrskykh kompleksiv v Ukraini ta Skhidnii Yevropi. Problemy vyvchennia, zberezhennia ta muzeiefikatsii, s. 256-260.

Chmyl, L. V. 2014. Ornamenty' podhlazurnoi rospysy na posude Sredneho Podneprovia XVII — nachala XIX v. In: Tataurova, L. V., Borzunov, V. A. (ed.). *Kultura russkykh v arkheolohycheskykh yssledovanyiakh*. Omsk; Tiumen; Ekaterynburh: Mahellan, II, s. 107-117.

Chmil, L. 2015a. Keramichnyi posud druhoi polovyny XIII—XIX st. z terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. In: Krainii, K., Lastovskyi, V. (ed.). *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2013/14*, s. 85-136.

Chmil, L. V. 2015b. Importna keramika XIV—XVIII st. z monastyrskykh kompleksiv Kyieva. In: Krainii, K. (ed.). *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii*. Materialy Trynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (27—29 travnia 2015 r.). Kyiv: NKP IKZ, s. 35-38.

Bikic, V. 2007. The early Turkish stratum on the Belgrade Fortress. *Byzas*, 7, 515-522.

Bikič, V. 2017. Ottoman Glazed Pottery Standardisation: The Belgrade Fortress Evidence for Production Trends. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikova, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kazan; Kishinev: Stratum, s. 207-216.

Bintliff, J. L. 2007. Consideration for creating an ottoman archaeology in Greece. In: Davies, S., Davis, J. L. (eds.). *Between Venice and Istanbul: colonial landscapes in early modern Greece. Hesperia*, Suppl. 40. Athens: The American School of Classical Studies at Athens, XL, p. 221-236.

Canbulat, I. 2016. The Ottoman House. Structure and forms under the Synthesis of the Anatolia-Ottomans. *Simposium on restoration and conservation of traditional timber structure*, 4, p. 60-168.

Kołodziejczyk, D. 1994. *Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699*. Warszawa: Polczek.

Kovács, G. 1998. A barcsi török palánkvár kerámialeletei. In: István, F. (ed.) *Communicationes archaeologicae Hungariae*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, p. 155-180.

P. O. Nechytaylo

POTTERY FROM A CLOSED COMPLEX OF THE LATE 17th CENTURY IN KAMYANETS-PODILSKY (Polish market, pit 2)

In 2016 Kamianets-Podilsky Architectural and Archaeological Expedition of the Protective Archeology Department of the Institute of Archeology NUAS discovered remains of the construction on the stone foundation on the south-east part of the Polish Market Square. The big amount of clay pipes, painted porcelain, earthenware and clay coffee cups, architectural peculiarities of the building and literary pieces of evidence let interpret the remains as a coffee house. Findings from the pit 2 are introduced as the new types of ceramics. The majority of the pottery discussed: pots, jugs, «makitras», bowls, and plates — is of the local origin. The analogies to these types of pottery are largely represented in the 17th century material complexes on the territory of Ukraine. Bowls and bailers are of the Turkish origin. These types of pottery are found among the artifacts excavated on the territories of the Ottoman Empire fortresses in Belgrad, Akkerman, and Izmail.

The article uncovers the peculiarities of everyday living of the citizens of Kamianets-Podilsky and Turkish garrison in Podolia Eyalet (1672—1699).

Keywords: Kamianets-Podilsky, Polish Rynok Square, 17th century, ceramics, pots, Turkish ceramics.

Одержано 23.03.2018

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *kparchaeology@gmail.com*.

NECHYTAYLO Pavlo Olexandrovych, PhD, senior research assistant of The State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of the NASU, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *kparchaeology@gmail.com*.

УДК: 904.2(477.43/.44)”16/17”

А. А. Чекановський

ЗНАХІДКИ ЛЮЛЬОК ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ XVII—XVIII ст. З РОЗКОПОК НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена знахідкам люльок для куріння тютюну з розкопок на території Меджибізької фортеці і у м. Городок (Хмельницька обл.). Розглянуто аналогії знахідкам з цих колекцій серед люльок з різних районів України, з території Південно-Східної і Центральної Європи. Дана спроба визначити регіональну специфіку поширення різних типів керамічних люльок XVII—XVIII ст. на Поділлі.

Ключові слова: *Поділля, Городок, Меджибізька фортеця, дрібна керамічна пластика, люльки для куріння тютюну, XVII—XVIII ст., класифікація.*

За останні десятиліття археологія пізнього середньовіччя і раннього модерного часу зайняла заслужене місце у дослідженнях вітчизняних вчених. У науковий обіг введено великий масив матеріалів вказаного часу, в тому числі — предметів дрібної керамічної пластики, а саме — люльок для куріння тютюну. Були опубліковані колекції цієї категорії знахідок з Києва, Полтавщини, Нижнього Подніпров’я і Причорномор’я. Під час досліджень на Поділлі також були зібрані колекції керамічних люльок XVII—XVIII ст. Великий обсяг цієї групи археологічного матеріалу виявлений під час розкопок на території Меджибізької фортеці (Толкачов, Крамарова 2011, с. 190—196; 2012, с. 148—154). У 2017 р. під час рятувальних розкопок у м. Городок також знайшли кілька десятків люльок (автор брав участь в обробці матеріалів з обох пунктів — фотографування, опис для звіту, пошук аналогій). Наразі регулярно публікуються результати розвідкових, рятівних новобудовних розкопок, архітектурно-археологічних досліджень у історичних містах Поділля. У таких публікаціях також вводяться до наукового обігу нові знахідки керамічних люльок. Традиційною проблемою для їх вивчення є те, що більшість знахідок походить з культурного шару чи широко датованих об’єктів. Але кількість матеріалу дозволяє класифікувати ці вироби дрібної керамічної пластики і дослідити особливості побутування певних типів люльок на українському Поділлі.

Загалом в Україні практично всі люльки, виявлені під час археологічних досліджень, відносяться до типів південно-східної традиції. До території її поширення входять: Середземномор’я, Причорномор’я, Кавказ, Балкани, Австрія, Угорщина, частина Польщі, Україна, Білорусь, Литва, Росія. Цей тип люльок часто називають «східним» або «турецьким», на відміну від «західного», він же — «голландські люльки» (люльки з невеликою чашечкою, яка складає одне ціле з довгим тонким мундштуком). За формою, розміром і пропорцією частин, люльки можна віднести до кількох груп. Більшість форм люльок для куріння тютюну мають велику територію поширення, але керамічне тісто, спосіб декорування (полива, ангобування чи лощення) різняться, що дозволяє дослідити локальні особливості цих виробів. Є також певні форми люльок, які часто зустрічаються на одних ареалах і є нечисленними на інших.

Через те, що вивчення цієї категорії археологічного матеріалу в Україні почалось порівняно недавно, термінологія, яку вживають при описах люльок і назв їх типів у науковій літературі не є усталеною. Але оскільки практично всі публікації супроводжуються ілюстративним матеріалом, непорозумінь у дослідників не виникає. Крім того, автори або вказують, якою класифікацією користуються, або докладно описують ознаки, за якими групують матеріал.

© А. А. ЧЕКАНОВСЬКИЙ, 2018

Найчіткіше сформульована класифікація О. Коваленко, складена на основі знахідок з Полтавщини (Коваленко 2008). Вона, на жаль, не включає кілька різновидів люльок, дуже поширених в Середньому Подніпров'ї та по Україні загалом. Класифікація керамічних люльок, якою користується автор, розроблена на основі знахідок із Києва (Чекановський, Чміль 1995; Чмиль, Чекановский 1995; Чекановський 2002; 2016; Чекановский 2003) і теж потребує удосконалення з включенням до неї фасонів, які зустрічаються на Волині, Поділлі, Галичині, Причорномор'ї, та урахування виробів з усієї території поширення південно-східного типу люльок і їх хронологічного розвитку. Частково це буде зроблено в даній роботі.

Найпоширенішою групою люльок є вироби, у яких нижня частина чашечки композиційно виділена і має діаметр більший за діаметр верхньої частини, а найменший діаметр чашечки розмішено в нижній частині — бутоноподібні люльки. За класифікацією Оксани Коваленко це — II тип. (Коваленко 2008, с. 43—44). Нижня частина чашечки для тютюну може мати різну форму.

Перерахуємо основні форми нижньої частини чашечки:

- округла, куляста;
- округла, з більш чи менш чітко вираженим ребром «по екватору»;
- з напівсферичною нижньою частиною чашечки;
- дископодібна;
- поєднання дископодібної нижньої частини чашечки для тютюну з пелюсткоподібним рельєфом, «нарцисоподібні» люльки;
- пелюсткоподібна, причому пелюстки можуть бути широкими, рельєфними, або зображеними частими лініями, ритованими і відштампованими; під цей опис підходять також люльки фасону «тахта-чубук» другої половини XVIII—XIX ст. (тип C 93 за класифікацією Ребекки Робінсон), але вони складають настільки характерну групу, що їх майже завжди розглядають як окремий різновид (Robinson 1985, p. 186; Біляєва, Фіалко, Ерсой 2005, с. 83—84; Коваленко 2008, с. 36—38).
- мушлеподібна, рельєфні пелюстки розходяться не радіально з нижньої центральної точки чашечки, а сформовані майже паралельно, продовжуючи напрямок відростка-тулійки.

Варіації форм в групі бутоноподібних люльок створюються оформленням верхньої частини чашечки. Вона може бути циліндричною, конусною з розширенням до верху, вертикальною гранчастою. Не меншу варіативність генерує форма переходу чашечки до відростка-тулійки. Відросток може виходити збоку нижньої частини чашечки, бути трохи нижчим чашечки — утворювати виступ на ній, чи гребінь-кіль. З XIX ст. в деяких регіонах поширилися люльки, у яких відросток знаходився по середині чашечки.

Дуже поширеними в Україні, і особливо на Подніпров'ї, є люльки, оздоблені майже по всій поверхні (крім закінчення відростка і вінчика) поздовжніми канелюрами (Чекановський, Чміль 1995, с. 102). Більшість з них білоглиняні, але бувають випалені у відновлювальному середовищі (димлені) або вкриті поливою. У Причорномор'ї і на Балканах є люльки схожі за формою, але без канелюрів, червоноглиняні (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 7; Bikić 2012, s. 5, tabl. 4: 21, 22).

Ще одну велику групу складають люльки з горщикоподібною (глечикоподібною) чашечкою. Мінімальний діаметр чашечки знаходиться посередині, або у її верхній частині. Вінце чашечки відхилено назовні. За класифікацією Оксани Коваленко до цієї групи входять вироби, віднесенні нею до типу I. Серед «турецьких» люльок є фасон з великим, сильно відігнутим вінцем (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 1, 2; Коваленко 2008, с. 43—44; Алядинова 2013, с. 376, рис. 3: 3—7). Деякі вироби цього різновиду мають стінки чашечки, що по всій висоті розширюються. Болгарські дослідники називали його «камбановиден» (дзвоноподібний), «лулиевиден» (лілеєподібний). Також при описах таких люльок використовується назва фасону «тюльпаноподібні» (Волков, Новикова 1996, с. 135). При перших публікаціях київських знахідок з урочища Гончарі-Кожум'яки, люльок з Чигирина і Кам'янської Січі його було вживано щодо горщикоподібних люльок, як малих, так і великих розмірів (Чекановський 1993, с. 118; Чмиль, Чекановский 1995, с. 157; Чекановський, Чміль 1995, с. 101). До варіантів горщикоподібних люльок, на нашу думку, теж варто віднести вироби з вертикальними стінками чашечки і люльки з найменшим діаметром чашечки на верхньому обрізі вінця, хоча оздоблення стінок у них нерідко схоже на таке у бутоноподібних люльок. Можливо з накопиченням досліджених знахідок їх виділять в окремі групи різновидів форм.

Багато люльок поєднують форму чашечки і спосіб її оздоблення, притаманні як бутоноподібним, так і горщикоподібним люлькам. Наприклад, досить поширені на півдні є горщикоподібні люльки зі стінками у вигляді рельєфних квіткових пелюсток, які доходять майже до верхнього краю чашечки (Гусач 2013, с. 381, рис. 2: 8, Юхно 2016, с. 283, рис. 1). Часто на горщикоподібних люльках ритованим орнаментом виділяють нижню частину чашечки, наносять на її поверхню розділення на сектори (рис. 1: 4; 2: 12, 13, 26, 32). Віднесення люльок, що поєднують ознаки різних груп, до певної класифікаційної категорії є суб'єктивною думкою, що ґрунтується на досвіді дослідника або на аналогіях з існуючих класифікацій.

Рис. 1. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. Бутоноподібні люльки з різними формами чашечок для тютюну; люльки з чашечками, які мають ознаки різних фасонів, фігуративна люлька «з личиною»: *Меджибізька фортеця*: 1, 7, 12 — 2006 р., розкоп 12; 2, 4, 8 — 2006 р., розкоп 11; 3, 5, 6, 9—11, 17, 28, 29 — 2007 р., розкоп 12; 16, 20, 24 — 2015 р., розкоп 12; 22 — 2015 р.; *Городок*: 13, 21 — 2017 р., траншея 1; 14, 18, 19, 30 — 2017 р., шурф 1, сквер Виноградського; 15, 23, 25, 27 — 2017 р., шурф 1; 26 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська 43; 31 — Хорватія; 32, 33, 35 — Кам'янець-Подільський 1992 р.; 34 — Аккерманська фортеця 2004 р., Карантинний двір; 36, 37 — Хмільник 2015 р., пл. Перемоги (36 — сіроглиняна, димлена, лощена; 37 — білоглиняна, прозора полива)

Рис. 2. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. Бутоноподібні люльки з пелюсткоподібною чашечкою, глечикоподібні люльки, люльки тахта-чубук, канелюрна люлька, фігуративна люлька: *Меджибізька фортеця*: 1, 26 — 2006 р., розкоп 11; 2, 7, 18—21, 29 — 2015 р. розкоп 12; 3—5, 17, 23—25, 27 — 2007 р., розкоп 12; 6 — Азак, коричневоглиняна, лощена; 16 — 2006 р., розкоп 12; *Городок*: 8, 15, 28, 30, 31, 36, 37, 39—41 — 2017 р., шурф 1; 9, 10, 34 — 2017 р., шурф 1, сквер Виноградського; 11 — Олевськ 2013 р., Бабина гора, скляні вставки; *Київ*: 12 — 1996 р., Поділ, церква Пирогоща, білоглиняна, скляні вставки; 13 — вул. Велика Житомирська, скляні вставки; 14 — 2011 р., Поділ, Щекавицька 53, світлоглиняна, жовто-помаранчева полива; 22 — Поділ, Ярославський провулок; 32, 33, 38 — ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська 43; 35 — Біла Церква 2011 р., Замкова гора

Особливу групу люльок складають вироби з фігуративними зображеннями. Найчастіше їх розміщують на стінці чашечки, протилежній мундштуку, обличчя, або загалом чашечка виконана у вигляді людської голови. Мода на антропоморфні люльки виникла у середині XVIII ст., поширилася на велику територію, і, певною мірою, триває до сьогодення (Чекановський, Чміль 1995, с. 105, рис. 2: 2; Калашник, Гордієнко 2015, с. 42; Беляева 2015, с. 122, рис. 51: 3; Bekić 2000, s. 275, 278; Milošević 2011, s. 304). Є люльки, виконані у формі побутових речей, наприклад, — чобіт (Чекановський, Чміль 1995 с. 105, рис. 3: 7; Чекановский, Чмиль 1995, с. 162; Юхно 2016, с. 283, рис. 1). Серед знахідок у м. Городок виявлена люлька у вигляді тварини (рис. 2: 37). Ці композиції вірогідно також виникли у XVIII ст. з поширенням барокової моди.

Додаткові ознаки для класифікації створюють колір випаленого глиняного тіста, покриття поливою, ангобами, лощення. У тексті цієї роботи вживаємо характеристики «білоглиняна», «сіроглиняна», «червоноглиняна», маючи на увазі колір глини після випалу люльки і колір поверхні виробу. Це — умовні означення, прийняті в науковій літературі з досліджень кераміки. «Червоноглиняні» люльки насправді можуть мати різноманітні відтінки теплих кольорів від охристого до темно-рудого, брунатного. Допускаємо, що з розширенням бази досліджуваного матеріалу, науковці будуть виділяти нові групи люльок. Але разом з тим, варто зазначити, що подрібнення типів і груп різновидів знахідок, створення складних класифікацій, що враховують всі ознаки, не повинно бути самоціллю. Класифікація має бути інструментом дослідження хронології і розвитку форм виробів. Подібність люльок, наявність одних і тих самих різновидів є також індикатором шляхів і часу поширення технологічних, декоративно-ужиткових традицій, зв'язків одних мікрорегіонів з іншими, присутності певних етнічних і соціальних груп.

Серед бутоноподібних люльок, виявлених у Меджибізькій фортеці, є вироби, що належать до різних фасонів. Їх опис почнемо з люльки невеликого розміру, яка була знайдено у 2006 р., вона мала напівсферичну нижню частину чашечки і циліндричну, з невеликим конусним розширенням, верхню частину (рис. 1: 1). Виріб має широкі аналогії на території України. Серед них — червоноглиняна люлька з розкопок фортеці Алустон (Алушта) (Алядинова 2013, рис. 2: 14), червоноглиняна, лощена, ангобована люлька з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляева 2015, с. 235), з розкопок у Керчі 1990 р. (Чекановський 1994, с. 14, рис. 3: 7), сіроглиняна люлька з розкопок Домініканського монастиря у Кам'янці-Подільському 1992 р. (Чекановський 1994, с. 14, рис. 2: 4), люльки з Башти Дорошенка Чигиринської фортеці (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 1 — сірокоричнева, 17 — оранжева). Датувати меджибізьку люльку можна за аналогіями другою половиною XVII ст. Схожими на неї є люльки з округлою («сферичною») нижньою частиною чашечки і вертикальною циліндричною верхньою частиною. На деяких люльках орнамент розміщуються на верхній поверхні кулястої частини чашечки, на інших — по середині, «по екватору» (рис. 1: 2, 3, 5, 6, 8—10, 12, 17, 22 — всі люльки з Меджибожа). На подібних люльках з Городка графічна орнаментація чашечки відсутня (рис. 1: 13, 21 — червоноглиняні, 15, 27 — білоглиняні). На деякі знахідки (рис. 1: 18, 23) за формою чашечки подібна люлька XVIII ст. з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляева 2015, с. 121). У меджибізької люльки з розкопок 2007 р. поверхня нижньої сферичної частини чашечки не орнаментована, але вся люлька вкрита оливково-зеленою поливою (рис. 1: 11). Сіроглиняні люльки з неорнаментованою нижньою частиною округлої чашечки відомі за знахідками в Алушті (Алядинова 2013, рис. 2: 7, 8 — сіроглиняні). Люлька з Меджибізької фортеці, знайдена у 2006 р., декорована по середині округлої нижньої частини чашечки штампованим орнаментом (рис. 1: 2). Аналогії вона має також з розкопок Алустона (дві червоглиняні люльки) (Алядинова 2013, рис. 2: 20, 21) і Азака (Гусач 2013, с. 381, рис. 2: 7). Люлька з Азака має пунктирну лінію по середині висоти нижньої частини чашечки. Таке ж оздоблення мала оранжево-коричнева з лощеною поверхнею люлька з чигиринської Башти Дорошенка (Чекановський 2002, рис. 1: 27).

Варта окремої уваги велика червоноглиняна бутоноподібна люлька з верхньою частиною чашечки, оздобленої спіральними канелюрами, що знайдена в Городку. Вона є повним аналогом фрагментованій люльці і фрагменту стінки з вінчиком чашечки, що знайдені у Меджибізькій фортеці в 2015 р. (рис. 1: 16, 19, 20).

Набагато частіше зустрічаються люльки з округлою нижньою частиною чашечки, яка декорована рельєфним штампованим або ритованим орнаментом (зразки з Меджибізької фортеці: рис. 1: 3 — світлоглиняна, 5, 6 — сіроглиняні, 8—10, 12 — темно-сірі, димлені, лощені, 17 — полив'яна, зелена, світло-сіроглиняна, 22 — світлоглиняна). Фрагменти люльок на рис. 1: 6, 9, 10 належать дуже схожим між собою виробам. Це свідчить, що вони були виготовлені (а пізніше вірогідно придбані) в одному місці. Варіанти фасону цих люльок відрізняються довшим відростком для чубука. Люльки подібного фасону також знайдено в Кам'янці-Подільському у 1992 р. (Чекановський 1994, рис. 2: 1 — варіант з довшим відростком, 8 — сіроглиняна), при розкопках Башти Дорошенка Чигиринської фортеці (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 17, 26 — обидві

оранжево-коричневі). Вони є в колекції Бахчисарайського історико-культурного заповідника (Краснова 1994, рис. XII: 4, 9), серед люльок з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляева 2015, с. 235, рис. 97: 1, 3), серед матеріалів дослідження Олешківської Січі 2003 р. (Титова, Симоненко 2008, с. 426, рис. 13). Велику кількість подібних люльок, датованих другою половиною XVII — початком XVIII ст., знайдено в Києві і по всьому Середньому Подніпров'ю (Чекановський 1993, с. 117 рис. 1: 10, 12, 13, 16, Чекановський, Чміль 1995, с. 104, рис. 2: 8, 10, Чмиль, Чекановский 1995, с. 158, рис. 1: 10, 14, 21). У Києві найчастіше виготовлялися світлоглиняні бутоноподібні люльки. Також вони могли бути вкритими поливою або випаленими у відновлювальному середовищі (димлені). Такі люльки зустрічаються серед київських знахідок рідше за біло- і світло-сіроглиняні. Серед виробів з Полтавщини опубліковано причорноморські імпорти (Коваленко 2008, с. 33, рис. 9: 6, с. 39, рис. 14: 1), всі вони рожевого чи червоного кольору, ангобовані, лощені.

Близьким до попереднього фасону люльок є вироби з нижньою частиною чашечки для тютюну близької до біконічної форми, з чітким ребром по середині. Така люлька була знайдена в Меджибожі у 2006 р. на розкопі XII (рис. 1: 21). Цей варіант фасону відомий серед знахідок з Нижнього двору Аккерманської фортеці — сіроглиняна люлька з чорною поверхнею (Беляева 2015, с. 115, 117, рис. 45: 2). Люлька схожої форми є у фондах Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 5). О. Коваленко опублікувала димлену люльку з «біконічною» нижньою частиною чашечки, оздобленою ритуванням (Коваленко 2008, с. 90, рис. 38). Серед знахідок з Азака є виріб з ребром по середині нижньої частини чашечки і з оригінальним фасоном загалом (Гусач 2013, с. 351, рис. 2: 9). До цього ж типу могла належати фрагментована чорна люлька з розкопок в Городку. Її аналогом, можливо, можна вважати сіроглиняну люльку з розкопок 2011 р. у Білій Церкві (рис. 2: 36, 37).

Ще одним варіантом форми є люльки з дископодібною або близькою до неї, розширеною нижньою частиною чашечки (рис. 1: 24, 25, 30). Фрагмент такої димленої люльки знайдено у Меджибізькій фортеці у 2015 р. (рис. 1: 24). В Городку виявлено фрагмент червоноглиняної люльки з тонкою нижньою частиною чашечки (рис. 1: 30). Аккерманські люльки цього фасону набагато пишніше оздоблені (Беляева 2015, с. 123, рис. 52: 3). Те саме можна констатувати для люльок з Азаку (Гусач 2013, с. 351 рис. 1: 4; 2: 1). Знайдено червоноглиняні, лощені люльки цього типу і на Олешківській Січі (Титова, Симоненко 2008, с. 419, с. 426, рис. 14). Є люлька цього фасону і у фондах Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника (Краснова 1994, рис. XII: 19). Зразком дископодібних люльок XVII ст. Середнього Подніпров'я можуть слугувати люльки з урочища Гончарі-Кожум'яки в Києві (білоглиняні, є вкриті світлозеленою поливою) (Чекановський 1993, с. 117, рис. 1: 14, 15; Чекановський, Чміль 1995, с. 102, рис. 1: 1—3; Чмиль, Чекановский 1995, с. 158, рис. 1: 2, 3, с. 161, рис. 3: 4). Люльки з дископодібною нижньою частиною з Чигирина (одна фрагментована, коричнево-оранжева) і з Кам'янської Січі (дві фрагментовані, світло-оранжеві) є прикладами менш якісного наслідування імпортних зразків (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 21, 28, 29). Люльки цього фасону є серед старожитностей Хотинської фортеці (Пивоваров, Калініченко 2014, с. 165, 168, рис. 3: 8—10).

Малопоширеним в Україні варіантом фасону з дископодібною нижньою частиною чашечки є фрагмент люльки, випаленої у відновлювальному середовищі (рис. 1: 25), з гранчастою високою чашечкою. Такі люльки були розповсюджені у XVIII—XIX ст. на території Австро-Угорщини і у Хорватії зокрема (рис. 1: 31) (Bekić 2000, s. 264, 275, tabl. 3: 7; Miloševi ć, Topić 2011, s. 301—310). Люльки з гранчастими високими чашечками у кінці XVIII—XIX ст. були популярні в тому числі на землях Словаччини, на Балканах, на півдні Польщі. В Україні вони здебільшого зустрічаються у західних регіонах. Люлька цього фасону є серед знахідок 1992 р. з Кам'янця-Подільського (Чекановський 1994, с. 13). Нижня частина чашечки могла бути оформлена об'ємними «пелюстками», «мушлею» або одним рельєфним обідком (як у знахідки з Городка), чи без композиційного підкреслення з'єднуватися з відростком для чубука. Декорування обідком можливо є розвитком дископодібної форми оздоблення чашечки. Аналог з Хорватії датується початком XIX ст. Автор публікації вказує на австро-угорське походження типу люльки (Bekić 2000, s. 264, 275). В Очакові була знайдена схожа люлька, але виготовлена з нефриту. С. О. Біляєва визначає її як китайський імпорт (Беляева 2015, с. 157, рис. 82: 6). Це доводить, що багато форм люльок, які походили з півдня (володіння Туреччини, Причорномор'я), набули надзвичайно широкого поширення і дуже часто копіювалися у різних місцях, особливо там, де були активні міжнародні контакти.

Найпоширенішими варіантами бутоноподібних люльок є різновиди з секторним членуванням нижньої частини чашечки для тютюну. Вони також мають кілька фасонів. Нижня частина чашечки для тютюну могла мати часте членування тонкими рельєфними лініями, утвореними як формою-штампом для виготовлення люльок, так і ручним ритуванням (рис. 2: 1, 2, 8). Не менш поширені різновиди з членуванням нижньої частини чашечки об'ємними широкими «пелюстками» (рис. 2:

3—10). Були також розповсюджені фасони з ритованим розділенням поверхні нижньої частини чашечки «необ'ємними» секторами. Така люлька була знайдена в Меджибізькій фортеці у 2006 р. (рис. 1: 4). Схожу на неї за орнаментацією білоглиняну горщикоподібну люльку було виявлено при дослідженнях Кам'янської Січі (Чекановський 2002, с. 164—165, рис. 1: 38). Такий приклад використання елементів оздоблення одного фасону на люльках іншого — непоодинокий. Цей прийом декорування часто застосовувався протягом всього часу популярності керамічних люльок для виробів з горщикоподібним типом компоновки чашечки (рис. 2: 12, 13, 27, 33).

Люльки з членуванням нижньої частини чашечки для тютюну мають багато аналогій по всій території поширення південно-східного типу виробів. Обидва фасони — з частим канелюрним членуванням і об'ємним пелюсткоподібним — надзвичайно поширені по всій території України. В Меджибожі люльки з частим членуванням є в матеріалах розкопок 2006 р. (рис. 2: 1 — світлоглиняна) і 2015 р. (рис. 2: 2 — білоглиняна). Їх також знайдено у Керчі (Чекановський 1994, с. 14—15, рис. 3: 5 — червоноглиняна) і в Аккермані (колір — від світло-рожевого до брунатного) (Беляева 2015, с. 119, 121). Серед знахідок з Кам'янської Січі таким способом були оздоблені великі люльки XVIII ст. (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 37, 35, 39). Присутні вони і серед знахідок з Олешківської Січі (Титова, Симоненко 2008, с. 426, рис. 13, 14). Побутували вони також на Полтавщині (Глинське, Опішне) (Коваленко 2008, с. 84, рис. 37: 2, 6), знайдені у Трахтемирові (Виногродська 1998, с. 136), у Богородицькій фортеці (Ковальова 2008, с. 33). У Києві цей різновид люльок для куріння тютюну не є дуже поширеним, але зустрічається як серед знахідок XVII ст., так і XVIII ст. (Чекановський, Чміль 1995, с. 102, 105, рис. 1: 11, рис. 3: 5; Тараненко, Чміль, Чекановський, 2012, с. 156, рис. 1: 8). Як бачимо, фасон з частим членуванням нижньої частини чашечки був поширений по всій Україні і продовжував розвиватися у XVIII ст.

Фрагменти трьох бутоноподібних полив'яних люльок з об'ємним пелюсткоподібним членуванням нижньої частини чашечки в Меджибізькій фортеці були знайдені у 2007 р. (рис. 2: 3—5) і в 2015 р. (рис. 2: 7). Виявлені люльки цього різновиду й у Городку: чорнолощена з об'ємними «пелюстками» (рис. 2: 8), у Кам'янці-Подільському (Чекановський 1994, с. 13, рис. 2: 5). З Хотинської фортеці опублікована бутоноподібна люлька, вкрита зеленою поливою (Мисько 2009, с. 64). Наведено знахідки лише саме з Поділля і прилеглої території, бо це — один з наймасовіших типів люльок з великою кількістю фасонів, які розвивались до першої половини XIX ст. включно.

Звернемо увагу на люльки вказаного фасону з Городка, що схожі на вироби, в оздоблені яких використовувалися кольорові вставки зі скла (рис. 2: 10). Аналог білоглиняної бутоноподібної люльки з «пелюстками» і «вічками» на нижній частині чашечки є серед знахідок у Очакові (Беляева 2015, с. 157, рис. 82: 2). Проте очаківська люлька виготовлена з мінеральної породи — сепіоліту (так звана «пінка»), інкрустована синім склом у «вічках». Це — ще один приклад копіювання у більш дешевому виконанні. У люльки з Городка «вічка» не передбачали вставок. «Вічка» вирізані по сирій глині. Якість виготовлення і оздоблення цієї люльки низька. Середина чашечки у неї закопчена, вірогідно люлька була у використанні. Знахідки люльок зі вставками відомі з розкопок у Києві і Олевську (Чекановський 2004, с. 100; Петраускас, Чекановський 2014, с. 228).

Серед бутоноподібних люльок з пелюсткоподібним об'ємним членуванням є фасон, у якого «пелюстки» закінчуються на середині висоти нижньої частини чашечки, утворюючи чіткий гранчастий перелам. На верхній частині кожна «пелюстка» зазвичай оздоблена маленьким штампом-розеткою. Така люлька знайдена на розкопках у Кам'янці-Подільському (рис. 1: 33). Аналогії відомі за знахідкою в Хотині (Пивоваров, Ільків 2014, с. 58, рис. 1: 7), у Чигирині (Чекановський 2002, рис. 1: 11), на Карантинному дворі Аккерманської фортеці (рис. 1: 34) (Біляєва, Фіалко, Ерсой 2005, с. 81; Беляева 2015, с. 115, рис. 45: 3). Поширений цей фасон по всьому ареалу люльок південно-східного типу. Глиняна маса виробів різного кольору, відомі екземпляри, які вкриті поливою. Таку фрагментовану люльку із Західної Словаччини оздоблено було зеленою поливою (Čurný et al. 2013, s. 202). Особливої назви цей фасон люльок в дослідницькій літературі не має. За формою він подібний до фасонів «нарцис» і бутоноподібних люльок з пелюсткоподібним членуванням нижньої частини чашечки. Пропонуємо називати подібний різновид «малими нарцисоподібними люльками».

У середині XVIII — середині XIX ст. став дуже популярним фасон турецьких люльок «тахта-чубук». Це великі червоноглиняні бутоноподібні люльки з широкою гранчастою нижньою частиною і вертикальними теж гранчастими вінцями, інтенсивно декоровані ритованим і штампованим орнаментом. Оригінальні вироби причорноморського походження виконані з добре відмученої глини, мали гладеньку поверхню. Цей різновид добре описано в літературі. Він активно копіювався на території Російської імперії (Волков, Новикова 1996, с. 136—137) і побутував до XIX ст.

У XVIII ст. поширився різновид бутоноподібних люльок з гребенем, який знизу півколом охоплював чашечку і міг завершуватися волютою, надаючи виробу яскравої барокової

стилістики. Фрагмент такої люльки є в колекції знахідок з Городка (рис. 2: 15). Вона червоноглиняна, на відміну від аналогічних виробів, які часто зустрічаються саме на Подніпров'ї. Бутоноподібні люльки з гребенем зі споду чашечки були виявлені на Подолі в Києві (білоглиняні, вкриті поливою жовтих чи зелених відтінків) (Тараненко, Чміль, Чекановський 2012, с. 155—156, рис. 1: 1, 2) (рис. 2: 14). Люльки цього фасону є у фондах Національного історико-культурного заповідника в Чигирині. Одна з них димлена, знайдена у Нижньому місті (Попованова, Горішній 1998, с. 160, рис. 1: 6). Друга люлька — білоглиняна, вкрита жовтою поливою (Пискун 2014. с. 173, рис. 1: 10 — жовта полива, 11 — димлена). Бутоноподібні люльки з гребенем могли мати антропоморфне зображення на чашечці. На Поділлі така білоглиняна люлька, вкрита прозорою поливою, знайдена у м. Хмільнику (рис. 1: 37) (Виногродська 2017, с. 157—159, рис. 11: 1). На Середньому Подніпров'ї вони досить поширені з середини XVIII ст.

До бутоноподібних люльок з високою чашечкою середини XVIII—XIX ст. близькі за пропорцією люльки з мушлеподібною нижньою частиною. На Поділлі такий екземпляр був знайдений при розкопках у м. Хмільнику. Люлька сірого кольору з гладкою залощеною поверхнею, вірогідно випалена у відновлювальному середовищі (димлена) (Виногродська 2017, с. 152—159, рис. 11: 1). Цей фасон був поширений як у Причорномор'ї (Беляева 2015, с. 122, рис. 51: 2), так, наприклад, і на території Галичини (знахідки з розкопок фортів у Перемишлі (Olbromska, Trojanowska 2010, с. 67). Подібні люльки у Центральній Європі виготовлялися і використовувалися аж до першої половини XX ст. (Beilich, Čurný 2009, s. 346, Bekić 2000, s. 265, 276, tabl. 4: 7. Milošević, Topić 2011, s. 301—310).

Серед люльок, виявлених на розкопках 2016 р. в Городку, глечикоподібних люльок малого розміру лише дві — фрагментована, без вінця і частина стінки чашечки з вінцем, обидві — червоноглиняні (рис. 2: 41). Щодо знахідок у Меджибізькій фортеці, то до люльок вказаного фасону пропонуємо віднести не лише «класичний варіант» (рис. 2: 26, 27), а й люльки з вертикальними і невідхиленими стінками чашечки для тютюну (рис. 2: 16—20, 23—25). Більшість малих глечикоподібних люльок зі знахідок 2005—2007 рр. і 2016 р. — сіроглиняні. Серед них теж є люльки, виготовлені за допомогою дуже схожих двостулкових форм-штампів і оздоблені майже однаковим ритуванням (рис. 2: 23, 24). Вони також схожі (форма відростка для чубука і орнамент на ньому) на темно-сіру задимлену люльку, теж знайдену у Меджибожі в 2007 р. (рис. 1: 9). Такі серії свідчать про виготовлення люльок в одній майстерні.

Одна білоглиняна люлька з Городка має рельєфний рослинний орнамент на бічній стороні (рис. 2: 40). Схожа люлька (теж білоглиняна) виявлена у Хотинській фортеці (Мисько 2009, с. 64, рис. 1: 1). Подібне оздоблення відоме як у причорноморських люльок, так і у придніпровських (Біляєва, Фіалко, Ерсой 2005, с. 84; Беляева 2015, с. 122). Так само дуже поширеним є фасон білоглиняної полив'яної люльки з Меджибожа (рис. 2: 27). Він поширений від Полтавщини (Коваленко 2008, с. 64) до Галичини (фрагментована люлька, подібна до меджибізької, тільки з зеленою поливою, представлена в експозиції перемишльського музею дзвонів і люльок).

Як вже зазначали, є люльки, що у своїй формі поєднують ознаки кількох фасонів. Прикладом може слугувати мала фрагментована люлька, вкрита зеленою поливою, знайдена у Меджибізькій фортеці під час розкопок 2007 р. (рис. 1: 29). За силуетом — це глечикоподібна люлька. Але нижня частина чашечки композиційно виділена рельєфним кільцем і на бокових сторонах нанесено штамп у вигляді круглої розетки, як у бутоноподібних люльок. Там же була знайдена одна люлька світло-рудуватого кольору, у якої подібним чином виділена нижня частина чашечки (рис. 2: 25) (Толкачов, Крамарова 2011, с. 534, рис. 1: 11). Велика сіроглиняна лощена фрагментована люлька з розкопок у Меджибізькій фортеці має схожі верхню частину чашечки і силует до таких глечикоподібних люльок. Разом з тим, масивна гранчаста нижня частина більша за вінця і виділена у композиції виробу, як у бутоноподібних люльок (рис. 1: 28).

Лише один фрагмент білоглиняної канелюрної люльки знайдено під час розкопок 2017 р. у Городку. Люлька цього фасону виявлена під час досліджень в Старокостянтинові (Виногродська 2002, с. 23). Цей дуже поширений на Київщині, Середньому Подніпров'ї і Лівобережжі тип люльок на південно-західній Україні у великій кількості не знаходять.

Великі білоглиняні глечикоподібні люльки з Городка (рис. 2: 28, 30, 31, 34) і один фрагмент із Меджибізької фортеці (рис. 2: 29) подібні між собою і вірогідно складають серію одного виробника. Подібні люльки відомі з розкопок у Києві (рис. 2: 32, 33) (Чекановський, Чміль 1995, с. 106—107) і на Полтавщині (Коваленко 2008, с. 51, 69). Такі люльки виготовлялися з глини з високим вмістом каоліну. В Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки у заповненні зруйнованого гончарного горна були знайдені люльки, аналогічні згаданим (рис. 2: 32, 33), але одна з них випалена у відновлювальному середовищі, а друга вкрита темно-зеленою поливою (Чмиль, Чекановский 1995, с. 160, рис. 2: 12, 13).

Дуже цікавим є фрагмент відростка сіро-брунатної люльки (рис. 2: 37). Він має незвичайний рельєф, утворений двостулковими форма-

ми для виготовлення люльки. Це — фрагмент фігуративної люльки, що зображала тварину, яка припала до землі чи сидить (вірогідно, лева). На фрагменті добре розрізняються задні лапи, хвіст з китицею на кінці, завитки гриви. Фігуративні люльки характерні для кінця XVIII—XIX ст. Опублікована люлька з Хорватії, у якої завершення відростка-тулійки виконано у формі голови тварини (Bekić 2000, tabl. 7: 8)

Як бачимо, на території Поділля у другій половині XVII—XIX ст. побутували фасони люльок, які мають аналоги у Причорномор'ї, на Подніпров'ї, на Балканах і у володіннях Австро-Угорської імперії. Більшість різновидів подібні до причорноморських зразків, але імпортних екземплярів небагато. Серед знахідок з Городка лише 2 фрагменти мають високу якість керамічної маси і обробки поверхні ангобом і лощенням, що дає підстави вважати їх імпортованими виробами (один з них — рис. 2: 41). Є серії схожих люльок, що дає підстави припустити і надалі виділити вироби місцевого походження. Порівнюючи знахідки з Поділля з колекцією люльок з Хотинської фортеці (Мисько 2009, с. 64—65; Пивоваров, Ільків 2014, с. 58; Пивоваров, Калініченко 2014, с. 164—166), можна впевнено твердити, що в останній набагато більше імпортованих люльок і частка причорноморських фасонів загалом більша. Ще однією особливістю люльок, знайдених на Поділлі, можна вважати достатньо широке поширення сіроглиняних люльок. Це припущення може бути уточнено, або виправлено при введені у науковий обіг і статистичній обробці більшої кількості знахідок. Сучасні активні археологічні дослідження історичних міст Поділля, реконструкція фортець і замків дає підстави для оптимістичних сподівань у царині досліджень кераміки пізнього середньовіччя і модерного часу загалом, і предметів дрібної керамічної пластики, якими є люльки для паління тютюну, зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

Алядинова, Д. 2013. Керамические курительные трубки османского периода из раскопок на территории крепости Алустон. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 372-378.

Беляева, С. 2015. *Славяне и тюрки в просторах Украины. Украинско-османские историко-культурные контакты XV—XVIII вв.* Saarbrьcken: Palmarium Academic Publishing, 2.

Біляєва, С., Фіалко, О., Ерсой, Б. 2005. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 79-86.

Виногродська, Л. 1998. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 131-138.

Виногродська, Л. 2002. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 18-24.

Виногродська, Л. 2017. Археологічні дослідження у м. Хмільник. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148-166.

Волков, И. В., Новикова, Г. Л. 1996. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании Музея истории города Москвы. *Труды музея истории города Москвы*, 9, с. 134-145.

Гусач, И. 2013. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 379-383.

Калашник, Е., Гордієнко, Р. 2015. Нові знахідки козацьких старожитностей на Сумщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 41-47.

Коваленко, О. 2008. *Глиняні люльки XVII—XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).* Опішне: Українське народознавство.

Ковальова, І. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 31-35.

Краснова, Т. Н. 1994. Коллекция керамических курительных трубок из фондов БГКИКЗ. В: Могаричев, Ю. М. (ред.). *Проблемы истории и археологии Крыма*, Симферополь: Таврия, с. 267-270, 357.

Мисько, Ю. 2009. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 63-68.

Петраускас, А., Чекановський, А. 2014. Люльки з городища Бабина Гора. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 227-228.

Пивоваров, С., Ільків, М. 2014. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 57-62.

Пивоваров, С., Калініченко, В. 2014. Люльки з привратного двору Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 163-171.

Пискун, О. 2014. Люльки XVII—XVIII століть із колекції музею Богдана Хмельницького в Чигирині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 171-177.

Попованова, О., Горішній, П. 1998. Люльки XVII—XVIII століть із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 157-161.

Тараненко, С. П., Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151-160.

Титова, О., Симоненко, О. 2008. Дослідження Олешківської Січі у 2003 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 416-427.

Толкачов, Ю. І., Крамарова, С. О. 2011. Глиняні люльки з розкопок на території Меджибізької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 190-196.

Толкачов, Ю., Крамарова, С. 2012. Археологічний матеріал з розкопок Меджибізької фортеці 2008—2009 років. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 148-154.

Чекановський, А. 1993. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 116-119.

Чекановський, А. А. 1994. Керамічні люльки і письмові джерела про поширення тютюнництва

на Україні. *Прес-музей Фастівський державний краєзнавчий музей*, 3, с. 11-15.

Чекановський, А., Чміль, Л. 1995. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство*, 3, с. 100-108.

Чекановський, А. 2002. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 162-165.

Чекановский, А. А. 2003. Керамические курительные трубки XVII—XVIII вв. Среднего Поднепровья и Крыма. В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки, 10—12 лисопада 2003 р. Київ: ІА НАНУ, с. 86-88.

Чекановський, А. А. 2004. Про один різновид люльок для куріння тютюну XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 99-101.

Чекановський, А. А. 2016. Типи українських керамічних люльок для куріння тютюну в XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 92-94.

Чмиль, Л. В., Чекановский, А. А. 1995. Керамические трубки из Киева. В: Писларий, И. А. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киево-Печерской лавре*. Киев: КПД ІКЗ, с. 156-165.

Юхно, Ф. 2016. Козацькі люльки з Батурина. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, с. 282-287.

Bekić, L. 2000. Uvod u problematiku glinenih lula na podruèju Hrvatske. *Vjesnik AMZ*, 3, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post. Medieval Archaeology*, 3: Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage, s. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p. 1-8.

Čurný, M., Mitбљ, V., Љiминk, P., Ћбиik, M. 2013. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. In: Březinová, G., Bistáková, A. (ed). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied*, 54, s. 189-209.

Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Olbromska, U., Trojanowska, M. 2010. *Muzyka dzwonów, magia fajki*. Przemyśl: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyjskiej w Przemyślu.

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54 (2), p. 149-203.

REFERENCES

Alyadinova, D. 2013. Keramicheskie kuritel'ny'e trubki osmanskogo perioda iz raskopok na territorii kreposti Aluston. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 372-378.

Belyaeva, S. 2015. *Slavyane i tyurki v prostorax Ukrainy. Ukrainsko-osmanskie istoriko-kul'turnye kontakty XV—XVII vv*. Saarbrьcken: Palmarium AcademicPublishing, 2.

Biliaieva, S., Fialko, O., Ersoi, B. 2005. Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 79-86.

Vynohrodska, L. 1998. Novi dani pro rozkopky u Trakhtemyrivskomu zapovidnyku v 1997 rotsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 131-138.

Vynohrodska, L. 2002. Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia na terytorii zamku Ostrozkykh v m. Starokostiantyniv Khmelnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 11, s. 18-24.

Vynohrodska, L. 2017. Arkheolohichni doslidzhennia u m. Khmilnyk. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 148-166.

Volkov, I. V., Novikova, G. L. 1996. Krasnoglinyanye «tureczkie» kuritel'nye trubki v sobranii Muzeya istorii goroda Moskvy. *Trudy muzeya istorii goroda Moskvy*, 9, s. 134-145.

Husach, Y. 2013. Osmanskye kurytelnыe trubky yz raskopok v kreposty Azak. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 379-383.

Kalashnyk, E., Hordiienko, R. 2015. Novi znakhidky kozatskykh starozhytnostei na Sumshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 41-47.

Kovalenko, O. 2008. *Hlyniani liulky XVII—XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Kovalova, I. Doslidzhennia Bohorodytskoi fortetsi 2007 roku. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 17, s. 31-35.

Krasnova, T. N. 1994. Kollekcziya keramicheskix kuritelnyh trubok iz fondov BGKIKZ. B: Mogarichev, Yu. M. (ed.). *Problemy istorii i arxeologii Kry'ma*, Simferopol': Tavriya, s. 267-270, 357.

Mysko, Yu. 2009. Keramichni materialy z rozkopok na terytorii Khotynskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 63-68.

Petrauskas, A., Chekanovskyi, A. 2014. Lyul'ky z gorodyscha Babyna Gora. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 227-228.

Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2014. Arkheolohichni znakhidky kozatskoi doby z Khotynskoi fortetsi (doslidzhennia 2013 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 57-62.

Pyskun, O. 2014. Liulky XVII—XVIII stolit iz kolektsii muzeiu Bohdana Khmelnytskoho v Chyhyryni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 171-177.

Popovanova, O.,Horishnii, P.1998.LiulkyXVII—XVIII stolit iz fondiv Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Chyhyryn». *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 157-161.

Taranenko, S. P., Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2012. Novi doslidzhennia Kyivskoho Podolu. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 151-160.

Tytova, O., Symonenko, O. 2008. Doslidzhennia Oleshkivskoi Sichi u 2003 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 17, s. 416-427.

Tolkachov, Yu. I., Kramarova, S. O. 2011. Hlyniani liulky z rozkopok na terytorii Medzhybizkoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 20, s. 190-196.

Tolkachov, Yu., Kramarova, S. 2012. Arkheolohichnyi material z rozkopok Medzhybizkoi fortetsi 2008—2009 rokiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, s. 148-154.

Chekanovskyi, A. 1993. Keramichni liulky z rozkopok 1992 r. v urochyshchi Honchari-Kozhum'iaky v Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 116-119.

Chekanovskyi, A. A. 1994. Keramichni liulky i pysmovi dzherela pro poshyrennia tiutiunnytstva na Ukraini. *Presmuzei Fastivskyi derzhavnyi kraieznavchyi muzei*, 3, s. 11-15.

Chekanovskyi, A., Chmil L. 1995. Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhum'iak (na Kyievo-Podoli). *Ukrainske honcharstvo*, 3, s. 100-108.

Chekanovskyi, A. 2002. Keramichni liulky dlia kurinnia tiutiunu z Serednoho i Nyzhnoho Podniprov'ia. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 13, s. 162-165.

Chekanovskyi, A. A. 2003. Keramicheskiekuritel'ny'e trubki XVII—XVIII vv. Srednego Podneprov'ya i Kry'ma. In: *Ukraina i Turechchyna*. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoi konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliky, 10—12 lysopada 2003 r. Kyiv: IA NANU, s. 86-88.

Chekanovskyi, A. A. 2004. Pro odyn riznovyd liulok dlia kurinnia tiutiunu XVIII ct. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 13, s. 99-101.

Chekanovskyi, A. A. 2016. Typy ukrainskykh keramichnykh liulok dlia kurinnia tiutiunu v XVII—XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 25, s. 92-94.

Chmil', L. V., Chekanovskyi, A. A. 1995. Keramicheskie trubki iz Kieva. In: Pislarij, I. A. *Arxitekturno-arxeologicheskie issledovaniya v Kievo-Pecherskoj lavre*. Kiev: KPD IKZ, s. 156-165.

Yukhno, F. 2016. Kozatski liulky z Baturyna. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, s. 282-287.

Bekić, L. 2000. Uvod u problematiku glinenih lula na podruèju Hrvatske. *Vjesnik AMZ*, 3, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post. Medieval Archaeology*, 3: Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage, s. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p. 1-8.

Čurný, M., Mitбљ, V., Љiминk, P., Ћбиik, M. 2013. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. In: Březinová, G., Bistáková, A. (ed). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied*, 54, s. 189-209.

Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Olbromska, U., Trojanowska, M. 2010. *Muzyka dzwonów, magia fajki*. Przemyśl: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyjskiej w Przemyślu.

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54 (2), p. 149-203.

A. A. Chekanovskyi

FINDS OF PIPIES FOR SMOKING OF THE 17th—18th CENTURIES FROM THE EXCAVATIONS IN PODILLYA

The article focuses on finds of pipes for smoking tobacco from excavations in Medzhybizh fortress and in Horodok town (Khmelnitskyi regoin of Ukraine). Analogs to this collection items from various sites of Ukraine, South East and central Europe are examined. Here is an attempt to identify the local particularity of the different smoking pipes types spreading in Podillya in the 17th—18th centuries. Styles of pipes which have counterparts in the Black Sea, in the Central Ukraine and in the Balkans were widespread in the territory of Podillya in the second half of the seventeenth and nineteenth centuries. The similarity of the pipes type and variations, the presence of the same varieties is also an indicator of the ways and time of the spread of technological and decorative traditions. Pipes are an indicator of the links between of some micro-regions with others. Variations of pipes show the presence of certain ethnic and social groups.

Keywords: Podillya, Horodok town, Medzhybizh fortress, small ceramic plastics, pipes for smoking tobacco, 17th—18th centuries, classification.

Одержано 5.02.2018

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська 3, Київ, 01001, Україна, *chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua*.

CHEKANOVSKYI Andrii A., Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua*.

УДК: 94(477.81):738.81

Ю. Л. Пшеничний, В. В. Ткач

КОЛЕКЦІЯ КАХЕЛЬ З ДУБЕНСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Стаття присвячена характеристиці та хронологічно-типологічному аналізу колекції пічних кахель зі Спасо-Преображенського монастиря міста Дубна XV—XVIII ст., виявлених під час археологічних досліджень в 1997—2017 рр.

Ключові слова: *кахлі, група, тип, тема, мотив, Спасо-Преображенський монастир, Дубно.*

ВСТУП

Кахлі, як вид архітектурно-декоративної кераміки становлять інтерес для археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів. На даний час питання присвячені виробництву та використанню кахель стали невід'ємними у вивченні особливостей розвитку культури пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу. Вони стосуються як окремих міст, так і історичних територій сучасних країн, кордони яких кахлі, як явище культурне, нерідко переростають. Це стосується і значної території України, яка розвивалась у спільному руслі соціально-економічних процесів Східної Європи. Кахлі починали цікавити дослідників як засоби оздоблення інтер'єрів заможних резиденцій і дворів. Вони дозволяли скласти уявлення, а часто і реконструювати вигляд самої печі, тим самим відкрити яскраві риси наповнення осередку. З часом, внаслідок зростання обсягів досліджень, зокрема, центральних частин історичних міст, цей погляд на кахлі змістився як на прояв міської культури в цілому. Однак, так як в основі поширення явища кахель лежать закономірності розвитку структури пізньофеодального суспільства, то його витоки і визначальні риси продовжують шукатися у зв'язку із впливовими осередками. Поступове накопичення матеріалів, отриманих шляхом археологічних досліджень, дозволило зробити ряд важливих узагальнень, які стосуються хронології розвитку кахель, складання типологічних схем, технології виробництва, зміни декоративно-мистецьких традицій. Сюди варто додати також результати, які розкривають кахлі як продукцію міських ремісничих осередків. Останній підхід сформував навіть окрему історіографічну традицію (див., напр.: Годованюк 1971, Виногродська 1992, Троневич 1999, Виногродська, Ситий 2008, Lubelczyk 2013). Вона певним чином відображає поглиблення студій над кахлями. Це не останнім чином впливає на створення узагальнюючих праць (Dąbrowska 1987, Лащук 1993, Колупаєва 2006). Однак комплексні археологічні дослідження останніх років, проведені, наприклад, в Дубні, Острозі, Корці, Рівному, показують, наскільки в Україні на місцевому рівні невивченим залишається цей яскравий елемент культурно-археологічної спадщини міст. Прикладом цього слугує колекція пічних кахель лише однієї пам'ятки, якій присвячена дана стаття.

Введення до наукового обігу колекції кахель Дубенського Спасо-Преображенського монастиря — не основне завдання публікованого матеріалу. У тісному зв'язку із ним лежать інші, які уже частково були озвучені у літературі раніше і є в цілому актуальними для сучасних студій над темою кахель (Dąbrowska 2010). Це завдання уточнення та з'ясування ретельнішої хронології, встановлення середовища походження комплексу кахлів, їхнє порівняння із матеріальними джерелами, які дають можливість уявити культурний контекст традицій, у яких вони були створені. Важливим завдання є дослідження процесу входження кахельних

© Ю. Л. ПШЕНИЧНИЙ, В. В. ТКАЧ, 2018

Рис. 1. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа, вигляд з півночі, поштівка початку XX ст.

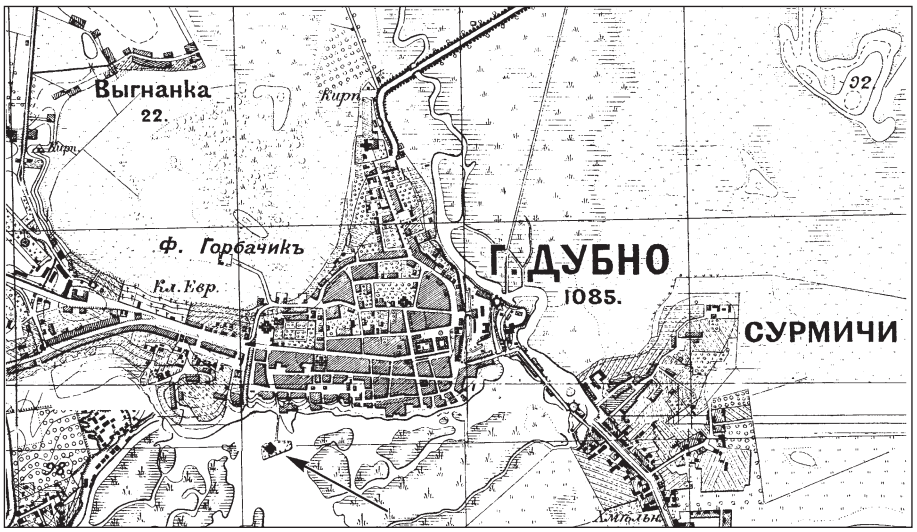

Рис. 2. Розташування острова Кемпа відносно території міста, план зйомки 1885 р.

печей у житлове будівництво українських міст. Тим більше, що на цьому етапі йдеться насамперед про представницькі осередки, які перебували під опікою тогочасної еліти і відігравали вагому роль в історії українських земель. До цього додається і відсутність писемних джерел, які містили б відомості про будівництво чи ремонти печей у конкретних будівлях Дубна та дозволяли б відтворити історію їх самих і життя їхніх мешканців.

Спасо-Преображенський монастир був розташований на острові Кемпа у південній околиці Дубна і омивався Сурмицьким ставом (рис. 1; 2). Сучасна площа острова становить близько 0,8 га, він піднятий над долиною р. Ікви на висоту близько 5 м. Перші писемні відомості про монастир з'являються у 1568, 1571 рр. Формування культурних шарів, пов'язаних із його існуванням, простежується від другої половини XV ст. Впливовий статус монастиря засвідчений у джерелах наданням йому кіновії в 1592 р., згадками про місце осідку тут дубенського архімандрита в 1600, 1604, 1607 рр., привілеями та великим комплексом володінь на території Дубна і в його окрузі. Усе це було можливо завдяки всебічній підтримці обителі князями Острозькими, свідчення про яку збереглося головним чином від часу князя Василя-Костянтина.

Матеріал, результати опрацювання якого подані у запропонованій статті, отриманий у ході археологічних розвідок, шурфувань і розкопок на території монастиря, які проводились тут в 1997 (Пшеничний 2012), 2012, 2013 (Харковець, Ткач, Пшеничний 2013), 2014 (Пшеничний 2015), 2016 (Пшеничний 2017), 2017 рр.

СТРАТИГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Утворення культурних нашарувань острова Кемпа у період пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу зумовлене низкою антропогенних і природних факторів. Передусім, це життєдіяльність населення самого монастиря, але великою мірою також періодичні інтенсивні будівельні роботи, підсипання поверхні острова, засмічення його схилів, значні підтоплення та розмив берега. Від початку діяльності монастиря у другій половині XV ст. і до його скасування в 1833 р. збільшення потужності культурних нашарувань острова прослідковується до 2,8 м (рис. 3). У його стратиграфії на південному схилі виділено VII шарів і прошарків, які містять матеріали, що відображають розвиток монастиря. Їхня коротка характеристика подана нижче.

Шар I. Верхній насипний світло-сірий грунт під дерновим покривом має потужність 1,1—1,2 м. На південно-західній ділянці острова насичений битою цеглою та камінням. Знахідки кахель із шару нечисельні, представлені виробами, характерними для XVII—XIX ст. Утворення шару відбулося внаслідок демонтажу частини мурованих будівель монастиря (келій і кухні) та підсипання поверхні острова після 1833 р.

Шар II. Насипний грунт нижче шару I, що утворений чорноземом, перемішаним із суглинком, потужністю 0,6—1,15 м. На південно-західній ділянці острова складався у більшості із суглинку. Поява шару пов'язана із потужною підсипкою острова, зробленою після спорудження мурованої церкви та келій. У ньому знайдено значну кількість керамічних виробів та невелику кількість скляних і залізних, які датуються у межах кінця XVI — початку XVIII ст. Уточнює час появи цього шару опущене у нього поховання 17, яке включало 6 монет, найпізніші із яких карбовані в 1635—1640 рр. Кахлі представлені мископодібними та коробчастими типами і потрапили до підсипки після того, як відбулася перебудова монастиря на мурований.

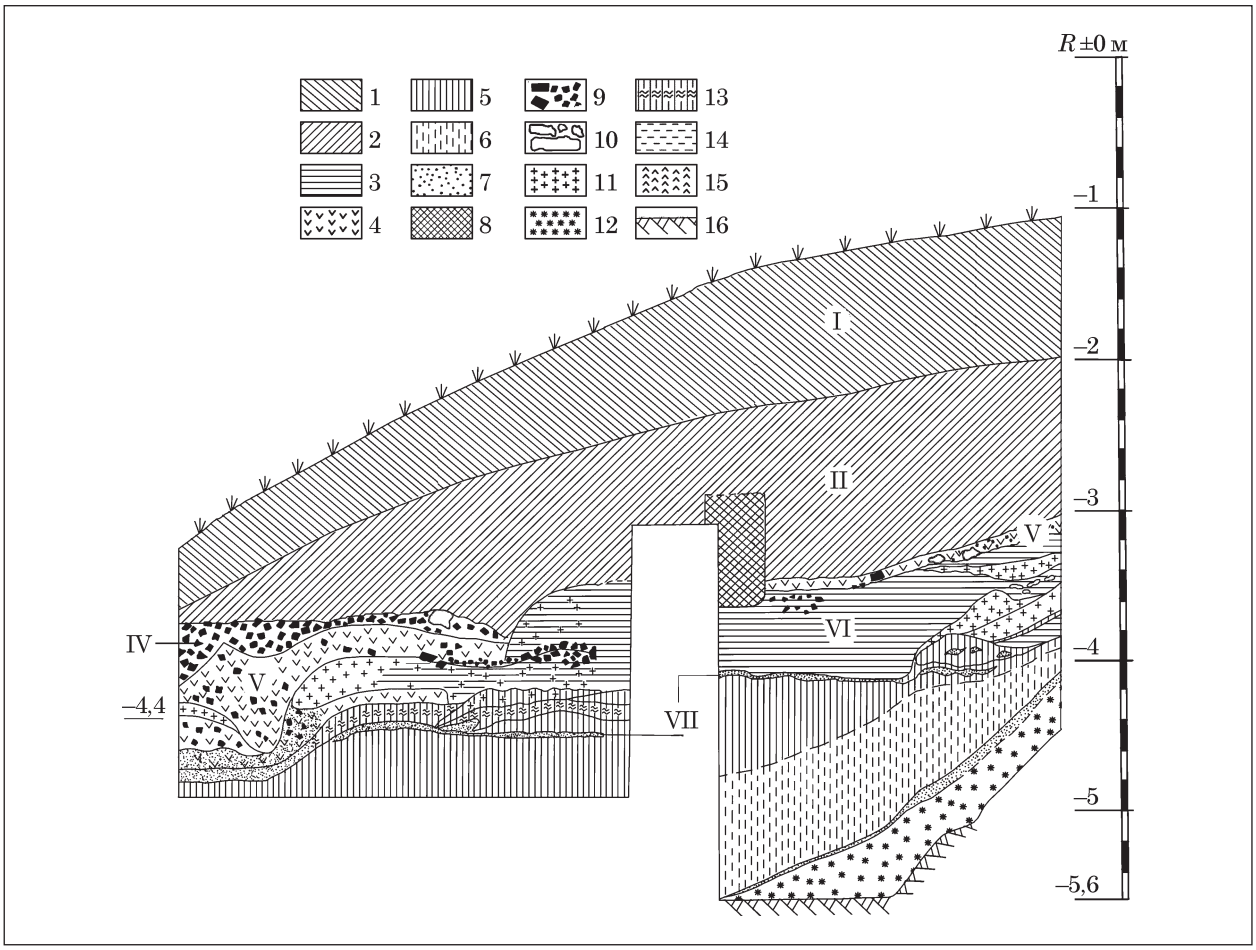

Рис. 3. Стратиграфія острова Кемпа на південному схилі: I—VII — номери шарів, опис у тексті; *умовні позначки*: 1 — насипний ґрунт XIX—XX ст.; 2 — насипний чорнозем, перемішаний із суглинком; 3 — нижній насипний чорнозем, перемішаний із суглинком; 4 — сірий ґрунт, насичений вугликами; 5 — чорний гумусований ґрунт; 6 — дегумусований ґрунт з переходом у суглинок; 7 — білий пісок; 8 — заповнення могильних ям; 9 — цегла; 10 — камінь, вапняк; 11 — світло-сірий лесоподібний суглинок; 12 — жовтий пісок; 13 — торфований гумус; 14 — світло-сірий супісок; 15 — блакитний суглинок; 16 — осадова глиниста зцементована основа острова (материковий рівень)

Шар III. Пухкий органічного походження грунт, каштанового кольору, що виявлений нижче шару II на південно-західній ділянці острова поблизу фундаментів келій. Потужність — до 0,4 м. Бідний на знахідки, зокрема кахель тут не виявлено.

Шар IV. Скупчення битої цегли та каміння-вапняку, потужністю 0,1—0,4 м. Залягає під шарами II, III та VI. Відходи, що утворилися внаслідок будівництва і були частково використанні для нарощення ділянки під побудову мурованих келій, а частково для захисту прилягаючого до них схилу від розмиву. Решта була скинута на південний край берега. Тривале перемивання цього шару річкою призвело до виділення із нього тонкого прошарку обкатаної цегли. Шар містив велику кількість уламків пічних кахель та перепаленої глини, які входили у конструкцію печей усунутої житлової забудови монастиря. Загалом тут знайдено 362 фрагменти лицевих частин, 472 фрагменти румп і бортиків коробчастих кахель та 129 фрагментів мископодібних кахель.

Шар V. Сірий, насичений вугликами грунт з включенням фрагментів перегорілих колод, потужністю 0,1—0,25 м. На краю берега залягав під шаром IV, вище по схилу безпосередньо під шаром II. На південно-західній ділянці шар залягає під фундаментами келій та смугою заходить на стіну до 0,2 м від її основи. Це спостереження важливе, оскільки дозволяє розглядати шар V як такий, що формувався у час будівництва мурованих келій. У ньому присутні уламки цегли і каменю, фрагменти посуду, коробчастих, мископодібних і горщикоподібних кахель. Виникнення шару відбулося тоді, коли були розібрані і спалені на березі острова залишки дерев'яної забудови. Нижню хронологічну межу його появи визначає добірка монет, найпізніші з яких представлені денаріями, карбованими у 1566 та 1557 рр. Верхня хронологічна межа на підставі типологічних характеристик посуду може бути встановлена на початок XVII ст. На межі шару IV і V знайдено кватрино Вінченцо I Гонзаги герцогства Мантуя, карбованої у 1587—1612 рр. Утворення шару V відбулося дещо раніше, ніж шару IV, але в цілому вони тісно пов'язані, про що, зокрема, свідчать знахідки в обох шарах фрагментів одних і тих самих кахель.

Шар VI. Насипний грунт у вигляді чорнозему, перемішаного з суглинком, що залягає під вуглистим прошарком. Має потужність до 0,6 м, небагатий на знахідки, містив фрагменти посуду XVI ст. та мископодібних кахель.

Шар VII. Прошарок річкового піску, товщиною 0,05—0,15 м що залягає під шаром VI і заходить далеко в глибину берега більш ніж на 5 м від сучасного краю схилу. Засвідчує значні підтоплення поверхні острова в XV—XVI ст. під час паводків. На крайній ділянці південного берега острова цей шар залягає безпосередньо під шарами IV та V, які тут є фактично перемішані. У шарі виявлено велику кількість матеріалу хронологічного діапазону від другої половини XV до початку XVII ст. Із нього ж походить більше десятка розвалів коробчастих та мископодібних кахель, а також велика кількість їхніх фрагментів. За типами і мотивами вони ідентичні до кахель, які знайдені у шарах IV та V, тому розглядаються як свідчення демонтажів опалювальних пристроїв будівель монастиря. Датування матеріалу із цього шару уточнюють знахідки денаріїв 1434—1444 та 1566 рр. карбування. Нижче цього шару залягає гумусований грунт, у якому матеріали періоду існування монастиря трапляються зрідка лише у верхньому рівні.

На підставі стратиграфічної картини острова всі виявлені у шарах кахлі можуть бути поділені на дві хронологічні групи. Першу групу представляють вироби із шарів IV, V, VII. Вони утворилися в часи перебудови монастиря з дерев'яного на мурований. Внаслідок цих робіт була розібрана житлова забудова включно із печами, кахлі з яких скинули на берег острова. Кахлі із зазначених шарів повторюються, а матеріали дозволяють датувати час проведення будівельних робіт в кінці XVI — на початку XVII ст. Очікувано, що кахлі, які були знайдені у пізніших шарах, а саме шарі (II) підсипки суглинку і чорнозему, а також у демонтажному шарі (I), але не були виявлені у шарах IV, V, VII, слід було б віднести до другої хронологічної групи. Але ці шари через свій штучний характер за деякими винятками також містили типологічно та орнаментально кахлі першої хронологічної групи. Тому до другої хронологічної групи кахель, виділеної на території монастиря за стратиграфічними спостереженнями, віднесено небагато виробів. Їхня кількість могла би бути більшою, якби вдалося виявити чисті демонтажні шари XVIII — початку XIX ст.

АНАЛІЗ КАХЕЛЬ

Схемою типологічної побудови щодо колекції кахель із Спасо-Преображенського монастиря послугували розробки польських, білоруських і українських дослідників. В її основі лежить поділ усіх виробів на дві великі групи: кахель, формованих на гончарному крузі, та кахель, формованих у матрицях. Кахлі, сформовані на гончарному крузі, поділяються на два типи: горщикоподібних та мископодібних, виділення яких здійснено на основі відношення ширини устя до висоти кахлі (Dąbrowska 1987, s. 65).

Горщикоподібні кахлі. Найбільш ранній тип пічних кахель, формування яких відбувалося на гончарному крузі з ручним моделюванням устя. У Польщі початок виготовлення таких кахель припадає на середину XIV — початок XV ст. Розмах їхнього виробництва спостерігається протягом XV — початку XVI ст., а

протягом першої половини XVI ст. виникає найбільша різноманітність форм та оздоблення (Dąbrowska 1987, s. 79, 84, 85). У Литві за матеріалами Вітебська горщикоподібні кахлі датуються XIV—XVI ст. (Левко 1981, с. 9—11). У замках Білорусі цей тип кахель перебував в ужитку у XIV—XVI ст. і, ймовірно, доживає до XVII ст. (Заяц 2001, с. 321). В Україні горщикоподібні кахлі зазвичай датуються подібно XIV—XVI ст. (Телегін та ін. 1997, с. 72), що пояснюється перебуванням українських міст у тісному колі зв'язків із Великим князівством Литовським та Королівством Польським.

Горщикоподібні кахлі з Дубна за способом формування устя поділяються на такі варіанти: круглі, квадрифолії і квадратні. Останні зараховані до цього типу з певним застереженням, оскільки при відсутності даних про довжину сторони устя, їхня ймовірна реконструкція може дати також мископодібний тип близький до вертикального, але такі варіанти на Кемпі до сьогодні невідомі. Кахлі із круглим та квадратним устям знайдені у піщаному прошарку острова, який містив найдавніші матеріали, пов'язані із історією монастиря. Реконструйований діаметр устя становить 12,0 см, його край розширений та ускісно зрізаний до внутрішньої сторони, стінка звужується по напрямку донизу (рис. 4: 1). Фрагмент горщикоподібної кахлі із вуглистого прошарку по стінці має діаметр 11,0 см (рис. 4: 4). Кахля з квадратним устям має вертикальний горизонтально розширений край, який нижче виявляє конічне звуження донизу (рис. 4: 3). Довжина сторони устя збереглася на 8,3 см, висота на 8,5 см. Фрагменти кахель, устя яких сформоване у вигляді квадрифолія, знайдені у піщаному і вуглистому прошарках острова (рис. 4: 2). Зовнішня поверхня — морена. Реконструйовані розміри устя однієї такої кахлі складають 13,0 × 13,0 см. По окружності внутрішньої поверхні одного фрагменту стінки залишилися широкі канелюри, які, ймовірно, свідчать, що виріб формували у техніці налипу, а потім підправляли на гончарному крузі. Більшість виробів, вірогідно, була витягнута із суцільного шматка глини на швидкообертовому крузі. Наявність кахель з круглим устям і у формі квадрифолія у вуглистому прошарку, який утворився в ході перебудови монастиря з дерев'яного на мурований у кінці XVI — на початку XVII ст., свідчить про те, що верхня хронологічна межа побутування горщикоподібних кахель у Спасо-Преображенському монастирі може сягати рубежу XVI/XVII ст.

Мископодібні кахлі. Відображають наступний етап розвитку кахлярства. Головні зміни у пропорціях цього типу кахель стосувалися зменшення їхньої висоти та розширення устя, при яких ширина устя перевищує висоту кахлі та у 1,5—2 рази більша за діаметр дна. У формуванні виробів поєднується гончарний круг та ручне моделювання устя. На території Польщі мископодібні кахлі з'являються у XV ст., але найбільшого поширення набувають протягом XVI — першої половини XVII ст. (Dąbrowska 1987, s. 85—87). Такі ж хронологічні рамки побутування мископодібних кахель визначаються дослідниками і для території Білорусі (Заяц 2001, с. 325). В Україні, зокрема, у волинських містах, мископодібні кахлі масово трапляються у культурному шарі та об'єктах XVI ст. Рідше відомі вони в об'єктах першої половини XVII ст. (Прищепа та ін. 2007, с. 6—7; Прищепа, Чекурков, Пшеничний 2010, с. 19; Прищепа, Бондарчук 2011, с. 105).

Мископодібні кахлі виявлені практично в усіх культурних шарах, формування яких пов'язане з періодами розвитку Спасо-Преображенського монастиря. Найбільш повними і чисельними вони збереглися у вигляді розвалів у сміттєвому шарі битої цегли (IV), вуглистому прошарку (V) та прошарку піску (VII), куди потрапили разом із демонтованими конструкціями печей і дерев'яними будівлями монастиря.

У більшості випадків кахлі виготовлені із якісної глини, випалені переважно до бежевого, рідше темно-сірого та цеглистого кольору. Устя без виключень, квадратної форми, розмірами 16,5—17,0 × 16,0—18,0 см, висота — 11,5—13,0, діаметр основи — 10,0—11,0 см (рис. 4: 5). Орнаментація мископодібних кахель зустрічається рідко у вигляді однолінійної чи багатолінійної хвильки по внутрішній поверхні кахлі. Окремі екземпляри мають патьоки та плями зеленої поливи. Датуючий матеріал із шарів, у яких було виявлено мископодібні кахлі, вказує на те, що вони почали використовуватися на ранньому етапі історії монастиря у другій половині XV — на початку XVI ст. та побутували протягом XVI — першої половини XVII ст. разом із коробчастими кахлями.

Матричні кахлі. Під впливом раннього ренесансу виробництво кахель переживає суттєві зміни, які передусім відобразилися у появі коробчастих кахель. Їхня формовка, на відміну від горщикоподібних і мископодібних кахель, відбувалася за допомогою матриці, яка дозволяла змоделювати лицеву частину кахлі. Так відкрилася можливість до широкого застосування на кахлях різноманітних сюжетів і орнаментації, а самі кахлі з чисто утилітарних пристроїв зробили суттєвий крок до перетворення на вироби архітектурно-декоративного призначення зі своєрідним мистецьким наповненням.

У Польщі початок побутування коробчастих кахель за матеріалами замків відводиться дослідниками на другу половину XV — початок XVI ст. (Dąbrowska 1987, s. 89). Цим же часом датується їхня поява на теренах Білорусі (Заяц 2001, с. 328). В Україні час появи коробчастих кахель у містах в узагальненнях окремих дослідників припадає на злам XV/XVI ст. (Колупаєва 2006, с. 86). Разом з тим не завжди

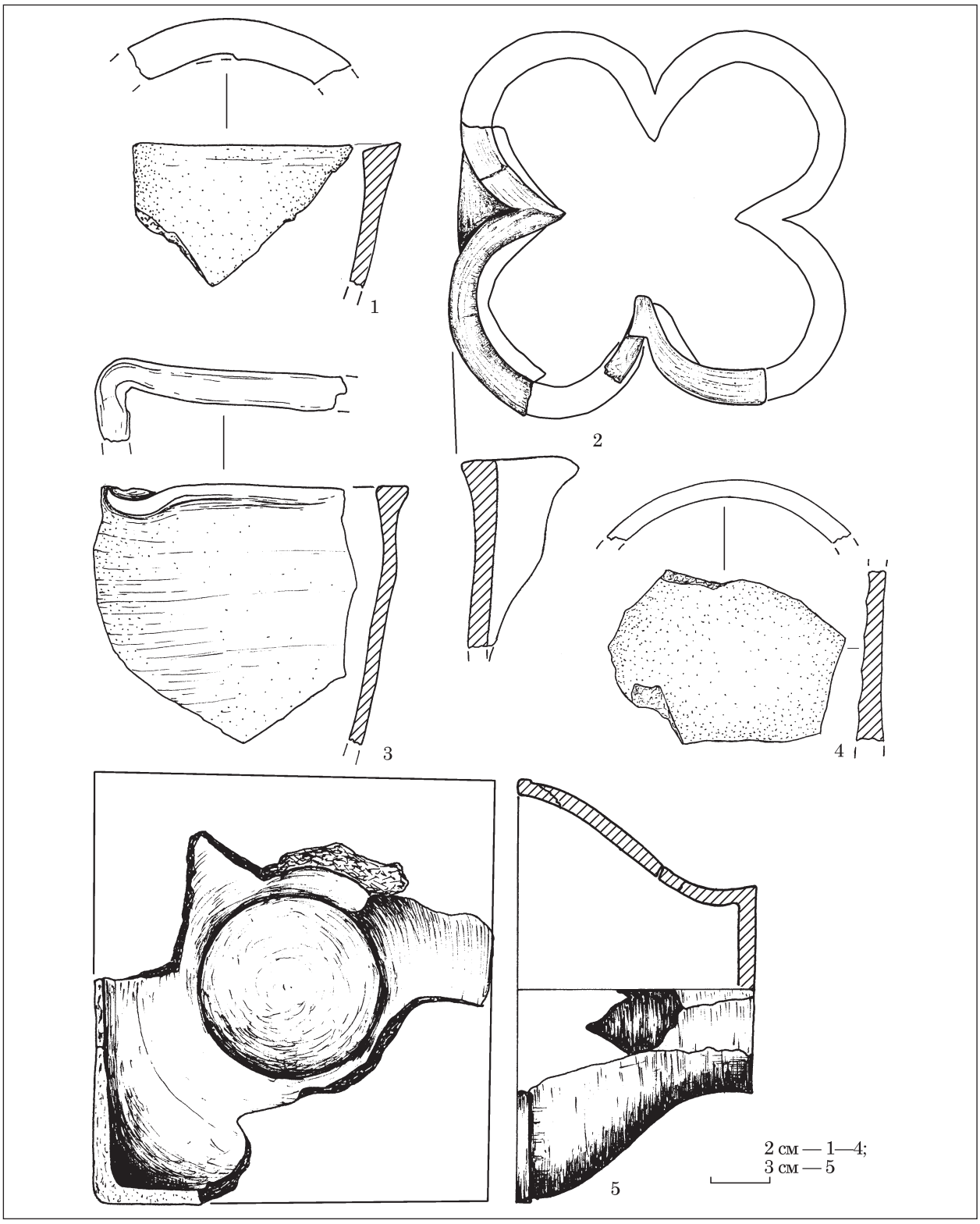

Рис. 4. Кахлі першої хронологічної групи

вдається впевнено перевірити це твердження на прикладі хронологічної атрибуції конкретних знахідок. Тому початок побутування коробчастих кахель в Україні потребує уточнень. Втім, на основі уже наявних досліджень безсумнівно можна говорити про їхній ужиток в XVI ст. (Телегін та ін. 1997, с. 72).

Коробчасті кахлі з монастиря є дуже чисельними і виявлені в усіх шарах, що пов'язані із його розвитком. Із раннім етапом історії монастиря пов'язані кахлі, що походять із піщаного (VII) та вуглистого (V) прошарків, а також шару битої цегли (IV). Вони віднесені до першої хронологічної групи.

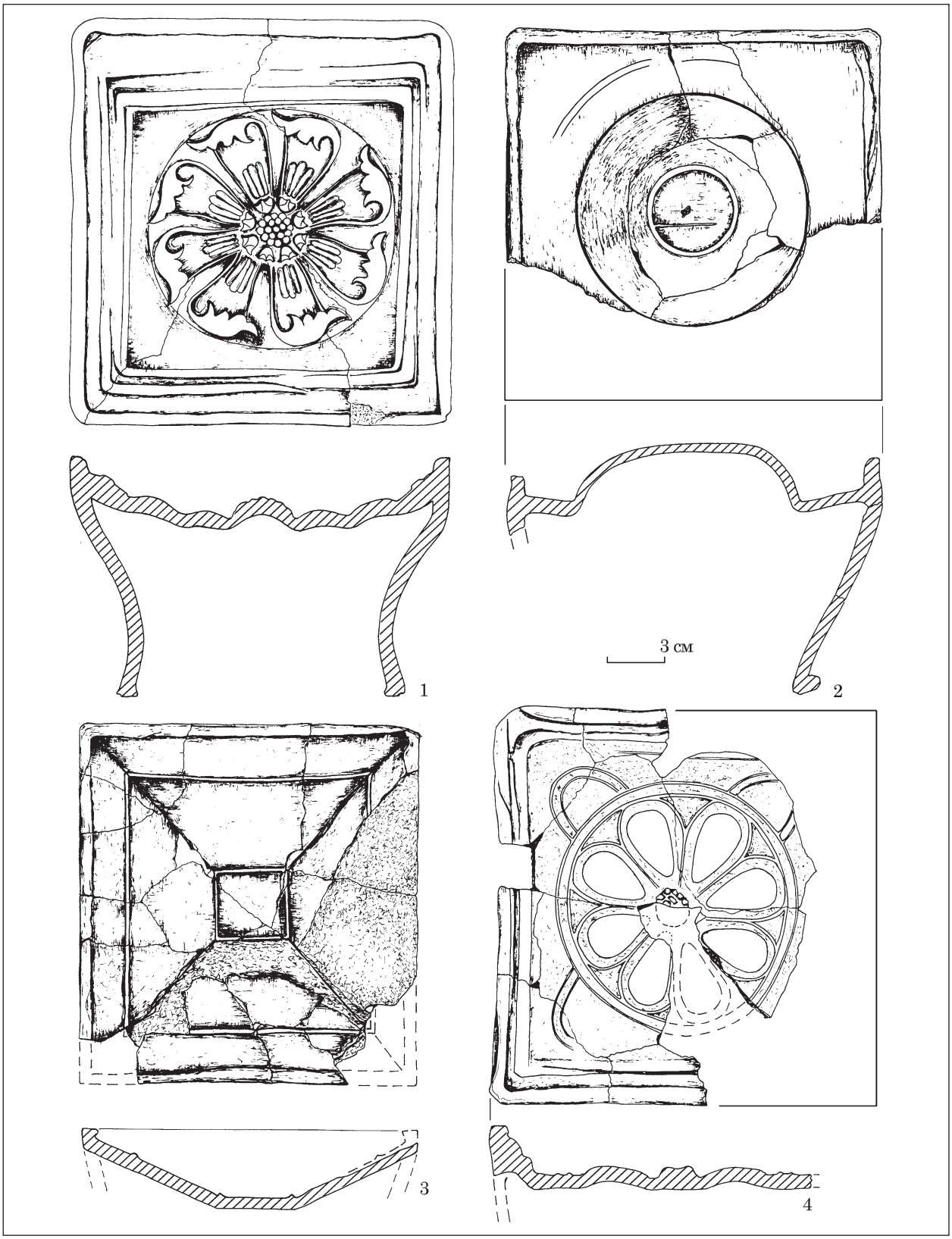

Рис. 5. Кахлі першої хронологічної групи

Серед матричних кахель за їх місцем у конструкції печі наявні чотири типи: заповняючі, пояскові, карнизні і коронкові. За особливостями орнаментального мотиву лицевої частини заповняючі кахлі поділяються на види: А — геометричні; Б — концентричні рослинні чи рослинно-геометричні розетки; В — сюжетні; Г — «килимкові». Концентричні розетки і «килимковий» стиль характерні також для пояскових кахель. Вирізняються карнизні кахлі,

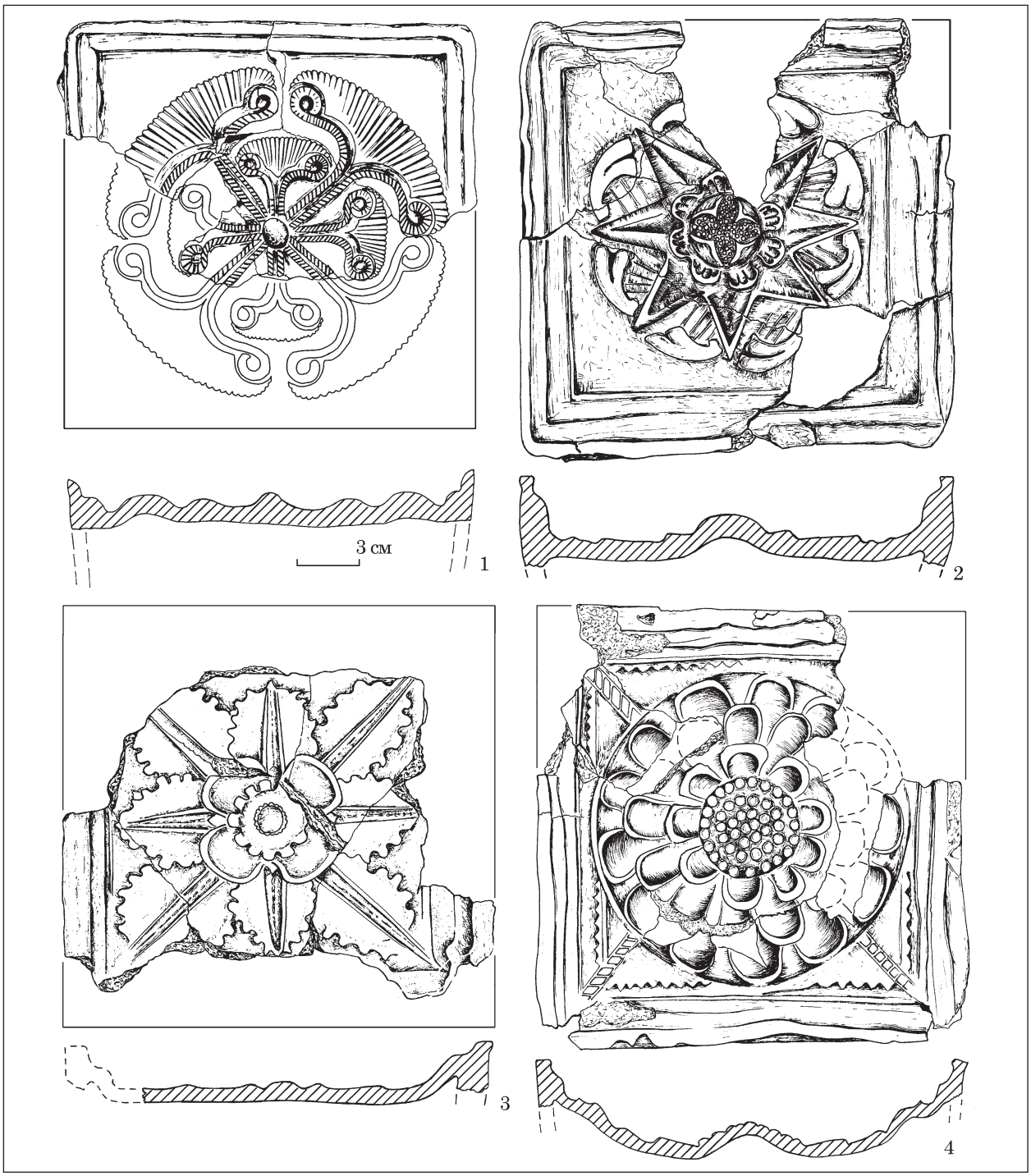

Рис. 6. Кахлі першої хронологічної групи

але основа їх орнаменту — килимковий мотив. Окремо стоять коронки (рис. 9: 3, 4), хоча і тут в окремих випадках присутнє повторення орнаментального мотиву на інших елементах.

Кахлі виду А мають 2 теми. Належать до першої хронологічної групи.

1. Кахлі з бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді випуклої півсфери (рис. 5: 2). У деяких випадках ця випуклість оздоблена довкола косими променями (рис. 7: 1). Розміри лиця — 20,5—21,5 × 19,5 см, висота від бортика до краю румпи — 11,5 см. Кахлі, площину лиця яких займає випукла півсфера, добре відомі у польських містах (Dąbrowska 1987, s. 92, 93), а також у Львові і датуються XVI ст. (Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 18). В Острозі кахлю з випуклою півсферою і променями довкола знайдено у будівлі другої половини XVI ст. (Прищепа, Бондарчук 2011, с. 105). На дитинці старого замку у Дубні вони виявлені у сміттєвому шарі другої половини XVI — початку XVII ст. (Харковець та ін. 2016, с. 6, 14).

2. Кахлі з вираженим бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 4 похилих

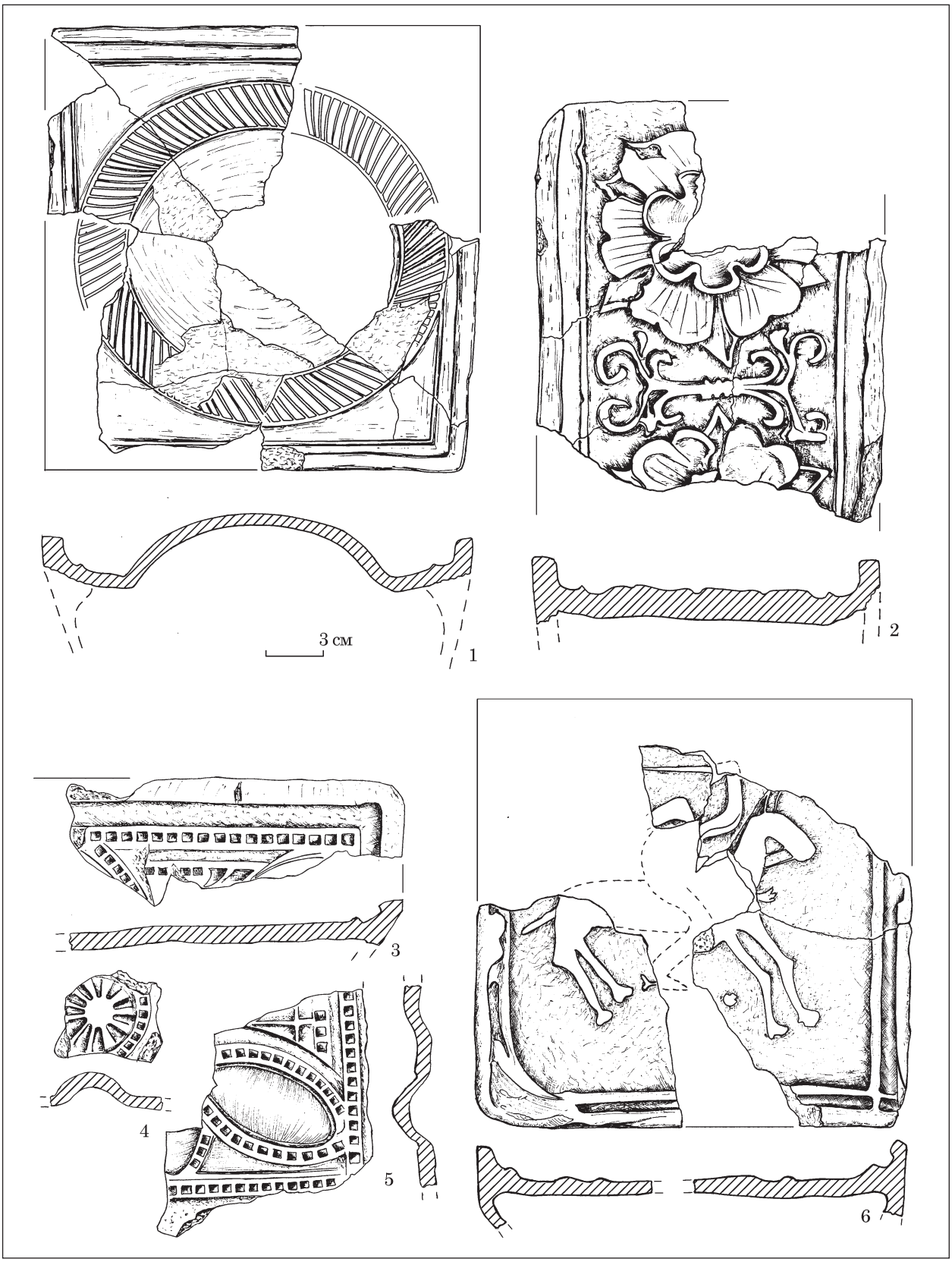

Рис. 7. Кахлі першої хронологічної групи

площин, звужених до центрального квадрата (рис. 5: 3). Розміри лиця — 17,5—18,5 × 16,5—17,5 см, висота від бортика до краю румпи — 9 см. За матеріалами з Білорусі такі кахлі датуються другою половиною XVI ст. (Заяц 2001, с. 329, 330).

Кахлі виду Б поділені на 9 тем. Належать до першої хронологічної групи.

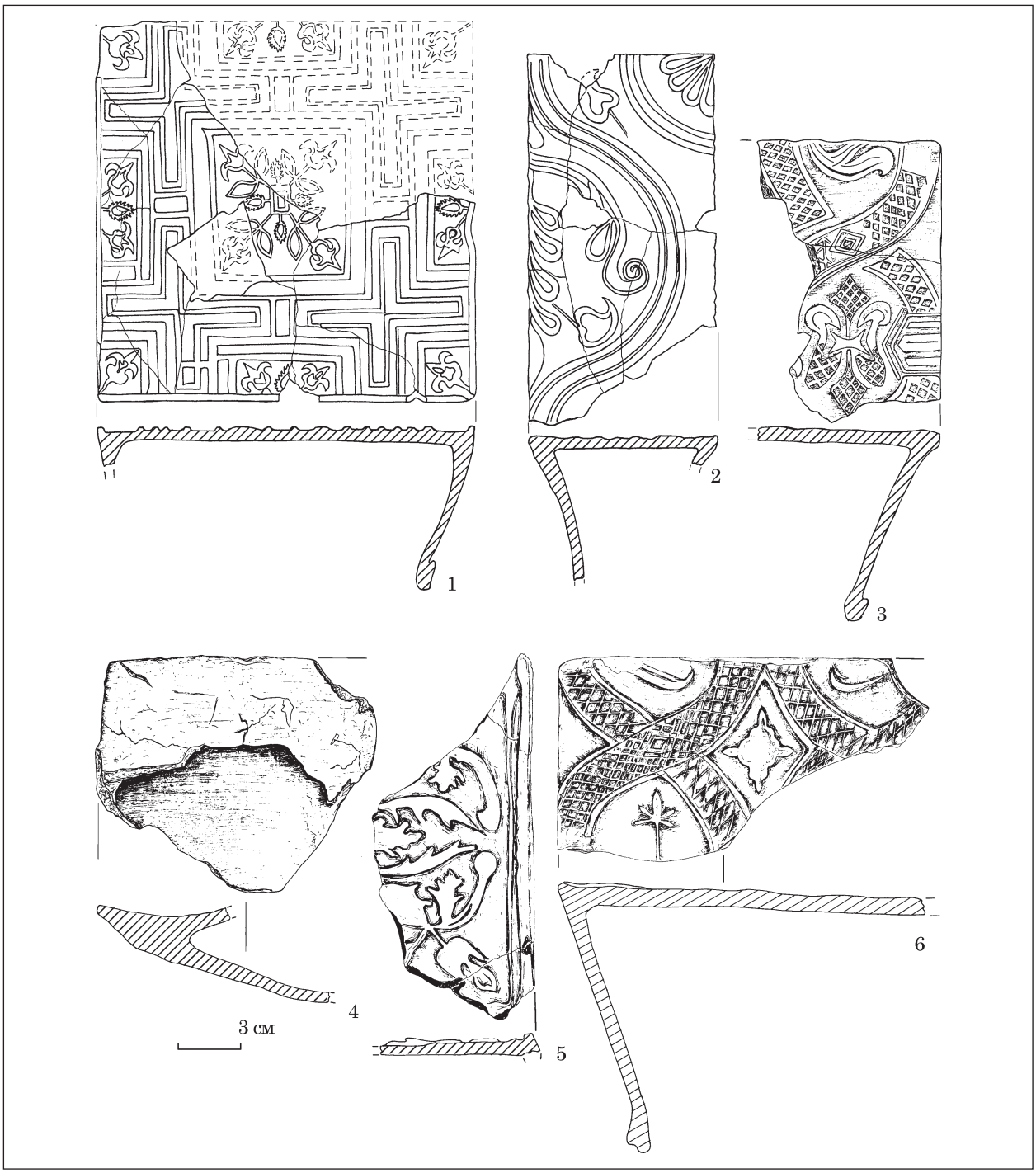

Рис. 8. Кахлі першої (1—6) та другої хронологічної груп (3, 6)

1. Кахлі з високим масивним бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 4 пелюсткової квітки по центру, від якої відходять вісім симетричних листків з променем по середині (рис. 6: 3). Розміри лиця — 20,0 × 19,7 см. Знайдені як полив'яні, так і безполив'яні екземпляри. Дуже подібна тема відома на кахлі з розкопок ратуші у Битомі (Польща), яка прикрашала піч, споруджену у другій чверті XVI ст. (Andrzejewska 2010, s. 111, 119).

2. Кахлі з масивним бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 8-пелюсткової квітки з масивною випуклою серединкою, від якої відходять 8 широких променів. Їхні краї розділені по колу додатковими листовими завитками (рис. 6: 2). Розміри лиця — 20,5 × 20,5 см. Представлені полив'яними та безполив'яними екземплярами.

3. Кахлі з високим бортиком, у лицеву частину яких вписане рельєфне зображення 8-пелюсткової квітки з опуклими пелюстками, оточене подвійним контуром і дугастими «вушками» у кутах (рис. 5: 4). Розміри лиця реставрованої кахлі — 18,5 × 20,2 см. Знайдені як

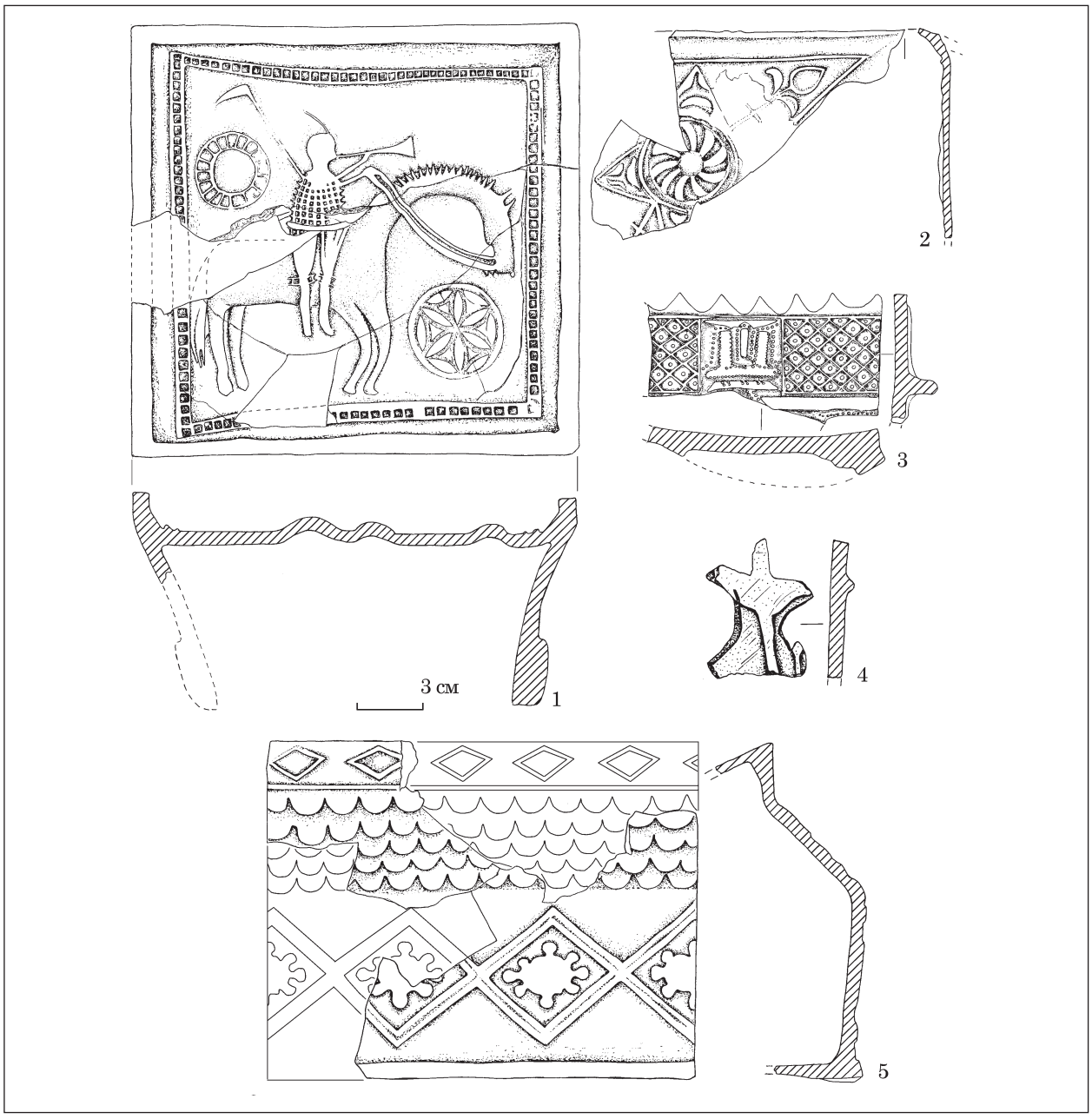

Рис. 9. Кахлі першої хронологічної групи

безполив'яні фрагменти, так і покриті поливою.

4. Кахлі з добре вираженим високим бортиком, лицева сторона яких оточена по периметру рельєфною драбинкою, а всередині присутнє випукле листя та центральна мала півсфера, що оточені такою ж драбинкою (рис. 7: 3—5). Уламки аналогічної за мотивом кахлі були знайдені в Дубні у будівлі другої половини XVI ст. по вул. Замковій, 10 (Прищепа, Чекурков, Пшеничний 2010, с. 19, 20).

5. Кахлі з бортиком, порівняно тонкою лицевою пластиною, середню частину якої займає рельєфна 10-променева вируюча розета, вписана у коло. З чотирьох сторін до неї дотикаються 4 широких трикутника, з-між яких у кути відходять довгі пагони з трилисником на кінці (рис. 9: 2). Кахля покрита зеленою поливою, розета — жовтою. Фрагмент аналогічної кахлі відомий з ділянки Дубна поблизу ринкової площі (Майдан Незалежності, 3), а близька за змістом знайдена у підсипці подвір'я бастіонного замку з верхньою хронологічною межею на початок XVII ст.

6. Кахля пояскова з бортиком, прикрашена по лицевій стороні композицією рельєфних квітів, що розділені рослинними симетричними завитками (рис. 7: 2). Фрагмент аналогічної кахлі було знайдено у підсипці подвір'я бастіонного замку, що датується за монетними знахідками кінцем XVI — першою чвертю XVII ст.

7. Кахлі з високим бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді глибоко увігнутої квітки, що має крупну випуклу зав'язь по цен-

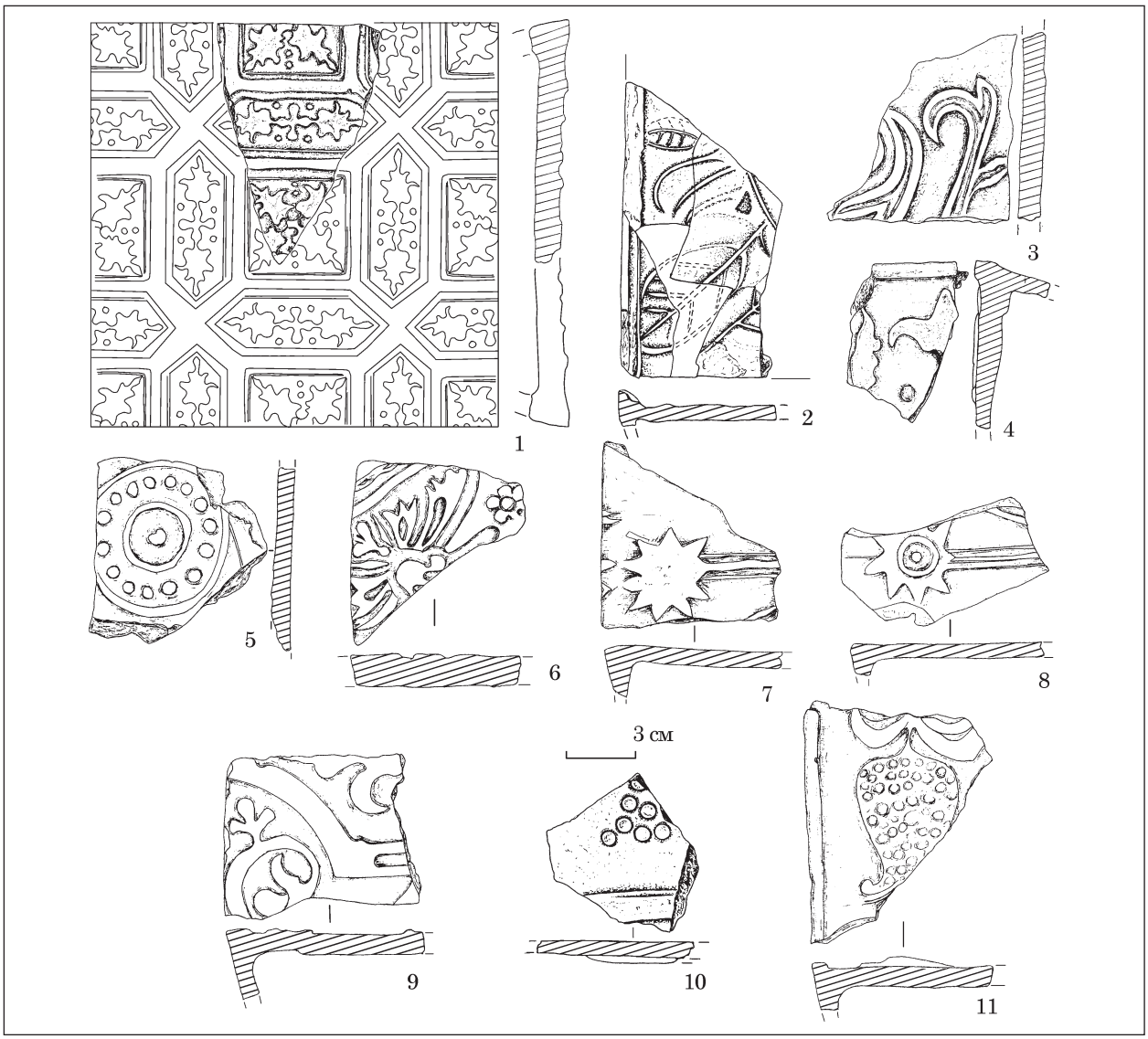

Рис. 10. Кахлі першої (2, 3) та другої хронологічної груп (1); решта — не встановлені (підйомний матеріал)

тру, яка оточена 9 пелюстками, за якими йде ще 2 кола більших пелюсток (рис. 6: 4). Розміри лиця реставрованої кахлі — 20,8 × 20,5 см. Представлені полив'яними та безполив'яними виробами.

8. Кахлі з добре вираженим бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді концентричної рельєфної двоступеневої розетки пишних суцвіть. Розміри лиця реставрованого екземпляра — 19,5 × 19,5 см. Представлені полив'яними та безполив'яними екземплярами (рис. 6: 1).

9. Кахлі з рельєфним концентричним зображенням квітки з 8 пелюстковими завитками, що спрямовані по колу навколо опуклої центральної зав'язі. Мають високий масивний бортик, представлені полив'яними і безполив'яними екземплярами. Розміри лиця — 20,0 × 21,0 см, висота від бортика до краю румпи — 12,0 см (рис. 5: 1).

Близькі аналогії останнім трьом видам кахель відомі з польських замків Войцехув і Ціхановець, а також з Ярослава (Broszko 2014, s. 212) і Пшеворська (Wawrzczak 2016, s. 153), де вони датуються першою половиною — серединою XVI ст. (Dąbrowska 1987, s. 89—93). Подібні вони за різноплановими квітковими розетками також до кахель з колекції замку литовських князів у Вільнюсі. Дуже добре впізнаються різноманітні варіації теми 9 — листових завитків, спрямованих по колу (так зв. вируючі розети) на польських кахлях із Пйотркува-Трибунальського (Długoszewska, Pitrzak 2010, s. 158). Це свідчить про взяття для монастирських кахель зразків добре відомих у європейських країнах ренесансних сюжетів. Разом із тим кахлі з Дубна виявляють яскраво виражені індивідуальні риси, які підкреслюють своєрідність продукції місцевих ремісників.

Кахлі виду В представлені 2 темами. Належать до першої хронологічної групи.

1. Кахлі з рельєфним зображенням рицаря-сурмача. Розміри лиця — 20,8 × 20,0 см, висота від бортика до краю румпи 9,8 см. На вершни-

кові фактурно стилізована кольчуга, а при ньому шабля і спис. Ближче до верхнього лівого кута за спиною вершника знаходиться декоративний елемент у вигляді двох вписаних одне в одне кіл, що з'єднані короткими поперечними лініями. Вершник однією рукою держить віжки, а другою тримає біля рота сурму (рис. 9: 1). Фрагмент ідентичної кахлі знайдено на дитинці старого замку в Дубні. Різнопланово стилізовані вершники, як уособлення привілейованості рицарської культури, доволі поширений сюжет на пізньосередньовічних кахлях. Їхнє виявлення на терені замку цілком закономірне. Інша справа — ужиток такого роду сюжетів на монастирських кахлях. Певною мірою вони вказують на суспільну престижність самого осередку, покровительство над ним представників тогочасної еліти. Деталі формовки обох кахель свідчать про те, що вони були виготовлені в одній майстерні, скоріше за все в одній і тій самій матриці. Таким чином є підстави розглядати їх як оригінальні вияви художнього бачення дубенськими ремісниками одного із популярних світських сюжетів XVI ст.

2. Кахлі з рельєфним зображенням вершника, що заніс над собою меч, наслідують поширений у той час сюжет герба Великого князівства Литовського. Реконструйовані розміри лиця — 22,5 × 22,5 см. Центральні фрагменти кахлі, на жаль, втрачені, тому нічого не можна сказати про художню стилізацію одягу чи озброєння вершника. Але зміст сюжету загалом добре вловимий і може бути віднесений як до рицарських, так і до геральдичних тем (рис. 7: 6). Трапилися фрагменти полив'яних і безполив'яних кахель. У Дубні — це єдиний випадок виявлення кахлі з таким сюжетом. Як і у випадку із вершником-сурмачем, дана кахля в оформленні печей статусного (архімандритського) монастиря свідчила про його матеріальний та ідейний зв'язок зі своїми покровителями і власниками Дубна, князями Острозькими, утилітарним і водночас образним чином уособлювала їхню участь у піднесенні монастиря.

Кахлі виду Г представлені виробами, що декоровані по лицевій стороні у стилі, відомому в літературі як «безкінечний», «диванний», «килимковий», «континуаційний». Малюнок на одній кахлі при цьому є незавершеним і зливається разом з малюнками на інших в єдину композицію. Зародження цього орнаменту за матеріалами Білорусі прослідковується у другій половині XVI ст., а розповсюдження припадає на XVII ст. (Заяц 2001, с. 337). У Польщі появу тенденції виходу орнаменту за межі однієї кахлі відносять до кінця XVI ст., а на типовий цей стиль перетворюється у XVII ст. (Lubelczyk 2013, s. 99). До цього виду віднесено 6 тем, дві з яких ужиті на коронковій і завершальній кахлі.

1. Кахлі, орнамент яких складається із симетричної рослинно-геометричної комбінації хрестоподібних ламаних ліній, які оправляють по центру і біля сторін квадрати з вписаною рослинною розеткою (рис. 8: 1). Розміри лиця — 18,0 × 18,0 см. Свідченням поширеності подібного варіанту «килимкового» стилю є опублікована кахля із Старого Збаража, яка датується XVII ст. (Колупаєва 2006, с. 115). На відмінну від неї кахля з Дубна має невисокий бортик, складнішу деталізацію рослинних елементів, відсутнє покриття поливою. Вона знайдена у шарі будівельних відходів кінця XVI — початку XVII ст. і віднесена до першої хронологічної групи.

2. Кахлі безбортикові, пояскові, оздоблені рослинним мотивом у «килимковому стилі», безполив'яні та покриті зеленою поливою (рис. 8: 2). Також походять із шару будівельних відходів і відносяться до першої хронологічної групи.

3. Кахлі безбортикові, лицева сторона сформована у вигляді стилізованої кованої плетінки, що заповнена сіткою. Покриті зеленою поливою та неполив'яні (рис. 8: 3, 6). У Дубні відомі на ряді ділянок, зокрема, із культурного шару кінця XVI — першої половини XVII ст. на вул. Замковій, 10 та у підсипці під нижньою бруківкою у бастіонному замку, верхня хронологічна межа укладення якої маркована монетою 1624 р., а нижня — 1586 р. (Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 13). В останньому випадку присутні також неполив'яні зразки. Разом із двома попередніми темами виду Г належить, очевидно, до пізніх кахель першої хронологічної групи, які почали побутувати в кінці XVI — на початку XVII ст. Їхні знахідки у шарах IV, V та VII свідчать, що у час до перебудови монастиря порівняно з іншими кахлями із цих шарів вони були в ужитку найкоротше. Виявлення кахель виду Г теми 3 у шарах I та II вірогідно вказує на їх використання у пізніший час, уже у печах мурованих келій.

4. Кахлі з лицевою частиною симетрично поділеною на ніші, з яких центральне зображення містить вписану у квадрат чотирилисту розетку, оточену з чотирьох сторін шестикутними нішами. У ніші вписано віддзеркалені пари листя, які на місці кріплення черешками утворюють хрест, оточений чотирма крапками (рис. 10: 1). Розміри лиця — 17,5 × 17,5 см. Вироби покриті зеленою поливою. У Дубні аналогічні та стильово близькі кахлі знаходились досить часто. Зокрема у заповненні споруди 2 на ділянці по вул. Старій, 67, яка належала до монастирської юридики, вони йшли із матеріалом, датованим другою половиною XVII—XVIII ст. (Ткач 2016, с. 252—257). Близькі за стилем кахлі знайдені в Острозі по вул. Майдан Незалежності, 3 у засипці об'єкту 23 середини — другої половини XVII ст. (Прищепа та ін. 2009, с. 39, 40). Кахлі теми 4 відносяться до другої хронологічної групи кахель монастиря.

5. Завершальна кахля прикрашена до середини висоти пов'язаними ромбами із вписаними

Група	Гончарні		Матричні			
Тип	Горщикоподібні	Мископодібні	Заповнюючі	Пояскові	Карнизні	Коронкові
Форма устя / лиця	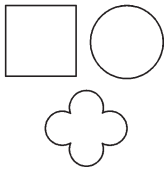				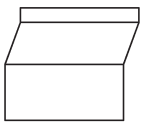	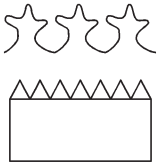
Вид орнаментального мотиву		Заглиблені лінії: · однорядні · багаторядні · прямі · хвилясті	· геометричний · концентрична розетка · сюжетний	· концентрична розетка · килимковий	· риб'яча луска · килимковий	· килимковий

Рис. 11. Типологічна таблиця кахель Спасо-Преображенського монастиря

у них ефемерними 8-пелюстковими квітками, вище яких на згині йде декор у стилі риб'ячої луски, а над ним коротка вертикальна стійка з рядком ромбів (рис. 9: 5). Поєднано покриття жовтою і зеленою поливою. Розміри — 20,0 × 16,0 см. Завершальні кахлі з мотивом риб'ячої луски добре відомі за матеріалами другої половини XVI — першої половини XVII ст. у Польщі, Україні і Білорусі. Аналогічна кахля відома із споруди 2 Дубенського Підборецького монастиря, яка датована періодом від XVII ст. по 1832 р. (Ткач, Бардецький, Пшеничний 2008, с. 112). Кахля зі Спасо-Преображенського монастиря за положенням у прошарках окатаної цегли і піску цілком вписується у межі кінця XVI — початку XVII ст.

6. Коронкова кахля у вигляді пластини, верхній край якої сформований у вигляді ряду ріжок. Основне поле містить зображення, що нагадує літеру «Ш», оточене з боків рельєфною сіткою із вписаними до неї крапками (рис. 9: 3). Виявлена у підсипному ґрунті (шар VI), на підставі чого датована кінцем XVI — початком XVII ст.

Поза описаними вище видами кахель, у колекції монастиря є ряд виробів, які важко впевнено реконструювати через їхню фрагментарність. Однак потрібно хоча б коротко зупинитися на їхній характеристиці, оскільки без цього уявлення про наявне різноманіття кахель буде неповним.

Перед усім слід згадати фрагмент виробу з шару II, який належить рідкісній кахлі. Вона прямокутної форми, частково збереглася лицева пластина, яка по краю увігнута і проявляє підйом у напрямку до середини. Нижня стінка має півсферичний профіль (рис. 8: 4). На борті помітні сліди поливи зеленого кольору. Кахля може бути віднесена до відомих у літературі кахель із закритою румпою і датована XVI—XVII ст. (Dąbrowska 1987, s. 157).

У шурфі 2, закладеному в 2013 р. на західному схилі острова, було знайдено фрагмент лиця кахлі з високим, відділеним уступом від щитка, бортиком, декорованої рельєфним листям і тонкими травинками, покритої ремонтним шаром глиняної обмазки (рис. 10: 2). Датована другою половиною XVI — початком XVII ст. Друга кахля покрита зеленою поливою, має слабо виражений бортик, прикрашена рельєфною лілією і листком з крапкою між ними (рис. 10: 4). Є також фрагменти лицевих частин кахель, покритих зеленою поливою, орнаментованих стилізованим листям із завитками і товстими стеблами (рис. 10: 3). Один фрагмент лиця належав зеленополив'яній кахлі, декорованій групою кружків, які, ймовірно, імітують виноградне гроно (рис. 10: 10). За стилістичними особливостями, ці кахлі можна віднести до кінця XVI—XVII ст.

На поверхні зсунутих схилів острова, які частково використовуються під городництво, також знайдено збірку фрагментів кахель. Серед них виділяється кахля з невисоким бортиком, біля якого присутній рельєфний рисунок грона винограду (рис. 10: 11). Сюжет винограду дуже популярний у мистецтві, зокрема, у церковному через своє символічне значення. На кахлях його можна зустріти від доби ренесансу і до нового часу. Індивідуальні риси властиві також фрагменту лиця кахлі з рельєфною 8 чи 9-променевою зіркою, у яку вписано коло із крапкою посередині (рис. 10: 8). Близькою до неї (ймовірно, її частина) є уламок безбортикової кахлі із зображенням 10-променевої зірки (рис. 10: 7). Фрагмент лиця однієї кахлі, оздоблений 2 рельєфними колами, вписаними одне в одне, між якими простір заповнений розташованими по колу 15 жирними крапками. Центральна крапка вміщена у внутрішнє коло (рис. 10: 5). До килимкових кахель належить фрагмент безбортикової зеленополив'яної кахлі з орнаментом у стилі кованого металу (рис. 10: 9). До цього ж виду, ймовірно, відноситься уламок з квіткою гвоздики (рис. 10: 6).

ВИСНОВКИ

Для покриття усіх описаних кахель ужито, за незначним виключенням, поливу зеленого кольору. Глиняне тісто має домішку піску, зрідка трапляються одиничні відносно крупні фракції камінців і шамоту. Близько половини усіх кахель мають на звороті лицевої частини відбитки тканини. Це явище уже неодноразово відмічалося в літературі. Відбитки супроводжували стадію формовки, коли глиняну масу щільно втискали у дерев'яну матрицю. Лице кахлі, яка ще не мала румпи, потрібно було після цього дістати без дефектів рисунку. Цю операцію полегшувала тканина, стягуючи ще сирий виріб. Крім того вона дозволяла наступне доопрацювання деталей рельєфу складного рисунку (Dąbrowska 1987, s. 190—192). Слід відзначити, що у монастирській колекції кахлі із простим стилем формовки (випукла півсфера) в одних випадках мають відбитки тканини, а у других — ні. Вони наявні на усіх кахлях із високим рельєфом і деталізованим рисунком лиця, але відсутні на сюжетних кахлях типу вершник-сурмач. Тому твердження дослідників про призначення тканини певною мірою знаходить підтвердження на дубенських кахлях. Схоже, що у випадках, коли ймовірність втрати елементів зображення була незначною, то обходилися без її допомоги. Усі кахлі (у тому числі деякі полив'яні) майже без виключень мають шар ремонтного покриття рідкою глиною, що свідчить про тривалість строку їхньої служби.

Зменшений чи взагалі відсутній бортик, «килимковий» стиль декорування лиця кахлі, рослинно-геометричні мотиви, зокрема, «кований метал» широко характерні для виробів XVII ст. Але такі кахлі перед тим, як потрапити у демонтажні шари острова, якийсь час служили у печах, про що зокрема свідчить наявність на деяких слідів змазування глиною. Беручи до уваги датування шару V, матеріал з якого відображає час проведення будівельних робіт, у використанні ці кахлі були протягом кінця XVI — початку XVII ст. Присутність у цьому шарі також коробчастих кахель з рисами, характерними для середини — другої половини XVI ст., мископодібних, а також фрагментів горщикоподібних кахель з устям у вигляді квадрифолію свідчить про те, що усі три типи кахель співіснували в кінці XVI — на початку XVII ст. Це можна пояснити тривалим використанням у житлових будівлях монастиря старих печей, поруч із якими пізніше були зведенні нові із коробчастих кахель.

Коробчасті кахлі виду Б за своїми морфологічними ознаками, способами моделювання лиця та декором виступають типовими зразками ренесансних кахель середини — другої половини XVI ст. Однак датування будівельних шарів IV та V, а також присутність цих кахель як слідів усунення старих печей у піщаному прошарку острова, у яких найпізніші матеріали відносяться до початку XVII ст. дозволяє відкоригувати верхню хронологічну межу побутування цих кахель і визнати, що вони могли доживати до перших десятиліть XVII ст. Виявлення описаних видів коробчастих кахель у шарах поруч із горщикоподібними та мископодібними кахлями дозволяє віднести їх до групи ранніх коробчастих кахель на території Дубна.

Орнаментальні мотиви коробчастих кахель усіх видів зі Спасо-Преображенського монастиря мають аналогії у Дубні з інших ділянок. Це відмічено зокрема для дитинця старого замку, території бастіонного замку, об'єктів навколо ринкової площі. За наявними результатами час виготовлення найраніших з них немає підстав опускати нижче другої чверті — середини XVI ст., а верхню хронологічну межу провести другою половиною XVI ст. Схоже, що з цього часу у Дубні з'являється попит на коробчасті кахлі, який задовольняла група ремісників. Проживали вони тут постійно, чи лише відвідували місто на час виконання замовлення, говорити зарано. Одним із значних їхніх замовлень було оснащення печей житлових будівель Спасо-Преображенського монастиря. Ужиток на кахлях рицарських сюжетів свідчить про те, що ці ж пов'язані між собою майстри у близький час виготовляли кахлі для Дубенського замку, а ряд простежених паралелей у мотивах свідчить про виконання ними також замовлень для деяких міщан. Характеристика тем монастирських кахель наштовхує на думку про певну мобільність цієї групи ремісників, яка дозволяла їм особисто чи за посередництва інших осередків перейняти модні у тогочасній Польщі та Литві орнаментальні мотиви.

ЛІТЕРАТУРА

Виногродська, Л. І. 1992. Чернігівські кахлі XVII—XVIII ст. *Чернігівська старовина*, 61, с. 75-83.

Виногродська, Л., Ситий, Ю. 2008. Батуринська кахля. *Пам'ятки України*, 3, с. 36-38.

Годованюк, О. М. 1971. Острозькі кахлі. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 93-96.

Гупало, В., Лосик, М., Кіндій, О. 2002. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами). *Український керамологічний журнал*, 2, с. 11-20.

Заяц, Ю. А. 2001. Кафля і кафляныя печы. В: Ляўко, В. М. (рэд.). *Археалогія Беларусі*. Мінск: Беларусская навука, 4: Помнікі XIV—XVIII стст., с. 319-348.

Колупаєва, А. 2006. *Українські кахлі XIV — початку XX століть*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.

Лащук, Ю. П. 1993. *Українські кахлі IX—XIX ст.* Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі.

Левко, О. Н. 1981. *Витебские израсцы XIV—XVIII вв.* Минск: Наука и техника.

Прищепа, Б. А., Бардецький, А. Б., Ткач, В. В., Чекурков, В. С. 2007. *Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, № 18а у 2006 році*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-4860.

Прищепа, Б., Бондарчук, О. 2011. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства та туризму в Острозі та на Волині*, 3, с. 104-113.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. А., Вертелецький, Д. Ю. 2009. *Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на Проспекті Незалежності, № 3*. Фонди ДІКЗ м. Острога. КН 36118 / ПІД-15251.

Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С., Пшеничний, Ю. Л. 2010. *Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 році*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-4859.

Пшеничний, Ю. Л. 2012. *Звіт про археологічні розвідки у м. Дубні Рівненської області у 2011 році*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-4865.

Пшеничний, Ю. Л. 2015. *Археологічні дослідження у м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа у 2014 р*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-5458.

Пшеничний, Ю. Л. 2017. *Звіт про археологічні дослідження в м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа в 2016 р*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-5496.

Телегін, Д. Я., Винокур, І. С., Титова, О. М., Свєшніков, І. К. та ін. 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст*. Київ: ІЗМН.

Ткач, В., Бардецький, А., Пшеничний, Ю. 2008. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні. В: Смолін, П. П. (ред.). *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти*. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, 12 липня 2008 р. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 109-118.

Ткач, В. 2016. Дослідження археологічних об'єктів XVII—XVIII ст. на розі вулиць Старої та Франка в Дубно. В: Кічатий, Л. С. (ред.). *Лицар ордену культури*. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького, 21 квітня 2016 р. Рівне: Дятлик М., с. 248-257.

Троневич, П. О. 1999. Луцькі кахлі XIV — початку XX ст. *Старий Луцьк*, 2, с. 59-82.

Харковець, Ю. І., Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В., Бардецький, А. Б. 2016. *Звіт про результати археологічних досліджень в м. Дубно, Дубенському і Млинівському районах, Рівненської обл. в 2015 р*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-5460.

Харковець, Ю. І., Ткач, В. В., Пшеничний, Ю. Л. 2013. *Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року*. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-5457.

Andrzejewska, A. 2010. Zespył kafli renesansowych z ratusza w Bytomiu. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologic*, 27, s. 103-119.

Broszko, M. 2014. Kafle z Jarosławia jako źrydło do dziejyw badań nad wykonywaniem szesnastowiecznych kafli. *Archeologia historica*, 39, s. 205-219.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Krakyw; Gdańsk; Łydż: PAN. Studia i materiały z historii kultury materialnej, LVIII.

Dąbrowska, M. 2010. Na temat studiyw nad kaflarstwem i urządzeniami grzewczymi sływ kilka. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologic*, 27, s. 5-9.

Długoszewska, W., Pitrzak, J. 2010. Wstępna informacja o kaflach z Piotkowa Trybunalskiego ze szczgylnym uwzględnieniem zespołu pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2005 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 27, s. 135-159.

Lubelczyk, A. 2013. Zespył kafli z dawnego dworu w Twierdzy, pow. Strzyżyw, woj. Podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIV, s. 73-102.

Wawrzczak, M. 2016. Wyniki badań archeologicznych na wielokulturowym stanowisku Przeworsk — Rynek 13. *Przeworsk — mała ojczyzna. Studia z dziejyw miasta i regionu*, 1, s. 151-186.

REFERENCES

Vynohrodska, L. I. 1992. Chernihivski kakhli XVII—XVIII st. *Chernihivska starovyna*, 61, s. 75-83.

Vynohrodska, L., Sytyi, Iu. 2008. Baturynska kakhlia. *Pam'iatky Ukrainy*, 3, s. 36-38.

Hodovaniuk, O. M. 1971. Ostrozki kakhli. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 3, s. 93-96.

Hupalo, V., Losyk, M., Kindii, O. 2002. Davni kakhli z Dubna i Lvova (za arkheolohichnymy materialamy). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2, s. 11-20.

Zaiats, Iu. A. 2001. Kaflia i kaflianyia pechy. In: Liauvko, V. M. (ed.). *Arkhealohiia Belarusi*. Minsk: Belarusskaia navuka, 4: Pomniki XIV—XVIII stst., s. 319-348.

Kolupaieva, A. 2006. *Ukrainski kakhli XIV — pochatku XX stolit*. Lviv: Instytut narodoznavstva NANU.

Lashchuk, Iu. P. 1993. *Ukrainski kakhli IX—XIX st*. Uzhhorod: Hosprozrakhunkovyi redaktsiino-vydavnychyi viddil Zakarpatskoho oblasnoho upravlinnia po presi.

Levko, O. N. 1981. *Vytebskye yzrastsy XIV—XVIII vv*. Mynsk: Nauka y tekhnyka.

Pryshchepa, B. A., Bardetskyi, A. B., Tkach, V. V., Chekurkov, V. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u misti Dubno na diliantsi po vul. Kyryla i Mefodiia, N 18a u 2006 rotsi*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-4860.

Pryshchepa, B., Bondarchuk, O. 2011. Arkheolohichni doslidzhennia miskoi zabudovy doby kniaziv Ostrozkykh na prospekti Nezalezhnosti, N 3 v Ostrozi. *Istoriia muzeinytstva, pam'iatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva ta turyzmu v Ostrozi ta na Volyni*, 3, s. 104-113.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskyi, O. A., Verteletskyi, D. Iu. 2009. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty v Ostrozi na diliantsi na Prospekti Nezalezhnosti, N 3*. Fondy DIKZ m. Ostroha. KN 36118 / PID-15251.

Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Pshenychnyi, Iu. L. 2010. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u m. Dubno na vul. Zamkovii, N 10 u 2009 rotsi*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-4859.

Pshenychnyi, Iu. L. 2012. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u m. Dubni Rivnenskoi oblasti u 2011 rotsi*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-4865.

Pshenychnyi, Iu. L. 2015. *Arkheolohichni doslidzhennia u m. Dubno poblyzu Spaso-Preobrazhenskoi tserkvy na ostrovi Kempa u 2014 r*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-5458.

Pshenychnyi, Iu. L. 2017. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v m. Dubno poblyzu Spaso-Preobrazhenskoi tserkvy na ostrovi Kempa v 2016 r*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-5496.

Telehin, D. Ia., Vynokur, I. S., Tytova, O. M., Svieshnikov, I. K. ta in. 1997. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st*. Kyiv: IZMN.

Tkach, V., Bardetskyi, A., Pshenychnyi, Iu. 2008. Doslidzhennia sporudy 2 na ostrovi Dubovets v misti Dubni. In: Smolin, P. P. (ed.). *Istoryko-kulturna spadshchyna Dubna: pravovi, istorychni, mystetski ta muzeini aspekty*. Materialy

naukovo-teoretychnoi konferencii, prysviachenoi 15-richchiu stvorennia Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubna, 12 lypnia 2008 r. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, s. 109-118.

Tkach, V. 2016. Doslidzhennia arkheolohichnykh ob'iektiv XVII—XVIII st. na rozi vulyts Staroi ta Franka v Dubno. In: Kichatyi, L. S. (ed.). *Lytsar ordenu kultury*. Materialy naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 90-richchiu vid dnia narodzhennia B. H. Voznytskoho, 21 kvitnia 2016 r. Rivne: Diatlyk M., s. 248-257.

Tronevych, P. O. 1999. Lutski kakhli XIV — pochatku XX st. *Staryi Lutsk*, 2, s. 59-82.

Kharkovets, Iu. I., Pshenychnyi, Iu. L., Tkach, V. V., Bardetskyi, A. B. 2016. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen v m. Dubno, Dubenskomu i Mlynivskomu raionakh, Rivnenskoi obl. v 2015 r.* Fondy DIKZ m. Dubno, nd-5460.

Kharkovets, Iu. I., Tkach, V. V., Pshenychnyi, Iu. L. 2013. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok, shurfuvan ta nahliadiv na terytorii m. Dubno, Dubenskoho ta Mlynivskoho raioniv Rivnenskoi oblasti 2013 roku*. Fondy DIKZ m. Dubno, nd-5457.

Andrzejewska, A. 2010. Zespył kafli renesansowych z ratusza w Bytomiu. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologic*, 27, s. 103-119.

Broszko, M. 2014. Kafle z Jarosławia jako żrydło do dziejyw badań nad wykonywaniem szesnastowiecznych kafli. *Archeologia historica*, 39, s. 205-219.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Krakyw; Gdańsk; Łydż: PAN. Studia i materiały z historii kultury materialnej, LVIII.

Dąbrowska, M. 2010. Na temat studiyw nad kaflarstwem i urządzeniami grzewczymi sływ kilka. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologic*, 27, s. 5-9.

Długoszewska, W., Pitrzak, J. 2010. Wstępna informacja o kaflach z Piotkowa Trybunalskiego ze szczgylnym uwzględnieniem zespołu pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2005 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 27, s. 135-159.

Lubelczyk, A. 2013. Zespył kafli z dawnego dworu w Twierdzy, pow. Strzyżyw, woj. Podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIV, s. 73-102.

Wawrzczak, M. 2016. Wyniki badań archeologicznych na wielokulturowym stanowisku Przeworsk — Rynek 13. *Przeworsk — mała ojczyzna. Studia z dziejyw miasta i regionu*, 1, s. 151-186.

J. L. Pshenichniy, V. V. Tkach

THE COLLECTION OF THE STOVE TILES FROM SPASO-PREOBRAZHENSKY MONASTERY IN DUBNO

Investigations and new publications of the stove tiles collections allow more fully study regional culture of Ukrainian towns in the 15th—18th centuries. They give rich material for the characteristic of everyday life in influential centers like Spaso-Preobrazhensky monastery in Dubno. Because of archeological excavations the first chronologic group of tiles was distinguished. It had been used until the monastery was rebuilt from wooden to stone complex in the end of the 16th — the beginning of the 17th century. Till this time pot, basin and plate tiles had been used. The top chronologic line of using of tiles with renaissance topics can be correct till the first decades of the 17th century. Close analogies for the ornamental designs on the tiles are known in Polish, Lithuania and Byelorussia. The tiles with knight images testified a guardianship of monastery by the princes Ostrogsky. The identical tiles were used for the decoration of their castle. Craftsmen, who made tiles for the monastery, were doing the same for the castle and also to order of some rich citizens in close time. Their characteristic feature was some kind of mobility, which allows them personally or by mediation of others centers adopt popular styles of that time in Polish and Lithuania.

Keywords: stove tiles, group, type, theme, motif, Spaso-Preobrazhensky monastery, Dubno.

Одержано 12.12.2017

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, ДІКЗ м. Дубно, вул. Замкова 7А, м. Дубно, 35600, Рівненська обл., Україна, *pshenychnyi.yurii@gmail.com*.

PSHENYCHNYI Yurii Leonidovych, candidate of historical sciences, Head of history department of the State Historical and Cultural Reserve of Dubno, Zamkova st. 7A, Dubno, 35600, Rivne reg., Ukraine, *pshenychnyi.yurii@gmail.com*.

ТКАЧ Віталій Вікторович, заступник голови, Міжрегіональна наукова громадська організація «Дубенський археологічний осередок», вул. Грушевського 177/97, м. Дубно, 35604, Рівненська обл., Україна, *duben@ukr.net*.

TKACH Vitalii Viktorovych, deputy of the head of the Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Grushevskogo st. 177/97, Dubno, 35604, Rivne reg., Ukraine, *duben@ukr.net*.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК: 903.2(477.51)”12”

О. М. Веремейчик

КЕРАМІКА СЕРЕДИНИ XIII ст. З САДИБИ ЮВЕЛІРА В ЛЮБЕЧІ

Стаття присвячена характеристиці керамічного матеріалу з садиби ювеліра, дослідженої у 2010—2011 рр. на городищі Замкова Гора у Любечі. Вона складалась з шести споруд різного призначення, у тому числі і житлової, які загинули у пожежі середини XIII ст. У всіх об’єктах садиби виявлений численний керамічний матеріал, у тому числі і цілі посудини. Серед керамічного посуду зустрінуті фрагменти з поливою.

Ключові слова: *Любеч, Замкова Гора, кераміка, середина XIII ст.*

При дослідженні середньовічних пам’яток найбільш численною категорією речей, безперечно, є керамічний посуд. Незважаючи на те, що він зустрічається переважно у вигляді уламків, значення цього масового матеріалу для археології важко переоцінити. З одного боку, кераміка є важливим датуючим матеріалом та надає інформацію про розвиток гончарної справи, з іншого — асортимент посуду дозволяє реконструювати повсякденність давнього населення. На сьогодні вже накопичилося чимало праць по дослідженню різних аспектів керамічного посуду, в тому числі й давньоруського часу. Діапазон цих праць надзвичайно широкий і включає студії по вивченню технологічних процесів керамічного виробництва і гончарних горнів, студії по типології та хронології окремих груп давньоруської кераміки, а також дослідження керамічних комплексів окремих пам’яток.

Для керамології епохи середньовіччя виділяється чотири напрямки у галузі вивчення кераміки, які підрозділяються на методику, започатковану О. О. Бобринським, спрямовану на вивчення давньої технології виробництва (Бобринский 1978) (1); вивчення технології з використанням природничих методів дослідження (петрографії, спектрометрії, хімічних та фізичних методів) (2); дослідження морфології та створення класифікацій кераміки (3); статистичне вивчення керамічного матеріалу (4) (Коваль 2009, с. 137—138). Кожен з цих напрямків, на думку В. Ю. Коваля, має як перспективні риси, так і окремі обмеження, часто пов’язані як з недостатньою кількістю спеціалістів високої кваліфікації для вивчення великої маси зразків кераміки, так і з браком коштів для проведення аналізів. Тим не менш, звернення багатьох дослідників до проблеми вивчення середньовічної кераміки призвело до накопичення оригінальних робіт з цієї проблематики. Проте, незважаючи на певний прогрес, слід зазначити, що далеко не всі питання з технології виготовлення керамічних посудин, їхньої типології та хронології вирішені остаточно. Ускладнення часто пов’язані з усталеними поглядами, які були викладені в публікаціях 1960—70-х рр., і нині потребують корекції та перегляду.

Саме такою пам’яткою, яка потребує перегляду висновків попередників, у тому числі в характеристиці керамічного комплексу, є городище Замкова Гора в Любечі.

Любеч — одне з найдавніших міст Київської Русі. Археологічні дослідження його розпочались ще наприкінці XIX ст. та пов’язані з іменами В. Б. Антоновича, М. Ю. Бранденбурга, М. К. Якимовича, які досліджували переважно кургани (Антонович 1906, с. 28—31; Якимович 1907, л. 96—100; Бранденбург 1908, с. 194—196). На думку Б. О. Рибакова, вірогідно саме тоді були здійснені перші розкопки на городищі Замкова (Мазепина) Гора графом Г. О. Милорадовичем — відомим істориком та збирачем старожитностей, у якого в Любечі був маєток

© О. М. ВЕРЕМЕЙЧИК, 2018

Рис. 1. Загальний план укріплень средньовічного Любеча (топозйомка 2010—2012 рр.): 1 — Замкова Гора, А — місце садиби ювеліра; 2 — укріплення X—XI ст.; 3 — укріплення XVI—XVII ст.; 4 — городище Лисиця (Лиса Гора); 5 — поділ; 6 — посади

(Рыбаков 1960, с. 29). З середини XX ст. розпочалися археологічні дослідження культурного шару городищ Любеча, в першу чергу — Замкової Гори. У 1948 р. в центральній частині городища В. К. Гончаровим був закладений невеликий розкоп (1952, с. 134—138). Пізніше саме це городище знаходилося в центрі уваги археологічної експедиції під керівництвом Б. О. Рибакова у 1957—1960 рр., хоча розвідкові роботи були проведені і на посадах (Веремейчик 2014, с. 209—211). Протягом наступних десятиріч у полі зору археологів перебували інші частини стародавнього Любеча, оскільки в публікаціях за результатами досліджень стверджувалось, що городище було досліджене повністю (Рыбаков 1964, с. 21). У 2010—2012 рр. Любецька археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка продовжила дослідження у північній частині Замкової Гори, де були виявлені недосліджені раніше ділянки культурного шару (Веремейчик 2014, с. 211—214).

Результати досліджень на Замковій Горі були частково оприлюднені у ряді статей. Так, знайшли відображення загальна характеристика садиби ювеліра середини XIII ст., виробництво ювелірних прикрас та скляних браслетів, а також вийшов ряд статей, присвячених окремим категоріям речей, у тому числі із садиби ювеліра (Веремейчик 2015; 2016b; 2017). Але найбільш масовому матеріалу — кераміці — в публікаціях не було приділено належної уваги. Тому вважаємо за необхідне зупинитися окремо саме на цій категорії знахідок.

Городище Замкова (Мазепина) Гора знаходиться у центральній частині сучасного селища, на останці лівого високого берега Дніпра. Останець розмірами 110 × 42—30 м орієнтований довгою віссю у напрямку північний схід — південний захід. Висота площадки городища над рівнем заплави складає 35—36 м. В'їзд на городище (шириною приблизно 20 м та довжиною 40 м) розташований на південно-західному, похилому схилі останця (рис. 1).

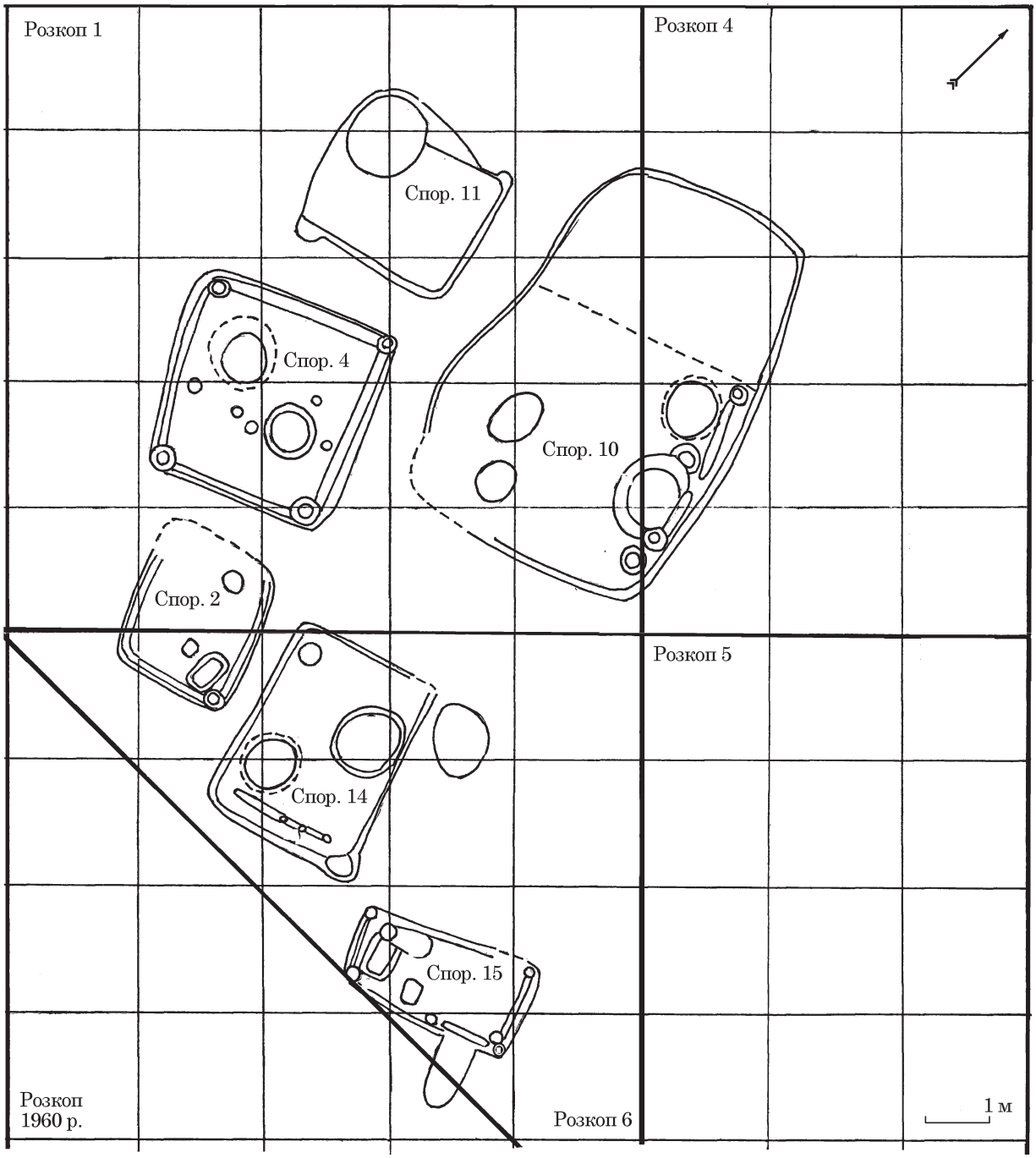

Рис. 2. Садиба ювеліра на Замковій Горі (за матеріалами досліджень 2010—2011 рр.)

Досліджена у 2010—2011 рр. садиба ювеліра розташовувалась на північній, протилежній від в'їзду ділянці городища. Деякі споруди садиби були частково знищені забудовою XVI—XVII ст. У свою чергу, при розбудові садиби було пошкоджено християнський цвинтар XII ст. Виявлена на цій ділянці городища забудова X ст. складалась з ряду житлових споруд роменської культури. Культурні рештки епохи бронзи, раннього залізного віку та зарубинецької культури зафіксовані у перевідкладеному стані.

Садиба середини XIII ст. площею приблизно 250 м^2 складалась, як мінімум, з шести споруд (рис. 2). П'ять з них, в тому числі і житлова, розташовані півколом у західній її частині та збереглись у задовільному стані. Центральна та східна частини були пошкоджені пізніми перекопами, і тут реконструюється місце розташування лише однієї споруди. Усі виявлені споруди, орієнтовані стінами за сторонами світу, загинули у пожежі. У західній частині садиби вони розташовані на відстані 0,5—1,0 м одна від одної. Житлова, ремісниче та господарська споруди були побудовані на підклітах.

Житлова споруда (№ 4) знаходилась у західній частині садиби на відстані 5 м від північно-західного краю останця. Вона представлена

котлованом підквадратної форми розмірами 3,0—3,40 × 3,30—3,40 м, орієнтованим стінами за сторонами світу. Глибина споруди від рівня фіксації плями до дна котловану становила 1,60 м. По кутах котловану знаходились стовпові ями, а по периметру споруди були досліджені канавки, в які були вставлені дерев'яні дошки або горбилі. Піч знаходилась у верхньому, наземному приміщенні, від неї залишився потужний шар печини в центральній частині заповнення котловану. Шар печини по периметру споруди свідчить про те, що дерев'яні стіни були обмазані глиною. Житлова споруда загинула в результаті пожежі середини XIII ст.

У північно-західному куті знаходилась велика дзвоноподібна яма з діаметром горла 0,7 м та глибиною 1,90—2,0 м. Стінки ями обмазані глиною і обпалені.

У верхній частині заповнення знаходився перемішаний шар обпаленої глини. Нижче до дна залягав шар сіро-жовтого супіску, насиченого фрагментами кераміки, аналогічної до заповнення споруди 4.

На відстані 0,8 м від південної стінки котловану житлової споруди, паралельно їй, знайдений котлован будівлі 2. Ця господарська споруда також була побудована на підкліті. Її котлован мав прямокутну форму розмірами 2,0—2,10 × 2,20 м. По периметру котловану зафіксована канавка від вертикально встановлених горбилів, у якій знаходилися обгорілі рештки. Потужність культурного шару, пов'язаного з цією будівлею, складала 0,9 м. У її верхньому та нижньому приміщеннях розташовувалися опалювальні споруди. У наземному приміщенні були знайдені залишки розбитого череня печі, яка похилилась до центру споруди. У шарі руйнації зафіксовані фрагменти бортиків жаровні, що дає можливість припустити наявність жаровні на печі. Під піччю знайдені фрагменти дерев'яних конструкцій із забутовкою глиною та обпаленої глини — вірогідно, опічка. Його підтримував потужний дерев'яний стовп, тому піч не впала під час руйнації. По підлозі, у нижньому приміщенні, у південно-східному куті зафіксовані залишки розвалу великої глиняної жаровні з бортиками, діаметром приблизно 1,0 м. Враховуючи менші за житло розміри будівлі, наявність в ній двох різних типів опалювальних споруд (у верхньому приміщенні — піч, в нижньому — жаровня з бортиками), можна припустити, що її використовували для приготування їжі. Споруда також загинула в результаті пожежі.

За 0,5 м на південний схід від будівлі 2 розташована виробнича споруда 14, побудована на підкліті, детальному аналізу якої присвячена окрема публікація (Веремейчик 2015). У ній, у верхньому приміщенні, досліджені залишки великої виробничої печі, побудованої впритул до західної стінки. Судячи з розташування залишків обпаленої та необпаленої глини, піч мала значні розміри: 2,0 × 1,5 м. Потужність шару руйнації становила 0,65 м. Піч була побудована на дерев'яному каркасі, обмазаному глиною, з використанням каменів, можливо, покладених у черінь опалювальної споруди для збільшення теплоємності печі. На момент загибелі споруди в пожежі, у печі знаходились фрагменти скляних браслетів та скловидна маса.

Котлован споруди 14 мав прямокутну форму та був орієнтований стінами за сторонами світу. Його довжина у напрямку північ-південь складала 3,3 м, ширина у напрямку захід—схід — 2,4—2,5 м. Глибина від материка становила 1,6 м. У південно-східному кутку зафіксована врізана в материк стовпова яма, в якій знаходились залишки дерев'яного горілого стовпа. Уздовж південної стінки виявлена неглибока канавка, а в підлогу будівлі було впушено дві господарські ями. Одна з них розташована у її південно-західному куті, інша — у північно-східному. Південно-західна яма глибиною 1,8 м мала у плані овальну (розміри — 0,9 × 0,8 м), а у профілі — дзвоноподібну форму. Яма викопана в глині, її стінки обпалені.

Наступна споруда, що входила до складу садиби, (№ 15) розташована за 1 м на південний схід від південно-східного кута будівлі 14. У центральній її частині знаходилися залишки опалювального пристрою, зафіксованого у зруйнованому стані. Потужний завал розмірами 1,80 × 0,6—0,8 м, який складався з великих уламків обпаленої та необпаленої глини, перемішаних з великими фрагментами, вірогідно, череня печі. На підставі виявлених залишків печини можна дійти висновку, що опалювальна споруда спиралася на дерев'яну конструкцію, яка внаслідок пожежі зруйнувалася разом з нею.

Котлован споруди прямокутної форми, орієнтований довгою віссю у напрямку захід—схід. Його розміри 2,90 × 1,40—1,50 м. По кутах та посередині довгих стін зафіксовані стовпові ями, а вздовж коротких стін — західної та східної — простежені канавки. З південного боку, ближче до східної стінки, вірогідно, простежено вхід до споруди розміром 1,0 × 0,6 м. У котловані зі сторони входу знаходилась неглибока канавка. Враховуючи особливості конструкції будівлі, можна припустити, що вона мала господарське призначення.

У північній та північно-східній частинах садиби, можливо, знаходилося ще щонайменше дві споруди. Одна з них (№ 11) була розташована за 0,6 м на північ від житлової споруди 4, паралельно їй. Імовірно, вона також мала наземне приміщення. У її котловані по периметру, вздовж південного та східного боків зафіксовані залишки згорілих дерев'яних колод.

Котлован споруди прямокутної форми (1,8—2,10 × 2,60—2,70 м), орієнтований стінами за сторонами світу. У північній стіні, ближче до

південно-західного кута, досліджено виступ, зроблений як прибудова для розміщення поставу для жорна. У цьому виступі було виявлено ціле жорно з вулканічного туфу. Споруда 11 мала господарське призначення і могла виконувати функції комори.

У північно-східній частині садиби зафіксовано великий котлован, який утворився в результаті численних перекопів XIII—XVII ст. Від споруди 10, яка відносилась до садиби, добре збереглась східна стінка з рядом стовпових ям та канавкою від конструкції стін, а також дзвоноподібна яма, розташована у північно-східному куті котловану. Завдяки добре збереженій стінці, споруда 10, як і попередні будівлі садиби, орієнтована стінами за сторонами світу і розташована приблизно в 2 м на схід від житлової споруди 4. Можливо, це підкліт наземної споруди.

У культурному шарі дослідженого комплексу виявлено численний речовий матеріал, який дозволяє інтерпретувати його як заможну оселю, господар якої займався ювелірною справою.

Окрім того, у всіх спорудах та культурному шарі на території садиби було знайдено значну кількість керамічного матеріалу, у тому числі й різноманітні посудини, серед яких є повністю цілі та ті, форму яких вдалося відновити. Це дає змогу не тільки розглянути асортимент та призначення посуду, який використовували у першій половині — середині XIII ст., а і обрахувати об'єми окремих виробів.

У цілому, городище Замкова Гора відзначається великою кількістю знахідок. За даними польових описів 2010—2011 рр. було вилучено та оброблено приблизно 120000 артефактів, з них половину (понад 60000) складали фрагменти керамічних посудин різного часу. За ці роки в північній частині городища досліджено 444 м^2 площі. З урахуванням того, що 112 м^2 дослідженої площі було розкопано повторно, після робіт експедиції Б. О. Рибакова, де концентрація знахідок спостерігалась лише на місцях нерозібраних бровок або в недокопаних об'єктах, то більша частина артефактів припадає на територію садиби ювеліра (площа приблизно 250 м^2).

Городище Замкова Гора — багатошарова пам'ятка, на території якої виявлені культурні шари епохи бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу. Вони здебільшого концентрувалися у змиві в північній та північно-західній частині останця. Культурні рештки цих епох зустрінуті і у заповненні об'єктів середини XIII ст. На дослідженій ділянці виявлені залишки роменської житлової споруди з піччю та довивчена піч у роменській споруді, розкопаній експедицією Б. О. Рибакова. Городище існувало до кінця XVII ст. без перерви, тому у верхніх культурних шарах пам'ятки знайдена значна кількість керамічних посудин пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Проте на дослідженій ділянці переважали фрагменти кераміки кінця XII — середини XIII ст. Незважаючи на те, що значна частина посудин за типологічними ознаками подібна до виявлених у спорудах, що входили у садибу, нами вивчалася кераміка, знайдена виключно у котлованах споруд. У спорудах, побудованих на підклітях (№ 4, 2, 14), керамічний матеріал верхньої та нижньої частин ідентичний, тільки у верхній він більш подрібнений, ніж у нижній. Саме на підлозі споруд, у кутах та в господарських ямах знайдена переважна кількість цілих посудин або їхніх розвалів. Із заповнення котлованів також був вилучений численний керамічний матеріал. За даними польового опису зі споруд походить від 500 до 3500 фрагментів кераміки (табл. 1). Внаслідок камеральної обробки значна частина з них реставрована в цілі форми або у великі фрагменти. Усі профільні частини потрапили до колекції. На підставі цих матеріалів можна зробити статистичні підрахунки про групи керамічних виробів дослідженого комплексу, а також порівняти склад посуду зі споруд, які входили до садиби середини XIII ст.

Таблиця 1. Співвідношення фрагментів кераміки з поливою та фрагментів кераміки без поливи зі споруд садиби ювеліра в Любечі

Споруда, №	Загальна кількість, од.	Кількість фрагментів з поливою	
		од.	%
2	530	3	0,6
4	1600	16	1
10	890	17	1,9
11	500	11	2,2
14	3500	36	1,0
15	610	8	1,3

Привертає до себе увагу те, що в культурному шарі та в об'єктах, які входили до складу садиби, присутні фрагменти керамічних посудин з поливою (приблизно 300 фрагментів). Частина посудин з культурного шару датується більш пізнім часом — XVII ст., але були також фрагменти з поливою з типовими для XIII ст. профілями вінець. Так, у спорудах, що входили до складу садиби, виявлено 91 фрагмент керамічних посудин з поливою. У відсотковому відношенні кількість фрагментів з поливою у кожній споруді складає 0,6—2,2 % від загальної кількості фрагментів керамічних посудин, за даними польового опису. Причому, тільки в одній споруді (№ 2), яку, як вважаємо, використовували для приготування їжі, кількість фрагментів з поливою складає менше 1 %, у всіх інших — більше (табл. 1).

Полива зафіксована різного кольору — зелена, зелено-жовта, жовта та коричнева. Полива

Рис. 3. Фрагменти кераміки з поливою

інколи вкривала повністю зовнішню поверхню посудини, зокрема, на столовому посуді: на глеках та декоративних тарілках. В інших випадках виявлені плями та краплі поливи різного кольору на внутрішній та зовнішній поверхнях фрагментів горщиків, мисок, кришок та корчаг, які потрапили на посуд випадково (рис. 3).

Поливний посуд із Замкової Гори в Любечі відомий за матеріалами розкопок Б. О. Рибакова. Так, за даними Т. І. Макарової, тут було знайдено приблизно 400 уламків поливних посудин, з яких реконструйовано 176, різних форм та розмірів (1972, с. 11). На думку дослідниці, однією з важливих ознак місцевого виробництва такого посуду був факт присутності випадкових плям поливи на звичайному посуді, і такі ознаки були виявлені нею на посудинах з Любеча. Дослідження 2010—2011 рр. цілком підтвердили це твердження. У споруді 14, де зафіксовано залишки виробничої печі, яка була зруйнована у момент виготовлення скляних браслетів, знайдені також фрагменти керамічних посудин з плямами та потьоками поливи, які можна розглядати як браковані вироби. Вірогідно, велику за розмірами піч могли використовувати і для виготовлення скляних браслетів, і для плавлення кольорового металу для ювелірних виробів, і для випалу посудин, вкритих поливою (Веремейчик 2016b, с. 106). Плями поливи, але в меншій кількості, зустрінуті й на інших посудинах садиби — на горщиках, кришках, корчагах тощо.

У науковій літературі, після публікацій Т. І. Макарової, утвердилася точка зору, що любецький сіроглиняний полив'яний посуд походить з багатої садиби і датується XII ст. (1965, с. 234). Саме цей посуд вона визначила як продукцію місцевого виробництва. Виявлений протягом 2010—2011 рр. полив'яний посуд у спорудах садиби ювеліра за зовнішнім виглядом і за формами посудин (глеки, миски приземистих форм, плями поливи на горщиках, колір поливи) був подібний до опублікованого Т. І. Макаровою. Єдина відмінність — це присутність у матеріалах досліджень 2010—2011 рр. керамічних полив'яних декоративних посудин відкритої форми з рельєфним орнаментом. Вірогідно, виробництво місцевого полив'яного посуду пов'язане з виготовленням скляних браслетів і датується серединою XIII ст. На наш погляд, полив'яний посуд з Любеча потребує окремої уваги, зважаючи на те, що роботами Любецької експедиції виявлені закриті комплекси XIII ст. та XVII ст. в різних частинах Любеча, є можливість порівняти полив'яну кераміку з Замкової Гори з комплексами інших територій давнього Любеча. Попередньо можна зробити висновок, що кераміка місцевого виробництва з поливою з розкопок Б. О. Рибакова датовано пізнішим часом — XIII ст.

Керамічні комплекси інших пам'яток Південної Русі, які датуються серединою — другою половиною XIII — серединою XIV ст. також містять посуд, оздоблений поливою (Боровський, Калюк 1993, с. 20—21; Сытый 2015, с. 261; Гунь, Оногда, Чміль 2016, с. 178).

Асортимент посуду, виявлений у садибі ювеліра в Любечі, є типовим для середньовічних пам'яток і складається з кухонного посуду, столового та тарного.

У всіх спорудах садиби переважали кухонні горщики, які становили в цілому 91,5 % від виявлених профільованих частин посудин. Якщо розглядати цей показник окремо по спорудах, то лише в одному випадку (споруда 11) відсоток горщиків складав 78 %, в усіх інших — від 90,5 до 94 % (табл. 2; 3).

З садиби ювеліра походять 26 цілих або реконструйованих в результаті камеральної обробки горщиків. Переважно цілі посудини виявлені в господарських ямах дзвоноподібної форми, які традиційно інтерпретуються як зернові. Але їх могли використовувати і для зберігання продуктів харчування в горщиках. Тому під час руйнації споруд посудини у ямах збереглися цілими або у великих уламках. Такі ями виявлені у підлозі підклітів споруд 4, 10, 14. Основною формою горщиків були посудини з короткою шийкою та невисокими плавними плічками. Верхня частина вінець оформлена у вигляді валика з закраїною, інколи внутрішні закраїни посудин були направлені вгору. Крім того, у керамічному комплексі садиби зустрінуті й посудини, які мають валик з закраїною та відтягнутий зовнішній край вінця. Орнаментація горщиків складається переважно з декількох врізних паралельних ліній по плічках, зрідка нігтьовими вдавленнями та наколами.

За об'ємом 24 кухонні горщики розподіляються на малі, середні та великі. Об'єми у всіх випадках, окрім горщика 34 (додаток), вираховувалися за формулою, запропонованою В. Ф. Генінгом (1992, с. 53).

Таблиця 2. Групи кераміки з садиби ювеліра середини XIII ст. в Любечі, кількість фрагментів

Споруда, №	Профільні частини	Горщики	Миски	Кружки	Глеки	Декоративні тарілки	Кришки	Корчаги	Амфори
2	79 (4)	74 (2)	2 (2)	—	—	1	—	2	—
4	179 (7)	162 (6)	8 (1)	1	2	—	2	3	1
10	225 (7)	210 (4)	5	3 (3)	—	1	2	3	1
11	86 (2)	67	5 (1)	—	2 (1)	9	2	1	—
14	330 (11)	307 (8)	5 (2)	1	3	6	2 (1)	5	1
15	97 (8)	91 (6)	—	1 (1)	—	2	2 (1)	1	—
Разом, од.	996 (39)	911 (26)	25 (6)	6 (4)	7(1)	19	10 (2)	15	3
Разом, %	100	91,5	2,5	0,6	0,7	1,9	1	1,5	0,3

Примітка. У дужках дано кількість цілих форм.

Таблиця 3. Співвідношення груп кераміки з садиби ювеліра середини XIII ст. в Любечі, %

Споруда, №	Разом	Горщики	Миски	Кружки	Глеки	Декоративні тарілки	Кришки	Корчаги	Амфори
2	100	94	2,5	—	—	1	—	2,5	—
4	100	90,5	4,4	0,6	1,1	—	1,1	1,7	0,6
10	100	93,4	2,2	1,4	—	0,4	0,8	1,4	0,4
11	100	78	5,8	—	2,3	10,4	2,3	1,2	—
14	100	93	1,5	0,3	1	1,8	0,6	1,5	0,3
15	100	94	—	1	—	2	2	1	—

На підставі об'ємів горщиків був складений графік, за допомогою якого виділені групи посудин за розмірами (рис. 4). До малих горщиків зараховано 15 екземплярів, об'ємом від 0,82 до 2,56 л (рис. 5). Найменші — до 1,0 л, (додаток: 4, 6, 8) мають одну ручку і типологічно схожі з кружками (рис. 5: 1, 6, 8). Горщики більшого розміру з цієї групи також мають ручку (додаток: 14, 22, 26) (рис. 5: 7). Серед горщиків виділяється один екземпляр (додаток: 35), який має вертикальне вінце діаметром 13,0 см, висоту 17,0 та діаметр денця 8,0 см (рис. 12: 3). Об'єм посудини становить 2,21 л. Горщик прикрашений двома смугами нігтьового орнаменту, поміж якими — чотири паралельні лінії. Аналогічна за формою ціла посудина була знайдена на поселенні Ліскове у споруді кінця XII — середини XIII ст. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 116).

До середніх за розмірами горщиків віднесено 8 посудин, які мали об'єм від 3,35 до 7,08 л. Вони, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи: одна включає 3 горщики об'ємами 3,35—3,46 л (додаток: 1, 25, 15), наступна — 5 посудин з об'ємами в діапазоні від 4,51 до 7,08 л (додаток: 23, 32, 28, 21, 33) (рис. 6). У горщиках цієї групи в жодному випадку не виявлено ручки. Частина посудин мають клейма. Так, на цілій посудині з ями споруди 10 (додаток: 33), об'ємом 7,08 л, виявлено клеймо у вигляді цифри «9» (рис. 6: 4). Ще дві аналогічні посудини з клеймами у вигляді цифри «9» знайдені

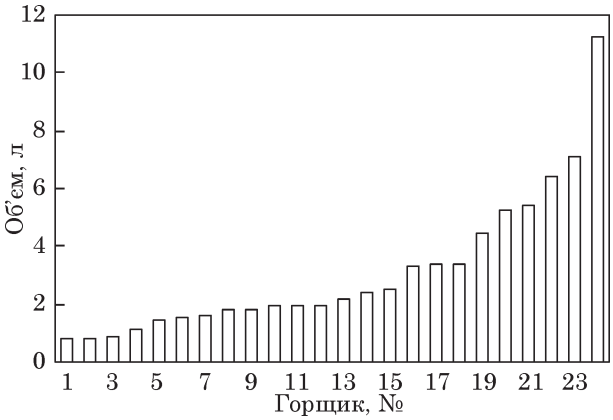

Рис. 4. Графік розподілу горщиків за об'ємом

у житловій споруді, яка загинула в пожежі середини XIII ст. на городищі Монастирище. Це городище знаходиться за 1,1 км на південний захід від городища Замкова Гора (Веремейчик 2016а, с. 102).

Найбільша за розмірами посудина (табл. 1: 34) зарахована до великих. При дослідженні горщика, який походить з дзвоноподібної господарської ями споруди 10 було задіяно фотограмметричний метод (серія з фотографій) побудови його 3D-моделі для подальших додаткових метрологічних вимірів (рис. 7). В археології цей метод використовується недавно (eds. Frischer, Dakouri-Hild 2008; Doneus et al. 2011; Жигола 2017). Для керамічних виробів

Рис. 5. Малі горщики

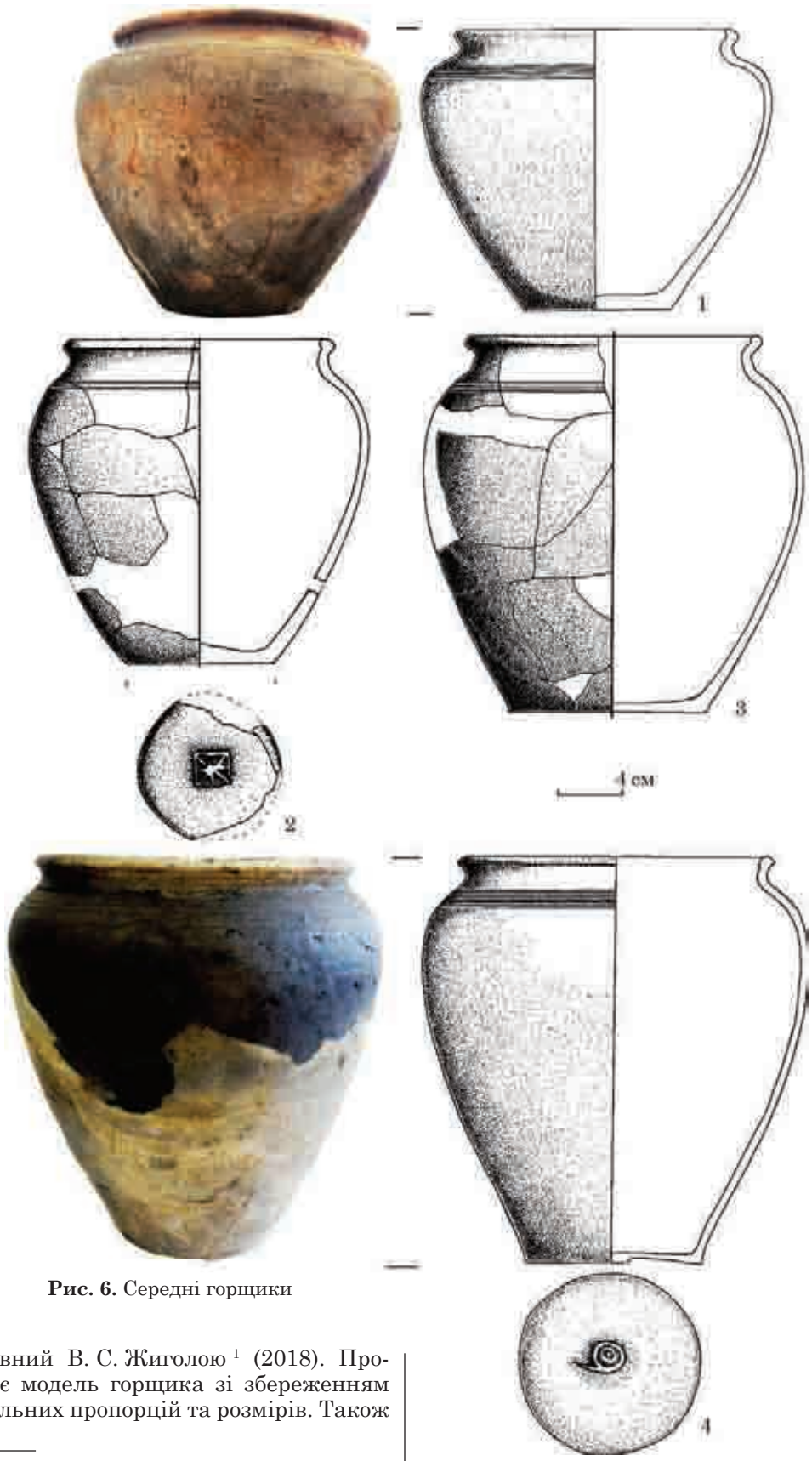

Рис. 6. Середні горщики

він застосовний В. С. Жиголою [1] (2018). Програма будує модель горщика зі збереженням усіх натуральних пропорцій та розмірів. Також можна експортувати ортофотоплани артефакту в будь-якій проекції (рис. 8).

За допомогою маркерів програма проводить виміри об'єкта, дозволяє це зробити в місцях,

1. Користуючись нагодою висловлюю щиру подяку молодшому науковому співробітнику ІА НАНУ С. В. Жиголі та старшому викладачу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка В. М. Скороходу за проведені фотограмметричні дослідження горщика.

Рис. 7. Фотографії горщика 34

які складно виміряти у лабораторних умовах на натуральному артефакті (рис. 9). Редактор програми дозволяє робити перетини горщика та його профіль (рис. 10).

На прикладі горщика з Любеча ми бачимо, що об'єм керамічного матеріалу дорівнює 1497 см^3 (рис. 11: 1). Окрім того, за допомогою редактора можна відтворити цілу форму виробу (скопіювавши полігони поруч з отвором), що дозволить поточнити його розміри та провести ретельніші виміри (рис. 11: 2—3). Таким чином, до моделі було додано 73 см^3, тобто загальний об'єм горщика склав 1 570 см^3 керамічного матеріалу.

Для вимірювання внутрішнього об'єму у 3D-моделі було виокремлено внутрішню поверхню горщика, яка і відповідає корисному об'єму посудини. Розрахунки велися по верхньому краю вінця (рис. 11: 4—5). Далі програма ліквідує усі пустоти та розриви та вираховує розміри нової моделі. Таким чином, досліджуваний горщик мав корисний об'єм 11265 см^3 (рис. 11: 6).

Окремо слід відзначити дві мініатюрні цілі посудини, які знайдені у нижніх шарах житлової споруди 4 (додаток: 3) та ремісничої споруди 14 (додаток: 18). Перша посудина чорного кольору, друга жовто-бежевого, об'ємом, відповідно, 0,42 та 0,52 л (рис. 12: 1, 2). Обидва горщики мають по два отвори, зроблені по сирій глині під ледь відігнутими вінцями. Ці отвори слугували, вірогідно, для кріплення ручки, зробленої з мотузки, для підвішування посудин або для зручності перенесення.

Окрім горщиків, на території садиби знайдені кришки від посудин. В спорудах виявлено їх 10 фрагментів, в тому числі і дві цілі.

До столового посуду належать миски, кружки, глеки та декоративні посудини.

Миски становили 2,5 % від виявлених профільних частин посудин. Їхня найбільша кількість (8 фрагментів від різних мисок, одна реконструйована) виявлена у нижчих шарах житлової споруди 4 та у дзвоноподібній господарській ямі цієї споруди. Відсоток мисок становить 4,4 % від знайдених у споруді посудин. Друга споруда, яка дала нам високий відсоток мисок, інтерпретована як комора (№ 11). З неї походить 5 фрагментів, що складають 5,8 % від усіх знайдених тут профільних частин. В цілому, зі споруд, що входили до складу садиби, походять 25 фрагментів мисок, із яких реконструйовано 6 цілих форм (додаток: 7, 9, 11, 13, 19, 20). Миски поділяються на два типи: перший — це миски-горщики — посудини приземистих пропорцій, частина з них мала одну ручку (рис. 13: 1—3). Вінце таких посудин, як і у горщиків, загнуте всередину, що утворює закраїну для кришки. Реконструйовано 5 цілих форм цього типу мисок (додаток: 7, 11, 13, 19, 20). Їхній діаметр коливається від 15,0 до 17,5 см, висота — 8,0—9,0 см, а об'єм посудин становить 1,08—1,34 л. У двох випадках миски орнаментовані двома паралельними лініями.

Рис. 8. Ортофотоплани 3D-моделі горщика 34

Другий тип мисок представлений посудинами з вертикальним горлом, опуклими боками та загнутим всередину вінцем. По горлу та плічках такі посудини прикрашені хвилею у поєднані з паралельними лінями (рис. 13: 4, 5).

До столового посуду відносяться також кружки — невеликі посудини з ручкою. У спорудах садиби знайдено 6 таких посудин (0,6 % від фрагментів профільованих форм), хоча їх могло бути і більше. Серед керамічного матеріалу зустрінуті окремі ручки або фрагменти посудин, встановити діаметр яких неможливо. У споруді 10 виявлено 3 цілі кружки, і ще одна ціла походить зі споруди 15 (додаток: 24, 31,

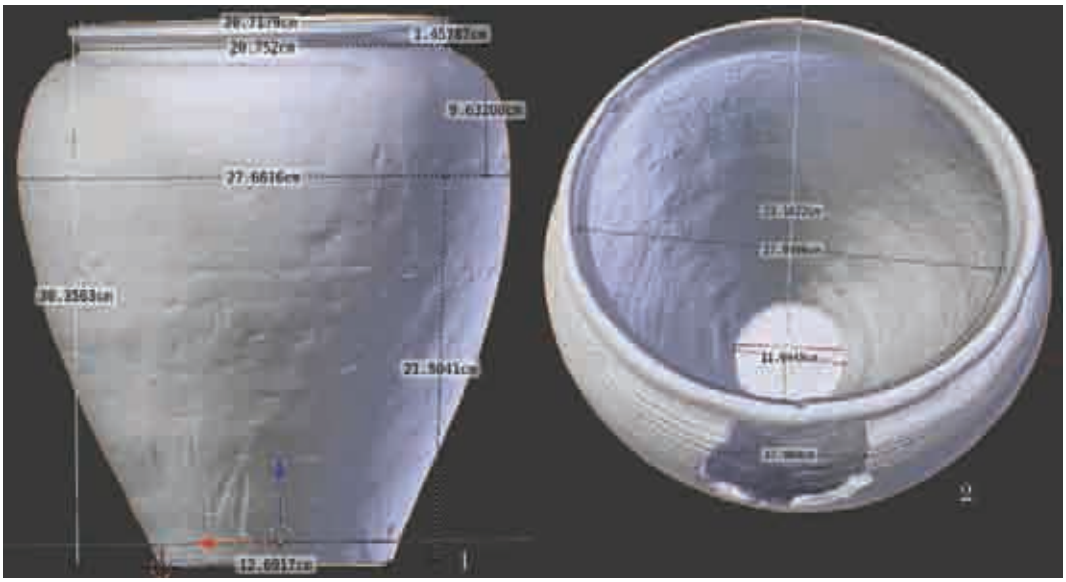

Рис. 9. Заміри горщика у програмі ® Blender™ за основними характеристиками (1) та додатковими пунктами (2)

36, 37) (рис. 14). Їхні діаметри становлять 9,0—12,5 см, висота 7,5—9,5 см, об'єм 0,31—0,71 л. Поверхня кружок була прикрашена паралельними лінями, в окремих випадках у поєднанні з хвилею або з нігтьовим орнаментом. Кружка (додаток: 37) (рис. 14: 3) мала клеймо у вигляді випуклого кола.

В керамічному комплексі трапляються уламки глеків. Виявлено 7 їхніх профільних частин, що становить 0,7 % від фрагментів профільованих форм посудин. Вони походять зі споруд 4, 11, 14, 15 та представлені, в основному, вінцями або уламками горла. Здебільшого вони вкриті поливою.

Один вузькогорлий глек знайдений майже цілим у споруді 11 (додаток: 12; рис. 15: 1). У посудини було відбите горло. Висота її, що збереглася, становить 27,0 см, діаметр денця — 12,0 см, об'єм — 3,43 л. Зовнішня поверхня глека прикрашена хвильовим та лінійним орнаментом, вкрита поливою, яка внаслідок пожежі сильно постраждала, тому визначити її колір не вдалось.

Рис. 10. Перетин та профіль горщика 34

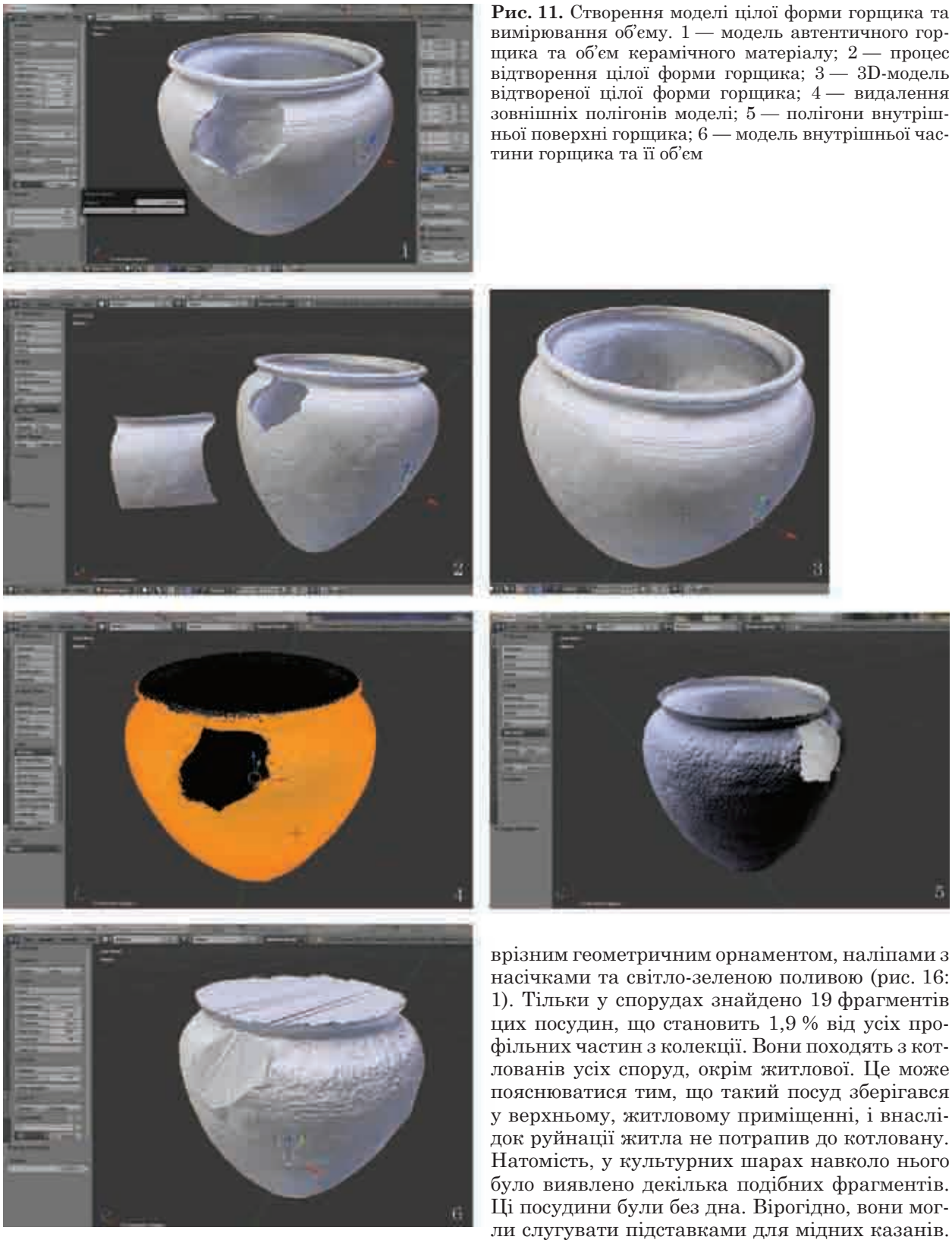

Рис. 11. Створення моделі цілої форми горщика та вимірювання об'єму. 1 — модель автентичного горщика та об'єм керамічного матеріалу; 2 — процес відтворення цілої форми горщика; 3 — 3D-модель відтвореної цілої форми горщика; 4 — видалення зовнішніх полігонів моделі; 5 — полігони внутрішньої поверхні горщика; 6 — модель внутрішньої частини горщика та її об'єм

Інший тип глека знайдений у споруді 4. Він представлений верхньою половиною посудини з ручкою та досить широким горлом зі зливом (рис. 15: 2).

На території садиби, у культурному шарі та у спорудах знайдені фрагменти великих декоративних посудин відкритої форми, прикрашених врізним геометричним орнаментом, наліпами з насічками та світло-зеленою поливою (рис. 16: 1). Тільки у спорудах знайдено 19 фрагментів цих посудин, що становить 1,9 % від усіх профільних частин з колекції. Вони походять з котлованів усіх споруд, окрім житлової. Це може пояснюватися тим, що такий посуд зберігався у верхньому, житловому приміщенні, і внаслідок руйнації житла не потрапив до котловану. Натомість, у культурних шарах навколо нього було виявлено декілька подібних фрагментів. Ці посудини були без дна. Вірогідно, вони могли слугувати підставками для мідних казанів. Фрагменти таких казанів зафіксовані у культурному шарі та спорудах садиби. Другий тип декоративних посудин відкритої форми не був оздоблений поливою а прикрашався круговими вдавленнями, зробленими по сирій глині (рис. 16: 2).

Тарний посуд представлений фрагментами корчаг та імпортних амфор візантійського кола.

Рис. 12. Посудини рідкісних форм

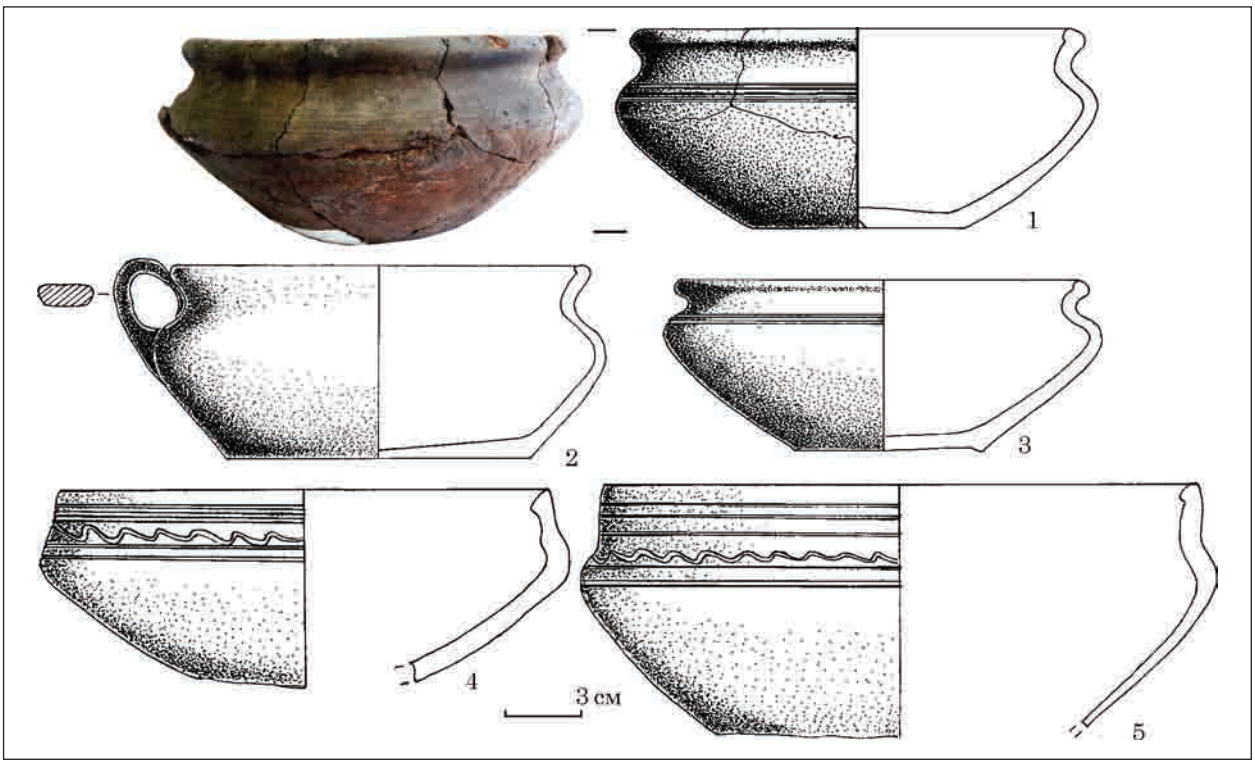

Рис. 13. Миски

Фрагменти корчаг знайдені у всіх об'єктах, що становить 1,5 % від профільованих частин посудин. Аналогічні фрагменти часто зустрічаються і в культурному шарі дослідженої ділянки городища. Вони представлені верхніми частинами, ручками та стінками. Зазвичай всі фрагменти великих розмірів, прикрашені лінійним та петлястим орнаментом.

Рис. 14. Кружки

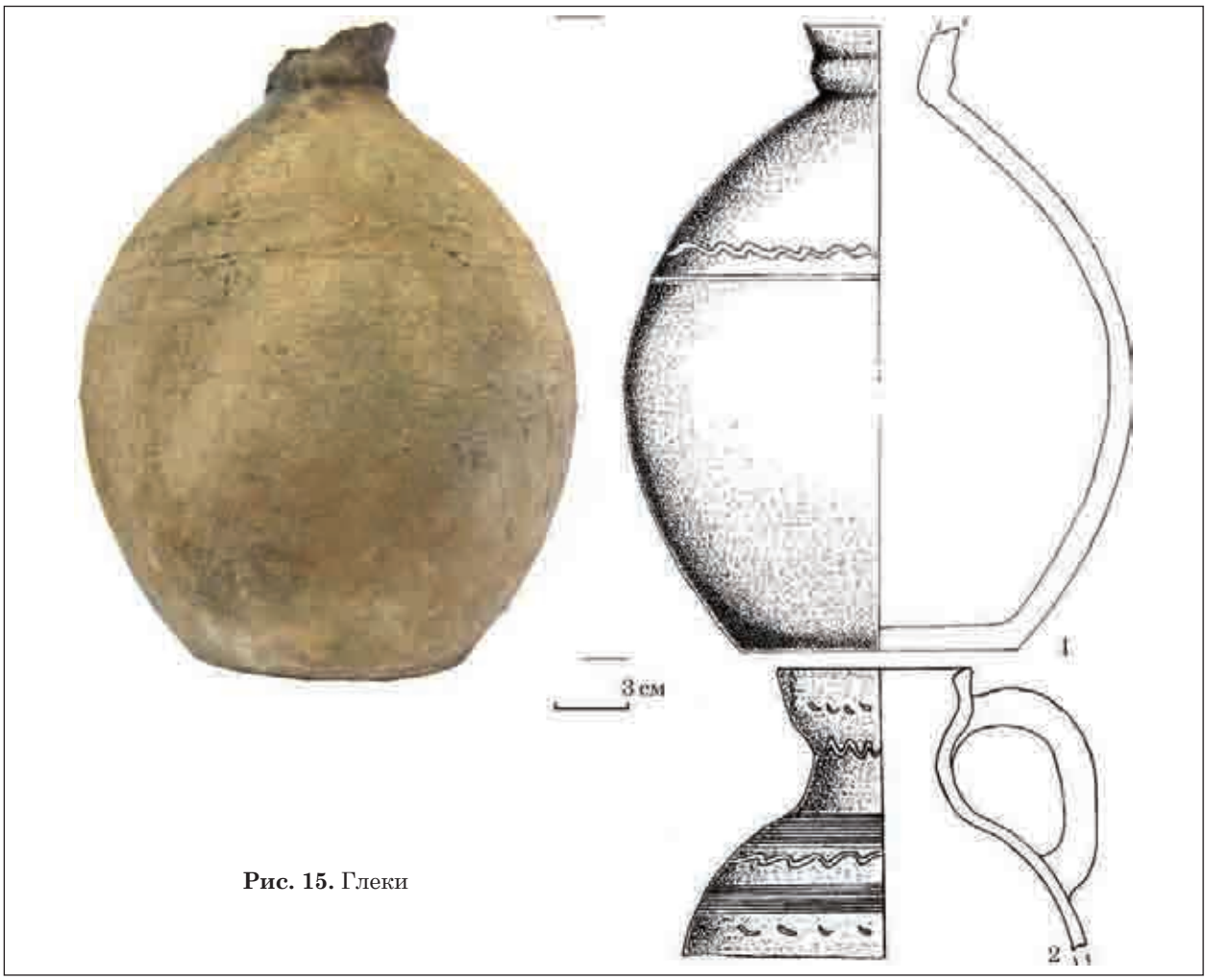

Рис. 15. Глеки

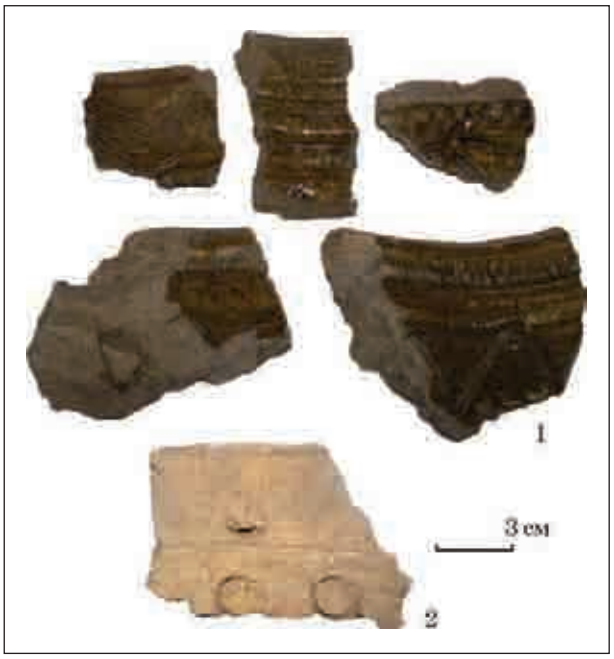

Рис. 16. Фрагменти декоративних посудин

Амфорний матеріал на території садиби нечисленний. З дослідженої ділянки походить лише 13 дрібних фрагментів стінок. У спорудах знайдено чотири невеличких уламки від 3 амфор, що становить 0,3 % від виявлених профільних частин посудин. Уламки амфор, які піддаються інтерпретації, належать до типу I/2 за В. Ю. Ковалем і датуються XII—XIII ст. (2010, с. 155—156). Скоріш за все, фрагменти амфор на територію садиби потрапили з культурного шару, як і фрагменти ліпних посудин попереднього часу. Зникнення з ужитку амфор візантійського кола дослідники пояснюють комплексом причин, зокрема і нашестям Батия (Коваль 2003, с. 346).

У цілому, керамічний комплекс садиби з Любеча схожий за складом та характерними особливостями з іншими пам'ятками, які датуються XIII ст. Так, комплекси першої половини XIII ст. з дитинця Чернігова містять полив'яний посуд, декоративні тарілки, глеки (Сытый 2015, с. 261). Керамічний матеріал, подібний до знайденого у садибі Любеча, виявлений і у шарах XIII ст. на території Києва (Боровський, Калюк 1993, с. 17—21). Серед характерних рис кераміки XIII ст. Рязанської землі також є паралелі з керамічним комплексом з Любеча (Коваль, 2016).

Таким чином, вилучений зі споруд садиби керамічний матеріал достатньо репрезентативний і відображає побут багатої оселі. Окрім кераміки, як вже зазначалось, тут знайдено численний речовий матеріал, який датується кінцем XII — серединою XIII ст. Втім, зі споруд походять і речі, які мають пізнішу дату побутування. Так, у споруді 14 виявлена половина дна червоноглиняної посудини відкритої форми на кільцевому піддоні з декором «сграффіто». Подібна кераміка виготовлялась на територіях візантійського культурного впливу у XIII—XIV ст. (Коваль 2010, с. 125). З цієї ж споруди походить кістяна шахова фігурка, яка датується XIII ст. (Рыбина 1991, с. 99). Ливарні форми та тиглі, які походять з території садиби, також мають аналогії в шарах пожежі середини XIII ст. Чернігова (Моця, Казаков 2011, с. 127, 150).

Нам вже доводилось звертатись до проблеми датування пожежі на Замковій Горі в Любечі (Веремейчик 2016b, с. 112—113). У цілому, в науковій літературі побутують дві точки зору щодо часу пожежі. Одну висловив Б. О. Рибаков, який датував її 1147 р. — літописною датою, пов'язаною з руйнацією Любеча Ростиславом Смоленським. Цієї точки зору притримувалися також Т. І. Макарова та Ю. Л. Щапова, які вивчали полив'яну кераміку та скляні браслети з Любеча (Макарова 1965, с. 231, с. 237; 1972, с. 11; Щапова 1972, с. 146). Друга точка зору пов'язана з руйнацією Любеча в середині XIII ст. ордами хана Менгу, хоча літописних повідомлень про цю подію немає (Коваленко 1994, с. 139; Ширинский 1997, с. 160; Недошивина 1999, с 195). На сучасному рівні дослідження можна стверджувати, що пожежа в Любечі датується серединою XIII ст. Її сліди фіксуються також і в інших районах давнього Любеча (Веремейчик 2016a, с. 108). Викликана вона монгольською навалою чи численними міжусобними війнами, на наш погляд, з'ясувати поки що неможливо.

ДОДАТОК
ЦІЛІ ПОСУДИНИ З САДИБИ ЮВЕЛІРА

СПОРУДА 4 (житло на підкліті)

1. Горщик (рис. 6: 1; № 2656, розк. 1, 2010 р.). Знайдений цілим у розвалі печі. Деформований під впливом високої температури. Максимальний діаметр — 18,0 см, висота — 18,0 см, діаметр дна — 9,5 см, об'єм — 3,35 л. Товщина стінок коливається від 0,4 см до 1,1 см, черепок коричневого кольору. По плічках посудина прикрашена трьома паралельними лініями.

2. Горщик (рис. 5: 4; № 2817, розк. 1, 2010 р). Знайдений в нижніх шарах заповнення споруди, реконструйований. Максимальний діаметр — 14,0 см, висота — 15,0 см, діаметр дна — 9,0 см, об'єм — 1,95 л. По плічках посудини нанесені чотири паралельні лінії.

3. Горщик (рис. 12: 1; № 2820, розк. 1, 2010 р.). Ціла посудина, з вертикальною шийкою та ледь відігнутим назовні вінцем, знайдена в нижніх шарах заповнення. Черепок чорного кольору, обпал рівномірний. Діаметр вінця — 7,5 см, висота — 11,0 см, діаметр дна — 7,0 см, об'єм — 0,42 л. Під вінцем зроблено два отвори по сирій глині, ймовірно, для підвішування. По плічках посудина прикрашена сімома паралельними лініями.

4. Горщик (рис. 5: 1; № 2858, розк. 1, 2010 р.). Ціла посудина з однією ручкою знайдена в нижніх шарах заповнення зернової ями. Черепок світло-жовтого ко-

льору, обпал рівномірний, діаметр вінця — 10,5 см, висота — 12,5 см, діаметр денця — 6,0 см, об'єм — 0,82 л. По плічках прикрашений вдавленнями.

5. Горщик (рис. 5: 2; № 2863, розк. 1, 2010 р.). Знайдений в нижніх шарах заповнення зернової ями. Діаметр вінця — 16,0 см, висота — 16,7 см, діаметр денця — 7,5 см, об'єм 2,56 л. Горщик сіро-жовтого кольору, обпал рівномірний. У верхній частині по плічках прикрашений двома паралельними лініями. На денці — клеймо у вигляді опуклого кола.

6. Горщик (рис. 5: 6; № 2876, розк. 1, 2010 р.). Розвал посудини з однією ручкою знайдений в нижніх шарах заповнення зернової ями. Максимальний діаметр — 11,0 см, висота — 13,0 см, діаметр денця — 6,0 см, об'єм — 0,89 л. Черепок сіро-жовтий, обпал нерівномірний, на посудині помітні сліди повторного обпалу. У верхній частині, по шийці, прикрашений двома паралельними лініями.

7. Миска-горщик (рис. 13: 3; № 2877, розк. 1, 2010 р.). Знайдена в нижніх шарах заповнення зернової ями. Посудина має приземисті пропорції, черепок темно-сірого кольору, обпал рівномірний. Діаметр вінця — 17,0 см, висота — 8,7 см, діаметр денця — 7,0 см, об'єм — 1,18 л. По плічках прикрашений двома паралельними лініями.

СПОРУДА 2 (господарська)

8. Горщик (рис. 5: 8; № 2535, розк. 1, 2010 р.). Розвал посудини з ручкою знайдений в нижніх шарах споруди. Діаметр вінця — 11,0 см, висота — 11,0 см, діаметр дна — 7,0 см, об'єм — 0,83 м. Товщина її в різних частинах різна, більш товсті стінки біля денця — до 0,7 см, найбільш тонкі — на плічках — 0,3 см. По плічках прикрашена двома паралельними лініями.

9. Миска (№ 2375, розк. 1, 2010 р.). Частина маленької миски з вертикальним вінцем, знайдена в середніх шарах споруди. Максимальний діаметр — 10,0 см, висота — 5,0 см, діаметр дна — 8,0 см, об'єм — 0,3 л.

10. Горщик (рис. 5: 3; № 594, розк. 6, 2011 р.). Посудина виявлена цілою у нижніх шарах заповнення споруди. Діаметр вінця — 11,5 см, висота — 13,5 см, діаметр денця — 7,8 см, об'єм — 1,16 л. Горщик бежевого кольору, обпал рівномірний, має тонкі стінки — 0,3 см, лише біля вінця товщина становить 0,5 см. По плічках біля шийки посудина прикрашена двома паралельними лініями.

11. Миска-горщик (рис. 13: 1; № 590, розк. 6, 2011 р.). Розвал посудини приземистої форми сіро-коричневого кольору, виявлений в нижніх шарах споруди. Діаметр вінця — 17,5 см, висота — 8,0 см, діаметр денця — 8,5 см, об'єм — 1,24 л. По плічках посудина прикрашена двома паралельними лініями.

СПОРУДА 11 (комора)

12. Глек (рис. 15: 1; № 3576, розк. 1, 2010 р.) Майже ціла посудина з відбитим горлом знайдена поблизу східної стінки споруди в нижніх шарах заповнення. Мала опуклі боки (максимальний діаметр — 22,0 см), вузьке горло — 5,5 см, яке трохи розширювалося біля вінця до діаметра близько 7,0 см (сам край вінця не зберігся), діаметр денця — 12,0 см, об'єм — 3,43 л. Висота, що збереглася, становить 27,0 см. Посудина достатньо товстостінна — 0,9—1,0 см, мала потовщення на горлі до 1,5 см. У верхній частині посудина прикрашена лінійним орнаментом та хвилею. Зовнішня поверхня була вкрита поливою, яка постраждала у вторинному обпалі.

13. Миска-горщик (рис. 13: 2; № 3595, розк. 1, 2010 р.). Розвал приземистої посудини сіро-коричневого кольору з ручкою виявлений в нижніх шарах заповнення споруди. Максимальний діаметр — 17,0 см, висота — 8,0 см, діаметр дна — 13,0 см, об'єм — 1,34 л. Посудина не орнаментована.

СПОРУДА 14 (реміснича)

14. Горщик (№ 1014, розк. 6, 2011 р.). Реконструйована посудина з ручкою з нижніх шарів заповнення. Діаметр вінця — 13,0 см, висота — 15,5 см, діаметр денця — 7,5 см, об'єм — 1,81 л. Колір черепка — сіро-жовтий, посудина має сліди вторинного обпалу. Товщина стінок становить 0,4—0,7 см, денце має більшу товщину — 1,2 см, оформлене закраїною. По плічках горщик прикрашений трьома паралельними лініями.

15. Горщик (№ 1015, розк. 6, 2011 р.). Частково реконструйована посудина (без денця) походить з нижніх шарів заповнення споруди. Максимальний діаметр — 17,0 см, висота — близько 20,0 см, діаметр денця — близько 10,0 см, об'єм складає приблизно 3,46 л. По плічках горщик прикрашений трьома паралельними лініями.

16. Горщик (№ 1130, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти горщика сіро-жовтого кольору зі слідами вторинного обпалу знайдені в нижніх шарах заповнення споруди. Діаметр вінця складає 15,5 см, денця — 8,5 см, висота — 15,7 см, об'єм — 2,04 л. Товщина стінок посудини більша поблизу денця — до 0,7 см. По плічках прикрашений трьома паралельними лініями.

17. Горщик (№ 1131, розк. 6, 2011 р.). Ціла посудина сіро-жовтого кольору зі слідами вторинного обпалу походить з нижніх шарів заповнення споруди. Діаметр вінця складає 13 см, діаметр денця — 7,2 см, висота — 15,5 см, об'єм — 1,58 л. Товщина стінок — 0,4—0,6 см. Посудина має випукле клеймо та прикрашена по плічках двома паралельними лініями.

18. Горщик (рис. 12: 2; № 1292, розк. 6, 2011 р.). Ціла посудина з ледь відігнутим назовні вінцем знайдена на підлозі споруди. Вона невеликих розмірів з діаметром вінця — 7,0 см, діаметром денця — 7,5 см та висотою — 12,5 см, об'ємом — 0,52 м. Посудина жовто-бежевого кольору, зі зробленими в районі шийки двома отворами по сирій глині, вірогідно, для підвішування. Товщина стінок складає 0,4—0,5 см. По шийці посудина прикрашена двома паралельними лініями.

19. Миска-горщик (№ 1103, розк. 6, 2011 р.). Посудина з реконструйованим приземистим профілем та ручкою походить з нижніх шарів заповнення споруди. Її діаметр складає 16 см, діаметр дна — 8,5 см, висота — 8,0 см, об'єм — 1,32 л. По плічках прикрашена двома паралельними лініями.

20. Миска-горщик (№ 1207, розк. 6, 2011 р.) Фрагменти посудини з реконструйованим профілем приземистої форми виявлені в нижньому шарі заповнення споруди. Максимальний діаметр — 15,0 см, діаметр денця — 10,0 см, висота — 9,0 см, об'єм — 1,08 л. Посудина не орнаментована.

21. Горщик (№ 1246, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти від горщика знайдені на підлозі споруди, у ніші в східній стінці. Максимальний діаметр — 26,0 см, діаметр денця — 11,6 см, висота — 25,5 см, об'єм —

6,46 л. Посудина має коричнево-червоний колір та не містить слідів вторинного обпалу. По плічках прикрашена трьома паралельними лініями. На денці є клеймо у вигляді розімкнутого кола.

22. Горщик (рис. 5: 7; № 1293, розк. 6, 2011 р.). Розвал посудини з ручкою, сіро-коричневого кольору зі слідами вторинного обпалу, походить з господарської ями, яка впущена в підлогу споруди. Діаметр вінця складає 16 см, діаметр денця — 8,5 см, висота — 16 см, об'єм — 2,47 л. По верхній частині плічок посудина прикрашена чотирма паралельними лініями.

23. Горщик (№ 1294, розк. 6, 2011 р.). Частина посудини виявлена в зерновій ямі споруди. Максимальний діаметр становить 20,0 см, діаметр дна — 10,7 см, висота — 24 см, об'єм — 4,51 л. Посудина має сіро-жовтий колір, товщина стінок складає 0,5—0,6 см. По плічках прикрашена двома паралельними лініями.

СПОРУДА 15 (господарська)

24. Кружка (рис. 14: 4; № 820, розк. 6, 2011 р.). Розвал посудини з ручкою виявлений під завалом опалювального пристрою у споруді. Діаметр вінця — 12,0 см, денця — 8,0 см, висота — 9,5 см, об'єм — 0,71 л. Посудина темно-сірого кольору, обпалена, прикрашена трьома паралельними лініями по плічках.

25. Горщик (рис. 6: 2; № 850, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти посудини походять з-під завалу опалювального пристрою у споруді. Діаметр вінця становить 16,0 см, денця — 9,0 см, висота — 20,0 см, об'єм — 3,38 л. По плічках посудина прикрашена двома паралельними лініями. На денці зафіксоване клеймо у вигляді квадрату 2,2 х 2,2 см, з випуклими лініями по діагоналі та посередині квадрату.

26. Горщик (№ 853, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти посудини з ручкою походять із заповнення споруди. Діаметр її вінця 11,5 см, висота 15,5 см, діаметр денця 10 см, об'єм 1,62 л. По верхній частині плічок посудина прикрашена двома парлельними лініями.

27. Горщик (№ 834, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти посудини походять з-під завалу опалювального пристрою у споруді. Діаметр її вінця — 16,0 см, діаметр денця — 9,5 см, висота — 15,2 см, об'єм — 2,06 л. Товщина стінок посудини нерівномірна: від 0,7 см біля денця до 0,4 см по плічках. Орнамент лінійний, нерівний.

28. Горщик (рис. 6: 3; № 851, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти посудини виявлені в нижній частині споруди. Діаметр вінця складає 18,0 см, денця — 12,5 см, висота — 23,5 см, об'єм — 5,41 л, товщина стінок — 0,7—0,4 см. По плічках горщик прикрашений трьома паралельними лініями.

29. Горщик (рис. 5: 5; № 858, розк. 6, 2011 р.). Розвал посудини бежевого кольору з невеликими плямами зеленої поливи (яка, вірогідно, потрапила на горщик випадково), знайдений під завалом опалювального пристрою в споруді. Діаметр вінця складає 12,0 см, денця — 7,5 см, висота —15,2 см, об'єм — 1,45 л. По плічках посудина прикрашена трьома паралельними лініями.

30. Горщик (№ 864, розк. 6, 2011 р.). Фрагменти посудини виявлені в ямі із західної сторони споруди. Діаметр вінця — 13,0 см, денця — 9,0 см, висота — 14,5 см, об'єм — 1,81 л. Посудина сіро-коричневого кольору має сліди вторинного обпалу, по плічках прикрашена двома паралельними лініями.

СПОРУДА 10 (господарська?)

31. Кружка (рис. 14: 1; №3228, розк. 1, 2010 р.). Ціла посудина з ручкою знайдена у нижніх шарах споруди. Діаметр її становить 9,0 см, висота 7,5 см, діаметр денця — 6,0 см, об'єм — 0,31 л. Посудина чорного кольору. У верхній третині її висоти є ребро. По шийці кружка орнаментована хвилею, під якою дві паралельні лінії.

32. Горщик (№ 3270, розк. 1, 2010 р.). Фрагменти посудини виявлені в нижніх шарах заповнення споруди. Форма реставрована. Максимальний діаметр становить 20,0 см, висота — 22,0 см, діаметр денця — 12,0 см, об'єм — 5,29 л. У верхній частині плічок горщик прикрашений чотирма паралельними лініями, під якими знаходився ряд нігтьових вдавлень.

33. Горщик (рис. 6: 4; № 784, розк. 4, 2011 р.). Ціла посудина знайдена в нижніх шарах заповнення споруди. Максимальний діаметр становить 21,0 см, висота — 27,0 см, діаметр дна — 11,5 см, об'єм — 7,08 л. Горщик коричневого кольору, верхня частина обпалена, тому має чорний колір. В верхній частині плічок горщик орнаментований чотирма паралельними лініями, на денці — клеймо у вигляді цифри «9».

34. Горщик (рис. 7—10; № 803, розк. 4, 2011 р.). Ціла посудина знайдена у дзвоноподібній ямі, розташованій у східній частині споруди. Черепок темно-коричневого кольору, висота виробу — 30,36 см, діаметр вінця — 20,71 см, діаметр денця — 12,69 см, об'єм — 11,265 л. У верхній частині плічок горщик орнаментований чотирма паралельними лініями.

35. Горщик (рис. 12: 3; № 815, розк. 4, 2011 р.). Ціла посудина знайдена у дзвоноподібній ямі, розташованій у східній частині споруди. Черепок коричневого кольору, місцями обпалений до чорного. Висота — 17,0 см, діаметр вінця — 13,0 см, діаметр денця — 8,0 см, об'єм — 2,21 л. Вінце посудини вертикальне. По плічках вона орнаментована двома смугами нігтьового орнаменту, поміж якими прокреслені чотири паралельні лінії.

36. Кружка (рис. 14: 2; № 804, розк. 4, 2011 р.) Ціла посудина з відламаною ручкою, виявлена в заповненні горщика № 34. Діаметр вінця становить 9,9 см, висота — 9,2 см, діаметр денця — 5,5 см, об'єм — 0,46 л. Кружка темно-сірого, місцями чорного кольору. По плічку прокреслено орнамент з однієї лінії, яку зверху та знизу обмежували дві смуги нігтьового орнаменту.

37. Кружка (рис. 14: 3; № 816, розк. 4, 2011 р.). Ціла посудина з ручкою знайдена в дзвоноподібній ямі, розташованій у східній частині споруди. Діаметр вінця становить 10,5 см, висота — 9,5 см, діаметр денця — 6,2 см, об'єм — 0,53 л. Кружка яскраво-коричневого кольору була прикрашена по плічках чотирма паралельними лініями, на денці — клеймо у вигляді кола.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1906. Дневник раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*, 1, с. 28-35.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.).

Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. Київ: Наукова думка, с. 3-42.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского.* Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.

Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі.* Київ: Стародавній світ, с. 208-216.

Веремейчик, Е. М. 2015. Стеклянные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010—2011 гг. на Замковой Горе). В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 169-196.

Веремейчик, О. М. 2016a. Старожитності городища Монастирище кінця XII — середини XIII ст. в Любечі. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідженння Київського Полісся, с. 99-108.

Веремейчик, Е. М. 2016b. Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече. *Stratum plus*, 5, с. 99-116.

Веремейчик, О. М. 2017. Християнські старожитності середньовічного Любеча (за матеріалами досліджень 2010—2015 рр.). В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и в бронзе.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 77-84.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Киев: Наукова думка.

Гончаров, В. К. 1952. Розкопки древнього Любеча. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 132-138.

Гунь, М. О., Оногда, О. В., Чміль, Л. В. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідженння Київського Полісся, с. 172-179.

Жигола, В. С. 2017. 3D-сканування в археології: досвід та перспективи. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, с. 48-55.

Жигола, В. С. 2018. Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, с. 47-54.

Коваленко, В. П. 1994. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України.* Київ: Київська академія євробізнесу, с. 132-140.

Коваль, В. Ю. 2003. Амфоры византийского культурного круга в средневековой Руси (X—XIII вв.). В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени.* Москва: Наука, с. 340-352.

Коваль, В. Ю. 2009. Археологическая керамология в России (епоха средневековья). В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология Подмосковья. Материалы научного семинара.* Москва: ИА РАН, с. 137-141.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII века.* Москва: Наука.

Коваль, В. Ю. 2016. Керамика Рязанской земли в XIII веке. *Stratum plus*, *5*, с. 175-188.

Макарова, Т. И. 1965. Поливная керамика древнего Любеча. *Советская археология*, 4, с. 230-237.

Макарова, Т. И. 1972. *Поливная керамика в Древней Руси*. Москва: Наука.

Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.

Недошивина, Н. Г. 1999. Любечский клад. *Археологический сборник. Труды ГИМ*, 111, с. 190-197.

Рыбаков, Б. А. 1960. Раскопки в Любече в 1957 году. *Краткие сообщения ИИМК*, 79, с. 27-33.

Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 99, с. 21-23.

Рыбина, Е. А. 1991. Из истории шахматных фигур. *Советская археология*, 4, с. 6-101.

Сытый, Ю. Н. 2015. Археологические исследования территории княжьего двора на Валу в 1986 г. *Чернігівські старожитності*, 2 (5), с. 256-264.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове.* Чернігів: Деснянська правда.

Ширинский, С. С., 1997. Клад 1958 г. из окрестностей Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі.* Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, с. 156-161.

Якимович, М. К. 1907. *Отчет о раскопках и разведках, произведенных в 1907 году у м. Любеча Городнянского уезда Черниговской губернии.* НА ИИМК РАН, РА, ф. 1, № 69.

Doneus, M., Verhoeven, G., Fera, M., Briese, C., Kucera, M., Neubauer, W. 2011. From Deposit to Point Cloud — a Study of Low-cost Computer Vision Approaches for the Straightforward Documentation of Archaeological Excavations. *Geoinformatics*, 6: XXIII International CIPA Symposium, Prague, 12—16 September 2011. Faculty of Civil Engineering. Czech Technical University, p. 81-88.

Frischer, B., Dakouri-Hild, A. (eds.). 2008. Beyond Illustration: 2D and 3D Digital Tools for Discovery in Archaeology. Oxford. *British Archaeological Reports, International Series*, 1805.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1906. Dnevnik raskopok, proizvedennyih v Chernigovskoy gub. v 1881 g. *Trudyi Moskovskogo predvaritelnogo komiteta po ustroystvu XIV Arheologicheskogo s'ezda*, 1, s. 28-35.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropyi.* Moskva: Nauka.

Borovskiy, Ya. E., Kalyuk, O. P. 1993. Doslidzhennya kyivskogo ditintsya. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavniy Kyiv. Arheologichni doslidzhennya 1984—1989.* Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenburga 1888—1902 gg. Rabotyi v guberniyah Kievskoy, Poltavskoy, Harkovskoy, Kamenets-Podolskoy, Ekaterinoslavskoy, Tavricheskoy, Chernigovskoy, Mogilevskoy, Novgorodskoy, Smolenskoy i v Oblasti Voyska Donskogo.* Sankt-Peterburg: Tovarischestvo R. Golike i A. Vilborg.

Veremeychyk, E. M. 2014. Itogi i perspektivyi arheologicheskogo izucheniya Lyubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoyi Rusi.* Kyiv: Starodavniy svit, s. 208-216.

Veremeychyk, E. M. 2015. Steklyannyie braslety srednevekovogo Lyubecha (po materialam raskopok 2010—2011 gg. na Zamkovoy Gore). In: Gaydukov, P. G. (ed.). *Steklo Vostochnoy*

Evropy s drevnosti do nachala XX veka. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 169-196.

Veremeychyk, O. M. 2016a. Starozhitnosti gorodischa Monastyrysche kintsya XII — seredyny XIII st. v Lyubechi. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennya Kyivskogo Polissya, s. 99-108.

Veremeychyk, E. M. 2016b. Usad'ba yuvelira serediny XIII v. v Lyubeche. *Stratum plus*, 5, s. 99-116.

Veremeychyk, O. M. 2017. Hrystyianski starozhitnosti seredniovichnogo Lyubecha (za materialamy doslidzhen' 2010—2015 rr.). In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i v bronze*, Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 77-84.

Gening, V. F. 1992. *Drevnyaya keramika: metodyi i programmy issledovaniya v arheologii*. Kiev: Naukova dumka.

Goncharov, V. K., 1952. Rozkopky drevniogo Lyubecha. *Arheologichni pam'yatky URSR*, 3, s. 132-138.

Gun, M. O., Onohda, O. V., Chmil, L. V. 2016. Keramichni kompleksy drugoyi polovyny XIII — seredyny XIV st. z poselen' Hodosivka-Roslavs'ke ta Ivankiv-3 na Kyivschyni. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 3 (20): Doslidzhennnya Kyivskogo Polissya, s. 172-179.

Zhygola, V. S. 2017. 3D-skanuvannya v arheologiyi: dosvid ta perspektyvy. In: Dyatlov, V. O. (ed.). *Seredniovichni ta Rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Shidnoyi Evropy*. Materialy XVI Mizhnarodnoyi students'koyi naukovoyi arheologichnoyi konferentsiyi. Chernigiv: Natsional'nyi universytet «Chernigivs'kyi kolegium» im. T. G. Shevchenka, s. 48-55.

Zhygola, V. S. 2018. Metrologichni doslidzhennya 3D-modeley arheologichnoyi keramiky. In: Dyatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni ta Rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv: Natsionalnyi universytet «Chernihivskyi kolehium» imeni T. H. Shevchenka*, s. 47-54.

Kovalenko, V. P. 1994. Maysternya yuvelira XIII st. na dytyntsi Lyubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhitnosti Rusi-Ukrayiny*. Kyiv: Kyivska akademiya evrobiznesu, s. 132-140.

Koval, V. Yu. 2003. Amfory vizantiyskogo kulturnogo kruga v srednevekovoy Rusi (X—XIII vv.). In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus' v XIII veke. Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 340-352.

Koval, V. Yu. 2009. Arheologicheskaya keramologiya v Rossii (epoha srednevekovya). In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arheologiya Podmoskovya. Materialy nauchnogo seminara*. Moskva: IA RAN, s. 137-141.

Koval, V. Yu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII veka*. Moskva: Nauka.

Koval, V. Yu. 2016. Keramika Ryazanskoy zemli v XIII veke. *Stratum plus*, 5, s. 175-188.

Makarova, T. I. 1965. Polivnaya keramika drevnego Lyubecha. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 230-237.

Makarova, T. I. 1972. *Polivnaya keramika v Drevney Rusi*. Moskva: Nauka.

Motsya, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernigiv*. Kyiv: Starodavniy svit.

Nedoshivina, N. G. 1999. Lyubechskiy klad. *Arheologicheskiy sbornik. Trudyi GIM*, 111, s. 190-197.

Rybakov, B. A. 1960. Raskopki v Lyubeche v 1957 godu. *Kratkie soobshcheniya IIMK*, 79, s. 27-33.

Rybakov, B. A. 1964. Lyubech — feodalnyi dvor Monomaha i Olgovichey. *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 99, s. 21-23.

Rybina, E. A. 1991. Iz istorii shahmatnyih figur. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 6-101

Sytyi, Yu. N. 2015. Arheologicheskie issledovaniya territorii knyazhego dvora na valu v 1986 g. *Chernigivski starozhytnosti*, 2 (5), s. 256-264.

Schapova, Yu. L. 1972. *Steklo Kievskoy Rusi*. Moskva: MGU.

Shekun, O. V., Veremeychyk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennya Liskove*. Chernigiv: Desnyanska pravda.

Shirinskiy, S. S., 1997. Klad 1958 g. iz okrestnostey Lyubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Lyubetskyi z'yizd knyaziv 1097 roku v istorichniy doli Kyivskoyi Rusi*. Materialy mizhnarodnoyi konferentsiyi, prysviachenoyi 900-littyu z'yizdu knyaziv Kyivskoyi Rusi u Lyubechi. Chernigiv: Siveryanska dumka, s. 156-161.

Yakimovich, M. K. 1907. *Otchet o raskopkah i razvedkah, proizvedennyh v 1907 godu u m. Lyubecha Gorodnyanskogo uezda Chernigovskoy gubernii*. NA IIMK RAN, RA, f. 1, N 69.

Doneus, M., Verhoeven, G., Fera, M., Briese, C., Kucera, M., Neubauer, W. 2011. From Deposit to Point Cloud — a Study of Low-cost Computer Vision Approaches for the Straightforward Documentation of Archaeological Excavations. *Geoinformatics*, 6: XXIII International CIPA Symposium, Prague, 12—16 September 2011. Faculty of Civil Engineering. Czech Technical University, p. 81-88.

Frischer, B., Dakouri-Hild, A. (eds.). 2008. Beyond Illustration: 2D and 3D Digital Tools for Discovery in Archaeology. Oxford. *British Archaeological Reports, International Series*, 1805.

O. M. Veremeychyk

CERAMICS OF THE MIDDLE OF THE 13th CENTURY FROM THE JEWELER'S ESTATE IN LYUBECH

The article is devoted to the description of ceramic material from the jeweler's estate investigated in 2010—2011 on the site Zamkova Gora in Lyubech. The estate consisted of six buildings for various purposes, including residential which had been destroyed by fire in the middle of the 13th century. In all objects of the estate, there were numerous ceramic materials, including whole jugs. Among the ceramic dishes are found fragments with glaze.

The assortment of discovered vessels includes kitchenware, dining, and tare. The kitchenware represented by pots, the dining — by bowls, mugs, jugs and decorative plates, tare — by korchagas.

Keywords: Lubech, Zamkova Gora, ceramic, middle of the 13th century.

Одержано 5.05.2018

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14000, Україна, *weremeichyk@ukr.net*.

VEREMEYCHYK Olena, PhD, Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Het'mana Polubotka str., 53 Chernihiv, 14000, Ukraine, *weremeichyk@ukr.net*.

УДК: 904.02(477.41)”10”

А. М. Оленич

ПРО ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОДУКЦІЇ ОДНОГО ГОНЧАРНОГО ГОРНУ XI ст. З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОГО ВИШГОРОДА (за матеріалами розкопок 1990 р.)

У статті проаналізовано матеріал, здобутий в ході рятівних археологічних досліджень посаду літописного Вишгороду у 1990 р. Дані, отримані при дослідженні горну XI ст., дозволяють зробити широке коло висновків щодо виробництва керамічного посуду та його поширення.

Ключові слова: *давньоруський Вишгород, гончарний посад, керамічне виробництво.*

Давньоруська кераміка є однією з «вічних тем» вітчизняної середньовічної археології. Саме тому залучення різноманітних підходів для її комплексного вивчення, таких як трасологічний аналіз та аналіз керамічного тіста, є надзвичайно актуальним. Інформативність отриманих даних значно зростає при роботі з чітко датованими виробничими комплексами, до котрих відносяться залишки гончарних горнів. Сьогодні на території Середнього Подніпров’я відомо низку пам’яток з гончарними комплексами давньоруського часу. Проміж них особливо слід виділити горни з території літописних міст Білгорода та Вишгорода. Адже виявлені тут осередки можна вважати еталонними і такими, що служать джерелом всебічного вивчення давньоруського гончарства. Завважимо, що попри вже відкриті горни та майстерні, їх кількість продовжує збільшуватися з новими дослідженнями. Однак навіть матеріали розкопок минулих років є не менш перспективними для вивчення. До таких відносяться рятівні розкопки на території Вишгородського посаду 1990 р. (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1990, с. 4).

Виявлені виробничі об’єкти свідчать про широкий розмах гончарства на даній території. Керамічні колекції цікаві перш за все великою кількістю технічних відбитків, що можуть напряму вказувати на специфіку виробництва. Візуальний аналіз дозволяє виділити цілу низку трасологічних серій, що можуть свідчити про використання того чи іншого типу гончарного кругу. Одним з цікавих в цьому плані комплексів є горн 81 і передгорнові ями 82 та 83. В цілому це два керамічних горни, збудовані на одному місці, в досить нетривалому часовому проміжку (рис. 1). Надзвичайно зручним у датуванні є той факт, що передгорнові ями орієнтовані в різні боки, тоді як для спорудження тіла нового горна були використані залишки попереднього. Виходячи зі стратиграфічних спостережень, очевидно, що пригребиця 82 передувала ямі 83, та використовувалася для більш раннього горна. У верхній частині заповнення ями 82 виявлена велика кількість фрагментів печини, що, очевидно, були скинуті туди під час спорудження нового горну. Таким чином є можливість отримати достатньо точну хронологічну шкалу даного виробничого комплексу. Окрім того, з ями 82 походить цікава колекція кераміки, яка включає кілька денець з клеймами та технічними відбитками (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1990, с. 91).

Профілі вінець із заповнення топкової камери та ями 83 представлені підквадратними «конвертними манжетами» із невеличкою закраїною з внутрішнього боку. Такі вінця найближчі до типу 8 за В. Петрашенко (2005, с. 58) та типів 16—18 за М. Кучерою (1986, с. 446—455), що датуються в межах середини — другої половини XI ст. Однак найбільш точний відповідник — тип 6, виділений І. Сарачевим (2000, с. 225—236) за матеріалами давньоруських пам’яток Лівобережжя. Зразки посудин зазвичай неорнаментовані або мають лінію «нігтьового» орнаменту на плічку (рис. 2).

© А. М. ОЛЕНИЧ, 2018

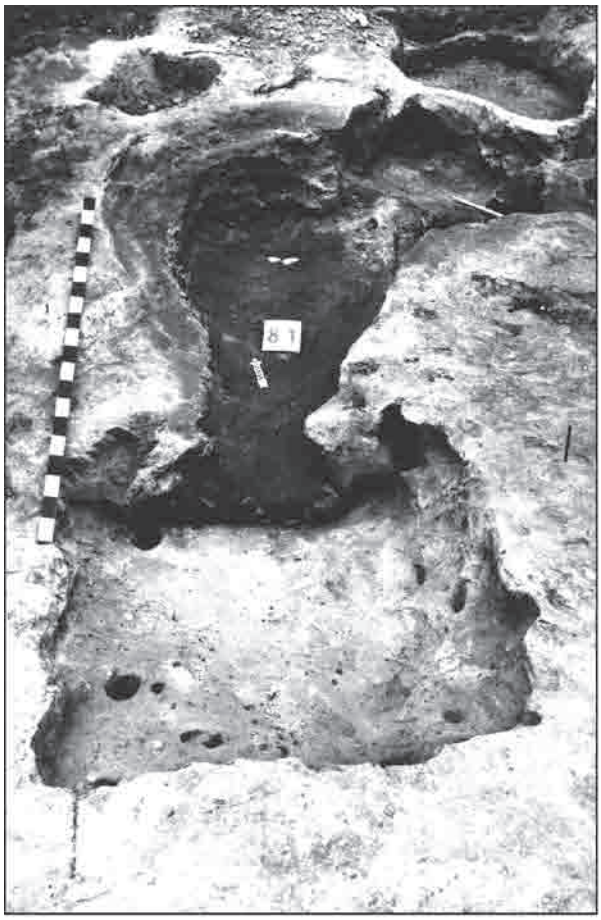

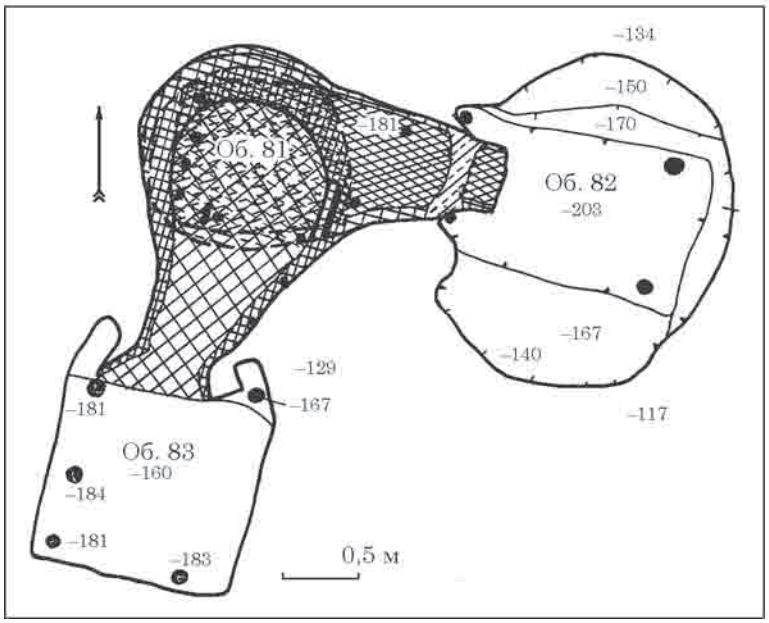

Рис. 1. План та загальний вигляд горну 82

Матеріал з ями 82 значно різниться типологічно. Він представлений майже виключно спрощеними манжетними формами із загладженим краєм або підквадратними манжетами без закраїни (рис. 3). Типологічно така кераміка більш рання та найближча до типу 4 за І. Сарачевим (2000, с. 225—236). Вона датується в межах кінця X — першої половини XI ст. Схоже датування подібних профілів подають М. Кучера та В. Петрашенко. Уточнити дату існування більш раннього об'єкту може наявність в комплексі циліндричних вінець «кувшинів з ручками». Серед дослідників давньоруської кераміки немає чіткої думки щодо датування подібного посуду. Вони згадані М. Кучерою на пам'ятках Поросся як такі, що мають «польське» походження та датовані в межах XI ст. (Кучера 1986, с. 446—455). Поширення подібного

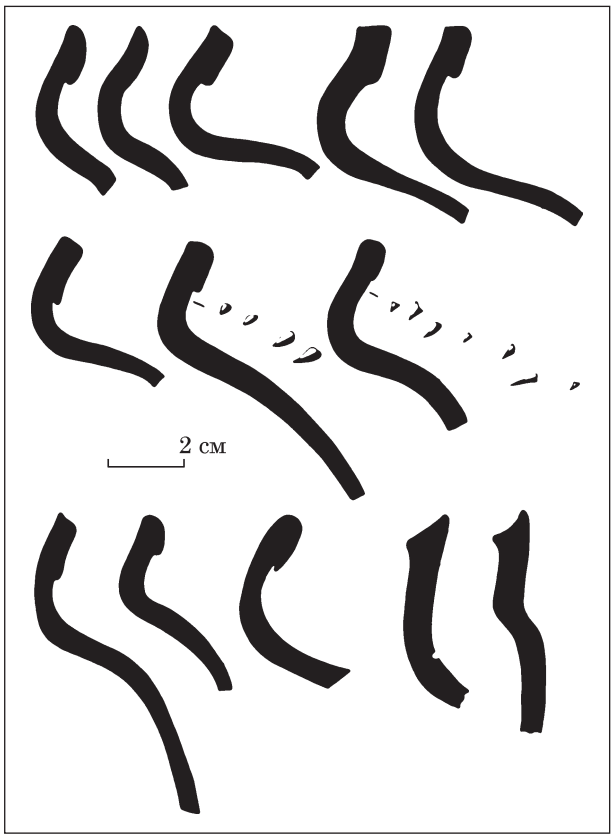

Рис. 2. Профілі кераміки з пригребиць горну (об'єкти 81, 83)

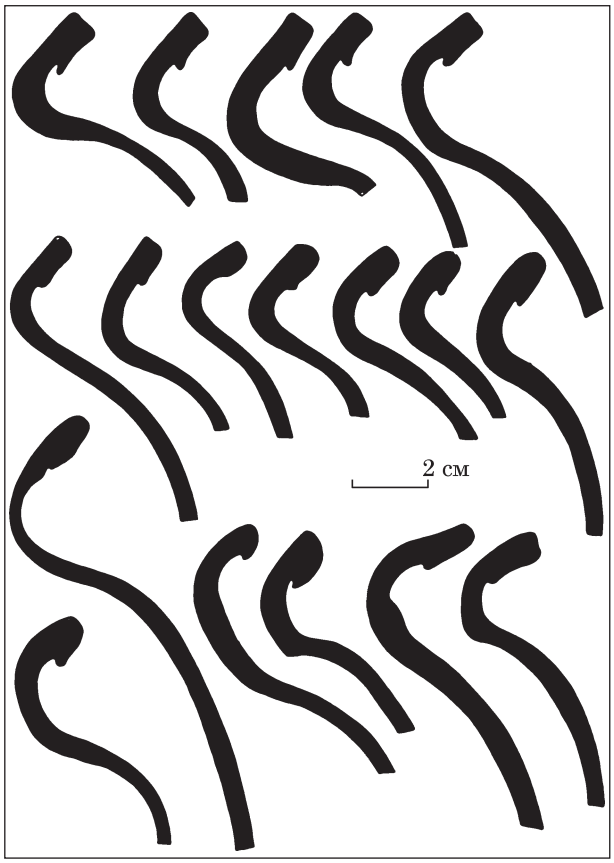

Рис. 3. Профілі кераміки з горну 82

профілю серед польської середньовічної кераміки зазначає і В. Петрашенко, однак наголошує на масовому поширенні і у Південній Русі. Дослідниця достатньо широко датує подібний тип посудин в межах XI—XII ст. (Петрашенко 2005, с. 58). «Польське» походження для циліндричних вінець, а також широке датування в межах XI—XII ст., подає також і М. Малевська (Малевская-Малевич 2005, с. 43).

Останні дослідження гончарного посаду давньоруського Вишгорода дозволили уточнити датування аналогічної кераміки, а також підтвердити її місцеве походження. Так, у 2014—2015 рр. було розкопано горн, що декілька разів перебудовувався. Ймовірно, у кінці XI — на початку XII ст. він функціонував як «вапнярка» — піч для випалу вапна, котре використовувалось для спорудження храму Бориса та Гліба у Вишгороді. На останньому етапі існування піч було перероблено під керамічний горн. Із заповнення камери горну та верхньої частини передгорнової ями походить значна колекція циліндричних вінець. Стратиграфічні спостереження за даним об'єктом дозволяють датувати поширення такого типу вінець в межах другої половини XI — початку XII ст. (Бібіков, Івакін, Оленич 2017, с. 109—119). Таким чином, наявність даного типу посуду в комплексі свідчить про синхронність його з горном 81, обладнаним пригребицею 83, що мав функціонувати в межах другої половини XI ст. Відсутність в більш ранній ямі профілів, подібних до типу 2 (X—XI ст.) за І. Сарачевим (2000, с. 225—236), що також представлені в горнах, датованих в межах початку XI ст. (Оленич, Бібіков 2016), дозволяє обмежити існування горну на першому етапі принаймні другою чвертю XI ст. та припинення функціонування останнього в межах середини чи третьої чверті XI ст. Відсутність в горні профілів із «зубчиком», близьких до типу 11 за І. Сарачевим (2000, с. 225—236), що в свою чергу зустрічаються у більш пізніх горнах, дозволяє не виводити комплекс за межі XI ст. Сукупність цих фактів дає підстави достатньо точно виділити хронологічний горизонт існування даного комплексу. Це робить його важливим джерелом для вивчення технологічного аспекту виробництва вишгородської кераміки у XI ст. Зокрема, неодноразово зазначалось про великий відсоток браку, присутній під час дослідження подібних об'єктів, та приналежність такого матеріалу до продукції, випаленої безпосередньо в горні. Адже, зазвичай, він є наслідком невдалого випалу. Також можливе вторинне застосування браку для закриття камери горну (так званий «причерепок»). Такі керамічні колекції містять вироби зі слідами неодноразової дії високих температур та значного перепалу. Водночас частина уламків не мають слідів перепалу, кіптяви чи «обвару», що дозволяє використати їх для виготовлення шліфів з метою вивчення тіста (Оленич 2015).

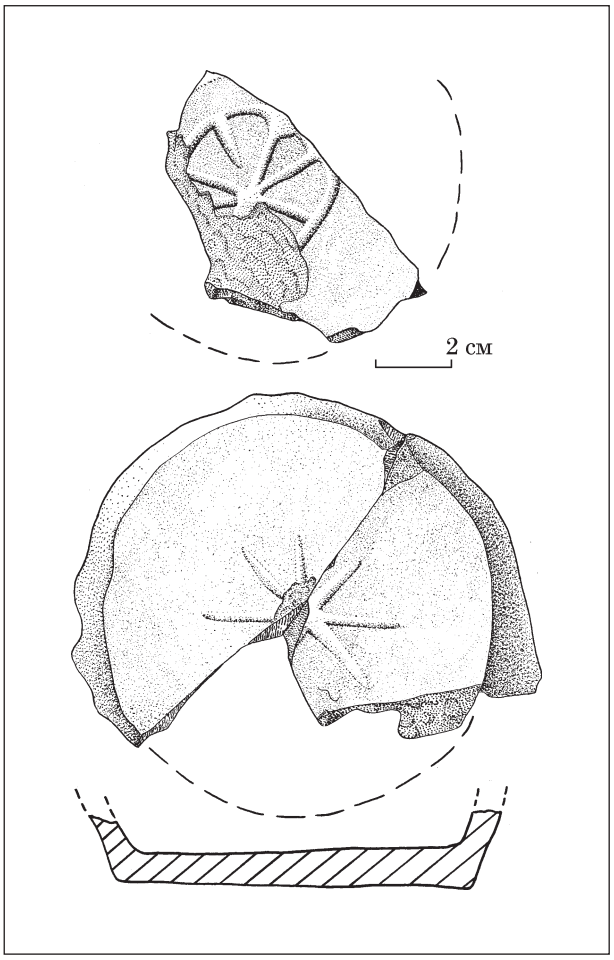

Рис. 4. Клейма на денцях посуду з горну 82

З ями 82 для виготовлення шліфів було відібрано два зразки керамічної продукції (денеця зі слідами виробничих процесів). Результати виявились досить типовими як для матеріалів з вишгородського посаду, так і для давньоруської кераміки загалом, підтверджуючи раніше зроблені спостереження (Оленич 2014). Основу керамічного тіста складає жирна, високопластична каолінова глина. В зламі добре помітна світло-сіра маса з тонкими лініями рожевих включень. Такого типу ознаки можуть бути характерними як для сумішей глин, так і для глин, змішаних з осадовими породами. Очевидно, що рожевого кольору надають тісту оксиди заліза, добре помітні у вигляді виразних червоних включень. В цілому керамічні фрагменти мають колір, котрий варіюється в межах від світло-сірого до світло-рожевого, в залежності від вмісту домішок в тісті, наявність яких майже непомітна оку, але добре прослідковується під мікроскопом (рис. 5).

Не менш цікавою є серія керамічних денець з маркуванням. Переважна їх більшість представлена простими клеймами у вигляді багатопроменевих зірок, іноді вписаних в коло. Вони найближчі до типів 1 і 6 групи А, типу 1 групи Б за Л. Строковою та є наймасовішими серед вишгородських (2000, с. 148—168) (рис. 4).

Вивчення знаків на денцях давньоруського посуду спродукувало вже низку різноманітних напрямків, теорій та думок. Класичним слід вважати трактування їх як особистого клейма

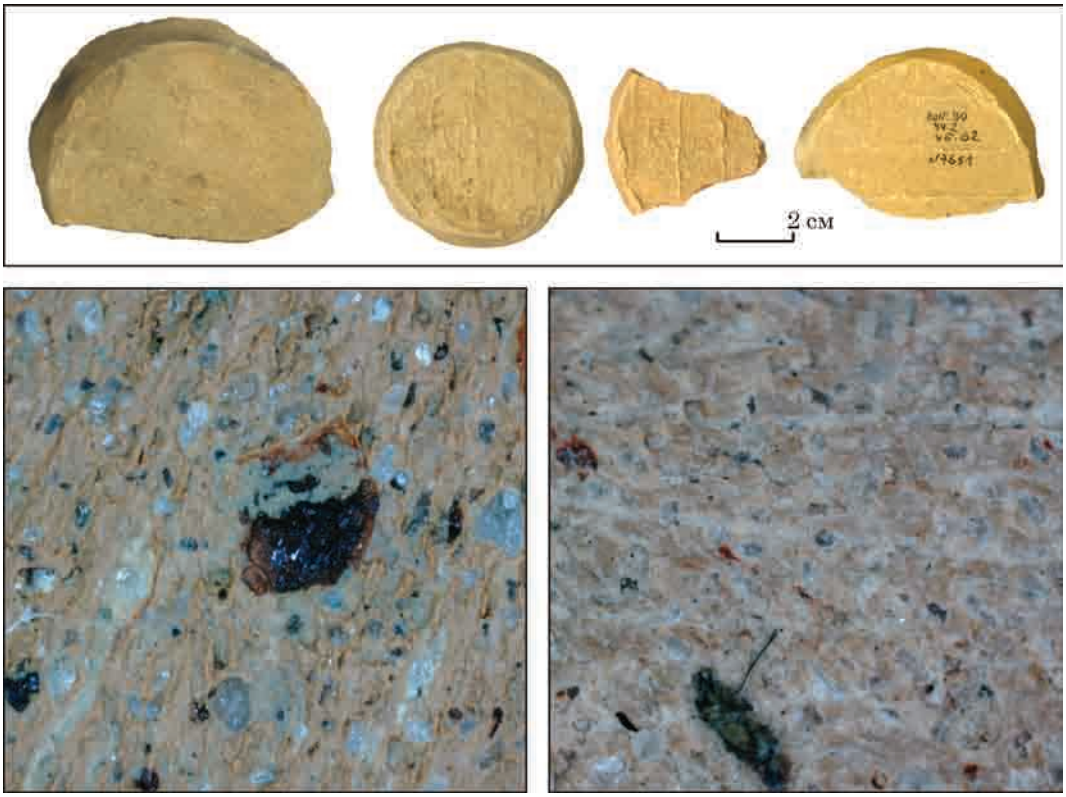

Рис. 5. Технічні відбитки на денцях посудини з горну 82 та зразки керамічного тіста

майстра, таку думку підтримував Б. Рибаков (Рыбаков 1948, с. 181). Інші теорії базувалась на інтерпретації знаків як ритуальних (Толочко 1981, с. 148—168), чи таких, що пов'язані з певними мірами для збору данини (Орлов 1994, с. 165—173). Не менш цікавою слід вважати і думку стосовно трактування клейм як знаків замовників (Монгайт 1961, с. 284—291). Згідно з останньою, князівські знаки (двозуби) мають трактуватись як вироби, зроблені за боярським чи князівським замовленням в межах вотчинного ремесла, тоді як прості геометричні — на продаж пересічним замовникам. В цьому випадку один чи кілька горщиків з партії повинні нести певний знак, що дозволяв ремінику швидко орієнтуватись у великому масиві виготовленої продукції. У підтримку цієї версії слід зазначити існування подібної традиції серед гончарів XIX—XX ст., котрі позначали останній горщик, вироблений за день, знаком хреста в районі денця (Івашків 1995, с. 375).

Однак найбільш цікавими серед керамічних фрагментів, знайдених в горні, є чотири денця зі слідами технічних відбитків. Один з них — слід трьох паралельних ліній зі сталою відстанню одна від одної. Представлені вони на трьох денцях різних розмірів та являють собою нерівні контури зам'ятої глиняної маси (рис. 5). У всіх випадках вони поєднувались з відбитками рихлого підсипкового матеріалу. Такого типу відбитки традиційно пов'язують з використанням подрібненого деревного вугілля в якості підсипки (Бобринский 1978, с. 100).

На південноруських пам'ятках на подібні відбитки було звернуто увагу при вивчені керамічної колекції з так званих «складів» давньокиївського Подолу (Калюк, Сагайдак 1988, с. 36—46), де вони були інтерпретовані як сліди неглибоких паралельних тріщин. Поєднання їх зі слідами підсипки пояснюються осіданням непластичного матеріалу в глибоких тріщинах з подальшим заповненням формувальною масою. Окрім Києва та Вишгорода денця з такими слідами походять з давньоруського могильника в селі Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. (Максимов, Гопак, Лобай 1982, с. 95—100).

Інший тип дефектів, представлений на одному зразку з колекції, — це слід від проточки осі ручного гончарного круга. Це відбиток, що утворений внаслідок виходу валу за межі площини диску, з подальшим проточуванням денця в процесі формування порожнистого тіла. В результаті на денцях лишається слід у формі невеликої заглибини, діаметром 0,8 см.

На подібні відбитки вже звертав увагу О. Бобринський в статті, присвяченій давньоруському гончарному кругу. У ній було сформовано тезу про використання кількох типів гончарних кругів, включаючи легкий грибовидний ротаційний, відомий також як круг зі статичною віссю. Такий пристрій, виконаний зазвичай з дерева, мав цілу низку дефектів та поломок, що утворювались на ньому внаслідок тривалого використання. Вони пов'язані з такою частиною як вісь, що з часом проточувала насадку. Також постійний контакт з вологою сприяв її розтріскуванню. Так, один із зразків, відомих на сьогодні, що походить з Новгорода і датований у межах XI—XII ст., мав подібний дефект. Тривала експлуатація і дія вологи сприяла розсиханню зразка, в результаті чого він розколовся на дві частини. Він також містить сліди ремонту. Для цього на краю розсихання було просвердлено два отвори, через які просовувалась нитка для закріплення частин (Бобринский 1962, с. 33—52).

Зразки вищерозглянутих дефектів дозволяють зробити низку висновків стосовно виробництва вишгородського гончарного центру. Вони є свідченням використання низькошвидкісних поворотних кругів зі статичною віссю, кшталту новгородського зразка, а чітке датування комплексу дозволяє стверджувати про активне використання такого типу круга у середині XI ст. Достатньо тривала експлуатація кругів, навіть після суттєвих технічних пошкоджень, говорить про значні обсяги продукції, що могли бути вироблені на них. Одначе розвиток функцій гончарного кругу навряд чи перевищував межі РФК-3 та РФК-4 за А. Бобринським (Бобринский 1978, с. 27), що є цілком типовим для давньоруського гончарства. У цій колекції не трапляються зразки, що свідчили б про використання ножних кругів зі спицями чи підп'ятником. Індивідуальна неповторність окремих серій дефектів може бути корисною для інтерпретації конкретних зразків денець в ході майбутніх досліджень. В цілому їх вишгородське походження наразі не викликає суттєвих заперечень, а наявність денець з аналогічними слідами на інших пам'ятках Київської області може свідчити про широкі ринки збуту вишгородської продукції. Подальше вивчення матеріалів гончарних виробничих комплексів дозволить прослідкувати певну еволюцію технології виготовлення давньоруського посуду, а також виділити стійкі ознаки продукції певних гончарних осередків.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М. 2017. Печі для випалювання вапна посаду давньоруського Вишгорода. *Археологія*, 1, с. 110-119.

Бобринский, А. А. 1962. Древнерусский гончарний круг. *Советская археология*, 3, с. 33-52.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Івашків, Г. 1995. Експедиції на Волинь (спостереження, розповіді гончарів, знахідки). *Народознавчі зошити*, 6, с. 371-377.

Калюк, О. П., Сагайдак, М. А. 1988. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу. *Археологія*, 61, с. 36-46.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды, с. 446-455.

Максимов, Є. В., Гопак, В. Д., Лобай, Б. І. 1982. Давньоруський могильник у с. Гребені на Київщині. *Археологія*, 37, с. 95-100.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Монгайт, А. Л. 1961. *Рязанская земля*. Москва: АН СССР.

Оленич, А. 2014. Сировина гончарного виробництва ремісничого посаду давньоруського Вишгороду. *Ніжинська старовина*, 18 (21), с. 150-154.

Оленич, А. 2015. Вишгородський гончарний квартал. *Пам'ятки України*, 10—12, с. 58-63.

Оленич, А. М., Бібіков, Д. В. 2016. Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.). *Науковий вісник НМІУ*, 1, ч. 1, с. 250-255.

Орлов, Р. С. 1994. Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська Академія Євробізнесу, с. 165-173.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: ИА НАНУ.

Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло древней Руси*. Москва: АН СССР.

Сарачев, И. Г. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. В. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Строкова, Л. 2000. Гончарські клейма з Вишгорода. *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр.*, с. 148-168.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Чабай, В. П, Евтушенко, А. И, Степанчук, В. Н. 1990. *Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г.* НА ІА НАНУ, 1990/67.

REFERENCES

Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M. 2017. Pechi dlia vypaliuvannia vapna posadu davnoruskoho Vyshhoroda. *Arkheolohiia*, 1, s. 110-119.

Bobrinskiy, A. A. 1962. Drevnerusskiy goncharniy krug. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 33-52.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy. Istochniki i metody izucheniya*. Moskva: Nauka.

Ivashkiv, H. 1995. Ekspedytsii na Volyn (sposterezhennia, rozpovidi honchariv, znakhidky). *Narodoznavchi zoshyty*, 6, s. 371-377.

Kaliuk, O. P., Sahaidak, M. A. 1988. Sklad keramichnoi produktsii XII st. z kyivskoho Podolu. *Arkheolohiia*, 61, s. 36-46.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoy SSR*. Kiev: Naukova dumka, 3: Ranneslavyanskiy i drevnerusskiy periody, s. 446-455.

Maksymov, Ye. V., Hopak, V. D., Lobai, B. I. 1982. Davnoruskyi mohylnyk u s. Hrebeni na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 37, s. 95-100.

Malevskaya-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

Mongayt, A. L. 1961. *Ryazanskaya zemlya*. Moskva: AN SSSR.

Olenych, A. 2014. Syrovyna honcharnoho vyrobnytstva remisnychoho posadu davnoruskoho Vyshhorodu. *Nizhynska starovyna*, 18 (21), s. 150-154.

Olenych, A. 2015. Vyshhorodskyi honcharnyi kvartal. *Pamiatky Ukrainy*, 10—12, s. 58-63.

Olenych, A. M., Bibikov, D. V. 2016. Keramichnyi kompleks honcharnoho horna z posadu davnoruskoho Vyshhoroda (za materialamy 2013 r.). In: Patryliak, B. K. (ed.). *Naukovyi visnyk NMIU*, 1, ch. 1, s. 250-255.

Orlov, R. S. 1994. Pravda Ruska i keramichne vyrobnytstvo XI—XII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy*. Kyiv: Kyivska Akademiia Yevrobiznesu, s. 165-173.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka)*. Kiev: IA NANU.

Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo drevney Rusi*. Moskva: AN SSSR.

Sarachev, I. G. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigoryev, A. V. *Severskaya zemlya v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Strokova, L. 2000. Honcharski kleima z Vyshhoroda. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994—1996 rr.*, s. 148-168.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoye delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoye v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Chabay, V. P., Evtushenko, A. I., Stepanchuk, V. N. 1990. *Otchet o raskopkakh Dorogozhitskogo otryada Vyshgorodskoy ekspeditsii NPK «Arkheolog» v urochishche «Gonchary» v g. Vyshgorode v 1990 g.* NA IA NANU, 1990/67.

A. M. Olenich

ABOUT TECHNOLOGICAL ASPECTS OF THE OLD RUS KILN PRODUCTION FROM VYSHGOROD (Based on Materials from the Excavations 1990)

The article analyzes the material to obtain during the archaeological excavations of Vyshgorod in 1990. The stratigraphic position of the kiln and the typological analysis of the pottery allow to date the kiln within the second half of the 11th century. A series of traces on the bottom of the vessels indicate using a slow hand potter's wheel, which was typical for pottery manufacturing in the 11th—12th centuries. Some specific traces indicate the repair of potter's wheels and, therefore, their long-term exploitation. In addition, these features allow us to trace the distribution of products from the one workshop both in the territory of Vyshgorod and in other cities of Ancient Rus.

Keywords: Old Rus, Vyshgorod, pottery, ceramic production.

Одержано 12.04.2018

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович, молодший науковий співробітник, ІА НАНУ, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *atli-sent@bigmir.net*.

OLENYCH Andrii Mykolaiovych, Junior Research Fellowof, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *atli-sent@bigmir.net*.

УДК: 904.02(282.247.32-197.4)”15/17”

Л. В. Чміль

РЕЗУЛЬТАТИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XVI—XVIII ст.

У статті розглянуто результати дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. — сировина, формування, техніки декорування, випал. Аналізуються різні методи досліджень та перспективні напрямки подальшого вивчення пізньосередньовічного та ранньомодерного гончарства.

Ключові слова: *керамічний посуд, технологія гончарства, Середня Наддніпрянщина, XVI—XVIII ст.*

Технологія виготовлення керамічного посуду XVI—XVIII ст. досі залишається маловивченим питанням. Причин цього кілька, але головною є малодоступність природничих методів та нерозробленість методики їхнього застосування. Проблемою являється також недостатня можливість опанування методикою О. Бобринського, для якої необхідне тривале стажування в створеній вченим лабораторії. Ці два напрямки у нас ще тільки починають розвиватися. Але, крім цих методів, є інші, які дозволяють на даному рівні визначити хоча б у головних рисах основні технологічні моменти виготовлення керамічного посуду у вказаний час. Це трасологічний метод, аналіз археологічних (гончарні горни, інструменти) та нечисленних писемних, сфрагістичних, зображувальних джерел, а також широке залучення етнографічних паралелей. Останні — дуже важливі через їхню хронологічну близькість до вказаного періоду, що дозволяє використовувати їх досить впевнено.

Виготовлення керамічного посуду включає три основних етапи:

- відбір і обробка сировини;
- формування виробу, обробка поверхні і декорування;
- випал.

© Л. В. ЧМІЛЬ, 2018

Інформаційна насиченість джерел для відтворення кожного етапу неоднакова, і кожен з них має свої головні методи дослідження. Найменш вивченим через висловлені причини лишається перший етап — сировинна база гончарства. Інші етапи відтворені краще, оскільки більше забезпечені археологічними джерелами та етнографічними матеріалами. Розглянемо детальніше результати досліджень кожного етапу.

Методи, що застосовувалися для вивчення **етапу відбору і обробки сировини** — візуальний аналіз зламів та поверхонь черепків, аналіз археологічних, писемних джерел, опублікованих етнографічних матеріалів та спостереження над сучасним гончарством в існуючих осередках, природничі методи. У результаті в загальних рисах визначено тип глин, склад домішок, полив і барвників, способи їхньої обробки і приготування.

У геологічному відношенні правобережна частина Середньої Наддніпрянщини розташована у придніпровській області Українського щита — найбільш низькій його частині з досить розвиненою корою вивітрювання і значним поширенням каолінів та інших видів ***глин*** (ред. Ткачук, Литовченко 1982, с. 15). Для гончарного виробництва придатні переважно два їх види — каолінові та монтморилонітові (Петров 1975, с. 237).

За етнографічними даними, серед гончарів найбільше цінувались вогнетривкі каолінові пластичні глини, які повсюдно звались *гончарними*, *горшковими* або *горшечними*. Використовувались вони переважно для горщиків (Василенко 1902, с. 41, Ионов 1912, с. 34, Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 71). Відносились вони до горизонту дольодовикових строкатих глин,

Таблиця 1. Хімічний склад кераміки

№	Зразок	Колір глини	Століття	Оксиди, %									
				SiO_2	Al_2O_3	MgO	TiO_2	SO_3	K_2O	CaO	Na_2O	Fe_2O_3	P_2O_5
1	Стінка	Червоний	XIV—XV	46,65	15,17	1,01	0,71	0,43	2,72	2,44	0,78	4,28	1,63
2	Вінчик	Червоний	XV	47,37	18,02	2,83	0,73	0,02	3,13	5,10	0,57	8,23	0,26
3	Горщик	Білий	XVI	51,91	32,05	0,36	0,80	0	0,58	0,48	0,23	1,27	0,05
4	Глек	Білий	XVI	48,80	33,64	0,32	0,85	0,10	0,56	0,48	0,11	1,52	0,18
5	Макітра	Білий	XVI	53,42	36,83	0,29	0,86	0,10	0,59	0,39	0,10	1,09	0,20
6	Кухоль	Рожевий	XVII	45,77	28,85	0,29	1,09	0,37	0,56	0,65	0,15	1,29	0,44
7	Тарілка	Рожевий	XVII	44,91	26,98	0,87	1,63	0,13	0,67	0,81	0,34	2,80	0,70
8	Вінчик	Сірий	XVIII	47,16	25,17	0,38	0,92	0,38	0,55	0,96	0,14	2,71	0,42
9	Вінчик	Сірий	XVIII	49,38	25,22	0,30	0,75	0,11	0,70	0,95	0,47	2,14	0,51
10	Кухоль	Сірий	XVIII	43,60	28,52	0,31	0,58	0,38	0,79	2,12	0,27	1,13	2,71

що залягає тонкими пластами (завтовшки не більше 4—6 м) під горизонтом льодовикових наносів і лесу над білими третинними пісками (Земятченский 1897, с. 242, Русов 1898, с. 78). Ці глини були здебільшого сірого кольору, хоча могли бути залежно від домішок і чорними, зеленими, синіми або білими. Для мисок в багатьох осередках брали більш легкоплавку і пластичну глину пізнішого походження (глей) різних відтінків жовтого і червоного кольорів (Василенко 1902, с. 41, Ионов 1912, с. 34). Для кінця XIX ст. є порівняльний аналіз різних глин Києва, в тому числі і гончарної. За визначенням С. Богданова, вона належить до IV ярусу київської третинної формації (ярусу строкатих глин), сірого кольору з жовто-бурими залізняковими включеннями. При випалі стає червонуватою. Ця глина досить пластична, але не вогнетривка (Богданов б. р., с. 30—38, 64).

Природничі методи дослідження, що застосовувалися нами для вивчення глин — рентгендифракційний, електронно-мікрозондовий, петрографічний. Хімічний склад 28 зразків (XI—XVIII ст.) визначався, зокрема, електронно-мікрозондовим методом (Вальтер та ін 2012). Результати по 10 зразках представлено в табл. 1.

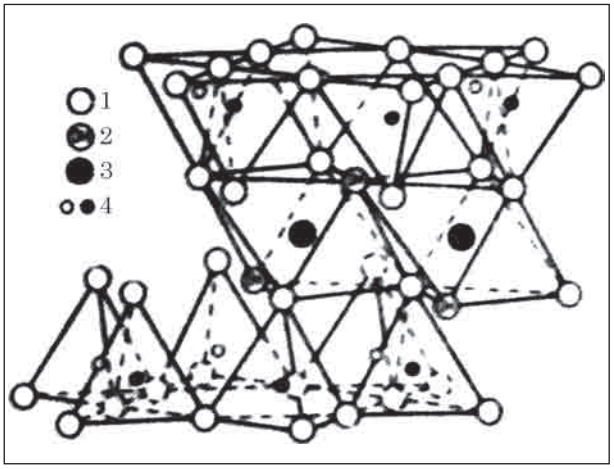

Рис. 1. Схема будови монтморилоніту за В. Петровим (1975, с. 112): 1 — кисень; 2 — гідроксил; 3 — алюміній; 4 — кремній (в різних площинах)

Місцева кераміка (зразки 3—10) є матеріалом, багатим на глинозем (25—36 % Al_2O_3), що включає домішки оксидів кальцію, магнію, лугів, заліза, в основному на рівні, меншому за 1 %. Ця кераміка виготовлена з переважно каолінових глин, головний мінерал яких — каолініт. Серед місцевої кераміки виділити якісь групи за хімічними аналізами поки що не вдається, хоча помітно, що білоглиняна кераміка XVI ст. містить найменше заліза і найбільше оксиду алюмінію.

Два фрагменти імпортної червоноглиняної кераміки XIV—XV ст. причорноморського походження (зразки 1, 2) значно відрізняються від місцевих зразків. Вміст заліза в них становить 8,23 і 4,28 % відповідно. Крім того, вони містять менше глинозему (15 і 18 % Al_2O_3) і дещо більше (на рівні перших процентів) оксиди K, Na, Ca, Mg. Очевидно, вони виготовлені з чотиришарових смектитових глин, в міжшаровий простір яких входять магній, залізо, кальцій, луги. Найпоширеніший мінерал цієї групи — монтморилоніт (Вальтер та ін. 2012, с. 45—46).

В основі структури глинистих мінералів лежить побудова із тетраедрів, складених із атому кремнію в центрі і чотирьох атомів кисню по кутах. Інший елемент побудови — октаедр, також складений із кисню та гідроксилів по кутах і алюмінію чи магнію в центрі. Пакети, що становлять кристали глинистих мінералів, складаються із двох чи трьох таких шарів. Трьохшарові пакети — по краях два шари тетраедрів і в центрі шар октаедрів — характерні для монтморилоніту (рис. 1). Каолініт складається із двох шарів — тетраедрів та октаедрів — внаслідок чого має найбільший вміст глинозему в порівнянні з іншими глинами та найбільш вогнетривкий через це. До складу монтморилоніту можуть входити численні елементи — відомі залізисті, магнієві, цинкові та

інші монтморилонітові мінерали. Для каоліну домішки не характерні, зазвичай, це суттєво глиноземистий мінерал (Петров 1975, с. 110—112). Вочевидь, цими особливостями будови мінералів пояснюється різниця в складі досліджених глин. В зв'язку з цим виникає питання можливості використання монтморилонітових глин гончарами Середнього Подніпров'я. Для його вирішення необхідно в подальшому провести аналізи червоноглиняної кераміки місцевого виробництва.

При випалі колір глини змінюється. Візуально глини поділяються на світлопалені та червонопалені. Світлопалені з малим вмістом заліза (Fe_2O_3 в межах 2,0—2,5 %) після випалу дають світлий колір черепка: білий, жовтий, рожевий. Червонопалені, що містять 4,5—7 % Fe_2O_3, після випалу дають червоний колір черепка (Зайцева 1996а, с. 129). За матеріалами з гончарних горнів Середньої Наддніпрянщини, більшість їх продукції виготовлена зі світлопалених глин. Продукція з червонопалених глин у заповненні горнів зустрічається дуже рідко. Така кераміка більше характерна для другої половини XVIII ст. і, можливо, становить привізну продукцію із осередків Київщини, а, можливо, і більш віддалених (напр., Полтавщини), де виробництво подібного посуду зафіксовано етнографічно для більш пізнього часу.

Глини різних родовищ мають свої відмінності, що інколи фіксуються візуально. Так, кераміка із гончарних горнів на Видубичах (Київ) містить дрібні вапнякові включення, що спричинили мікророзриви тіста. Ці природні домішки в глині є небажаними, оскільки після випалу вбирають атмосферну вологу і починають розкладатись, руйнуючи кераміку. Гончарі намагаються ретельно вибирати вапнякові камінчики — *глузики*, *дутики* (Василенко 1902, с. 42, Пошивайло 1993а, с. 29). Тому їхня наявність в тісті вказує на особливість глиняного родовища. Природною є також домішка слюдянистих включень в тісті деяких виробів.

Відомо два способи видобутку глини сучасними гончарами — шахтний (на глибині 6—15 м) і відкритий (Ионов 1912, с. 34; Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 71; Міщанин 2002, с. 266). Археологічно глинища було досліджено біля горнів на Видубичах та Аскольдовій могилі у Києві (Мовчан 1971, с. 13; Мовчан, Климовський 1997, с. 84—85). Велике скупчення різнокольорової глини було зафіксовано і в урочищі Гончарі (Київ), очевидно, це був склад сировини в садибі гончара. Розміщення гончарних центрів на території Києва вздовж ярів і крутих урвищ може вказувати на близькість цього виробництва до сировинної бази — місць виходу глин. Звичайно, існування шахтного способу видобутку глини в цей час не виключено.

Видобута глина зазнавала подальшої обробки, яка складалася з кількох стадій. Їхня кількість була різною в різних осередках, але основні етапи переробки суттєво не відрізнялись. Загалом цей процес включає вилежування, розбивання, замочування, набивання *кобили*, стругання, чистку, вимішування тощо (Василенко 1902, с. 42, Риженко 1927, с. 267—268, Чміль, Чекановський 2013, с. 166). Метою більшої частини цих операцій, пов'язаних із замочуванням, перемішуванням та вилежуванням глини, було збільшення її пластичності, що пов'язано із описаною вище структурою глинистих мінералів, подібною до структури слюди. Коли вода заходить в міжшарові проміжки глинистого мінералу, його листочки отримують здатність зміщуватись один відносно одного по водяній плівці, чим і пояснюється пластичність глин (Петров 1975, с. 110). Але потрапити в міжшарові проміжки окремих кристалів вода може лише через міжкристалічні проміжки, на що потрібен досить довгий час і тривале вилежування вологої глини (рис. 2).

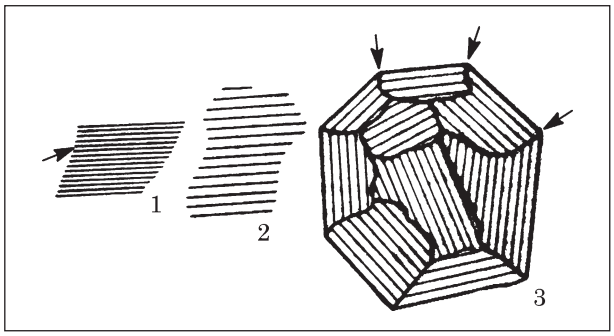

Рис. 2. Схема розмокання глинистого кристалу (і агрегата кристалів) у воді, за В. Петровим (1975, с. 111): 1 — кристал до змочування: відстань між листочками мінімальна; 2 — той самий кристал зі збільшеною відстанню між шарами після проникання туди води; 3 — агрегат глинистих кристалів, що повільно розмокає: вода проникає спершу в міжкристалічні проміжки і через них — в міжшаровий простір окремих кристалів

Під час обробки глини відбувалась також її механічна чистка: вручну вибирались камінці, органіка, вапняк тощо. Цю чистку здійснювали шляхом кількаразового перестругування глиняної збитої купи (*кобили*) за допомогою струга та дроту. Така операція, як відмулювання глини, ніде на досліджуваній території не застосовувалась в XIX — на початку XX ст. (Вовк 1995, с. 61), очевидно, її не знали і у XVI—XVIII ст. Можна припустити, що в цей час процес обробки глини не дуже відрізнявся від зафіксованого у XIX—XX ст. Інструменти, що застосовувалися для цього — заступ, кайло, дерев'яна довбня, палиця, струг та дріт (рис. 4: 1, 5; 9: 3, 6).

Формувальні маси близькі за складом. Візуально в тісті виробів помітні значні домішки піску. Дуже рідко трапляються включення шамоту або дрібної жорстви — такі випадки фіксують, очевидно, специфіку окремих гончарних осередків. Домішка піску відома і у сучасних гончарів: його або додавали спеціально, або

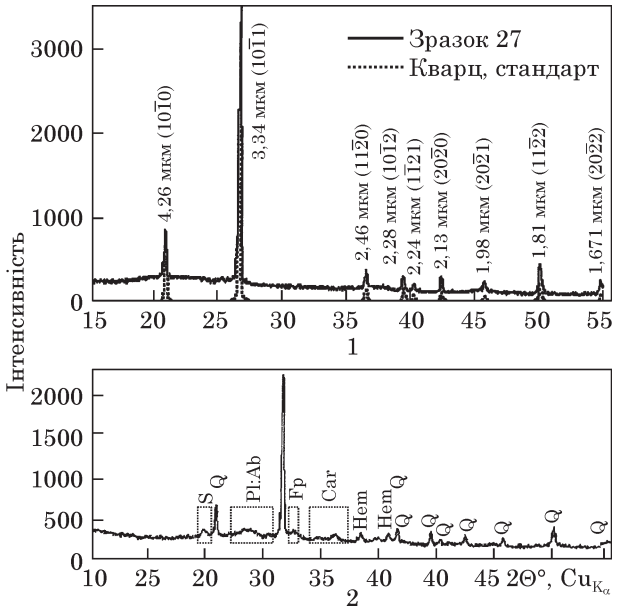

Рис. 3. Дифрактограми зразків: 1 — з каолінової глини (вінчик білоглиняного горщика кінця XV — початку XVI ст.), що містить за підрахунками в шліфі 22 % кварцу; 2 — зі смектитової глини (стінка червоноглиняної посудини XIV—XV ст.), максимуми: Q — кварц, Hem — гематит, Fp — польові шпати, Pl:Ab — альбіт, Car — карбонати, S — релікти небазальних смектитових ліній, що зникли після прожарювання зразка. За А. Вальтером та ін. (2012, с. 44—45)

(частіше) змішували два сорти глини — пластичну і піскувату (Лащук, Милюченков 1988, с. 180, Ионов 1912, с. 34, 36, ред. Семенов 1903, с. 181). Цю ж рецептуру, як вважає О. Бобринський, використовували гончарі середньовіччя Середньої Наддніпрянщини (1978, с. 85). Етнографічно засвідчено також домішку просіяного попелу, зокрема, в с. Приборську (польові матеріали автора, далі — ПМА) та в Каневі (Данченко 1966, с. 60).

Петрографічний аналіз 9 зразків показав, що у кераміці з каолінової глини домінує світло-сіра аморфна маса з вкрапленими зернами кварцу (рис. 9: 2). Його домішка становить від 11,5 до 35 об. % кераміки. Переважають зерна розміром 150—200 мкм, хоча є і 1 мм. Близько половини зерен — обкатані. Зразок зі смектитової глини відрізняється рожево-брунатним забарвленням через присутність тонко розпилених оксидів заліза і суттєвою домішкою алевритових часток — переважно кварцу (рис. 9: 1). Рентгендифракційний метод, за яким було проаналізовано ці ж зразки, також показав, що кварц є головною й іноді єдиною кристалічною складовою (рис. 3: 1). У зразка зі смектитової глини простежено фази, встановлені в домішкових кількостях, зокрема, достовірно був визначений гематит (Вальтер та ін. 2012, с. 46—47) (рис. 3: 2).

Барвники для розпису кераміки. Техніка розпису світлого неполив'яного посуду червоною фарбою у сучасному гончарстві має назву *писати горщики*, а фарба зветься *описка* (Пошивайло 1993а, с. 66, 67). У літературі термін *описка* використовується також для означення цієї техніки орнаментації (Лащук 1969, с. 62, Івашків 2007, с. 41). Писати посуд могли або перемеленою болотною рудою, або червоною перепаленою глиною (Чміль 2011b, с. 377) (рис. 10: 1, 2).

Розпис керамічних виробів, що виконувався під поливу, звався *мальовкою* (Пошивайло 1993а, с. 65). Для цього застосовували кілька фарб різних кольорів. Малювання кераміки виконувалось недорогими мінеральними фарбами, які було легко приготувати. Їх основою часто слугувала розмелена глина, до якої додавали барвники або використовували саму в якості фарби. Усі фарби розводили до консистенції сметани, щоб не стікали з виробу, і проціджували для видалення домішок (Фриде 1926, с. 47—48). Відомі деякі їх рецепти, що використовували гончарі Центральної України в кінці XIX — на початку XX ст. (табл. 2).

Як фарбу гончарі повсюдно використовували білу глину, яка звалась *побіл* або *побілка* (білий колір), залізну окалину (*циндру*), яку брали в

Таблиця 2. Рецепти фарб для розпису кераміки

Місцевість (джерело)	Кольори барвників, співвідношення			
	Коричневий / чорний	Рудий / світло-коричневий	Зелений	Жовтий
Київська губернія (Ионов 1912, с. 52)	Червона глина, циндра, 2 : 1	Червона глина (*червінька*)	Біла глина (*побіл*), оксид міді, 4 : 1	—
Ніжин (Фриде 1926, с. 48)	Біла глина (*побіл*), циндра, довільно	Глина	Біла глина (*побіл*), оксид міді (*мідянка*), довільно	Сурьма (*артимонія*), біла глина (*побіл*)
Бубнівка (Шульгина 1929, с. 126—130)	Циндра	Бура глина (*червінь*), болотяна руда (*рудка*)	Оксид міді (*мідянка*)	—
Полтавщина (Зарецкий 1894, 83—87)	Циндра або болотяна руда, червона глина, 3 : 1	Червона глина	Біла глина, оксид міді, 1 миска : 1/2 склянки	—

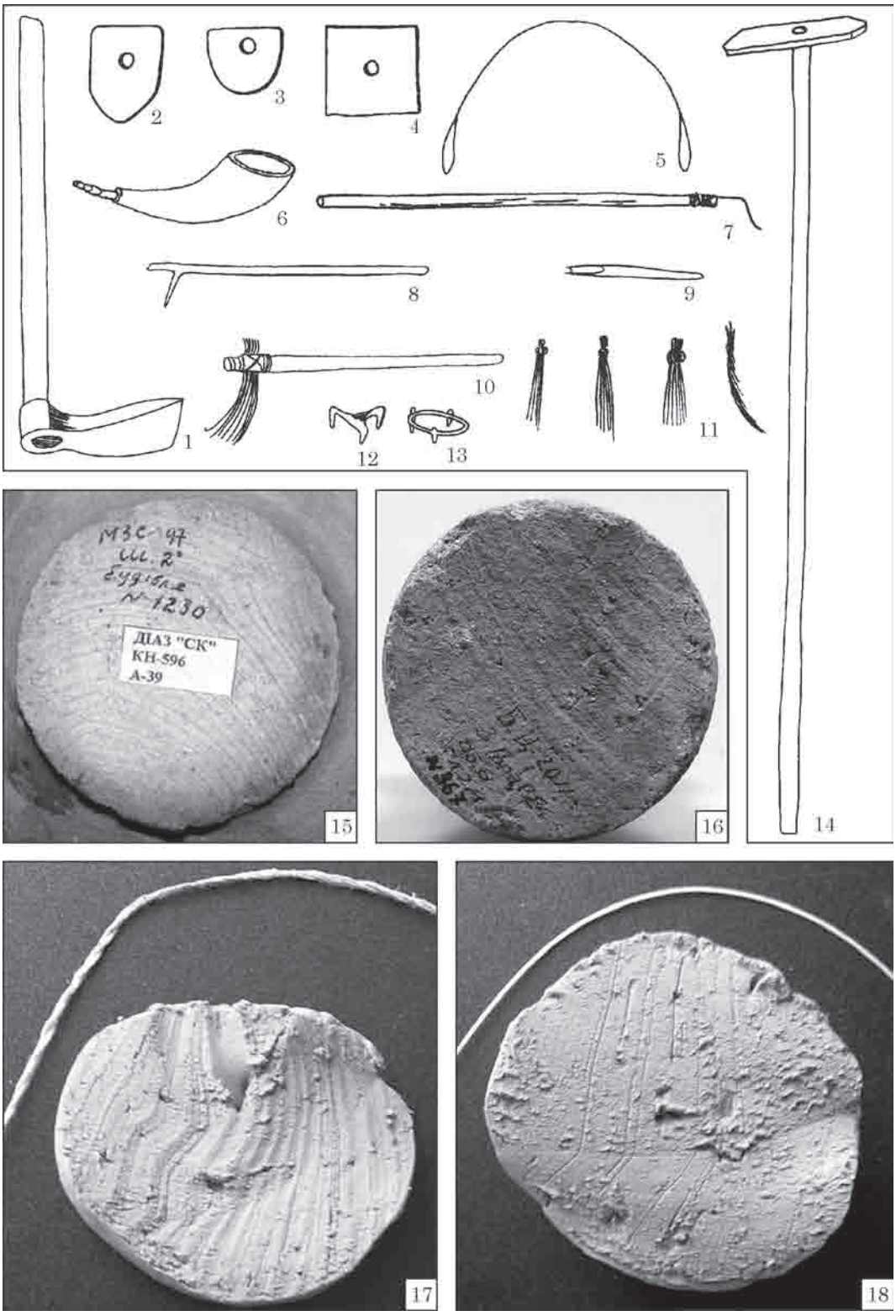

Рис. 4. Інструменти для обробітку глини, формування, декорування та випалу посуду (1—14), денця посудин XVI (15) і XVII (16) ст. зі слідами зрізки та експериментальні зразки денець посудин, зрізаних крученою мотузкою (17) та дротом (18) (1—14 — Київщина і Полтавщина, за М. Іоновим (1912) та І. Зарецьким (1894))

кузнях (чорний колір), оксид міді — *мідянку*, яку одержували, перепалюючи мідь, що зазвичай купували або використовували мідні монети чи брухт (зелений колір). Різні відтінки рудого кольору одержували, як правило, використовуючи залізисті глини (*червінь*, *червінька*) або болотну руду (*рудку*). Дуже рідко, із-за їхньої дорожнечі, застосовували сурьму (*артимонія*) і кобальт для жовтого і синього кольорів (Шульгина 1929, с. 126—130, Василенко 1902, с. 41, Ионов 1912,

Рис. 5. Зображення гончарних кругів шленського та волоського типів у європейських стародруках (1, 2), на чеській (3) та білоруській (7) кахлях, на ціхах і печатках гончарних цехів: 1—3 — XV—XVI ст., 4, 5, 7 — XVIII ст., 6, 8 — XIX ст. (за: 1 — Gardawski, Kruppe 1955; 2 — Swiechowska, Dukwicz 1955; 3 — Stredoveka… 1979; 4, 5 — Жолтовський 1975b, с. 58; 6 — Маркевич 1964, с. 236; 7 — Бобринський 1966; 8 — Щербаківський 1926, с. 106)

с. 52). Ймовірно, за подібними рецептами готували фарби для мальованої кераміки і у XVI—XVIII ст. Але це припущення ще потребує перевірки фізико-хімічними методами.

Полива. У відомих її рецептурах кінця XIX — початку XX ст. основними компонентами були оксид свинцю та пісок, який іноді замінювали або доповнювали глиною.

Для прозорої безбарвної поливи оксид свинцю змішували з піском в різних співвідношеннях (табл. 3).

Для кольору до шихти додавали різні барвники — застосовували ті ж оксиди металів, що і для розпису кераміки, а також марганець (табл. 4).

Таблиця 3. Рецепти прозорої безбарвної поливи (за: Ионов 1912, с. 50)

Населений пункт	Склад поливи, частини	
	Оксид свинцю	Пісок
Дибинці	10	7
Цвітне	4	1
Шура-Бандуринська	2	1
Луб'янка	1	1
Монастирьок	20 фунтів	Пригоршня

У зафіксованому нами процесі приготування поливи на Київському Поліссі (с. Прибірськ) фарбник спеціально не вводився — оксид свинцю тут змішувався лише з жовтою глиною, що містить значну домішку заліза і забарвлює поливу в яскравий оранжевий колір з дрібними коричневими цятками (Чміль, Чекановський 2013, с. 166—167). В непрозорих «глухих» поливах (емалях) в якості заглушувача додавали олово, але серед посуду XVI—XVIII ст. така полива вкрай рідкісна. Кольори емалей — бірюзовий, білий, жовтий і темно-синій.

Майже вся полива, якою вкриті вироби XVI—XVIII ст., прозора. За кольором вона буває безбарвна, зелена, жовто-коричнева та фіолетово-коричнева. Безбарвна використовувалась для покриття підполив'яних розписів (рис. 10: 14—16), кольорова — наносилась безпосередньо на черепок, переважно без шару ангобу (рис. 10: 5—7). Для визначення хімічного складу поливи був використаний, як і для кераміки, метод електронно-зондового аналізу, за яким всі поливи свинцеві, групи серед них не виділяються (табл. 5).

Але поливи досліджуваного часу в порівнянні з давньоруськими загалом містять менше

Таблиця 4. Рецепти кольорових прозорих полив

Місцевість (джерело)	Кольори поливи, співвідношення				
	Чорна	Червона / жовто-коричнева	Фіолетова плямиста	Зелена	Жовта, оранжева
Ніжин (Фріде 1926, с. 49)	Свинець, глина, пісок, циндра, 10 : 12 : 4 : 3	Свинець, глина, пісок, циндра, 10:14:3:1	Свинець або олово, пісок, марганець, 10 : 14 : 1—2	Олово, пісок, оксид міді, 20 : 28 : 1	Олово, пісок, сурьма, 20 : 28 : 1
Олешня (Могильченко 1899, с. 62—63)	—	Свинець, пісок, циндра або болотяна руда, 10 : 10 : 1	—	Свинець, пісок, мідний купорос, 20 : 20 : 1	—
Прибірськ (ПМА)	—	Свинець, жовта глина, 2 : 1	—	—	—
Дибинці (Ионов 1912, с. 50)	—	Свинець, марганець, 40 : 1	—	Свинець, оксид міді, пісок, 80 : 1 : 24	—
Цвітне (Ионов 1912, с. 50)	—	—	—	Свинець, пісок (4 : 1) = 1 пуд + 2 фунти оксиду міді	—
Томашівка (Ионов 1912, с. 50)	—	Свинець, марганець, 10 : 3/4	—	—	—
Монастирьок (Ионов 1912, с. 50)	—	Свинець, марганець, 20 : 1	—	Свинець, сірчанокислий оксид міді (*синій камінь*), 10 : ½ + сірка на 3 копійки	—
Полтавщина (Зарецкий 1894, с. 77—83)	Свинець, пісок, болотяна руда або марганець	Свинець, пісок, циндра, 7 : 6 : 6	Свинець, пісок, марганець	Свинець, пісок, оксид міді, 20 : 20 : 1	Свинець, пісок, охра
Опішня (Василенко 1902, с. 46)	—	—	марганець (*мургунець*)	—	—

Таблиця 5. Хімічний склад поливи

Зразок	Колір поливи	Століття	PbO	SiO_2	Al_2O_3	MgO	SnO_2	K_2O	CaO	Na_2O	FeO	MnO	CuO
Горщик	Темно-зелений	XVI	60,95	27,0	2,0	0	0,17	0,07	0,35	0	0,27	0	0,82
Глек	Світло-зелений	XVI	61,57	29,89	4,65	0	0,05	0,09	0,09	0	0,30	0,08	1,21
Макітра	Жовтий	XVI	48,42	33,28	11,57	0,11	0,01	0,18	0,14	0,01	0,36	0	1,72
Кухоль	Зелений	XVII	56,96	30,36	5,75	0,03	0,18	0,16	0,19	0,10	0,25	0,02	0,95
Кухоль	Жовтий	XVII	58,41	29,66	5,79	0,12	0,22	0,11	0,16	0,10	1,20	0	0,06
Тарілка	Зелений	XVII	66,74	27,09	5,39	0,06	0,06	0,27	0,19	0,12	0,35	0,02	1,21
Горщик	Зелений	XVIII	55,30	29,52	5,98	0,12	0,02	0,14	0,18	0,48	2,55	0,05	0,01
Горщик	Жовтий	XVIII	67,79	23,60	3,38	0,04	0,03	0,19	0,09	0,10	0,22	0	0,69
Кухоль	Зелений	XVIII	72,48	21,34	0,67	0,01	0	0,09	0	0,09	0,31	0	0,92

свинцю і більше піску. Відсоток глинозему коливається в широких межах, але в групі XV—XVI ст. є екземпляри з особливо великим його вмістом, що може бути пов'язано з обливанням сирого виробу рідкою поливою або з додаванням глини в шихту (Чміль, Оногда 2008, с. 118—122). Концентрація хімічних сполук, пов'язаних із забарвленням поливи, зокрема, оксидів заліза та міді, в більшості зразків нижча, ніж, як вважається, потрібно для проявлення кольору. Але, за даними польських дослідників, навіть невисока концентрація міді та заліза є достатньою для отримання яскравого зеленого кольору свинцевих полив (Auch, Trzeciecki 2007, s. 134). Відомо, що зелений колір могли отримувати також за рахунок різних сполук заліза (Зайцева 1996b, с. 133). Щоправда, наразі важко встановити кореляцію між жовтим кольором полив та концентрацією оксидів металів, адже деякі зразки мають низький відсоток заліза і вищий відсоток міді ніж зелені поливи. Марганець для знебарвлення не застосовували, але в якості барвника він відомий — для коричнево-фіолетової поливи, хоча аналізи такої поливи не проводилися, і процентний вміст марганцю як барвника невідомий. Отже, потрібно провес-

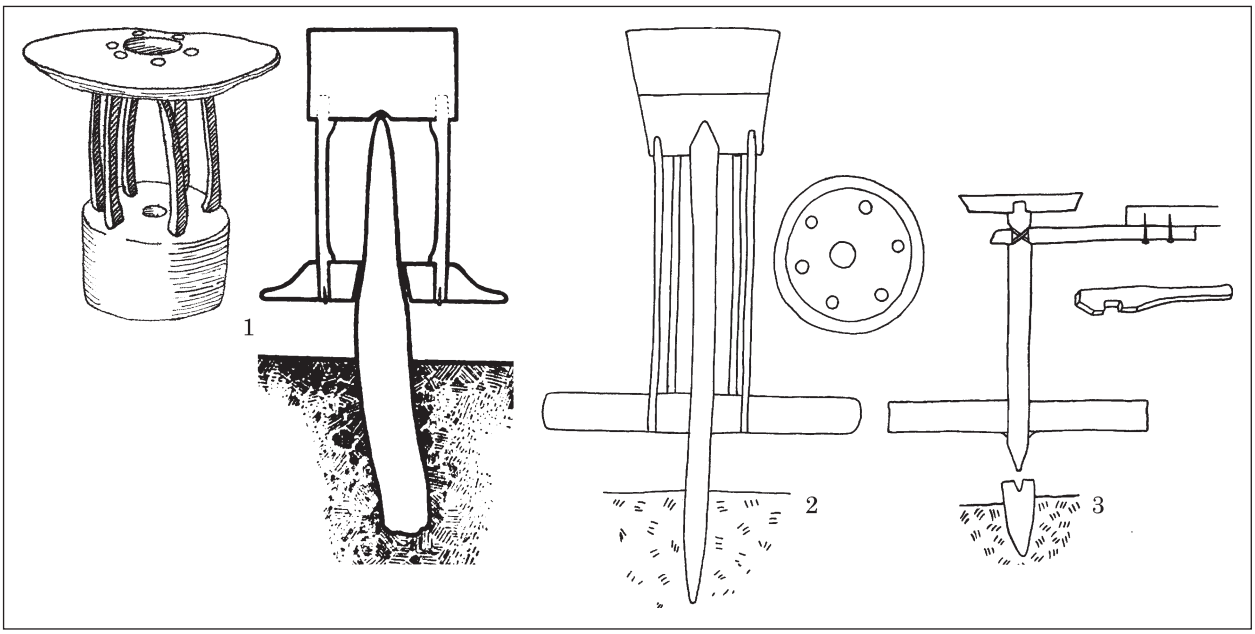

Рис. 6. Гончарні круги шленського (1, 2) та волоського (3) типів: 1 — Чернігівщина, початок XX ст., за Є. Спаською (1929а); 2 — Полтавщина, кінець XIX ст., за І. Зарецьким (1894); 3 — Київщина, кінець XIX — початок XX ст., за М. Іоновим (1912).

ти значну серію хімічних аналізів різних типів полив та емалей для вирішення питання їх барвників та, можливо, місць походження.

Процес приготування поливи добре відомий з етнографії і схожий в центральних регіонах України (Сумцов 1902, с. 36, Ионов 1912, с. 13—14). Свинець для поливи перепалювали або в хатній печі, або в спеціальній пічці, прибудованій до горна. Отриманий оксид — зернисту речовину сірого кольору — перетирали на жорнах або в ступці. Від ретельності перетирання залежить якість поливи — за наявності крупних неперемелених зерен вона стає плямистою. Розмелений свинець просіюють через сито. До нього додається пісок або глина, теж добре перемелені на жорнах і просіяні, та оксиди металів. Нами було зафіксовано процес приготування поливи в сучасному гончарстві на Київському Поліссі. Шматки свинцю перепалюють в чавунній посудині, потім просіюють на сито. Окремо в металевій ступці товчуть руду глину і теж просіюють на сито. Потім обидва компоненти змішують в пропорції 2 : 1, в результаті одержують тонкодисперсний порошок жовто-зеленого кольору (рис. 9: 12—17). Вірогідно, за аналогічними схемами готували поливу і у пізньому середньовіччі.

Отже, для подальшого вивчення сировини гончарства XVI—XVIII ст. необхідно продовжувати аналізи хімічного складу кераміки, барвників та полив для створення достатньої бази даних. Необхідно також більш широко застосовувати петрографічні дослідження та аналіз складу формувальних мас із залученням мікроскопу. Важливим є проведення цих аналізів на керамічній продукції із гончарних осередків — з достовірно відомим місцем виготовлення. Бажано порівнювати ці зразки із будівельним матеріалом горнів та глинами, знайденими поряд, для встановлення можливого джерела сировини. У цьому зв'язку необхідною є робота по збиранню зразків глин із різних родовищ Середнього Подніпров'я та поступове створення їх бази даних.

Ще одним напрямком може стати експериментальна археологія — відтворення формувальних мас і полив за даними хімічних аналізів. Також перспективним є створення полив і барвників за етнографічними рецептами з подальшим аналізом їх хімічного складу та порівняння його зі складом пізньосередньовічних матеріалів.

Для II етапу — **формування та декорування посуду** — ставилися завдання визначити способи формовки і декорування, тип гончарного круга, інструменти. Методи дослідження — трасологічний (аналіз слідів на самому посуді); аналіз етнографічних, археологічних, сфрагістичних матеріалів, нечисленних писемних джерел.

Формування посуду. Якщо в XV ст. співіснували два способи — стрічковий наліп і витягування на крузі, то майже весь посуд XVI—XVIII ст. (за незначними винятками) формований на швидкообертовому ножному гончарному крузі шляхом витягування із одного шматка глини — етап РФК-7 за О. Бобринським (Бобринский 1978, с. 27). Про це свідчать сліди зрізки на денцях та ротаційні борозенки від пальців гончара всередині посудини, особливо в придонній частині. Посуд формувався за донно-емкісною програмою. Але зафіксовано випадки, коли денце приєднувалось після

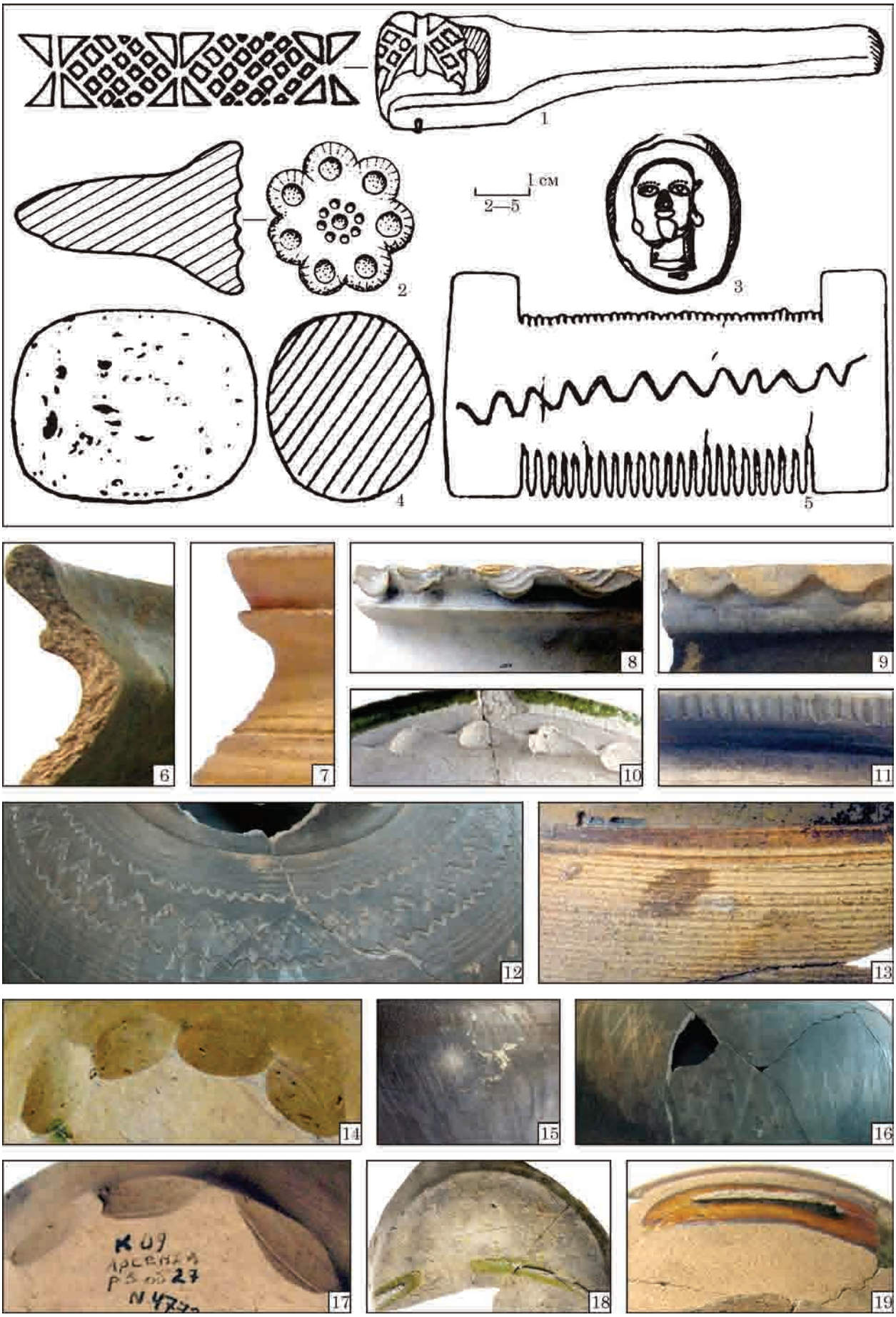

Рис. 7. Інструменти для декорування та сліди від інструментів на кераміці: 1 — орнаментальний валик, початок XX ст., за Є. Спаською (1929b); 2, 3 — глиняні штампи з гончарних майстерень Києва XVIII ст. (урочища Гончарі та Аскольдова могила); 4, 5 — лощило з мармуру та латунний гребінець XVII ст., за В. Гуглею (2002); 6, 7 — вінця із валиком; 8—10 — защипи; 11 — карбування; 12 — відбиток коліщатка на плічках глека; 13 — рифлення гребінчастим інструментом плічок горщика; 14, 17 — зрізи на денцях тарілок; 15, 16 — лощення; 18, 19 — сліди від вінець полив'яних посудин, що приклеїлися під час випалу

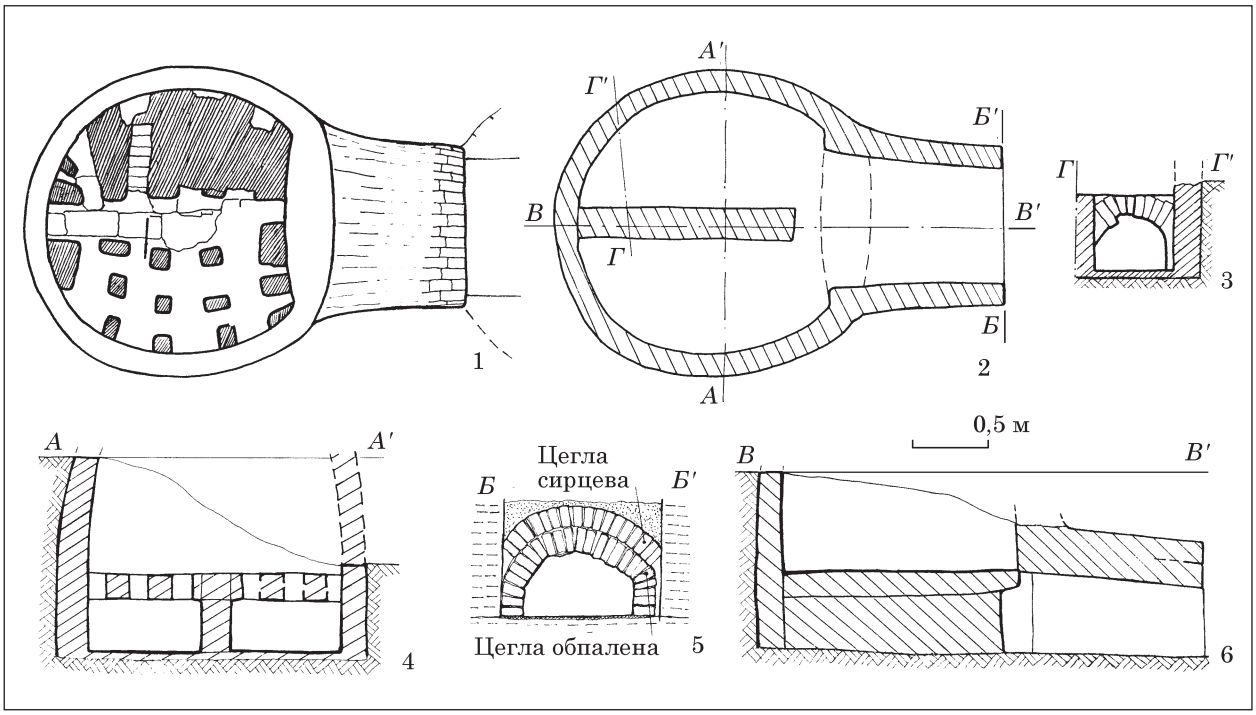

Рис. 8. Горн XVIII ст. з розкопу 8 в урочищі Гончарі, Київ: 1 — план на рівні череня; 2 — план на рівні поду; 3—6 — перетини

формовки посудини. Отже, в цей час існував і ємкісний начин.

Ножний гончарний круг з'являється на землях Середньої Наддніпрянщини, зокрема у Києві, приблизно на початку XV ст. (Чміль, Оногда 2008, с. 115). У XVI ст. вже майже весь посуд має сліди зрізки з гончарного круга. Якщо в XVI і на початку XVII ст. ці сліди досить чіткі (борозенки), то в XVII і XVIII ст. вони майже непомітні (рис. 4: 15, 16). Можливо, така відмінність полягає в різниці інструментів для зрізки: дріт чи кручена мотузка (?), що підтверджується і експериментальними зразками (рис. 4: 17, 18).

Швидкообертові ножні круги відомі двох систем: 1) з нерухомою віссю (*шестерня*, *спицевий*, *головатий*, *шленський*) і 2) з рухомою віссю (*волоський*, *німецький*, *машина*). Ці два типи кругів були відомі на Україні в XIX—XX ст. і добре описані в етнографічних працях та представлені в сучасному гончарстві України та Польщі (Бобринский 1966, Лащук 1971, с. 200—202). До нас дійшло кілька зображень гончарних кругів обох типів XV—XVIII ст. в європейських стародруках та на кахлях (Gardawski, Kruppe, 1955, tabl. 10, Swiechowska, Dukwicz 1955, tabl. 5, Stredoveka…1979, s. 13, Бобринский 1966, с. 142, 145—146) (рис. 5: 1—3, 7).

Спицевий (шленський) круг з нерухомою віссю складався з двох кругів: верхнього, що звався *головка* та нижнього, що мав назву *спідень* або *спідняк*. Між собою вони з'єднувались за допомогою шести осей-спиць (рис. 6: 1, 2; 9: 7). Гончарний круг стояв на вкопаному в долівку кілку-веретені, що проходив крізь отвір нижнього круга і упирався загостреним кінцем у спід верхнього, у спеціально видовбану невелику ямку (Василенко 1902, с. 43; Риженко 1927, с. 268; Спаська 1929а, с. 104—105).

Волоський круг з рухомою віссю теж має два круги: верхній (*головка*, *кружка*, *верхняк*, *кружалко*) та нижній (*спідняк*, *сподень*), більший за діаметром в 2,5 рази. Скріплені вони між собою дерев'яною або залізною віссю — веретеном (рис. 6: 3; 9: 8, 9). Нижній кінець веретена входить у заглиблення, виконане в опорному дерев'яному підшипнику (порплиці), який вкопано в землю. Сучасні гончарі використовують з цією метою кулькові підшипники, в усьому іншому конструкція круга незмінна (рис. 9: 10,

Рис. 9. Прозорі шліфи кераміки, виготовленої зі смектитової (1) та каолінової (2) глин за А. А. Вальтером та ін. (2012, с. 43); струг (3); гончарні ножики (4, 5); заступ, довбня, палиця (6); гончарний круг шленського типу (7); гончарний круг волоського типу (8, 9) та елементи його конструкції: 10 — вісь; 11 — підшипник; процес приготування поливи; 12 — перепалений свинець; 13 — ступка для подрібнення глини; 14 — просіяна глина; 15 — суміш просіяних свинцю і глини; 16 — черепок, змащений автолом і посипаний сухою поливою; 17 — випалена полива; типи завершення опалювальних камер горнів; 18 — відкрита; 19 — закрита (клобук) (3—19 — XX—XXI ст., фото автора і А. Чекановського; 4—6, 9—17, 19 — с. Прибірськ, Київське Полісся (гончар А. Д. Шихненко); 3, 8 — Київщина, фонди заповідника «Стародавній Київ»; 7 — Katedra Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła ASP im. E. Gepperta, м. Вроцлав (Польща); 18 — НМЗУГ в Опішному, Полтавщина)

Рис. 10. Декорування кераміки: 1, 2 — описка на тарілці й горщику; 3 — штампи на тулубі глечика; 4 — «малини» на глеках і кухлях; 5—7 — тарілки з кольоровою поливою та рельєфним декором; 8—13 — зразки прокреслених та штампованих орнаментів; 14—16 — тарілки з підполив'яними розписами; 17, 18 — зразки ріж кування; 19 — мармурування; 20—22 — фляндрівка (Фото автора і А. Чекановського)

11). Веретено кріпиться до лавки за допомогою дерев'яної дощечки з виїмкою, в яку входить вісь. Ця дощечка зветься *ручка*, *коник*, *яремце* (Василенко 1902, с. 43; Ионов 1912, с. 29; Шульгина 1929, с. 120—121; Пошивайло 1993a, с. 38—43). Як підшипник у цьому місці може застосовуватись шматок шкіри, туго обмотаний навколо осі (ПМА).

Вважається, що спицевий тип круга є більш давнім і потрапив на українські землі десь в XIV ст. під впливом польських гончарів, які своєю чергою запозичили його від німецьких майстрів. Походження волоського круга пов'язують із культурою народів ісламського Сходу. В Європі він був вперше застосований в італійському та іспанському фаянсовому виробництві XVI ст., звідки переходить і до інших європейських країн, зокрема, на початку XVIII ст. з'являється в Німеччині. Потім його починають використовувати гончарі в Польщі та на території сучасної Бєларусі (Лащук 1971, с. 200—202; Милюченков 1984, с. 64, 68—69; Reinfuss 1955, s. 12—16). На думку дослідників, шленський круг витісняється волоським на українських землях протягом XIX ст. (Лащук 1971, с. 200—202). Оскільки на денцях посуду прослідкувати якісь сліди від кругів не вдається, при вирішенні цього завдання важливим джерелом виступають сфрагістичні матеріали — печатки та ціхи гончарних цехів, які з часу їх появи на українських землях мали усталену емблему: глечик, що стоїть на головці гончарного круга (Жолтовський 1975a, с. 108). Ця емблема лишалася незмінною протягом всього періоду існування цехової системи на терені України. Змінювався лише вигляд зображуваних предметів, зокрема, гончарного круга, що дає змогу прослідкувати його еволюцію. Всього відомо кілька таких зображень з території України, які відносяться до XVIII—XIX ст. (рис. 5: 4—6, 8). Це кілька цішок і печаток із міст Київ, Львів, Унів, Жовква, Бар та Лохвиця (Щербаківський 1926, с. 106, 261; Спаська 1929a, с. 106; Маркевич 1964, с. 236; Жолтовський 1975a, с. 108; 1975b, с. 51; Пошивайло 1993b, с. 77). На ціхах і печатках XVIII ст. зображено гончарний круг шленського типу із трьома спицями (рис. 5: 4, 5). У XIX ст. з'явилися зображення волоського круга — на львівській (початку століття) та київській (1852 р.) печатках (рис. 5: 6, 8). Поряд з новим кругом продовжував побутувати і старий. Так, він зображений на цішці з м. Бара 1845 р. (Спаська 1929a, с. 106). А на Лівобережжі він був досить поширеним наприкінці XIX ст. і зустрічався навіть в середині XX ст. Гончарі Чернігівщини почали переходити на волоський тип круга лише з другої половини XIX ст. (Риженко 1927, с. 268; Спаська 1929a, с. 104—106; Бокотей 1968, с. 50—51; Бобринский 1991, с. 41). Очевидо, в Києві цей перехід був зроблений раніше, принаймні наприкінці XVIII або на початку XIX ст. А для XVI—XVIII ст. можна вважати повсюдним на території Середньої Наддніпрянщини використання шленського гончарного круга. Цей тип круга мав декілька різновидів за розмірами і формою, як це добре видно на білоруських етнографічних матеріалах (Милюченков 1984, с. 59—66). Але визначити, які з них застосовувалися на Середньому Подніпров'ї, наразі немає змоги за недостатністю джерел.

Декорування. Обробка поверхні. Інструменти. Сліди обробки інструментом добре помітні на зрізах денець тарілок та на вінцях із валиком або защипами, а також на ромбічних вінцях. В усіх цих випадках утворювались площини з гострими ребрами (рис. 7: 6, 7, 9, 10, 14, 17). Сучасні дерев'яні гончарські ножики мають вигляд невеликої фігурної дощечки з отвором для пальця посередині, краї у них округлі (рис. 4. 2—4; 9: 4, 5). За допомогою такого ножика можна обточувати широкі поверхні, але неможливо сформувати валик на вінчику, особливо з гострим кутом між валиком та вінчиком. Очевидно для цього потрібні більш тонкі і гострокутні леза, можливо, такі як у білоруських чи російських інструментів (Китицына 1964, с. 151; Милюченков 1984, с. 71). Наразі можна лише реконструювати частину його робочої поверхні по відбитку на посуді. Зрізали посуд з круга дротиною чи мотузкою (рис. 4: 5). Для формування защипів у XVI ст. інколи користувалися гребінчастим інструментом (рис. 7: 8).

Якщо посуд декорувався ритуванням чи опискою, це робили до його зрізки, використовуючи обертання гончарного круга. Орнамент наносився до кріплення дрібних деталей. Свідченням цьому є наявність орнаменту під відбитою ручкою, носиком, руркою. Відомі два основні технологічні типи орнаментації: рельєфна і мальована. Рельєфний орнамент наносився переважно на димлений та полив'яний посуд. Це — ритовані лінії, прокреслені загостреним кілочком з одним чи двома вістрями, відомим і у сучасному гончарстві (рис. 4: 9). Використовували і гребінчастий інструмент, його сліди добре видно на тарілках з кольоровою поливою (багаторядна хвиля) і горщиках з рифленням на тулубі (рис. 7: 13; 10: 5, 6, 9). Латунний гребінець, знайдений в Суботові на місці гаданої садиби гончара, В. Гугля трактує як інструмент майстра за характером його деформацій, а також порівнюючи залишені ним сліди з відбитками на посуді (2002, с. 168) (рис. 7: 5).

Іншим видом рельєфного орнаменту є техніка штампу, яка полягала в нанесенні відбитків на сирий виріб. Штампи були двох видів: орнаментальний валик та окремі штампи. Орнаментальний валик (*коліщатко*, *колісце*) — це дерев'яний циліндр, діаметром в середньому 2 см, до якого прикріплено дерев'яну ручку, з вирізьбленим на ньому орнаментом (Спаська 1929b) (рис. 7: 1). На археологічних зразках в багатьох випадках можна встановити раппорт

візерунку (частину, що повторюється) і за довжиною кола відновити діаметр валика. Він знаходиться в межах 1,3—2,2 см, більшість має діаметр близько 2 см, як і в сучасних. В. Гугля при цьому враховує усадку глини при сушці — 8 % (2002, с. 169). У такому разі діаметри коліщаток будуть на 1—2 мм більшими. Відбитки коліщатка наносилися переважно на плічка димлених горщиків і глеків та на миски і тарілки з кольоровою поливою (рис. 7: 12; 10: 5, 8). Зубчатим коліщатком виконували карбування по верхньому краю вінець горщиків XVII ст. (рис. 7: 11).

Археологічно представлені лише два окремі штампи з випаленої глини — із зображенням квітки та людського обличчя. Обидва походять з гончарних майстерень Києва і датуються XVIII ст. (рис. 7: 2, 3). Відбитки одного з них є на кількох тарілках. Вигляд інших штампів можна реконструювати за їхніми відбитками на кераміці (рис. 10: 10—13). Штампи мали діаметр від 0,7 до 5 см. У першому випадку це могли бути дерев'яні кілочки з вирізьбленим на торці орнаментом, які відомі з етнографії (Лащук 1963, с. 33). Інші види штампів в українському сучасному гончарстві не зафіксовані, але представлені в російських етнографічних матеріалах. Так, гончарі Костромської обл. використовували невеликі штампи, виконані з випаленої глини або дерева, зображення на них геометричні або стилізовані рослинні (Китицына 1964, с. 163). Окремі штампи наносилися на полив'яні глеки і кухлі XVII ст. та на тарілки з кольоровою поливою першої половини XVIII ст. (рис. 10: 3, 7).

До рельєфної орнаментації можна віднести і т. зв. малини — невеликі шишечки із чорної поливи, іноді з відштампованим орнаментом на поверхні, якими прикрашали полив'яні кухлі та глеки переважно XVII ст. (рис. 10: 4).

Особливим видом декорування було лощіння (*гладження*). Його широко застосовували на димленому посуді (рис. 7: 15, 16). З етнографії відомо, що для лощіння використовували річну гальку, мушлі, зуби тварин, скло (Спаська 1929b; Лащук 1963; Данченко 1966, с. 61; Івашків 2007, с. 139). У Корсуні знайдено шматок грифелю трикутної форми, довжиною 6 см, який автори розкопок трактують як лощило (Сміленко, Шекера 1992, с. 15). У Суботові в гаданій садибі гончара XVII ст. виявлено лощило з білого мармуру у вигляді циліндра з округленими гранями і заполірованою поверхнею (Гугля 2002, с. 169) (рис. 7: 4).

На посуді окислюючого випалу застосовували мальовані орнаменти. Для писання опискою тонких ліній використовували пензлик з пір'я курки або дятла, які не відштовхують воду. Зафіксовано також використання щіточки із свинячої щетини для широких ліній (Зарецкий 1894, с. 40; Василенко 1902, с. 47; Фриде 1926, с. 47; Лащук 1969, с. 62) (рис. 4: 11). На деяких зразках посуду по описці добре видно продряпані по сирій глині лінії, що повторюють малюнок, залишені, очевидно, від жорсткої щетини.

Підполив'яні розписи — ріжкування і фляндрівка — добре відомі в сучасному гончарстві та представлені в археологічних матеріалах (Василенко 1902, с. 47; Ионов 1912, с. 52—54; Фриде 1926, с. 47—49; Лащук 1963; 1969, с. 65—67; Пошивайло 1999, Чміль 2013, Чмиль 2014). Близькість означеного періоду до сучасності дозволяє достатньо впевнено використовувати дані етнографії для реконструкції технології нанесення підглазурних орнаментів на посуді XVII—XVIII ст. Якщо виріб розписували ріжком, його спочатку поливали білим (рідше червоним) ангобом. Далі злегка підсушували, але так, щоб посудина залишалася сирою, оскільки при пересиханні ангоб відлущується (Зарецкий 1894, с. 58; Гугля 1998, с. 163). Після цього темно-коричневою фарбою наносився контур, а площини всередині нього заповнювали, як правило, зеленою і червоно-коричневою фарбами. На червоному фоні використовували білу і зелену фарби. При безконтурному способі розпис виконувався нанесенням окремих мазків і штрихів або зафарбовуванням цілих площин. Після розпису посуд висушували і випалювали в гончарних горнах. Потім їх покривали прозорою безбарвною поливою і випалювали другий раз (рис. 10: 14, 17, 18). Дещо по іншому розписувалися фляндровані посудини. Перший різновид — *мармурування* — виконаний без застосування інструментів. Для його створення сирі вироби покривали шаром білого чи червоного ангобу і одразу, поки він був ще мокрий, розбризкували плями червоного/білого, чорного та зеленого барвників. Потім посудину швидко струшували, щоб утворились розводи і затікання (рис. 10: 15, 19). Другий різновид орнаменту виконаний за допомогою вістря. Як і в попередньому випадку, на ще сирий виріб наносили шар ангобу, поверх нього малювали концентричні лінії або плями ангобів різних кольорів і швидко розтягували їх вістрям, частіше в радіальному напрямку, рідше круговими спіральними рухами або іншим способом. Робити це треба було швидко, поки ангоби не затужавіли (рис. 10: 16, 20—22). Розтягувати сиру масу могли також, пускаючи потьоки крапель ангобу з верхнього краю вінець до дзеркала тарілки — т. зв. стовпчики. Після декорування сушка і подвійний випал проводились, як і в попередньому випадку.

Для обох різновидів мальовки використовували ріжок — коров'ячий ріг із відрізаним кінчиком, в який вставляли трубочку з курячої пір'їни — *накіску* (Василенко 1902, с. 47) (рис. 4: 6). Для фляндрованих орнаментів, крім того, використовували паличку, яка мала боковий загострений сучок або закріплену на кінці дротину, зігнуту гачком, що звалася *дряпушка*, *шпилька*, *ключка* (Василенко 1902, с. 47; Фри-

де 1926, с. 47; Пошивайло 1999, с. 169) (рис. 4: 7, 8). Для суцільного ангобування фону під мальовку в деяких осередках користувалися квачем із кінського волосу (Зарецкий 1894, с. 40) (рис. 4: 10).

Гончарам XVI—XVIII ст. був відомий і такий спосіб обробки поверхні як обварювання (Бобринский 1978, с. 217), але використовувався він досить рідко. Горщики з темними плямами обвари знайдені лише в заповненні вишгородського горну першої половини XVII ст.

Після декорування і сушки (а для деяких видів і першого випалу) посуд, призначений для цього, вкривали поливою. Відомо два способи нанесення поливи — сухий і мокрий. Обидва застосовували на Київщині (Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 72). При мокрому способі шихту розводили водою до консистенції сметани і нею поливали виріб. При цьому потрібно було два випали — до поливання і після, інакше полива виходила плямистою (Ионов 1912, с. 51). Сухий спосіб нанесення поливи полягав у тому, що вироби змащували дьогтем або олією (зараз для цього застосовують автол) і посипали сухим порошком поливи (рис. 9: 16). Випалювався такий посуд один раз. Сухий спосіб нанесення полив був більш економний. Нанесення поливи мокрим способом давало кращий декоративний ефект, хоча вимагало й більших витрат. Очевидно, у XVI—XVIII ст. існували обидва способи. Використовували їх залежно від економічної спроможності гончарів та видів продукції. Скоріше за все, поливу наносили сухим способом на полив'яні горщики та інші види кухонного посуду, які глазурували для того, щоб вони не пропускали воду та легше відмивались. Мокрого нанесення поливи, а отже й подвійного випалу, очевидно, потребували столові, художні різновиди посуду. Із заповнення гончарних горнів походить кілька фрагментів випалених тарілок, які мають відштамповані орнаменти, але не мають поливи. Оскільки тарілки з таким орнаментом завжди були вкриті поливою, то ці екземпляри, вірогідно, є півфабрикатами — браком, що утворився після першого випалу. Це вказує на те, що даний посуд випалювали двічі і поливу наносили мокрим способом.

Вироби з підполив'яним розписом також потребували двох випалів: перший раз випалювали розписаний виріб без поливи, другий — після покриття безбарвною прозорою поливою. В цьому випадку використовували мокрий спосіб нанесення поливи. Підполив'яний розпис зафіксовано в кількох гончарних осередках. Це урочища Видубичі, Гончарі та вул. Кирилівська у Києві, а також Переяслав. У засипці горнів та біля них знайдено багато браку — розписаних, але не вкритих поливою виробів, що вказує на два їх випали.

Для III етапу — **випалювання посуду** — ставилися завдання визначити конструкцію горна, температуру випалу, спосіб випалювання, спосіб загрузки виробів у горн. Методи дослідження — археологічні, природничі, аналіз етнографічних паралелей.

Випал кераміки XVI—XVIII ст. провадили у гончарних горнах, що за будовою аналогічні етнографічно зафіксованим на цій території (рис. 8). Усього на території Середнього Подніпров'я на сьогодні відомо близько 40 розкопаних горнів у п'яти гончарських осередках (Чміль 2010; 2011а). За класифікацією О. Бобринського вони відносяться до I класу — з вертикальним рухом гарячих газів (Бобринский 1991, с. 97). Горни двоярусні, з периферійною топкою та опорною перегородкою. За формою в плані округлі (чи овальні) і підпрямокутні. Більшість горнів складені з цегли-сирцю. Є також з глини, каменю та із горщиків. У сучасному гончарстві існує два типи завершення випалювальних камер горнів — відкритий і закритий. У закритих горнів є купололоподібне перекриття, що має назву *клобук* (Ионов 1912, с. 24). Завантаження виробів відбувається через спеціальний отвір півкруглої або підтрикутної форми (рис. 9: 19). Відкриті горни мають обріз на рівні денної поверхні (рис. 9: 18). Про завершення випалювальних камер горнів XVI—XVIII ст. є дуже мало даних, адже ця частина майже завжди зруйнована, оскільки виступала над поверхнею землі. Тільки в деяких випадках фіксуються залишки купололоподібного перекриття або рівний верхній обріз. Отже, можна лише констатувати наявність обох типів у XVI—XVIII ст.

За етнографічними даними, строк служби цегляних горнів сягав до 35 років, глиняних — до 20, горщикових — до 10 років (Ионов 1912, с. 26).

Загалом горни такого типу могли вміщати за різними оцінками від 200 до 500—800 чи навіть 1200 виробів залежно від їхніх розмірів (Ионов 1912, с. 26, Зинченко 1992, с. 73, Чміль, Чекановський 2013, с. 167). Процес випалу складався з кількох етапів і займав від 13—14 до 18—20 годин. Протягом перших 6—8 годин іде прогрівання (обкурювання), температура при цьому досягається 400—500 °С. Наступний етап триває 10—12 годин і температура підвищується десь до 900 °С (за словами гончарів, можливе розжарювання і до 1200 °С). Далі посуд поступово охолоджується протягом кількох годин (Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 72; Зинченко 1992, с. 72—73; Чміль, Чекановський 2013, с. 167). За даними Є. Круппе та А. Коціжевського, температура в горні такого типу розподіляється нерівномірно і становить від 880 до 960 °С в різних його частинах (Kociszewski, Kruppe 1974, s. 178).

За даними дифрактограм та петрографічних аналізів деяких зразків кераміки XVI—XVIII ст. їх температура випалу не перевищувала 850 °С (Вальтер та ін. 2012, с. 48).

Відомо два способи випалювання кераміки — окислюючий та відновний (*димлені* або *сині* вироби). Обидва способи використовували гончарі Середньої Наддніпрянщини у XVI—XVIII ст. Димлений посуд знайдено в заповненні багатьох гончарних горнів. За формами він не відрізнявся від білого — в горнах знайдені однотипні вироби різного способу випалу. Різниця стосувалася лише оздоблення: білий прикрашали описком, димлений — ритованим та штамповим орнаментом.

Появу димлених виробів на українських землях Л. Виногродська відносить до XV ст., що не суперечить нашим даним (Телегін та ін. 1997, с. 69). Деякі дослідники вважають, що димлена кераміка переважала в XIV—XVI ст. а в XVII—XVIII ст. відбувається її занепад (Мотиль 2000, с. 9; Івашків 2007, с. 40). Але для території Середньої Наддніпрянщини з цією думкою важко погодитись, адже вся сіра кераміка XIV—XVI ст. не може бути віднесена до димленої, оскільки не має характерного металевого полиску та холодного відтінку на зламі. Її колір може бути зумовлений іншими чинниками, зокрема, низькою температурою випалу, при якій колір глини не проявився повністю. Дійсно димленої кераміки в цей час небагато (Чміль, Оногда 2008, с. 123). Відносна кількість димлених виробів збільшується в XVII і XVIII ст., хоча і в цей час їх удвічі менше, ніж виробів окислюючого випалу. Загалом, для вирішення питання температур випалу, а також його способів необхідно провести серію хімічних та петрографічних аналізів різних груп кераміки. Потрібне порівняння цих даних для різних хронологічних періодів. Це дасть змогу визначити загальні тенденції в розвитку і удосконаленні випалювальних споруд та в розповсюдженні способів випалу.

Інструменти, які використовували при випалюванні кераміки, за даними етнографії, нечисленні. Це — *потасок*, яким перегрібали жар в топці, та (в деяких осередках) *куляс* — залізний гачок для виймання гарячого посуду з горна (Зарецкий 1894, с. 39, 41; Василенко 1902, с. 43) (рис. 4: 14). У деяких осередках при випалі полив'яних мисок застосовували спеціальні пристрої з випаленої глини — т. зв. рачки — триніжки, аналогічні причорноморським сепая, або у вигляді обручиків (Василенко 1902, с. 43, Вовк 1995, с. 62). Використовувалися вони для запобігання злипанню виробів під час випалу в горні (рис. 4: 12, 13). Але серед матеріалів досліджуваного часу ні самих рачків, ні слідів від них на мисках виявити не вдалося. Зате на багатьох посудинах, особливо на мисках з двоколірною поливою, є потьоки поливи від центру до вінець (рис. 10: 5, 7). Це свідчить про те, що посудини при випалі стояли боком, вірогідно, як і в кінці XIX ст., колодами — партіями до 35 штук, які ставили на ребро в кілька ярусів (Василенко 1902, с. 44). На денцях і стінках горщиків інколи зустрічаються сліди від прикипівших до них під час випалу вінець полив'яних посудин (рис. 7: 18, 19). Це вказує на те, що при випалі вони стояли один на одному догори дном.

Отже, перші результати вивчення технології гончарства XVI—XVIII ст. дозволили окреслити головні напрями подальших досліджень. В них, окрім фізико-хімічних методів, велика роль повинна відводитися експерименту зі створенням бази даних зразків для верифікації отриманих результатів. Дуже бажаним (хоча й важким для реалізації в нинішніх умовах) є створення спеціальної лабораторії з відповідним устаткуванням, на зразок відомої Лабораторії з вивчення кераміки О. О. Бобринського, для проведення аналізів та експериментів і зберігання створеної бази зразків.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1966. К истории гончарного ремесла в Полесье. *Советская археология*, 4, с. 141-149.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Богданов, С. Б. р. *Химическое исследование киевских глин*. Б. м.

Бокотей, А. А. 1968. Технологія чернігівського гончарства. В: Чалий, М. Ф (ред.). *Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва. IX наукова конференція. Збірник матеріалів*. Львів: Львівський університет, с. 49-51.

Вальтер, А. А., Івакін, Г. Ю., Чміль, Л. В., Андреєв, О. В., Писанський, А. І., Кузнєцов, В. М. 2012. Мінералогічні дані про природу кераміки давнього Києва. *Мінералогічний журнал*, 34 (4), с. 41-49.

Василенко, В. И. 1902. *Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии*, отдел I-й, II-й, III-й: Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. Харьков: Печатное Дело.

Вовк, Х. К. 1995. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво.

Гугля, В. 1998. Із матеріалів рятувальних розкопок в селі Суботів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 161-165.

Гугля, В. І. 2002. Керамічне виробництво XVII—XVIII ст.: штрихи до технології. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 168-169.

Данченко, О. С. 1966. Канівське гончарство. *Народна творчість та етнографія*, 2, с. 60-64.

Жолтовський, П. М. 1975a. Цехові ціхи. В: Гошко, Ю. Г. (ред.). *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*. Київ: Наукова думка, с. 104-111.

Жолтовский, П. 1975b. Эмблемы украинских ремесленных цехов. *Декоративное искусство СССР*, 6, с. 50-51, 58.

Зайцева, О. Е. 1996a. Поливная посуда: некоторые методологические аспекты проблемы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 129-132.

Зайцева, О. Е. 1996b. Поливная посуда второй половины 16—17 вв. из Друи и Дисны. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 133-143.

Зарецкий, И. 1894. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга.

Земятченский, П. А. 1897. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*, 4, с. 216-244.

Зинченко, В. А. 1992. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным. В: Моця, О. П. (ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 69-74.

Ионов, Н. Ф. 1912. Гончарный промысел в Киевской губернии. В: *Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания*. Киев: Типография наследников К. Круглянского, с. 1-77.

Івашків, Г. 2007. *Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.

Китицына, Л. С. 1964. Примитивные формы гончарства Костромской области. *Советская археология*, 3, с. 149-164.

Кравець, І. М., Повод, К. М., Пудов, Ю. П. 1960. Кераміка центральної Київщини. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 70-75.

Лащук, Ю. 1963. Орнаменты украинских гончаров (XIV — начало XX вв.). *Декоративное искусство СССР*, 12, с. 33-37.

Лащук, Ю. П. 1969. *Українська народна кераміка XIX—XX ст.* Дисертація доктора мистецтвознавства. Львівський державний Інститут прикладного та декоративного мистецтва.

Лащук, Ю. П. 1971. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст.: (за матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині). *Середні віки на Україні*, 1, с. 200-204.

Лащук, Ю. Ф., Милюченков, С. А. 1988. Гончарство. В: Бондарчик, В. К., Браим, И. Н., Бураковская, Н. И. и др. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка, с. 178-185.

Маркевич, О. В. 1964. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. *Історичні джерела та їх використання*, 1, с. 233-247.

Милюченков, С. А. 1984. *Белорусское народное гончарство*. Минск: Наука и техника.

Міщанин, В. Д. 2002. Глина в народному гончарстві Полтавщини: звичаї видобування та побутового застосування. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*, 3, с. 265-277.

Мовчан, И. И. 1971. *Отчет о раскопках на Выдубичах в Киеве в 1971 г.* НА ІА НАНУ, 1971/18в.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила*. НА ІА НАНУ, 1997/34.

Могильченко, М. 1899. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*, 1, с. 53-65.

Мотиль, Р. Я. 2000. *Українська димлена кераміка XIX—XX ст. (історія, типологія, художні особливості)*. Автореферат дисертації кандидата мистецтвознавства. Інститут народознавства НАНУ.

Петров, В. П. 1975. *Рассказы о белой глине*. Москва: Недра.

Пошивайло, О. 1993a. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина*. Опішне: Українське народознавство.

Пошивайло, О. 1993b. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. Київ: Молодь.

Пошивайло, С. 1999. Фляндрівка — художній скарб українського гончарства. *Українське гончарство*, 4, с. 168-185.

Риженко, Я. 1927. Кустарно-ремісничa промисловість. *Полтавщина*, 2, с. 257-306.

Русов, А. А. 1898. *Описание Черниговской губернии*. Чернигов: Земской сборник Черниговской губернии, 1.

Семенов, В. П. (ред.). 1903. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей*. Санкт-Петербург: Издание А. Ф. Девриена, VII: Малороссия.

Сміленко, А. Т., Шекера, І. М. 1992. *Звіт Корсунської археологічної експедиції 1991 р.* НА ІА НАНУ, 1992/62.

Спаська, Є. 1929a. Шльонський ганчарський круг. *Матеріали до етнології*, 2, с. 104-110.

Спаська, Є. 1929b. Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Матеріали до етнології й антропології*, 21—22, с. 35-41.

Сумцов, Н. Ф. 1902. *Очерки народного быта:* Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. Харьков: Печатное дело.

Телегін, Д. Я., Винокур, І. С., Титова, О. М., Свєшніков, І. К. та ін. 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* Київ: ІЗМН.

Ткачук, Л. Г., Литовченко, Е. И. (ред.). 1982. *Глинистые породы Украины*. Киев: Наукова думка.

Фриде, М. 1926. Гончарство на юге Черниговщины. *Материалы по этнографии*, 3 (1), с. 45-58.

Чміль, Л. 2010. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 286-301.

Чміль, Л. 2011a. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI—XVIII ст. *Українська керамологія*, III, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 195-234.

Чміль, Л. В. 2011b. До питання про описку на кераміці Середньої Наддніпрянщини у XVII—XVIII ст. *Переяславіка*, 5 (7), с. 377-384.

Чміль, Л. В. 2013. Один з видів підполив'яного розпису XVII—XVIII ст. *Могилянські читання 2012:* Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації, с. 256-260.

Чмиль, Л. В. 2014. Орнаменты подглазурной росписи на посуде Среднего Поднепровья XVII — начала XIX в. В: Татаурова, Л. В., Борзунов, В. А. (ред.). *Культура русских в археологических исследованиях*. Омск; Тюмень; Екатеринбург: Магеллан, II, с. 107-117.

Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Праці Центру пам'яткознавства*, 14, с. 104-132.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія. Досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 165-177.

Шульгина, Л. 1929. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111-200.

Щербаківський, Д. 1926. Реліквії старого Київського самоврядування. В: Грушевський, М. (ред.). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ: Держвидав України, с. 106, 217-264.

Auch, M. Trzeciecki, M. 2007. Sredniowieczne importy ceramiczne z badan na dziedzincu glownym

palacu Pod Blacha. *Kronika Zamkowa*, 1—2 (53—54), s. 127-154.

Gardawski, A., Kruppe, J. 1955. Poznosredniowieczne naczynia kuchenne I stolowe. In: Puciaty, O., Szwankowska, H. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 121-140.

Kociszewski, L., Kruppe, J. 1974. Warsaw pottery in the 14th — 17th centuries: technology of production in the light of physic-chemical investigations. *Archaeologia Polona*, 15, s. 151-209.

Reinfuss, R. 1955. *Gaurncarstwo Ludowe*. Warzsawa: Sztuka.

Stredoveka keramika ze Sezimova Usti: Katalog vystavy. 1979. Hluboke nad Vltavou: Alsova jihoceska galerie.

Swiechowska, A., Dukwicz, R. 1955. Warsztat garncarski z konca XVII wieku. In: Puciaty, O., Szwankowska, H. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 151-160.

REFERENCES

Bobrinskiy, A. A. 1966. K istorii goncharnogo remesla v Polesye. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 141-149.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy: Istochniki i metody izucheniya*. Moskva: Nauka.

Bobrinskiy, A. A. 1991. *Goncharnyye masterskiye i gorny Vostochnoy Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Bogdanov, S. B. r. *Khimicheskoye issledovaniye Kievskikh glin*. B. m.

Bokotei, A. A. 1968. Tekhnolohiia chernihivskoho honcharstva. In: Chalyi, M. F (ed.). *Lvivskyi derzhavnyi instytut prykladnoho ta dekoratyvnoho mystetstva. IX naukova konferentsiia. Zbirnyk materialiv*. Lviv: Lvivskyj universytet, s. 49-51.

Valter, A. A., Ivakin, H. Iu., Chmil, L. V., Andrieiev, O. V., Pysanskyi, A. I., Kuznietsov, V. M. 2012. Mineralohichni dani pro pryrodu keramiky davnoho Kyieva. *Mineralohichnyi zhurnal*, 34 (4), s. 41-49.

Vasilenko, V. I. 1902. *Opyt tolkovogo slovarya narodnoy tekhnicheskoy terminologii po Poltavskoy gubernii*. otdel I-y, II-y, III-y: Kustarnyye promysly. selskoye khozyaystvo i zemledeliye. narodnyye pogovorki i izrecheniya. Kharkov: Pechatnoye Delo.

Vovk, Kh. K. 1995. *Studii z ukrainskoi etnohrafii ta antropolohii*. Kyiv: Mystetstvo.

Huhlia, V. 1998. Iz materialiv riatuvalnykh rozkopok v seli Subotiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 161-165.

Huhlia, V. I. 2002. Keramichne vyrobnytstvo XVII—XVIII st.: shtrykhy do tekhnolohii. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 168-169.

Danchenko, O. S. 1966. Kanivske honcharstvo. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 2, s. 60-64.

Zholtovskyi, P. M. 1975a. Tsekhovi tsikhy. In: Hoshko, Yu. H. (ed.). *Materialy z etnohrafii ta mystetstvoznavstva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 104-111.

Zholtovskiy, P. 1975b. Emblemy ukrainskikh remeslennykh tsekhov. *Dekorativnoye iskusstvo SSSR*, 6, s. 50-51.

Zaytseva, O. E. 1996a. Polivnaya posuda: nekotoryye metodologicheskiye aspekty problemy. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 10, s. 129-132.

Zaytseva, O. E. 1996b. Polivnaya posuda vtoroy poloviny 16—17 vv. iz Drui i Disny. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 10, s. 133-143.

Zaretskiy, I. 1894. *Goncharnyy promysel v Poltavskoy gubernii*. Poltava: Tipo-Litografiya L. Frishberga.

Zemyatchenskiy, P. A. 1897. O zalezhakh gliny v rayonakh kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoy gubernii. *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii*, 4, s. 216-244.

Zinchenko, V. A. 1992. Goncharnyye gorny Chernigovshchiny po etnograficheskim dannym. In: Motsia, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia serednovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 69-74.

Ionov, N. F. 1912. Goncharnyy promysel v Kievskoy gubernii. In: *Kustarnaya promyshlennost v Kievskoy gubernii: Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniya. proizvedennogo Kievskoy gubernskoy zemskoy upravoy po porucheniyu gubernskogo zemskogo sobraniya*. Kiev: Tipografiya naslednikov K. Kruglyanskogo, s. 1-77.

Ivashkiv, H. 2007. *Dekor ukrainskoi narodnoi keramiky XVI — pershoi polovyny XX stolit*. Lviv: Instytut narodoznavstva NANU.

Kititsyna, L. S. 1964. Primitivnyye formy goncharstva Kostromskoy oblasti. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 149-164.

Kravets, I. M., Povod, K. M., Pudov, Iu. P. 1960. Keramika tsentralnoi Kyivshchyny. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 1, s. 70-75.

Lashchuk, Yu. 1963. Ornamenty ukrainskikh goncharov (XIV — nachalo XX vv.). *Dekorativnoye iskusstvo SSSR*, 12, s. 33-37.

Lashchuk, Iu. P. 1969. *Ukrainska narodna keramika XIX—XX st.* Dysertatsiia doktora mystetstvoznavstva. Lvivskyi derzhavnyi Instytut prykladnoho ta dekoratyvnoho mystetstva.

Lashchuk, Iu. P. 1971. Novi dani pro keramiku XIV—XVI st.: (za materialamy znakhidok na Verkhnomu Prydnistrov'i ta Volyni). *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 200-204.

Lashchuk, Yu. F., Milyuchenkov, S. A. 1988. Goncharstvo. In: Bondarchik, V. K., Braim, I. N., Burakovskaya, N. I. i dr. *Polesye. Materialnaya kultura*. Kiev: Naukova dumka, s. 178-185.

Markevych, O. V. 1964. Dokumentalni materialy TsDIA URSR u m. Lvovi yak dzherelo dlia vyvchennia sfrahistyky. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, 1, s. 233-247.

Milyuchenkov, S. A. 1984. *Belorusskoye narodnoye goncharstvo*. Minsk: Nauka i tekhnika.

Mishchanyn, V. D. 2002. Hlyna v narodnomu honcharstvi Poltavshchyny: zvychai vydobuvannia ta pobutovoho zastosuvannia. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia*, 3, s. 265-277.

Movchan, I. I. 1971. *Otchet o raskopkakh na Vydubichakh v Kieve v 1971 g.* NA IA NANU, 1971/18в.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 1997. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy v 1997 r. v urochyshchi Askoldova mohyla*. NA IA NANU, 1997/34.

Mohylchenko, M. 1899. Honcharstvo v s. Oleshni u Chernihivshchyni. *Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii*, 1, s. 53-65.

Motyl, R. Ia. 2000. *Ukrainska dymlena keramika XIX—XX st. (istoriia, typolohiia, khudozhni osoblyvosti)*. Avtoreferat dysertatsii kandydata mystetstvoznavstva. Instytut narodoznavstva NANU.

Petrov, V. P. 1975. *Rasskazy o beloy gline*. Moskva: Nedra.

Poshyvailo, O. 1993a. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharskoi terminolohii Livoberezhnoi Ukrainy: Hetmanshchyna*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Poshyvailo, O. 1993b. *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina*. Kyiv: Molod.

Poshyvailo, S. 1999. Fliandrivka — khudozhnii skarb ukrainskoho honcharstva. *Ukrainske honcharstvo*, 4, s. 168-185.

Ryzhenko, Ia. 1927. Kustarno-remisnycha promyslovist. *Poltavshchyna*, 2, s. 257-306.

Rusov, A. A. 1898. *Opisaniye Chernigovskoy gubernii*. Chernigov: Zemskoj sbornik Chernigovskoy gubernii, 1.

Semenov, V. P. (ed.). 1903. *Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: Nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey*. Sankt-Peterburg: Izdaniye A. F. Devriyena, VII: Malorossiya.

Smilenko, A. T., Shekera, I. M. 1992. *Zvit Korsunskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1991 r.* NA IA NANU, 1992/62.

Spaska, Ie. 1929a. Shlonskyi hancharskyi kruh. *Materialy do etnolohii*, 2, s. 104-110.

Spaska, Ie. 1929b. Hlechyk z khrestykom. (Etiud z tsyklu «Chernihivske honcharstvo»). *Materialy do etnolohii i antropolohii*, 21—22, s. 35-41.

Sumtsov, N. F. 1902. *Ocherki narodnogo byta: Iz etnograficheskoy ekskursii 1901 g. po Akhtyrskomu uyezdu Kharkovskoy gubernii*. Kharkov: Pechatnoye delo.

Telehin, D. Ia., Vynokur, I. S., Tytova, O. M., Svieshnikov, I. K. ta in. 1997. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st*. Kyiv: IZMN.

Tkachuk, L. G.6 Litovchenko, E. I. (ed.). 1982. *Glinistyye porody Ukrainy*. Kiyv: Naukova dumka.

Fride, M. 1926. Goncharstvo na yuge Chernigovshchiny. *Materialy po etnografii*, 3 (1), s. 45-58.

Chmil, L. 2010. Honcharni oseredky Kyieva i okruhy kintsia XVI—XVIII st. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2009*, s. 286-301.

Chmil, L. 2011a. Honcharni oseredky Serednoho Podniprov'ia XVI—XVIII st. *Ukrainska keramolohiia*, III, 1: Ukrainske honcharstvo doby kozatstva, s. 195-234.

Chmil, L. V. 2011b. Do pytannia pro opysku na keramitsi Serednoi Naddnipriansh chyny u XVII—XVIII st. *Pereiaslavika*, 5 (7), s. 377-384.

Chmil, L. V. 2013. Odyn z vydiv pidpolyv'ianoho rozpysu XVII—XVIII st. *Mohylianski chytannia 2012*: Tradytsii pechernykh monastyrskykh kompleksiv v Ukraini ta Skhidnii Yevropi. Problemy vyvchennia, zberezhennia ta muzeiefikatsii, s. 256-260.

Chmil, L. V. 2014. Ornamenty podglazurnoy rospisi na posude Srednego Podneprovia XVII — nachala XIX v. In: Tataurova, L. V., Borzunov, V. A. (ed.). *Kultura russkikh v arkheologicheskikh issledovaniyakh*. Omsk; Tyumen; Ekaterinburg: Magellan, II, s. 107-117.

Chmil, L. V., Onohda, O. V. 2008. Do pytannia pro tekhnolohiiu vyrobnytstva kyivskoi keramiky druhoi polovyny XIII — pochatku XVI st. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 14, s. 104-132.

Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2013. Tradytsiina tekhnolohiia vyrobnytstva keramichnoho posudu na Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia. Dosvid modeliuvannia ob'iektiv ta vyrobnytstv, s. 165-177.

Shulhyna, L. 1929. Hancharstvo v s. Bubnivtsi na Podilli. *Materialy do etnolohii*, 2, s. 111-200.

Shcherbakivskyi, D. 1926. Relikvii staroho Kyivskoho samovriaduvannia. In: Hrushevskyi, M. (ed.). *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pam'iatkakh*. Kyiv: Derzhvydav Ukrainy, s. 217-264.

Auch, M. Trzeciecki, M. 2007. Sredniowieczne importy ceramiczne z badan na dziedzincu glownym palacu Pod Blacha. *Kronika Zamkowa*, 1—2 (53—54), s. 127-154.

Gardawski, A., Kruppe, J. 1955. Poznosredniowieczne naczynia kuchenne I stolowe. In: Puciaty, O., Szwankowska, H. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 121-140.

Kociszewski, L., Kruppe, J. 1974. Warsaw pottery in the 14th — 17th centuries: technology of production in the light of physic-chemical investigations. *Archaeologia Polona*, 15, s. 151-209.

Reinfuss, R. 1955. *Gaurncarstwo Ludowe*. Warzsawa: Sztuka.

Stredoveka keramika ze Sezimova Usti: Katalog vystavy. 1979. Hluboke nad Vltavou: Alsova jihoceska galerie.

Swiechowska, A., Dukwicz, R. 1955. Warsztat garncarski z konca XVII wieku. In: Puciaty, O., Szwankowska, H. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 151-160.

L. V. Chmil

THE RESULTS AND PERSPECTIVES OF STUDYING CERAMIC WARE PRODUCTION TECHNOLOGY IN THE MIDDLE DNIEPER REGION IN THE 16th – 18th CENTURIES

The paper focuses on studying ceramic ware production technology in the 16th—18th centuries. The main perspective methods for each production stage, such as chemical, petrographic and trajectory have been considered, as well as archaeological, sphragistic and ethnographic sources have been analysed.

The ware was made of kaolin clay with the addition of sand. Glaze consisted of lead, sand and metallic oxide for color. Clay with the addition of metallic oxide, such as iron, copper etc. was colorant for painting. The ware was formed with foot potter fast wheel by drawing from a piece of clay. Decor represented relief or painting without or with glaze. The glaze was colored or colorless. The ware was roasted in bicameral kilns with vertical movement of hot gases in oxidizing or reductive medium.

Perspective directions of the further study of pottery production technology can be physical and chemical methods, petrography and experiment to verify results of the research.

Keywords: ceramic ware, pottery technology, the Middle Dnieper region, 16th—18th centuries.

Одержано 16.01.2018

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАНУ, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, *chmil_lesia@ iananu.org.ua*.

CHMIL Lesia V., PhD, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *chmil_ lesia@iananu.org.ua*.

УДК: 902/904(476)

И. И. Синчук

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО СТЕКЛА ИЗ РАСКОПА 1989 г. В ИСТОРИЧЕСКОМ ЦЕНТРЕ МОГИЛЁВА (оптический спектральный анализ)

Для работы изучены 180 фрагментов стекляных изделий из культурного слоя конца XVI — начала XX в. исторической части г. Могилева. Технологический экскурс посвящен сырью для производства стекла и знакомит с дореволюционной производственной стеклодельческой литературой. Использован метод полуколичественного оптического спектрального анализа по индексам атласа спектральных линий. Для передачи результатов используется конвенциональный общетехнический способ.

Ключевые слова: *белорусское Приднепровье, XVII—XIX вв., городская материальная культура, стеклоделие, шихта, археологическое стекло, оптический спектральный анализ.*

ХАРАКТЕРИСТИКА РАСКОПА И МАТЕРИАЛА

Археологическая экспедиция Белорусского реставрационного проектного института под руководством автора в 1989 г. осуществляла раскопки в историческом центре Могилева (Нагорский посад — Нагорская сотня). Исследования проводились в зоне застройки дома 7А по ул. Ленинской, рядом с бывшей Ставкой Верховного Главнокомандующего армией и флотом Российской империи Николая II (1915—1917 гг.) на Губернаторской пощади (ранее Торговой, затем Советской), к востоку от городской Ратуши (позднее пожарной каланчи), между улицами Ленинской (старые названия Ветряная, Большая Садовая, Инженерная) и Вал Красной Звезды (Архиерейский вал), на расстоянии 12,0 м к западу от здания 12-го строительного треста, ныне Управления Следственного комитета Республики Беларусь по Могилевской области (восточная линия квадратов). Раскоп 1989 г. располагался между Ратушей и комплексом зданий архиерейского подворья (рис. 1). Площадь исследований составила 2060 м^2 (Сінчук 1990a; 1990b; 1990c). Общая мощность культурных отложений — от 1,3 до 1,9 м. В их структуре удалось выделить слой гумуссированного грунта темно-серого цвета с материалом XVI—XVIII вв. Его мощность — 0,40—0,70 м. Наблюдается сильное понижение культурного слоя в напревлении р. Днепр (в сторону ул. Вал Красной Звезды) в соответствии с естественным профилем склона. Кроме того, исследовалось заполнение остатков хозяйственных построек XVIII—XIX вв. и ям с материалом XVI—XVII вв., впущенных в материк. Культурный слой в значительной степени поврежден многочисленными перекопами, связанными, в том числе, с сооружением и функционированием жилых и хозяйственных построек.

В процессе раскопок была собрана большая коллекция стеклянных изделий XVII — начала XX вв. Их общее количество составляет свыше 12 тыс. фрагментов, из них 2/3 — стенки бутылок и кварт, шклянницы, около 1/3 — их донца и горловины. Также найдено более 1 тыс. фрагментов оконного стекла (отнесено к строительным материалам) (Синчук 2009).

Датировка материала производилась по аналогиям (см. напр. Синчук 2013). По принятой автором схеме подготовки отчета все отобранные для физико-химического изучения образцы вошли в коллекционную опись, были зарисованы и сфотографираваны со своим номером категории «Стекло» с буквенным индексом «Ш» (шкло). То есть каждый образец получил единый номер для графический фиксации, физико-химического анализа и т. д. (табл. 1; приложение).

Полные формы стеклянных изделий XVII—XIX вв. в раскопе практически не встречаются. Отобранные образцы (табл. 1, рис. 5; 6) являются массовым археологическим материалом.

© И. И. СИНЧУК, 2018

Рис. 1. Могилев, вид на исследованный участок: 1 — застройка между ул. Ленинской и Вал Красной Звезды (ул. Архиерейский вал). Слева направо вдоль ул. Архиерейский вал: восстановленная Ратуша, жилой дом 7А, здание Управления Следственного комитета Республики Беларусь по Могилевской области, бывший Архиерейский дворец; 2 — со стороны Днепра в начале XX в.; 3 — со стороны ул. Ленинской в начале XX в.

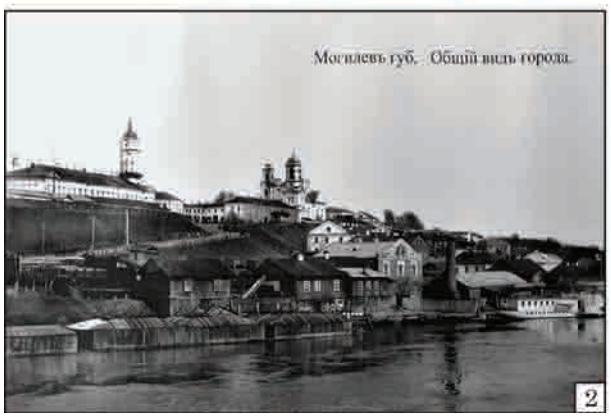

Выборка составила 1,5 % от всех находок фрагментов стеклянных изделий. Выборка не является пропорциональной, поскольку цель ее создания не требовала равного долевого представления предметов.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

Все изученные пробы археологического стекла из раскопа I исторического центра Могилева 1989 г. относятся к неорганическому оксидному стеклу класса силикатного с различными группообразующими компонентами.

Основным компонентом является оксид кремния, обычно в виде кварцевого песка — мелкообломочной несцементированной породы с зернами кварца размера 0,5—2,0 мм.

Стекло — это сплав различных силикатов с избытком диоксида кремния. Принято состав стекломассы передавать в оксидной форме в массовых процентах компонентов, что удобно для промышленного производства. В состав стекломассы соответствующие оксиды вводятся в виде различных компонентов сырья, которые реагируют во время варки стекла с удалением воды и химически связанных газов, при расчете состава шихты количество оксида в соответствующем компоненте рассчитывается с помощью гравиметрического коэффициента (Матвеев 1972; Тыкачинский 1977; Шелби 2006, с. 38—39).

При образовании стекла все составляющие теряют кристаллическую структуру и образуется гомогенная изотропная квазиаморфная масса: «Как многокомпонентная система стекло представляет собой в физико-химическом отношении затвердевший расплав, образованный твердыми, жидкими и газообразными веществами» (Безбородов 1968, с. 399). Качественное стекло имеет уровень однородности около 98 %. В состав стекла входят от 5 до 12 компонентов, но его свойства зависят не только от химического состава, но и от режима стеклования — скорости охлаждения расплава («студки») и температуры до которой он был нагрет (Полляк и др. 1983, с. 12—13).

Сохранились рецептуры силикатного стекла середины XVIII в. Так, на одной из гут Российской империи в 1755 г. в состав шихты для хрустального стекла входило в весовых процентах 48 % кварцевого песка (стеклообразующий диоксид кремния SiO_2), 32 % калиевой селитры (нитрит калия KNO_3), 19 % свинцового сурика (плюмбат свинца

Состав зеленого стекла состоит из:

1000 фунтов песку по 6 коп. за пуд	1 руб.	50 коп.
400 » известняка по 6 коп. за пуд	—	60 »
240 » глауберовой соли по 75 коп. за пуд	4 »	50 »
20 » угля и вместе издержки на обработку	—	30 »
1660 фунтов состава	6 руб.	90 коп.
Для варки употребляется:		
3500 фунтов каменного угля		
1000 » » » для работы		
4500 фунтов каменного угля, по 5½ коп. за пуд	6 руб.	20 коп.
Проценты на капитал, поддержание горшков и орудий, управление и проч. на это количество составят	1 руб.	85 »
Рабочая плата	6 »	30 »
	14 руб.	35 коп
Всего	21 руб.	25 коп.

Рис. 2. Фрагмент работы Д. И. Менделеева «Стеклянное производство»

Таблица 1. Описание стеклянных образцов из г. Могилёва, отобранных для изучения состава по оптическим спектрам (рис. 5; 6, номеру блока с индексом «А» соответствует «лист» таблицы)

Лист	№	Определение вещей	Датировка, вв.
88	1—4	Резервуары керосиновых ламп	Начало XX
89	5, 6	Цилиндрические бутылки	Конец XIX — XX
89	7	Пивная бутылка завода Э. Ф. Яника в Могилевской губернии	XVIII—XIX
90	8—15	Горловины цилиндрических бутылок	XIX
90	16, 17	Венчики банок	XIX
91	18—24	Горловины цилиндрических бутылок	XIX
92	25—31	То же	XVII—XIX
93	32, 33	Донца шароподобных бутылок	XVII
93	34—38	Донца цилиндрических бутылок	XVIII—XIX
93	39	Донца сосудов	XVII—XVIII
93	40—45	Фрагменты толстостенного стекла	XVII
94	46—49	Горловины и донца фляг	XVII — первая половина XVIII
95	50	Горловина и донце фляги	XVII
95	51, 52	Горловины кварт	XVII—XVIII
96	53—55	То же	XVII—XVIII
97	56—58	То же	XVII—XVIII
98	59—67	Донца кварт	XVII—XVIII
98	68	Венчик миски	XVIII
99	69, 70	Бокалы	Конец XIX
99	71—73	Шкляницы	Конец XIX
99	74, 75	Опорные диски бокалов	XVIII
100	76—79	Ручки сосудов	XVII—XVIII
100	80—83	Венчики и донца сосудов	XVII—XVIII
101	84—86	Донца формованных шкляниц	XVIII—XIX
101	87—90	Донца рифлёных шкляниц	XVII—XIX
102	91—93	Донца шкляниц на волнистом поддоне-жгуте	Конец XVI — XVII
102	94	Донце кубка на рифлёном поддоне-жгуте	XVII
102	95	Венчик жбана с орнаментальным жгутом	XVII
102	96	Донце шестиугольной шкляницы	Конец XVI — XVII
102	97	Венчик сосуда с орнаментированным жгутом	XVII
103	98—103	Донца шкляниц	XVII—XVIII
104	104	Донце кружки	XVII—XVIII
104	105—110	Донца шкляниц зеленоватого стекла, диаметр 2,5 см	XVII—XVIII
104	111—129	То же, диаметр 3,0 см	XVII—XVIII
104	130—143	То же, диаметр 3,5 см	XVII—XVIII
104	144—151	То же, диаметр 4,0 см	XVII—XVIII
104	152—159	То же, диаметр 4,5 см	XVII—XVIII
104	160, 161	Донца шкляниц прозрачного стекла, диаметр 3,0 см	XVII—XVIII
104	162—169	То же, диаметр 3,0 см	XVII—XVIII
104	170—173	То же, диаметр 3,5 см	XVII—XVIII
104	174, 175	То же, диаметр 4,0 см	XVII—XVIII
104	176, 177	То же, диаметр 4,5 см	XVII—XVIII
104	178	Оконное стекло	XVIII
104	179	Опорный диск бокала	XVIII
104	180	Бокал с синей верхней частью	Первая половина XX

Pb_2PbO_4), остальные 1,2 % — осветлители (оксиды марганца и мышьяка). «Белое» стекло имело шихту из кварцевого песка и 48 % поташа (карбонат калия или углекислый калий K_2CO_3). Зеленое или лесное стекло делалось из шихты с 50 % обычного силикатного песка с загрязнением окислами железа, 33 % поташа и 17 % березового пепла (неочищенный поташ — калиевый растительный пепел) (Алексеева 2009, с. 88).

Один из рецептов натриево-кальциево-силикатного стекла приводит с ценами сырья и продукции Д. И. Менделеев в работе 1864 г. «Стеклянное производство» (рис. 1) (Менделеев 1952, с. 270—271). Глауберова соль или мирабилит в виде природного минерала — это десятиводный кристаллогидрат сульфата натрия $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$, синтезирована немецким алхимиком Иоганном Рудольфом Глаубером в 1648 г. воздействием серной кислоты на хлорид натрия $2NaCl + H_2SO_4 = Na_2SO_4 + 2HCl$ при сильном нагревании (при 500—550 °C) и последующем выпадении кристаллов декагидрата сульфата натрия в осадок при температуре ниже 32,384 °C в присутствии воды.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона сообщает о фабричных рецептурах европейского зеленого стекла на рубеже XIX—XX вв.: шихта из 100 частей гнейса (SiO_2 — 64 %, Al_2O_3 — 14 %, Fe_2O_3 — 6,4 %, $CaO + MgO$ — 5 %, $K_2O + Na_2O$ — 7,6 %), 60 частей песка (SiO_2 — 90 %, остальное Al_2O_3, и Fe_2O_3), 70 частей известняка ($CaCO_3$ — 91 %, 9 % — SiO_2, Al_2O_3, Fe_2O_3) и остальное сода. Стекло имело оксидный состав $2SiO_2$, $0{,}2Al_2O_3$, $0{,}7CaO$, 1,7 % щелочных окислов и 5 % окислов железа. Гнейс — горная порода, которая требовала дробления перед введением в шихту. Практика дробления сырья зафиксирована письменными источниками в Европе с XVI в. Так, Иоганн Матезиус в трактате Sarepta Oder Bergpostill (Nurnberg 1562) относительно немецких гут утверждает следующее «Некоторые имеют свой собственный песок, другие дробят прозрачный кварц и гальку» (Dillon 1907, p. 263). Также Георгий Агрикола в 1556 г. о сырье для изготовления стекла пишет: «Камни надлежит сначала обжечь и раздробить в ступе, потом просеять» (Agricola 1912, p. 585).

На российских заводах место гнейса занимает суглинок с близким содержанием оксидов (SiO_2 — 70 %, Al_2O_3 — 14,5 %, Fe_2O_3 — 3 %, CaO + MgO — 3 %, K_2O + Na_2O — 4,5 %) (В. Ш. 1901, с. 571—572). Согласно словарю Брокгауза и Ефрона суглинистая почва — это почвы с соотношением глина — песок 1 : 3,5, но легкие суглинки имеют эти отношения от 1 : 5 до 1 : 6 (Отоцкий 1901). Гнейсы соответственно определяются как горная порода из калийного полевого шпата, кварца и слюды с составом SiO_2 60—75 %, Al_2O_3 10—15 %, остальные 15—20 % известь, окислы железа, магния, калия, натрия и вода (Поенов 1893).

В состав обычного «лесного» стекла входили окислы кислотной группы SiO_2 и Al_2O_3, щелочноземельные металлы MgO и CaO, щелочного металла K_2O (Кульман 1968, с. 447). Оно окрашено в зеленый цвет сильными хромофорами — катионами железа. За счет песка в стекло попадает приблизительно 40 % оксидов железа (Мелконян 2002, с. 17—18).

Хромофорные ионы Fe^{2+} окрашивают стекло в дополнительный голубой цвет (поглощают желтые и красные волны спектра длиной 600 ммк), а Fe^{3+} — в желтоватый (поглощают синие и фиолетовые волны длиной 500 ммк). В результате стекло приобретает зеленоватую окраску.

Сильные растворы этанола не вступают в реакцию со стеклом в отличие от воды и цвет стекла не влияет на условия хранения водок (Макеева и др. 2009).

При соответствующих процедурах из богатого окислами железа сырья можно получить бесцветное стекло. Химическими обесцвечивателями являются сульфат аммония $(NH_4)_2SO_4$, сульфат натрия Na_2SO_4, хлорид натрия NaCl, нитрат аммония NH_4NO_3, а также оксиды мышьяка As_2O_3, сурьмы Sb_2O_3 и марганца MnO_2, которые переводят ионы железа Fe^{2+} в трехвалентное состояние. Диоксид марганца является еще и физическим обесцвечивателем — он окрашивает стекло в дополнительный тон цвета, что увеличивает эффект устранения цвета за счет снижения светопропускания. В печи диоксид марганца разлагается на оксид марганца и кислород. Кислород окисляет закиси железа в трехвалентную окись, что удаляет голубой цвет стекла и добавляет зеленовато-желтоватый цвет, а оксид марганца красит стеклянную массу в ярко-розовый цвет, который является дополнительным к зеленовато-желтоватому цвету оксида железа и нейтрализует его, что делает зеленое стекло бесцветным. Обычно добавка MnO_2 составляет 0,15—0,35 % от массы шихты. О свойствах «фальшивого магнита» или «бурого камня» (немагнитного минерала пиралюзита — природного диоксида марганца MnO_2) лишать стекло цвета писал в античные времена Плиний Старший и пересказал в 1556 г. Георгий Агрикола в работе «De re metallica» (Agricola 1912, p. 585—586).

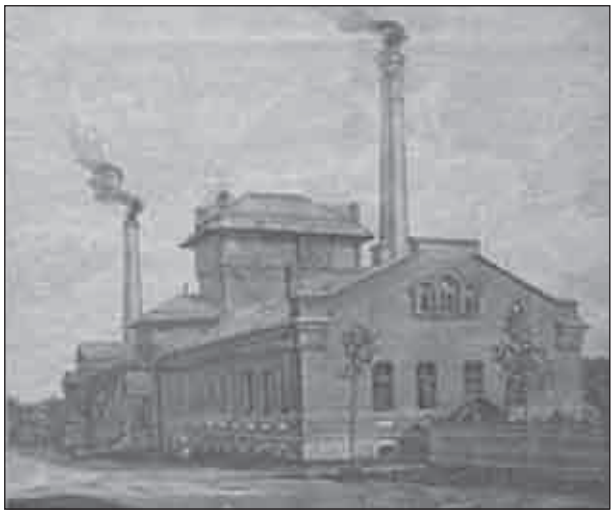

Рис. 3. Специализированный российский стеклозавод конца XIX в. в Санкт-Петербурге

Табл. 2.—Химический состав зеленых бутылочных стекол.

№№	SiO_2	Al_2O_3	CaO	MgO	Fe_2O_3	MnO	K_2O	Na_2O
1	61,75	7,10	19,60	4,55	2,43	0,11	—	4,10
2	61,90	9,72	21,34	—	3,98	—	2,01	4,17
3	63,34	5,00	17,24	1,33	2,45	0,32	0,04	6,82
4	65,00	6,00	16,24	2,34	1,10	—	1,55	5,97
5	60,20	14,92	12,20	—	2,09	1,27	9,13	
6	74,78	1,01	5,67	3,22	1,07	—	15,75	
7	71,90	1,24	10,50	0,10	1,76	—	14,50	

Рис. 4. Фрагмент из статьи И. Китайгородского «Бутылочное производство» в «Технической энциклопедии» 1928 г.

Эффект соляризации заставил в результате отказаться от использования марганца с целью получения бесцветного стекла: изменение валентности марганца $Mn^{2+} + Fe^{3+} \rightarrow Mn^{3+} + Fe^{2+}$ под длительным воздействием ультрафиолетового излучения ведет к фиолетовой окраске бесцветного стекла (Шелби 2006, с. 246—247).

Оксид олова SnO, а в больших количествах и трехокислы мышьяка As_2O_3 и сурьмы Sb_2O_3 являются глушителями — придают стеклу молочный цвет. Ранее в качестве глушителя использовался фосфат кальция $Ca_3(PO_4)_2$ в виде костной муки (Отоцкий 1901, с. 48—49; Даувальтер 1936; ред. Китайгородский, Сильвестрович 1963, с. 197—202; Кутолин, Нейч 1988, с. 88; Микоша 1991; Саркисов, Орлова 1995, с. 423).

В 1556 г. Георгий Агрикола в работе «De re metallica» привел несколько рецептов стекла: одну часть кварцевого песка на одну часть соды или каменной соли, либо одну часть кварцевого песка на две части золы дуба, бука или сосны и немного морской соли (Agricola 1912, p. 585).

Современное натриево-кальциевое стекло формул $Na_2O \times CaO \times 3SiO_2$, $Na_2O \times 3CaO \times 6SiO_2$ или $Na_2O \times 2CaO \times 3SiO_2$ (ранее состав

«хорошего обычного стекла» определялся как $Na_2CaSi_6O_{16}$) (Шарвин 1919, с. 269) получают сплавлением кварцевого песка SiO_2, известняка $CaCO_3$ и кальцинированной соды Na_2CO_3. Оксид натрия (вводится в шихту в виде соды) влияет как сильный флюс — температура плавки двухкомпонентного натриево-силикатного стекла с 2000 °С понижается приблизительно на 900 °С по сравнению с чистым оксидом кремния.

Химизм процессов варки стекла на стадии силикатообразования в твердой фазе в упрощенном виде следующий (Кешишян 1965, стб. 1030):

$$CaCO_3 + SiO_2 = CaSiO_3 + CO_2 \uparrow;$$
$$Na_2CO_3 + SiO_2 = Na_2SiO_3 + CO_2 \uparrow.$$

Добавка в шихту извести и небольшого количества оксидов MgO, Al_2O_3 делает стекло прочным в контакте с влажным воздухом и водой.

В настоящем около 90—95 % производимого стекла относится к известковому из-за дешевизны компонентов шихты и его достаточно высокой технологичности в производстве изделий.

По современным требованиям в песке марки Т для производства темно-зеленого бутылочного стекла содержание оксидов должно быть следующее: оксид кремния SiO_2 не менее 95 %, оксид алюминия Al_2O_3 не более 4 %, оксид железа Fe_2O_3 не нормирован (может быть более 0,25 %). Тяжелые фракции окислов хрома Cr_2O_3, титана TiO_2 и вольфрама V_2O_5 присутствуют во всех песках (ГОСТ 22551-77, с. 5—6).

Оксид алюминия Al_2O_3 играет особую роль — его повышение в составе стекла позволяет повышать долю SiO_2 в составе стекла при устойчивости стекловидного состояния; молярные соотношения Al_2O_3/SiO_2 обычно поддерживаются в пределах 0,1—0,15 (Аппен 1974, с. 190).

За присутствие в небольших количествах калия и алюминия в стеклянных изделиях может быть ответственным полевой шпат — природный силикат, который попадает в шихту вместе с зернами кварцевого песка с включениями этого минерала. Он представляет собой алюмосиликат щелочных металлов, который часто состоит из смесей калиевого $K_2O \times Al_2O_3 \times 6SiO_2$, натриевого $Na_2O \times Al_2O_3 \times 6SiO_2$ и кальциевого $CaO \times Al_2O_3 \times 6SiO_2$ полевого шпата.

Добавляют микропримеси и слюды: белая калийная слюда мусковит $K_2O \times 3Al_2O_3 \times 6SiO_2 \times 2H_2O$ и черная железомагнезиальная слюда биотит $K_2O \times 6(Mg, Fe)O \times Al_2O_3 \times 6SiO_2 \times 2H_2O$.

Еще одна группа, дающая микропримеси — оксиды железа: гематит Fe_2O_3, закисно-окисный магнитный железняк $FeO \times Fe_2O_3$ с содержанием железа в двух окисных состояниях, ильменит $FeO \times TiO_3$ и другие, а также гидраты оксидов железа типа лимонита или, иначе, болотной руды $FeOOH \cdot (Fe_2O_3 \cdot nH_2O)$. Встречаются как в кавернах песчинок, так и в виде поверхностной оболочки. Также кварцевые пески содержат карбонаты: кальцит $CaCO_3$, магнезит $MgCO_3$, доломит $CaCO_3$, сидерит $FeCO_3$ (Кукуй, Андрианов 2005, с. 37, 40—41). Процедура обогащения песков в разы снижает содержание оксидов железа (Полляк и др. 1983, с. 59—61).

В дополнение в стекло попадает и некоторое количество глинозема Al_2O_3 со стенок стекловаренного горшка или футеровки ванны.

В первой половине XX в. требования к химическому составу стекла зеленых бутылок в СССР располагались в довольно широких пределах: SiO_2 от 60 до 75 %, Na_2O от 4 до 16 %, K_2O от 1 до 3 % (вместе с Na_2O 6—16 %), Al_2O_3 от 1 до 6 %, CaO от 6 до 21 %, MgO от менее 1 до 4 %, Fe_2O_3 от 1 до 4 %, MnO — менее 1 % (Китайгородский 1928, стб. 112; 1933, стб. 26).

Обобщенный состав современного силикатного неспециализированного преимущественно натриево-кальциевого стекла в зависимости от назначения представлены в табличном виде ниже (согласно третьего издания Большой советской энциклопедии; Павлушкин 1970, с. 471) (табл. 2).

В первой половине XX в. в Российской империи и СССР в весовых частях шихта для изготовления бутылочного стекла делалась приблизительно следующая (табл. 3).

Вместо извести в большем количестве с коэффициентом 1,8 мог применяться известняковый камень (кальцит с примесью). Мог быть использован и мел с содержанием карбонатов кальция $CaCO_3$ от 91 до 98 %. По месторождениям СССР собственно оксид кальция в связанном состоянии в меле содержится в долях от 47 до 55 %, оксид кремния от 1 до 2 %, оксид магния MgO содержится в количестве от 0,1 до 2 %, оксид алюминия от долей процента до 4 %, оксиды железа от 0,1 до 0,5 % от общего веса (Савченко 1961, с. 46; Варгин 1962, с. 10; Никольский 1968, с. 707; Кульский и др. 1980, с. 74).

Выбор сырья для шихты в значительной степени зависит от теплозатрат на процесс преобразования в компоненты стекломассы. На-

Таблица 2. Состав современного промышленного стекла

Стекло	Химический состав в оксидах							
	SiO_2	Al_2O_3	MgO	CaO	Na_2O	K_2O	Fe_2O_3	SO_3
Оконное	71,8	2,0	4,1	6,7	14,8	—	0,1	0,5
Тарное	71,5	3,3	3,2	5,2	16	—	0,6	0,2
Посудное	74	0,5	—	7,45	16	2	0,05	—

Таблица 3. Шихта бутылочного стекла, весовые части

Стекло	Основные компоненты шихты		
	Песок	Сода	Известь
Мягкое	100	41,2	9,3
Среднее	100	38,3	10,8
Твердое	100	35,3	12,4
Машинное	100	36—38	10,5

пример, поташ K_2CO_3 требует почти в два раза меньше затрат топлива по сравнению с калиевой селитрой KNO_3 для образования силикатов калия K_2SiO_3, гипс $CaSO_4 \times 2H_2O$ по сравнению с известняком $CaCO_3$ или доломитом $CaCO_3$ и $MgCO_3$ требует значительно меньших затрат для образования силикатов кальция $CaSiO_3$ (Полляк и др. 1983, с. 125).

Качество стекла с точки зрения химической прочности зависит от содержания в нем щелочи — слабокислотные вина реагируют при высоком содержании в стенках начинки щелочных компонентов со стеклом с образованием осадка виннокислых солей калия, кальция и алюминия.

РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА СТЕКЛА

При помощи оптического спектрального анализа исследованы микроэлементный состав и выявлены стеклообразующие элементы 180 стеклянных изделий (приложение). Среди них 87 шкляниц (стаканов), 2 кубка (кружки), 5 бокалов, 2 шарообразные бутылки, 23 цилиндрические бутылки, 15 кварт (штофов), 5 фляг, 3 резервуара керосиновых ламп (рис. 5; 6).

Содержание микропримесей при использовании метода оптической спектрографии определяется полуколичественно, с точностью в половину порядка. Стеклообразующие элементы точно определяться не могут, можно только предполагать, что их содержание более 10 %.

Известен верхний предел содержания оксидов-сеткообразователей. В бинарных системах возможно стеклообразование, если содержание Na_2O или K_2O и CaO в суммарных процентах не превышает 56—57 % (Шульц, Мазурин 1988, с. 26).

Стоит написать несколько слов о выборе метода исследования стеклянных изделий и данных для сравнения.

Полный химический анализ одной пробы (четырех навесок) стекла по восьми элементам (SiO_2, Al_2O_3, Fe_2O_3, TiO_2, CaO, MgO, Na_2O, K_2O) обычно продолжается 2—3 рабочих дня (Павлушкин, Сентюрин, Ходаковская 1970, с. 76), поэтому был выбран значительно менее затратный полуколичественый оптический анализ с определением элементов по индексам атласа спектральных линий.

Показано экспериментально, что при растирании пробы стекла в кварцевой или агатовой ступке происходит загрязнение навески микропримесями железа, алюминия, магния и кальция (Тысовская и др. 1974), поэтому проводился непосредственный анализ подготовленной поверхности образца стеклянного изделия.

Спектры получены на кварцевом спектрографе средней дисперсии ИСП-28 с генератором ИВС-28, при токе 13 А, дуговом промежутке 2 мм, экспозиции 45 сек., ширине щели 15 мк. Система освещения щели трехлинзовая, угольный электрод с каналом 3 × 4 мм, фотопластинки репродуктивные штриховые сверхконтрастные, чувствительность 5,5 ед. ГОСТ.

В результате изучения количественного состава стеклянных изделий археологического происхождения из польского Сандомежа исследователи выяснили, что почти все исследованное стекло Нового времени в количестве 92 проб относится к калиево-кальциево-силикатному (Tabaczyńska 1993, s. 168; Rubnikowicz 1996, s. 456). Подобные результаты получены польскими и бельгийскими исследователями точным методом количественной масспектрометрии с индуктивно связанной плазмой с отбором конденсированной фазы способом лазерной абляции по 202 пробам стекла Нового времени археологического контекста из Старого города в Эльблёнге, Старого города в Познани, Старого города во Вроцлаве: было обнаружено калиево-кальциево-силикатное (существенно преобладает), натриево-кальциево-силикатное и свинцово-кварцевое стекло (Kasztovszky, Kunicki-Goldfinger 2008; Wagner et al. 2008, p. 419, fig. 3). Центральноевропейское бесцветное стекло XVIII в. выделяется высоким рацио K/Ca и низким содержанием Pl в отличие от английского столового стекла, которое с 1635 г. становится свинцовым (Kunicki-Goldfinger, Kierzek, Kasprzak 2000, p. 1; Filarska 1973, s. 43).

Более точно можно определить состав основы и микропримесей (свыше 1 %) при помощи количественного валового рентгенфлюоресцентного анализа этих же образцов. При проведении рекомендуемых опытов методы взаимно дополнят полученные знания о могилевском стекле — рентгеноспектральный анализ позволит судить о макропримесях, оптический спектральный — о микропримесях, что обогатит возможность исследования историко-технологических особенностей стекла.

Можно также рекомендовать пилотажные исследования методом рассеяния рентгеновских лучей (рентгеноструктурный анализ) со сравнением без расшифровки кривых радиального распределения с целью группировки образцов стекла для поисков хронологических или категориальных отличий.

По итогам полуколичественного оптического спектрального анализа с определением элементов по индексам атласа спектральных линий выделяются по основным компонентам в

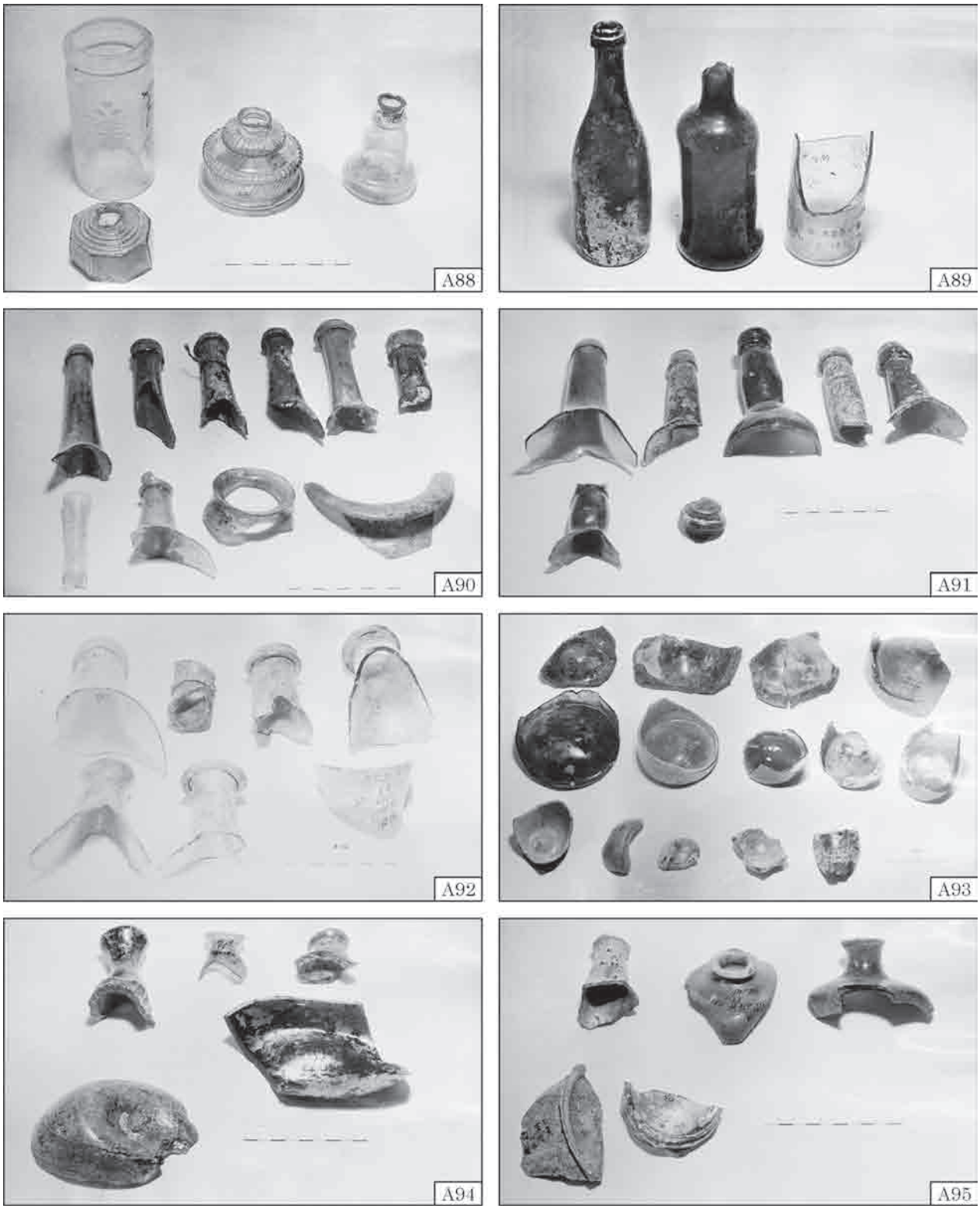

Рис. 5. Фотофиксация отобранных для полуколичественного оптического спектрального анализа стеклянных изделий из раскопок исторического центра г. Могилёва соответственно коллекционной описи и графическим листам отчета, А88—95 (см. табл. 1)

коллекции 1989 года из раскопа I в г. Могилёве четыре группы стекол.

1. Натриевое (№ 18, 69, 70, 73, 75, 180). Все 6 изделий из натриевого стекла датированы XIX — началом XX вв. Это цилиндрическая бутылка (№ 18), бокалы (№ 69, 70, 75, 180), шкляница (№ 73).

2. Натриево-кальциевое (№ 1—4, 7). Все 5 изделий датируются началом XX в. В этой группе банка с надписью «Жорж Борман» (№ 1), бутылка с надписью «Пивоваренный заводъ Э. Ф. Яникъ Могилёвъ губ.» (№ 7), резервуары керосиновых ламп (№ 2—4), изделие № 3 вы-

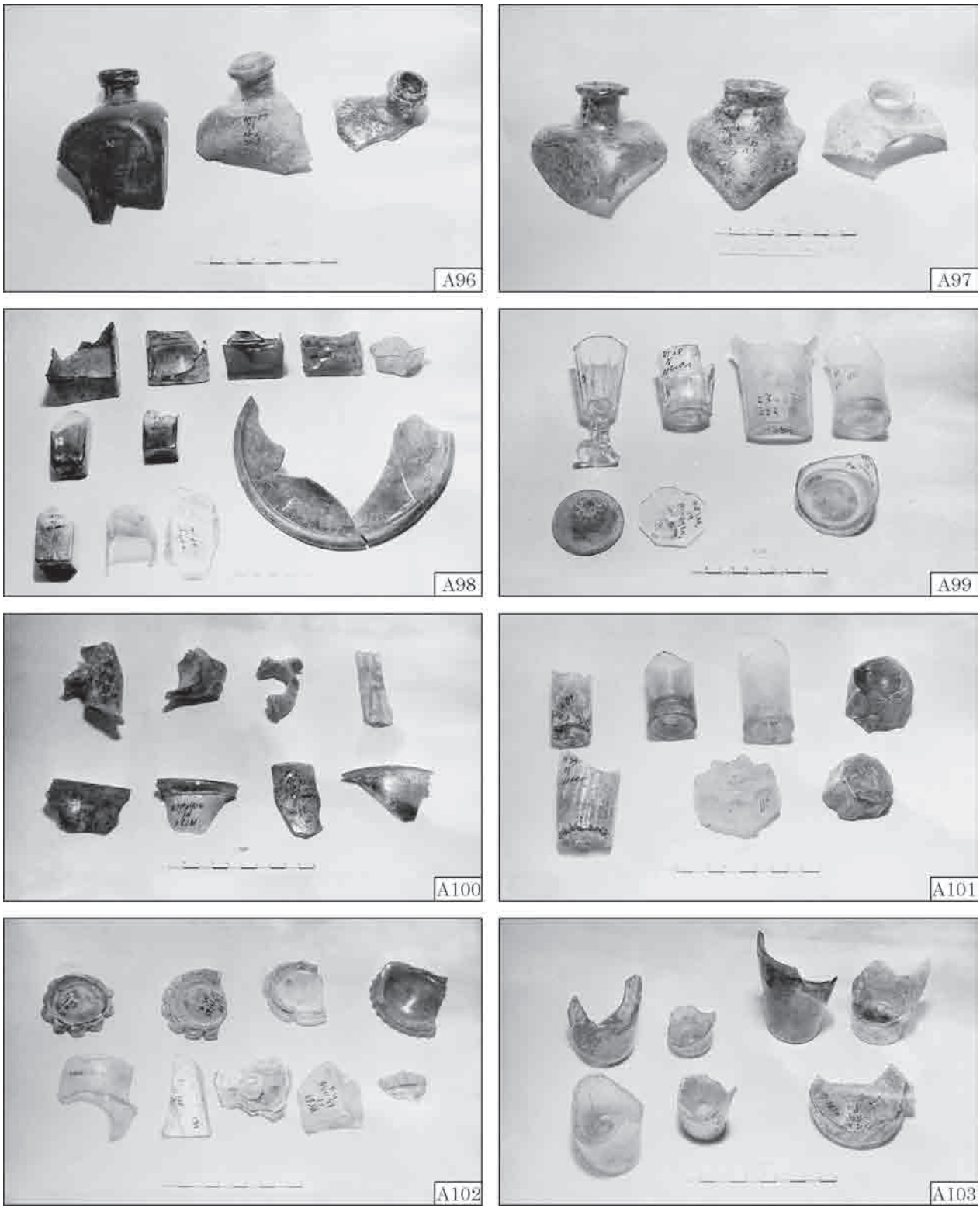

Рис. 6. Фотофиксация отобранных для полуколичественного оптического спектрального анализа стеклянных изделий из раскопок исторического центра г. Могилёва соответственно коллекционной описи и графическим листам отчета, А96—103 (см. табл. 1)

деляется наличием цинка (0,01—0,1 %), отсутствием сурьмы и бария.

3. Калиевое со значительным содержанием кальция (№ 71). Единственное изделие представлено шкляницей конца XIX — начала XX вв.

4. Кальциевое — все остальные (168 изделий). В этой группе отмечена дифференциация по марганцу, в большей части изделий его содержание составляет 0,001—0,1 %, но есть ряд вещей с содержанием марганца в 0,1—1,0 %, это объекты 8, 13, 15, 19, 20, 24 (!), 25, 27, 29, 35, 38, 40—

47, 56, 58—61, 78, 90, 90б, 99, 106, 108, 109, 113, 117—118, 123, 128, 131, 133, 134, 135 (1), 143, 144, 146—148, 150, 153, 156—158, 160, 174, 177—179.

Среди изделий с большим содержанием марганца преобладают шкляницы (возможно, в группу шкляниц входят и масляные светильники) 28 образцов из 53, но шкляницы среди анализируемых образцов представлены почти половиной объектов, поэтому разница по содержанию марганца не является показательной для этой категории вещей.

Выделяются также изделия с микропримесями олова (от 0,0001 до 0,01 %), преобладают концентрации в 0,001 %. Это образцы 49, 53, 58—60, 68, 76—90, 110, 150—151, 173, 178 (25 изделий). Наличие микропримесей не связано с категорией вещей, кажется, что это особенность использованной в шихте сырья. Может быть, следует выделить группу вещей 76—90 (15 изделий), в которую входят ручки, ножки, донца чашек, бокалов, кувшинов, рифленая шкляница, шкляницы на волнистым поддоне XVII—XVIII вв., формованные шкляницы XVIII—XIX вв. Они имеют содержание олова в 0,001 %.

Имеются различия и по содержанию мышьяка. В большей части образцов его содержание находится за пределами чувствительности метода; мышьяк фиксируется в образцах 1, 71, 72, 89, 173, 180. Большей частью это изделия XIX — начала XX вв.

Делать выводы о наличии или отсутствии других элементов опасно, их концентрация находится на грани чувствительности метода.

В ряде случаев (анализы 46а, 46б, 50а, 50б, 68а, 68б, 68в, 96а, 96б — буквой обозначена дополнительная к основной проба другого фрагмента изделия) данные спектрального анализа позволили обосновать возможность графической реконструкции изделий.

Подытоживая, можно сказать, что большая часть анализируемых изделий сделана из калиево-кальциево-силикатного стекла, приблизительно в 1/3 части изделий встречаются примеси марганца, который делает стекло бесцветным. Вещи из зольного стекла датируются концом XVI — началом XVII в. Поташное калиевое стекло в анализируемой коллекции почти не встречается, в отличие от коллекции, которая собрана во время раскопок 1989 г. у костела Св. Станислава в г. Могилёве, где оно составляет 1/4 часть всех изделий.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеева, Л. Ю. 2009. Особенности Алтайского стекловарения во второй половине XVIII — первой половине XIX веков. *Мир науки, культуры, образования*, 2, с. 87-89.

Аппен, А. А. 1974. *Химия стекла.* Ленинград: Химия.

Безбородов, М. А. 1968. *Синтез и строение силикатных стёкол: основы стекловедения*. Минск: Наука и техника.

Варгин, В. В. (ред.). 1962. *Эмалирование металлических изделий.* Москва; Ленинград: Машиностроительная литература.

ГОСТ 22551-77 Песок кварцевый, молотые песчаник, кварцит и жильный кварц для стекольной промышленности. Технические условия. 1977. Москва: Издательство стандартов.

Даувальтер, А. Н. 1936. *Обесцвечивание стекла.* Ленинград: Гизлегпром.

Кешишян, Т. Н. 1965. Стекло. В: Кнунянц, И. Л. (ред.). *Краткая химическая энциклопедия.* Москва: Большая Российская энциклопедия, 4, стб. 1027-1034.

Китайгородский, И. И, Сильвестрович, С. И. (ред.). 1963. *Справочник по производству стекла.* Москва: Госстройиздат, 2.

Китайгородский, И. 1928. Бутылочное производство. В: Мартенс, Л. К. (ред.). *Техническая энциклопедия.* Москва: Советская энциклопедия, 3: Бумажный брак — Водорода перекись, стб. 110-116.

Китайгородский, И. 1933. Стекло: производство стекла. В: Мартенс, Л. К. (ред.). *Техническая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 22: Стеариновое производство — Теплопередача, стб. 24-36.

Кукуй, Д. М., Андрианов, Н. В. 2005. *Теория и технология литейного производства. Формовочные материалы и смеси*. Минск: Белорусский национальный технический университет.

Кукушкин, Ю. Н. 1992. *Химия вокруг нас: Справочное пособие*. Москва: Высшая школа.

Кульман, А. Г. 1968. *Общая химия*. Москва: Колос.

Кульский, Л. А., Гороновский, И. Г., Когановский, А. М., Шевченко, М. А. 1980. *Справочник по свойствам, методам анализа и очистки воды.* Киев: Наукова думка, I.

Кутолин, С. А., Нейч, А. И. 1988. *Физическая химия цветного стекла*. Москва: Стройиздат.

Макеева, А. Н., Морозова, С. С., Ющенко, Г. И., Устинова, Е. В. 2009. К вопросу взаимодействия стекла бутылок с водками. *Ликероводочное производство и виноделие*, 5, с. 20-21.

Матвеев, М. А., Матвеев, Г. М., Френкель, Б. Н. 1972. *Расчеты по химии и технологии стекла: Справочное пособие.* Москва: Литература по строительству.

Мелконян, Р. Г. 2002. *Аморфные горные породы — новое сырье для стекловарения и строительных материалов*. Москва: Природа.

Менделеев, Д. И. 1952. Стеклянное производство. В: *Сочинения в 25 томах.* Москва: АН СССР, XVII: Технология, с. 47-402.

Микоша, Ю. С. 1991. Стекольное сырьё. В: Козловский, Е. А. (ред.). *Горная энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 5: СССР — Яшма, с. 69.

Никольский, Б. П. (ред.). 1968. *Справочник химика.* Москва; Ленинград: Химия, 5: Сырье и продукты промышленности неорганических веществ. Процессы и аппараты. Коррозия. Гальванотехника. Химические источники тока.

Отоцкий, П. 1901. Суглинистая почва. В: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* Санкт-Петербург: Издательское дело, Брокгауз-Ефрон, XXXIA (62): Статика — Судоустройство, с. 900.

Павлушкин, Н. М., Сентюрин, Г. Г., Ходаковская, Р. Я. 1970. *Практикум по технологии стекла и ситаллов*. Москва: Литература по строительству.

Павлушкин, Н. М., Воронов, Н. В. 1976. Стекло. В: *Большая советская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 24, кн. 1. с. 470-473.

Петухов, С. И., Д (Менделеев, Д. И.). 1901. Стекляное производство. В: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* Санкт-Петербург: Издательское дело, Брокгауз-Ефрон, XXXIA (62): Статика — Судоустройство, с. 565-586.

Поенов, Б. 1893. Гнейс. В: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* Санкт-Петербург: И. А. Ефрон, VIIIA (16): Германия — Го, с. 938-939.

Полляк, В. В., Саркисов, П. Д., Солинов, В. Ф., Царицын, М. А. 1983. *Технология строительного и технического стекла и шлакоситаллов*. Москва: Стройиздат.

Савченко, В. И. 1961. *Технология эмалирования и оборудование эмалировочных цехов*. Харьков: Металлургиздат.

Саркисов, П. Д., Орлова, Л. А. 1995. Стекло неорганическое. В: Зефиров, Н. С. (ред.). *Химическая энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, 4: Пол — Три, с.422-424.

Сінчук, І. І. 1990a. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г. Магілёва ў чэрвені—ліпені 1989 г.* Архіў БРПІ, аб'ект 6-89, інв. № 6, кн. 1.

Сінчук, І. І. 1990b. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г. Магілёва ў чэрвені—ліпені 1989 г.* Архіў БРПІ, аб'ект 6—89, інв. № 7, кн. 2.

Сінчук, І. І. 1990c. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г. Магілёва ў чэрвені—ліпені 1989 г.* Архіў БРПІ, аб'ект 6—89, інв. № 8, кн. 3.

Синчук, И. И. 2009. Оконное стекло XVIII в. по материалам раскопок исторического центра г. Могилева (Беларусь). В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли: Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 54 заседания* (15—17 апреля 2008 г.). Псков: ИА РАН, с. 445-459.

Синчук, И. И. 2013. Бытовые стеклянные изделия Дворищенского раскопа (Великий Новгород, 2007—2008 гг.). *Вестник Брестского государственного технического университета*, 6 (84): Гуманитарные науки, с. 62-72.

Сінчук, І. І., Філонаў, Б. А. 2006. Археалагічнае шкло з раскопак 1989 г. каля касцела Станіслава ў г. Магілёве. *Вестник Брестского государственного технического университета*, 6 (42): Гуманитарные науки, с. 51-58.

Тыкачинский, И. Д. 1977. *Проектирование и синтез стекол и ситаллов с заданными свойствами*. Москва: Стройиздат.

Тысовская, Л. Д., Бондаренко, А. В., Ланевская, Л. А., Хотимченко, В. С. 1974. О повышении чувствительности спектрального определеня примесей в кварцевом стекле. В: Кондратьев, Ю. Н. (ред.). *Физико-химические исследования структуры и свойств кварцевого стекла*. Москва, с. 172-178. Государственный НИИ стекла, 1.

Шарвин, В. В. 1919. *Введение в химию*. Москва: О. П. Герасимов и И. И. Трояновский.

Шелби, Дж. 2006. *Структура, свойства и технология стекла*. Москва: Мир.

Шульц, М. М., Мазурин, О. В. 1988. *Современные представления о строении стёкол и их свойствах*. Ленинград: Наука.

Agricola, G. 1912. *De re* metallica. London: The Mining Magazine.

Dillon, E. 1907. *Glass*. London: Mcthuen and Co., New York: G. P. Putnam's Sons.

Filarska, B. 1973. *Szkło pięknie i użyteczne*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Kasztovszky, Z., Kunicki-Goldfinger, J. 2011. Applicability of Prompt Gamma Activation Analysis to Glass Archaeometry. In: Turbanti-Memmi, I. (ed.). *Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry, 13th—16th May 2008, Siena, Italy*. Heidelberg; Dordrecht; London; New York: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, p. 83-90. https://DOI 10.1007/978-3-642-14678-7_12.

Kunicki-Goldfinger, J., Kierzek, J., Kasprzak, A. 2000. Some features of the 18th century glass technology used in Central Europe (Saxony, Brandenburg, Poland). In: Schulze, G., Horn, I. (eds.). *Archäometrie und Denkmalpflege. Kurzberichte 2000. Zusammenfassungen der Vorträge und Poster der Jahrestagung 2000 im Kanonenhof in Dresden 29. bis 31. März 2000*. Berlin: Mensch & Buch, S. l07-109.

Rubnikowicz, M. 1996. Znaleziska szklane ze stanowiska Zamek w Sandomierzu. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Sandomierz: Badania 1969—1973*. Warszawa: IAiE PAN, 2, s. 423-453. Polskie badania archeologiczne, 32.

Tabaczyńska, E. 1993. Średniowieczne i nowożytne szkło ze stanowiska Colegium Costomianum. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Sandomierz: Badania 1969—1973*. Warszawa: IAiE PAN, 1, s. 156-169. Polskie badania archeologiczne, 31.

Wagner, B., Nowak, A., Bulska, E., Kunicki-Goldfinger, J., Schalm, O., Janssens, K. 2008. Complementary analysis of historical glass by scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray spectroscopy and laser ablation inductively coupled plasma mass spectrometry. *Microchimica Acta*, V, 162, iss. 3—4, p. 415-424.

REFERENCES

Alekseeva, L. Iu. 2009. Osobennosti Altaiskogo steklodeliia vo vtoroi polovine XVIII — pervoi polovine XIX vekov. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia*, 2, s. 87-89.

Appen, A. A. 1974. *Khimiia stekla*. Leningrad: Khimiia.

Bezborodov, M. A. 1968. *Sintez i stroenie silikatnykh stekol: osnovy steklovedeniia*. Minsk: Nauka i tekhnika.

Vargin, V. V. (ed.). 1962. *Emalirovanie metallicheskikh izdelii*. Moskva, Leningrad: Mashinostroitelnaja literatura.

GOST 22551-77 Pesok kvartsevyi, molotye peschanik, kvartsit i zhilnyi kvarts dlia stekolnoi promyshlennosti. Tekhnicheskie usloviia. 1977. Moskva: Izdatelstvo standartov.

Dauvalter, A. N. 1936. *Obestsvechivanie stekla*. Leningrad: Gizlegprom.

Keshishian, T. N. 1965. Steklo. In: Knuniants, I. L. (ed.). *Kratkaia khimicheskaia entsiklopediia*. Moskva: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia, 4, stb. 1027-1034.

Kitaigorodskii, I. I, Silvestrovich, S. I. (ed.). 1963. *Spravochnik po proizvodstvu stekla*. Moskva: Gosstroiizdat, 2.

Kitaigorodskii, I. 1928. Butylochnoe proizvodstvo. In: Martens, L. K. (ed.). *Tekhnicheskaia entsiklopediia*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 3: Bumazhnyi brak — Vodoroda perekis, stb. 110-116.

Kitaigorodskii, I. 1933. Steklo: Proizvodstvo stekla. In: Martens, L. K. (ed.). *Tekhnicheskaia entsiklopediia*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 22: Stearinovoe proizvodstvo — Teploperedacha, stb. 24-36.

Kukui, D. M., Andrianov, N. V. 2005. *Teoriia i tekhnologiia liteinogo proizvodstva. Formovochnye materialy i smesi*. Minsk: Belorusskii natsionalnyi tekhnicheskii universitet.

Kukushkin, Iu. N. 1992. *Khimiia vokrug nas: Spravochnoe posobie*. Moskva: Vysshaia shkola.

Kulman, A. G. 1968. *Obshchaia khimiia*. Moskva: Kolos.

Kulskii, L. A., Goronovskii, I. G., Koganovskii, A. M., Shevchenko, M. A. 1980. *Spravochnik po svoistvam, metodam analiza i ochistki vody*. Kiev: Naukova dumka, I.

Kutolin, S. A., Neich, A. I. 1988. *Fizicheskaia khimiia tsvetnogo stekla*. Moskva: Stroiizdat.

Makeeva, A. N., Morozova, S. S., Iushchenko, G. I., Ustinova, E. V. 2009. K voprosu vzaimodeistviia stekla butylok s vodkami. *Likerovodochnoe proizvodstvo i vinodelie*, 5, s. 20-21.

Matveev, M. A., Matveev, G. M., Frenkel, B. N. 1972. *Raschety po khimii i tekhnologii stekla: Spravochnoe posobie*. Moskva: Literatura po stroitelstvu.

Melkonian, R. G. 2002. *Amorfnye gornye porody — novoe syre dlia steklovareniia i stroitelnykh materialov*. Moskva: Priroda.

Mendeleev, D. I. 1952. Stekliannoe proizvodstvo. In: *Sochineniia v 25 tomakh*. Moskva: AN SSSR, XVII: Tekhnologiia, s. 47-402.

Mikosha, Iu. S. 1991. Stekolnoe syrje. In: Kozlovskii, E. A. (ed.). *Gornaia entsiklopediia*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 5: SSSR — Iashma, s. 69.

Nikolskii, B. P. (ed.). 1968. *Spravochnik khimika*. Moskva; Leningrad: Khimiia, 5: Syre i produkty promyshlennosti neorganicheskikh veshchestv. Protsessy i apparaty. Korroziia. Galvanotekhnika. Khimicheskie istochniki toka.

Ototskii, P. 1901. Suglinistaia pochva. In: *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*. Sankt-Peterburg: Izdatelskoe delo, Brokgauz-Efron, XXXIA (62): Statika — Sudoustroistvo, s. 900.

Pavlushkin, H. M., Sentiurin, G. G., Khodakovskaia, P. Ia. 1970. *Praktikum po tekhnologii stekla i sitallov*. Moskva: Literatura po stroitelstvu.

Pavlushkin, N. M., Voronov, N. V. 1976. Steklo. In: *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 24, kn. 1, s. 470-473.

Petukhov, S. I., D (Mendeleev, D. I.). 1901. Steklianoe proizvodstvo. In: *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*. Sankt-Peterburg: Izdatelskoe delo, Brokgauz-Efron, XXXIA (62): Statika — Sudoustroistvo, s. 565-586.

Poenov, B. 1893. Gneis. In: *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*. Sankt-Peterburg: I. A. Efron, VIIIA (16): Germaniia — Go, s. 938-939.

Polliak, V. V., Sarkisov, P. D., Solinov, V. F., Tsaritsyn, M. A. 1983. *Tekhnologiia stroitelnogo i tekhnicheskogo stekla i shlakositallov*. Moskva: Stroiizdat.

Savchenko, V. I. 1961. *Tekhnologiia emalirovaniia i oborudovanie emalirovochnykh tsekhov*. Kharkov: Metallurgizdat.

Sarkisov, P. D., Orlova, L. A. 1995. Steklo neorganicheskoe. In: Zefirov, N. S. (ed.). *Khimicheskaia entsiklopediia*. Moskva: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia, 4: Pol — Tri, s. 422-424.

Sinchuk, I. I., 1990a. *Spravazdaca ab archiealahicnych dasledavanniach u histarycnaj castcy h. Mahilova ŭ cervieni—lipieni 1989 h.* Archiŭ BRPI, abjekt 6—89, inv. N 6, kn. 1.

Sinchuk, I. I., 1990b. *Spravazdaca ab archiealahicnych dasledavanniach u histarycnaj castcy h. Mahilova ŭ cervieni—lipieni 1989 h.* Archiŭ BRPI, abjekt 6—89, inv. N 7, kn. 2.

Sinchuk, I. I., 1990c. *Spravazdaca ab archiealahicnych dasledavanniach u histarycnaj castcy h. Mahilova ŭ cervieni—lipieni 1989 h.* Archiŭ BRPI, abjekt 6—89, inv. N 8, kn. 3.

Sinchuk, I. I. 2009. Okonnoe steklo XVIII v. po materialam raskopok istoricheskogo tsentra g. Mogileva (Belarus). In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Seminar imeni akademika V. V. Sedova. Materialy 54 zasedaniia* (15—17 aprelia 2008 goda). Pskov: IA RAN, s. 445-459.

Sinchuk, I. I. 2013. Bytovye stekliannye izdeliia Dvorishchenskogo raskopa (Velikii Novgorod, 2007—2008 gg.). *Vestnik Brestskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*, 6 (84): Gumanitarnye nauki, s. 62-72.

Sinchuk, I. I., Filonav, B. A. 2006. Archiealahicnaje sklo z raskopak 1989 h. kala kasciela Stanislava ŭ h. Mahilovie. *Viestnik Brjestskoho hosudarstviennoho tjechnicjeskoho univiersitjeta*, 6 (42): Humanitarnyje nauki, s. 51-58.

Tykachinskii, I. D. 1977. *Proektirovanie i sintez stekol i sitallov s zadannymi svoistvami*. Moskva: Stroiizdat.

Tysovskaia, L. D., Bondarenko, A. V., Lanevskaia, L. A., Khotimchenko, V. S. 1974. O povyshenii chuvstvitelnosti spektralnogo opredelenia primesei v kvartsevom stekle. In: Kondratev, Iu. N. (ed.). *Fiziko-khimicheskie issledovaniia struktury i svoistv kvartsevogo stekla*. Moskva, s. 172-178. (Gosudarstvennyj NII stekla, 1.

Sharvin, V. V. 1919. *Vvedenie v khimiiu*. Moskva: O. P. Gerasimov i I. I. Troianovskij.

Shelbi, Dzh. 2006. *Struktura, svoistva i tekhnologiia stekla*. Moskva: Mir.

Shults, M. M., Mazurin, O. V. 1988. *Sovremennye predstavleniia o stroenii stekol i ikh svoistvakh*. Leningrad: Nauka.

Agricola, G. 1912. *De re* metallica. London: The Mining Magazine.

Dillon, E. 1907. *Glass*. London: Mcthuen and Co., New York: G. P. Putnam's Sons.

Filarska, B. 1973. *Szkło pięknie i użyteczne*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Kasztovszky, Z., Kunicki-Goldfinger, J. 2011. Applicability of Prompt Gamma Activation Analysis to Glass Archaeometry. In: Turbanti-Memmi, I. (ed.). *Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry, 13th—16th May 2008, Siena, Italy*. Heidelberg; Dordrecht; London; New York: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, p. 83-90. https://DOI 10.1007/978-3-642-14678-7_12.

Kunicki-Goldfinger, J., Kierzek, J., Kasprzak, A. 2000. Some features of the 18th century glass technology used in Central Europe (Saxony, Brandenburg, Poland). In: Schulze, G., Horn, I. (eds.). *Archäometrie und Denkmalpflege. Kurzberichte 2000. Zusammenfassungen der Vorträge und Poster der Jahrestagung 2000 im Kanonenhof in Dresden 29. bis 31. März 2000*. Berlin: Mensch & Buch, S. l07-109.

Rubnikowicz, M. 1996. Znaleziska szklane ze stanowiska Zamek w Sandomierzu. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Sandomierz: Badania 1969—1973*. Warszawa: IAiE PAN, 2, s. 423-453. Polskie badania archeologiczne, 32.

Tabaczyńska, E. 1993. Średniowieczne i nowożytne szkło ze stanowiska Colegium Costomianum. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Sandomierz: Badania 1969—1973*. Warszawa: IAiE PAN, 1, s. 156-169. Polskie badania archeologiczne, 31.

Wagner, B., Nowak, A., Bulska, E., Kunicki-Goldfinger, J., Schalm, O., Janssens, K. 2008. Complementary analysis of historical glass by scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray spectroscopy and laser ablation inductively coupled plasma mass spectrometry. *Microchimica Acta*, V, 162, iss. 3—4, p. 415-424.

I. I. Sinchuk

THE RESULTS OF A STUDY OF ARCHAEOLOGICAL GLASS FROM THE EXCAVATION 1989 IN THE HISTORICAL CENTER OF MOGILEV (optical spectral analysis)

180 fragments of glassware from the historical part of Mogilev at the end of the 16th and early 20th centuries were studied.

Technological excursus is devoted to raw materials for glass production and introduces glassmaking literature of the 18th — early 20th centuries.

The method of semiquantitative optical spectral analysis based on the atlas of spectral lines is used. For the transfer of results, the conventional general technical method is used.

A few examples of ash glass date back to the late of the 16th — early 17th century. Most of the samples analyzed from the 17th to the 19th centuries are made of potassium-calcium silicate glass; about 1/3 part of the products, there are manganese impurities, which makes the glass colorless.

The result of the work is a catalog of analyzes of an archaeological glass from the Belarusian city of Mogilev, which presented in the appendix.

Keywords: Belorussian Dnieper region, 17th—19th centuries, urban material culture, glassmaking, charge, archeological glass, optical spectral analysis.

Одержано 23.05.2018

СІНЧУК Іван Іванович, провідний науковий співробітник, Національний художній музей Республіки Білорусь, вул. Леніна, 20, Мінськ, 220030, Білорусь, *sintchouk@tut.by*.

SINCHUK Ivan Ivanovich, Leading Researcher, the National Art Museum of the Republic of Belarus, Lenin st., 20, Minsk, 220030, Republic of Belarus, *sintchouk@tut.by*.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ВИЗУАЛЬНАЯ ПОЛУКОЛИЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА КОНЦЕНТРАЦИИ ЭЛЕМЕНТОВ ПО ИНДЕКСАМ АТЛАСА СПЕКТРАЛЬНЫХ ЛИНИЙ, %

Элемент	Номер образца																
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	>10	>10	>10	10	1	1	10	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	1	1	1	1	0,1—1	0,1—1
K	0,1—1	0,1—1	—	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	1	1	1	1	0,1—1	0,1—1
Ca	10	10	>10	10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	10	0,1—1
Mg	0,1	0,1	0,1	0,1	1	1	0,1	1	1	1	1	1	1	0,1	1	0,1—1	0,1—1
Fe	10^{-2}	0,1	0,1	1	1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	10^{-2}	0,1—1	0,1—1	0,1
Cu	10^{-4}	10^{-3}	1—10	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}
Mn	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1	0,1
Pb	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	—	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}—0,1
Sr	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	—	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}
Ba	10^{-4}	10^{-3}	—	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-3}
Al	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	1^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}
Ni	—	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	—	—	—	10^{-4}	—	10^{-3}	—	—	10^{-4}	—	—	10^{-3}	10^{-4}—10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	10^{-2}—0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	10^{-5}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}

Элемент	Номер образца																
	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1—1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	0,1—1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	1	1	1
Ca	1	10	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10	10	0,1—1	10	10	10	>10	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Mg	0,1	1	1	0,1—1	0,1—1	1	1	1	0,1—1	1	1	1	1	0,1	0,1	0,1	0,1
Fe	0,1	1	1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1
Cu	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Mn	10^{-2}—0,1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Pb	0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-3}	10^{-2}—0,1	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-2}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}
Sr	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Al	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	—	—	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-4}	10^{-4}	—	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	10^{-5}	10^{-5}	10^{-5}	—	—	—	10^{-5}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	10^{-2}	10^{-2}	—	10^{-2}	10^{-2}	—	—	10^{-2}	—	—	10^{-2}	—	—	—	—	10^{-2}

Элемент	Номер образца																
	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46a	46b	47	48	49	50a
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1—1	1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1
K	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ca	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10	0,1—1	>10	0,1—1	10	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10	0,1—1	10	0,1—1	0,1—1	10
Mg	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—10	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Fe	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	1	0,1	0,1—1	0,1—1
Cu	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	0,1—1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Pb	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}—0,1	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sr	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}

Элемент	Номер образца																	
	50b	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	~0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ca	10	10	10	10	10	10	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10	10	10	10	10	10	10	10
Mg	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Fe	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-3}	10^{-3}	0,1—1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1
Pb	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sr	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Al	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-4}	—
Cr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-4}	—	10^{-4}	—	10^{-3}	—	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	10^{-2}	—	—	—	—	—	10^{-2}	10^{-2}	—	10^{-2}	—	—
Zn	10^{-2}	—	—	—	—	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Элемент	Номер образца																
	67	67a	68 (1)	68 (2)	68 (3)	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	>10	>10	0,1	1	>10	0,1	>10	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	1	1	1	1	1	10^{-2}—0,1	0,1	10	1	0,1	1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	10	10	10	10	10	0,1	0,1—1	0,1—1	10	0,1—1	10	0,1—1	10	10	10	10	10
Mg	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Fe	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	0,1	0,1	1	1	1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-5}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-5}	10^{-3}	10^{-5}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1	0,1
Pb	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sr	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	—	—	10^{-4}	—	—	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—	—	—	10^{-4}	—	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Al	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	—	—	—	10^{-4}	—	—	—	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}
Cr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	—	—	—	—	10^{-3}	—	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	—	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	—	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}	—	—

Элемент	Номер образца																
	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96a	96b
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Mg	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1
Fe	0,1—1	0,1—1	0,1—1	1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}	1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}	0,1	0,1	10^{-2}	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1—1	10^{-2}	0,1	0,1—1
Pb	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
Sr	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}

Элемент	Номер образца																			
	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	112	113	114
Ba	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}
Al	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	10^{-3}	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1—1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	—	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}
Bi	—	—	—	—	10^{-4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}—0,1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	>10	>10	>10	10	10	10	10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Mg	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1—1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1
Fe	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1	1	0,1	1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1
Pb	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}
Sr	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}
Al	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1
Ti	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-3}	—	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-3}	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	10^{-5}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Элемент	Номер образца																
	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	1
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Mg	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Fe	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	1	0,1	0,1—1	0,1—1
Pb	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sr	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	0,1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Al	0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ti	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-5}
Zn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}	—

Элемент	Номер образца																
	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Mg	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	1	1	0,1	1	0,1—1	0,1—1
Fe	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	1	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	0,1	10^{-2}	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1	0,1	0,1
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	0,1	0,1—1	1	0,1—1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1—1	1	1	0,1	1	0,1—1	0,1—1
Pb	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
Sr	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}	10^{-2}

Ba	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	0,1—1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	0,1	10^{-2}	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1
Al	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ti	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	—	—	—	—	—	—	10^{-3}—10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zn	—	—	—	0,1	—	—	—	—	—	10^{-2}	—	—	10^{-2}	—	10^{-2}	—	10^{-2}

Элемент	Номер образца																
	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Na	0,1	1	1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Ca	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10
Mg	0,1	1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1
Fe	10^{-2}	1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Cu	10^{-3}	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mn	10^{-2}—0,1	0,1—1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	0,1	10^{-2}—0,1	1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1
Pb	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}
Sr	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Ba	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}
Al	10^{-2}—0,1	1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	1	0,1—1
Ti	10^{-4}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Sn	—	10^{-3}	10^{-3}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Ni	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Mo	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	10^{-5}	10^{-5}	—	—	—	—	—	10^{-5}	—	—	—
Zn	—	10^{-2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Элемент	Номер образца																			
	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	—	—
Si	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	—	—
Na	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	1	0,1	0,1	>10	—	—
K	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	0,1—1	—	—
Ca	>10	>10	>10	>10	>10	>10	>10	0,1—1	>10	>10	<10	<10	<10	<10	1	—	—
Mg	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}—0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1	10^{-2}	—	—
Fe	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}	0,1	10^{-2}—0,1	10^{-2}—0,1	1	1	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	—	—
Cu	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10	—	—
Mn	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1—1	0,1	0,1	0,1—1	1	0,1—1	10^{-3}	—	—
Pb	10^{-3}	10^{-2}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	1	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-2}	10^{-3}	0,1	—	—
Sr	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-2}	—	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	10^{-2}	—	—	—
Ba	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	—	10^{-3}—10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}—10^{-2}	10^{-2}	10^{-3}—10^{-2}	—	—	—
Al	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10^{-2}	0,1—1	0,1—1	0,1	0,1—1	0,1—1	0,1	10^{-3}	—	—
Ti	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	—	—
Sn	—	—	—	—	—	—	—	10^{-4}	—	—	—	—	10^{-4}	—	10^{-2}	—	—
Cr	10^{-3}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	—	—
Ni	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-3}	—	—
V	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	—
Mo	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-4}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	10^{-3}	—	10^{-3}	10^{-4}	—	—
Bi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-4}	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-4}	—	—
As	—	—	—	—	—	—	—	10^{-2}—0,1	—	—	—	—	—	—	10^{-2}—0,1	—	—
Ag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10^{-5}	—	—
Zn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 008:738(477)”15-19”

О. О. Руденко

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИБИНЕЦЬКОГО ОСЕРЕДКУ КЕРАМІКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ XIX—XX ст.

Статтю присвячено дослідженню діяльності одного з найбільших осередків керамічного промислу Середньої Наддніпрянщини XIX — початку XX ст. с. Дибинці Богуславського району Київської області у контексті розвитку народних художніх промислів. Висвітлено локальні особливості художньої культури Богуславщини; проведено аналіз художніх засобів декорування керамічних виробів; визначено типологію асортименту продукції за її функціональним призначенням; виокремлено й охарактеризовано п’ять етапів у існуванні дибинецького керамічного промислу; проведено мистецтвознавчий аналіз найбільш показових творів; введено до наукового обігу нові імена місцевих майстрів-керамістів та окреслено місце Дибинецької фаянсової фабрики графів Браницьких в українській художній культурі XIX ст.

***Ключові слова**: Наддніпрянщина, Київщина, Дибинці, художні промисли, кераміка, декорування, XIX—XX ст.*

Вступ. Українська художня культура з давніх часів являлась квінтесенцією світобачення та духовних цінностей народу, містила в собі коди вираження і передачі глибоких народних традицій у художньо-образній формі. Поряд з академічними видами мистецтва в становленні національної культури важливе місце займає народне мистецтво, яке є полікультурним явищем, що відбиває художньо-естетичні та світоглядні погляди його носіїв. Усі види українського народного мистецтва мають загальнонаціональні риси, а також самобутню локальну специфіку образної мови та власні характерні риси. Вони є одним з ключових факторів етнокультурного районування України, адже кожен регіон має свою особливу традиційну культуру та побут, що вирізняє його з-поміж інших.

© О. О. РУДЕНКО, 2018

Згідно визначених етнокультурних районів у центрі країни розташована Середня Наддніпрянщина (Середнє Подніпров’я), яка охоплює більшість Київської, Черкаської, частини Чернігівської, Полтавської, Житомирської, Сумської, Вінницької, Кіровоградської та Дніпровської обл. Це одна з найдавніше заселених територій України. Протягом багатьох століть тут відбувалося становлення спочатку давньоруської, а потім і української народності. Край був прогресивним у розвитку як економічної, так і соціально-культурної складової, адже через дану територію здавна пролягали внутрішні та міжнародні торговельні шляхи, а відносно близьке розташування до столиці дозволяло жителям орієнтуватися у провідних ідеях суспільства.

Богуславщина як певний торговельний та культурний центр протягом XIX — початку XX ст. була сприятливою місцевістю для розвитку народних художніх промислів — тут процвітало ткацтво, гончарство, кушнірство, обробка деревини тощо (Ніколенко 1994, с. 5). Окремої уваги потребує дослідження керамічного промислу села Дибинці, адже місцеве гончарство проіснувало кілька століть, воно має глибоке коріння, власні традиції та локальні особливості, а вироби тутешніх майстрів відомі по всій Україні та за кордоном.

Постановка проблеми. Дослідження творчого спадку дибинецьких гончарів у контексті української художньої культури виявляє низку невисвітлених питань стосовно розвитку, становлення і загасання промислу в осередку. Крім того, поглибленого аналізу потребують художні особливості оздоблення та формотворення керамічних виробів, є необхідним розширення відомостей стосовно провідних народних майстрів осередку.

Актуальність дослідження. Відомо, що провідним осередком керамічного промислу Середньої Наддніпрянщини в XIX — на початку XX ст. були Дибинці — село неподалік м. Богуслава, що на Київщині. Вже у XVII ст. тут було засновано цехове братство, яке об'єднувало майстрів місцевих та з навколишніх сіл, існувала гончарна школа (Ионов 1912, с. 4). Століттями традиції і секрети ремесла передавались від батька до сина — так утворилися цілі династії дибинецьких гончарів, доробок яких є вагомим внеском у скарбницю культури українського народу.

На сьогоднішній день лише у фондах Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі НМУНДМ) зібрано більше 600 творів дибинецької кераміки, а загальна їх кількість у приватних збірках і музеях України сягає 1000 виробів. Проте досі ніхто комплексно не вивчав мистецьку і культурну своєрідність цього центру, щоб виявити почерк майстрів, пояснити художню стилістику і самобутність формотворення, їх специфічне пластичне моделювання, сюжетне оздоблення.

Діяльність дибинецьких керамістів періодично привертала увагу дослідників завдяки участі найвидатніших місцевих гончарів у всеросійських виставках та ярмарках, співпраці з музеями України. Це стало причиною того, що невідомими залишилися імена низки кустарів, які також були талановитими керамістами, але не мали змоги брати участь у подібних заходах з матеріальних чи інших причин. У даній публікації подано реєстр дибинецьких гончарів другої половини XIX—XX ст., складений автором статті згідно імен майстрів, що зустрічаються у науково-облікових картотеках провідних музеїв України, літературі та на основі інформації, отриманої від жителів села Дибинці під час краєзнавчих експедицій (додаток).

Метою даної статті є комплексний аналіз локальних особливостей декорування та специфіки формотворення дибинецьких керамічних виробів; дослідження становлення, розвитку і згасання гончарства на тлі художньої культури Богуславщини.

Огляд літературних джерел. Зацікавленість дослідників у вивченні особливостей керамічного мистецтва Дибинець відображена здебільшого у окремих розвідках або публікаціях, присвячених різним аспектам діяльності даного осередку.

Зокрема Н. Ф. Іонов у праці «Гончарний промисел в Київській губернії» (Ионов 1912) поміж висвітлення даних про гончарні центри губернії особливу увагу приділяє Дибинцям, тоді ще Канівського повіту. Він наводить інформацію стосовно історії зародження промислу в цьому селі, а саме устрою релігійно-цехового братства, та висловлює припущення, що останнє могло бути засновано не у XVIII ст., а значно раніше (Ионов 1012, с. 4). Крім того, дослідник представляє класифікацію асортименту глиняного посуду (простий, глазурований і мальований), розміри та місцеві назви виробів. Також автором висвітлено особливості організації праці в Дибинецькому гончарному осередку в кінці XIX — на початку XX ст., форми та об'єми виробництва, процес збуту продукції, місцеві назви гончарних інструментів, будову горна і гончарного круга, назви й основні властивості глин, місцезнаходження глинищ і шахт, процеси видобування сировини і її обробки.

Пізніше досить глибоке дослідження діяльності дибинецьких гончарів провела мистецтвознавець Леся Данченко у книгах «Народна кераміка Наддніпрянщини» (1969) і «Народна кераміка Середнього Придніпров'я» (1974). Автор описує окремі аспекти виготовлення, формотворення і декорування глиняного посуду, технологію приготування ангобів, основні техніки розпису (контурного ріжкового малювання, фляндрування), прослідковує походження основних мотивів і елементів оздоблення («гребінці», птахи, риби, рослинні та геометричні елементи тощо). У своїх працях мистецтвознавиця визначає дві групи кераміки Наддніпрянщини й окреслює їхні характерні риси — північна (Київська) і південна (Черкаська), до якої власне і належить спадок дибинецьких майстрів. Л. Данченко встановлює династійні зв'язки найвідоміших гончарних родин цього осередку і коротко характеризує їх діяльність.

У Національному науковому щорічнику «Українська керамологія» було опубліковано частину фотоархіву мистецтвознавця Юрія Лащука, де оприлюднено велику кількість ілюстрацій дибинецького майолікового посуду (Пошивайло 2002).

Використання таких елементів розпису на посуді як «кривульки», зигзаги, виноград, зображення кіз, риб і птахів, а також характерні риси їх виконання дибинчанами, дослідила Галина Івашків у книзі «Декор української народної кераміки XIV — першої половини XX століть» (2007).

У III томі «Історії декоративного мистецтва України» у розділі «Гончарство» мистецтвознавці О. Клименко, Л. Сержант та Г. Істоміна (2009) привертають увагу до особливостей форми і розпису дибинецького посуду XIX ст., а саме великої макітри з нахилом усередину, мальованого глечика з яйцеподібним тулубом і розгорнутими вінцями зі зламом біля основи, «миски до лавки» (з колінчастим зламом вінець). Дослідниці вказують, що промисел даного осередку набув найбільшого розвитку у II половині XIX — першій третині XX ст., прослідковують «еволюцію стилістики дибинецьких підполивних розписів» (с. 127) і вказують на «своєрідне барокове мислення творців дибинецької кераміки» (с. 128).

У IV томі «Історії декоративного мистецтва України» у розділі «Гончарство», який присвя-

чено гончарству України XX ст. (ред. Г. Скрипник 2011), ці ж дослідники наводять імена низки талановитих майстрів-керамістів з Дибинець першої третини XX ст., а також досліджують традиційність та інновації у оздобленні місцевої майоліки початку XX ст. Висвітлюють основні риси творчості Каленика Масюка (1876—1933), Василя Масюка (1900—1988), Оріона Старцевого (1891—1976), Герасима Гарнаги (1905—1965), Михайла Тарасенка (1921—1995).

Заснування і функціонування Дибинецької фаянсової фабрики графів Браницьких за першоджерелами дослідила мистецтвознавець Ольга Школьна у науковій публікації «Фаянсова перлина в короні роду графів Браницьких-Воронцових» (2012, с. 49—56). Серед іншого у даній праці висвітлено обсяги виробництва, територію збуту і цінову «політику» фабрики у різні роки, асортимент продукції й основні елементи її декору (гравірування і колорування). Крім того, автор робить припущення стосовно місця розташування приміщень підприємства, вказує кількість і фаховий розподіл працівників.

Походження досить рідкісного посуду «бинчики», який побутував у Дибинцях, було досліджено Ольгою Школьною у статті «Бинчики в культурній традиції України XIX — середини XX століття» (2014, с. 285—293) (рис. 1). Автор визначила характерні риси оздоблення, типологію форм, призначення і особливості використання цього посуду.

М. Казаковим було проаналізовано організацію роботи Дибинецького цехового братства, його особливості і основні функції у публікації «Дибинецьке цехове братство (1742—1909)» (2014, с. 85—91). Автор робить припущення щодо дати заснування і припинення діяльності даного об'єднання, проте воно в певній мірі суперечить інформації з інших досліджуваних нами джерел, а саме вищевказаних праць Н. Ф. Іонова та Л. Данченко.

Історія краю. Одним із самобутніх яскравих осередків народних промислів Наддніпрянщини протягом багатьох століть була Богуславщина — район, розташований на південному сході Київської області. Місто Богуслав було засноване князем Ярославом Володимировичем (Мудрим) на початку XI ст. як оборонне укріплення південних кордонів Київської Русі і заселене полоненими поляками. Через своє розміщення ця територія постійно зазнавала нападів татар (1240 р. місто було майже зруйноване), а в другій половині XIV ст. згідно умов унії, поряд з іншими землями Київщини, її було передано Великому Князівству Литовському, яке з часом стало частиною Речі Посполитої (Історія…, арк. 2).

Згідно адміністративного поділу того часу 1589 р. було утворене Богуславське староство, яке Януш Острозький наділив низкою привілеїв та прав. 1620 р. Сигізмундом III Вазою містові їх було підтверджено і надано магдебурзьке право, звільнення майже від усіх повинностей, окрім військової, і дозвіл на використання власного герба і магістратської хоругви. У Богуславі функціонували органи місцевого самоврядування, а нові вольності дали поштовх до стрімкого розвитку ремісництва і торгівлі, збільшення кількість дворів, також тут було збудовано польський замок (Ніколенко 1994, с. 5).

Рис. 1. Бинчик, Лаврентій Тридід, початок XX ст., діаметр вінець (далі — Д) — 15, діаметр денця (далі — д) — 11,5, висота (далі — в) — 29,5 см, фонди НМУНДМ, К-245

З часом Богуславське староство об'єднувало все більше довколишніх сіл, що зміцнювало адміністративну, економічну та культурно-комунікативну сфери життя. На цій території здавна існували перипетії між православним і католицьким духовенством (Історія… арк. 5), проте, не зважаючи на це, релігійна складова була дуже вагомою у формуванні культурної самосвідомості та духовних потреб населення. До сьогодні у місті зберігся чоловічий монастир, який був заснований ще у XVI ст. польським королем Стефаном Баторієм у якості привілея православному духовенству і протягом століть кілька разів змінював підпорядкування (Ніколенко 1994, с. 90). У пам'яті народу лишила слід ще одна сакральна споруда міста — дерев'яна Покровська церква, яка була збудована не пізніше XVII ст., оскільки у середині століття Бог-

дан Хмельницький вже проводив тут міжнародні прийоми, про що свідчить ряд документів (Ніколенко 1994, с. 92).

Окрім того, за переказами та припущеннями дослідників-краєзнавців, дочкою священника саме цього храму є славнозвісна Маруся Богуславка, яка на початку століття потрапила в турецький полон, стала дружиною паші та зуміла визволити 300 полонених українських козаків (Історія… арк. 7). Так подвиг українки-патріотки з Богуславщини став основою для однойменної народної думи «Маруся Богуславка», яка поповнила скарбницю пісень українського народу.

Жителі означеного міста і довколишніх сіл брали активну участь у повстанні Наливайка та 1648—1654 рр. у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. В кінці XVII ст. Богуслав став спочатку сотенним, а потім полковим містом Богуславського полку (Історія… арк. 3). Тож переважна більшість мешканців цього регіону мали козацьке походження. Вони стали носіями славнозвісної традиційної козацької культури краю. На Богуславщині бували і провадили свою діяльність славетні Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Самійло Самусь, Семен Палій. 1620 р. населення Богуслава налічувало 400 козацьких, 100 міщанських і 15 єврейських дворів (Історія… арк. 5—6).

Важливе значення для формування суспільної свідомості мала церква. Величні сакральні споруди з настінними розписами та образами збирали прихожан у Богуславі (Параскевська та Покровська церкви, Миколаївський монастир), Чайках (Свято-Миколаївська церква), Бороданях (церква в ім'я Воскресіння) та Дибинцях (церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці).

1799 р. Богуславське староство перейшло у власність графа Ксаверія Браницького, що придбав його у Станіслава Понятовського за 4 млн. злотих (за іншою версією виграв у карти). Після цього магдебурзьке право тут було ліквідоване і відбувся ряд змін у господарчій та культурній життєдіяльності регіону (Ніколенко 1994, с. 6). Найбільше поповнення казни відбувалось за рахунок аграрного сектору, адже основною безоплатною робочою силою у той час були селяни, які мали зобов'язання відробляти панщину.

Крім того, на території ключа були збудовані та активно експлуатувалися водяні млини, винокурні, Хохітвянський цукровий завод і Дибинецька фаянсова фабрика (Перерва 2010, с. 121). У Богуславі та в Турчиному лісі були зведені графські маєтки. Саме ж повітове містечко, як і раніше, лишалося ремісничим і торгівельним центром, у якому стрімко покращувалась демографічна та економічна ситуація, відбувалися соціально-культурні зрушення.

Значно збільшилася та укріпилась єврейська община, яка потерпала постійні утиски з боку містян та козаків, здебільшого на основі економічних інтересів (особливо вона постраждала під час гайдамаччини 1768 р.). Проте євреї налагодили міжнародні торговельні зв'язки — закуповували товар в Ляйпцігу та Франкфурті, чим налагоджували взаємодію між богуславськими та європейськими ремісниками і народними майстрами (Єврейська… арк. 1).

Протягом XIX ст. у місті та його околицях функціонували гамарня (металообробна фабрика), меблева, воскобійна, фаянсова, цукеркова, суконні фабрики, миловарний, свічковий, чинбарний (для обробки шкіри), мідний, машинобудівний, винокуренний, пивоварний і кілька цегельних заводів. Поряд із цим збільшувалась кількість ремісників таких профілів як кравці, шевці, ковалі, гончарі, столяри, теслі, бондарі, ткачі та кушніри (виготовляли широковідомі на той час богуславські кожухи) (Історія… арк. 4).

Тричі на тиждень у Богуславі проводились базарні дні і вісім разів на рік проходили великі святкові ярмарки, на які приїздили купці та торговці з віддалених куточків України (Дело… 1885, арк. 5). Таким чином відбувався культурний обмін між населенням, а завдяки конкуренції проводилась оцінка майстрами попиту товарів та орієнтація на кращі взірці народних промислів.

З релігійної точки зору за об'єктивними причинами на Богуславщині довгий час паралельно існувало православне, католицьке та єврейське віросповідання. У період панування польської шляхти на цих землях проводились заходи по окатоличенню місцевого населення, чинились утиски православ'я. Проте не можна не відмітити будівництва як православних, так і католицьких храмів у цей період. Зокрема, 1825 р. у Богуславі син Ксаверія Браницького Владислав збудував кам'яний латинський костел (Похилевич 1864, с. 331—362), а за фінансової підтримки його матері Олександри — з 1848 по 1861 рр. у центральній частині міста збудовано кам'яну Троїцьку церкву (Перерва 2010, с. 122), яка була взірцем архітектури західно-європейського класицизму. З 1818 р. при Богуславському монастирі працювало духовне училище. Це відкривало можливість прихожанам бачити кращі зразки стінопису, іконопису й архітектури у храмах, брати участь у богослужіннях і співу в хорах.

У 1897 р. єврейська община Богуславщини вже налічувала сім з половиною тисяч жителів, що вдвічі перевищувало кількість православного населення. У місті працювали велика синагога та 15 молитовних будинків за профілями людей (кравців, шевців, ткачів, кушнірів, столярів, братства погребельників тощо). На початку століття при общині у Богуславі існували типографія та «лікарняне братство», що пізніше стало лікарнею, товариством допомоги бідним і опіки сиріт (Єврейська… арк. 5).

Освіта краю розвивалась також відокремлено по кожній парафії — працювали церковно-приходські школи, трикласне духовне училище (бурса). Після відміни кріпацтва значно зросла кількість шкіл, почали відкриватися державні (удільні) заклади, в яких з часом відбувся поступовий перехід до спільного навчання євреїв, православних і католиків, без поділу учнів за гендерною ознакою. Тож можна стверджувати, що соціально-культурне життя богуславського краю розвивалось на основі перетину козацького, польського та єврейського світобачення і звичаєвості, формуючи власне обличчя й локальні особливості.

Культурно-мистецьке життя Богуславщини здавна було насиченим, адже тут розвивалось як народне, так і професійне мистецтво. Формування художньо-естетичного сприйняття світу та опанування основ малярства пройшло у Богуславі для видатного українського живописця Алімпія Галика, який вчився іконопису у дяка Богуславської Покровської церкви. З часом він уже малював ікони на ярмарковий продаж, де і познайомився з київським іконописцем, який запросив Алімпія на роботу.

Завдяки службі у Києво-Печерській Лаврі, Галик став майстром станкового і монументального живопису, у творчості якого спостерігався поступовий відхід від канонічних правил на користь ширшого використання народних традицій. Збереглися його портретні роботи, алегоричні сцени, образи мучеників і святих, монументальні роботи на історичні теми, стінні розписи Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви. Дослідники підкреслюють, що Алімпій Галик стояв біля витоків української національної художньої школи, втілюючи у своїх роботах велике захоплення красою природи (Ніколенко 1994, с. 17).

Серед мальовничих краєвидів Богуславщини 1807 р. народився ще один видатний художник, ім'я якого звучить поряд з Кобзаревим — Іван Максимович Сошенко. У Покровській церкві занесено запис до церковної книги про його народження та хрещення. Дитячі роки майбутнього маляра і педагога пройшли серед гористої місцевості Богуслава та на крутих берегах річки Рось, про красу яких він писав: «*Як в панорамі бачу я красу української природи, ті незабутні краї, де кращі провів я роки*» (рос. мовою) (Ніколенко 1994, с. 26).

Цю місцевість називають «малою батьківщиною» видатного українського діяча, художника і поета — Тараса Григоровича Шевченка. У дитячі роки він двічі приїздив до Богуслава на ярмарки, де мав змогу бачити кращі взірці виробів народних майстрів-керамістів, ткачів і художників, величні архітектурні споруди, що справило незабутнє враження на малого Тараса. Будучи вже дорослим, поет згадував: «То була моя перша зустріч з великим містом з церквами і різним-різним людом, що зібрався на величезну торговицю» (Салій 2010, с. 307). Як і для його майбутнього друга, Сошенка, дитячі враження, пов'язані з цим краєм, зіграли значну роль у формуванні самоідентичності, ментальності та художньої уяви цих митців.

Життя різних верств місцевого населення, життєвий устрій і краса скелястих берегів річки Рось, крутих пагорбів з лісами і широких полів знайшли відображення у низці літературних творів письменників, які жили на Богуславщині — Шолом-Алейхема, Марії Олександрівни Вілінської (Марко Вовчок), Івана Семеновича Нечуя-Левицького, Олександра Матійка.

Важливою частиною культурного життя Богуславщини було музикування. Здавна при кожному храмі функціонували церковні хори, які виконували на богослужіннях кращі взірці молитов, псалмів і релігійних гімнів. Крім того, розвивалось народне музичне мистецтво, зокрема бандурне. Це являло собою певну народну школу, адже кожен виконавець мав кілька учнів, яких навчав грі на інструменті, а також давніх кобзарських пісень і дум. Відомим богуславським кобзарем і придворним музикантом XVIII ст. був Матвій Волошин, у якого 1748 р. вчився гайдамацький бандурист Данило Бандурка (Рихлеєвський) (Музичне… арк. 11).

Пізніше, на межі XIX—XX ст. стане відомим ім'я бандуриста з с. Медвин Антіна Митяя, який свого часу вчився у Гната Хоткевича та грав разом з Дмитром Гонтою. Як учасник національно-визвольного руху цей бандурист був висланий до Сибіру за антидержавницьку пропаганду, він виконував безліч народних побутових пісень та дум (Музичне… арк. 12). Важко переоцінити внесок кобзарів у формування національної ідентичності, самосвідомості, передачу народної пам'яті та генетичного коду українців.

Художні ремесла Богуславщини. З розвитком капіталістичних відносин народні ремесла піднялися на новий рівень, задовольняючи не лише ужиткові, а й естетичні потреби населення. Так, вироби народних майстрів, які увібрали у себе багатовікові традиції, вийшли за рамки господарчої необхідності і з часом досягли значного мистецького рівня. Змінилась організація роботи, майстри об'єднувалися у мануфактури і цехи, поширилося використання вільнонайманої праці, удосконалювалася техніка виробництва, відбувалася інтеграція з традиціями інших регіонів і країн, не втрачаючи при цьому особливих локальних рис.

Великою віхою народного мистецтва Богуславщини здавна були ремесла, пов'язані з текстилем — вишивка, ткацтво, килимарство, а також виготовлення кожухів. З кінця XVIII ст. у містечку діяла шовкоткацька мануфактура, а пізніше відкрилась фабрика художніх виробів. Довгий час на території України богуславська

школа ткацтва славилася поряд з київською, кролевецькою, ніжинською та ін. (Ткацтво… арк. 1).

Особливістю місцевих тканих виробів є двостороннє поперечно-смугасте розташування узору, давніші зразки були декоровані народними геометричними мотивами з видозміненими рослинними зображеннями, запозиченими у західноєвропейській традиції. Дослідники відзначають вплив місцевої школи ткацтва на стилістику кролевецьких рушників (Селівачов 2009, с. 31).

У XIX ст. на ярмарках особливо славилися хутряні та шкіряні вироби богуславських кушнірів. Характерною особливістю декорування місцевих підрізних кожухів було орнаментування області талії та вшитих бокових клинців (Семенова 2013, с. 142). Дослідники відмічають, що аплікаційне оздобленнях жіночих кожухів Канівського повіту має яскраві спільні риси зі східною орнаментикою (Селівачов 2009, с. 55), що свідчить про розширення локальних традицій та стилізацію кращих взірців декору інших країн.

В цілому слід зазначити, що цей вид верхнього одягу був досить коштовним, тож носити його могли найчастіше багатші прошарки населення. Ймовірно таке щедре оздоблення богуславські майстри робили, орієнтуючись на одяг польських шляхтичів, вбрання яких відповідало еталонам тогочасної моди.

У богуславських вишитих сорочках спостерігається візуальне геометричне розмежування між основним рослинним візерунком. Слід відмітити, що з часом у вишивці стали переважати зображення реалістичних квітів (троянди, гвоздики, калина тощо), витіснивши традиційні геометричні елементи.

Отже, можна зробити висновок, що характерною локальною рисою оздоблення виробів народних майстрів Богуславщини є гармонійне поєднання реалістичних фітоморфних зображень з багатим асортиментом спільних геометричних елементів, зумовлене формою виробу та його функціональним призначенням. Такий же підхід можна побачити і в розписах місцевої кераміки.

Основні етапи існування дибинецького осередку керамічного мистецтва. Для детального осмислення місця дибинецького гончарства в українській художній культурі необхідно поетапно прослідкувати розвиток промислу даної місцевості у поєднанні з мистецтвознавчим аналізом збережених натурних виробів. Дане дослідження базується на працях відомих мистецтвознавців, оригінальних артефактах, що зберігаються у музеях України, звітах про археологічні розвідки в Богуславському районі, матеріалах, наданих Дибинецькою сільською радою, та інформації, отриманої автором статті від місцевих жителів під час експедицій до досліджуваного осередку (архів О. Руденко).

У контексті історії українського керамічного мистецтва, враховуючи регіональні особливості промислу в Дибинцях, можна умовно виокремити п'ять періодів існування гончарства даного осередку, кожен з яких має свої характерні ознаки: 1) період Дибинецького цехового братства (≈XVI—XVII ст. — кінець XIX / початок XX ст.); 2) розквіт мальованої кераміки («золота доба») — кінець XIX — початок XX ст.; 3) артільний період довоєнних років — 1920—1930-ті рр. 4) гончарство середини XX ст.; 5) період згасання промислу — 1960—1990-ті рр.

Про точний час виникнення гончарства у досліджуваному осередку немає жодної інформації, проте недостатньо родючі ґрунти у цій місцевості та наявність великої кількості глинищ і піску свідчать про те, що промисел тут був одним з основних видів заробітку селян із давніх часів. Крім того, високий рівень гончарства підтверджується рештками глиняних виробів, виявлених під час археологічних розвідок останніх років на території села. Дані фрагменти вкриті поливою і розписані характерним дибинецьким мотивом «гребінці» і «квіти» червоним, зеленим та коричневим ангобом на світлому тлі (Сорокун 2012, с. 16).

Найпершим документальним свідченням того, що місцеві жителі були гончарями, є прибутково-видаткова книга Дибинецького братства, яке мало релігійно-цехові ознаки (Ионов 1912, с. 4). Дане джерело не вказує на час появи промислу в селі, тому що найперший запис у ній зроблено 1745 р., а початкові сімдесят сторінок втрачено (Лебединцев 1862, с. 13). Крім того, Н. Іонов пише, що «*…попередні книги повністю втрачено*» (рос. мовою) (Ионов 1912, с. 4), тобто така книга могла бути не одна.

Наявність подібного цехового братства у зазначений період являлась показником досить високого рівня розвитку промислу в тій чи іншій місцевості, адже для виконання своїх прямих функцій воно мало включати значну кількість гончарів (Данченко 1974, с. 50).

На сьогодні існує дві думки щодо дати заснування Дибинецького цехового братства. Одна з них з'явилась зовсім нещодавно у публікації дослідника М. Казакова. Спираючись на зведення у Дибинцях храму Успіння Пресвятої Богородиці 1742 р., він припускає, що «братство заснували незабаром після відкриття місцевої церкви», адже до того тутешні жителі не мали свого храму і належали до Свято-Миколаївської парафії, що була розташована у сусідньому селі Чайки (Казаков 2014, с. 86).

Давнішу дату утворення даного релігійно-цехового братства припускає мистецтвознавець Л. Данченко, яка у своїй роботі «Народна кераміка Середнього Придніпров'я», керуючись збереженими у прибутково-видатковій книзі відомостями, пише: «*…за аналогією з такими самими книгами київського гончарного цеху ті 69 сторінок, яких бракувало, могли міс-*

тити записи щонайменше за 50 років. Тобто, братство в Дибинцях, очевидно, було засноване ще в кінці XVII ст…» (Данченко 1974, с. 50), і висловлює припущення, що аналогічно до інших великих гончарних осередків вже у XVII ст. тут виготовляли посуд, вкритий кольоровими ангобами та поливою зі свинцю.

Подібну позицію мав також Н. Іонов (1912, с. 4), який вказував на схожість всіх рис внутрішнього устрою даного цехового братства з подібними об'єднаннями XV—XVII ст., тому висловив впевненість, що «*безсумнівно, однак, що братство в Дибинцях існувало значно раніше…*» (рос. мовою). Крім того, пояснюючи, що назва посади головного керівника братства «цехмістер» походить від слова «цех», дослідник пише про існування з незапам'ятних часів в селі ремісничо-гончарного цеху для покращення організації керамічної справи, який з часом перетворився у братство (Ионов 1912, с. 5).

З вищевикладеного можна зробити висновок, що цілком ймовірно це відбулося за часів будівництва місцевої церкви, що додало до суто цехових завдань певні релігійні та соціальні функції, розширило асортимент виробів з виключно ужиткових предметів та посуду до виробів сакрального призначення. Навіть на початку XX ст. тут виготовляли курильниці, миски з чарункою для свічки та тарілки із намальованим хрестом на денці.

Це об'єднання успішно діяло щонайменше протягом двох століть і, поступово втрачаючи свої функції, припинило своє існування на початку XX ст. Згідно дослідження Л. Данченко воно повністю розпалося 1917 р. (1974, с. 49). М. Казаков (2014, с. 89) свідчить, що вже в кінці XIX ст. братство занепадає у релігійному значенні, багато братчиків переходять у протестантські церкви, а після законодавчої ліквідації цехів у Російській імперії 1900 р. майстри-керамісти почали об'єднуватися в артіль, а також працювати самостійно.

Фрагменти дибинецької майоліки доби пізнього Середньовіччя, віднайдені археологом А. Сорокуном (2012, с. 24), дають можливість отримати загальне уявлення про типологію виробів даного періоду та їх оздоблення. Підйомний матеріал являє собою частини полив'яного мальованого посуду та іграшку. Дослідивши дані фрагменти, серед знахідок 2012 р. можна ідентифікувати елементи вінець мисок і тарілок різних за формою, двох горщиків та, ймовірніше за все, глечика.

Частини виробів розписані відповідно до давньої дибинецької традиції у типовій кольоровій гамі — по блідо-жовтому, майже білому тлі, вінця вкриті коричневим, червоним, зеленим та блакитним ангобом мотивом «гребінці» або концентричними лініями, на фрагментах глечика зображено шестипелюсткову квітку, утворену чорним контуром і розмальовану зеленим та червоно-коричневим ангобом у оточенні геометричних елементів, що також утворюють квіти. Два із семи знайдених вінець мають хвилясту форму, тобто виготовлені методом ручного формування по сирій глині.

Рис. 2. Макітра, XIX ст., Д — 31, д — 17, в — 35 см, фонди БКМ, КН 6994-ІК 5182

Пізніше цей спосіб використовувався не досить часто, здебільшого у виготовленні ваз, вазонів і бабників (форм для випікання великодніх пасок). У 2013 р. археолог віднайшов округлу пустотілу полив'яну іграшку з отвором у центрі, по коричневому тлі оздоблену хвилястими зеленими та світло-жовтими мазками, яка також атрибутована як виріб доби пізнього Середньовіччя (XVI ст.) (Сорокун 2013, с. 24). Ймовірно, через отвір іграшку наповнювали сипучими речовинами і вона використовувалась як брязкальце.

Більш пізніми виробами, що дають можливість глибше проаналізувати художні особливості майоліки першого періоду, є збережені завдяки музеєфікації глечик з Полтавського (Данченко 1974, с. 67) та Богуславського краєзнавчих музеїв, а також велика мальована макітра з двома вухами з Білоцерківського краєзнавчого музею (рис. 2). Ці вироби є анонімними й атрибутовані XIX ст., і, як свідчить О. Клименко (2009, с. 122), за формами й оздобленням вони тісно перегукуються з аналогічними глиняними виробами XVIII ст. Власне у декорі цього посуду використано рослинні мотиви на світлому тлі, а саме вигнуту гілку з довгастими листочками і гронами винограду або ж віяло- чи тюльпаноподібними квітами, що гармонійно обплітає вичерevок посудини майже по центру, вдало підкреслюючи її форму і надаючи декору композиційної довершеності. Усі розписи містять характерний архаїчний прийом — перекреслення стеблинок рядом поперечних рисок.

У період становлення промислу дибинецькі гончарі виготовляли типовий для Наддніпрян-

Рис. 3. Курильниця, початок XX ст., Д — 11,3, в — 12,5, д — 6,7 см, фонди НМУНДМ, К-277

щини асортимент народної кераміки. Здебільшого це столовий і ужитковий посуд, вироби сакрального призначення (рис. 3), іграшки та, як свідчать старожили села, димарі, кахлі, вогнетривку цеглу для фабрик, заводів і цукроварень (Похилевич 1864, с. 362). Художнє оздоблення виробів являло собою поєднання у підполивному розписі рослинних і геометричних мотивів, а на найбільш ранніх виробах — з використанням зображень людей (Клименко, Сержант, Істоміна 2011, с. 126). Ми не можемо достеменно визначити обсяги виробництва даного періоду, але цілком ймовірно, що вони були досить великими, аби задовольняти потреби людей на ярмарках і базарах, де відбувався збут продукції. Тим не менше, гончарі не мали надто високого рівня доходу, адже орендуючи глинища у поміщика, вони могли лишити собі лише 10 % виготовленого товару, а все інше віддавати власникові земель у якості податку (Перерва 2010, с. 120).

У першій третині XIX ст. паралельно до кустарного промислу в селі існувало фабричне виробництво фаянсового посуду, що певний час займало провідне місце у своєму сегменті (Школьна 2012, с. 49). Закономірно припустити, що продукція даного промислового підприємства вплинула на особливості формотворення й декорування народної кераміки, адже для місцевих селян вона відкривала новий кут зору на споживацькі запити елітарних верств населення.

У період процвітання виробництва фаянсу тут працювало 105 покріпачених селян і один вільний майстер, який попередньо працював на Киево-Межигірській фаянсовій фабриці — модельник Григорій Новицький (Школьна 2012, с. 50). Ймовірно, що працівники підприємства були і народними керамістами, які завдяки роботі з фаянсом мали змогу бачити вишукані форми посуду та широкий асортимент продукції, сюжетне розмаїття скульптур, вдосконалювати знання з технології виробництва і декорування виробів.

Асортимент продукції фабрики був дуже розмаїтим (понад 50 найменувань виробів) і складався з виробів із фаянсу та кам'яної маси, був декорований чорною і білою поливою, «колорований», із «гравірованими картинами», іноді підведений зеленим, червоним і палевим кольором. Після пожежі на Киево-Межигірській фабриці об'єми виробництва досягли високого рівня, що дало змогу за високу ціну збувати продукцію іноді досить посередньої якості. Продаж дибинецького фаянсу відбувався по всій території України — у Київській, Волинській, Чернігівській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській і Подільській губерніях (Школьна 2012, с. 51). Після отримання 1822 р. Межигірською фабрикою статусу імператорської Дибинецьке виробництво стало збитковим і втратило перспективи подальшого функціонування. За різними даними воно було або перепрофільоване, або, проіснувавши до 1840-х рр., припинило існування.

За даними дослідження мистецтвознавиці О. Школьної (2012, с. 50) Дибинецька фаянсова фабрика була збудована графом Ксаверієм Петровичем Браницьким з 1807 по 1809 р. на території села, яке перебувало у його володіннях. Ряд приміщень різних за призначенням (фарфурня, поливувальня, робоча хата, брентгауз, капсульня і два флігелі) розташовувались у центрі на березі тоді ще повноводної річки Рось. Прямий власник бував у помісті вкрай рідко, та його дружина Олександра Браницька все ж навідувалась до палацу і наглядала за діяльністю фабрики.

Пізніше, 1896 р. між Дибинцями і Медвином в урочищі Турчино нащадком гетьмана великого коронного Ксаверія Браницького Ксаверієм Костянтиновичем Браницьким за проектом італійського архітектора Леонардо Марконі був збудований графський маєток. Господар народився у Парижі і рівнозначно любив Францію і Україну, навіть свій медовий місяць із графинею Анною з Потоцьких він провів у Медвині. Його називали найкультурнішою людиною свого часу — граф захоплювався літературою і природничими науками. Ксаверій Костянтинович заклав парки у Завадах (Польща), Монтрезорі (Франція) і Турчиному (Україна).

У маєтку в Турчиному власники скуповували книги і старі документи для архіву й зібрали велику бібліотеку, допомагали лікарням і церквам, дуже дбали про своїх працівників і прислугу, намагалися, щоб меблі й інші ужиткові речі для їх резиденції були виготовлені місцевими людьми (Чернецький 2011, с. 433).

Таким чином медвинчани і дибинчани, які служили у маєтку графів, мали змогу бачити

елементи елітарних культурних вподобань поміщиків — багату бібліотеку, більярдну, пишні інтер'єри приміщень (наприклад, у їдальні стояв величний камін у голландському стилі, а стіни були оздоблені матерією із зображенням гербів Браницьких і Воронцових), колекції польського скла кінця XVIII ст., портрети членів родини Браницьких, вишуканий севрський фарфор, східні канапи, старовинні меблі.

Окрім того, у маєтку був облаштований зимовий сад, а навкруг нього були насаджені клумби і парк з різноманітними видами дерев, до палацу вели три алеї (липова, дубова і ялицева). По всій території угіддя були викопані кілька озер, через одне з яких було прокладено місток з керамічних кахлів, перед переходженням якого потрібно було вимити ноги коням і колеса транспорту.

Безумовно, довготривале нашарування польської елітарної і української козацької культури, не дивлячись на різкий перепад соціальних становищ шляхти і селян, наклало свій відбиток на смаки та художні потреби місцевого населення. Тож можна говорити про часткову асиміляцію культурних традицій та естетичних вподобань дибинчан з елементами польсько-шляхетської культури.

Наступний етап дибинецького гончарства хронологічно накладається на попередній, проте характеризується зміною в організації виробництва та значним збагаченням культури виконання й оздоблення виробів. На зламі XIX—XX ст. організація промислу в Дибинцях зазнала перетворень — цехи як форма організації процесу почали відходити в минуле, особливо після законодавчої ліквідації їх Російською імперією в 1900 р. Проте село, як і раніше, було провідним осередком Лівобережжя. Керамісти працювали як осібно, так і утворювали об'єднання, які стали основою для артілі.

На початок XX ст. гончарством займалось 276 сімей, що становило більше половини дворів (Данченко 1969, с. 6), а більшість жителів так чи інакше були пов'язані з ремеслом. За такої кількості потомственних народних майстрів дибинецькі керамісти не могли дозволити собі не розвиватися, адже наявність великої конкуренції стимулювала до постійного переосмислення давніх традицій, привнесення нових елементів у декор, розширення асортименту. Оскільки релігійно-цехове братство поступово втратило свої функції, навчання гончарній справі у цей період було виключно спадковим, специфіку формотворення та культуру оздоблення діти переймали у батьків і дідів.

У той час прославленими гончарними династіями були Волошенки, Тридіди, Масюки, Гарнаги, Моргуни, Шнуренки, Старцеві, Родаки, Проценки. Вироби цих кустарів користувалися попитом і збувались у Київській та південних губерніях, Бесарабії, Москві, Кабардино-Бал-

Рис. 4. Горщик, Каленик Масюк, 1905 р., Д — 12,5, д — 8,7, в — 15 см, фонди Національного музею у Львові ім. А. Шептицького, НМК-565 КВ-36954

карії, їх твори закуповували найбільші музеї Києва та Петербурга. 1909 р. про тутешніх майстрів писали: «Гончарі ці одні з найвправніших не тільки в Київській губернії, але й по всій Росії: їх вироби відрізняються витонченістю форм, красивим орнаментом і фарбуванням» (Данченко 1969, с. 5). Окремі керамісти брали участь і отримували відзнаки на всеросійських кустарних виставках у Києві та Санкт-Петербурзі.

Та серед багатьох місцевих майстрів важливою постаттю у зазначений період був Каленик Масюк, який, навчившись секретам ремесла у свого батька Вакули, не зупинився на цьому і 1905 р. поїхав на навчання в Глинську гончарну школу (рис. 4). Там він вдосконалив знання з технології виробництва, вивчаючи старовинні візерунки на килимах, розширив використовуваний набір орнаментики стилізованими архаїчними узорами та ознайомився з роботами інших гончарів, зокрема, опішнянських. Після збагачення свого досвіду Каленик Масюк 1908 р. організував гончарську артіль для народних майстрів, а за кілька років був запрошений на роботу до Імператорського двору, де виготовляв посуд, келихи і кахлі до святкування 300-річчя сім'ї Романових.

Провівши аналіз не надто численних збережених творів цього періоду, відмічаємо, що асортимент уже розширився виробами домашнього вжитку (свічники, чорнильні набори) (рис. 5) та фігурним посудом. Великі макітри з двома вухами, глечики (рис. 6) та тикви різних розмірів і форм, великі та малі чайники, чашки, слої, опуклі горщики з високими, ледь розхиленими вінцями, накривки, вази, сільнички, двійнята-соленчата, баклаги, кухлі, бинчики (глеки з ручкою, схожі на бідон),

Рис. 5. Чорнильний набір, Іван Книжник, початок XX ст., висота орієнтовно 25—30 см, фонди НМУНДМ, К-402

Рис. 6. Глечик з двома ручками, Каленик Масюк, кінець XIX ст., Д — 19,5, д — 12,5, в — 19,5 см, фонди НМУНДМ, К-208

Рис. 7. Горщик 1905 р., Д — 9,7, д — 8, в — 12 см, фонди Національного музею у Львові ім. А. Шептицького, НМК-567 КВ-36957

Рис. 8. Миска, Каленик Масюк, початок XX ст., Д — 39 см, фонди БКМ, КН 498-ІК 644

тарілки, полумиски, прості миски і миски «до лави» (з колінчастим зламом вінець) — всі оздоблені контурним підполивним розписом. Посуд округлих форм (глечики, горщики, вази, слої тощо) переважно оздоблено горизонтально спрямованими рослинними мотивами разом з геометричними елементами для підкреслення форми виробу (рис. 7), у творах Л. Тридіда зустрічається поєднання зображень риб з листочками та віялоподібними квітами, досі спостерігається давній прийом «перекреслення».

Що стосується мисок, тарілок і полумисків, здебільшого вони розписані хрещатою або вертикальною рослинною композицією на денці з різноманітними варіантами трактування таких поширених елементів як виноград, квіти, гілки, листочки, ягідки, дуги, «овесики», «курячі лапки» різних розмірів, спіральки, кружечки з крапкою всередині, кривульки, різноманітні лінії (рис. 8). Часто вінця посудини всередині і ззовні густо вкриті рядом «гребінців» — діагональних рисок різної довжини, що утворюють вертикально «висячі» трикутники. Цей елемент має давнє європейське походження і гармонійно вкорінився в дибинецькій традиції декорування (Данченко 1969, с. 27). У розписах цього періоду зустрічаються стилізовані геометричні трактування елементів «квіти» і «виноград», широко використовується «фляндрівка» для декору мисок.

Поряд з традиційним оздобленням виробів у цей період на полумисках і мисках з'являються сюжетні зображення у профіль тварин, птахів,

Рис. 9. Тарілка мальована «Це ти це я», Д — 20 см, фонди МІБ, К-24

Рис. 10. Миска, Семен Сиволап, перша половина XX ст., Д — 22,4, д — 10,8, в — 7 см, НЦНК «Музей Івана Гончара», КН-184 6777

предметів із підписами — двоголового орла, півня, курки, риб, кози, кібця (хижий птах), коня, індика, сорок, солов'я, рушниці із зайцем, чобота із сокирою, пари чобіт, скрипки зі смичком, зображення квітки з підписом на вінцях «Це ти, це я» (рис. 9). Усі ці малюнки виключно площинні, іноді не дуже вдало лягають по формі виробу, проте свідчать про експериментаторство місцевих майстрів і пошуки нового сюжетного наповнення робіт. Слід відзначити, що низка зображень була переосмислена і продовжила існування у культурі дибинецьких розписів — це сорока, півень, курка, риби та зображення птаха.

На фоні революційних подій XX ст. розгорнувся артільний період довоєнних років. Створена 1908 р. артіль функціонувала з перемінною активністю аж до 1930 р., коли вона приєдналась до промколгоспу «Надія», де за два роки стала гончарною бригадою, яка виготовляла простий теракотовий посуд, черепицю і цеглу. За ініціативи К. Масюка було організовано керамічну профтехшколу для жителів Дибинець і навколишніх сіл, яка за різними даними проіснувала з 1929 по 1933 р. Каленик Масюк викладав тут формування виробів на гончарному крузі, майстер Андрій Родак — виготовлення скульптури і фігурного посуду, навчав гончарству тут також Єлисей Проценко. Школа тісно контактувала з подібним закладом в Опішні (Клименко, Сержант, Істоміна 2011, с. 126), що забезпечувало спілкування і передачу досвіду провідних керамістів, інтегруючи та збагачуючи власні традиції.

У цей час окрім вищеназваних гончарних сімей виготовляли мальований посуд на високому рівні Семен і Софрон Сиволапи (рис. 10), Оверко Моцний, Андрій Тимошенко, Герасим та Саливан Гарнаги, І. Можчіль, Тимофій Цюрупа, Яків та Савва Слокви, Микита Гавриленко, Мусій Геращенко, брати Дженджері, Явтух Басараб. Асортимент виробів лишався приблизно таким самим: гончарі задовольняли потребу населення у буденному та святковому посуді, ужиткових виробах, архітектурній кераміці (виводи для димарів та самі димарі), скульптурі, фігурному посуді, іграшці (свистунці, ляльковий посуд «монетки») тощо. Виготовлявся посуд великих розмірів (макітри, слої, банки, миски «яндоли»), який не розмальовували, а просто вкривали свинцевою поливою всередині, а інколи і ззовні.

В оздобленні мальованого посуду цього періоду помітне поступове спрощення композиційної наповненості — зокрема у деяких майстрів тло мисок стає менш завантаженим, акцент робиться на візуальне розподілення всієї площі на три або чотири симетричних частини без заповнення денця малюнком. Для розпису чайників використовуються складні поєднання геометричних елементів, на мисках зустрічаються зображення сороки та повнотілого масивного птаха з риб'ячою головою, більше трапляється фляндрованих мисок та оздоблених прийомом «мармурування». Сюжетних розписів стає значно менше, а орнаментика зазнає певного переосмислення в бік збільшення використовуваних елементів.

Серед виробів цього періоду в музейних колекціях своєю гармонійністю, вишуканістю, багатоманіттям форм та майстерністю розпису достойно виділяється посуд Г. Гарнаги, Я. Слокви, А. Старцевого, С. Сиволапа та К. Масюка (рис. 11). Більшість розписів цих гончарів виконувалися на білому тлі з тонким авторським переосмисленням і своєрідним трактуванням традиційних мотивів, що усталились в дибинецькій художній культурі декору.

Рис. 11. Тиква, Каленик Масюк, початок XX ст., Д — 8,3, д — 6,2, в — 9,4 см, фонди НМУНДМ, К-78

Після колективізації у 1929 р. у Дибинцях почалося масове розкуркулення селян, які не вступали до колгоспу. Кустарям стало важко долати постійні перепони у видобутку сировини, збуті продукції. У зв'язку з цим багато майстрів були змушені лишати ремесло і примусово йти працювати до колгоспу. Проте були й такі, які поєднували домашнє гончарювання з офіційною роботою. Це наклало свій відбиток на художню вартість та якість виробів — у першу чергу постраждало оздоблення підполивним розписом, ним користувались значно рідше, і більшість гончарів намагалися зробити якомога більше простого посуду, щоб мати змогу забезпечити сім'ю. У 1932—1933 рр. за неповними даними у селі померло 244 особи.

Гончарство середини XX ст. (40—50 рр.) також не відрізнялось великими обсягами виробництва та кількістю майстрів, адже у цей період протягом 1941—1945 рр. по військових призовах пішли на війну 728 чоловіків громади Дибинці-Бородані. З 1941 по 1944 р. ці села були окуповані, а 259 жителів відправлено на примусові роботи до Німеччини, переважна більшість із них не повернулася. У післявоєнні роки частина селян повернулася до гончарювання, адже це був чи не єдиний спосіб заробітку. Виготовляли головним чином простий посуд різних форм, здебільшого середніх та малих розмірів, характерним було те, що більшість майстрів працювали за певним профілем, як, наприклад, горщечники або «мисошники». Складні форми зустрічалися вкрай рідко — чайники чи незвичних форм глечики

Рис. 12. Миска (тарілка), Герасим Гарнага, Д — 22,5 см, фонди МЕХП, ЕП 66709

робили одиниці. Розписані полив'яні миски цього періоду належать Дмитру Родаку, Семену Сиволапу, Леонтієві та Павлу Волошенкам, гончарю Гавриленку, Михайлу Тарасенку. Характерними рисами декору даних мисок являється відсутність на вінцях посуду «гребінців», відсутність дрібних деталей у композиції, тенденція до спрощення орнаментики, намічена в попередній період, продовжується.

Серед збереженого мальованого посуду цього періоду чільне місце займають твори Герасима Гарнаги, який продовжував використовувати для оздоблення посуду контурний підполивний розпис. Його вироби відрізняються декоративністю та вишуканими формами (рис. 12). Він повертається до традиційних старовинних дибинецьких форм глечика зі зламом біля горлечка, виготовляє бинчики, цукорниці, тикви, кухлі, великі накривки з ухватом у формі гребінця півня, малі накривки, які гарно прилягають до посудини. Весь посуд він розмальовує по білому тлі, кольорова гама складається із соковито зеленого, коричневого та жовтого ангобів (рис. 13). Широко використовує для декорування виробів зображення масивного птаха, крупні віялоподібні елементи та листочки, на вінцях посуду — кривульку, лінію, або стилізоване листя. Цей майстер працював майже до кінця життя і був одним з останніх дибинецьких гончарів, хто розписував посуд.

Таким чином, вже у середині XX ст. виготовлення глиняного посуду втратило свою масовість, почався період згасання промислу в Дибинцях, на що вплинула і тимчасова заборона свинцевої поливи. Але гончарство не припинило свого існування на даному етапі завдяки окремим талановитим майстрам, серед них Герасим Гарнага, Аріон Старцевий та Василь Масюк (син Каленика). Власне, у 1960-х рр. за сприяння відомої мистецтвознавиці Лесі Дан-

Рис. 13. Глечик з вухом, середина XX ст., Д — 15,5, в — 14,3 см, фонди МЕХП, ЕП 66714

ченко ці досвідчені гончарі налагодили співпрацю з музеями України та почали активно виготовляти вироби на замовлення для їхніх колекцій, періодично беручи участь у ярмарках народної творчості, де вони мали попит серед покупців завдяки тонкостінному мальованому посуду. За два роки ці три гончарі стали членами Спілки художників СРСР, були учасниками численних всесоюзних, республіканських виставок та фестивалів, де отримували грамоти і нагороди.

Кожен з цих майстрів використовував давні традиційні елементи дибинецьких розписів і особливості формотворення, однак, безперечно, відчувається авторський підхід до декорування виробів. Зокрема, розпис мисок А. Старцевого виконаний на пастельно-вохристому чи коричневому тлі найчастіше із безконтурним зображенням сороки з довгим хвостом і гілочкою в дзьобі, іноді він використовує вертикально розміщену квітку. Як і у Г. Гарнаги, у оздобленні посуду цього майстра на вінцях відсутні «гребінці».

Василь Масюк, який навчився ремеслу та мистецтву розпису у батька, в своїх роботах поєднував виключно рослинні елементи, використовуючи традиційний контурний розпис у звичній кольоровій гамі. Здебільшого він малював квіти і віялоподібні елементи з двох

Рис. 14. Глечик, Василь Масюк, середина XX ст., в — 38 см, фонди ПХМЗ, К-165 КН-3013

сторін опуклої посудини, або на денці миски, використовуючи лінії з крапок, прямі та хвилясті. Знаковим у його творчості було формування глечиків на «східний манер» (рис. 14) та макітер з фігурними вушками і накривками у формі ваз для вареників. За спогадами дочки майстра малювальниці Надії Луценко, батько кілька років працював на керамічному заводі у столиці Кабардино-Балкарської республіки — Нальчику, звідти і перейняв ідеї використання видовжених завужених фігурних вінець у глечиків тощо.

Проте, промисел у селі стрімко згасав, найдовше розписував посуд згідно місцевої традиції В. Масюк. Та в 1970-х рр. Дибинці як славетний у минулому гончарний осередок привернув увагу режисера Г. Местєчкіна, який виявив бажання зняти документальний фільм про особливості місцевого ремесла під назвою «Гончар». Головним героєм його став Михайло Тарасенко, тутешній майстер, який поряд з мальованим ужитковим та простим неполив'яним посудом створював фігурний посуд у формі лю-

дей і тварин, скульптури-свищики, декоративні вази, скульптури і скульптурні композиції та сюїти, дрібну пластику. Певний час у такому ж напрямку працювали його сини — Михайло та Василь, проте це було швидше хобі, аніж спосіб заробітку. За роки творчої діяльності М. Тарасенко взяв участь у багатьох ярмарках, активно співпрацював з музеями центральної України і 1982 р. був відзначений званням заслужений майстер народної творчості.

Скульптурні роботи цього періоду характеризуються великою кількістю дрібних ліпних деталей — переважно листочків, квіток, ґудзиків і рис обличчя. В орнаментуванні гончар використовував рослинні та геометричні елементи, кольорова гама виробів була такою ж, як і раніше у Дибинцях, проте всі кольори були більш насиченими. У 1990-х рр. припинив виготовляти полив'яні вироби і цей майстер.

Тобто, у період 1960—1990-х рр. асортимент дибинецьких гончарних виробів складав мальований та ужитковий посуд середніх та малих розмірів, фігурний посуд, ліпну та скульптурну кераміку, димарі з тисненням чи ліпними деталями (так звані «корони» з птахом). Художня культура розписів помітно спрощувалася з тенденцією до зменшення набору орнаментів і збільшення розмірів елементів декору без особливої деталізації. Майстри виготовляли вироби переважно для музейних колекцій, що свідчить про порівняно невеликі об'єми виробництва.

Слід відзначити, що станом на сьогодні дибинецькі гончарні традиції мають перспективу відродження завдяки певному осучасненню і переосмисленню двома спадковими не місцевими майстрами, які викладають гончарство у Богуславській школі мистецтв на базі ТОК «Гончарі» в Дибинцях. Ярослава Спасьонова та Сергій Тодорчук вивчають особливості формотворення та декору дибинецької майоліки, переосмислюють і відтворюють традиційні місцеві мотиви у своїх роботах, чому навчають і своїх учнів

Основні мотиви декорування дибинецької кераміки. Гончарі з села Дибинці для декорування своїх виробів найчастіше використовували рослинні та геометричні мотиви, зображення птахів, риб, тварин (кіз, коней), людей (на найбільш ранніх виробах) (Клименко, Сержант, Істоміна 2009, с. 126). Серед інших, у асортименті дибинецьких виробів зустрічаються сюжетні композиції у вигляді чобота з сокирою, скрипки зі смичком, рушниці та зайця, чорта. Всі розписи є виключно площинними, з чітким контуром, без натяку на перспективу чи просторовість.

Дослідниці О. Клименко, Л. Сержант, Г. Істоміна (2009, с. 128) та Л. Данченко (1974, с. 89) наголошують на своєрідному бароковому мисленні місцевих майстрів, про яке свідчать використання багатих рослинних мотивів із поєднанням «гребінців», смуг та «кривульок» у розписах творів, датованих кінцем XIX — початком XX століть.

У цей же час у творчості дибинчан простежується епізодичний вплив стилю українського модерну, наприклад, у виробах Каленика Масюка (1878—1933). Наприкінці XIX — у першій третині XX ст. дибинецький посуд ряснів підполивними розписами, вироби були прикрашені з високою майстерністю й тонким смаком. У повоєнні роки гончарний промисел тут став занепадати і мальований посуд почав замінювати звичайний ужитковий — неполив'яний із використанням незначних розписів.

Новий подих у місцеву керамічну традицію зробив Михайло Тарасенко (1921—?), який гончарював найдовше у селі та прикрашав свої вироби ліпними деталями, у тому числі у вигляді гілочок, птахів і рибок. Тутешні гончарі увесь час робили свищики у вигляді тваринок, півників, сорок і зозуль, а до середини XX ст. прикрашали виводи для димарів рослинними композиціями та фігурками птахів.

Опрацювавши найбільші колекції дибинецької кераміки в Україні, ми виявили, що орнітоморфні мотиви займають значне місце у декоруванні гончарних творів місцевих майстрів. Цей асортимент досить широкий, тому виділимо певні групи виробів, у декорі яких зустрічається зображення птаха. До першої групи віднесемо мальований посуд (тарілки, миски, макітри, накривки та іграшкові мисочки), до другої — ліпні та скульптурні твори (свищики, скульптури-свищики). Третю групу складають виводи для димарів і четверту — «аксесуари» та маргінальні вироби (свічники, сільнички, скарбнички тощо).

Найширше використовували образ птаха у декоруванні посуду. Зазвичай на мисках, тарілках, сільничках та іграшкових мисочках (монетках) він зображений у центрі, навколо нього розміщено часто несиметричний рослинний орнамент у вигляді гілочок, листочків, квітів, грон винограду. Деякі вироби мають напис із назвою «сорока», «соловей», «петухъ», «кобецъ». Слід зауважити, що всі дибинецькі птахи виконані у профіль (рис. 15), переважно справа наліво.

На основі опрацьованих предметів із музейних колекцій і віднайдених мисок під час проведених нами експедицій у с. Дибинці, проведемо класифікацію видів птахів, яких зображували на своїх виробах місцеві умільці. Це півень, курка, двоголовий «орел», індик, кібець, соловей, сорока, пава, лебеді, гуси, качки, фантастичні та невизначені птахи. Всі ці мотиви зустрічаються у декорі творів майстрів цього гончарного центру з кінця XIX ст. до кінця XX ст.

Образ півня у народному мистецтві здавна був символом жертовності, відродження та зв'язку із сонцем. На дибинецькому посуді часто малювали цього птаха, однак всі зображення

Рис. 15. Тиквочка, 1905 р., 14 × 7,5 × 3,5 см, фонди Національного музею у Львові ім. А. Шептицького, НМК-566 КВ-36956

були різними і мали свої риси. Початком XX ст. датована мисочка невідомого автора, на якій по білому тлі дещо лівіше від центру безконтурним розписом зображено випростаного півня, виконаного у світло-коричневому кольорі із зеленим гребінцем і довгими темно-коричневими ногами (рис. 16). На хвості та тулубі нанесено невеликі білі цятки, що утворюють квіточки і риски, які слугують за пір'я. Складається враження, що пташка крокує справа наліво, про що говорять рівна спинка і витягнута вперед голова, одна лапка рівна, а друга високо піднята. Згори чіткий напис чорним кольором «Петухъ» і два невеличкі кола, які утворюють щось схоже на квітку. На стінках по обох боках від центру — два різних за розміром деревця, які мають коричневі стовбури, зелені листочки і прикрашені крапочками гілки (інв. № К-155, НМУНДМ).

До цього ж періоду відноситься полив'яна тарілка невідомого автора із колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва, чорно-біле фото якої було опубліковане у національному науковому щорічнику «Українська керамологія» (Пошивайло 2002, с. 431). На ній ми бачимо зовсім іншого півня: масивний животик, пишний хвіст і високий довгастий гребінець, детально вималювані крила та підігнуті ніжки підкреслюють поважність птаха. Він спокійно сидить і тримає у лапках гілочку з тюльпаноподібною квіткою. Вінця епізодично прикрашені мотивом «гребінці». Малюнок підкреслено білим контуром, що додає декору витонченості.

Рис. 16. Мисочка, початок XX ст., Д — 15,5, д — 7,4, в — 5 см, фонди НМУНДМ, К-155

У Богуславському краєзнавчому музеї зберігається полив'яний полумисок Михайла Тарасенка 1983 р. (інв. № К-10). Його декоровано півником, нанесеним на центр денця чорним контуром на жовтому тлі. Птах має дещо непропорційно малий тулуб, велику голову і пухнастий хвіст. Круг нього виконаний «віночок» із фляндрованих квіточок, на бортах темно-коричневі концентричні кола і рисочки.

Цікавими також є пара мисок Михайла Тарасенка, які зберігаються у Національному музеї народної архітектури та побуту України (інв. № КС-3327 та КС-3328). Обидві вкриті темно-коричневою поливою і декоровані зелено-коричневим зображенням курки та півня. Курка має масивний тулуб, маленьку голівку та пишний віялоподібний хвіст, дрібне пір'я, виконане білим і зеленим ангобами. Біля білих лапок розміщено пишний листочок, а над голівкою щось схоже на квітку.

На іншій мисці зображений півень, що має яскраво виражену довгу шию, менший тулуб, зелений гребінець з рядом крапочок на ньому. Пір'я та крила рівномірно промальовані зеленим, білим і коричневим кольором. Опущений хвіст і напівзігнуті лапки явно передають рух півня: складається враження, що він напружено кудись біжить. Стінки обох мисок прикрашені мотивом «гребінці», а вінця — білою хвилястою лінією. Можна говорити про добре почуття гумору майстра, який так тонко передав характери цих птахів.

На межі XIX—XX ст. у дибинецькій кераміці був досить популярний мотив двоголового

Рис. 17. Свічник, Іван Книжник, 1905 р., Д — 16,8, в — 35 см, фонди НМУНДМ, К-602

«орла». Його зображали в основному на мисках і тарілках. Крім того, у колекції НМУНДМ зберігається темно-коричневий полив'яний свічник 1905 р. майстра Івана Книжника, який декоровано гравіруванням і ліпленими деталями (інв. № К-602). Завершено виріб великим двоголовим птахом із розлогими крилами, розгорнутими догори. З одного боку в лапках він тримає щось схоже на скіпетр (рис. 17). Можна припустити, що цей мотив потрапив до народного мистецтва як символ Російської імперії, у складі якої тоді були українські землі.

У колекції НМУНДМ також зберігаються миска кінця XIX — початку XX ст. (Клименко, Сержант, Істоміна 2011, с. 161) та полумисок початку XX ст. (інв. № К-159), у декорі яких відображена зазначена тема. Згадана миска декорована двоголовим птахом, який виконано швидше графічно, у палітрі салатового, білого та жовтогарячого кольорів на світло-коричневому фоні; стінки щедро вкриті мотивом «гребінці». Голови птаха об'єднані ромбом, над яким зображений хрест; хвостик завершено у вигляді грона винограду, а в лапках він тримає скіпетр і державу.

Розпис вищеназваного полумиска (рис. 18) відрізняється від миски, хоч, безумовно, і має багато спільних рис. Тут «орел» має більший

Рис. 18. Полумисок, початок XX ст., Д — 25,5, д — 11,5, в — 6 см, фонди НМУНДМ, К-159

тулуб, крила тонкі, але розлогі, все тіло вкрите коричневим, зеленим, білим і червоним дуже дрібним пір'ячком. Голови пов'язує композиція з квадрата та трьох хрестів, яка може символізувати корону. Вся поверхня миски всередині та зовні вкрита білою поливою, яка щедро розписана коричневими, червоними та зеленими «гребінцями», кривульками і колами.

Не менш цікавими є зображення дибинчанами й інших птахів. До початку XX ст. належить миска (інв. № К-163, НМУНДМ), яка на світло-коричневому тлі оздоблена маленькою білою пташкою і написом «Кобецъ», в оточенні трьох великих грон винограду.

Достойне місце в експозиції музею займають роботи дибинецького майстра Каленика Масюка. Особливу увагу привертає його іграшкова мисочка (інв. № К-236, НМУНДМ), яка оздоблена підполивним розписом ангобами. На білому тлі у центрі зображений птах із червоним животиком і коричневими голівкою та витонченим хвостом. Шийка прикрашена білими крапочками, які утворюють «намисто», що несе в собі ознаки давньої візантійської традиції.

Привертає до себе увагу миска невідомого автора початку XX ст. (НМУНДМ), фото якої опубліковано у вищезгаданому фотоархіві Юрія Лащука (Пошивайло 2002, с. 431). Тут на темному фоні світлим ангобом зображений птах із хвостом, схожим на віник, під яким нанесено напис «Соловей». У дзьобі він тримає гілочку з ягодами, тулуб прикрашено темними та світлими лініями, які утворюють решітку. Тло миски заповнене квіточками та гілочками з великої кількості білих крапок.

Під час проведення чергової експедиції до Дибинець, нам вдалось відшукати полив'яну мальовану миску місцевого майстра Михайла Моргуна (1896—1978) із зображенням інди-

Рис. 19. Миска мальована «Індик», Михайло Моргун, перша половина XX ст., Д — 20 см, приватна збірка

Рис. 20. Миска, Т. Цюрупа, перша третина XX ст., Д — 23,5 см, фонди НМУНДМ, К-375

ка (рис. 19). За станом поливи та характером розпису її можна віднести до першої половини XX ст. Миска виготовлена у традиційній кольоровій гамі — по світло-коричневій обмазці на денці виведено зображення зелено-біло-коричневого птаха із характерним індичим носом і пишним зелено-коричневим хвостом. Над ним зображено дві квітки, утворені з крапочок, а на бортах — темно-коричневі та зелені фляндровані «спускавки». Цей мотив поки що є унікальним для мальованого дибинецького посуду та досі не мав аналогів серед відомих нам виробів.

Зображення масивного птаха простежується також у творчості Якова Слокви. Миска першої третини XX ст., що зберігається у НЦНК «Музей Івана Гончара» (інв. № КС-534), декорована поважним птахом із круглим животом і дещо горбатою спинкою. Він має зелено-коричневий хвіст, потовщений по краях, і розкритий заокруглений дзьоб, що нагадує риб'ячу голову. Це може свідчити про поєднання орнітоморфного та зооморфного мотиву в свідомості майстра, адже риба також є поширеним елементом оздоблення дибинецьких творів. Слід відзначити відсутність пір'я на тулубі — він прикрашений трьома умовними трикутниками, розділеними між собою лініями з крапок. На животику присутній кружечок, що нагадує ґудзик. Складається враження, що перед нами зображення птаха в одязі. Це є досить незвичним прийомом для дибинецьких майстрів, що говорить про особливий творчий «почерк» та самобутню творчу уяву Якова Слокви.

У середині XX ст. все менше майстрів виготовляли посуд, розписи стали простішими та менш різноманітними. Одним із талановитих майстрів цього періоду був Герасим Гарнага (1901—1964). Його вироби відзначаються умілим поєднанням форми та розпису. На своєму посуді він здебільшого зображав невизначених птахів, які мали темно-коричневий контур і виконані світло-коричневим та зеленим ангобами по білій обмазці.

Його птахи повнокровні та масивні, з округлими животиками й на зігнутих ніжках. Голову зображено прямо або дещо нахиленою донизу, в гострому дзьобі — квітка або гілочка. Примітним є досить детальне і рівномірне виконання пір'ячка зеленим, коричневим або жовтогарячим ангобом та оздоблення шиї птаха одним кольором. Також в експозиції НМУНДМ демонструються миска (інв. № К-4015) та накривка (інв. № К-4014) цього автора 1950-х рр.

Мотив сороки, яка найчастіше виконується в одному кольорі та без використання контурного підготовчого малюнка, з'являється на дибинецьких мисках першої третини XX ст. у роботах Тимофія Цюрупи (рис. 20). Зокрема на мисці, що зберігається у НМУНДМ (інв. № К-375), по білій обмазці темно-коричневим ангобом виведено граційного птаха з довгими хвостом і дзьобом, який тримає три гілочки. Вся поверхня миски прикрашена коричневими та зеленими хвильками, стрілочками та кружечками. Хоч на посудині немає жодного напису, все ж можна стверджувати, що зображений птах — саме сорока. Це підтверджується низкою робіт місцевих майстрів, які прикрашено ідентичним птахом із написом «Сорока».

Одним із таких гончарів є Аріон Старцевий (1891—1976). Він виконував на своїх мисках темно-коричневих, білих і вохристих сорок на білому, світло- чи темно-коричневому тлі серед стрілочок, рисочок, завитків і гілочок. Довгі хвіст і дзьоб з гілочкою, розміщення лапок має спільні риси із пташками Т. Цюрупи. Велика кількість таких мисок А. Старцевого експонуються в НІЕЗ «Переяслав» та НМУНДМ.

Дибинецькі майстри зазвичай зображували на посуді одного птаха певного виду. Проте у фондах НМУНМД зберігається миска невідомого автора початку XX ст., яка розписана композицією з двох птахів, що сидять на протилежних гілках дерева. Вони мають віялоподібні хвостики з крапками на кінчиках, підняті голівки майже без шийок і розімкнуті дзьоби.

Михайло Тарасенко оздобив полив'яну коричневу макітру 1980 р. двома рядами дрібних білих лебедів з довгими шиями, між якими розміщено крапки у вигляді квітів (інв. № К-4086, НМУНДМ). Цей мотив також є досить незвичним і говорить про експериментаторство та впровадження нових тем в оздоблення кераміки Дибинців майстрами другої половини XX ст.

Говорячи про другу групу виробів, які були оздоблені орнітоморфними мотивами — ліпні та скульптурні твори — потрібно відмітити, що вона значно менша та не така розмаїта, як попередня. У Дибинцях чи не кожен, хто мав справу з глиною, ліпив неполив'яні свистунці (продовжують і до цього часу). Здебільшого це півники, зозулі, гуси, качки та сороки різних розмірів, яких просто називали «пташечка».

У НМНАПУ та НМУНДМ зберігається велика кількість таких виробів. Що стосується скульптур-свищиків, найяскравіше вони представлені у творчості М. Тарасенка другої половини XX ст. Він виготовляв неполив'яні скульптурки, які мали отвори для повітря. Фантастичні птахи на трьох ногах були часто присутні у цих роботах.

Також нам відомі твори «Козак на птаху», «Котигорошко» (НМНАПУ), «Птах» (НЦНК «Музей Івана Гончара»), «Пелікан» (методичний кабінет Богуславського районного будинку культури) «Індик» (НМУНДМ) та серія скульптур 1978 р. за мотивами байок Г. Сковороди «Чиж і щиглик», «Орел і сорока», «Сова і дрозд», «Зозуля і дрозд», які експонуються у Меморіальному музеї Г. Сковороди (НІЕЗ «Переяслав»).

Третя група виробів — це виводи для керамічних димарів, які виготовляли в Дибинцях постійно, а у середині XX ст. значно активніше. Найчастіше вивід оздоблювався тисненим рослинним орнаментом: квіткою, листочками чи жолудями і покривався поливою вохристого чи зеленкуватого кольору. Та особливу увагу привертають димарі, завершені «короною» із ліпними фігурками птахів, іноді значних розмірів. Цей незвичний прийом дає змогу на фоні неба милуватися красивими силуетами птахів, що сидять на димарі (Запаско 1960, с. 98).

Останню групу виробів складають так звані «аксесуари» та маргінальні вироби. Яскравим прикладом використання орнітоморфіних мотивів є виготовлення скарбничок у формі птаха. Один з таких виробів ми знайшли під час експедиції до Дибинець 2014 р. в родині Тарасенків. Вони зберігають світло-коричневу полив'яну скарбничку «Пава». У даній композиції птах має досить пишний хвіст, під яким є отвір для грошей, на голові та шиї присутні характерні пір'їни. Прикрашена скарбничка гравійованими квітами, рисочками та крапками.

До цієї ж групи відносимо свічник із фондів НМУНДМ, описаний вище, який декоровано ліпним двоголовим «орлом», а також сільничку з експозиції, де на білому денці присутній коричневий мальований птах (інв. № К-242).

Отже, орнітоморфні мотиви є одними з основних у творчості майстрів дибинецького гончарного центру XIX—XX ст. Найчастіше для декорування використовувалась тематика півня, сороки, двоголового «орла», рідше курки, індика, кобця, пави, лебедя, гуся, качки, фантастичних птахів, у тому числі, з риб'ячою головою. Виконання авторами невизначених птахів (найчастіше масивних та повнокровних з розмаїтим декоруванням) говорить про особливий почерк та своєрідний підхід до оздоблення творів кожного з гончарів. Крім розписів посуду, пташині мотиви потрапили й до місцевих традицій ліпної та архітектурної кераміки, що підтверджує важливість цих образів для дибинецьких умільців.

Використання мотивів із навколишнього світу для народного мистецтва є фундаментальною рисою, яка бере свій початок від найдавніших часів. Наші предки знали природу досконало, численні древні вірування були тісно пов'язані з нею, зокрема, з тваринним світом. У міфології та фольклорі образи тварин несли глибоке смислове навантаження та символізм.

Поряд з рослинними та геометричними орнаментами, фляндрівкою у творчості дибинецьких керамістів кінця XIX — початку XX ст. зооморфні мотиви займали порівняно невелике місце. Тож слід відмітити, що серед збережених зразків кераміки цього періоду наявна досить невелика кількість тваринних мотивів. Вони стають характерними для розписів саме цього часу, а тому потребують детальнішого вивчення.

Аналізуючи твори майстрів початку XX ст., можна зробити висновок, що найдавнішим зооморфним зображенням у оздобленні місцевого посуду була риба. Це один із символів, які часто використовували на глиняному посуді українці. Риба вважалася втіленням зв'язку неба і землі, плодючості та жертовності. Цей образ тісно переплітався з християнською традицією, поступово спрощуючись і трансформуючись у зодіакальний символ і знак води (Івашків 2007, с. 315). Крім того, дибинецьких керамістів надихала мальовнича річка Рось, на берегах якої розташоване село. Малюнок риби був своєрідним «символом краю» та свідчив про глибокий духовний зв'язок народних майстрів із рідною землею.

Найкращу можливість вивчити особливості використання даного зображення на початку XX ст. дає збірка дибинецької кераміки Національного музею українського народного декоративного мистецтва, найстаріші експонати якої датовані кінцем XIX ст. У ній представлені миски, тарілки, тикви, баклаги (плесканки) та накривки, розписані з використанням мотиву риб. Аналізуючи дані зображення, не можна не відмітити впевнені лінії і витончений художній смак майстрів при оздобленні посуду, що підтверджує гіпотезу про давні витоки цього мотиву та глибокі місцеві традиції малювання риби.

На дибинецькому посуді зображали одну, дві або три риби, в оточенні рослинних орнаментів, хвилястих та косих ліній тощо. Сама риба часто розподілена на дві, три або чотири умовні геометричні площини різних кольорів, які оздоблені рисочками, крапочками, хвильками, решітками чи кружечками. Усі малюнки мають темний на білому або білий на вохристому чи темному тлі контур. Проте у різних майстрів дещо відрізнялась манера виконання риб, хоч при цьому і не втрачалась традиція дибинецького розпису.

Так, на мальованій мисці невідомого автора 1905 р., що експонується у НМУНДМ (інв. № К-286), бачимо рибу на світлому тлі, що розташована дещо збоку від центру денця, виконану контурним розписом. Виведено темно-зелену голову з плавниками, хвіст, а тулуб розподілено поперечними лініями на чотири «квадрати», заповнені зеленим та вохристим ангобами. Голова та хвіст зігнуті в один бік, на якому зроблено напис «РЫБА». З іншого боку виведено асиметричну гілочку з гроном винограду та листочками, що перекликається з центральним «квадратом» риби, на якому також присутній мотив винограду.

У цій же виставці наявні накривка початку XX ст. невідомого автора (інв. № К-194) та тиква початку XX ст. Лаврентія Тридіда (інв. № К-325). Ці два твори дещо відрізняються від попередньої миски. Їх високохудожні розписи досить симетричні та ідеально поєднуються із формою виробу. Накривка оздоблена двома рибами, які ніби пливуть одна за одною. По краю проходить бірюзова хвиляста лінія, яка ймовірно символізує воду, а навкруг «ухвата» виведений віночок із коричневих та зелених листочків однакової форми. Власне риби мають різне оздоблення: тулуб однієї заповнений дрібною решіткою з білих, зелених і чорних ліній, а тулуб іншої розподілений поздовжньою лінією на зелену та коричневу частину і хвіст.

Таке ж оздоблення мають і риби, зображені на вищезгаданій тикві. Вони мають білий контур, розташовані голівками до шийки посудини. Тло навкруг риб рясно заповнене гілочками з квітами і крапочками. Цей розпис заворожує, адже таке вдале поєднання малюнка і форми

Рис. 21. Полумисок, початок XX ст., Д — 23,5 см (орієнтовно), фонди НМУНДМ, К-351

дає ефект «живого» зображення, яке випромінює енергію життя.

Не менш вишуканим є зображення трьох темних риб на баклазі (плесканці) початку XX ст., що зберігається у фондах НМУНДМ (Данченко 1969, с. 15). Кожна з них також оздоблена по-своєму, без розподілення на частини, але з імітацією луски. На мисці 1905 р. (автор невідомий) з Полтавського краєзнавчого музею присутні дві масивні риби, що ніби пливуть по колу одна за одною, а між ними виведено напис «РОССЄВА ЯР КОРОПЦЫ» (Пошивайло 2002, с. 425).

Відомий також полумисок цього періоду з фондосховищ НМУНДМ (інв. № К-350). На темно-вохристому тлі зображені дві непропорційні чорно-зелені риби (велика і маленька), які розміщені несиметрично, ближче до вінець. Також тут міститься напис «ДВИ РЫБЫ».

Згодом цей символ на полив'яному посуді стали малювати значно рідше. Найпізніші зображення риби зустрічаються на мисках і тарілках Василя Масюка 1962 р., фотографії яких опубліковані в матеріалах архіву мистецтвознавця Юрія Лащука (Пошивайло 2002, с. 425). Дані розписи значно відрізняються від тих, які робили на посуді початку століття: тут зображена одна чи дві прості риби з виведеною лускою, здебільшого на світлому тлі. Вінця оздоблені просто, з використанням мотиву «гребінці», рідше великих листочків чи фляндрованих квіточок.

На початку XX ст. дибинчани до вже існуючої традиції розпису почали додавати нові елементи, а саме сюжетні зображення різних предметів (рушниці, скрипки, чобота тощо) і тварин (кіз, коней, зайців, чортів) на мальованих мисках і тарілках (рис. 21). Прикметним є те, що всі ці сюжети були вертикально зорієнтовані та переважно мали підписи.

Рис. 22. Полумисок, початок XX ст., Д — 23,5, д — 11,5, в — 4,5 см, фонди НМУНДМ, К-157

Рис. 23. Миска «до лавки», Лаврентій Тридід, початок XX ст., Д — 24,3, д — 12,5, в — 10,5 см, фонди НМУНДМ, К-12720

Як пише мистецтвознавець Л. Данченко (1974, с. 126—127), художній рівень виконання деяких з цих розписів є не надто високим, помітні недоліки у поєднанні форми та малюнку, у виборі кольорової гами. А написи робилися для того, щоб можна було зрозуміти, що насправді зображено на посудині. Нині важко визначити напевне появу таких розписів. Дослідники припускають, що гончарі так хотіли привернути покупців і робили ці малюнки нашвидкуруч. Ми допускаємо і такий варіант, але, крім того, дані зображення могли мати гумористичне підґрунтя, що бере основу в повсякденному житті. Ця сторінка існування дибинецького гончарного осередку залишила після себе незвичні та нетрадиційні розписи, які не можна оминути увагою. Нам вдалося знайти досить цікаві зразки вищезгаданих сюжетів.

На мисці 1905 р. невідомого автора, що зберігається у НМУНДМ (Пошивайло 2002, с. 424) міститься зображення темно-коричневої кози на світлому тлі. Її масивний тулуб є дещо непропорційним до високих, тоненьких ніжок і невеликої голови з довгими зігнутими рогами. Весь простір круг неї заповнений «курячими лапками», біля мордочки та хвоста ряд горошинок, а зверху міститься напис «КОЗА».

На полумиску невідомого автора початку XX ст. (інв. № К-157, НМУНДМ) зображено сюжетну композицію на мисливську тематику. Вона складається із зайця, що біжить по галявині, а над ним висить рушниця, зроблені написи «ОРУЖЇЄ» та «ЗАЄЦЪ» (рис. 22). Тварину обведено коричневим контуром, овальний масивний тулуб зеленого кольору тримається на непропорційно тоненьких зігнутих ніжках. Зображення рушниці є досить реалістичним, навіть дрібні деталі виконано точно і акуратно. Вінця полумиска оздоблені традиційним дибинецьким мотивом «гребінці».

Цікаве зображення коня можна знайти на мисці «до лавки» початку XX ст., рук майстра Лаврентія Тридіда (інв. № К-12720, НМУНДМ). Воно виконане білим кольором на світло-вохристому тлі, вінця миски оздоблені «кривульками» і «спіральками». Частини тіла коня досить пропорційні, коротка грива утворена чорними рисками з білими крапочками на кінчиках. Тулуб прикрашено зеленими, світло- і темно-коричневими крапочками, що утворюють упряжку (рис. 23).

У середині століття розписи мисок значно спрощуються у зв'язку з історичними факторами, але образи риб, кіз, коней, чортів знайшли втілення у дибинецькій скульптурній пластиці. Зокрема у творчості гончарів родини Тарасенків: батька Михайла Тодосовича та двох його синів — Михайла і Василя. Декорування їх фігурного посуду, свищиків та скульптурних виробів було тісно пов'язане з навколишнім світом, природою, легендами, народними думами та казками. Саме тому зооморфні мотиви так яскраво проявилися у роботах цих майстрів.

У музейних збірках Київщини широко представлені роботи М. Т. Тарасенка 1980—1990-х рр. Серед них численна кількість як реалістичних, так і фантастичних образів тварин (рис. 24). Найчастіше це баранці, леви, коні, корови, бики, козли, собаки, свинки у різних варіаціях. Часто не можна ідентифікувати вид тварини через поєднання різних рис, тому їх називають фантастичними звірами. Прикметною є збірка скульптурних творів майстра за мотивами байок Г. Сковороди, яка експонується у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». У ній представлені

Рис. 24. Скульптура «Чудо-лев», Михайло Тодосійович Тарасенко, 1981 р., в — 40 см, фонди МІБ, К-119

Рис. 25. Скульптура «Мавпа грає на баяні», Михайло Михайлович Тарасенко, 1970-ті рр., в — 18 см, НМНАПУ, КС 3345 КВ 400

такі роботи як «Лев і мавпи», «Олениця і кабан», «Орел і черепаха», «Собака і вовк», «Мурашка і свиня», «Жаби».

У НМНАПУ зберігаються роботи синів Михайла Тодосовича — «Вакула на чорті», «Мавпа грає на баяні» (рис. 25), «Їхав козак на війноньку», фігурний посуд «Фантастичний звір».

Нині у Дибинцях за напрямком глиняної пластики працює Тетяна Тарасенко, яка виготовляє скульптурні вироби. У її творах можна зустріти образи риб, баранців та козлів у різних варіаціях. Як жартує сама майстриня: «Здавна гончарі в селі казали: Як тільки подумаєш під час роботи про чоловіків, відразу ж козел вийде!». Це ще раз наводить на думку про тонке почуття гумору дибинчан, яке втілюється у їхньому мистецтві.

Крім скульптурних виробів та фігурного посуду, майже усі майстри протягом XX ст. виготовляли мальовані чи просто полив'яні свищики у формі тварин: коників, собачок, рибок, білочок, биків, рідше оленів, веприків, їжачків, ягняток, морських коників.

Відомо, що зооморфні мотиви використовувалися у Дибинцях ще у першій третині XIX ст. Серед асортименту виробів фаянсової фабрики графів Браницьких були присутні скульптури «Левенятко, Баранець та Песик», «Коза» і «Куріпка» (Школьна 2012, с. 51). На жаль, жодного зображення цих виробів не збереглося, проте можна припустити, що дані мотиви могли використовуватись і народними майстрами XIX ст.

Тобто, виходячи з вищенаведеного, слід зазначити, що зооморфні мотиви були характерними для дибинецької кераміки XIX—XXI ст. Найперша згадка про зображення тварин у фабричній скульптурі датується першою третиною XIX ст. Пізніше у розписах посуду кустарних майстрів почали з'являтися зображення риб, а на початку XX ст. — коней, кіз, зайців, чортів. Використовувалися дані зображення для декорування мисок, тарілок, тикв, баклаг (плесканок) і накривок. У середині століття оздоблення виробів значно спростилося і зооморфна тематика повністю перемістилась у скульптурну пластику. У ній використовувались образи баранів, левів, коней, свинок, собак, оленів, биків, корівок, фантастичних тварин тощо. Тож можна зробити висновок, що образи тваринного світу мали для дибинчан важливе

значення і знайшли своє яскраве відображення у їх керамічній традиції.

Типологія форм виробів дибинецьких народних майстрів-керамістів. Не так давно дослідники здійснили спроби виділити та класифікувати види і типологічні форми керамічних виробів дибинецьких майстрів. Та при більш детальному вивченні знайдених нами решток виробів у Дибинцях, світлин та артефактів, що зберігаються у філії № 7 с. Дибинці Богуславської центральної бібліотечної системи, помітно, що є предмети, які залишились поза запропонованою класифікацією (чашки, сільнички, слоїки, ринки та ін.). Також не можна залишити без уваги ужиткові речі, які виготовлялись для різних сфер життя. Тож спробуємо класифікувати типологічні форми дибинецької кераміки за функціональним призначенням.

Умовно всі вироби дибинецьких майстрів можна розділити на сім груп. До першої віднесемо посуд для приготування їжі в печі. Це горщики (кілаш (28 см), підкілаш (24,5 см), горща (19,5 см), росла макітра, махітка (маленький горщик), тикви (підкілашникові, горщані, підгорщані), макітри (подвійні, потрійні, четвірні, п'ятірні, шестірні), ринки.

Другу групу складає посуд для вживання їжі та подавання її на стіл: миски, тарілки, салатники, вази для вареників.

До третьої групи виділимо посуд, що використовувався для подавання і вживання напоїв. Це глечики (горщані, підгорщані, рослі махітки), молочники, баклаги, плесканці, карафки, куманці, чайники (великі, заварні, доливні), кухлі, горнятка.

Четверта група виробів — це посуд, в якому готували їжу чи зберігали продукти: кілька різновидів слоїків, яндоли (миски до 50 см в діаметрі), різні за розміром макітри, бабники, бинчики (бідончики-дійнички з верхньою ручкою, як у цебері), слоїки, сметанники.

П'ятою групою виділимо господарчі «аксесуари» та маргінальні предмети: вази, каганці, скарбнички, підвазонники, решета, хлібниці, сільнички, сільнички у вигляді двійнят-соленчат, цукорниці, чорнильниці, свічники, всенощник (матеріали науково-облікової картотеки НМУНДМ).

В окрему групу необхідно винести архітектурну кераміку. Тут у XIX — XX ст. виготовляли виводи для димарів (круглі, циліндричної форми й гранчасті, квадратні) та кахлі.

Сьома група гончарних виробів — це ліпна кераміка. Виготовляли в селищі різні іграшки, свистунці, фігурки людей та фантастичних тварин, зокрема, баранців. Слід також відзначити, що ці форми окремі майстри в Дибинцях виготовляють і до тепер.

Яскраві локальні риси формотворення найбільше проявилися у традиційних формах горщиків із завищеними вінцями, глечиках з вінцями зі «зламом» біля основи, бинчиках (глеках з верхньою ручкою), миски «до лавки» (зі зламом вінець), вишуканих чайниках різних розмірів і форм, великих мальованих макітер, накривок з фігурними ліпними завершеннями.

Висновки. Отже, дибинецький керамічний промисел займав вагоме місце у художній культурі України XIX — початку XX ст., як один із носіїв давніх гончарних традицій Наддніпрянщини. Формуючись за умов діалогу українсько-козацької, польсько-шляхетської, російсько-дворянської та єврейської культури й орієнтуючись, як і інші народні художні ремесла Богуславщини, на досвід провідних українських майстрів, гончарство викристалізувало власні локальні особливості і художню специфіку декорування виробів.

ДОДАТОК

РЕЄСТР ДИБИНЕЦЬКИХ ГОНЧАРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX—XX століть

1. Артеменко Роман Григорович (1866—12.03.1966)
2. Артеменко Олександр Микитович (перша половина XX ст.)
3. Артеменко Василь Микитович (1903—1973)
4. Артеменко Григорій Васильович (1933—2009)
5. Артеменко Дем'ян (кінець XIX)
6. Артеменко Іван Дем'янович (1904—1973)
7. Артеменко Марія (Марина) Микитівна (малювальниця) (1925—2009)
8. Артеменко Микола Васильович (1939—2006)
9. Артеменко Микола Олексійович (1928— 986)
10. Басараб Володимир Костянтинович (23.02.1932—17.05.1978)
11. Басараб Тетяна Іванівна (малювальниця) (11.04.1928—23.02.2008)
12. Басараб Явтух Демидович (1903—1980)
13. Басараб Омелян Павлович (190.. — 1974 /5)
14. Баліцький Герасим Фомович (1905—1982)
15. Березовський Яків Прокопович (1912—1975)
16. Бревус Яким (початок XX ст.)
17. Букій Арсентій Васильович (06.01.1930—18.12.2003)
18. Веретільник Василь
19. Вишкварка Дем'ян
20. Вишкварка Митрофан (…— 1960-ті)
21. Вишкварка Тимофій
22. Вишкварка Федір Ісакович (…—1958)
23. Вишкварка Іван Оксентійович
24. Власенко Григорій Кузьмович (початок XX ст.)
25. Вовченко Володимир Федорович (…—1940-ві)
26. Вовченко Пилип Федорович (1912—1983)
27. Вовченко Петро Володимирович (1929—1982)
28. Вовченко Микола Кирилович (…—1946)
29. Волошенко Лариса (1930-ті — 2007)
30. Волошенко Андрій Андрійович (1872—23.01.1955)
31. Волошенко Микита Явтухович (1896—1970)
32. Волошенко Явтух Іванович (XIX)
33. Волошенко Євдокія Іванівна (малювальниця) (1919—2005)
34. Волошенко Михайло (кінець XIX — початок XX ст.)
35. Волошенко Андрій Михайлович

36. Волошенко Петро Михайлович
37. Волошенко Юхим Михайлович
38. Волошенко Леонтій Михайлович (1902—27.10.1967)
39. Волошенко Марія Левонтіївна (24.02.1928—27.10.2010)
40. Волошенко Н.
41. Волошенко Федір Афанасійович (01.06.1929—02.10.2007)
42. Волошенко Дем'ян
43. Волошенко Катерина Володимирівна (малювальниця)
44. Гавриленко Микита (…—1958 р.)
45. Гавриленко Демид (…—1940-ві)
46. Гавриленко Микола Демидович (1938—1983)
47. Гаращенко Дмитро
48. Гаращенко Мусій (…—1960-ті)
49. Гаращенко Павло
50. Гарнага Архип Дмитрович (в 1911—цехмістер Дибинецького цехового братства)
51. Гарнага Василь
52. Гарнага Герасим Дмитрович (1901—1964)
53. Гарнага Клим Овсійович
54. Гарнага Марія Дем'янівна (1932—2012)
55. Гарнага Саливан
56. Гарнага Феодосій Назарович (1914—1994)
57. Головаченко Созон Іванович (перша половина XX)
58. Горовенко Михайло Кононович (1933—1991)
59. Горовенко Яків Михайлович (1895—1976)
60. Гурець Семен Харлампійович (1900—1977)
61. Дженджеря Денис
62. Дженджеря Оникій
63. Дженджеря Петро Миронович (…—1989)
64. Дмитренко Павло
65. Дмитренко Венедько
66. Дмитренко Іван Венедькович (Венедиктович) (1921—1999)
67. Дорошенко Іван
68. Дрозденко Іван Потапович (1910/1911—1984)
69. Дрозденко Григорій Іванович (1937 р. н.)
70. Дяченко Макар
71. Загородній Іван Ількович (22.07.1931—26.05.2016)
72. Загородній Микола Ількович (1939 р. н.)
73. Загородній Ілько
74. Запара Григорій Іванович (1906—21.11.1988)
75. Запара Іван
76. Запара Свиридін Іванович (1889—09.07.0955)
77. Запара Олексій Свиридович (1923—2004)
78. Запара Тимофій Фадійович (…—1970-ті)
79. Книжник Іван
80. Коваленко Василь Павлович (1919—07.04.1994)
81. Коваленко Іван
82. Коваленко Павло Іванович (1887—27.08.1959)
83. Коваленко Пилип Іванович (1906—21.02.1986)
84. Колесніченко Іван
85. Королевич Мусій Пимонович (23.02.1891—1933)
86. Королевич Марія Мусіївна
87. Королевич Пимін (XIX)
88. Королевич Свиридін
89. Королевич Олексій Свиридонович (30.03.1910 р. н.)
90. Коршак Клим Федосович (1880—19.04.1952)
91. Коршак Никін Климович (24.10.1906—01.01.1952)
92. Коршак Симон
93. Красюк Іван Іванович (11.03.1921—13.07.1983)
94. Красюк Федір Іванович (1907—1979)
95. Лебедівський Петро Якович (1936—2008)
96. Луценко Надія Василівна (нар. 10.05.1935)
97. Мамот К.
98. Мартиненко Леонід Іванович (1929—1988)
99. Мартика Микола Іванович (1939—2006)
100. Мартика Стах (…—1940)
101. Мартика Оксентій Стахович (1898—1941)
102. Марченко Олександр Степанович
103. Масюк Вакула (XIX ст.)
104. Масюк Василь Каленикович (26.02.1900—19.04.1988)
105. Масюк Зосим
106. Масюк Іван Васильович (01.08.1922—03.07.2003)
107. Масюк Каленик Вакулович (1878—1933)
108. Масюк Надія Дмитрівна (малювальниця) (14.08.1926 р. н.)
109. Масюк Наталка (малювальниця, дружина Василя Калениковича)
110. Масюк Ялисей Каленикович (1902—1962)
111. Микитенко І. Н.
112. Можчіль І.
113. Моргун Лавро (XIX ст.)
114. Моргун Маркіян (XIX ст.)
115. Моргун Михайло Лаврентійович (1896—1978)
116. Моцний Оверко (1887—1954)
117. Нетребенко Микола Миколайович (нар. у 1940-і)
118. Нетребенко Михайло Миколайович (1922—1998)
119. Олексієнко Андрій Філатович (1915—1965)
120. Олексієнко Мусій Павлович (1900—1942)
121. Осадчий Степан Хомович (14.08.1905—27.03.1997)
122. Островерхий Михайло Самійлович
123. Федора Пащенко (мисошниця) (XIX ст.)
124. Пащенко Килина Андріївна (10.01.1900—12.01.0982)
125. Пащенко Марія (Марина) (1910—16.03.1993)
126. Попович Гордій Сидорович (…—1995)
127. Проценко Дмитро Назарович (1875—11.12.1959)
128. Проценко Єлисей
129. Проценко Іван Лаврович (…—1953)
130. Проценко О.
131. Проценко Панас
132. Проценко Потап
133. Проценко Сава Андрійович (…—1941)
134. Проценко Дементій Андрійович (…—1933)
135. Родак Андрій
136. Родак Артем
137. Родак Дмитро
138. Родак Сава Андрійович
139. Родак Михайло Оникійович (20.10.1935 р. н.)
140. Рябченко Василь Миколайович (1907—1945)
141. Рябченко Григорій Миколайович (1914—1945)
142. Рябченко Дмитро Васильович (1930 р.н.)
143. Рябченко Прокоп Миколайович (1896 або 1898—1963)
144. Сиволап Сафрон Дем'янович (…—1954)
145. Сиволап Семен Дем'янович
146. Сиволап Василь Іванович
147. Сиволап Володимир Петрович (1940—2000)
148. Сиволап Іван Сергійович (1930—2000)
149. Сироїд Микола Іванович (1931—1978)
150. Сироїд Іван Климович (19.06.1936—03.08.1990)
151. Сироїд Клим Матвійович (10.01.1887—17.01.1974)
152. Сироїд Семен (1900—1935)
153. Сироїд Семен Кирилович (1914—1999)
154. Слоква Дмитро Петрович (…—1993)
155. Слоква Сава Махтейович
156. Слоква Яків Махтейович (1878—1949)
157. Солодка Марія Афанасіївна (1917/1918 р. н.)
158. Сорокун Дмитро Олексович (1929 р. н.)
159. Сорокун Олекса Степанович (1897—1964)
160. Сорокун Степан Гнатович (XIX)
161. Сорокун Архип Созонович (1901—1992)
162. Старинець Артем Іович (?) (23.03.1910—23.07.1991)

163. Старинець Артем Іванович (1915 р. н. — …)
164. Старцевий Аріон (1891—1974)
165. Старцевий Василь Аріонович (07.11.1925—18.04.2002)
166. Старцева Надія Миколаївна (малювальниця) (29.05.1927 р. н.)
167. Степенко Василь Іванович
168. Стовбун Петро Васильович (1930 р. н.)
169. Тарасенко Антін Євменович (…—1940-і)
170. Тарасенко Василь Михайлович (нар. 09.01.1951)
171. Тарасенко Іван Євменович (1900—1947)
172. Тарасенко Степан Євменович (…—1947)
173. Тарасенко Степан Антонович (1877—1947)
174. Тарасенко Юмен (…—1933)
175. Тарасенко Іван Іванович (1931—1996)
176. Тарасенко Іван Кононович (1897—1973)
177. Тарасенко Максим Юменович (1911/1916—…)
178. Тарасенко Михайло Михайлович (нар. 28.11.1958)
179. Тарасенко Михайло Тодосійович (1921—1995)
180. Тарасенко Мусій Семенович (…—1980)
181. Тарасенко Мусій Юменович (1900—1979)
182. Тарасенко Петро Михайлович (нар. 18.07.1954)
183. Тарасенко Феодосій (Тодось) Антонович
184. Тарасенко Тетяна Іванівна (1968 р. н.)
185. Тимошенко Андрій
186. Тимошенко Василь (1859—1944)
187. Тимошенко Кирило Олександрович (…—1973)
188. Тимошенко Микита Кирилович (1904—1976)
189. Тимошенко Іван Кирилович (1925—2003)
190. Тимошенко Гапій (XIX ст.)
191. Тимошенко Петро Микитович (1928—1988)
192. Тридід Килина
193. Тридід Лаврентій (Леонтій)
194. Тридід Марія
195. Тридід Микита
196. Тридід Оріон (…—1915)
197. Тридід Федора
198. Тридід Яків
199. Цюрупа Тодось
200. Цюрупа Тимофій
201. Шишко Іван Іванович
202. Шишко Роман
203. Шишка Микола Романович (1922/1925—…)
204. Шишка Іван Іванович (1888—1979)
205. Шишка Іван Іванович (…—1933)
206. Шкорина Павло Іванович (1900—1978)
207. Шкурупа ?
208. Шнуренко Андрій (кінець XIX—початок XX ст.)
209. Шнуренко Антон
210. Шнуренко Василь Тимофійович (14.01.1925—08.03.2007)
211. Шнуренко Григорій Тарасович (1921—1996)
212. Шнуренко Дмитро Михайлович (1900—1978)
213. Шнуренко Дмитро Семенович (1931 р. н.)
214. Шнуренко Дмитро Юхимович (1908—1980)
215. Шнуренко Семен Федорович
216. Шнуренко Ївга Йосипівна (…—1967)
217. Шнуренко Левко
218. Шнуренко Мефодій (Махтодь) Григорович (1881—07.02.1959)
219. Шнуренко Мусій Федорович (1900—01.10.1968)
220. Шнуренко Тимофій
221. Шнуренко Феодосій
222. Шнуренко Ісаак (…—1938)
223. Шнуренко Іван Іванович (1930—2007)
224. Шнуренко Іван Махтодович (05.05.1907—28.09.1978)
225. Шнуренко Олександр Махтодович
226. Шнуренко Іван Юхимович (1908—1978)
227. Шнуренко Якій Мусійович (1929—1986)
228. Шнуренко Петро Мусійович (1931—2013)

ЛІТЕРАТУРА

Данченко, Л. 1969. *Народна кераміка Наддніпрянщини*. Київ: Мистецтво.

Данченко, Л. 1974. *Народна кераміка Середнього Придніпров'я*. Київ: Мистецтво.

Дело об учреждении в м. Богуславь кроме восьми годовыхъ, ныне существующихъ, двух недельных ярмарокъ по средамъ. 1885. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 330, спр. 381.

Єврейська община Богуслава. Музей історії Богуславщини, науково-допоміжний фонд, спр. 32.

Запаско, Я. 1960. Гончарне мистецтво с. Дибинці. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 98-99.

Ионов, Н. Ф. 1912. Гончарный промысел в Киевской губернии. В: *Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания*. Киев: Наследники К. Круглянского, с. 1-77.

Івашків, Г. 2007. *Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.

Історія Богуславщини. Музей історії Богуславщини, науково-допоміжний фонд, спр. 8.

Казаков, М. 2014. Дибинецьке цехове братство (1742—1909 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 43, с. 85-91.

Клименко, О., Сержант, Л., Істоміна, Г. 2009. Гончарство. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України*. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 3: Мистецтво XIX століття, с. 111-164.

Клименко, О., Сержант, Л., Істоміна, Г. 2011. Гончарство. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України*. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 4: Народне мистецтво та художні промисли XX століття, с. 121-160.

Лебединцев, Ф. Г. 1862. *Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение*. Киев: И. и А. Давыденко.

Музичне життя Богуслава. Музей історії Богуславщини, науково-допоміжний фонд, спр. 4.

Ніколенко, І. 1994. *Богуславщина. Нариси з історії краю*. Богуслав.

Перерва, В. С. 2010. *Графи Браницькі: підприємці та меценати*. Біла Церква: О. В. Пшонківський.

Похилевич, Л. И. 1864. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*. Киев: Киево-Печерская Лавра.

Пошивайло, О. 2002. Фотоархів Юрія Лащука: Дибинці. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник*, 2, с. 412-461.

Салій, О. 2010. *Богуслав. Історія і сучасність*. Київ: Ярославів Вал.

Селівачов, М. 2009. *Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія)*. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Ант.

Семенова, О. 2013. Вироби кустарів-шкіряників Середньої Наддніпрнщини наприкінці XIX — у першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*, 6, с. 140-147.

Сорокун, А. А. 2012. *Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2012 р*. НА ІА НАНУ, в обробці.

Сорокун, А. А. 2013. *Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2013 р*. НА ІА НАНУ, в обробці.

Ткацтво. Музей історії Богуславщини, науково-допоміжний фонд, спр. 18.

Чернецький, Є. 2011. *Браницькі*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Школьна, О. В. 2012. Фаянсова перлина в короні роду графів Браницьких-Воронцових. *Юр'ївський літопис*, 11, с. 49-56.

Школьна, О. В. 2014. Бинчики в сучасній культурній традиції України кінця XIX — середини XX століття. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 10, с. 285-293.

REFERENCES

Danchenko, L. 1969. *Narodna keramika Naddnipriansh-chyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Danchenko, L. 1974. *Narodna keramika Serednoho Prydniprov'ia*. Kyiv: Mystetstvo.

Delo ob uchrezhdenii v m. Boguslav krome vosmi godovykh, nyne sushchestvuyushchikh, dvukh nedelnykh yarmarok po sredam. 1885. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, f. 1, op. 330, spr. 381.

Yevreiska obshchyna Bohuslava. Muzei istorii Bohuslavsh-chyny, naukovo-dopomizhnyi fond, spr. 32.

Zapasko, Ya. 1960. Honcharne mystetstvo s. Dybyntsi. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 3, s. 98-99.

Ionov, N. F. 1912. Goncharnyy promysel v Kievskoy gubernii. In: *Kustarnaya promyshlennost v Kievskoy gubernii. Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniya. proizvedennogo Kievskoy gubernskoy zemskoy upravoy po porucheniyu gubernskogo zemskogo sobraniya*. Kiev: Nasledniki K. Kruglyanskogo, s. 1-77.

Ivashkiv, H. 2007. *Dekor ukrainskoi narodnoi keramiky XVI — pershoi polovyny XX stolit*. Lviv: Instytut narodoznavstva NANU.

Istoriia Bohuslavshchyny. Muzei istorii Bohuslavshchyny, naukovo-dopomizhnyi fond, spr. 8.

Klymenko, O., Serzhant, L., Istomina, H. 2009. Honcharstvo. In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy*. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NANU, 3: Mystetstvo XIX stolittia, s. 111-164.

Klymenko, O., Serzhant, L., Istomina, H. 2011. Honcharstvo. In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy*. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NANU, 4: Narodne mystetstvo ta khudozhni promysly XX stolittia, s. 121-160.

Kazakov, M. 2014. Dybynetske tsekhove bratstvo (1742—1909 rr.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 43, s. 85-91.

Lebedyntsev, F. H. 1862. *Bratstva, ykh prezhniaia y nыneshniaia sudba y znachenye*. Kyev: Y. i A. Davydenko.

Muzychne zhyttia Bohuslava. Muzei istorii Bohuslavsh-chyny, naukovo-dopomizhnyi fond, spr. 4.

Nikolenko, I. 1994. *Bohuslavshchyna. Narysy z istorii kraiu*. Bohuslav.

Pererva, V. S. 2010. *Hrafy Branytski: pidpryiemtsi ta metsenaty*. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskyi.

Pokhylevych, L. Y. 1864. *Skazanyia o naselennыkh mestnostiakh Kyevskoi hubernyy*. Kyev: Kyevo-Pecherskaja Lavra.

Poshyvailo, O. 2002. Fotoarkhiv Yuriia Lashchuka: Dybyntsi. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk*, 2, s. 412-461.

Salii, O. 2010. *Bohuslav. Istoriia i suchasnist*. Kyiv: Yaroslaviv Val.

Selivachov, M. 2009. *Leksykon ukrainskoi ornamentyky (ikonohrafiia, nominatsiia, stylistyka, typolohiia)*. 2-e vyd., vypr. i dop. Kyiv: Ant.

Semenova, O. 2013. Vyroby kustariv-shkirianykiv Serednoi Naddniprnshchyny naprykintsi XIX — u pershii polovyni XX stolittia. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 6, s. 140-147.

Sorokun, A. A. 2012. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Bohuslavskomu raioni v 2012 r*. NA IA NANU, v obrobtsi.

Sorokun, A. A. 2013. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Bohuslavskomu raioni v 2013 r*. NA IA NANU, v obrobtsi.

Tkatstvo. Muzei istorii Bohuslavshchyny, naukovo-dopomizhnyi fond, spr. 18.

Chernetskyi, Ye. 2011. *Branytski*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Shkolna, O. V. 2012. Faiansova perlyna v koroni rodu hrafiv Branytskykh-Vorontsovykh. *Yur'ivskyi litopys*, 11, s. 49-56.

Shkolna, O. V. 2014. Bynchyky v suchasnii kulturnii tradytsii Ukrainy kintsia XIX — seredyny XX stolittia. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny*, 10, s. 285-293.

A. A. Rudenko

DYBYNTSI'S CERAMIC CENTER ACTIVITY IN UKRAINIAN ART CULTURE OF THE 19th—20th CENTURY

The article is devoted to the study of the activity of one of the largest ceramic craft center of the Central Naddnipryanschyna from the 19th and early 20th centuries which is Dybyntsi village located in Boguslav district of Kyiv region in the context of the development of folk arts crafts. The local features of the art culture of Boguslav region were illuminated; the artistic means of ceramic products decoration were analyzed; the typology of the products assortment was determined according to its functional purpose; the five stages in the existence of the Dybyntsi's ceramic industry were distinguished and characterized; the art criticism analysis of the most revealing works was conducted; the new names of local ceramic masters were entered into scientific circulation and the place of the Dybyntsi's Branicki's County faience factory was outlined in the Ukrainian arts culture of the 19th century.

Keywords: Naddnipryanschyna, Kyiv Region, Dybyntsi, artistic crafts, ceramics, decoration, 19th—20th centuries.

Одержано 16.02.2018

РУДЕНКО Олександра Олександрівна, аспірант, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, вул. Лаврська,9, Київ, 02000, Україна, *sashust@meta.ua*.

RUDENKO Oleksandra Oleksandrivna, postgraduate, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Lavrska str. 9, Kyiv, 02000, Ukraine, *sashust@meta.ua*.

УДК: 738.1(477)”18”

О. В. Школьна

ДИБИНЕЦЬКА ФАЯНСОВА ФАБРИКА ГРАФІВ БРАНИЦЬКИХ НА КИЇВЩИНІ В СВІТЛІ ДАНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Статтю присвячено упорядкуванню існуючих відомостей про конкурентну Києво-Межигірській фаянсовій фабриці Дибинецьку фаянсову фабрику графів Браницьких на Київщині. Більшість матеріалів вводиться до наукового обігу вперше, що дозволяє переглянути окремі розділи з історії розвитку українського фаянсу доби його «золотого періоду», цебто XIX ст.

Ключові слова: *фаянс, землі сучасної України, XIX ст., Дибинці, Київщина, Браницькі, Воронцови.*

Вступ. Фабрика тонкостінного фаянсу (Селиванов 1903; Лисін 1918, с. 4, табл. XXXIV; Лысин 1923, с. 11; Оглоблін 1931, с. 202—203; Мусієнко б. р.; Петрякова 1985), що знаходилася у населеному пункті Дибинці на Київщині, в літературі отримала назву *Дибинська (Дибинецька) фаянсова фабрика графів Браницьких.* Час її існування до недавнього періоду вивчення обмежували 1812—1822 рр., однак нині можна уточнити, що він щонайменше тривав впродовж першої третини XIX ст.

Постановка проблеми. Враховуючи, що на початку війни Наполеона з Росією, Дибинецька фабрика фаянсу, як виявилося шляхом порівняння статистичних даних (Лисін 1918, с. 41, табл. XXXIV), була провідною у своєму сегменті промисловості на землях етнічної України, випереджаючи за кількістю випуску продукції навіть фінансовану з державної казни пафосну Києво-Межигірську фаянсову фабрику, і не поступалася останній у асортиментному різноманітті (Насонов 2011), необхідно переглянути існуючі першоджерела з окресленого кола питань і встановити дійсний стан речей.

Актуальність дослідження. Мистецтво українського фаянсу через історичні обставини за добу XX — початку XXI ст. було успішно «перекроєне» «братніми» народами Росії та Польщі, до складу яких наші землі входили протягом попередніх кількох століть.

Повне безладдя з архівними джерелами і «рокіровки» з частинами державних і приватних колекцій спричинили відсутність упорядкованої архівно-статистичної, загальноісторичної, мистецтвознавчої, технологічної бази. За інерцією руху радянського часу і донині в музеях Білорусі та Польщі виставляють, а в каталогах Росії та Німеччини презентують фарфорову та фаянсову продукцію Корецької та Городницької фабрик як польську. Межигір’я лишається за аналогією з назвою «Імператорська фабрика» у розумінні всієї Європи та Заходу спадком Росії.

Через брак фінансування на державні програми з дослідження вітчизняного «білого золота» культурна спадщина нашого народу досі не вивчена повноцінно, не досліджена, не осмислена та не впорядкована за законами академічної науки. Переписуючи старі концепції, низка вітчизняних вчених і надалі продовжують «не помічати» справжніх «діамантів» та «перлин», що прикрасили би корону будь-якої розвиненої європейської держави, як Фаенца — Італії, Делфт — Голландії, Веджвуд — Англії.

Зв’язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Даний матеріал є складовою додатків докторської дисертації, присвяченої історії розвитку вітчизняного фарфору та фаянсу. Апробація дозволить ознайомити ширше коло науковців з інформацією, що потенційно уможливить розшук артефактів означеного підприємства. У першу чергу натурних творів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Збір матеріалу за напрямком історії оз-

© О. В. ШКОЛЬНА, 2018

Рис. 1. Берег р. Рось в Дибинцях, біля якого знаходилася фаянсова фабрика Браницьких

Рис. 2. Місце колишнього шахтного видобутку глин у Дибинцях

наченого виробництва та перше узагальнення розрізнених відомостей з архівних та опублікованих першоджерел було здійснене протягом кінця 1950-х — початку 1960-х рр. відомим українським мистецтвознавцем, художником, технологом, викладачем Пантелеймоном Никифоровичем Мусієнком. Проте вченому не вистачило часу впорядкувати й ґрунтовніше перевірити і дослідити дещо протирічну інформацію. Наступною спробою є нинішня публікація, що стала можливою після цілеспрямованого пошуку першоджерел протягом останніх кількох років та польових досліджень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, **котрим присвячується означена стаття.** Починаючи з хронологічних меж, імен власників, справжніх обсягів виробництва, асортименту продукції, специфіки устаткування підприємства фаянсу в Дибинцях, особливостей його технологічного циклу, складу маси для виготовлення посуду, фінтерлеїв (дрібничок) та скульптури, дані про фабрику були зовсім розрізненими і швидше нагадували міфічні. У зв'язку із написанням нових розділів історії вітчизняного декоративно-ужиткового мистецтва постає питання про необхідність систематизації існуючих фактажних даних і співвіднесення їх з конкретними творами, що нині зберігаються у наших та іноземних музеях як неатрибутовані або помилково приписані іншим виробникам.

Формулювання цілей статті. Автор має на меті виявити справжні факти діяльності і розвитку Дибинецької фабрики фаянсу, встановити, з яких матеріалів виготовлялася продукція на цьому виробництві, назвати імена конкретних майстрів, причетних до ліній формотворення і декорування виробів окресленого підприємства, представити науковцям повний перелік асортименту виробів та прейскуранту цін на нього, який буде вперше введено до наукового обігу. Ціль статті — навести перелік скульптури, за колом образів і матеріалом виготовлення якої існує вірогідність відшукати

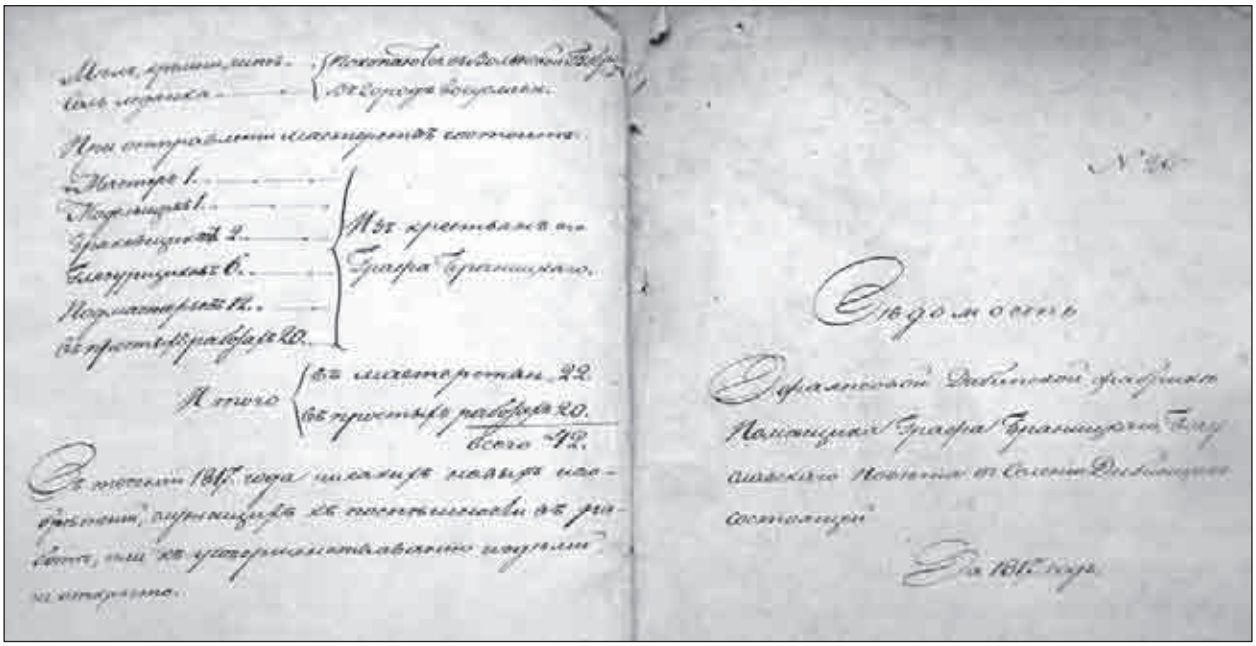

Рис. 3. Титульна й остання сторінки «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого, находящейся в с. Дибинцах Богуславского повета за 1817 г.» (ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 4020)

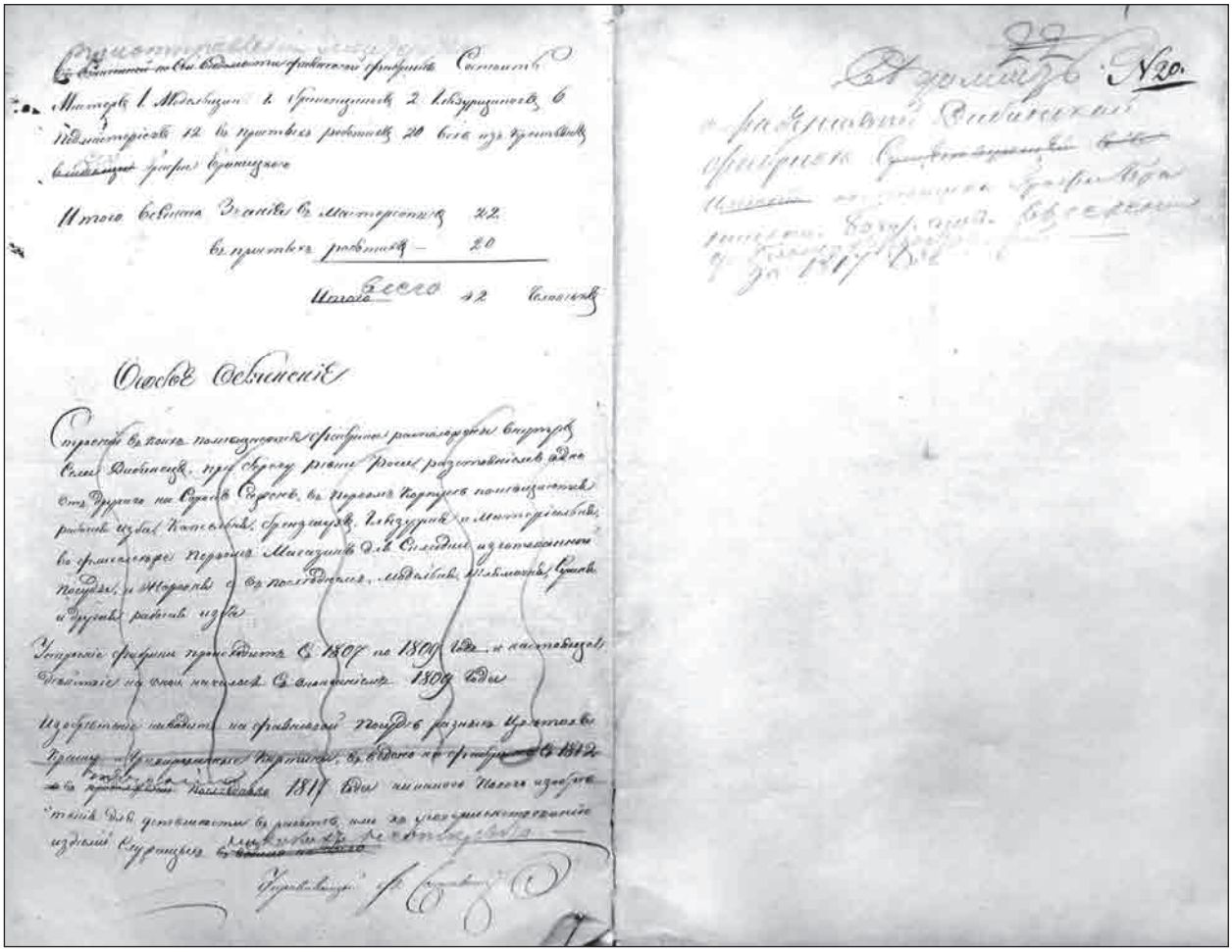

Рис. 4. Аркуш 8 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

аутентичні взірці продукції Дибинецької фаянсової фабрики Браницьких-Воронцових у музейних та інших колекціях.

Виклад основного тексту дослідження. Як випливає з нечисленних верифікованих архівних джерел, підприємство фаянсу в Дибин-

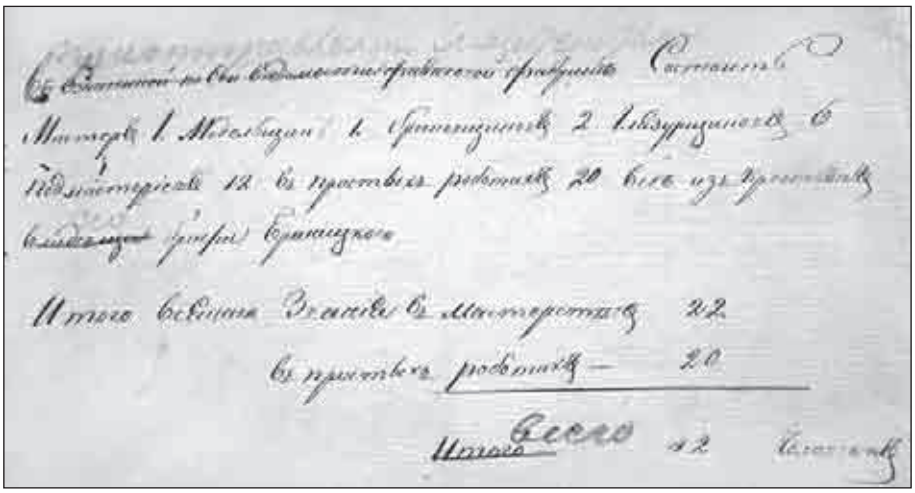

Рис. 5. Фрагмент аркуша 8 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

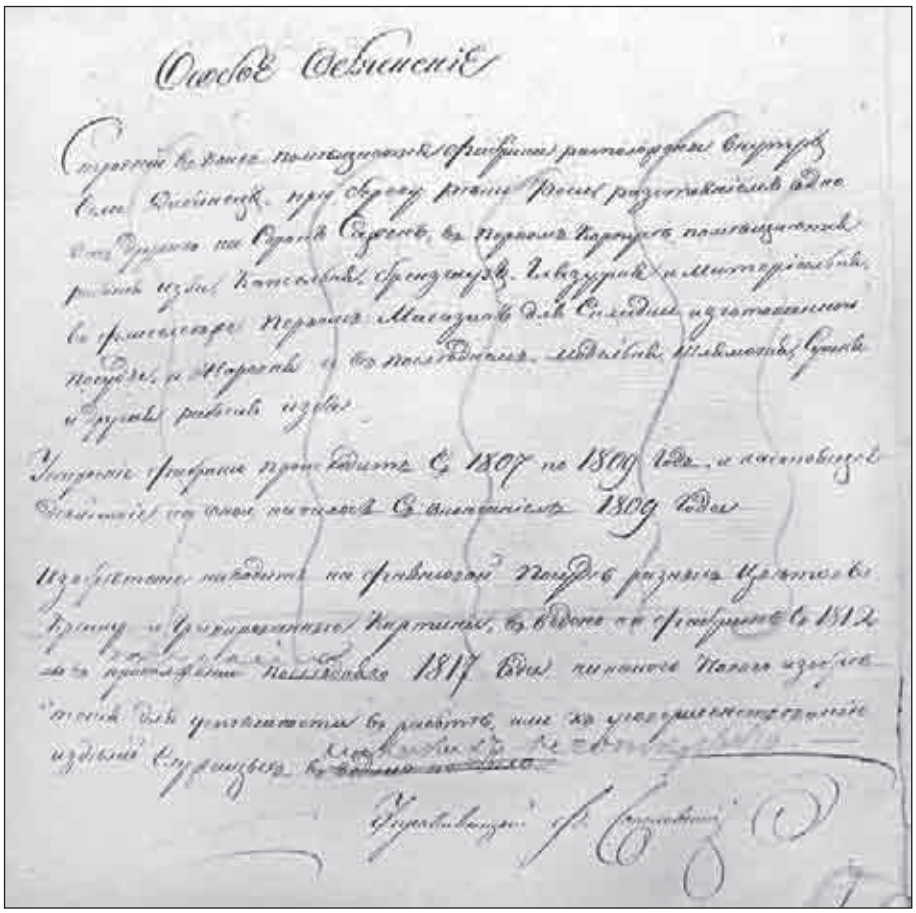

Рис. 6. Фрагмент аркуша 8 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

цях було зведене графом, гетьманом великим коронним Ксаверієм Петровичем Браницьким власним коштом у своєму маєтку в с. Дибинці Богуславського (Канівського) повіту Київської губернії з 1807 по 1809 р. Закладена фабрика була за сприятливих умов, створених континентальною блокадою, за якою за російськими законами «іноземний фаянс, і особливо англійський, у межі Росії не може бути ввезений» (Полное… 1830, с. 891, № 23551).

Перші згадки про діяльність виробництва датуються кінцем 1809 р. (Дело… 1802—1818).

За 1810 р. вже збереглися дані про збут продукції Дибинської фабрики. Зокрема, відомо, що було виготовлено фаянсового посуду 199612 шт. (у різних сортах), з них спродано на Правобережній Україні 133074 шт., решта лишалася на складах (залишок 66538 шт.) (Оглоблін 1931, с. 203).

Місцеві дибинецькі ґрунти здавна були відомі своїми глинами, придатними для керамічної справи. Від XVIII ст. у селищі існував гончарний промисел. Перші згадки про його представників датовані 1745 р., відколи залишилися фінансові книги Дибинського «братства», яке мало релігійно-цеховий характер (Башинская 1995). У XIX ст. в селі діяв гончарний цех, багато майстрів розумілися на шахтному видобутку місцевих глин.

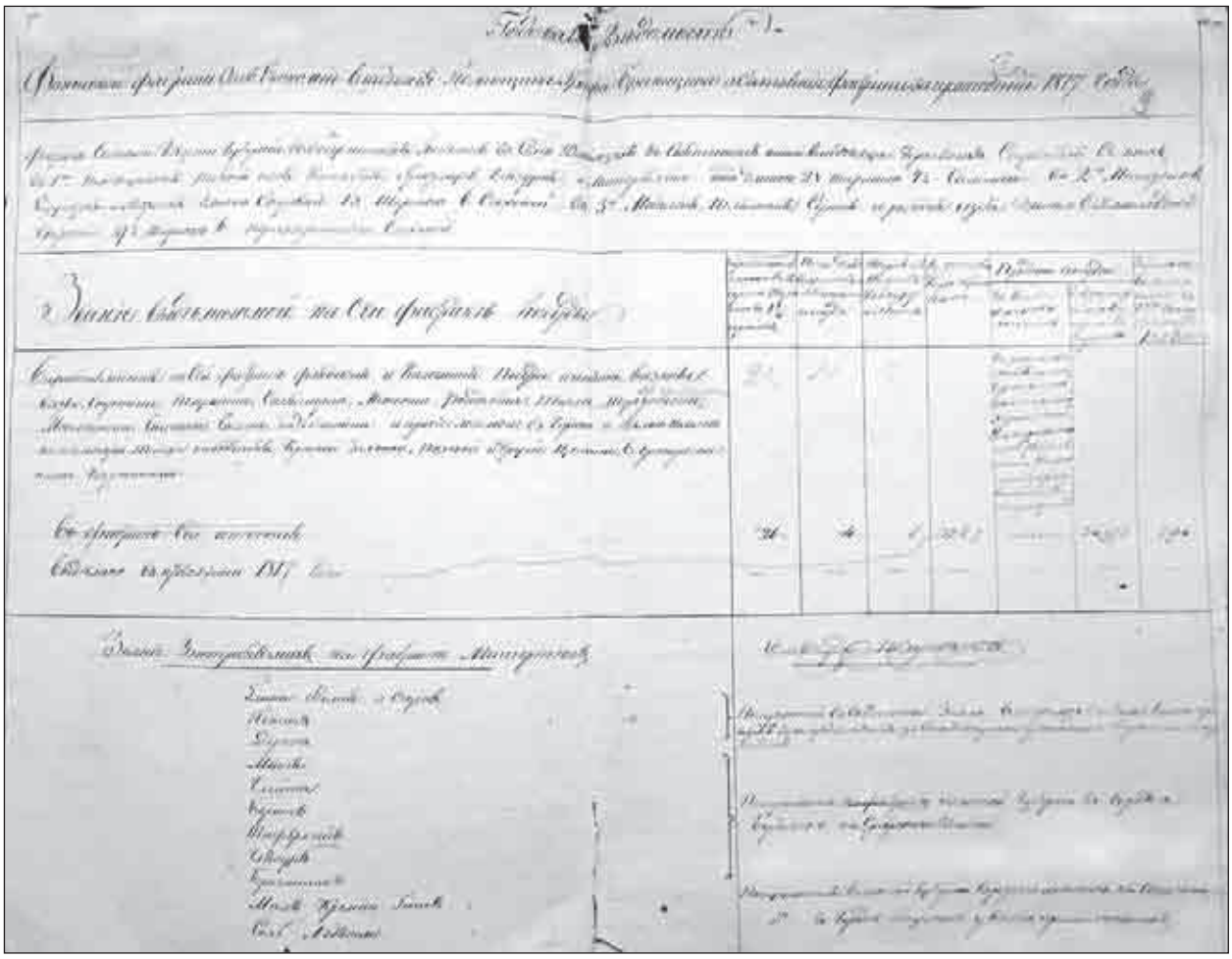

Рис. 7. Аркуш 9 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

Після пожежі на Києво-Межигірській фабриці 1810 р. виробництво у Дибинцях намагалося посісти місце основного виробника фаянсу для Лівобережжя. Тому за наявності гарної сировини у межах маєтку та досить підготовленого персоналу, обізнаного з пластичними властивостями місцевих покладів глин та інших складників маси, виробництво одразу будувалося як промислове, зорієнтоване на продаж готового товару.

Орної землі в селі Дибинцях, що розкинулося на пагорбах та в рівчаках на березі річки Росі («маленька Швейцарія»), було мало, селяни в основному шукали роботи за наймом на фабриці фаянсу (поденної або сезонної). На 1811 р. управителем фабрики значився Францішек Калиновський. Тоді підприємство розміщувалося у трьох окремих дерев'яних будівлях (Мусієнко б. р.).

В одній споруді 28,0 × 4,75 сажнів містилася хата для співробітників велика, капсульня, бренгауз, поливувальня і «матеріяльня», цебто глазурувальний і цех з виготовлення маси (Мусієнко б. р.). Інший будинок 13,0 × 6,0 сажнів призначався для «пакувальні, друкарні, жаровні та магазину», тобто був обладнаний для випалювання, оформлення фаянсової продукції «одрукуванням», містив цех упаковки готової продукції та склад для її зберігання. Третя споруда розміром у 19,75 × 6,0 сажнів була облаштована «*лабораторіумом, модельнею, капсульнею, шлямовнею, аржнею [сушильнею], сницарнею та меншою робітничою хатою*» (Дело… 1802—1818, Мусієнко б. р.).

Устатковане підприємство було 44 верстатами з кругами, чотирма печами для випалу фаянсу і трьома — для сушіння маси, а також десятьма жорнами для змелювання глазурі та маси. Зі 106 співробітників, зафіксованих на 1811 р., лише один був вільним. Можливо, мався на увазі модельник Григорій Новицький. Решта працюючих були кріпаками графа, у тому числі 1 головний майстер, 28 підмайстрів, 46 учнів на верстатах, 12 глазурувальників і «бреннерів», 5 шлямувальників (фахівців із просіювання маси), 4 капсульники, 20 жорновиків (майстрів зі змелювання і розтирання маси), 8 дроворубів, 4 «гурники» (гірняки, фахівці з видобування і змішування інгредієнтів) з додавання глини, 4 простих робітники — до ступ; слюсар, столяр й бондар; 1 хімік друкарний фаянсовий (родом із Пруссії) (Мусієнко б. р.). Деякі з вказаних майстрів наймалися поденно, і на загальній

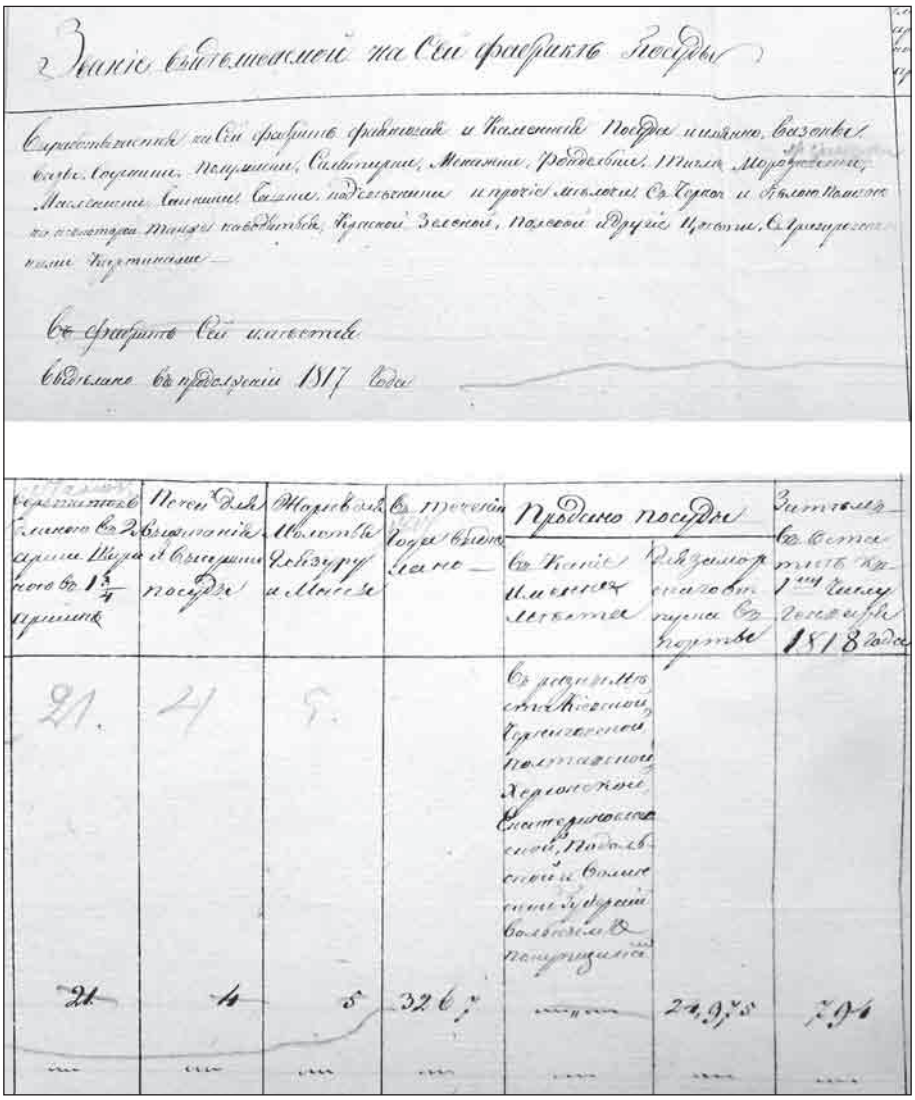

Рис. 8. Фрагменти аркуша 9 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

кількості постійно діючого штату не відображалися.

Сировину для фабрики «фарфурної» видобували з покладів ґрунтів маєтку Браницьких. Зокрема, на місці брали глину сіру, пісок. Білу глину привозили зі Звенигородського повіту з поселення Шаулихи (нині Тальновського р-ну Черкаської області), від поміщика Бержинського. Крейду, кремній, гіпс закуповували у Волинській губернії. Сіль-льодянку — у м. Богуслав. Глей, буру, монію, бравштин, шифервейс, глазур — у Бердичеві (на срібні гроші). Розрахунки у цей час велися як у польських злотих, так і в російських карбованцях (Ведомости… 1819).

Із 1812 р. продукція прикрашалася гравійованим декоруванням. Тоді це вважалося за винахід, про що зазначалося в офіційній кореспонденції підприємства (Ведомости… 1819). На цей час на виробництві було задіяно 105 кріпосних селян, 1 вільний майстер. У звітній документації 1817 р. зазначалося, що нових винаходів у технологічних процесах виробництва до цього часу здійснено не було (Ведомости… 1819).

За даними А. В. Селіванова 1903 р., у 1812 р. річна кількість продукції сягала 203328 шт., з яких фабрика реалізувала 126405 шт. Тоді працювало 7 печей, кількість працівників незмінно дорівнювала 106. Цьогоріч Києво-Межигірська фаянсова фабрика спромоглася виготовити лише 112884 одиниць виробів (Насонов 2011). Тимчасовий післяпожежний занепад Києво-Межигірської фабрики спричинив підйом Дибинецької, що на цій хвилі спромагалася завищувати ціни на свою продукцію досить ще посередньої якості (Свиньин 1816).

Асортимент виробництва складався з вазонів до туалетів, уриналів, вазонів для квітів і дерев, ємностей для льоду, пляшкових передач, дзбанків, сільничок, гірчичниць, кошиків з підставками, морозивниць, тиглів, ринок, полумисків, ваз для перших і других страв («Англійського фасону», «Зупових» і «Пончових»), тарілок («Столова», «Дитяча», «Градерована», «Гладка»), горщиків, соустерінів, соусників, салатників, менажниць, кубків для пуншу, масничок, цукерничок, чайників, сіток для чайників,

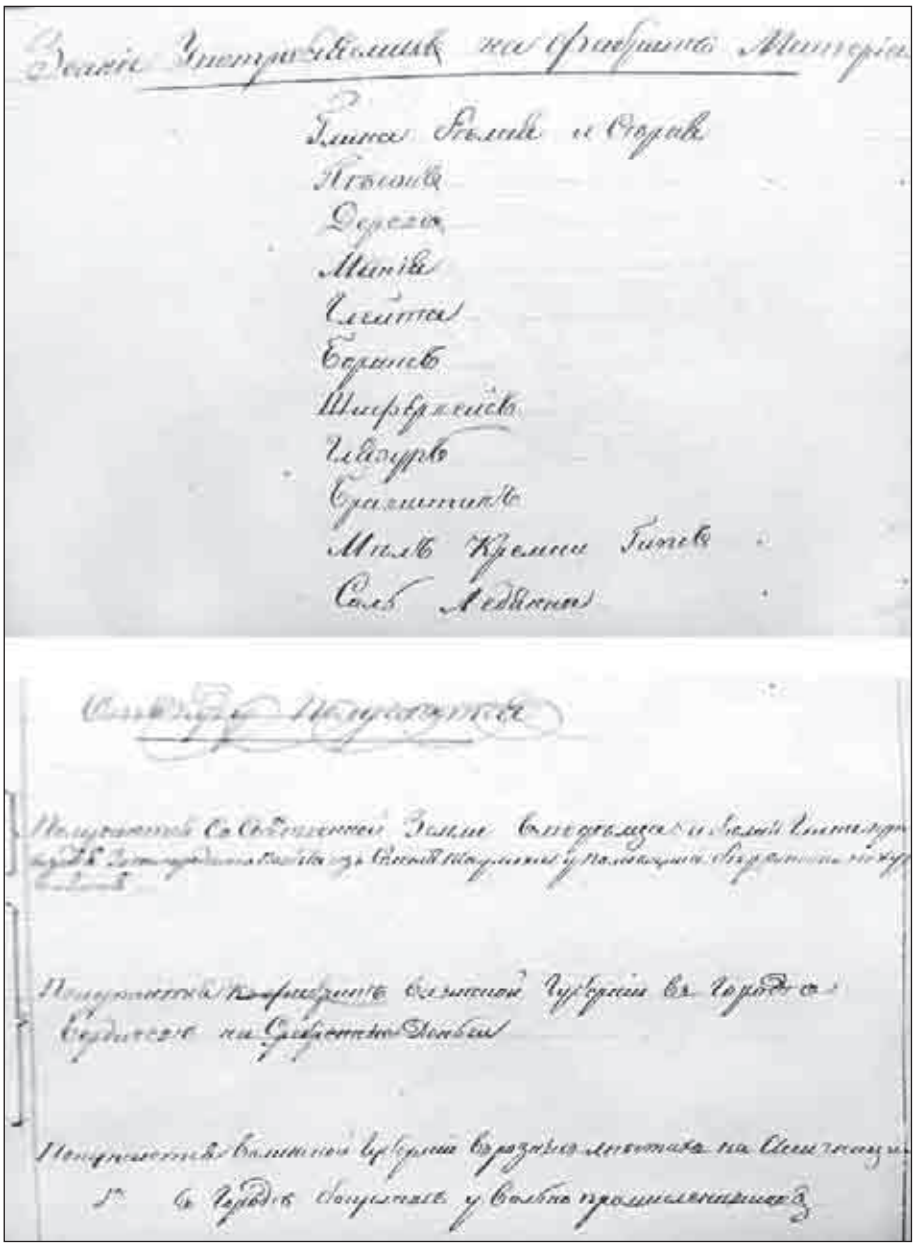

Рис. 9. Фрагменти аркуша 9 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

чашок, полоскальниць, кавників, філіжанок, кавників для мокко, чашок для желе, кухлів з накривками, кварт (вмісту на 1 та на 2 кварти), сервізів з ужитковими предметами, слоїків господарських, слоїків аптечних, нічних ваз, тазів з умивальниками, тазів з ночвами, таць, свічників, люльок-стамбулок, ліхтарів, скульптур «Левенятко, Баранець та Песик», «Коза», «Куропатка». Асортимент складався з фаянсу, кам'яної маси, у тому числі з чорною та білою поливою, «колорованого» та з «гравірованими картинами», виготовляли також посуд інколи з відведенням червоною, зеленою, палевою фарбою (Ведомости… 1819).

За даними А. В. Селіванова на 1814 р. при 82 робітниках на 44 верстатах було виготовлено 63574 шт. виробів, з яких більшу частину спродано — 50859 шт. Після Віденського конгресу 1814—1815 рр. знову були відкриті шляхи для завезення англійського фаянсу (Оглоблін 1931, с. 203).

У статті про Києво-Межигірську фаянсову фабрику, вміщеній у журналі «Сын Отечества» 1816 р. відомий оглядач мистецьких новинок і колекціонер П. Свіньїн зауважує: «*когда за несколько лет пред сим сгорел сей завод [мається на увазі Києво-Межигірський] некоторая богатая помещица заставляла покупать со своей фабрики по 10 р. дюжину безобразных ломких тарелок*» (Свиньин 1816). З цього короткого несхвального відгуку випливає наступне: 1) економічними й імовірніше за все управлінськими функціями щодо Дибинецької фабрики займалася позашлюбна дочка Катерини II Олександра Енгельгардт, дружина Ксаверія Браницького (ця теза підтверджується і в документації 1817 р., де приналежність певних кроків з упорядкування виробництва

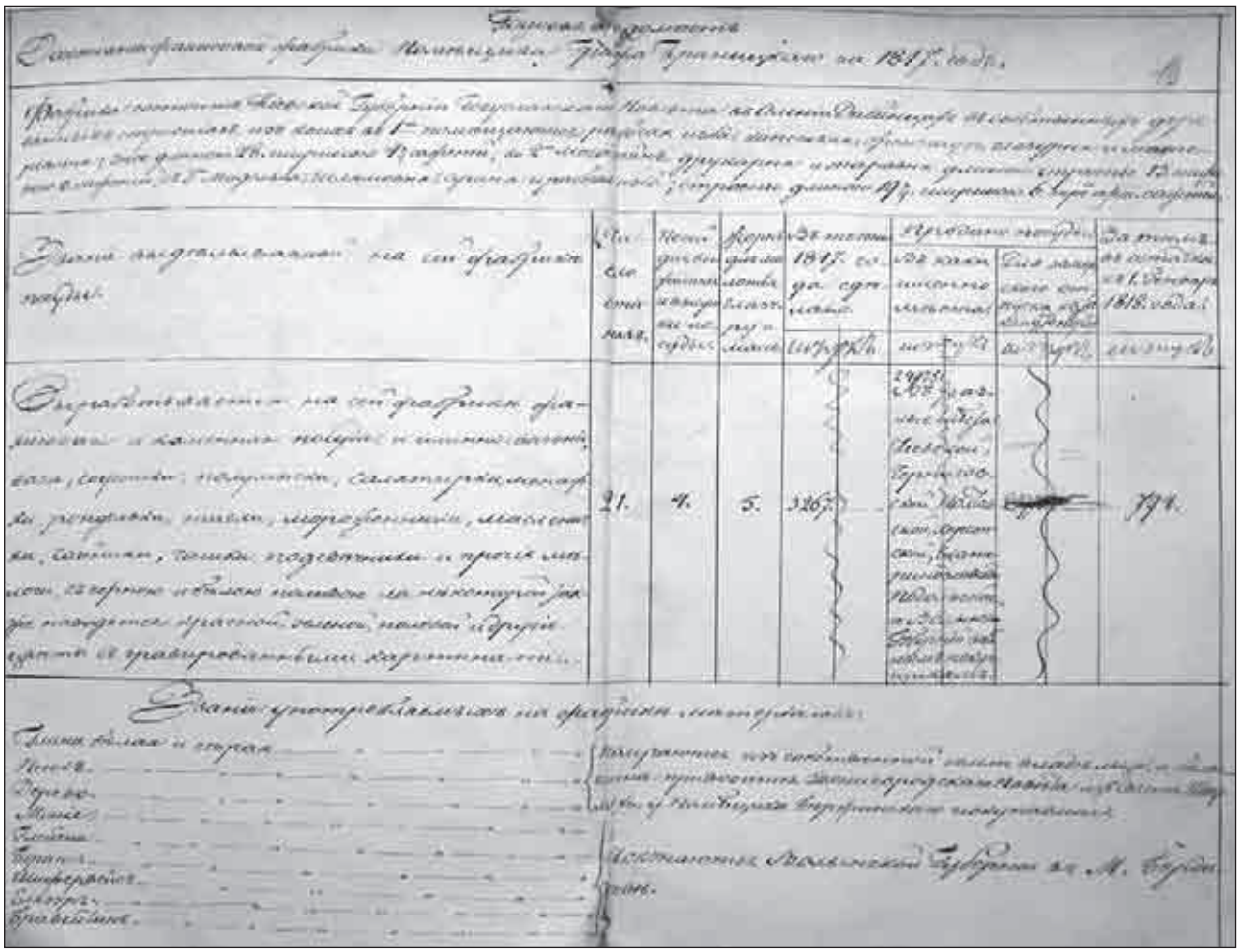

Рис. 10. Аркуш 10 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

закінчується приписом (рос.) «ея сиятельства» (тобто «її високості», а не «його високості») (Ведомости… 1819, арк. 7); 2) якість продукції була досить посередньою, принаймні в окремих її сегментах — речі «погано трималися купи» й були крихкими, що пояснює їх швидке псування і повну відсутність наявності у побуті дибинчан чи іншого населення України, а також у вітчизняних музейних збірках; 3) вироби видавалися сучасникам досить дорогими, якість не відповідала ціні, що створювало несприятливий клімат для подальшого розвитку фабрики, провокуючи її неконкурентоспроможність в перспективі.

Для порівняння: у прейскуранті Дибинецького виробництва 1822 р. за підписом економа (чи управителя?) Кіппомана в розділі одрукованого фаянсу дюжина тарілок «Столових» коштувала 4 карб. 20 коп., дюжина десертних (дитячих) тарілок — 2 карб. 80 коп. В цей же час вартість тарілки першого сорту білої «Столової» становила 2 карб. 40 коп. за дюжину, «Градерованої» (цебто з бганками вінець або / та фестонованим краєм) — 1 карб. 80 коп. за дюжину, «Гладкої» — 1 карб. 60 коп. за дюжину. Другий сорт цієї категорії фаянсу за тими самими найменуваннями оцінювався у 2 карб., 1 карб. 60 коп., 1 карб. 30 коп. відповідно. Тарілки білого фаянсу із браком, зокрема «Столові», «Градеровані» та «Гладкі» коштували однаково — по 1 карб. 80 коп. за дюжину. Колоровані аналоги, а саме дюжина столових та десертних тарілок продавалися з фабрики в Дибинцях по 6 і 4 карб. відповідно, тобто були найдорожчими у окресленому сегменті.

Зауважимо, що на 1822 р. 10 карб. коштував набір з дюжини глибоких і десертних чи мілких тарілок найдорожчого сегменту — у кольоровій поливі, аналог межигірської продукції. Але це вартість з так званої «торгівлі» від фабрики. Можливо, зважаючи на необхідність транспортування, податки, відсотки, закладені на прибуток перекупників тощо, вартість однієї дюжини тарілок означеної категорії в інших місцевостях і дорівнювала 10 карбованцям за дюжину.

Принаймні для порівняння, якщо взяти ціни на межигірську аналогічну продукцію 1803 р., виявляються цікаві паралелі (Дело… 1802—1818). Так, тарілки глибокі круглі, мілкі круглі вартували тут у першому сорті 12,5 коп. / шт., другому сорті — по 10 коп. / шт. Мова йшла, очевидно, про більш дешеві тарілки «Гладкі», а не «Фасонні», «На ніжках», «З фільцями», «Без

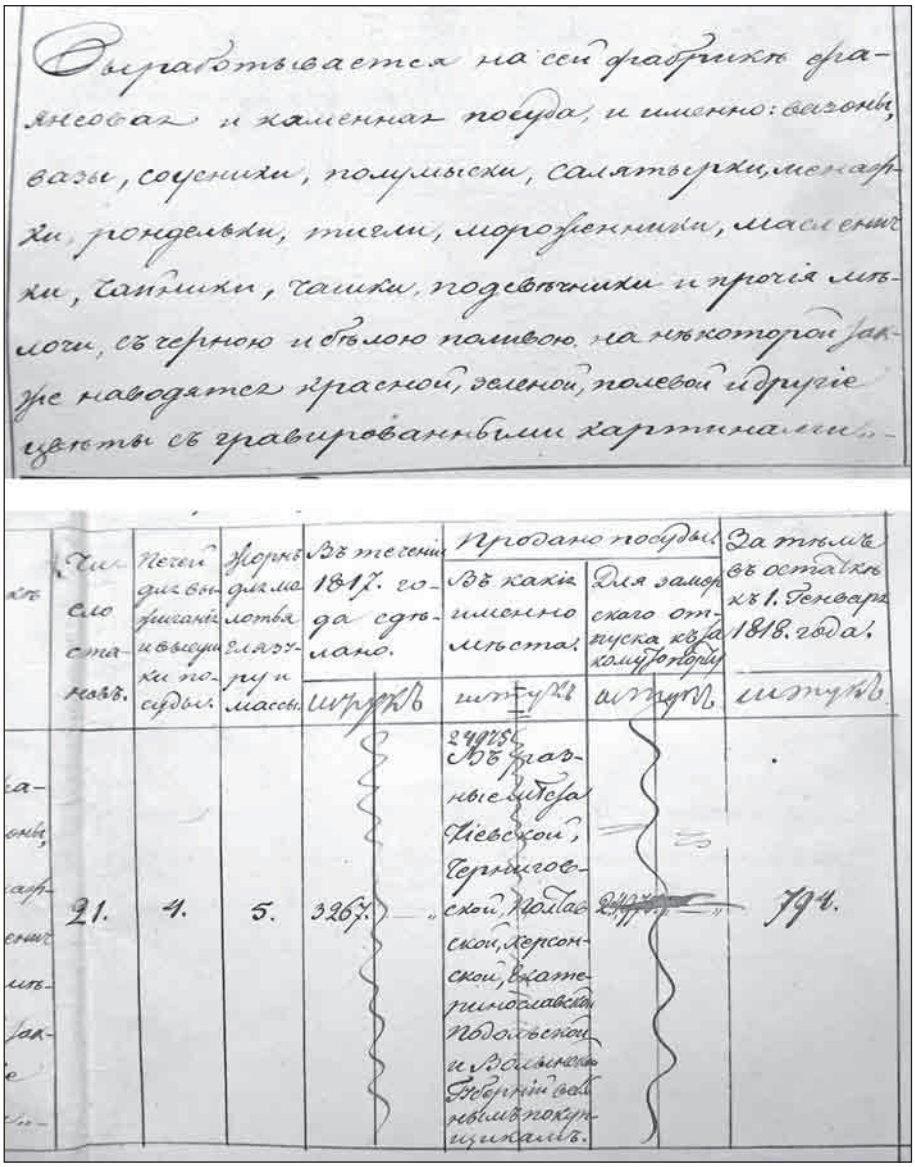

Вырабатывается на сей фабрикѣ фаянсовая и каменная посуда, и именно: вазоны, вазы, соусники, полумыски, салатырки, менажки, рондельки, тигли, мороженники, масленички, чайники, чашки, подсвѣчники и прочія мѣлочи, съ черною и бѣлою поливою, на нѣкоторой также наводятся красной, зеленой, полевой и другіе цвѣты съ гравированными картинами.

Число становъ.	Печей для выжиганія и высушки посуды.	Жорнъ для молотья глазуру и массы.	Въ теченіи 1817. года сдѣлано.	Продано посуды. Въ какія именно мѣста.	Продано посуды. Для заморскаго отпуска къ такому то порту	За тѣмъ въ остаткѣ къ 1. Генваря 1818. года.
			штукъ	штукъ	штукъ	штукъ
21.	4.	5.	3267.	24975. Въ разные мѣста Кіевской, Черниговской, Полтавской, Херсонской, Екатеринославской, Подольской и Волынской Губерній вольнымъ покупщикамъ.	[illegible]	794.

Рис. 11. Фрагменти аркуша 10 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

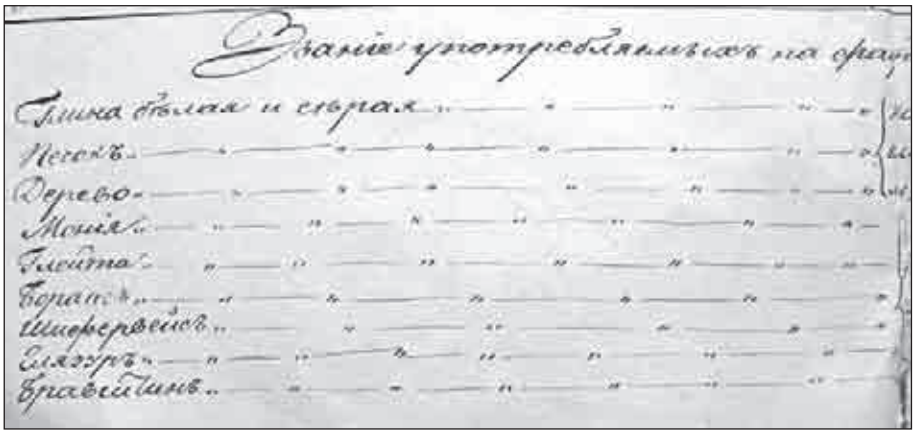

Званіе употребляемыхъ на фаянсовой фабрикѣ

Глина бѣлая и сѣрая
Песокъ
Дерево
Монія
Глейта
Борацъ
Шифервейсъ
Глазуръ
Бравштинъ

Рис. 12. Фрагмент аркуша 10 «Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого…»

фільців», що також значилися в асортименті Києво-Межигір'я з цього часу. Цебто дюжина найпростіших тарілок цієї фабрики фаянсу вартувала 1 карб. 50 коп. та 1 карб. 20 коп. за дюжину (Дело… 1802—1818, арк. 90, 111). Тобто за 13 років до описаних цін Дибинецького виробництва перша, імовірніше за все також ще тоді недосконала з технологічного боку, продукція фабрики під Києвом в окремих сегментах відрізнялася в ціні на найпростіші та найзапотребованіші вироби лише менше ніж на копійку за штуку (якщо співставити ціну

Рис. 13. Обкладинка справи (польською мовою) «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики. 1822 г.» (ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1770)

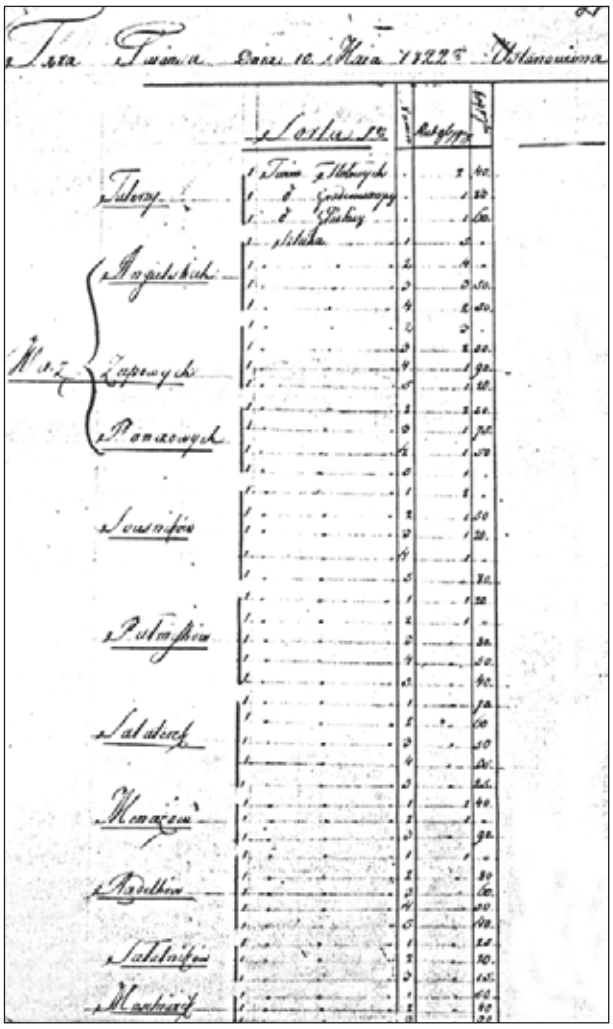

Рис. 14. Аркуш 2 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики. 1822 г.» (ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1770)

за «Гладкі» тарілки першого сорту — 1 карб. 60 коп. у Дибинцях і 1 карб. 50 коп. у Межигір'ї). Але часова відстань могла спричинити зріст інфляції або просто моду чи певні тенденції розвитку ринку. Тому інформація Павла Свіньїна має бути оцінена критично.

На 1817 р. у Дибинцях ще діяло 4 обпалові та сушильні печі, працювали 21 формувальний верстат, 5 жорен для змелення глазурі. Збут у 24975 шт. виробів на рік тривав по всіх землях етнічної України: Київській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській, Подільській, Волинській губерніях «вільним покупцям». Штат на цей час складався з 42 осіб, з яких 22 значилися майстровими, а 20 простими робітниками. Тоді занотовані кріпаками 1 майстер, 1 модельник, 2 бракувальники, 6 глазурувальників, 12 підмайстрів (Ведомости… 1819, арк. 1 зв.).

Від 1817 р. лишилося ґрунтовне пояснення місцезнаходження виробництва. Так, управитель Ф. Соколовський на цей час писав: «*будівлі, у яких розміщено фабрику, розташовуються в середині села Дибинців, при березі річки Рось [цебто виробництво могло урухомлюватися силою води, водяних млинів], відстанню одна від одної у сорок сажнів, у першому корпусі є робоча хата, капсульня, бренгауз, глазурня і матеріяльня, у флігелі першому — магазин для складання виготовленого посуду та жаровні, а в останньому — модельня, шлямувальня, сушильня та інші хатини. Зведення фабрики тривало з 1807 по 1809 рік, а справжня діяльність на ній розпочалася від закінчення 1809 року*» (пер. з рос. — *О. Ш.*). У цей само час він сповіщає керівництво про застосування на виробництві одного горну великого та двох малих, а також таких матеріалів як вохра, мідь червона та жовта, олово, свинець (вірогідно малися на увазі солі та оксиди вказаних металів, що застосовувалися як інгредієнти фарб) (Ведомости… 1819). На 1 січня 1818 р. у залишках товару значилося лише 794 шт. виробів (Ведомости… 1819).

1819 р. помер перший власник фабрики, гетьман польських військ Ксаверій Браницький. У цей час до маєтків його дружини, камер-фрейліни імператриці Катерини II, Олександри Енгельгардт, після служби за кордоном повернулося подружжя дочки, також монаршої фрейліни Єлизавети та її чоловіка Михайла Воронцова. До наступного підвищення зятя у 1823 р, коли йому довелося їхати упорядковува-

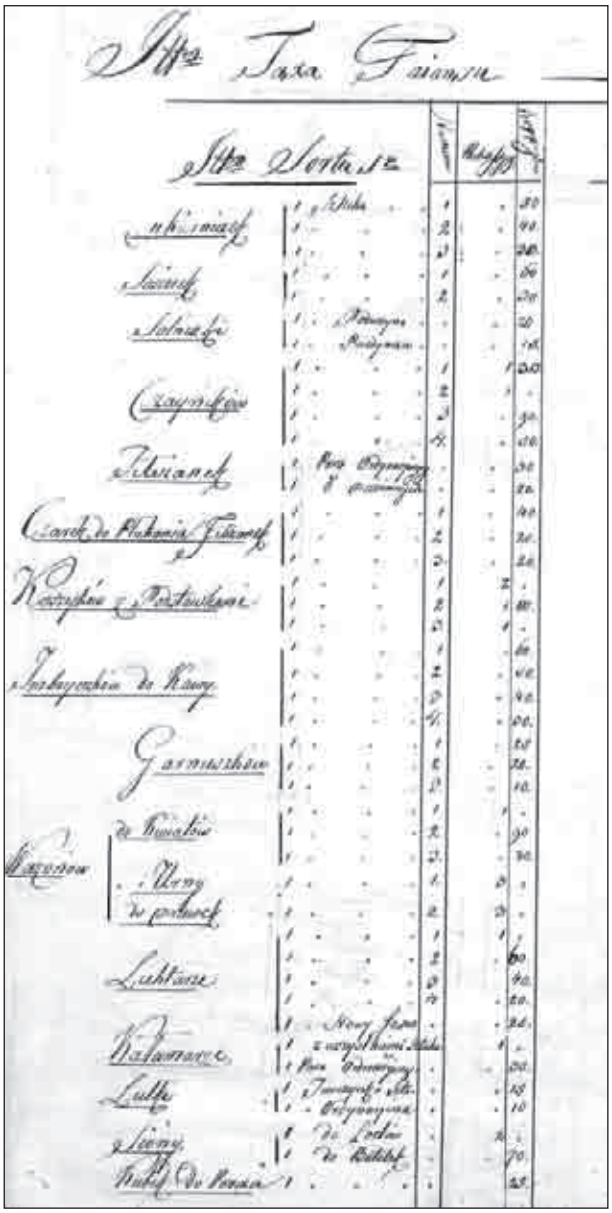

Рис. 15. Аркуш 2 (зворот) справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

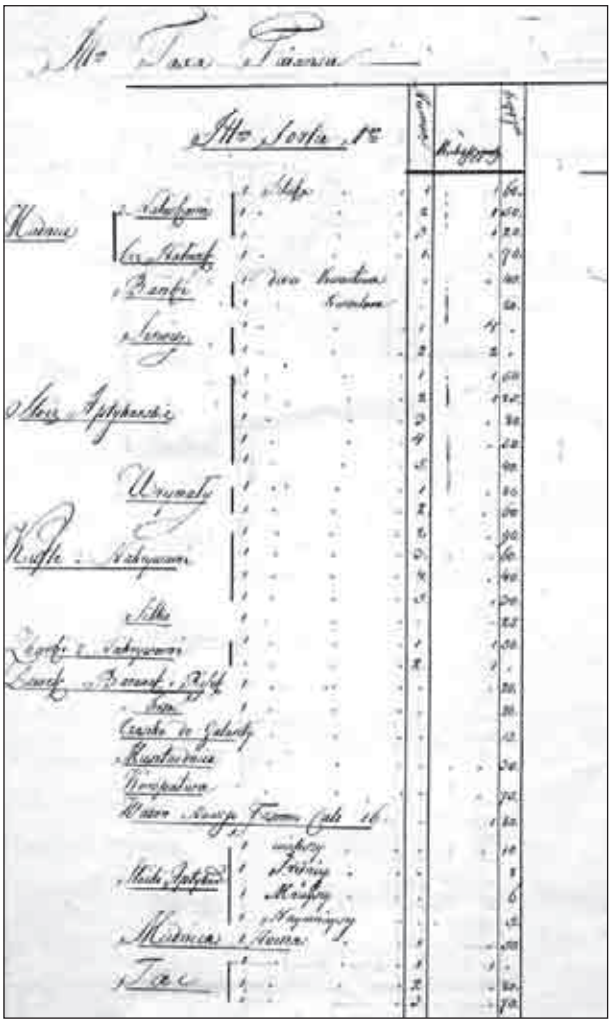

Рис. 16. Аркуш 3 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

ти інфраструктуру Криму, молодята мешкали у Києво-Черкаських володіннях, беручи дієву участь в управлінні родовими маєтками. Саме на період між 1819 і 1823 рр., часу їх долучення до родинних справ, припадає інформація про широкий асортимент продукції Дибинецької фабрики, ціни на нього, та збут готового товару, відома за архівними документами, що збереглися у Державному архіві Київської області (Прейскурант… 1822; Ведомости… 1819).

Важливим також є факт, що син Ксаверія Браницького та Олександри Енгельгардт, Владислав Браницький був відомим масоном свого часу. Враховуючи наявність серед продукції Києво-Межигірської фаянсової фабрики наявність виробів, прикрашених масонською символікою, можна припустити, що і дибинецьке підприємство могло застосовувати подібний тип декорування для свого асортименту.

За переповіданнями старожилів Дибинців, граф Ксаверій Браницький використовував маєток з фарфурнею швидше як дачний, здебільшого мешкаючи у Білій Церкві. Тому керували фабрикою управителі, а господар лише раз чи два навідався до своїх обійсть. Садиба з трьома алеями дерев (ялицевою, дубовою та липовою, з яких до сьогодні лишилася лише остання, а споруди розібрали протягом 1915—1919 рр.) була зведена у кількох кілометрах від заселеної селянами частини Дибинців. Поруч з будівлею було влаштоване штучне озеро з містком, вкритим керамічними кахлями (не зберігся), до заїзду на який слід було вимити колеса транспорту та ноги коням. Начиння цього палацу місцеві селяни розтягли по хатах, а потім більша частина з набутого перекочувала до всіляких експедицій, що відвідували Дибинці як центр гончарного промислу. Тому зразків продукції місцевого виробництва фаянсу та кам'яної маси в селі не лишилося.

Хоча за повним прейскурантом цін, датованим 10.05.1822, у Дибинцях тривав розквіт тон-

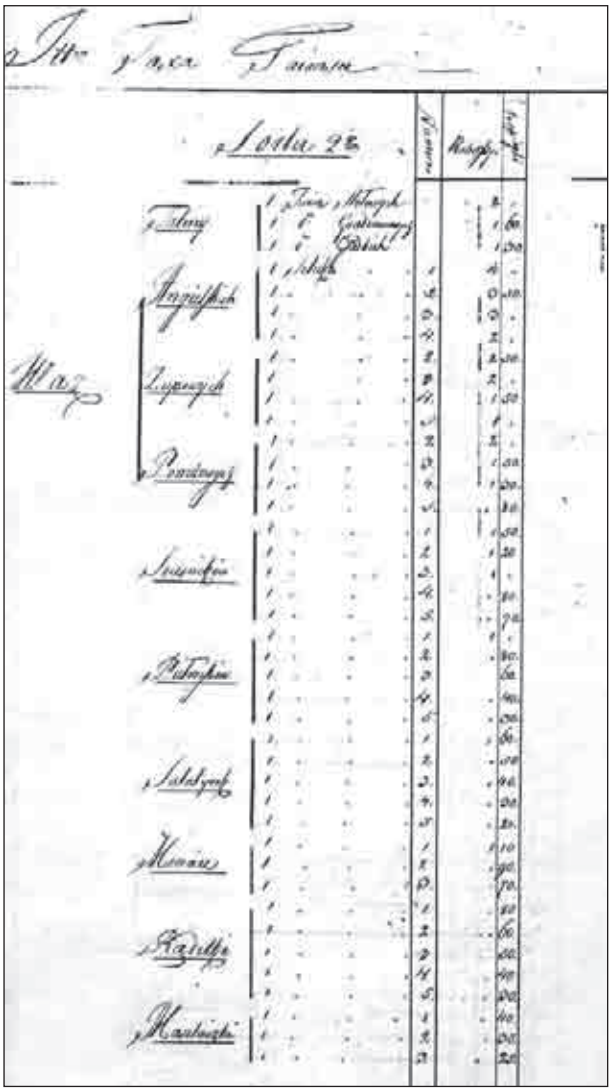

Рис. 17. Аркуш 3 зв. справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

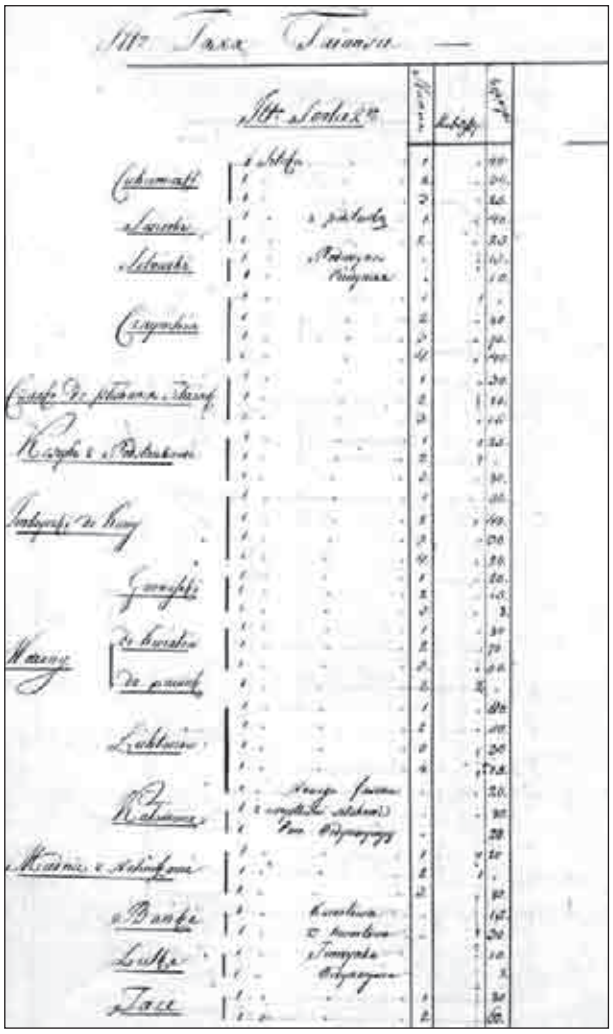

Рис. 18. Аркуш 4 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

кокерамічної справи: вироблявся асортимент з понад 50 найменувань виробів двох сортів білого кольору, та з декоруванням «одрукуванням» і «колоруванням» (Прейскурант… 1822). Перелік виробів вражає. Найдорожчими речами з цього реєстру були сервізи з білого фаянсу першого сорту по 4 карб., супові вази «Англійського фасону» з друкованим рисунком по 7 карб. 10 коп. та колоровані по 9 карб. 20 коп., вазони нового фасону «Лілея» колоровані по 4 карб. 30 коп. (Прейскурант… 1822). Скульптура «Левенятко, Баранець і Песик» коштувала по 30 коп. за шт. в одрукованому вигляді, 40 в колорованому, так само як і «Коза». «Куріпка» в останньому типі декору — майже вдвічі дорожче, 75 коп. за шт. Найдешевшими серед виробів першого сорту були слоїкі аптекарські — від 5 коп. за шт., горщики по 10 коп. за шт., люльки-стамбулки (турчанки) і салатники по 15 коп. за шт.

Від 1822 р. конкурентна Дибинській Межигірська фабрика під Києвом отримала статус імператорської. Це призвело до того, що виробництво Олександри Енгельгардт втратило перспективи розвитку. Графською родиною було вирішено віддати приміщення «фарфурні» під інше промислове підприємство. На 1828 р. фабрика ще існувала (Лисін 1918, с. 41, табл. XXXIV). За одними даними того ж 1828 р. вона була перепрофільована, та у її корпусах вже працювало суконне виробництво (Мусієнко б. р.). Проте, можливо, це було тимчасовим явищем або й неперевіреними відомостями дослідників кінця XIX — початку XX ст. Суконне виробництво насправді знаходилося на відстані 6 км, у сусідньому Богуславі, що також належав у XIX ст. Браницьким, околицями цього містечка і були Дибинці. Там відоме виробництво, засноване 1880 р., вже після продажу Богуславського маєтку Браницькими на межі 1860-х — 1870-х рр., існує на історичному місці до сьогодні під назвою «Богуславська суконна фабрика». Місцеві мешканці свідчать, що в самих Дибинцях підприємства такого профілю ніколи не існувало.

Також за іншими відомостями Дибинецька фаянсова фабрика діяла до початку 1840-х рр.

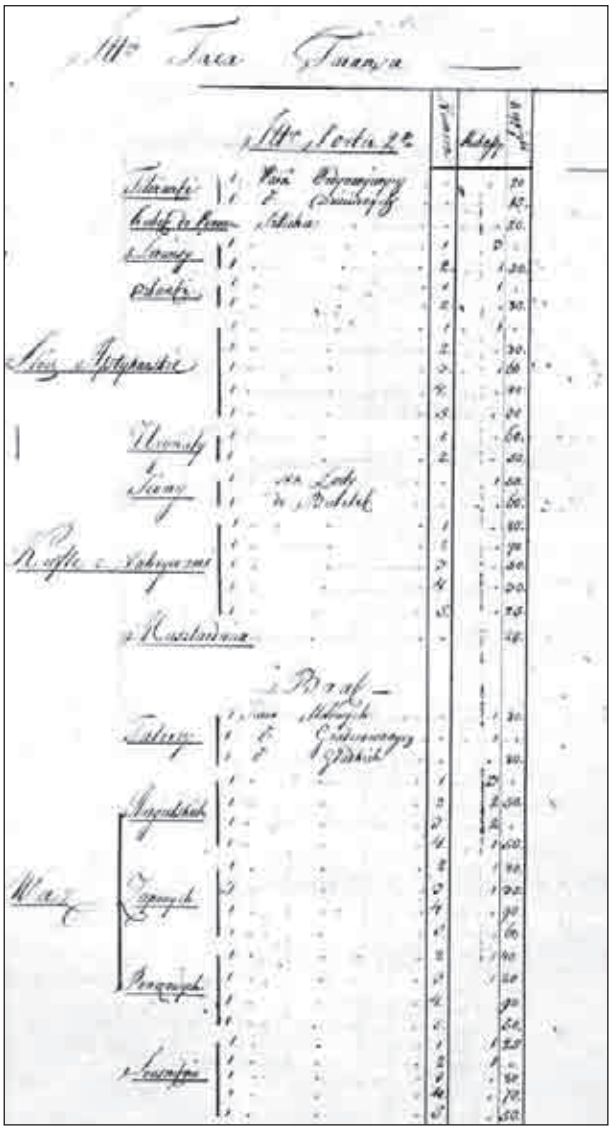

Рис. 19. Аркуш 4 зв. справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

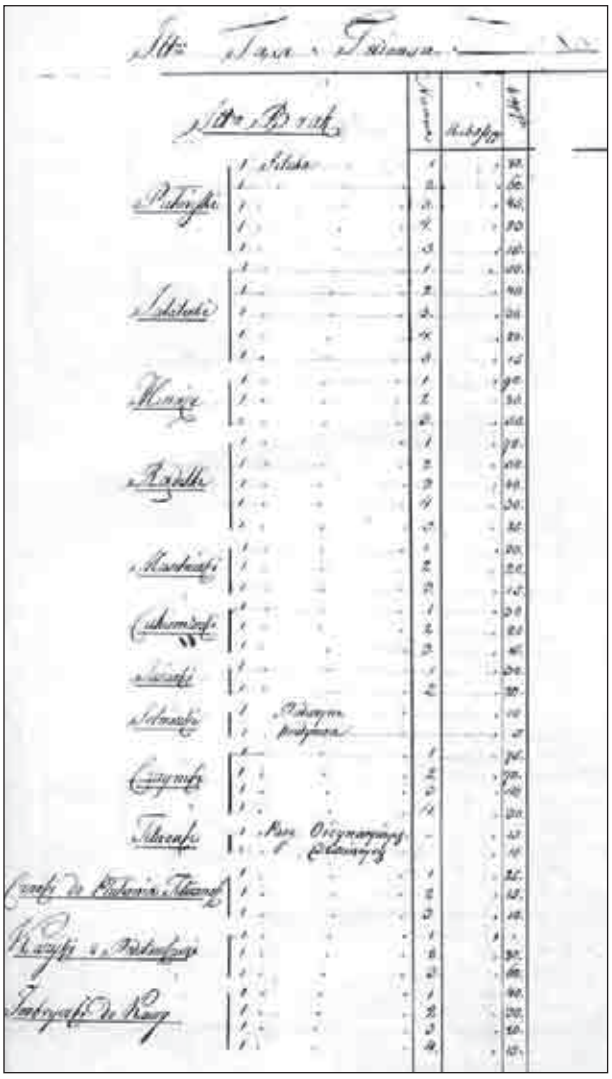

Рис. 20. Аркуш 5 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

Принаймні таку думку висловлювала дослідниця економічних важелів управління господарством графів Браницьких на Київщині Оксана Степанишина у своїй праці, написаній протягом 1920-х рр. на дослідній кафедрі історії України Всеукраїнської академії наук (Степанишина 1930, с. 139). Нині низка дослідників Київщини, роду Браницьких, зокрема, Євген Чернецький у своїх численних працях та інші, хронологію, окреслену Оксаною Степанишиною, вважають найбільш достовірною.

Фактом на користь визнання більш пізньої дати закриття Дибинецької фаянсової фабрики свідчить те, що ще у 1840-х рр. дозволу на відкриття цегляного заводу домагався управитель графині Браницької Й. Кайзер. За даними Центрального державного історичного архіву в м. Києві, вищезгаданий управитель запропонував імператорській фаянсовій фабриці контракт на 15 років, за яким отримав би дозвіл брати для побудованого на березі Дніпра цегляного заводу глину і пісок при с. Ново-Петрівці. За такий дозвіл він щорічно зобов'язувався постачати казенній фабриці безоплатно по 5 тис. штук цегли і по 5 тис. — за ринковою вартістю. У разі закінчення терміну контракту, без його продовження, будівлі цегляного заводу мали бути передані Києво-Межигірській фабриці. Проте царський уряд відмовив пану Кайзеру (О ходатайстве…1845, арк. 1, 3 зв., 4).

Така зацікавленість цегляним виробництвом, а де-факто родовищами межигірських глин, що були потрібні у циклі фабрикації Дибинецького фаянсу, свідчать, що на початку 1840-х рр. Браницькі шукали можливостей розвивати своє тонкокерамічне виробництво з технологічного боку і прагнули поліпшити якість продукції. Оскільки для фабрикації цегли в самих Дибинцях і досі існує величезна кількість родовищ глин, що не вичерпалися за 200 років.

Кілька фаянсових сподок із втратами, що надійшли до колекції Білоцерківсого краєзнавчого музею одразу після Жовтневої революції

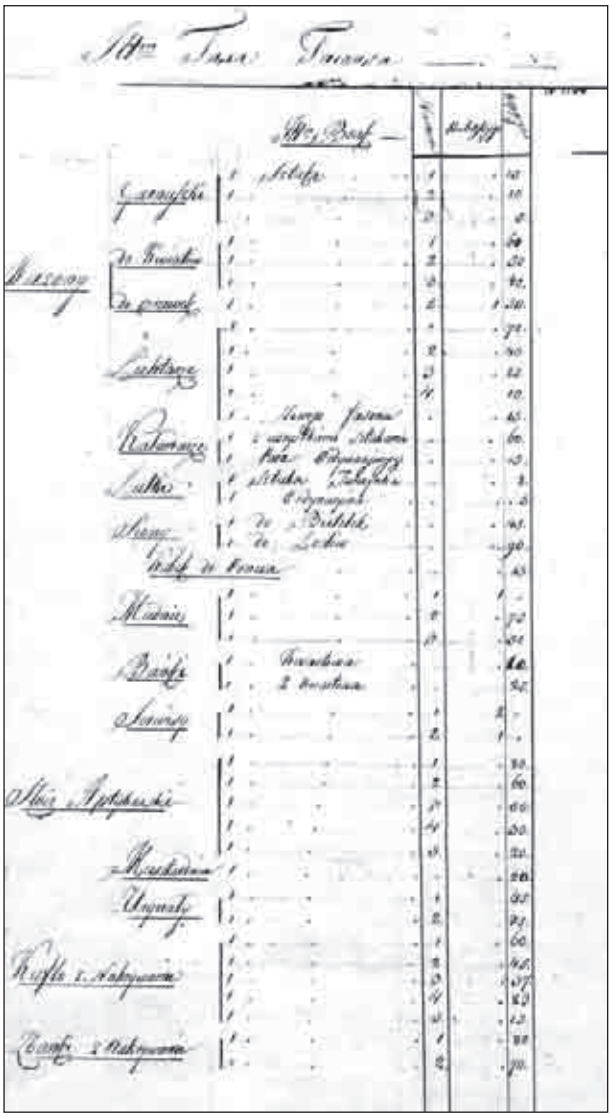

Рис. 21. Аркуш 5 зв. справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

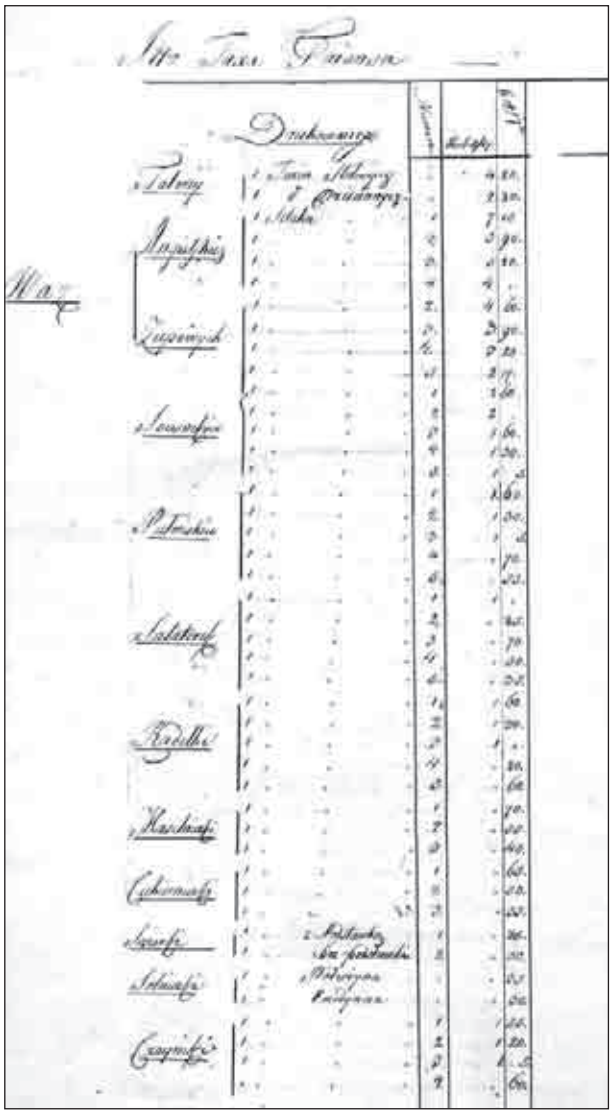

Рис. 22. Аркуш 6 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

зі збірки Браницьких, гіпотетично можна було б пов'язати з продукцією Дибинецької фабрики. Вони мають розтрісканий шар поливи молочного кольору, близької окремим дибинецьким гончарним виробам, та невеличку гербову композицію на вінцях з літер Т і Н, виконаних фарбою блакитного кольору. На зворотному боці у масу втиснені цифрограми «6», що може означати номер формувального верстату.

Також існує вірогідність, по аналогії з іншими виробництвами Київської губернії XIX — початку XX ст. (Межигір'я, Токаревський фарфоровий завод Берднікова), що вироби Дибинців могли клеймитися написом «Киев» (рос.). Враховуючи, що стилістично продукція підприємства Браницьких в окремих сегментах наближалася до межигірської, можливо, деякі твори, приписані останній фабриці, з часом виявляться дибинецькими. Адже до 1830-х рр. межигірські вироби часто також клеймилася лише написом «Киев» (рос.) з зіркою, квіткою, чи без них. Варто пам'ятати, що у Дибинцях вживали тільки кольорову поливу чорного чи білого (кремового) кольору. Тому слід шукати серед білих фаянсових виробів, що могли бути вкриті гравірованими рисунками, або «колорованих» у згадані два кольори.

Висновки. Варто відзначити, що з нечисленних творів, які лишилися від фаянсової фабрики в Дибинцях, на середину XX ст. були відомі переважно миски та тарілки. Вони істотно нагадували ранні твори Києво-Межигірського виробництва — як за формами, так і за стилістикою. Декор цих виробів складався або з нескладних рослинних, переважно фризових, рисунків, або з одрукування ведутами, близького до англійського фаянсу. У формотворенні й оздобленні продукції також спостерігалися риси, споріднені з традицією виготовлення фаянсових виробів Правобережжя.

Нині в музейних і приватних колекціях атрибутована продукція фабрики фаянсу в Дибинцях не виявлена. Марки підприємства лишаються невідомими. Приналежність до асортименту

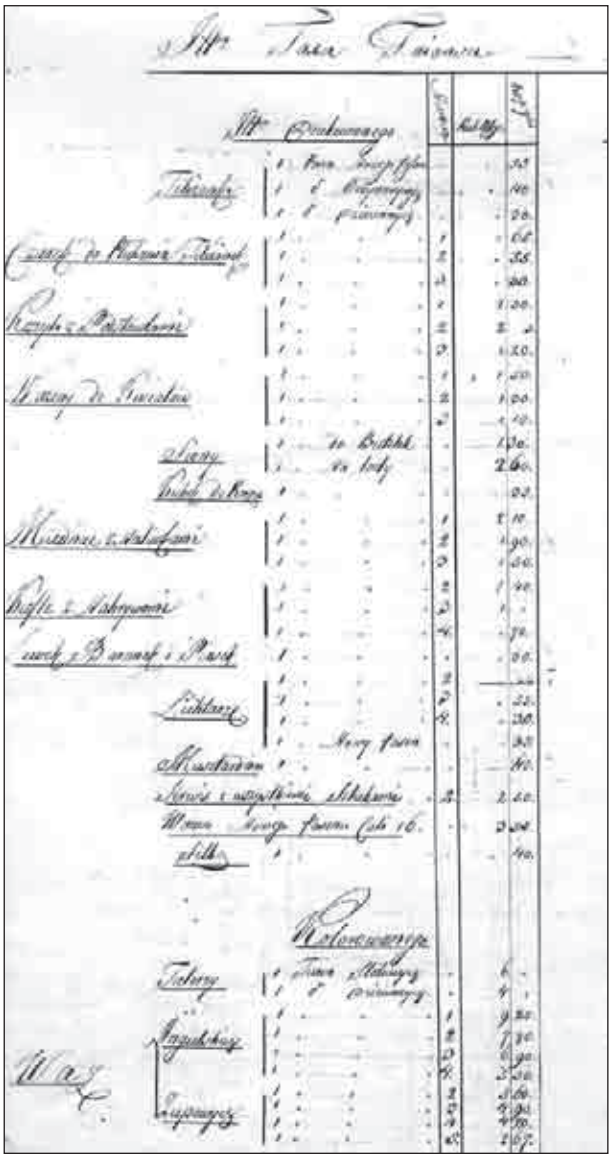

Рис. 23. Аркуш 6 зв. справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

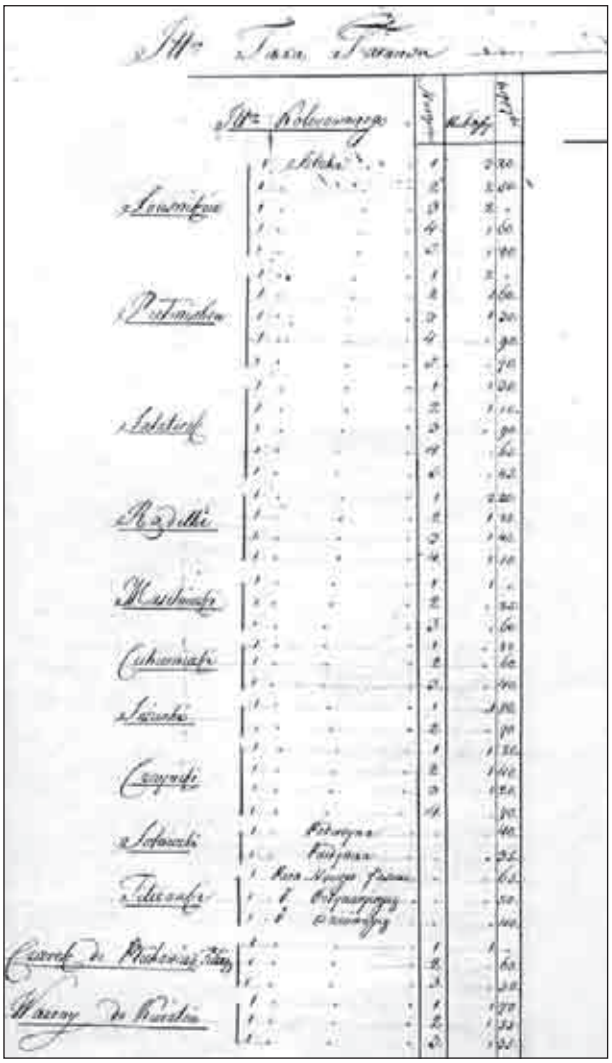

Рис. 24. Аркуш 7 справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

виробів відомого майстра з формотворення фарфору та фаянсу Григорія Новицького, що очолював модельну частину спочатку провідної на Волині Корецької фарфоро-фаянсової мануфактури, а згодом (від 05.04.1804 — керуючий) Киево-Межигірської фаянсової фабрики, звідки був запрошений Браницькими до Дибинців ще 1807 р., свідчить на користь можливості існування в асортименті дибинецьких неклеймених аналогів форм вищеперерахованих фабрик. Це б пояснило складність атрибуції, верифікації та ідентифікації виробів фабрики на Київщині, започаткованої графом Ксаверієм Браницьким, розбудованої його дружиною Олександрою з Енгельгардтів, упорядкованої дочкою Єлизаветою Браницькою-Воронцовою та зятем Михайлом Воронцовим, майбутнім генерал-губернатором Криму.

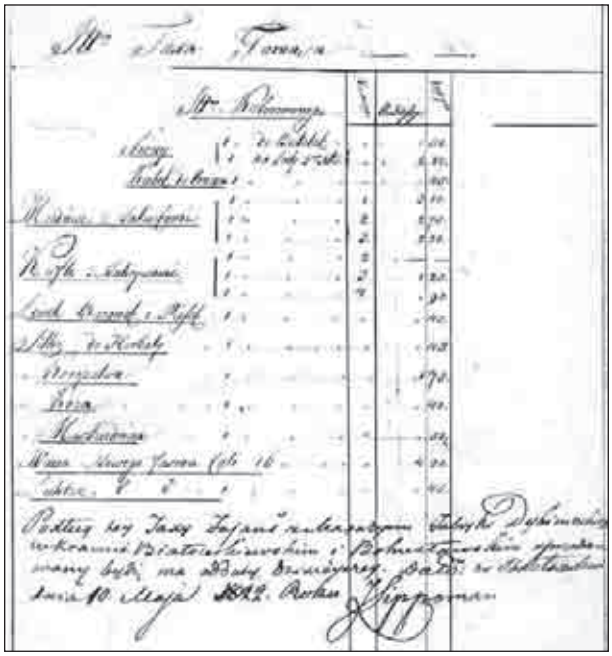

Рис. 25. Остання сторінка (арк. 7 зв.) справи «Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики…»

Перспективи використання результатів дослідження. Слід зазначити, що Дибинець-

ка фабрика фаянсу у свій час за асортиментом, технологічністю, складністю виконання форм і оздоблення своїх виробів, збутом інколи перевершувала конкурентну Киево-Межигірську фаянсову фабрику. Пошук аутентичних взірців виробів цього підприємства відомих магнатів Браницьких-Воронцових має тривати, оскільки надзвичайно трудомісткі за виконанням і вишукані за своєю природою вироби кшталту пляшкових передач, кавників для моко, люльок-стамбулок, ансамблів супових ваз і сервізів столово-кавово-чайного асортименту становлять славу тонкої кераміки кожного європейського народу, який має власні традиції «білого золота». Розшуканий останнім часом повний прейскурант виробів і цін на них, що зберігався у Державному архіві Київської області, де фігурують торгівлі у Богуславі і Білій Церкві, і наведений повний реєстр продукції Дибинецької фаянсової фабрики 1822 р., дає надію на повноцінне введення інформації про окреслене виробництво до міжнародного наукового обігу.

ЛІТЕРАТУРА

Башинская, Л. Г. 1995. *Развитие гончарных промыслов на Белоцерковщине к. XIX — нач. XX ст.* Архів Білоцерківського краєзнавчого музею.

Ведомости о фаянсовой фабрике помещика графа Браницкого, находящейся в с. Дибинцах Богуславского повета за 1817 г. 5 ноября — 22 ноября 1819. Державний архів Київської області, ф. 2: Канцелярия Киевского губернатора, оп. 3, спр. 4020.

Дело о Киевской Межигорской фаянсовой фабрике, о составе работающих приписных и покупных, о продукции фабрики и т. д. 30 декабря 1802 — 4 марта 1818. Державний архів Київської області, ф. 2: Канцелярия Киевского губернатора, оп. 3, спр. 1007.

Лисін, Б. С. 1918. *Глини і глиняна промисловість на Україні*. Київ: Праця.

Лысин, Б. С. 1923. *Производство фарфора и фаянса*. Киев: Всеукраинский Трест Фарфор-Фаянс-Стекло.

Мусієнко, П. Н. *Виписки зі статей О. Оглоблі на «До історії порцеляно-фаянсової промисловості на Україні» та Похилевича «Сказания о населённых местностях Киевской губернии» про Дибінську фаянсову фабрику.* Б. р. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 990: Мусієнко Пантелеймон Никифорович, оп. 1, спр. 393.

Насонов, С. 2011. Материалы к изучению истории малоизвестных фарфоровых и фаянсовых производств Российской Империи. *Среди коллекционеров*, 3 (4), с. 4-10.

О ходатайстве служащего графини Браницкой Иосифа Кайзера об отдаче ему фабрикой в аренду земельного участка на берегу реки Днепра для устройства кирпичного завода. 1845. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 581: Киево-Межигірська фаянсова фабрика, оп. 1, спр. 1820.

Оглоблін, О. 1931. *Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика*. Харків; Київ: ДВОУ; Пролетар.

Петрякова, Ф. С. 1985. *Украинский художественный фарфор (конец XVIII — начало XX ст.)*. Киев: Наукова думка.

Полное Собрание Законов Российской Империи. 1830. Санкт-Петербург: II Отделение собственной Е. И. В. канцелярии, 30: 1808—1809.

Прейскурант на фаянсовые изделия Дибинецкой фабрики. 1822. Державний архів Київської області, ф. 1: Киевское губернское правление, оп. 336, спр. 1770.

Свиньин, П. 1816. Киево-Межигорская фаянсовая фабрика. *Сын отечества*, 7, с. 3-14.

Селиванов, А. В. 1903. *Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображением фабричных клейм.* Владимир: Губернское правление.

Степанишина, О. 1930. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. В: Грушевський, М. С. (ред.). *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві*. Київ: Управління науковими установами України, 3, с. 117-232.

REFERENCES

Bashinskaya, L. G. 1995. *Razvitiye goncharnykh promyslov na Belotserkovshchine k. XIX — nach. XX st.* Arkhiv Bilotserkivskoho kraieznavchoho muzeiu.

Vedomosti o fayansovoy fabrike pomeshchika grafa Branitskogo, nakhodyashcheysya v s. Dibintsakh Boguslavskogo poveta za 1817 g. 5 noyabrya — 22 noyabrya 1819. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, f. 2: Kantselyariya Kievskogo gubernatora. op. 3. spr. 4020.

Delo o Kievskoy Mezhigorskoy fayansovoy fabrike, o sostave rabotayushchikh pripisnykh i pokupnykh, o produktsii fabriki i t. d. 30 dekabrya 1802 — 4 marta 1818. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, f. 2: Kantselyariya Kievskogo gubernatora, op. 3, spr. 1007.

Lysin, B. S. 1918. *Hlyny i hlyniana promyslovist na Ukraini*. Kyiv: Pratsia.

Lysin, B. S. 1923. *Proizvodstvo farfora i fayansa*. Kiev: Vseukrainsksj Trest Farfor-Fayans-Steklo.

Musiienko, P. N. B. r. *Vypysky zi statei O. Ohloblina «Do istorii portseliano-faiansovoi promyslovosti na Ukraini» ta Pokhylevycha «Skazaniya o naselennykh mestnostyakh Kievskoy gubernii» pro Dybinsku faiansovu fabryku.* Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, f. 990: Musiienko Panteleimon Nykyforovych, op. 1, spr. 393.

Nasonov, S. 2011. Materialy k izucheniyu istorii maloizvestnykh farforovykh i fayansovykh proizvodstv Rossiyskoy Imperii. *Sredi kollektsionerov*, 3 (4), s. 4-10.

O khodataystve sluzhashchego grafini Branitskoy Iosifa Kayzera ob otdache emu fabrikoy v arendu zemelnogo uchastka na beregu reki Dnepra dlya ustroystva kirpichnogo zavoda. 1845. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyevi, f. 581: Kyievo-Mezhyhirska faiansova fabryka, op. 1, spr. 1820.

Ohloblin, O. 1931. *Narysy z istorii ukrainskoi fabryky. Kripatska fabryka*. Kharkiv; Kyiv: DVOU; Proletar.

Petryakova, F. S. 1985. *Ukrainskiy khudozhestvennyy farfor (konets XVIII — nachalo XX st.)*. Kiev: Naukova dumka.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii. 1830. Sankt-Peterburg: II Otdelenie sobstvennoy E. I. V. kantselyarii, 30: 1808—1809.

Preyskurant na fayansovyye izdeliya Dibinetskoy fabriki. 1822. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, f. 1: Kievskoye gubernskoye pravleniye, op. 336. spr. 1770.

Svinin, P. 1816. Kievo-Mezhigorskaya fayansovaya fabrika. *Syn otechestva*, 7, s. 3-14.

Selivanov, A. V. 1903. *Farfor i fayans Rossiyskoy imperii. Opisaniye fabrik i zavodov s izobrazheniyem fabrichnykh kleym*. Vladimir: Gubernskoe pravlenie.

Stepanyshyna, O. 1930. Hospodarstvo hrafiv Branytskykh na Kyivshchyni i reforma 1861 r. v yikhnikh maietkakh. In:

Hrushevskyi, M. S. (ed.). *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidchoi katedry z istorii Ukrainy v Kyievi*. Kyiv: Upravlinnia naukovymy ustanovamy Ukrainy, 3, s. 117-232.

O. V. Shkolna

DYBINTSY FAIENCE FACTORY OF COUNTS BRANITSKY IN THE KIEV PROVINCE IN THE LIGHT OF THE GIVEN PRIMARY SOURCES

Article is devoted ordering of existing data about competitive Kyivo-Mezhigorskoj to faience factory to Dibinetsky faience factory of counts Branitsky in an area of the Kyiv province. The majority of materials is introduced in scientific use for the first time, that allows to reconsider separate sections from a history of development of the Ukrainian faience of its time of «the gold period», namely 19th centuries. The list of products amazes. Services from white faience of the first grade on 4 roubles, soup vases of «the English style» with printing drawing on 7 roubles 10 copeck and 20 copeck painted on 9 roubles, flowerpots of a new style «Lily» 30 copeck painted on 4 rouble the Sculpture «the Young lion, the Lamb and the Dog» were the most expensive things from this register «Goat» cost on 30 copeck for a piece in the sealed up kind, 40 in painted, no less than. «Partridge» in last type of a decor — is almost twice more expensive, 75 copeck for a piece. Banks pharmaceutical — from 5 copeck for a piece, pots on 10 copeck for a piece, smoking tubes-«stambulki» («Turkish woman») and a bowl for salad on 15 copeck for a piece were the cheapest among products of the first grade.

Keywords: faience, the earths of modern Ukraine, 19th century, Dibintsy, the Kyiv province, Branitsky, Vorontsovy.

Одержано 9.03.2018

ШКОЛЬНА Ольга Володимирівна, доктор мистецтвознавства, завідувач кафедри, професор, Київський університет Бориса Грінченка, бул. І. Шамо 18/2, ауд. 303, Київ, 02154, Україна, *dushaorchidei@ukr.net*.

SHKOLNA Olga Volodymyrivna, doctor of art criticism, Professor, Boris Grinchenko Kiev University, blvd I. Shamo, 18/2, room 303 Kyiv, 02154, Ukraine, *dushaorchidei@ukr.net*.

УДК: [94:68](477.41/.42)”18”

Л. В. Чміль, Л. Ф. Шепель

НОВІ ДАНІ ПРО НЕВІДОМІ ФАЯНСОВІ ЗАВОДИ XIX ст. НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ: УРИВКИ З ПРАЦІ О. П. ОГЛОБЛИНА «ПРОМИСЛОВІСТЬ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ (науковий звіт експедиції за 1932 р.)»

Стаття містить коротку інформацію про експедицію 1932 р., що вивчала давню та сучасну промисловість Київського та Житомирського Полісся. Вона діяла у складі співробітників Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка під керівництвом О. Оглоблина. В статті наводиться коротка характеристика звіту експедиції, що зберігається в архівах Інституту історії України, Інституту археології України та в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Також наводяться витяги зі звіту стосовно двох невідомих раніше фаянсових заводів початку XIX ст. в селах Зарудця та Пінязевичі, розташованих в нижній течії р. Ірші, один з яких належав Браницьким.

Ключові слова: *О. П. Оглоблин, Правобережне Полісся, фаянсова фабрика, XIX ст., с. Зарудця, с. Пінязевичі, Браницькі*

Пропонуємо увазі читача уривки із нещодавно віднайденого документа щодо двох невідомих раніше фаянсових заводів. Цей документ — чорновик звіту Олександра Оглоблина [1] про експедицію 1932 р. по обстеженню промисловості Правобережного Полісся [2]. Він деякий час знаходився в спецфонді Інституту історії України НАНУ, а на початку 1990-х рр. був переданий до архіву цього інституту. Також у Науковому архіві Інституту археології зберігається короткий чистовий звіт цієї експедиції. Вперше інформацію про нього оприлюднив І. Верба в своїй монографії, присвяченій О. Оглоблину, а також у докторській дисертації та кількох статтях (1995, с. 95; 1999, с. 31—32; 2000, с. 12, 30). Проаналізувала його В. Світлична в своїй кандидатській дисертації серед інших економічних робіт О. Оглоблина (2003). Але сам документ тоді надрукований не був і залишився непоміченим серед широкого загалу науковців, передусім тих, хто займається матеріальною культурою нового часу (археологів, етнографів, мистецтвознавців тощо).

Експедиція на Полісся була організована О. Оглоблиним в 1932 р. Він тоді працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка, де очолював відділ феодалізму (Верба 1995, с. 95). Поштовхом до експедиції послужила ініціатива М. Горького, ухвалена ЦК ВКПб 10.10.1931 про вивчення історії фабрик і заводів СРСР (Оглоблін 1932, арк. 14—15). Як пише сам вчений в своїй автобіографії: «*За страшної пам’яті 1930-их років годі й думати було про дослідження історії українського господарства. Над цією ділянкою нависло грізне “табу”. Але з’явилася деяка можливість історично-економічних студій під плащиком заініційованої Максимом Ґорьким у всесоюзному маштабі історії фабрик і заводів, або ж, ще краще, у зв’язку з урядовим гаслом про допомогу історичної науки для потреб народного господарства. Розшуки нових родовищ корисних копалин і зокрема тих, що колись використовані були для промислових потреб (отже, треба було шукати відповідних архівних джерел), дали добру нагоду історикам-економістам попрацювати в цій царині. <…>*

1. У 1942 р. вчений змінив написання свого прізвища з «Оглобліна» на «Оглоблина» під впливом аргументів І. Огієнка (Верба 2000, с. 24). Про творчий шлях і складну долю історика є значний науковий доробок вчених з України та діаспори див., напр.: Верба, 1999, 2000; ред. Винар 1995.
2. Користуючись нагодою, хочемо висловити подяку пров. наук. співроб. Інституту Історії України НАНУ, к. і. н. Оксані Юрковій за надану інформацію про цей документ.

© Л. В. ЧМІЛЬ, Л. Ф. ШЕПЕЛЬ, 2018

Рис. 1. Польова група в дорозі (Звіт… 1932, арк. 13)

Взагалі мене цікавила історія промисловости Правобережного Полісся, як певного історично-економічного району, на грунті вивчення історії поодиноких промислових галузей. Так з'явилася в мене думка перевести комплексне дослідження проблеми Правобережного Полісся в його історично-промисловому розвитку. <…> час для польових дослідів Поліської експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві, яку я зорганізував 1932 року і якою керував, був надто обмежений і, будь-що-будь, мало сприятливий, а умовини праці були досить важкі, навіть небезпечні» (Оглоблин 1995, с. 13—14).

Незважаючи на такі обставини, експедицію все ж було організовано. Крім керівника О. Оглоблина вона складалася з шести наукових співробітників та аспірантів Всеукраїнського історичного музею (Б. К. Пилипенко [1] — керівник польової групи, І. В. Бондар, Ф. І. Демидчук, Я. К. Граніт, Ф. Я. Кольченко, М. П. Галущенко) та аспіранта-геолога із Інституту геології Г. А. Білецького (Оглоблін 1932, арк. 466) (рис. 1). Підготовча робота розпочалася в кінці 1931 р. і полягала у зборі архівного матеріалу (в архівах Києва, Москви, Ленінграда, Житомира та ін.), а також анкетних даних щодо промислових підприємств краю. На підставі зібраних відомостей був розроблений маршрут експедиції (Оглоблін 1932, арк. 17—18). Хоча основним предметом зацікавлень вченого була металургія, обстежувалися також інші галузі промисловості XVII—XIX ст., зокрема гутництво та фарфоро-фаянсове виробництво. Крім того, збиралися етнографічні, архівні, археологічні, речові матеріали (інструменти, устаткування, продукція підприємств), зразки сировини.

Польова робота тривала в липні—вересні 1932 р. Усього було зроблено 4 рейди на північну Київщину та Житомирщину (і частково нинішню Хмельниччину): I — Бородянський, Іванківський та Димерський (зараз Вишгородський) р-ни, де було обстежено 26 пунктів; II — Бородянський, Малинський, Володарський (зараз Хорошівський), частково Радомишльський, колишні Розважівський та Потіївський р-ни, де було обстежено 58 пунктів, і об'єднаний III—IV рейд — Житомирський, Чуднівський, Баранівський, Полонський, Славутський, Чорнобильський, Хабенський (зараз Поліський), колишні Троянівський та Барашівський р-ни, де обстежено 26 пунктів. Крім того, були окремі виїзди до Малинського р-ну та Коростишева (Оглоблін 1932, арк. 18—19) (рис. 1). Всього було відвідано 112 пунктів, де обстежено 119 колишніх і діючих промислових об'єктів: 64 рудні, 42 фарфоро-фаянсових заводи і склоробні гути, кілька суконних підприємств і папірень. Зроблено 359 креслень і фото, придбано 475 експонатів та 120 зразків корисних копалин (Звіт… 1932, арк. 31). Більшість матеріалів (речові, негативи) було передано до Всеукраїнського історичного музею, архівні — до тодішнього Київського центрального архіву давніх актів (зараз ЦДІАК України), а документальні матеріали, зокрема, щоденник і звіт — до Інституту історії матеріальної культури на тимчасове зберігання (Оглоблін 1932, арк. 17—25). Сам

1. Наступного, 1933 р. Б. К. Пилипенко був репресований і під тортурами «зізнався», що Поліська експедиція збирала по селах антирадянський матеріал (Верба 1999, с. 218—219).

О. Оглоблин зазначав, що вони знаходилися там ще 1943 р. (1995, с. 37). Зараз в Науковому архіві Інституту археології є лише короткий чистовий звіт цієї експедиції, що зберігається у фонді ІІМК в матеріалах Поліської експедиції 1936 р. Ця остання була організована також на пропозицію О. Оглоблина: «*Куди більший інтерес, а навіть велике захоплення викликала в мене історично-археологічна праця, якою мені довелося зайнятися в 1930-их роках, в Інституті історії матеріяльної культури АН УССР. Я працював там у Відділі історії техніки (1935—1937) над своєю давньою темою — історією залізорудної промисловости Правобережного Полісся. Маючи безпосередній контакт з Археологічним відділом Інституту, я був у курсі його дослідів і польових експедицій. Мені спало на думку поставити питання про застосування археологічної методи для дослідження пам'яток т. зв. "пізньофевдальної" доби (себто XVI—XVIII стол.), зокрема численних рудниць (і гутищ), які тоді мене цікавили. Колеги-археологи поставилися до цієї думки трохи скептично, але все ж погодилися спробувати. <…> На мою пропозицію вирішено було зорганізувати влітку 1936 року археологічні досліди на Коростишівщині, водночас на городищі княжої доби в с. Городську й на місцях старої рудні XVI—XVIII стол. і доменного заводу кінця XVIII — початку XIX стол. в д. Рудні-Городецькій та в її околиці*» (Оглоблин 1995, с. 30—31). Номінально експедицію очолив В. П. Телічко, проте керував основними роботами О. Оглоблин (Верба 1999, с. 228). Саме серед матеріалів цієї другої експедиції зберігається і звіт 1932 р. Він містить ті ж загальні дані, що і чорновик звіту із архіву Інституту історії, але тут немає описів кожного села і підприємства. На відміну від першого документу на майже 500 сторінках, цей має всього 41 сторінку. Зате в ньому є карта маршруту експедиції (рис. 2) та 12 фотографій (Звіт… 1932).

Розрізнені матеріали цієї експедиції також зберігаються в ЦДАВО України, у фонді О. Оглоблина № 3561. Зокрема, інтерес становлять фрагменти щоденників експедиції 1932 р., що містять замальовки речей і споруд та, що найважливіше, детальні окомірні топоплани обстежених пам'яток, які дозволяють локалізувати останні на місцевості (Документи… 1932, ч. І—ІІІ). Там же є і чорновики та уривки звіту експедиції (Науковий… 1932—1935). Загалом цей фонд містить велику кількість інформації, що потребує в подальшому детального опрацювання, систематизації та впорядкування.

Матеріали експедиції 1932 р. тоді ж готувалися до друку в повному обсязі. Також, очевидно на їх основі, О. Оглоблиним було написано кілька праць, з яких опубліковано лише незначну частину. Більшість із написаного залишилося в рукописах, повний список цих неопублікованих праць подає Л. Винар (1995, с. 400, № 21—29). Серед них є кілька, що стосуються фарфоро-фаянсового та склоробного виробництва.

- Праці Поліської історично-економічної експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві р. 1932 (редакція і коментар), 1933 р.
- Промисловість Правобережного Полісся в минулому і в сучасному (вступна стаття до Праць Поліської експедиції 1932 року), 1933 р.
- Промисловість Правобережного Полісся XVI—XX ст. (історичні нариси підприємств залізорудної, скляної, порцеляно-фаянсової, текстильної, паперової й мідно-ливарної промисловості, обстежених Поліською експедицією 1932 року), 1933 р.
- Скляна промисловість Правобережної України XVI—XX ст. (історично-економічний нарис), 1934 р.
- Порцеляно-фаянсова промисловість Правобережної України XVIII—XX ст. (історично-економічний нарис), 1934 р.

Частина цих робіт у вигляді рукописів та чернеток знаходиться в уже згаданому фонді № 3561 у ЦДАВО України (Праця… вип. ІІІ; Праця… 1932 та ін.). Ці матеріали також потребують опрацювання і систематизації. Не виключено також, що праці О. Оглоблина зберігаються в архівах української діаспори в США і, можливо, колись будуть надруковані.

Загалом із усіх відомих на сьогодні матеріалів експедиції 1932 р. пропонований звіт є найбільш повним і цілісним варіантом. Він має вступну статтю, опис підготовчої роботи, кілька додатків [1]. Основний текст складається з трьох структурних частин: 1) уривки зі щоденника польової групи, 2) примітки, 3) праця О. Оглоблина «Нариси з історії фабрик та заводів Правобережного Полісся». Щоденник польової групи також має дві структурні частини. Перша — це послідовний опис обстежених сіл по маршруту експедиції. Друга частина — зібрані матеріали (спогади старожилів, статистичні дані по діючих підприємствах тощо), розділені по профілю підприємств — рудні, гути, керамічна промисловість тощо. Можливо, що сам щоденник писали інші учасники експедиції, а О. Оглоблин його лише редагував. Особливий інтерес представляє третя частина — Нариси, написані самим О. Оглоблиним. Вони діляться на такі ж підрозділи, як і друга частина щоденника, і подають архівний матеріал по кожному промисловому об'єкту.

1. Можливо, первісно вони були розміщені в дещо іншому порядку, наприклад, підготовча робота була описана після вступу на початку звіту. Але зараз вона розміщена в кінці відповідно до архівної нумерації аркушів.

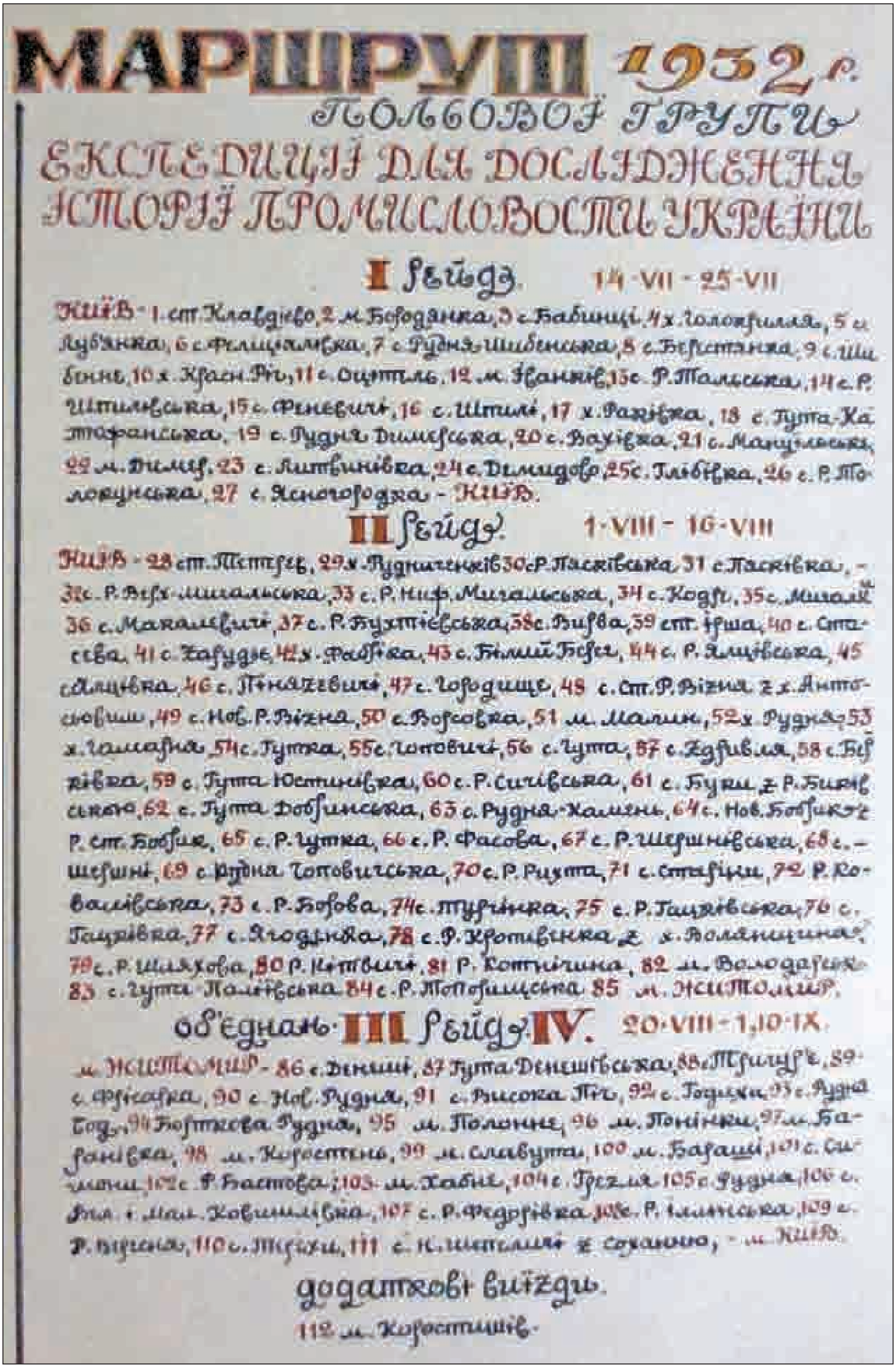

МАРШРУТИ 1932 р.
польової групи
експедиції для дослідження
історії промисловости України

I рейд. 14-VII – 25-VII

Київ – 1. ст. Клавдієво, 2 м. Бородянка, 3 с. Бабинці, 4 х. Голосфилля, 5 с. Лубянка, 6 с. Фелицялівка, 7 с. Рудня-Шибенська, 8 с. Берестянка, 9 с. Шибенне, 10 х. Красн. Ріг, 11 с. Оцитель, 12 м. Іванків, 13 с. Р. Тальська, 14 с. Р. Шпилівська, 15 с. Феневичі, 16 с. Шпилі, 17 х. Рахівка, 18 с. Гута-Катюжанська, 19 с. Рудня Димерська, 20 с. Вахівка, 21 с. Мануйлівська, 22 м. Димер, 23 с. Литвинівка, 24 с. Демидово, 25 с. Глібівка, 26 с. Р. Толокунська, 27 с. Ясногородка – Київ.

II рейд. 1-VIII – 16-VIII

Київ – 28 ст. Тетерев, 29 х. Рудничеників, 30 с. Р. Пасківська, 31 с. Пасківка, 32 с. Р. Верх. Мигальська, 33 с. Р. Ниж. Мигальська, 34 с. Кодра, 35 с. Мигалі, 36 с. Макалевичі, 37 с. Р. Букстівська, 38 с. Вирва, 39 ст. Ірша, 40 с. Стасєва, 41 с. Харудзе, 42 х. Фабрика, 43 с. Білий Берег, 44 с. Р. Ялцівська, 45 с. Ялцівка, 46 с. Пінязевичі, 47 с. Городище, 48 с. Ст. Р. Вірна з х. Антоновим, 49 с. Нов. Р. Вірна, 50 с. Ворсовка, 51 м. Малин, 52 х. Рудня, 53 х. Гамарня, 54 с. Гутка, 55 с. Гоповичі, 56 с. Гута, 57 с. Здрилля, 58 с. Березівка, 59 с. Гута Юстинівка, 60 с. Р. Сичівська, 61 с. Буки з Р. Бинівською, 62 с. Гута Добринська, 63 с. Рудня-Камень, 64 с. Нов. Бобрик з Р. ст. Бобрик, 65 с. Р. Гутка, 66 с. Р. Фасова, 67 с. Р. Шершнівська, 68 с. Шершні, 69 с. Рудня Гоповицька, 70 с. Р. Ризута, 71 с. Стариці, 72 Р. Ковалівська, 73 с. Р. Бобова, 74 с. Турчинка, 75 с. Р. Тайцівська, 76 с. Тайцівка, 77 с. Ягодинка, 78 с. Р. Кропивенка з х. Волянщина, 79 с. Р. Шляхова, 80 Р. Кошевичі, 81 Р. Котлічина, 82 м. Володарськ, 83 с. Гута Полянська, 84 с. Р. Топорищська, 85 м. Житомир.

об'єднан. III рейд. IV. 20-VIII – 1,10-IX.

м. Житомир – 86 с. Денеші, 87 Гута Денешівська, 88 с. Тригур'є, 89 с. Фасарка, 90 с. Нов. Рудня, 91 с. Висока Піч, 92 с. Годихи, 93 с. Рудня Год., 94 Бортнова Рудня, 95 м. Полонне, 96 м. Понінки, 97 м. Баранівка, 98 м. Корецтине, 99 м. Славута, 100 м. Бараші, 101 с. Сирини, 102 с. Р. Бастова, 103 м. Хабне, 104 с. Гресля, 105 с. Рудня, 106 с. Вил. і Мал. Ковиллівка, 107 с. Р. Федорівка, 108 с. Р. Іллінська, 109 с. Р. Вірнена, 110 с. Тетехи, 111 с. Н. Шепеличі з Сохаччю, – м. Київ.

додаткові виїзди.

112 м. Коростишів.

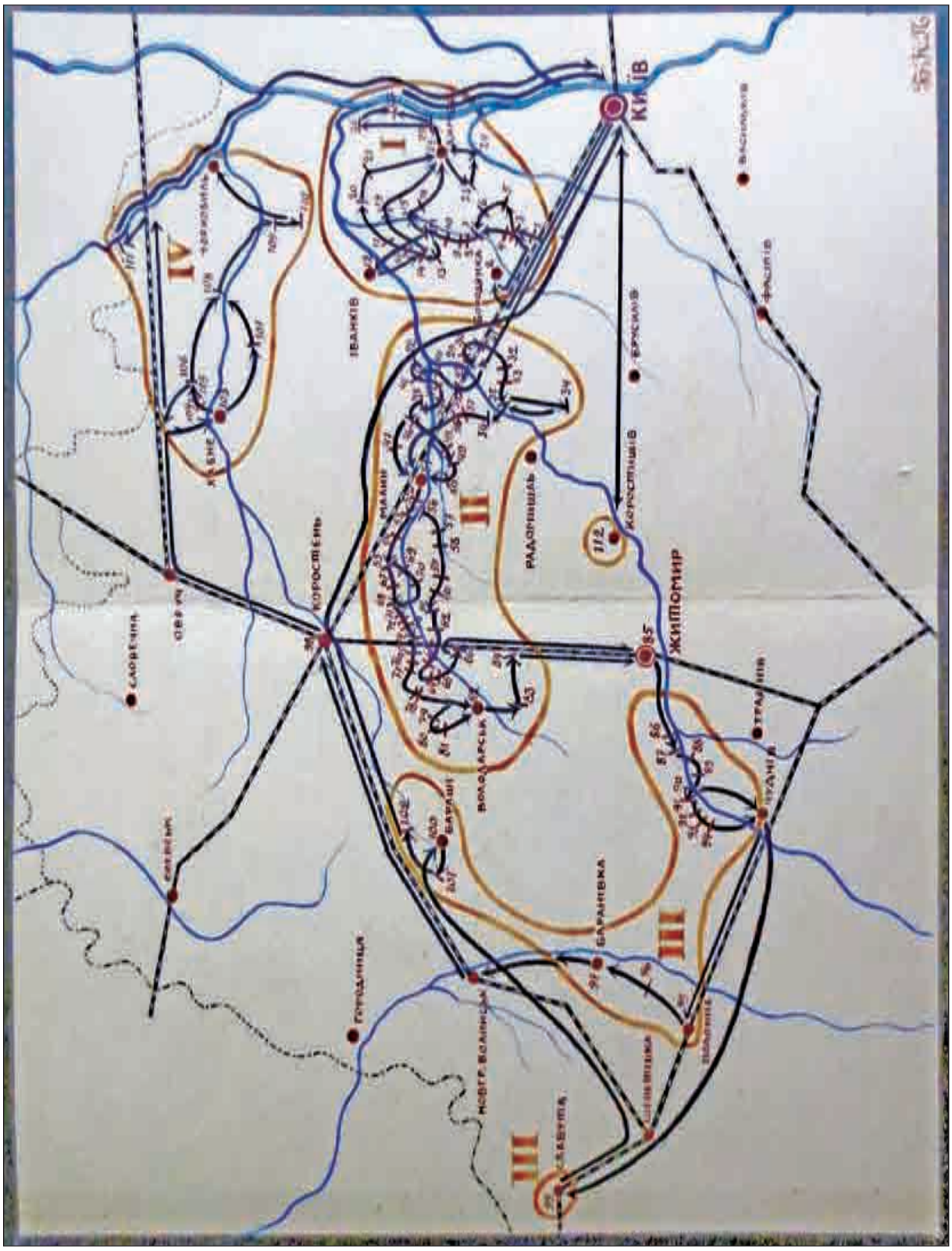

Рис. 2. Маршрут експедиції 1932 р.: 42 — с. Заруддя (уроч. Фабріка), 46 — Пінязевичі (Звіт… 1932, арк. 2)

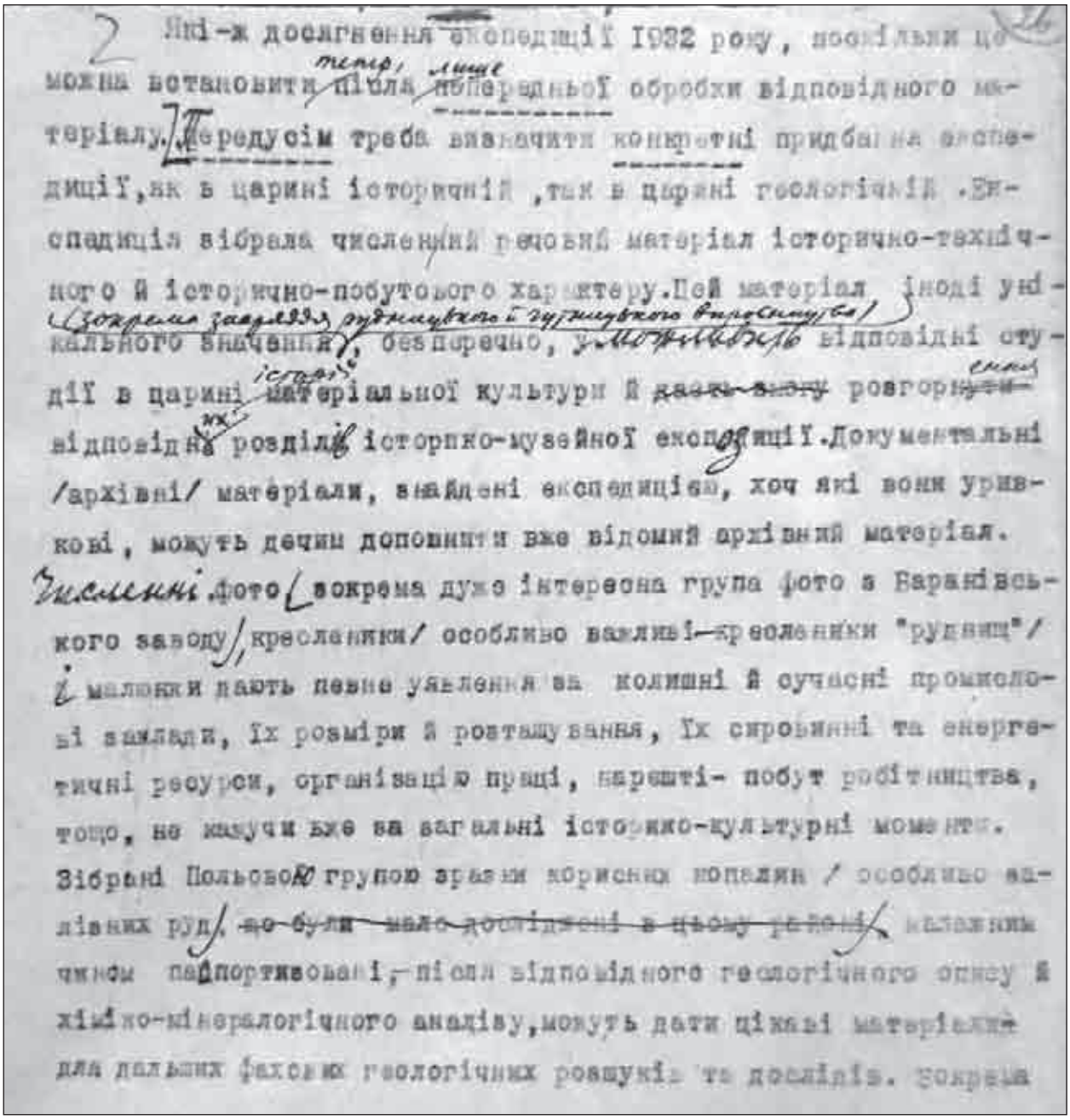

2 Які-ж досягнення експедиції 1932 року, поскільки це можна встановити тепер, після лише попередньої обробки відповідного матеріалу. Передусім треба визначити конкретні придбання експедиції, як в царині історичній, так в царині геологічній. Експедиція зібрала численний речовий матеріал історично-технічного й історично-побутового характеру. Цей матеріал іноді унікального значення (зокрема заряддя рудницького й гутницького виробництва), безперечно, уможливить відповідні студії в царині історії матеріальної культури й розгорнення відповідних розділів історико-музейної експозиції. Документальні /архівні/ матеріали, знайдені експедицією, хоч які вони уривкові, можуть дечим доповнити вже відомий архівний матеріал. Численні фото (зокрема дуже інтересна група фото з Баранівського заводу), кресленики/ особливо важливі кресленики "рудниц"/ і малюнки дають певне уявлення за колишні й сучасні промислові заклади, їх розміри й розташування, їх сировинні та енергетичні ресурси, організацію праці, нарешті- побут робітництва, тощо, не кажучи вже за загальні історико-культурні моменти. Зібрані Польовою групою зразки корисних копалин / особливо залізних руд/, ~~що були мало досліджені в цьому районі~~/, належним чином паспортизовані, після відповідного геологічного опису й хіміко-мінералогічного аналізу, можуть дати цікаві матеріали для дальших фахових геологічних розшуків та дослідів. Зокрема

Рис. 3. Аркуш зі звіту експедиції (Оглоблін 1932, арк. 26)

Звіт є машинописом на окремих аркушах формату А4 із численними редакторськими рукописними правками, які значно скорочують текст і пристосовують його до ідеологічних вимог тієї доби (рис. 3). Тому ми подаємо його в первісному вигляді, без правок, за винятком граматичних. Правки враховано тільки в тексті Нарисів, де О. Оглоблин додає нові архівні джерела.

Загалом документ дуже цікавий і цінний для дослідників матеріальної культури нового часу. Не можна не погодитися з його автором, який за радянських часів, перебуваючи в еміграції, був «*…глибоко переконаний, що праці українських істориків-економістів 1920-их років залишаються й досі в українській історіографії безконкуренційними і дуже важливими для майбутніх наукових поколінь*» (Оглоблин 1995, с. 15). Це саме можна сказати і в наш час. Звіт безумовно потребує повної публікації в майбутньому. А зараз ми пропонуємо лише невеликі витяги з нього, що стосуються досі невідомих фаянсових заводів. Знаходилися вони біля сіл Заруддя (Київська обл.) і Пінязевичі (зараз Українка Житомирської обл.) в нижній течії р. Ірші (ліва притока Тетерева). Відстань між ними становила всього близько 12 км, що, очевидно, вказує на поклади фаянсової глини в цьому районі. Обоє були побудовані на початку XIX ст. і проіснували недовгий час, через що, мабуть, і не залишили згадок в літературі. Один з них належав Браницьким і пов'язаний

з Дибинецьким фаянсовим заводом, архівні матеріали щодо якого також вперше вводяться до наукового обігу Ольгою Школьною в цьому збірнику. Тож ці матеріали мають суттєво поповнити наші знання як про фаянсову галузь промисловості в Україні у XIX ст., так і про господарство Браницьких на Київщині.

УРИВКИ З ПРАЦІ О. П. ОГЛОБЛИНА «ПРОМИСЛОВІСТЬ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ (науковий звіт експедиції за 1932 р.)»

ЩОДЕННИК ПОЛЬОВОЇ ГРУПИ

Арк. 76. **с. Стасева; с. Зарудддя**.

Зранку потягом вирушили на ст. Іршу, звідки пішли на с. Зарудддя. По дорозі в лісі — струмки й болота червоної води із «ржавим» напливом.

С. Стасева — невелика оселя, подібно до старих рудницьких поселень — розтягнена впродовж однієї вулиці по шляху із с. Зарудддя на с. Білий Беріг.

Людей, що пам'ятали, або знали перекази за рудню — не знайшли, дарма, що с. Стасева заселене за старих часів виключно рудниками і сама рудня звалась «Стасевою».

Руднище на острові під самим Зарудьєм. Вода прорвала греблю, від якої залишились тільки палі да рештки скрині. Новий водяний млин — стоїть. Все руднище — в ямах від забраного жужелю.[1] Тільки в центрі продовгастого острова зберіглась ще велика купа жужелю, височиною до 2-х метрів, кругляста, діам. 30—40 метрів. Ця купа допомагає проекційно визначити місце будови самої рудні, в пов'язанні з рештками старих, перебитих паль в характерній затоці.

В с. Зарудьї пощастило знайти діда Грицька Прокопенка, єдину людину, що знає за промислове минуле оселі. Але про рудню і він нічого не міг розповісти, посилаючись на те, що це підприємство «стасевське». І його батько нічого за рудню не пам'ятав і тільки згадував, що на «кузні» «робили водою», показував руднище на місці сучасного млина і гадав, що руду брали на «Глинищу», яке урочисько зветься також і «на руді».

Арк. 77. Проте дід подав досить цікаві відомості за «флянцову» фабрику, сам супроводив нас в усіх мандрівках по селу й на «Глинище». За спроби пророкувати погоду та прихильність до Грегоріанського календарю його на селі прозвали «астрономом». Дід виправдав свою близькість до науки уважним ставленням до наших завдань та образними оповіданнями за минуле.

Оселя, що досі зберігає назву «фабрики» — в 1 1/2 — 2 кіл. від с. Зарудддя, на північ по шляху на с. Кухарі. Там дід показував місце панського дворища й місце будови самої фабрики з «зеленим магазіном», в якому нібито зберігалася «флянцова» продукція. Все це, поруч зі вказівками на «печища» від хат майстрів та згадками за їх приход з Дибинців[23], наявність високоякісної глини, певне уявлення за контінгент виробів і вивіз до м. Малина, — в достатній мірі переконливо. Проте уважне обстеження терену, забудованого новими селянськими хатами, а також розпитування селян за знахідки — не виявили жодного шматка фаянсу.

На подвіррі Кіндрата Сурженка знайдено фрагменти злитої маси підлоги і стінок, можливо, — примітивного муфельного горна. Велика кількість цегли звичайної форми, часто — поганого обпалу. Трапляються окремі шматки плескуватої вогнетривкої цегли. В великій кількості трапляються фрагменти кафель, особливо скупчені над першою канавою, біля якої, за вказівками діда, був панський двір.

Всі спроби знайти або добути в селян будь-яке речове підтвердження існування «фабрики» — не дали ніяких наслідків.

Під час обстеження «Глинища» пішов дощ, що позбавило нас можливости добути зразки з глибоких засмічених ям, якими вкрито північно-західний схил до річечки Раківки, по дорозі на Кухарі. Федір Даниленко, один з копалів, що був на Глинищу, повідомив за важкі умови добування глини, яка залягає на глибині від 5—10 метрів невеликим прошарком, товщею до 30—40 смт. Він розповів, що по весні на глибині двох метрів знайшов тут сірого шліфованого молотка й кремінні скребки ***Арк. 78***. (Знайдено й придбано у Герасименка Петра).

В озері «Неводницькому» біля р. Тетерева знаходили дуже важку й широку цеглу з «номерами».

За рудню в Кухарях та близьких пунктах вниз по р. Ірші та Тетереву будь-яких відомостів немає.

3 серпня.

Вранці закінчили схему руднища та обійшли всіх нащадків майстра Юхима Калотенка, з марною надією знайти щось з фабричних виробів. З цією метою оглянули й церкву, але також нічого не знайшли. На церковній бані — цікавий, своєрідно трактований залізний позолочений хрест місцевої ковальської роботи другої половини XVIII ст.

Єсть гарно збережений горшковий тигель з невідомої гути, фаянсова лампада-ставник (можливо, із зразків для місцевого виробництва). Не тільки спроби добути дещо з цих речей (тигель, лампада), але навіть складання облікового акту — не привели ні до чого. Речей не дали, акта підписати — відмовились. А ставник, в зв'язку з даними про місцеве фаянсове

1. Жужель тут і тепер використовують, домішуючи до цементу при одливці колодязних цамр.

виробництво, являє глибокий інтерес. На дзвініці — 4 дзвони на старому встаткуванні. На одному, з датою «року АΨОS» (1776) — стара ковальська приробка до деревляного вирізу. Придбано талер срібний 1616 року у Кравця Клима. Його виорав Сорокотяга Микола на порубі «на Руді» (уроч.) в череп'яному попсованому глечику. Опівдні Граніт і Кольченко вирушили на Рудню Ялцівську, а Пилипенко — на с. Білий Берег.

Арк. 86. **Пінязевичі.**

<…> Переказують, що на горі, біля гамарні, за давніх часів була «кафельна фабріка». Там ніби виробляли й «флянц», для чого «мололи кремінь».

Арк. 87. Там же була й велика цегельня. Друга цегельня, вище залізничного мосту, існувала до революційних часів. Білу глину копали по над річкою в ур. «Глинище», вище гамарні. <…>

Арк. 244. **с. Зарудье.**

Прокопенко Грицько Степанович 67 р.

«Фабріки» не пам'ятає. Батько його, що помер 26 років тому назад і мав 101 рік, розповідав, що він хлопцем 10 років пас товар на тому місці, де «фабрика», і вибирав цвяхи та залізо з решток будов, що їх під той час розбирали.

На «фабриці» працювали поляки й таємно виробляли зброю. Потім «для виду» збудували «флянсову фабрику». Будували коштом графині Браницької цілих сім років. Стільки ж років після цього працювала й фабрика. Майстри були більше «з України». Виробляли блюда, різний посуд, чайники і т. п. возили волами на Малин. Припинилось виробництво на фабриці через те, що приносило тільки збитки.

Цеглу довозили з «глеїв» за р. Тетеревом верст за 12 з під с. Пісківки. Робили цеглу й тут. Білу глину добували в урочищі «Глинище» за версту-півтори від фабрики, біля ровів в 1/4 в. на північ від Кухарського шляху.

Арк. 245. Проти «фабрики» жили по панських хатах «самі майстри», що поприходили з с. Дибенець. Там і зараз залишаються численні «печища» серед лісу. Один з цих майстрів Сироїденко Юхим в Зарудьї й залишився. Його онуки «пишуться» зараз по матері — Калотенками й живуть на селі. Ці майстри переказували, що місцева глина була невисокої якості і важка для добування, а тому приходилось глину довозити «з України», що коштувало дуже дорого й не виправдувало витрат на виробництво.

ПРИМІТКИ

Арк. 279. 23) Очевидно, існування фаянсового заводу в Зарудді було зв'язано з фаянсовим виробництвом в іншому маєткові Браніцьких — у Дибінцях. Див. Оглоблін До історії порцеляно-фаянсової промисловости на Україні («Нариси з соціально-економічної історії України» — Київ, 1932, с. 273—277). Дибінцівська фаянсова фабрика, здається, існувала ще на початку 1850-х рр. (О. Степанишина. Господарство гр. Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. «Студії з історії України», т. 3, Київ, 1930 — ст. 226. Пор. A. Polujanski. Opisanie lasow Krolestwa Polskiego I gubernij zachodnich Cesarstwa Rossyjskiego, t. III, Warszawa, 1855, str. 43).

ПРОФ. О. П. ОГЛОБЛІН

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ФАБРИК ТА ЗАВОДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Арк. 423. **Зарудський фаянсовий завод** (1824)

Матеріали експедиції 1932 року про колишнє існування фаянсового завода у Зарудді, досі невідомого в історико-економічній науці, цілковито стверджуються документальними даними. Берг-гауптман Гельман під час своєї експедиції на Полісся (в 1824 році) познайомився з цим підприємством і залишив кілька уваг щодо нього. «Упомяну также — пише він у своєму звідомленні — об обширном фаянсовом заводе, устроенном в селении Зарудье, на р. Ирше, принадлежащем гр. Браницкой. Расходы, на возведение сей фабрики употребленные, превосходят миллион рублей (1), но, несмотря на таковое пожертвование, сие заведение не приносит владельцу ни малейших выгод. Добыча фаянсовой глины из известных копей, по довольной выработке оных, уменьшилась в большой степени; новых же месторождений чистой фаянсовой глины, которая, как первоначально находимая, не уступала бы в доброте Киевской, в сем имении не открывается; почему фабрика и нуждается в сем материале; находимая же по берегам Тетерева глина частию в смешении с известью, что делает ее неспособною на приготовление фаянсовой посуды. Вверх по течению Тетерева, при селении Межиречки фаянсовая глина есть наилучшая, но попадается не в большом количестве, почему завод и пользуется покупною глиною из сего места» (2).

Підприємство, мабуть, було незабаром ліквідовано. Інших згадок за це підприємство не маємо.

1) цифра певне перебільшена.

2) ЛОЦИА, ф. горного департамента, II «отд.», 2-й ст., 1824, № 8, арк. 66 зв. — 67 зв.

Пінязевицький фаянсовий завод (1817?).

До останнього часу існування цього заводу було невідомо історикам промисловости, а тому й звістку за нього, здобуту експедицією 1932 р., зустрінуто було скептично.

Але нові документальні розшуки цілковито стверджують оповідання місцевих селян про існування фаянсової фабрики в Пінязевичах. «В Радомысленском уезде при с. Пиняжевичи на реке Ирше фабрика белого фаянса, принадле-

жащая помещику Пеньковскому» — пише «Военно-топографо-статистическое описание Киевской губернии», складене близько 1817 року (1). Це підприємство з'явилося, мабуть, в період скорочення виробництва Київо-Межигірської фаянсової фабрики після пожежі 1810 року (2). Воно не дожило до 1824 року. Берг-гауптман Гельман писав р. 1824 про с. Пінязевичі: «в сем имении существовала… фаянсовая фабрика, но, по случаю ограниченной продажи изделий, действие оной прекращено» (3).

Арк. 424. 1) Военно-исторический Архив РСФСР, I ч., № 18770, ст. 24.

2) Див. Оглоблін, До історії порцеляно-фаянсової промисловости на Україні / Нариси з соціально-економчної історії України. — Київ, 1932, ст. 273—277.

3) ЛОЦИА, ф. Горн. департамента, II отд., 2-й ст., 1824, № 8, арк. 68 зв.

ЛІТЕРАТУРА

Верба, І. В. 1995. О. П. Оглоблин. *Український історичний журнал*, 5, с. 89-99.

Верба, І. 1999. *Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

Верба, І. В. 2000. *Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920—1940-х років*. Автореферат дисертації докт. іст. наук. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

Винар, Л. (ред.). 1995. *Олександер Оглоблин. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство; Українська Вільна академія наук.

Винар, Л. 1995. Праці Олександра Оглоблина, що залишаються в рукопису. В: Винар, Л. (ред.). *Олександер Оглоблин. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство; Українська Вільна академія наук, с. 398-401.

Документи архіву Поліської експедиції. 1932, I. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 317.

Документи архіву Поліської експедиції. 1932, II. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 318.

Документи архіву Поліської експедиції. 1932, III. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 319.

Звіт експедиції для дослідження історії промисловості України. 1932. НА ІА НАНУ, ф. ІІМК / Поліська експедиція 1936 р., № 3.

Науковий звіт про роботу експедиції з дослідження промисловості Правобережного Полісся в минулому та сучасності, замітки до нього. 1932—1935. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 310.

Оглоблин, О. 1995. Мій творчий шлях українського історика. В: Винар, Л. (ред.). *Олександер Оглоблин. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство; Українська Вільна академія наук, с. 3-42.

Оглоблін, О. П. 1932. *Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.)*. Науковий архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 220.

Праця «Матеріали до історії промисловості Правобережного Полісся» за редакцією О. Оглоблі-на. 1932. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 311.

Праця «Промисловість Київського Полісся в минулому і в сучасному», вип. III. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 105.

Світлична, В. В. 2003. *О. П. Оглоблин як історик народного господарства України*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

REFERENCES

Verba, I. V. 1995. O. P. Ohloblyn. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 89-99.

Verba, I. 1999. *Oleksandr Ohloblyn: Zhyttia i pratsia v Ukraini*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU.

Verba, I. V. 2000. *Oleksandr Ohloblyn ta yoho vnesok v ukrainsku istoriohrafiiu 1920—1940-kh rokiv*. Avtoreferat dysertatsii doct. ist. nauk. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU.

Vynar, L. (ed.). 1995. *Oleksander Ohloblyn. Studii z istorii Ukrainy: Statti i dzherelni materiialy*. Niu-Iork; Kyiv; Toronto: Ukrainske istorychne tovarystvo; Ukrainska Vilna akademiia nauk.

Vynar, L. 1995. Pratsi Oleksandra Ohloblyna, shcho zalyshaiutsia v rukopysu. In: Vynar, L. (ed.). *Oleksander Ohloblyn. Studii z istorii Ukrainy: Statti i dzherelni materialy*. Niu-Iork; Kyiv; Toronto: Ukrainske istorychne tovarystvo; Ukrainska Vilna akademiia nauk, s. 398-401.

Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii. 1932, I. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 317.

Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii. 1932, II. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 318.

Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii. 1932, III. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 319.

Zvit ekspedytsii dlia doslidzhennia istorii promyslovosti Ukrainy. 1932. NA IA NANU, f. IIMK / Poliska ekspedytsiia 1936 r., N 3.

Naukovyi zvit pro robotu ekspedytsii z doslidzhennia promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu ta suchasnosti, zamitky do noho. 1932—1935. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 310.

Ohloblyn, O. 1995. Mii tvorchyi shliakh ukrainskoho istoryka. In: Vynar, L. (ed.). *Oleksander Ohloblyn. Studii z istorii Ukrainy: Statti i dzherelni materiialy*. Niu-Iork; Kyiv; Toronto: Ukrainske istorychne tovarystvo; Ukrainska Vilna akademiia nauk, s. 3-42.

Ohloblin, O. P. 1932. *Promyslovist Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu i suchasnomu (naukovyi zvit ekspedytsii za 1932 r.)*. Naukovyi arkhiv Instytutu istorii Ukrainy NANU, op. 3, spr. 220.

Pratsia «Materialy do istorii promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia» za redaktsiieiu O. Ohloblina. 1932. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 311.

Pratsia «Promyslovist Kyivskoho Polissia v mynulomu i v suchasnomu», III. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 105.

Svitlychna, V. V. 2003. *O. P. Ohloblyn yak istoryk narodnoho hospodarstva Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist.

nauk. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU.

L. V. Chmil, L. F. Shepel

NEW FACTS ABOUT UNKNOWN FAIENCE FACTORIES INSIDE THE RIGHT BANK POLISSIAN AREA: THE FRAGMENTS OF O. OHLOBLIN'S WORK «THE INDUSTRY OF THE RIGHT BANK POLISSIAN AREA IN THE PAST AND MODERNITY (the science report of the expedition of 1932)»

The paper deals with brief information about expedition of 1932 that investigated Kyiv and Zhytomyr Polissian industry of the past and modern times. The expedition led by O. Ohloblin comprised the Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical museum representatives. There is a short characteristic of the expedition report in the paper. The document is kept in the archives of the Institute of History of Ukraine and the Institute of Archaeology of Ukraine, as well as in the Central State Archive of the Higher Governing Bodies of Ukraine. Fragments of the report concerning two unknown faience factories of the early 19th century in the villages Zaruddia and Piniazevychi in the Irsha river downstream area are presented. One of them belonged to Branitskys.

Keywords: O. Ohloblin, Right Bank Polissian area, faience factory, 19th century, village Zaruddia, village Piniazevychi, Branitskys.

Одержано 7.03.2018

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАНУ, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, *chmil_lesia@iananu.org.ua.*

CHMIL Lesia V., PhD, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *chmil_lesia@iananu.org.ua.*

ШЕПЕЛЬ Любов Федорівна, кандидат історичних наук, завідуюча Наукового архіву, Інститут історії України НАНУ, вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна, *viddil@email.ua.*

SHEPEL Liubov F., PhD, Head of Scientific Archive, Institute of History of Ukraine NASU, Michailo Hrushevsky str. 4, Kyiv, 01001, Ukraine, *viddil@email.ua.*

УДК: 904.02(477-25)”18”

А. М. Оленич, А. М. Оленич †

ГОНЧАРНИЙ ПРОМИСЕЛ НАСЕЛЕННЯ СЕЛА МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень)

Статтю присвячено введенню до наукового обігу матеріалів археологічних досліджень на території села Микільська Слобідка, що свідчать про існування в ньому гончарного осередку модерного часу. Охарактеризовано основний асортимент продукції та особливості гончарної сировини.

Ключові слова: *Микільська Слобідка, гончарне виробництво, модерна доба.*

Загальні тенденції зростання інтересу до археологічних пам’яток раньомодерного та навіть індустріального періодів в нашій країні є позитивними. Археологія лишає за собою можливості комплексного вивчення матеріальної культури не тільки давнього та середньовічного часу, але і часу, здавалося б, не настільки далекого від сьогодення. Це обумовлено і тим, що деякі проблеми в історії ремесла, народних промислів, регіональної історії не можуть бути висвітлені, спираючись лише на писемні, зображувальні джерела, чи дані картографії. Одною з них є історія населених пунктів, що нині увійшли до адміністративних меж сучасного міста Києва. Це ціла низка сіл, хуторів, трактирів та млинів, котрі сьогодні або знищені або зазнали перепланування в умовах сучасної міської забудови. Саме до таких пам’яток слід віднести залишки колишнього села Микільська Слобідка, що нині локалізується в районі станції метро Лівобережна.

Даних про ранню історію села відомо не багато. Дискусійним залишається і час початку його існування. Очевидно, що назва Микільська Слобідка тяжіє до відомого в Києві Микільського монастиря. Перша згадка, що може стосуватись села, датується 1508 р., в ній йдеться про надання монастирю землі біля річки Дарниця. Згідно з низкою документів XVI—XVII ст. монастир володіє Трухановим островом та землями на лівому березі Дніпра, неодноразово вступаючи в суперечки з іншим великим землевласником — Печерським монастирем (Рибаков 1997, с. 148).

Найранішою згадкою про село слід вважати дані про спорудження Миколаївської сільської церкви у кінці XVII ст. Таку дату подає В. Галайба: «*В архіві тамтешньої Миколаївської церкви свого часу було виявлено листок кольорової Тріоді з написом: “…подана від Микільського монастиря в новоспоруджену слобідську церкву 1685 р.”*» (Галайба 2002, с. 24). Новіша церква зведена у 1755 р., а у 1880 р. була споруджена ще одна (Ковалинський 2008, с. 323—325).

Другим джерелом щодо ранньої дати заснування села можна вважати план Києва 1695 р., складений полковником Ушаковом. На лівому березі тут позначена низка споруд та будинків, у тому числі прямо навпроти Печерської лаври, саме на тому місці, де має бути село Микільська Слобідка.

Не особливо багато даних про життя Микільської Слобідки і у XVIII ст. У 1766 р. надається перелік населення слобідки (23 двори, 127 чол., 106 жін.). У 1782 р. кількість населення дещо збільшується, також говориться про відсутність власної землі у мешканців слобідки. Рум’янцівський перепис 1766 р. згадує, що в селі мешкають гончарі (Мандзюк 1926, с. 152).

У XVIII—XIX ст. Микільську Слобідку можна зустріти на низці карт та планів. Помітно зростає її територія. Одночасно формується її подальше «обличчя» як місця, де зазвичай мешкають злочинці і антисоціальні елементи. Вона була етапним пунктом на шляху ареш-

© А. М. ОЛЕНИЧ, А. М. ОЛЕНИЧ, 2018

Рис. 1. Ситуаційний план з позначками шурфів та зачистки

тантів та місцем, де переховувались від київської поліції різноманітні злодії. Зазвичай, згадуючи Микільську Слобідку кінця XIX ст., говорять про різноманітні трактири і активну торгівлю алкогольними напоями (Ковалинський 2008, с. 326). Саме тому надзвичайно важливими є дані О. П. Земятченського, котрий наводить свідчення про існування в слобідці гончарного промислу: «*…в верстах 8 от Киева. Почти все жители заняты гончарством. Почти исключительно поливная посуда светло желтого цвета, [поливы] бурая (железо) и зеленая (медь), часть горнов в земле выложены кирпичом, иногда даже в два кирпича, верхняя сложена из старых горшков. Горн ничем не защищен, топка тоже. Глину покупают в Киеве на Протасовой горе по 30 копеек за воз… Некоторые берут в Валках и Петровцах по 50 копеек, добываемую попутно при производстве межигорского кирпича…*» (Земятченский 1897, с. 216).

Не менш скупими є дані і археології. Не дивлячись на те, що археологічне вивчення території села почалось відносно рано, увагу дослідників привертали більш ранні культурні нашарування. Неолітичні пам'ятки на заплавних дюнах біля Микільської Слобідки виявлено ще М. Ф. Біляшівським у кінці XIX ст. (Беляшевский 1890, с. 2). У 1879 р. археологічні дослідження на лівому березі проводить Т. В. Кибальчич (1880, с. 10). У повоєнний час ряд пам'яток на території Микільської Слобідки було відкрито В. М. Даниленком, що виявив на території села матеріали доби неоліту, бронзи та зарубинецької культури (1956, с. 172—178). Кераміка доби ранньої чи середньої бронзи трапляється також на піщаних підвищеннях в північно-західній частині колишнього села Микільська Слобідка і навколо колишньої пристані (Брайчевський 1963, с. 19—20). На території села в різні часи було зібрано й матеріал давньоруського часу та литовської доби (Козюба 2017, с. 195—208).

Цікаві свідчення подають і більш пізні документи. Наприклад, за переписом 1927 р. в Микільській Слобідці згадується 4 гончара (Ковалинський 2008, с. 390).

Системних досліджень даної території не проводилось, проте у 2016—2018 рр. авторами в ході спостережень за земляними роботами було закладено декілька шурфів на місці колишнього села та була зачищена стінка траншеї під міські комунікації. Результативними виявились три шурфи між ділянкою новобудов та виставковим центром на відстані близько 260 м на північний схід від колишнього причалу (рис. 1). Тут, під пластами будівельного сміття та гідронамиву, було зафіксовано гумусований культурний шар села Микільська Слобідка XVII—XIX ст. (рис. 2). З нього походять фрагменти кераміки, цвяхи, залізні вироби тощо.

У 2018 р. в ході зачисток стінок траншей під комунікації, ближче до проїжджої частини сучасного Броварського проспекту, було виявлено масивну піч. Не дивлячись на значні руйнування, вдалося прослідкувати, що вона була складена з жовтої цегли і мала аркову конструкцію перекриття. Внутрішня частина арки була вимащена рідкою глиною, котра під дією високої температури вкрилась зеленою склоподібною масою. Прослідкувати повністю конструкцію об'єкту не вдалось. Однак при зачистці всередині було виявлено велику кількість

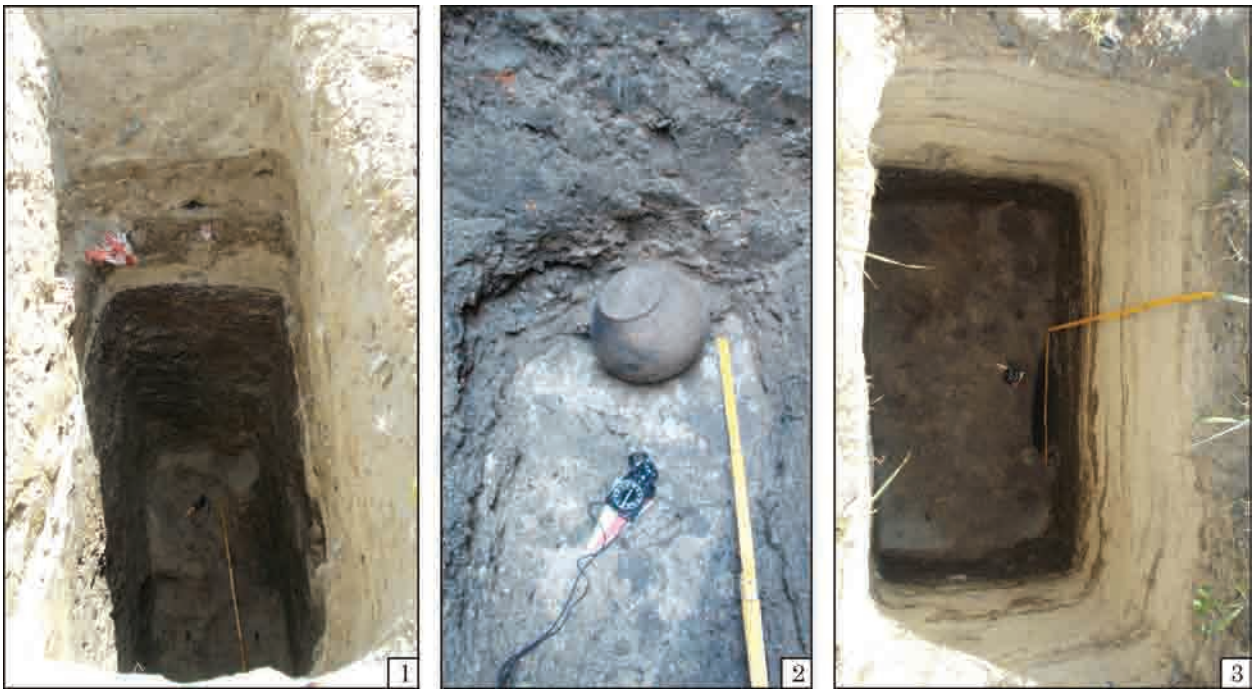

Рис. 2. Культурні нашарування у шурфах 1 і 2

фрагментів керамічних виробів, включаючи відшлаковані. Фрагменти посуду з печі аналогічні знайденим у шурфах, та датуються першою половиною XIX ст. Конструкція споруди та її заповнення дозволяють авторам розкопок інтерпретувати її як горн з арковим перекриттям, що міг слугувати для випалу кераміки.

Найрезультативнішим виявився шурф 1, закладений впритул до паркану новобудов, що відмежовував ділянку від Міжнародного виставкового центру (рис. 2). У шурфі, у верхній частині, зафіксовано потужний шар будівельного сміття, що, ймовірно, стосується останнього перепланування ділянки. Нижче залягав прошарок річкового піску, що потрапив сюди в наслідок гідронамиву в радянські часи. Під шаром піску виявлено потужний гумусований шар з включенням лінз сіро-коричневої жирної глини (ймовірно, гончарної?) та шару печини з керамічним шлаком. У гумусованому шарі знайдено велику кількість фрагментів кераміки, відшлакованої цегли, кахлі, скляні та залізні вироби, а також низка індивідуальних знахідок. На дні шурфу знайдено також цілий горщик, перевернутий догори дном. На рівні материка зафіксовано дві плями «об'єктів», матеріал із заповнення яких не відрізнявся від матеріалу із гумусованого шару. На думку авторів, гумусований шар є заповненням об'єкту першої половини XIX ст. Найбільш ймовірно, це була вигрібна яма, куди скидався керамічний брак або ж пригребиця горну, що був закиданий відходами керамічного виробництва. Потужні піщані відкладення та шар будівельного сміття не дозволили дослідити об'єкт повністю. Однак, виявлений у шурфі матеріал містить цінні свідчення про гончарний промисел на території Микільської Слобідки.

Із заповнення об'єкту, виявленого у шурфі 1, походить ряд різноманітних індивідуальних знахідок. До найбільш цікавих і інформативних слід віднести монету номіналом дві копійки сріблом російського царя Миколи I, карбовану 1843 р. (рис. 3: 2), та скляний штоф з печаткою 1856 (рис. 3: 12), що дають підстави датувати об'єкт у межах першої половини — середини XIX ст. Не менш цікавою знахідкою є червоноглиняна люлька з турецьким клеймом. (рис. 3: 1). Вона безперечно відноситься до східного імпорту та датується в межах XVIII—XIX ст. (Коваленко 2008, с. 19—20). Наразі виявлений комплекс є найбільш пізнім для побутування подібних люльок. Увагу привертають фрагменти двох глиняних іграшок — свистунців (рис. 3: 9—10). Подібного типу вироби також широко відомі на території Києва у нашаруваннях раньомодерного часу. Окрім цього, із шурфу походить точильний камінець з червоного пісковику та глиняний світильник, велика кількість залізних цвяхів, залізні пряжка та набійки (рис. 3: 5, 6, 8). Одна з них є зразком так званої «драгунської набійки» від масивних чобіт (взуття регулярної кавалерії Російської імперії) (рис. 3: 5). Схожі набійки походять з культурних нашарувань Богородицької фортеці та датуються в межах XVIII ст. (Векленко 2010, с. 113—114).

До найчисленнішої категорії знахідок з шурфу відносяться фрагменти керамічного посуду. Близько 65 % з них складають зразки світлоглиняної кераміки, що, скоріше за все, не була у використанні. Ще близько 20 % фрагментів

Рис. 3. Індивідуальні знахідки з шурфу 1

Рис. 4. Горщики із слідами «склоподібного шлаку» та покришки з шурфу 1

мають ознаки відшлакування, залишки кварцу чи поливи, які не досягли потрібної температури при випалі. Деякі зразки денець мають виразні сліди деформації від високих температур, інші — сліди зеленої склоподібної маси, що утворилася під впливом високої температури (рис. 4: 4). Такого типу маса зазвичай утворюється в гончарних горнах після декількох випалів і добре відома за матеріалами етнографії (Чміль, Чекановський 2013, с. 165—177). Ще близько 15 % кераміки містили сліди побутового використання, зазвичай це кіптява від перебування в печі.

З двох зразків керамічних фрагментів першої групи було виготовлено мікрошліфи для більш детального вивчення складу тіста. Його основу складає досить жирна, високопластична каолінова глина світло-рожевого або кремового кольору (рис. 7: 3—4). Жирність глини зменшена за допомогою дрібнодисперсного піску. В тісті добре помітні природні домішки іонів заліза червоного кольору та білі вкраплення інших осадових порід, ймовірно, так званих «гіпситів». Такого типу глини добре відомі серед матеріалів вишгородського гончарного осередку давньоруського та середньовічного часу

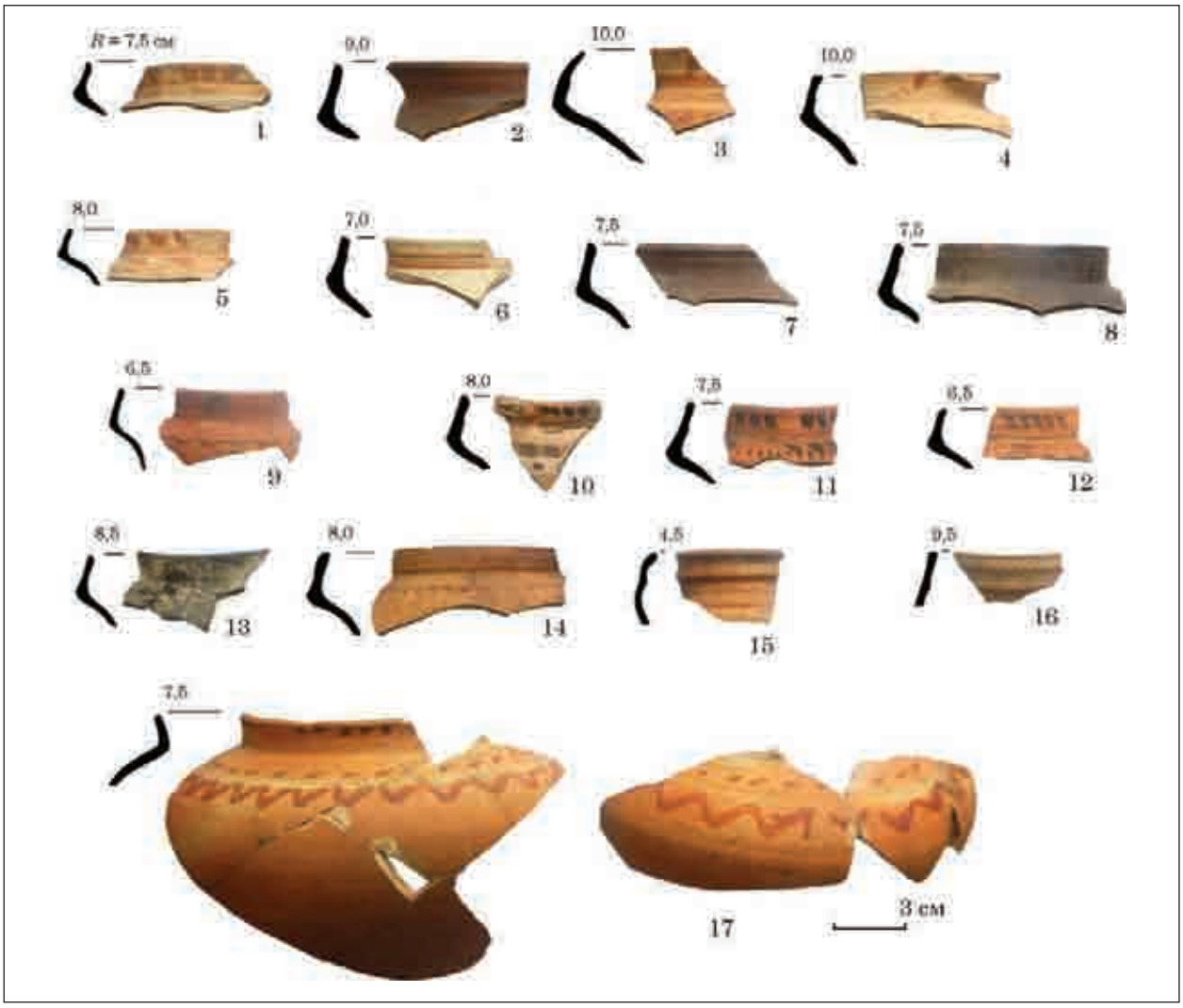

Рис. 5. Горщики з шурфу 1

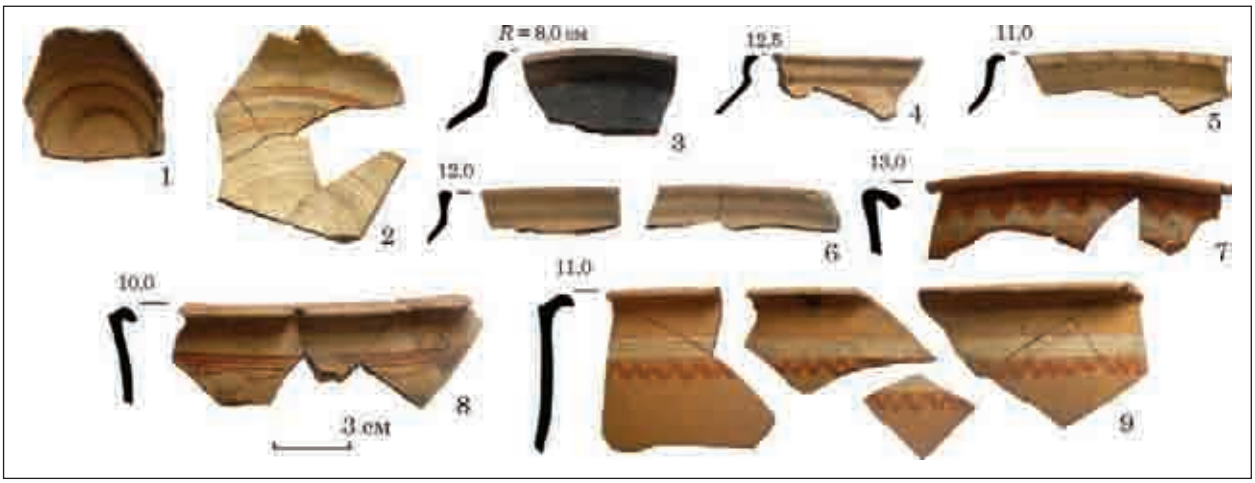

Рис. 6. Миски та макітри з шурфу 1

(Оленич 2014). Наші спостереження почасти підтверджуються письмовими джерелами, де йдеться про те, що частина микільських гончарів купувала глину у Вишгороді. Однак, слід зазначити, що подібного типу керамічне тісто поширене на теренах Київщини взагалі.

Здобута керамічна колекція досить одноманітна, що підтверджує думку про належність її руці одного майстра. Орнаментація виконана здебільшого червоною, рідше білою опискою по верхньому краю посудин. Це переважно хвильки або лінії. На одному зразку присутні рито-

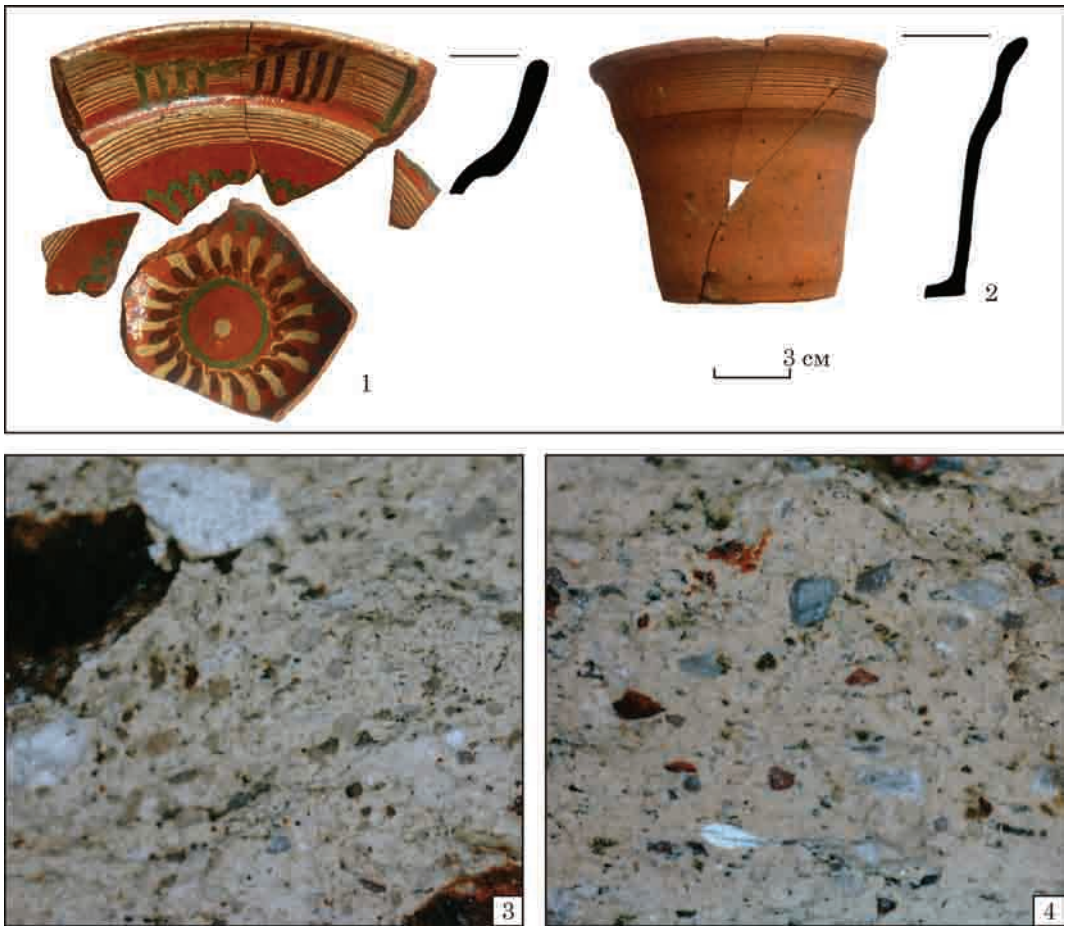

Рис. 7. Розписна тарілка, горщик для домашніх рослин з шурфу 1 та зразки шліфів керамічного тіста

вані горизонтальні лінії по вінцю та лощіння поверхні. Кілька зразків мають вінце, прикрашене тонкою лінією зеленої поливи. Асортимент посуду представлений горщиками різних розмірів, макітрами, мисками, покришками, та кількома фрагментами глечиків і дрібних посудин.

Горщики традиційно складають більшість керамічної колекції. У ній слід виділити чудовий зразок цілої посудини, знайденої на дні шурфу (рис. 4: 1). Горщик завершує коротке пряме вінце з невеличким ребром з внутрішнього боку. Плічко посудини має яскраво виражене рифлення, на денці помітний виступ — утор. Поверхня прикрашена червоною оциюкою. Черепок виробу має насичений брунатний колір, що дозволяє віднести його до групи посудин, що зазнали впливу високої температури. Ймовірно це зразок неякісного випалу, через що горщик в подальшому використовувався для технічних потреб. Про це може свідчити наявність отвору у нижній частині. Отвір виконаний ретельно. Можливо горщик слугував для відціжування рідин (горщик-фільтр) (Істоміна 2009, с. 107). Інша частина колекції — це посудини морфологічно близькі до вцілілого зразка, з коротким прямим вінцем (діаметр — 6,5—9,0 см), що іноді містить тонке рифлення. Плічко має рифлення або загладжене. В цілому такий посуд найближчий до горщиків типу 4 за типологією, запропонованою Л. В. Чміль (2010, с. 48).

Три фрагменти з колекції можна віднести до тарних посудин типу глечиків чи глечиків-кувшинів. Це уламки верхньої частини посудин з тонким вузьким горлом. Вони виконані з аналогічного тіста та прикрашені червоною оциюкою. З них один може бути віднесений до глечиків, а два інших — до глечиків-кувшинів (рис. 5: 15—16).

Макітри представлені зразками, традиційними для XVII—XIX ст. Це широкодонні посудини із коротким вінцем та горизонтальними або трошки нахиленими назовні стінками. Орнаментовані червоною та білою оциюкою у верхній частині (рис. 6: 7—9).

Миски з колекції мають достатньо скромну орнаментацію, подібну до інших категорій посуду, червоною або білою оциюкою. На жаль, жодний із зразків не представлений у цілому вигляді. Однак, збережені частини дозволяють віднести їх як до напівсферичних, так і до конусовидних глибоких мисок. Вінця зразків також традиційні для посудин цього часу (рис. 6: 3—6).

Покришки представлені чотирма зразками, всі мають сліди кіптяви від використання. Це

Рис. 8. Залишки печей для випалу кераміки у стінках траншеї під комунікації

виключно покришки-миски з боковими ручками. Такого типу покришки традиційні для українського посуду XVIII—XIX ст. (рис. 4: 3).

Дрібні посудини представлені трьома зразками. Два з них, ймовірно, належать невеликим кухлям-горняткам. Один з них зберігся майже повністю за винятком відбитої ручки (рис. 4: 2). Зразок також знаходить аналогії серед кераміки гончарного осередку Гончарі-Кожум'яки та може датуватися в межах XVIII ст. (Чміль 2010, с. 77). Ще один зразок — невеличка посудина з прямими стінками, що розходяться у верхній частині, утворюючи невелике перехідне ребро. Такого типу посудина подібна до горщиків, що використовували для вирощування кімнатних рослин (рис. 7: 2). Останні входять в перелік традиційного асортименту гончарів XIX—XX ст. і добре відомі серед матеріалів української етнографії (Істоміна 2009, с. 117). Слід припустити, що початок виробництва такого типу посудин припадає вже на середину XIX ст.

До окремої категорії знахідок відносяться глибокі розписані миски. Одна з них збереглася найкраще, що дозволяє реконструювати її первісний вигляд (рис. 7: 1). Тарілки виконані з аналогічного червоно-рожевого тіста та прикрашені ангобованим розписом і вкриті поливою. Орнаментальними мотивами вони близькі до традиційної української майоліки, де домінують коричневі, зелені та білі кольори. Для орнаментації посудин використаний прийом, відомий як «фляндрівка» (Істоміна 2009, с. 81).

Серед колекції представлений один невеличкий зразок коробчастої рельєфної кахлі з рослинним орнаментом, зовнішня поверхня якого вкрита зеленою поливою (рис. 3: 3). Подібні кахлі широко використовувались для оздоблення житла козацької старшини у XVIII ст. Зразок загалом типовий для української кахлі цього часу (Колупаєва 2006, с. 157).

Також представлено кілька фрагментів жовтої цегли товщиною близько 6,0 см, добре відомої як продукція цегельних заводів Києва та Вишгорода XIX ст.

Підсумовуючи аналіз керамічної колекції, слід зазначити її архаїчність, що тяжіє до традицій українського гончарного посуду XVII—XVIII ст. Не менш типовим є і асортимент, що представлений найбільш масовими посудинами — горщиками, макітрами, мисками, покришками. Безперечно цікавим є факт існування гончарного осередку на лівому березі Дніпра неподалік Києва. Річ у тім, що гончарство, за невеликим виключенням, не оформилося в традиційне ремесло жителів лівобережних сіл в межах сучасного Києва, через що майже не потрапивши в поле зору етнографів. Відсутність системного археологічного вивчення середньовічних пам'яток на лівому березі також не дозволяє порівняти цей комплекс з даними ранішого часу. Тож лишається низка питань для розуміння специфіки даного гончарного осередку. Зокрема, цікавим є походження сировини, адже в околицях не відомо залягань гончарних глин. Свідоцтва Земятченського стосуються кінця XIX ст. Ймовірно, після спорудження Миколаївського мосту було достатньо зручно перевозити глину з правого берега, купуючи її «за віз». Однак, згадки про гончарів у переписі 1766 р. натякають на існування осередку до 1850 р. Ймовірно, в цей час для транс-

портування глини активно використовувався річковий транспорт. Найбільш близький до слобідського гончарний осередок знаходиться на місці теперішнього парку «Аскольдова Могила», де також в ході археологічних досліджень було виявлено горн для випалу керамічного посуду та іграшок (Мовчан, Климовський 1997). Останній знаходиться в безпосередній близькості від колишнього Микільського монастиря. Можливо припустити спільне походження гончарної сировини для цих двох осередків, принаймні для другої половини XVIII ст. Сподіваємося, що подальші комплексні дослідження як залишків села Микільська Слобідка, так і загалом кераміки XVIII—XIX ст., дадуть відповідь на поставлені питання та дозволять краще вивчити історію лівобережної частини Києва.

ЛІТЕРАТУРА

Беляшевский, Н. Ф. 1890. Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи Киева. *Киевская старина*, 4, с. 1-21.

Брайчевський, М. Ю. 1963. *Коли і як виник Київ*. Київ: АН УРСР.

Векленко, В. 2010. *Нательные кресты Самари — Богородицкой крепости*. Днепропетровск: ДНУ.

Галайба, В. В. 2002. *Храми Св. Миколая в Києві*. Київ: Бібліотека українця.

Даниленко, В. М. 1956. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 172-178.

Земятченский, П. А. 1897. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*, 4, с. 216-244.

Істоміна, Г. 2009. *Мистецтво народної кераміки Волині другої половини XIX—XX століть*. Рівне: Волинські обереги.

Кибальчич, Т. О. 1880. О находках предметов каменного периода на левом берегу Днепра в 1879 г. *Сборник археологического института*, III, с. 10-14.

Коваленко, О. 2008. *Глиняні люльки XVII—XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. Опішне: Українське Народознавство.

Ковалинський, В. В. 2008. *Київські мініатюри*. Київ: Купола, книга сьома.

Козюба, В. К. 2017. Археологічні пам'ятки X — першої половини XIII століття на території сучасного Києва. *Opus Mixtum*, 4, с. 195-208.

Колупаєва, А. 2006. *Українські кахлі XIV — початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.

Оленич, А. 2014. Сировина гончарного виробництва ремісничого посаду давньоруського Вишгороду. *Ніжинська старовина*, 18 (21), с. 150-154.

Мандзюк, І. Д. 1926. Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.: Соціально-економічний нарис за матеріялами Рум'янцівського опису. В: Грушевський, М. С. (ред.). *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі*. Київ: Управління науковими установами України, 1, с. 91-158.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила*. НА ІА НАНУ, 1997/34.

Рибаков, М. О. 1997. *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*. Київ: Кий.

Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст.* Дисертація канд. іст. наук. ІА НАНУ.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 165-177.

REFERENCES

Belyashevskiy, N. F. 1890. Pervobytnyy chelovek na beregakh reki Dnepra vblizi Kieva. *Kievskaya starina*, 4, s. 1-21.

Braichevskyi, M. Yu. 1963. *Koly i yak vynyk Kyiv*. Kyiv: AN URSR.

Veklenko, V. 2010. *Natelnyye kresty Samari — Bogoroditskoy kreposti*. Dnepropetrovsk: DNU.

Halaiba, V. V. 2002. *Khramy Sv. Mykolaia v Kyievi*. Kyiv: Biblioteka ukraintsia.

Danylenko, V. M. 1956. Doslidzhennia neolitychnykh pamiatok v raioni Kyieva v 1949 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 6, s. 172-178.

Zemyatchenskiy, P. A. 1897. O zalezhakh gliny v rayonakh kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoy gubernii. *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii*, 4, s. 216-244.

Istomina, H. 2009. *Mystetstvo narodnoi keramiky Volyni druhoi polovyny XIX—XX stolit*. Rivne: Volynski oberehy.

Kibalchich, T. O. 1880. O nakhodkakh predmetov kamennogo perioda na levom beregu Dnepra v 1879 g. *Sbornik arkheologicheskogo instituta*, III, s. 10-14.

Kovalenko, O. 2008. *Hlyniani liulky XVII—XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

Kovalynskyi, V. V. 2008. *Kyivski miniatiury. Knyha soma*. Kyiv: Kupola.

Koziuba, V. K. 2017. Arkheolohichni pam'iatky X — pershoi polovyny XIII stolittia na terytorii suchasnoho Kyieva. *Opus Mixtum*, 4, s. 195-208.

Kolupaieva, A. 2006. *Ukrainski kakhli XIV — pochatku XX st.: Istoriia. Typolohiia. Ikonohrafiia*. Lviv: Instytut narodoznavstva NANU.

Olenych, A. 2014. Syrovyna honcharnoho vyrobnytstva remisnychoho posadu davnoruskoho Vyshhorodu. *Nizhynska starovyna*, 18 (21), s. 150-154.

Mandziuk, I. D. 1926. Hoholivska sotnia Kyivskoho polku 1766 r.: Sotsialno-ekonomichnyi narys za materiialamy Rumiantsivskoho opysu. In: Hrushevskyi, M. S. (ed.). *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidchoi katedry istorii Ukrainy v Kyivi*. Kyiv: Upravlinnia naukovymy ustanovamy Ukrainy, 1, s. 91-158.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 1997. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy v 1997 r. v urochyshchi Askoldova mohyla*. NA IA NANU, 1997/34.

Rybakov, M. O. 1997. *Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva*. Kyiv: Kyi.

Chmil, L. V. 2010. *Keramichnyi posud Serednoi Naddnipranshchyny XVI—XVIII st.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NANU.

Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2013. Tradytsiina tekhnolohiia vyrobnytstva keramichnoho posudu na Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10, s. 165-177.

A. M. Olenich, A. M. Olenich

POTTERY WORKSHOP OF MYKILSKA SLOBIDKA VILLAGE IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY (based on the latest archaeological excavations)

The paper introduces materials from the archaeological excavations on the territory of the village of the 16th—19th centuries Mykilska Slobidka. The village has not been subject to systemic archaeological excavations before. In 2016—2018 we carried out the investigating in different parts of the village. It was fixed that despite the modern urban development, the cultural layer was preserved in some parts of the village. Obtaining materials indicate the existence of pottery production there. The most interesting is the ceramic collection associated with the pottery complex of the beginning of the 19th century. The collection allows us to characterize the assortment of the pottery manufacturing in the Mykilska Slobidka village in the first half of the 19th century. Among the typical products of the workshops were pots decorated with white and red engobe painting, jugs, bowls, lids, mugs, flowerpots, bricks and probably tiles etc. It is interesting that there are no pottery clay deposits in the vicinity of the village. So it is possibly the clay was brought from other villages, may be on the other (right) bank of the Dnieper River.

Keywords: Kyiv, Mykilska Slobidka, pottery production, modern period.

Одержано 12.04.2018

ОЛЕНИЧ Анатолій Миколайович, магістр.
OLENYCH Anatolii Mykolaiovych, master's degree.
ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович, молодший науковий співробітник, ІА НАНУ, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *atli-sent@bigmir.net*.
OLENYCH Andrii Mykolaiovych, Junior Research Fellowof, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *atli-sent@bigmir.net*.